

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI

MIRZO ULUG'BEK NOMIDAGI
O'ZBEKISTON MILLIY UNIVERSITETI

*A. Razzoqov, Sh. Toshmatov, N. O`rmonov,
P. Xoshimov, F. Egamberdiyev*

IQTISODIY TA'LIMOTLAR
TARIXI
(o'quv qo'llanma)

Toshkent – 2005

O'quv qo'llanmasida qadimdan to hozirgi davrgacha paydo bo'lgan iqtisodiy fikr, g'oya, qarash va ta'limotlarning mazmuni, mohiyati, ularning evolutsiyasi va bugungi kundagi ahamiyati tarixiy ketma-ketlik asosida yoritilgan.

Avvalgi yillari hukmronlik qilgan sinfiylik, partiyaviylik tamoyillaridan xoli holda, har bir ta'limotning mohiyatiga obyektiv baho berishga harakat qilingan. Ayniqsa, tanqid etib kelingan bozor iqtisodiyoti (kapitalistik munosabatlar) to'g'risidagi ta'limotlarga keng o'rin berilgan. Sharq, jumladan Markaziy Osiyodagi mutafakkirlarning g'oyalari birinchi marta ma'lum tartibda e'lon qilinmoqda. Mustaqil O'zbekiston Respublikasining erkin bozor munosabatlariga o'tish xususiyatlari ko'rsatilgan.

Har bir bobga qisqacha xulosa, tayanch tushuncha, nazorat va muhokama uchun savollar berilgan.

Oliy o'quv yurti talabalari, aspirant, ilmiy xodimlar va iqtisodiyot tarixi bilan shug'ullanuvchilarga mo'ljallangan.

Mualliflar: A. Razzoqov, Sh. Toshmatov,
N. O'rmonov, P. Xoshimov,
F. Egamberdiyev

Mas'ul muharrir: akademik S.S. G'ulomov

Muharrir: Yu. Sobirxonova

Taqrizchilar:
iqtisodiyot fanlari
doktori, professor T.Sh.Shodiyev

iqtisodiyot fanlari
doktori, professor E.G'.Nabiyev

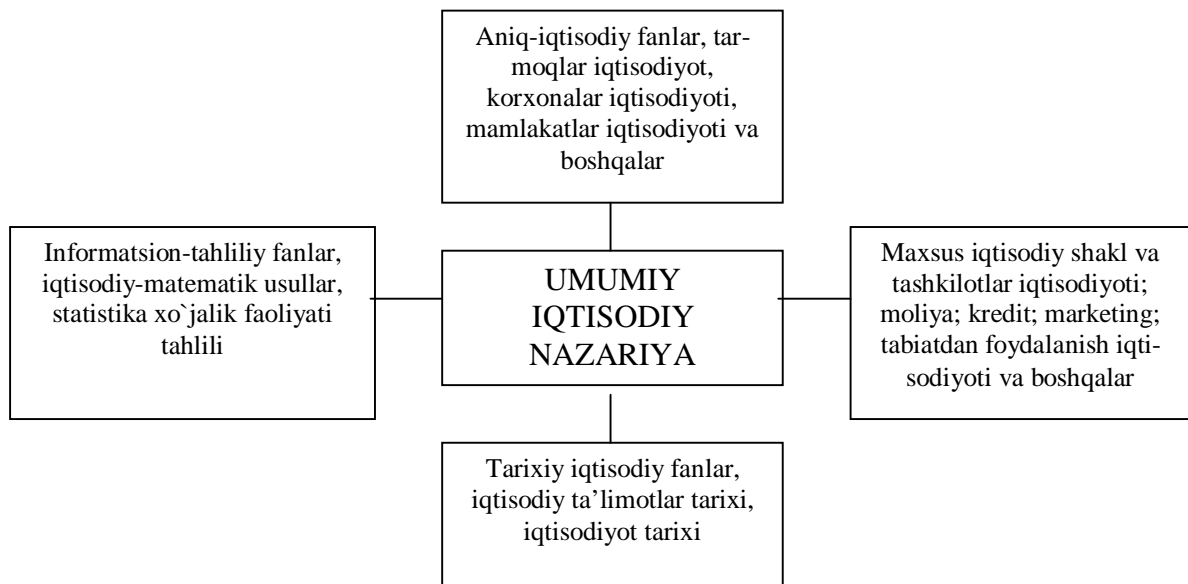
Mirzo Ukug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy universiteti
Ilmiy Kengashininig 2004 yil 29 dekabr majlisi qaroriga asosan
Nashrga tavsiya etilgan (Bayonnoma №5)

MUQADDIMA

"Tarixiy xotirasiz kelajak yo`q", degan edi O`zbekiston Respublikasi Prezidenti, akademik I.A.Karimov. Har qanday tarixni o`rganish avvalo hozirgi kun va kelajak uchun ahamiyatlidir. Taniqli yozuvchi va adibimiz Abdulla Qodiriy aytganidek: "Moziyga qarab ish tutish xayrlidir". Shu sababli iqtisodiy ta'limotlar tarixini o`rganish katta nazariy, amaliy va tarbiyaviy ahamiyat kasb etadi.

Iqtisodiyot tarixi (xalq xo`jaligi tarixi) va iqtisodiy ta'limotlar tarixi iqtisodiyot fanining faktologiya va metodologiya asoslarini ta'minlovchi va yaratuvchi asos sifatida ahamiyatlidir. Shu sababli bu fanlar iqtisodiyot fanining ajralmas va tarkibiy qismidir.

Iqtisodiy fanlarning o`zaro aloqadorligi

Manba: Новая экономическая теория (Политэкономия). Учебник М. Промомедия.1995, стр. 30

Ayniqsa hozirgi davrda iqtisodiyot har bir inson hayotiga jo`shqinlik bilan kirib bormoqda va odamlar iqtisodiyot to`g`risida imkoni boricha ko`proq bilishga intilmoqdalar. Xo`sh, ummon kabi keng iqtisodiyot fanini o`rganishda nimadan boshlamoq kerak, degan savol tug`ilishi tabiiy.

Bizningcha, bu ishni, shifokor davolanuvchini tuzatishni uning kasallik tarixidan boshlagani kabi, tarixdan boshlash zarur. Albatta, bugungi va ertangi kun muammolarini to'la hal etishda o'tgan asr iqtisodchilaridan barcha savollarga tayyor javob topish qiyinligi aniq, ammo, o'tgan donishmandlarning fikr-mulohazalari hozirgi va kelajak to'g'risida to'g'ri xulosa chiqarish uchun yaxshi imkoniyat beradi. Aniqrog'i, velosipedni qayta kashf qilishga hojat qolmaydi, tarixiy tajriba shunisi bilan ham qimmatlidir.

Ammo, shunday bo'ldiki, oxirgi 25-30 yil davomida bu fanlarga kam e'tibor berildi, hatto "Iqtisodiy ta'limotlar tarixi" qatag'onga uchradi, faqat mustaqillik yillari bu fanni oliy o'quv yurtlarida qaytadan o'qitish boshlandi. Bu o'z-o'zidan bo'lgani yo'q, albatta.

Sovetlar tuzumi davrida ko'pgina fanlar, shu jumladan, iqtisodiyot fani sinfiylik, partiyaviylik mafkurasi asosida o'rganildi, marksizm-leninizm g'oyalari birdan-bir to'g'ri ta'limot deb qabul qilindi va barcha masalalar yechilgan, tarixga, uzoq o'tmishga hech qanday hojat yo'q, degan umumiy qayfiyat yuzaga keldi. Sotsialistik va kommunistik jamiyat qurishda dasturilamal bo'lgan mafkuraga muqobil bo'lgan barcha fikrlar tanqidga uchradi; asosiy e'tibor markscha-lenincha iqtisodiy ta'limotni o'rganishga, kapitalizm, bozor munosabatlarining kelajagi yo'qligini zo'rma-zo'raki "isbotlash"ga qaratildi.

Ammo, bu yo'l tarix sinovidan o'tmadi. Iqtisodiyotda sinfiy, mafkuraviy tamoyillar ertaklardagi qum saroylari kabi vayron bo'la boshladi. Tabiatning yomon ob-havosi bo'lmaganidek, tarix ham bo'lib o'tgan yaxshi yoki yomon voqealar uchun hech kim oldida tavba-tazarru qilmaydi.

Hozirgi davr olimlari avvalgi mualliflardan ko'ra ko'proq biladilar, bu obyektiv jarayon, ammo shunisi ham ayni haqiqatki, biz ular tufayli ham shu narsalarni bilamiz.

Yana shuni ham alohida ta'kidlab o'tish kerakki, sobiq SSSR davrida qaysi fanni o'qish, qanday dastur v' darslik asosida o'qitish "markaz"ning to'la ixtiyorida bo'lgan. Tarjima qilish ham shu yo'sinda olib borilgan. Oxir-oqibat o'zbek tilida biror jiddiy asar yaratishga yo'l berilmagan. Ayniqsa, Sharq, xususan O'rta osiyolik olimlar, donishmandlar va allomalarning iqtisodiyot va boshqa fanlarga qo'shgan hissasi doimo kamsitib kelingan.

Mustaqil taraqqiyot yo'liga o'tgan o'zbekistonlik olimlar oldida, ko'pgina fanlar kabi, iqtisodiyot fani borasida ham katta ishlarni amalga oshirish vazifasi turibdi. Yangi dastur, o'quv qo'llanma va darsliklar

yaratish eng muhimdir. Iqtisodiyot insoniyat tarixi kabi qadimiydir. Iqtisodiyotga oid fikr, g`oya, qarash, nazariya va ta'limotlar ham ko`p ming yillik tarixga ega. Lekin ularning asosiy qismi yozuv paydo bo`lganidan so`ng, yozma manbalardan bizgacha yetib kelgan. Bu manbalar, ulardagi g`oyalar avvalo insoniyatning muqaddas mulkidir, uni topish, o`rganish va kelajak uchun saqlash savobli bo`lsa, ulardagi nodir fikrlarni hayotga tatbiq etish ham nazariy, ham amaliy ahamiyat kasb etadi, katta tarbiyaviy ahamiyatga ega.

Iqtisodiyot baynalmilal xodisa bo`lib, uning oldida turgan vazifalar barcha xalqlar va mamlakatlar uchun bir xil, ammo ular rivojlanish davomida turlicha natijalarga erishganlar. Hozirgi davrda ham bozor iqtisodiyotining prinsiplari hamma uchun bir xil bo`lishiga qaramasdan natijalar turlichadir. XVIII asr oxirida klassik iqtisodiy maktab vakillari Adam Smit va David Rikardo obyektiv, ya'ni inson xohishiga bog`liq bo`lmagan, ammo, ular tomonidan o`rganilishi mumkin bo`lgan qonunlar asosida amal qiluvchi xo`jalik tizimi to`g`risidagi ta'limotni yaratdilar. Ularning fikricha, davlatning iqtisodiy siyosati bu qonunlarga xilof bo`lmay, aksincha, bu qonunlarga suyanishi kerak, ana shunda iqtisodiyot ravnaq topadi va aksincha. Demak, bu qonun va qonuniyatlarni bilish, ulardan amaliyotda to`g`ri foydalanish hayot talabi bo`lib bormoqda. Uzoq o`tmishdagi ko`pgina o`gitlar, hayotiy tajribalar, allomalarning fikri va g`oyalari hozirgi kunda asqotmoqda, ularni o`rganish va eng muhimi hayotga tadbiq etish zarur.

Iqtisodiy ta'limotlar tarixi deyarli to`rt ming yillik rivoji davomida bir qancha bosqichlarni bosib o`tdi. Ularning turli yo`nalishlari va maktablari mavjud (1-chizmaga qarang).

Hozirgi davrda O`zbekiston Respublikasidagi 60 dan ortiq oliy o`quv yurtlarining ko`pchiligida, iqtisodiyot universiteti, in-stituti, ayrim fakul'tet va guruhlarida "Iqtisodiy ta'limotlar tarixi" iqtisodiy zarur fan sifatida o`qitilmoqda. Ayrim akademiya, kollej, iqtisodiy yo`nalishdagi litsey, o`rta maktablarda "Iqtisodiyot tarixi" va "Iqtisodiy ta'limotlar tarixi" ham maxsus fan sifatida o`qitilmoqda. Ammo bu fanlarni o`qish va o`qitish bilan bog`liq bo`lgan uslubiy ishlar aslini olganda bir kafedrada olib borilmoqda.

1963 yili, Toshkent Xalq xo`jaligi instituti, hozirgi iqtisodiyot universitetida taniqli iqtisodchi olim SAIDAHMAD G`ULOMOVICH G`ULOMOV (1910-1994) tashabbusi bilan tashkil etilgan, hozircha O`zbekistondagi, hatto Markaziy Osiyodagi yagona "Iqtisodiy tarix" kafedrasi professor-o`qituvchilari tomonidan baholi qudrat dastur, o`quv

Avvalgi o`quv qo`llanmamiz 1997 yilda nashr etilgan bo`lib, ma'lum ma'noda davr sinovidan o`tdi. Bu fanni o`qitish, o`rganish, o`quv-uslubiy materiallar yaratish davomida qo`llanmani yanada takomillashtirish bo`yicha takliflar va mulohazalar bildirildi. Shulardan biri, Markaziy Osiyo mutafakkirlarining iqtisodiy g`oyalarini ancha kengaytirish ahamiyatlidir. Shunisi diqqatga sazovorki, keyingi paytda bu sohada ancha ishlar qilindi. Taniqli iqtisodchilar i.f.d., professorlar O`.Sobirov, Q.Yo`ldoshev, N.Yo`ldoshev, A.Razzoqovlar tomonidan mamlakatimiz hududida yashab ijod etgan donishmandlarning iqtisodiy merosi to`g`risida bir qancha ilmiy maqolalar va o`quv qo`llanma chop etildi. 2000 yili TDIU da "Iqtisodiy meros va jahon tajribasi" mavzusida Respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi o`tkazildi va uning materiallari (2001 yil, 9.75 b.t.) nashr qilindi, konferensiya tavsiyalarida ham shu va boshqa masalalar ko`tarilgan edi.

Shularni hisobga olib, darslikka alohida ikki bob kiritildi, unda Markaziy Osiyo mutaffakirlarining iqtisodiy g`oyalari keltirildi. Keyingi davrda boshqa regionlardi chiqarilgan adabiyotlarning tajribasidan foydalanildi.

Umuman, Respublikamizda "Xalq xo`jaligi va iqtisodiy ta'limotlar tarixi" (08.00.02) fani bilan u yoki bu darajada shug`ullanayotgan barcha kuchlarni birlashtirish, dastur, o`quv qo`llanma, darslik tayyorlash, malakasini oshirish, ilmiy daraja olishga imkon beruvchi ixtisoslashgan kengash ochish, birgalikda konferensiya va boshqa anjumanlarni o`tkazish, ilmiy tadqiqotlar olib borish vaqti yetdi, deb hisoblaymiz.

Ushbu darslik Toshkent Davlat Iqtisodiyot universiteti Iqtisodiy tarix kafedrası a'zolari professor O`zbekiston Respublikasida xizmat ko`rsatgan xalq ta'limi xodimi A.A.Razzoqov, dotsentlar Sh.H. Toshmatov, N.T. O`rmonov va O`zbekiston Milliy universiteti Iqtisodiyot fakulteti o`qituvchilari i.f.d. F.T. Egamberdiyev, i.f.n., dotsent P.Z. Xoshimovlar tomonidan yozilgan. Har bir bob oxirida xulosa, asosiy tushuncha va iboralar, nazorat va mulohaza qilish uchun savollar keltirilgan.

KIRISH

"IQTISODIY TA'LIMOTLAR TARIXI"

KURSINING PREDMETI VA USLUBI

"Iqtisodiy ta'limotlar tarixi" kursi iqtisodiy fanlar tizimida muhim o`rinni egallaydi.

Insoniyat o`zining ko`p ming yillik tarixi davomida katta iqtisodiy va ijtimoiy taraqqiyot yo`lini bosib o`tgan. Har bir davrda u yoki bu mamlakatda ayrim shaxslar (olim yoki hokimlar) tomonidan shunday iqtisodiy ahamiyatga molik fikr, g`oya, nazariya, konsepsiyalar ilgari surilgan va amalga oshirilganki, bir holda shular tufayli davlat va xalqlar ravnaq topgan, ba'zida tushkunlikka uchragan. Ana shu iqtisodiy g`oyalarni har tomonlama chuqur o`rganish, tahlil etish, ular orasidan umumbashariy ahamiyatlarini ajratib olib, hozirgi davrga, ya'ni hayotga tadbiq etish nihoyatda ham amaliy, ham nazariy foydalidir, chunki ularda ko`p yillik tajriba mujassamlashgan bo`ladi.

"Iqtisodiy ta'limotlar tarixi" fanining predmeti bo`lib, ma'lum davrlardagi u yoki ijtimoiy qatlamlar, insonlar manfaatini ifoda etuvchi iqtisodiy g`oyalar va ijtimoiy konsepsiyalarning vujudga kelishi, rivojlanishi va almashinuvining tarixiy jarayoni hisoblanadi.

Bu g`oyalar ayrim iqtisodchi olimlar, nazariy maktablar, oqimlar va yo`nalishlarga tegishlidir. Iqtisodiy ta'limotlar tarixi mustaqil fan sifatida eng qadimgi davrdan boshlab to hozirgi zamongacha vujudga kelgan asosiy iqtisodiy fikr, g`oya, qarash, nazariya va ta'limotlarni o`z ichiga oladi.

Metodik jihatdan bu fan iqtisodiy tahlilning ilg`or metodlari yig`indisidan iborat bo`lib, tarixiy, induksiya, mantiqiy abstraksiya va boshqa usullardan keng foydalanadi.

"Iqtisodiy ta'limotlar tarixi" fani "Iqtisodiy nazariya" fani bilan chambarchas bog`liq, lekin undan katta farq qiladi. "Iqtisodiy nazariya" fanida eng muhim iqtisodiy kategoriyalarning so`nggi davr uchun tahlili beriladi, ammo, bu nazariyalar har doim ham turg`un bo`lmaydi va vaqt davomida, ayniqsa keskin o`zgarishlar davrida evolutsiyada bo`ladi. "Iqtisodiy ta'limotlar tarixi" fanida ayrim olimlar, davlat arboblari tomonidan ilgari surilgan g`oya, qarash, nazariya, qonun, ta'limot, konsepsiyalar insoniyat taraqqiyotining turli bosqichlaridagi ijtimoiy qatlamlar, sinflar va boshqa guruhlarning manfaatlari nuqtayi nazaridan tarixiy rivojlanishi tadqiq etiladi.

Iqtisodiy tafakkur tarixi fanining amaliy xo`jalik obyekti bilan chambarchas bog`liqligini namoyon etadi. "Eskirgan nazariyalarni ular faqat inkor etilganligi sababli prinsipda ilmiy emas deyish mumkin emas" deb yozadi taniqli iqtisodchi T.Kun. Chunki, keyingi, nisbatan yangi qarashlar avvalgilarda asosida, ularni qabul qilish, rivojlantirish yoki inkor etish natijasida paydo bo`lgan. Ba'zi mutaxassislar faqat yangi nazariyalarnigina o`rganishni taklif etishadi, ammo, bu so`nggi nazariya avvalgi ko`p yillik ilmiy, amaliy tadqiqotlarning yakuniy xulosasi sifatida namoyon bo`ladi yoki bugun biz "yangi" degan fikr ma'lum vaqtdan keyin o`zgarishi mumkin.

Bu fan boshqa iqtisodiy va tarixiy, ayniqsa, iqtisodiyot nazariyasi fani bilan bevosita bog`liq. Iqtisodiy ta'limotlar tarixi ancha keng davrni qamrab olgan va mustaqil xarakterga ega. Bu fanni o`rganish orqali ekonomiks, xalq xo`jaligi tarixi, iqtisodiy tarix va iqtisodiy konsepsiyalar hamda aniq iqtisodiy predmetlarni o`zlashtirish osonlashadi, u yoki bu iqtisodiy o`zgarishning shartsharoitlari va oqibatlarini tahlil etishga katta ko`mak beradi.

Masalan, bizga bugun yangidek tuyulgan bozor iqtisodiyoti to`g`risidagi fikrlar Adam Smit tomonidan 1776 yili chop etilgan "Xalqlar boyligi" asarida asosan to`la tahlil etib berilgan. Ba'zi iqtisodiy g`oyalar esa qadimdan ma'lum. Ularni o`rganish va eng muhimi, hayotga tatbiq etish yaxshi samara beradi, ko`p hollarda Amerikani yangidan kashf etishga hojat qolmaydi.

Hozirgi paytda dunyodagi ilg`or g`oyalarni o`rganish davomida hurfikrlilikka (pluralizmga) keng o`rin berish, har qanday fikrni atroflicha tahlil etish kerakligi aniq bo`lib qoldi.

Bu fanni chuqurroq o`rganish tufayli, bir qancha yechimini kutayotgan nazariy masalalarga oydinlik kiritish imkoni tug`iladi. Masalan, bozor munosabatlarining ibtidosi hanuzgacha aniq yechimga ega emas. Ayrim olimlar bu jarayonni xususiy mulk, sinfiy jamiyat yuzaga kelishi bilan bog`lasalar, ayrimlari (R.Xeylbroner, L.Turou) uni kapitalizm bilan, aniqrog`i, "ishlab chiqarish omillari" paydo bo`lishi bilan izohlaydilar (mehnat, yer va kapital tovarga aylangach, bozor tizimi yuzaga kelgan ekan). Keyingi fikr bo`yicha bozorning ibtidosi XVIII asrda Angliyada boshlandi.

O`z davrida ilg`or Sharqning ortda qolish, G`arbning ilgarilab ketish sabablari, kelajak to`g`risidagi prognozlar ham muammo bo`lib turibdi.

Darslikda shu masalalarni hal etishga oid fikr mulohazalar beriladi.

Iqtisodiy ta'limotlar tarixini o'rganishda ma'lum davrlashtirish tizimidan foydalaniladi.

Taniqli iqtisodchi olim J.K.Gelbreyt: "Amalda iqtisodiy g'oyalar o'z davri va vujudga kelish joyining mahsuli bo'lib, ular bilan chambarchas bog'langandir; bu g'oyalarni ular tushuntirib berayotgan dunyodan mustaqil ravishda ajratib qarash mumkin emas; bu dunyo esa doimo o'zgarishda bo'ladi, agar bu g'oyalar o'z maqsadlariga to'la javob berishni ko'zlasalar, doimo shunga mos ravishda o'zgarib turishlari kerak", deb yozgan edi.

Kapitalizm davrida xo'jalik va ijtimoiy hayotda baynalmilallik (internatsionalizm) kuchayganligi tufayli, iqtisodiy fikrning rivojlanishi ham yagona jahon jarayoniga aylana boshladi. Oqibatda, klassik iqtisodiy maktab asoschilari A.Smit va D.Rikardoning qarashlari qisqa vaqt ichida butun jahonga ma'lum bo'ldi, vaholanki undan avvalgi ko'pgina nazariyalar ayrim mamlakatlarda ko'pchilikka ma'lum bo'lmasdan, "o'lik mol" sifatida yotgan.

G'arb mamlakatlarida yuzaga kelgan "Ekonomiks" va boshqa tadqiqotlar barchaning diqqat-e'tiborini jalb qilmoqda. Qadimdan to hozirgi davrgacha minglab turli-tuman iqtisodiy g'oya, qarash, konsepsiya, nazariya, ta'limotlar vujudga kelganligi aniq. Ularning barchasini to'la o'rganish alohida mavzu, maxsus muammo. Shu maqsadda yangidan yangi tadqiqotlar olib borish, tahlil etish va umumlashtirib e'lon qilish zarur, bu yaqin kelajak vazifasi sifatida qabul qilinishi mumkin.

Ammo, hozirgi davrgacha jamlangan barcha iqtisodiy g'oyalarni ma'lum sistemaga solish va shu asosda o'rganish maqbuldir. Ammo o'tgan davr xodisalari va g'oyalarni hozirgi zamon qarashlari "qolipi"ga zo'rma-zo'raki kelishtirish, moslashtirish mumkin emas. Bu tarixni vulgar zamonaviylashtirishga, o'rganilayotgan davrning xususiyatlarini inkor etishga olib keladi.

Bu fan doim rivojlanishda bo'lib, bir-birini to'ldiruvchi evolutsiyon (mavjud g'oyalarning yanada chuqurroq takomillashuvi) va inqilobiy (butunlay yangicha konsepsiyalar vujudga kelishi) yo'llari mavjud. Inqilobiy o'zgarishga misol sifatida A.Smit va uning izdoshlari g'oyalari, marjinalistik to'ntarish, yangi klassik yo'nalish (A.Marshall), J.M.Keynsning iqtisodiy qarashlarini keltirish mumkin. O'tish davri iqtisodiyoti bo'yicha g'oyalar hozirgi davrning muhim qarashlari majmuasiga kiradi va nihoyatda dolzarbdir, bu masala O'zbekiston misolida qarab chiqildi.

Taniqli davlat arbobi Uinston Cherrill (1874-1965) "Qayerga borishimizni bilish uchun, qayerdan chiqqan ekanligimizni bilishimiz kerak", deb aytgan edi. Bu g`oya nihoyatda ahamiyatli bo`lib, bosib o`tilgan yo`lni to`g`ri baholash va kelajak istiqbolni ko`zlash haqida gap boradi.

Iqtisodchilarning tadqiqotlaridagi asosiy bosh g`oya - jamiyat, insoniyat, ayrim shaxslarning boyligi masalasidir. Maqsad bir, lekin unga eltadigan yo`llar nihoyatda xilma-xil ekanligini ko`ramiz. Ilk kapitalistik munosabatlar vujudga kelgan davrgacha (XV asr) bo`lgan iqtisodiy g`oyalardagi umumiylik shuki, barcha donishmandlar va ularning yozgan asarlarida mehnat va yer boylikning asosiy vositasi ekanligi turli yo`llar bilan talqin etiladi, ularda ishlab chiqarish sohasi asosiy deb hisoblangan.

XV-XVII asrlarda (qisman XVIII asr boshlarida) yangi iqtisodiy ta'limot - merkantilizm vujudga keldi. Merkantilizm to`g`risida qisqa ma'lumot beradigan bo`lsak, uning mohiyati iqtisodiy siyosatda mamlakatda va davlat xazinasida nodir metallarni ko`proq to`plash, ta'limotda esa muomala (savdo, pul oboroti) sohasidagi iqtisodiy qonuniyatlarni izlashdir, ya'ni avvalgi davrdagi g`oyalardan keskin farq qiladi.

Keyingi muhim o`zgarish, bu klassik iqtisodiy maktabning yuzaga kelishidir (XVIII asr). Bu iqtisodiy ta'limot ichida fiziokratizm ham vujudga keldiki, uning umri uncha uzoq bo`lmadi. Klassik maktab g`oyalari hozirgi davrda ham turli shakllarda qayta namoyon bo`lmoqda (neoklassik, liberal, neoliberal...). Marks nomi bilan bog`liq bo`lgan marksizm ta'limoti (nobozor iqtisodiyot) ham tarixda muhim o`rinni egallaydi. Hozirgi davrda bu ta'limot to`g`risida imkoni boricha gapirmaslikka va ayniqsa, yozmaslikka harakat kuchayib bormoqda, ko`proq uning faqat salbiy tomonlarini tilga olish "moda"ga kirgan. Bunda "jon" bor albatta, chunki 1917 yili Rossiyada boshlangan marksizmni hayotga tatbiq etish jarayoni samarasiz tugadi. Keyinchalik shu yo`lga o`tgan bir qancha mamlakatlarda ham eksperiment samarasiz yakunlandi. Lekin tarix uchun insoniyatga bu saboq juda muhim, shu sababli uni chetlab o`tish adolatdan emas, deb hisoblaymiz. Darslikda xayoliy sotsialistlar va markschilarning iqtisodiy g`oyalari ham o`rin olgan, uning tarixiy taqdiri berilgan.

XIX asr 2-yarmida avvalgi g`oyalarga marksizmga muqobil ravishda vujudga kelgan va umumlashtirilgan holda marjinalizm deb ataladigan ta'limot hozirgi zamonning asosiy iqtisodiy g`oyasi hisoblanadi. Lekin shuni ham alohida ta'kidlab o`tish kerakki, biror ta'limot doimo sof

holda amalda deyarli qo'llanilmaydi. Har bir ta'limotning ko'plab turli oqim va yo'nalishlari mavjud. Odatda sof erkin bozor munosabatlari deyarli uchramaydi. Bozor munosabatlarining unsurlari, ular o'rtasidagi nisbat ham doimo o'zgarib turadi. Demak, iqtisodiy ta'limotlar tarixi fanining muhim xususiyatlaridan biri, bu uning doimo harakatda, o'zgarish, rivojlanishda ekanligidir. Bir mamlakat chegarasida iqtisodiy ta'limot ta'siri ostida iqtisodiy siyosat har doim rivojlanishda bo'lishi kerak.

90-yillarda tarixiy jarayonlarda yana bir holat qayd etilmoqda. Bu "sotsialistik" deb atalgan va iqtisodiyoti ma'muriy buyruqbozlikka asoslangan ("rejali iqtisodiyot" ham deyiladi) mamlakatlarning bozor iqtisodiyotiga o'tish davri amalga oshmoqda ("o'tish iqtisodiyoti" deb ham nomlanadi). Bu tarixda birinchi marta ro'y bermoqda, oxirgi o'n yillik tajriba bor. Ammo, bu holat ko'p munozaralarga sabab bo'lmoqda.

Darslikda O'zbekiston misolida bozor munosabatlariga o'tish iqtisodiyoti konsepsiyasi xususiyatlari bayon etiladi.

Iqtisodiy ta'limotlar tarixi fanining boshqa fanlardan farqli yana bir muhim xususiyati shuki, har bir g'oya, ta'limot uni yaratgan bir yoki bir guruh insonlar, olimlar, davlat rahbarlarining faoliyati bilan chambarchas bog'liq holda beriladi.

Iqtisodiyot bo'yicha Nobel mukofoti laureati Milton Fridmenning fikricha, fanni o'rganishda olimlarning "avtobiografiya va biografiyalariga murojaat qilish, shu yo'l bilan olimlarni aforizm va misollar yordamida rag'batlantirish kerak, faqat sillogizm (deduktiv fikrlash) va teoremlar bilan cheklanmaslik zarur".

Sharq, xususan Markaziy Osiyo donishmandlarining iqtisodiy g'oyalarini o'rganish aslini olganda, endi boshlandi, shu sababli kitobning bu bo'limi yangi materiallar bilan to'lib borishiga ishonchimiz komil.

Yetakchi mamlakatlar taraqqiyotining asosiy omillaridan biri, bu davlatlar iqtisodiyotining bo'layotgan o'zgarishlarga tez adaptatsiyasidir, ya'ni moslashuvdir.

AQSH davlati tarixida qisqa vaqt davomida iqtisodiy siyosat bir necha bor almashdi va iqtisodiy ravnaq saqlab qolindi. Buyuk depressiya (1929-1933 yy.)dan keyingi davrda AQSH prezidenti D.Ruzvelt "yangi yo'l" kursi bilan J.M.Keynsning iqtisodiy g'oyalarini amalda qo'lladi (davlatning iqtisodiyotdagi roli keskin oshdi, vaholanki, undan avvalgi yillari xususiy mulk (99 foiz) asosiy va yetakchi bo'lgan). Keyinroq prezident R.Reygan davrida davlatning iqtisodiyotdagi roli ancha kamaytirilib, liberal (erkin) iqtisodiyotga keng yo'l ochib berildi (reyganomika), oqibatda bu prezident davrida qo'shimcha 14 million kishi

tadbirkorligiga yo`l ochib berildi, yangi-yangi millionerlar vujudga keldi. Xuddi shunday holat B.Klinton davrida ham qayd etildi.

Buyuk Britaniya iqtisodiyotida ham buni ko`rish mumkin (tetcherizm). Iqtisodiy siyosat va iqtisodiy g`oyalarning bir-biri bilan chambarchas bog`liqligini isbotlovchi misollarni ko`plab keltirish mumkin.

Ayniqsa, "sotsialistik" deb atalgan rivojlanish yo`lidan voz kechmagan Xitoy va Vyetnam davlatlarining iqtisodiy taraqqiyoti ham diqqatga sazovordir. Bozor iqtisodiyoti unsurlarining keng rivojlanishiga imkon beruvchi iqtisodiy islohotlar tufayli katta yutuqlarga erishildi.

Ikkinchi jahon urushi tufayli ikkiga ajratilgan GFR va GDR davlatlarining qayta birlashgandan keyingi iqtisodiy rivoji ham juda ibratlidir. "Sotsialistik" lager vakillari ichida yetakchi bo`lgan GDRning to`la erkin bozor munosabatlariga o`tishi uchun hiyla katta mablag` va vaqt talab etilishi aniq bo`lib qoldi. Vaholanki, Rossiyaning taniqli iqtisodchi olimlari bozor iqtisodiyotiga o`tishning "500 kunlik", hatto "100 kunlik" dasturlarini taklif etdilar (Shatalin, Yavlinskiy...). Bu yo`l o`zini oqlamadi.

Iqtisodiy ta'limotlar tarixiga, balki boshqa fanlarga ham xos bo`lgan yana bir xususiyat shuki, iqtisodiy g`oyalar doimo dialektik rivojlanishda bo`lib, ularning tahliliga so`nggi nuqta qo`yish qiyin. Bundan bir necha yuz yil avval yuzaga kelgan fikr va g`oyalarning ma'nosi ustida tortishuv va bahslar hali ham davom etib kelmoqda. Masalan, hanuzgacha K.Marksning qiymat (ruscha - "стоимость") to`g`risidagi fikri aslida qimmat (ruscha - "ценность") bo`lgan, degan fikr mavjud. Marks asarlarini nemis tilidan tarjimada yo`l qo`yilgan xato tufayli jiddiy tushunmovchilik yuzaga kelgan, deyilgan (Влауг М. Экономическая мысль ретроспективе. М., 1994).

Bu fan tarixi shuni aniq isbotlamoqdaki, ko`pgina iqtisodiy g`oyalar obyektiv xo`jalik amaliyoti bilan chambarchas bog`liq. Ko`pgina olimlar avvallari (hozir ham uchrab turadi) o`z qarashlarini mutloq universal bekami-ko`st deb ko`rsatishga uringanlar. Albatta, "abadiy" qonuniyatlar ham mavjud bo`lib, ularni istalgan tizimda kuzatish mumkin, ammo, ko`p hollarda olimlar bugungi haqiqatning tarixiyligini ilg`ab olishga har doim qodir emas.

Yana bir muhim masala ustida to`xtab o`tish kerakki, avval yuzaga kelgan iqtisodiy g`oyalarga shu kungi o`lchovlar bilan baho beriladi va odatda ilgarigi g`oyadagi "xato" va "kamchilik"lar aniqlanib, yangi g`oyaning undan afzalligi "isbotlanadi".

Bunda dialektik mantiq bor albatta, lekin yuqorida ta'kidlanganidek, avvalgi g`oyalar tufayli odatda yangi g`oyalar yuzaga

keladi, shuning uchun bu g`oya "yaxshi", unisi "yomon" kabi baholash adolatdan bo`lmaydi. A.Smitning mashhur asarida o`zidan avvalgi davrda yuzaga kelgan antik dunyo, merkantilizm, fiziokratizm ta'limotlari tahlil etilgan, Yevropaning iqtisodiy tarixi sinchiklab o`rganilgan.

Yetakchi G`arb olimlari ko`p hollarda uch buyuk shaxsning g`oyalariga alohida urg`u berishadi: bu Smit, Marks, A.Marshall va Keynsdir.

Bu olimlarning iqtisodiy g`oyalarida mavjud ta'limotlarning ko`pchiligi o`z in'ikosini topgan va ular jahon iqtisodiy g`oyalari rivojiga alohida hissa qo`shgan shaxslardir.

Iqtisodiy ta'limotlar tarixi fani bo`yicha yaratilgan adabiyotlarga to`xtaladigan bo`lsak, bu masala o`zbek o`quvchilari uchun eng nozik masala deyish mumkin.

1997 yili "Fan" nashriyoti tomonidan e'lon qilingan o`quv qo`llanmadan (2000 nusxa) so`ng, 2001 yilda Toshkent Moliya instituti tomonidan ham qo`llanma (300 nusxa) bosilib chiqqan.

2001 y. Q.Yo`ldoshev va Q. Muftoydinovlar tomonidan "Iqtisodiy ta'limotlar tarixidan" nomli qo`llanmada Sharq iqtisodiy g`oyalari tahlil etiladi. Yu.B.Yusupovning rus tilida (1999) chop etilgan ma'ruzalar matni diqqatga sazovordir.

2000 yildan boshlab TDIU magistraturasida "Iqtisodiy nazariyasi" mutaxassisliklari uchun "O`rta Osiyo mutafakkirlarining iqtisodiy g`oyalari" maxsus kursi o`qitila boshlandi, shunga mos namunaviy dastur, ma'ruzalar matni va boshqa me'yoriy hujjatlar tayyorlanib, amalda qo`llanilmoqda.

Xorijda esa (jumladan, Rossiyada) bu sohada ancha ishlar qilinganini qayd etib o`tish kerak. Taniqli G`arb iqtisodchisi Mark Blaugning (1927 y. tug`ilgan) "Экономическая мысль ретроспективе" asarining to`rtinchi nashri (1984y.) rus tiliga tarjima qilingan (1994 y.) bo`lib, bu kitobda iqtisodiy g`oyalar tarixi bo`yicha dastlabki adabiyotlar Britaniya ensiklopediyasida chop etilgan J.Mak-Kulloxning maqolasi bilan boshlanishi qayd etiladi. M.Blaug (birinchi nashri 1961 y.) kitobida iqtisodiy g`oyalar tarixi bo`yicha boy bibliografiya berilgan. Adabiyotlar ikki qismga bo`linishi mumkin: ular asosan tarixiy va mantiqiy tamoyillar asosida yozilgan. Ayniqsa, Germaniyadagi tarixiy maktab ta'siri ostida ko`p adabiyot shu asosda beriladi. M.Blaug asari mantiqiy tamoyil asosida tuzilgan, asosiy e'tibor g`oya mualliflariga, ularning tarjimayi holi, o`sha davr tarixiy shart-sharoitiga emas, balki ular yaratgan iqtisodiy ta'limotning mazmuni va boshqalardan farqiga bag`ishlangan.

Rus tilida chop etilgan va biz o`qib kelayotgan asosiy adabiyotlar tarixiy tamoyil asosida chop etilgan va sinfiy, partiyaviy nuqtayi nazardan berilgan, asosiy mezon markscha-lenincha ta'limotdir. Shuning uchun deyarli barcha o`quv qo`llanmalari va darsliklar, 6 tomli "История всемирной экономической мысли" (4 tomi chiqqan) kitoblari ma'naviy jihatdan eskirdi. Bu kitobning 3-4 tomlari marksizm-leninizm g`oyalariga bag`ishlangan. 1994 yilda e'lon qilingan "Историяэкономических учений, част II" va undan keyin e'lon qilingan kitoblarigina hozirgi davr talablariga javob bera oladi (adabiyotlar ro`yxatiga qarang).

Yana bir qiziqarli holat shuki, biz uchun iqtisodchi bo`lgan shaxslarning ko`pchiligi kasb-kori, mutaxassisligi bo`yicha boshqa soha sohiblari yoki davlat arboblari bo`lganlar. Masalan, klassik maktab asoschisi V.Petti vrach-shifokor, P.Buagilber huquqshunos-sudya, fiziokrat F.Kenye jarroh, B.Mandevil va A.Smitlar faylasuf bo`lishgan. Bunday misollarni ko`plab keltirish mumkin, ammo, biz ularni asosan iqtisodchilar deb bilamiz. Shu sababli, kitobda iqtisodchilarning tarjimayi holidan ayrim qiziqarli voqealar ham keltiriladi.

BIRINCHI QISM

QADIMGI DUNYO, FEODAL JAMIYATI VA ILK KAPITALIZMNING IQTISODIY TA'LIMOTLARI

Yenglar, ichinglar, ammo isrof qilmanglar.

Hadis

1-BOB. QADIMGI DUNYO IQTISODIY TA'LIMOTLARI

1.1. Qadimgi Osiyodagi iqtisodiy g'oyalar

Iqtisodiy fan manbalarini avvalo jahon sivilizatsiyasining beshigi bo'lgan qadimgi Sharqdan izlamoq mantiqan to'g'ridir.

Iqtisodiy g'oyalarning shakllanishi insoniyatning paydo bo'lishi bilan boshlangan. Ammo, hozirgi paytda qo'lyozmalarda aks ettirilgan g'oyalargina tahlil qilingan. Shu sababli iqtisodiy ta'limotlar tarixi quldorlik jamiyati, aniqrog'i, xususiy mulk paydo bo'lishi bilan boshlanadi, deyish o'rinlidir.

Dastlab quldorlik jamiyati Sharqda sinfiy ajralish boshlangan joylarda, Mesopotamiya (Tigr va Yefrat daryolari oralig'ida) va Misrda eramizdan avvalgi IV ming yillikda yuzaga keladi. Bunga asosiy sabab shuki, bu yerda texnologik inqilob ro'y berdi, metall qurollar ishlatila boshlandi, qishloq xo'jaligida intensiv, ko'p hollarda sug'orma dehqonchilikka o'tildi, shu asosda nisbatan turg'un qo'shimcha mahsulot olish imkoni tug'ilgan. Oqibatda, jamiyatda mehnat taqsimotini rivojlantirishga, ko'pgina hunarmandchilik sohalarining ajralib chiqishiga, sinfiy tabaqalanishga turtki bo'ldi.

Bu davrda qo'shimcha mahsulot olishning asosiy usuli jamoaga birlashgan dehqonlarni ekspluatatsiya qilish yo'li bilan renta - soliq olish (Osiyoda) bo'lsa, qullarni (davlat yoki xususiy) beayov ishlatish bilan ham (Yevropada) katta boylik orttirilgan. Sharqda davlatning iqtisodiyotga aralashuv darajasiga qarab, ayrim "erkin" aholining ahvoli qullarnikidan deyarli farq qilmagan (umuman, Sharq mamlakatlarida qulchilik masalasi hali uzil-kesil hal etilgan emas. Akademik V.V. Struve uni tan oladi. Lekin ko'pgina olimlarning fikricha, Sharqda quldorlik klassik shaklda rivoj topmagan, patriarxal, ya'ni uy xo'jaligida ustun bo'lgan (qarang: История Древнего Востока М., МГУ, 1991).

Sharq, jumladan Markaziy Osiyo mamlakatlaridagi xo'jalik faoliyatida nisbatan erkin odamlar ishtirok etgan. Masalan, dehqonchilik,

hunarmandchilik, qurilish sohasida qullar mehnatidan foydalanilmagan. Antik dunyo (G'arbiy Yevropa)dagi ayrim regionlarda xalqaro savdoni olib borish bilan bog'liq ravishda tovar-pul munosabatlari ham anchagina rivojlangan (masalan, Gretsiyaning ayrim shaharlari). Shu asosda qulchilikka asoslangan xususiy mulkchilik rivoj topdi. O'z mahsulotini sotishga mo'ljallab ishlab chiqargan qulchilik xo'jaliklari ekspluatatsiyani kuchaytirishni talab etgan. Oqibatda, klassik yoki antik qulchilik yuzaga keldi (Gretsiya va Italiya).

Bizgacha yetib kelgan eng qadimgi qo'lyozmada (qadimgi Misr, eramizdan avvalgi XXII asr) noib va aholi o'rtasidagi munosabatlar to'g'risida fikr yuritiladi. Bu davrda sinfiy ajralish to'la shakllanmagan bo'lib, boshqaruv ishiga ishbilarmonlarni taklif etish (yuqori tabaqali, yoki oddiy aholidan bo'lishidan qat'iy nazar) kerak deyilgan.

Qadimgi Misrdan farqli ravishda Mesopotamiyada xususiy mulkchilik va tovar-pul munosabatlarining nisbatan tez rivojlanishi xarakterlidir. Inson shaxsi ozodligining kafolati yo'q bo'lgan o'sha sharoitda qarzdor qulchilik xo'jalik rivojiga olib kelar edi. Bunday jarayonlar soliq to'lovchilar va harbiylardan ajralib qolishi mumkin bo'lgan davlatning kuchsizlanishiga olib kelgan. Saqlanib qolgan yodgorliklarda, yozma qonunlarda iqtisodiy g'oyalar ham mavjud, unda mustaqil ishlab chiqaruvchilarning huquqlarini himoya qilish, tartibga solish bo'yicha muhim fikrlar berilgan. Eramizdan avvalgi XVIII asrda Bobil (Vavilon) da (m.a.1792-1750 yy.) podsholik qilgan Xammurapi (ba'zi manbalarda Xammurabi) qonun to'plamlari (jami 282 ta) diqqatga sazovor (m.a.1760 y.). Bu to'plam 1901-1902 yy. Suza shahri qoldiqlarini arxeologik qazish paytida topilgan (Fransiya poytaxti Parijdagi mashhur muzey - Luvrda saqlanyapti). Nusxasini BMT binosidagi muzeyda ham ko'rish mumkin. Toshga o'yib yozilgan muhim va qadimiy, tarixiy hujjatni tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, mavjud davlat sinfiy va sotsial jihatdan ancha mukammal ajralgan. Biz uchun ayniqsa mulkchilik va unga egalik shakllari muhimdir.qonunda "kuchlilar zaifroqlarni cheklamasligi kerak", degan qoida bor. Masalan, qarzdorligi uchun podsho jangchilari va boshqa aholining yerlarini sotish yoki tortib olish man etilgan. Sudxo'rlik faoliyati cheklangan, uning miqdori pulda 20, mahsulotda 33 foizdan ortiq bo'lmasligi kerak.

Asosiy maqsad ishlab chiqarishni, birinchi navbatda qishloq xo'jaligini rivojlantirishni qo'llab-quvvatlash bo'lgan, ya'ni mehnatsiz daromad topishga qarshi kurashilgan. qarzni qarz hisobiga uch yildan ortiq ushlab turish mumkin bo'lmagan. Umuman, xususiy mulkchilik, shu jum-

ladan yerga ham tan olingan. Birovning xususiy mulkiga ko`z olaytirgan, unga zarar yetkazganlar iqtisodiy jihatdan jazolangan. Bu qonunlar to`plami davlatning mamlakatni iqtisodiy boshqarish sohasidagi dastlabki tajribasini ko`rsatadi. Oqibatda shu davrda mamlakat ham siyosiy jip-slashdi, ham iqtisodiy ravnaq topdi.

Qadimgi Hindistonning "Manu qonunlari"da (m.a. IV-III asrlar) ijtimoiy mehnat taqsimotining, hukmronlik va bo`ysunish institutlarining mavjudligi aytiladi.

Hindistondagi iqtisodiy g`oyalarni aks ettiruvchi qadimgi yodgorlik "Artxashastra" (m.a. IV-III asrlar oralig`ida)dir (tom ma'nosi bo`yicha ifoda, amaliy hayot to`g`risidagi fan, bu asar m.a. III-II asrlarda to`ldirilgan). Bu qadimiy va muhim tarixiy yodgorlikdir (u Chandragupta I podsholigi davrida podsho maslahatchisi Kautilye Bishnugupta tomonidan yozilgan degan fikr bor). Unda qulchilikni mustahkamlash asosiy vazifa qilib qo`yilgan. qulchilik eng past tabaqalarga xos narsa deb sanaladi. Bu asarda "buyumning qiymati" muammosi ko`tarilgan, qiymat miqdori "ish kunlari" bilan belgilangan, rag`batlantirish esa mehnat natijalariga mos ravishda belgilanishi kerak, deyilgan.

Bu asarda davlatni boshqarish bo`yicha takliflar berilgan bo`lib, bir qancha iqtisodiy g`oyalar ham ilgari surilgan. Masalan, unda mahsulotning bozor bahosi bilan uning tabiiy qiymati o`rtasidagi farq aytilgan. Tovarga bo`lgan ehtiyoj ortganda, uning bahosi qiymatdan oshib ketishi mumkin, deyilgan. Savdo bilan shug`ullanuvchilarga alohida urg`u berilgan bo`lib, foyda masalasi ko`tarilgan, foydaning miqdori tovar bahosiga (boshqa harajatlarni qatorida) qo`shilib, mahalliy mahsulot uchun 5, chetdan kelgan tovarlar uchun 10 foiz (import o`sha davrda ham afzal) qilib belgilangan.

Davlatning iqtisodiy ishlarga aralashuvi qo`llab quvvatlangan. qishloq xo`jaligiga alohida e`tibor berilgan, bo`sh yerlar xalqqa bo`lib berilishi va soliq to`lash zarurligi, sug`orish inshootlari qurishga e`tibor haqida so`z yuritiladi. Umuman, davlat mamlakatning ishlab chiqaruvchi kuchlarini rivojlantirishi kerak, degan g`oya markaziy o`rinni egallaydi. (Hozirgi davrdagi J.M.Keyns va institutsionalizm tarafdorlari fikri bilan solishtir-ing,).

Moliya sohasida daromad solig`iga katta e`tibor berilgan. Davlat ba'zi ishlarni rivojlantirishi uchun moddiy va ma'naviy yordam berishi kerak, deyilgan. Mahsulotga baho belgilash, davlatning boyishini ta'minlash (foydani oshirib, sarf-xarajatni kamaytirish), hisob-kitobni tartibga solish, har xil o`g`irliklarga qarshi kurashish kerakligi belgilangan.

Shu tamoyillarni amalga oshirish tufayli jamiyatdagi norozilik, tengsizlik yo`qoladi, deyilgan.

Qadimgi Hindistonda yaratilgan "Veda"larda ham bir qancha muhim iqtisodiy g`oyalar keltirilgan.

Respublikamiz olimlarining tadqiqotlariga ko`ra, zardushtiylik (zoroastrizm) dinining (islomgacha) muqaddas kitobi bo`lgan "Avesto" ya'ni "hayot yo`riqnomasi" (asli "Ovasta") da ham muhim iqtisodiy fikrlar bayon etilgan. Jumladan, sun'iy sug`orish asosida dehqonchilik yuritish, ona tabiatni e'zozlash, hayvonlarni asrash, noo`rin so`ymaslik, unga zug`um qilmaslik, tuproq sharoitini yaxshilash masalalari yoritilgan. Bu kitob eramizdan avvalgi II ming yillik oxiri - I ming yillik boshlaridagi voqealarni aks ettiradi va juda qadimiy yodgorlikdir (2700 yilligi bayram qilindi).

Bu dinning ta'sir doirasi juda keng bo`lib, hozirgi Eron, Markaziy Osiyo, Kavkazorti yurtlari (ayniqsa Ozarbayjon) va boshqa joylarda tarqalgan. M.a. II ming yillik oxiri - I ming yillik boshida paydo bo`lgan "Avesto"ning to`liq asl nusxasi saqlanmagan, uning ayrim qismlari topilgan, u qadimiy parfyan, oromiy yozuvida bitilgan, hozirgi davrda rus va o`zbek tillariga tarjima etilgan, ayrim bo`laklari "San'at", "O`zbek tili", "Fan va turmush" jurnallarida e`lon qilindi.

Zoroastrizmning asosiy g`oyasi dualizmga, ya'ni bir tomondan Yaxshilik va Yorug`lik (xudosi Axura Mazda), ikkinchi tomondan Yovuzlik va qorong`ilik (xudosi Anxra Manu) kuchlari o`rtasidagi kurashdir.

Inson xo`jalik faoliyatida tabiiy muhit bilan chambarchas bog`liq deb uqtiriladi, ammo, insonga alohida e'tibor beriladi. Insonga tanlash huquqi berilgan bo`lib, u Yaxshilik yoki Yomonlik tomonlarni olishi va shunga mos harakat qilishi kerakligi aytiladi.

Yaxshilik odaming faoliyati yaxshi g`oya, yaxshi so`z va yaxshi ishlar bilan bog`langan bo`lishi kerak. Moddiy boyliklarni ko`paytirish yerug dunyodagi yaxshi ishlarning asosiysi hisoblangan. Shu sababli "Avesto" matnlarida natural-xo`jalik faoliyati keng targ`ib etilishi va amaliy maslahatlar berilishi tasodif emas.

Avestoda "O`z hayoti davomida go`zallik va yaxshilik, nur va quvonch yo`lida xizmat qilgan odam porso va haqgo`y, pok va adolatli

bo`lib, mehmonlarni beg`araz kutgan. Xotinini sevib, yerni, mollarni parva-rish qilgan, odamlarning molu mulkiga ko`z olaytirmagan, tabiatni asrab-avaylab undan zavq olgani uchun uning joni ham bitmas-tuganmas rohat va farog`atga burkanadi" deb yoziladi.

Ko`chmanchi xalqlarning asosiy boyligi bo`lgan mollar sonini saqlash qo`llanilib, ularni bekordan-bekorga qurbon qilaverish qoralanadi. Bu g`oya ayniqsa ilk zoroastrizmga kuchli. Hayvonot dunyosini asrash, uning sonini oshirish, sifatini yaxshilash (ayniqsa semirtirish) ga alohida urg`u berilgan. Buning uchun esa yaxshi yaylov, kerakli qarov, yem-xashak bilan ta'minlash eng yaxshi faoliyat deb baholanadi. Yaxshi ishlarni amalga oshirish kuchli hokimiyat bilan bo`lishi qayd etiladi. Kitobda yozilishicha, hayvonlarni o`g`irlash yoki tortib olish, turar joylarni xonavayron qilishdan asrashga intilish Yaxshilik g`alabasiga olib keladi. Ana shu qoidalarga amal qilganlarga yaylovlar bo`ylab erkin harakat qilishga va`da beriladi, chunki tabiiy yaylovlar cheklangan sharoitda bu "erkin harakat" ta'minoti muhimdir, aks holda o`zaro to`qnashuv va urushlar ro`y bergan.

Ma'lum qonun-qoidalarga bo`ysunish kuchli hokimiyat va mo`tadillik bilan bog`liq edi. O`zaro shartnomalarga bekamu ko`st amal qilish zarurligi, ayniqsa o`zaro moddiy yordam berish kerakligi targ`ib etiladi.

Avesto ma'lumotlariga qarab shu davrdagi jamiyatning ijtimoiy ahvolini bilib olish mumkin. Bu davrda urug` jamoasi yemirilib, dastlabki sinf (kasta)lar paydo bo`lganligi ayondir, ular kohinlar, harbiylar, chorvadorlar va hunarmandlar, demak, ilk sinfiy jamiyat yuzaga kelayotgan davr bo`lgan. Aholi ko`proq yarim ko`chmanchilik asosida kun kechirgan. Ekstensiv chorvachilik yetakchi edi.

Ideal hayot tarzi quyidagicha talqin etilgan bo`lib, uningcha yerdan shunday joyni topish yoki yaratish kerakki, u yerda ko`p ovqat pishirilishi, doim katta bo`lak go`sht tegishi, otlar pishqirib turishi, ot-arava g`ildiraklari jarangi chiqishi, qamchilar doim ko`tarilib, ovozi chiqib turishi, odamlar jag`i tinmaydigan (ovqat yeyishda), ziravorlar yetarlicha yashirib qo`yilgan, xushbuy hidlar arimaydigan, yaxshi hayot uchun kerakli barcha narsalarni istakka qarab, ko`p miqdorda saqlanadigan omborlar bor joy tushunilgan.

"Avesto" bo`yicha turli tabiiy ofatlarga qarshi zahira oziq-ovqatlar barpo qilish qo`llab-quvvatlanadi (Konfutsiylik va boshqa ta'limotlarda ham bu g`oya katta o`rinni tutadi).

"Avesto"ning yozilishi jihatidan keyingi davrga mansub fikrlarda, masalan, chorvadorlar hamkori Yim to`g`risidagi afsonada "oltin asr"dagi

mol-qo`ylarning mo`l-ko`lligi haqida so`z yuritiladi. Yimning xizmati ulug`lanib, kuchli sovuq, qor va suv to`fonidan hayvonlar va odamlarni qutqarish uchun "varu" (qo`rg`on) qurdirib, unga suv o`tkazadi, mayda va yirik mollar, odamlar, it, qush, barcha o`simliklar urug`i va yonib porlab turgan olovni keltiradi (Nuh payg`ambar bilan solishtiring). Odamlar uchun turar joy, hayvonlar uchun molxonalar qurilgani aytiladi.

"Avesto"ning 3-bobi (fargard) "Vandidot" bo`lib, nisbatan keyingi davr voqealarini aks ettiradi, unda asosan dehqonchilik va dehqon mehnati ulug`lanadi (avvalgi boblarda chorva yetakchi edi). Endilikda ko`proq ekin ekiladigan, don, o`t, mevali ekinlar o`stiriladigan, suvsiz joylarni sug`oradigan, suvi ortiqcha yerlar quritiladigan (sug`orish bilan birga zax qochirish) joylar maqtaladi, hatto yerlarga ko`p go`ng solinishi, buning uchun esa ko`proq kichik va katta qoramollar boqish tavsiya etiladi. Bunda juda katta tabiiy mantiq borligi aniq ko`rinib turibdi.

Kitobning bu bobida dehqonchilik va ayniqsa don ekish, g`allakorlik ulug`lanadi. Aholini qunt bilan don yetishtirishga undaladi, hatto g`allakorlar e`tiqodni olg`a suruvchilar deb talqin etiladi. "Dehqonchiliksiz mo`l-ko`lchilik yo`q", degan aqida ilgari suriladi (fiziokratizm ta`limoti bilan solishtiring). "Kimda-kim zaminni chap va o`ng qo`l bilan, o`ng qo`l va chap qo`l bilan shudgor qilsa, zamin unga farovonlik baxsh etadi. U go`zal va pokiza qizga o`xshaydi. Bu qiz er xonadoniga kirib borib, o`z to`shagidan halol yostiqdoshiga farzandlar tug`ib beradi. Zamin ham mo`l-ko`l mevalarini in`om etadi", deyilgan, bunda yerni tobora madaniylashtirish va undan ko`proq naf olishi haqida gap boradi.

Xo`jalikning barcha tarmoqlari orasida g`allakorlikka eng yuksak baho beriladi. Zoroastrizm qashshoqlikni yo`qotish yoki unga yo`liqmaslik uchun zirotchilikini rivojlantirish, yangi yerlarni ochish bo`yicha faol siyosat olib borish kerakligini uqtiradi. Ammo, inson yerni tashlasa, unga qaramay qo`ysa, unday odam o`zgalar eshigi oldida turgan doimiy gadoyga aylanadi, deyilgan bu kitobda (hozirgi davr ta`limotlari bilan solishtiring).

Asketizm to`g`ridan to`g`ri qoralanadi, chunki bu odat Yomonlik bilan kurashda insonning kuch-qudratini susaytiradi. Ovqatni kam iste`mol qilgan odam na din, na xo`jalik (qishloq xo`jaligi) ishlari, na farzand (ayniqsa o`g`il bolalar) ko`paytirish faoliyati bilan kerakli darajada shug`ullana olmaydi; insonlar sonini ko`paytirish ham muhim vazifa deb belgilangan, chunki farzandlar oila boyligini ko`paytiradi, Yaxshilik g`alabasiga ko`maklashadilar. Bu g`oyalarning ahamiyati hozirgi kunda ham juda muhimdir.

Bu din hozirgi Markaziy Osiyo, ayniqsa qadimgi Eronda keng tarqaldi, davlat diniga aylandi. M.a. VI-V asrlarda Doro I podsholigi yillarida Eronda, keyinchalik boshqa davlatlarda tarqaldi. Islom dinigacha bo`lgan davrda respublikamiz aholisining asosiy qismi bu dinga e'tiqod qilgan, uning ayrim qoldiqlari hali ham qayd etilib turadi (kelin-kuyovlarni olov atrofida aylantirish, vafot etganlarga chiroq yoqish va boshqalar).

Qadimgi Xitoydagi iqtisodiy g`oyalar m.a. VI-III asrlarda shakllangan. Bu mamlakatdagi dastlabki quldorlik davlatlari e.a. II ming yillikda paydo bo`lgan. Konfutsiylik g`oyasi muhimdir. Uning muallifi Konfutsiy yoki Kun-Szi (m.a. 551-478 yy.) "Lun yuy" to`plamida ("Suhbatlar va mu-lohazalar") o`z g`oyalarini jamlagan. Olim kelajak rivojini o`tmishdan izlaydi. Shu davrda obro`si pasaygan zodagonlarning manfaatini himoya qiladi (bu g`oyalar keyinchalik Ken-Szi (m.a.312-289 yy.), Syun-Szi (313-278 yy.) va boshqalar tomonidan davom ettirilgan). Yoshlarning qariyalarga hurmati, ularga qarshi chiqmaslik g`oyasi asos qilib olingan. Davlat bu katta oila, podsho esa "xalqlar otasi"dir, boyliklar nisbatan tekis taqsimlanishi kerak, soliqlarni me'yorida saqlash, yer ishlarini yaxshi bajarish, hammani o`z vazifalarini bajonidil ato etishi za-rur deyiladi ("Xalqlar otasi" tushunchasining ibtidosiga e'tibor bering).

Bu g`oyalar Xitoydagi muhim iqtisodiy o`zgarishlar davriga to`g`ri keladi. Temir qurollar tufayli dehqonchilik va hunarmandchilik rivoj topdi, tovar-pul munosabatlari o`sdi, savdo-sotiq kuchaydi. Sinfy munosabatlar keskinlashdi. Shu sharoitda konfutsiylik ijtimoiy, axloq va huquq doirasida tabiiy huquq nazariyasini ilgari surdi. Mamlakatdagi aristokratiya va xalq o`rtasida vujudga kelgan quldorlik va xususiy mulk himoya qilinadi. Konfu-siy "buyuk jamoa mulki" (dehqonlar jamoasi) va xususiy egalik (quldorlar mulki)ni farqlaydi, so`nggisini ko`proq qo`llaydi. Jamiyatning turli qatlamlari xudo tomonidan belgilanganligini ta'kidlaydi va uni tabiiy hol, deydi. Boylikning manbayi mehnat bo`lib, hokimlar boyligi xalq boyligiga asoslanadi. U xalq hisobiga quldorlar boyligi ortishi tarafdori edi, xalqni ko`proq ishlab, kamroq iste'mol qilishga chaqirdi.

Syun-Szi davlatning iqtisodiy jihatdan kuchayishi tarafdori edi, odamlarning boylikka intilishini qoramagan (ular qonun asosida ish yuritishsa bas). Ammo, inson bir vaqtning o`zida ko`p kasb egasi bo`la olmaydi, degan fikr paydo bo`ldi, ya'ni olim mehnat taqsimoti zarurligi g`oyasini ilgari suradi (bu juda muhimdir). Davlatning iqtisodiy siyosati uchta asosiy tamoyilga asoslanishi kerak:

1. Harajatlarni iqtisod qilish, ya'ni tejab-tergab sarflash;
2. Xalq to`qligini ta'minlash;

3. Ortiqcha mahsulotlarni saqlash zarurligi.

Yetarlicha ta'minot tamoyili insonning jamiyatdagi o`rniga bog`liq holda belgilangan (ya'ni sinfiylik tamoyili mavjud). Eksploatatsiya qo`llab-quvvatlanadi, jamiyatda hammaning o`z aniq joyi bo`lishi kerak, deyilgan, ya'ni hukmdor, tobe', ota, o`g`il. Boshqarish ma'lum qonun asosida emas, balki oddiy odat bo`yicha bo`lishi, og`ir soliq va majburiyatlar bo`lmasligi ta'kidlanadi.

Miloddan avvalgi VI-III asrlarda legistlar (qonuniy degani) oqimi paydo bo`ldi, ular boshqarishni aniq qonunlar asosida (oddiy odatlarga qarshi) olib borish tarafdori edilar (namoyandalari Szi-Chap, Li-Kuy), markaziy davlat kuchli, mamlakat esa yagona birlashgan bo`lishini qo`llab-quvvatlashgan. Legistlar (Shan Yan) ayniqsa qishloq xo`jaligi, dehqonchilik, donchilikni rivojlantirishga alohida e'tibor berishgan. Don masalasini hal etish bosh masala deb bilingan. Shan Yanning fikricha, davlat ravnaqi uchun ikki masalani hal etish zarur: don va urush (atrofdagi yerlarni bosib olish). Dehqonlar ro`yxatini o`tkazish, qonun yo`li bilan yig`ilgan don miqdoriga bog`liq yagona soliq tizimini kiritish taklif etiladi. qonun yo`li bilan turli "ishyoqmaslar"ni "yerga qaytarish", ya'ni dehqonchilik bilan shug`ullanishga, ya'ni mehnat qilishga majbur etish siyosatini qo`llash kerak deganlar (Xitoydagi 1960 yillar davomida ro`y bergan madaniy inqilob davrida shu siyosat amalga oshirildi). Undan tashqari qishloq xo`jaligi mahsulotlari bilan savdo qilishni qat'iy cheklash ham talab qilingan (go`yoki savdogarlar bundan katta foyda olishlari mumkin). Savdogarlar savdoni tashlab, dehqonchilikka intilishlari kerak. Erkin sohibkorlik taqiqlangan, umumiy yer egaligi va javobgarlik joriy etilgan (m.a. 351 y.)

"Guan-Szi" (m.a. IV a.) asarida ham xo`jalikni davlat tomonidan tartibga solishning tizimlari ancha mukammal bayon etilgan. Bunda legistlardan farqli, tovar-pul munosabatlarini cheklashga intilmasdan, bu munosabatlarni o`rganib, undan xo`jalikni barqarorlashtirishda ma'lum mexanizm sifatida foydalanish taklif etiladi. Xalq xo`jaligini barqaror saqlash uchun tovarlar baholarini ushlab turish g`oyasi ilgari suriladi. Davlat hokimi non, pul, metallni tartibga solish yo`lini qo`lida saqlasa, mamlakat rivoji nisbatan tekis boradi, deyilgan. Bu asarda ham agrar soha, ayniqsa donchilikka alohida urg`u berilgan. Agar legistlar hunarmandchilik, ayniqsa savdoni befoyda soha deb hisoblagan bo`lsalar, bu asarda esa o`sha sohalarga ham ijobiy baho berilgan. "Yerni boshqarish" uchun davlat yerning tabiiy xususiyatlarini yaxshi bilishi kerak. Yer maydonlari nisbatan tekis taqsimlanishi zarur, dehqonlarni ish qizigan davrda boshqa yumushlarga jalb etmaslik, soliq tizimi sharoitiga qarab (yer unumiga bog`liq rav-

ishda) bo`lishi taklif etilgan. Bu yerda gap Yer kadastrini tuzish to`g`risida boradi, ya'ni bu ishda hisob-kitob bo`lishi qayd etiladi. Asarda yer va suv (tog` va dengiz) larni davlat ixtiyoriga o`tkazish va ulardan daromad yo`lida foydalanish, baholarni tartibga solish yo`li va boshqa ko`p-gina iqtisodiy g`oyalar ilgari suriladi. Bu g`oyalar amalda ham qo`llanildi va yaxshi samara berdi.

Qadimgi Xitoy ijtimoiy hayotida daosizm (aynan - yo`l) g`oyalari alohida o`rinni egallaydi, uning asoschisi Lao-Szi bo`lib, Konfutsiy davrida yashab, ijod etgan (e.a. IV-III asrlar). U taqiqlovchi qonunlarga amal qilmaslikni taklif etdi, qonunlar ko`pligi tufayli "xalq kam-bag`allashmoqda", degan edi u. Daosizm g`oyalari konfutsiylikka qarama-qarshi bo`lib, insoniyat avvalgi majburiyatlaridan voz kechishi, oddiy tabiiy hayotga qaytishi kerak, degan fikrni ilgari suradi. Bu g`oyaga ko`ra inson ibtidoiy davrga qaytishi, yangi mehnat qurollaridan foydalanmasligi kerak. Ko`rinib turibdiki, unda reaksiyonlik elementlari bor, ammo bu g`oyada xalq ommasining noroziligi ham aks etgan, chunki sivilizatsiya yutuqlari ekspluatatsiya manfaatlariga ham xizmat qilayotgan edi. Bunda kurashdan voz kechish, davlatning xalq hayotiga aralashuvini inkor etish fikrlari ustun kelgan.

1.2. Qadimgi Yunonistondagi iqtisodiy ta'limotlar

Yuqorida qayd etilganidek, antik dunyo mamlakatlarida quldorlik klassik shaklda rivoj topdi, m.a. II-I ming yilliklar davrida shakllandi. qadimgi Gretsiya (Yunoniston) da ijtimoiy-iqtisodiy hayotning hamma jabhalarida quldorlik bevosita ishlab chiqaruvchilarni ekspluatatsiya qilishning asosiy shakliga aylangan edi. Ishlab chiqarish asosan quldorlik munosabatlariga asoslanib olib borildi, qul asosiy ishlab chiqaruvchi kuch hisoblangan (Sharq bilan solishtiring). Dastlabki iqtisodiy g`oyalar Gomerning "Iliada" va "Odissey" poemalarida aks ettirilgan bo`lib, iqtisodiyotning natural xo`jalik konsepsiyasi ilgari surilgan. Yunon shoiri Gesiod (m.a.VIII-VII asrlar) ning "Mehnat va qonunlar" asarida boylikning kuchi, hokimiyati aks ettirilgan. U dehqonchilikni ulug`laydi, bu sohada qisman qullar mehnati ham ishlatilgan. U davrda oddiy xalq orasida mehnat ancha qadrlangan. qulchilik ofatining bosib kelayotganligidan xavfsiragan shoir go`yoki ilgari hukm surgan "oltin asr", ijtimoiy jabr va og`ir jismoniy mehnatga ehtiyoj bo`lmagan davrni ham yoritgan.

Miloddan avvalgi VII-VI asrlarda polis (shahar) sistemasi shakllanib bo`lgach, qulchilik keng tus oladi, urug`chilik mulki xususiy

mulchilik tomonidan siqib chiqariladi, savdo, sudxo`rlik tez rivojlanadi. Solon (m.a. 640/635-559 yy.) islohotlari pul xo`jaligining afzalligini ko`rsatib berdi (m.a. 594 y.). Islohot tufayli kulni qarzga berish taqiqlandi. Afinada Perikl (m.a. 444/443-429 yy.) tomonidan olib borilgan ishlar muhim ahamiyat kasb etdi. qurilish, hunarmandchilik, savdo o`tdi. Shu davrda fuqarolar va fuqaro bo`lmagan aholini bir-biriga qarama-qarshi qo`yadigan qonunlar qabul qilindi. Bu ishlar qullarni hunarmandchilik va savdo sohalarida beayov ekspluatatsiya qilish, savdo va pul xo`jaligini rivojlantirish hisobiga amalga oshirildi.

Qulchilik o`z tabiatiga ko`ra insonga yot, u majburiylikni talab etgan, oqibatda ma'lum davrdan inqirozga uchray boshlagan. Shu davrda iqtisodiy g`oyalar tobora reaksiyolashib, davlatni, aristokratiyani himoya qilish, natural xo`jalikni yoqlash yo`lini tanlaydi, ya'ni sinfiy xarakterga ega bo`la boradi. Bu yo`nalish Ksenofont (taxminan m.a. 430-354 yy.), Platon (Aflotun, taxminan m.a. 427-347 yy.), Aristotel (Arastu, m.a. 384-322 yy.) larning iqtisodiy qarashlarida yaqqol namoyon bo`ldi.

"Ekonomiya" so`zi ("oykonomiya": - "oykos" - uy, xo`jalik va "nomos" - qonun, qoida) tom ma'noda uy xo`jaligi to`g`risida qoida mazmuniga ega bo`lib, Ksenofontning maxsus asarining sarlavhasi bo`lgan.

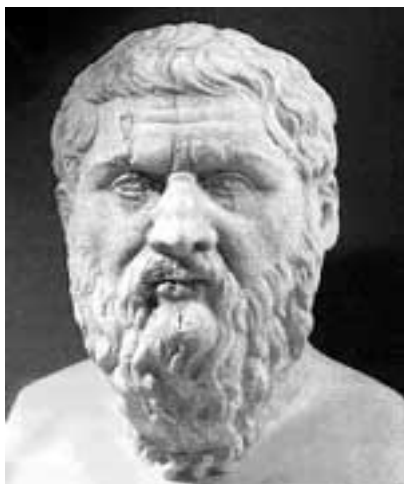
Ksenofont quldorlar mafkurasining himoyachisi hisoblanadi, qulchilikni tabiiy, obyektiv jarayon deb baholaydi, qul mehnatiga asoslangan natural xo`jalikni ulug`laydi. U ayniqsa qishloq xo`jaligi, dehqonchilikni farovonlik manbasi deb bilgan. Dehqonchilik tufayli odamlar o`zlariga hayot uchun kerakli hamma narsani oladilar. Dalada ishlash sog`liq uchun ham foydali (toza havo), ham iqtisodiy naf keltiradi.

U rahbarlar va ijrochilar mehnatini farqlaydi. Uningcha ijrochilar jismoniy mehnat bilan shug`ullanadilar. Rahbarlar mehnati bilan erkin odamlar, jismoniy mehnat bilan esa qullar band bo`lishlari kerak. Xo`jalik faoliyati davomida foydali buyumlar, ya'ni iste'mol qiymatlari yaratiladi. qadimgi yunon olimlari ichida birinchi bo`lib, mehnat taqsimotining ahamiyatini tushundi, ko`proq, ortiqcha foyda olish, "xo`jalikni boyitish" uchun qullar talabini imkon boricha kamroq qondirishni tavsiya etgan. Mehnat taqsimoti bilan bozor kattaligi, mahsulotning almashuv qiymati orasida uzviy bog`lanish borligiga e'tibor bergan. Pulning muomala vositasidan tashqari, kapital sifatida jamg`arish funksiyasini ham tan olgan (pulning boshqa funksiyalari inkor etiladi).

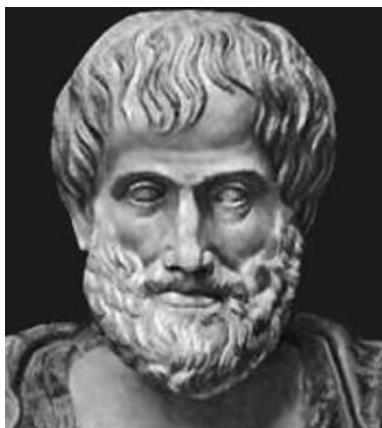
Platon (Aflotun) "Davlat" va "Qonunlar" asarlarida ideal davlat qanday bo`lishi kerakligini ochib bermoqchi bo`ldi. Uningcha, bu davrda

xususiy mulk va erkin xo`jalik tashabbusiga o`rin yo`q. U aholini uch toifaga ajratgan:

1. Faylasuflar - davlatni boshqaruvchilar;
2. Harbiylar - davlatni boshqarish apparatining bir qismi bo`lib, ular biror mulk egasi bo`lish huquqiga ega emas, iste'mol qilish esa ijtimoiy xarakterga ega bo`lishi kerak.
3. "Qora" toifa - dehqon, hunarmand va savdogarlardan bo`lib, ular mulk egasi bo`lishi kerak.

Platon (Aflotun) Bu olimning mehnat taqsimoti, tovar, pul va savdogarlarning ajralib chiqishi o`rtasidagi aloqadorlik to`g`risidagi fikrini o`sha davr uchun buyuk kashfiyot deb baholash mumkin. Ammo, Aflotun qulchilikka asoslangan natural xo`jalikni himoya qildi, pul funksiyasini muomala doirasidagina deb bilishga harakat qildi, pulni jamiyatdagi dushmanlikning bosh sababchisi deb bildi; u sudxo`rlik operatsiyalarini inkor etdi va baholarni me'yorda saqlash yo`li bilan savdogarlarning foydasini chegaralashni talab fuqarolar deb tan olmadi va ularni biror toifaga kiritmadi (demak, ular mulk egasi ham bo`lishi mumkin emas). qullar mayda ishlab chiqaruvchilar va savdogarlar bilan birga 2-toifa ahlining cheklanmagan talab-ehtiyojlarini to`la-to`kis qondirishlari kerak edi. Shunday qilib, Aflotun o`zining ideal, ya'ni bekamu ko`st davlatini barpo etar ekan, qulchilikni abadiy saqlash tarafdori edi.

Aristotel (Arastu) qadimgi Gretsiyadagi quldorlarning eng yirik mafkurachisi edi. Uni jahongir Iskandar Zulqarnaynning tarbiyachisi va o`qituvchisi ekanligini alohida ta'kidlab o`tmoqchimiz. Avval Makedoniyada yashagan olim, keyin Afinaga ko`chib o`tgan. Olimning iqtisodiy g`oyalari "Nikomaxov ahloqi" va "Siyosat" kitoblarida mavjud. U "qul tirik qurol, qandaydir tirik mulk", degan edi. Uning fikricha, jamiyatning quldor va qullarga bo`linishi - bu tabiiy va qonuniy ahvol bo`lib, odamlarning tabiatan turli-tumanligidandir. U "haqiqiy boylik" (tabiiy) ni tan olgan, uni is-te'mol qiymatlarining yig`indisi deb bilgan va bu bilan bog`liq faoliyatni iqtisodiyotga tegishli

soha deb bilgan. Quldorlik xo`jaligini mustahkamlash uchun o`rtacha ta'minlangan quldorlar sinfini yuksaltirish kerak, buning uchun davlat tomonidan odil almashuvni ta'minlash zarur. Olim masalani axloqiy ravishda hal etishga urinsa-da, birinchi marta almashuv qiymatini tahlil etdi va qiymatning mehnat nazariyasi kurtaklarini yaratdi. Tovarlarining almashuv qiymati tovar bahosining yaratilish shakli ekanligini tushunib yetdi. K.Marksning formulalarini qo`llaydigan bo`lsak, T-T munosabati T-P-T ga aylanadi va 5 ta "loja" 1 uyga yoki ma'lum miqdordagi pulga tenglashtirishi mumkin. Platonga nisbatan Aristotel pulning mohiyatini kengroq va chuqurroq anglab yetdi. Ammo, u tovar ishlab chiqarishining rivojlanmaganligi va qiymatni to`la tushunmaganligi tufayli tovarlar pul tufayli bir-biri bilan solishtirilishi mumkin, degan xato xulosaga keldi. Natural xo`jalik tarafdori bo`lgan olim muomalaning T-P-T shaklinigina tan olgan (talabni qondirishga mo`ljallangan holat), savdo va sudxo`rlik tabiatga zid bo`lib, ularni pul qilish san'atiga xos narsa deb bilgan va uni xrematistika degan.

Aristotel uchun ideal (bekamu ko`st) xo`jalik - bu uncha katta bo`lmagan dehqonchilik xo`jaligi (unda albatta qullar ishlagan) bo`lib, u deyarli kerakli barcha mahsulotni yaratuvchi (natural xo`jalik) bo`lishi shart edi. Ayrim yetishmagan narsalarni esa, qo`shnilardan "odil almashuv" asosida olish kerak.

Bu olimning xizmati shundaki, u birinchilardan iqtisodiyotning ayrim kategoriyalarini berdi va ma'lum darajada ular o`rtasidagi o`zaro bog`lanishni aniqladi. Aristotelning iqtisodiy tizimi bilan A.Smitning "Xalqlar boyligi" asaridagi fikrlar hamohangligini ko`rish, qiymat qonunining hosil bo`lishi mexanizmini tushunish mumkin.

Qiymat (qimmat) iqtisodiyotning asosiy kategoriyasi hisoblanadi. Tarixan uni talqin etishda ikki yo`nalish bor. Birinchi yo`nalishda tovar qiymati obyektiv bo`lib, uning manbayi shu tovarni ishlab chiqarish uchun sarflangan mehnat hisoblanadi. Ikkinchi yo`nalishda qiymat tushunchasi subyektiv narsa bo`lib, odamlar tomonidan tovarning foydaliligi boshqa biron foydalilik bilan solishtirish tufayli yuzaga keladi.

Aristotelning g`oyalarida ikkala yo`nalish kurtaklari mavjud. U qiymat qonuni muammosini qo`yadi, lekin unga to`la javob topa olmaydi. U almashuvda tovar qiymatlari tenglashtirilishini ko`radi. "Nikomaxov ahloqi" asarida u shunday fikr yuritadi: "Jamiyat ikki vrachdan tashkil bo`lmaydi, balki vrach va dehqondan, umuman bir xil va teng bo`lmaganlardan tashkil topadi. Ana shunday odamlarni bir-biriga tenglashtirish zarur. Shuning uchun almashuvga uchraydigan barcha nar-

salarni tenglashtirish, solishtirish zarur. Xullas, hamma narsa biror narsa bilan o'lanishi kerak. Etikdo'z mahsulotining dehqon mahsulotiga, dehqon mahsulotining etikdo'z mahsulotiga bo'lgan to'g'ri munosabati, to'g'ri tenglamasi topilishi kerak". Lekin o'sha narsa nima ekanligi aytilmaydi. Savolga javob izlab, u o'z fikrini shunday davom ettiradi: "Biz nima uchun almashamiz, chunki menga sening tovaring, senga esa mening tovarim kerak", degan oddiy xulosaga keladi. Tovarlarning tengligi pul tufayli amalga oshadi, deydi u. Hamma narsa biron narsa bilan o'lanishi kerak. Bu avvalo ehtiyoj, u barcha narsani bog'lovchi asos. Ehtiyojni almashtirish uchun (odamlar kelishuvi bilan) pul - chaqa paydo bo'ldi. Aristotelning bu fikrida hozirgi zamon marjinalizm g'oyalari yotadi, ya'ni tovarlarning foydaliligi asosiy o'ringa chiqadi.

Bu olimning iqtisodiyot (ekonomika) ni xrematistikaga qarama-qarshi qo'yishi xarakterlidir. U o'ylab topgan "xrematistika" matni "xrema" so'zidan olingan bo'lib, mulk, egalik mazmuniga ega. Aristotel iqtisodiyot (ekonomika) deganda hayot uchun zarur bo'lgan mahsulotlar (iste'mol qiymatlari)ni ishlab chiqarish bilan bog'liq bo'lgan tabiiy xo'jalik faoliyatini tushunadi (dehqonchilik, hunarmandchilik va mayda savdo). Bu almashuvni ham o'z ichiga oladi, ammo zarur shaxsiy talab-ehtiyojlarni qondirish chegarasidan chiqmasligi kerak. Bu faoliyat chegaralari ham tabiiy soha bo'lib, insonning ongli shaxsiy iste'moli doirasida bo'lishi kerak.

Xrematistika esa (amaliyotda kam qo'llaniladi) "mulk orttirish san'ati", ya'ni ayniqsa pul shaklida foyda orttirish, boylik (pul) to'plashga yo'naltirilgan faoliyatdir. Boshqacha aytganda, xrematistika - bu kapital qo'yish, sudxo'rlik va jamg'arish "san'ati"dir.

Antik davrda hali sanoat kapitali mavjud emas edi, ammo savdo va sudxo'rlik (pul) kapitali sezilarli rolni o'ynagan. Shularni hisobga olib, olim savdo bilan bog'liq bo'lgan mol-mulk orttirish san'atida maqsadga erishish borasida hech qachon chegara bo'lmaydi, chunki cheksiz boylik va pulga egalik asosiy maqsaddir, deydi. Pul oboroti bilan shug'ullanuvchilarning hammasi o'z kapitalini cheksiz o'stirishga intiladilar (notabiiy soha).

Aristotel bularni notabiiy deb hisoblagan, ammo sof "ekonomika" ham bo'lmasligini yetarli tushungan, ming afsuslar bo'lsinki, ekonomikadan doimo xrematistika o'sib chiqadi va bu asta-sekin tabiiy holatga aylangan. Aristotelning bu g'oyasi tarix sinovidan o'tmadi. Olimlar qanchalik urinmasinlar (bu harakat o'rta asrda ham bo'lgan), xrematistikani qanchalik notabiiy deb hisoblamasinlar, kapitalizm munosabatlari rivoji bi-

lan u "tabiiy huquq"qa aylana boshladi. Hatto XVII-XVIII asrlarda iqtisodiy odam yetishib chiqdi, uning barcha xatti-harakatlari faqat boyish bilan bog`liq edi.

"Ekonomiya" so`zi dastlab uy xo`jaligini yuritish san'ati sifatida yuzaga kelgan bo`lsa, keyingi davrda u ko`proq va asosan "ekonomika" ma'nosida qo`llaniladi va odatda harajatlarni qisqartirish, ma'lum resurslarni sarflashda tejamkorlikni anglatadi. Hozirgi davrda bu matn ko`proq quyidagilarni anglatadi:

1. Tuman, hudud, mamlakat, mamlakatlar guruhi yoki jahon xo`jaligi (masalan, jahon iqtisodiyoti, O`zbekiston iqtisodiyoti va boshqalar);

2. Xalq xo`jaligining, to`la ishlab chiqarishning ayrim shart-sharoitlari va elementlari (aholi, mehnat, boshqarish va boshqalar), ayrim tarmoqlar (sanoat, mashinasozlik, qishloq xo`jaligi, chorvachilik, ta'lim va boshqalar) ni tadqiq etadigan ilmiy soha;3. Ma'lum iqtisodiy tizimni tashkil etuvchi ishlab chiqarish, taqsimot, almashuv, iste'mol jarayonidan tashkil topuvchi odamlar o`rtasidagi ma'lum tarixiy-iqtisodiy munosabatlar majmuasi.

1.3. Qadimgi Rimdagi iqtisodiy g`oyalar

Miloddan avvalgi III asrda qadimgi Rim (hozirgi Italiya) da quldorlik munosabatlari o`zining eng yuqori cho`qqisiga ko`tarilgan edi. Rimning boshqa yerlarni bosib olish uchun olib borgan urushlari tufayli yirik imperiya yuzaga keldi, ko`plab qabila va xalqlar qullikka mahkum etildi. Asosan asirlardan iborat bo`lgan qullarning ahvoli Gretsiya qullarinikidan og`irroq bo`lgan. Yana bir o`ziga xos xususiyat shundaki, agar Gretsiyada qullar ko`proq hunarmandchilik va savdoda ezilgan bo`lsa, Rimda qullar asosan qishloq xo`jaligida ekspluatatsiya qilingan. Ishlab chiqarishning quldorlik usulidagi qarama-qarshiliklar shu yerda eng keskin tus oldi va oxir-oqibatda kolonatning paydo bo`lishiga olib keldi. Aholining kambag`al tabaqalari asrlar davomida yerga egalik qilish uchun keskin kurash olib bordilar. Bu holat Rimdagi iqtisodiy g`oyalarga ta'sir etmay qolmadi, qullikka asoslangan yirik latifundiyalar bilan birga quldorlik xo`jaliklari - villalardan samarali foydalanish muammolari bosh masala edi.

Shu davrdagi olim va mutaxassislarining asarlarida bir qancha yangi iqtisodiy g`oyalar ilgari surildi. Bu g`oyalarning rivojiga e'tibor berilsa, quldorlik tizimining yemirilishi bilan unga bo`lgan munosabat ham o`zgardi. Katon Starshiy (m.a. 234-149 yy.) yirik yer egasi bo`lgan, "Dehqonchilik" nomli asarida u qullikka asoslangan natural xo`jalikni hi-

moya qildi. Katon o'z talablarini o'zi ta'minlovchi yoki asosan iste'mol qiymati ishlab chiqaruvchi xo'jaliklarni tan olar edi (natural xo'jalik himoya qilinadi). U faqat ortiqcha mahsulotnigina sotish kerak, xo'jalikda ishlab chiqarish mumkin bo'lmagan narsalarnigina sotib olish zarur, degan g'oyani qo'llaydi. U qul mehnati asosida xo'jalikni yuritishning yangi uslublarini ham ishlab chiqdi. Uning fikricha, qullar yoshligidan sotib olinish kerak, shunda qullarni tarbiyalash, ishga o'rgatish oson bo'ladi (yoshi kattalarda bu ish qiyin kechadi), qullar orasida adovat urug'i sepilsa, ularda egasiga nisbatan ig'volar yo'qoladi. qullar qattiq intizom asosida ishlatilishi, arzimas gunoh uchun jazolanishi, ishiga qarab boqilishi va kiyintirilishi taklif etiladi.

Bu davrda natural xo'jalik bilan birga bozor munosabatlari ham rivojlanayotgan edi. Bozorni qo'llagan Katon shu bilan birga yollanma mehnatga dushman bo'lgan. U qul mehnatini to'g'ri tashkil etishga alohida ahamiyat beradi. Bayram kunlari ish hayvonlariga dam berilgan holda, qullar ishlashga majbur etilgan. Kasallangan ho'kiz davolangan, qulni esa "eski arava" sifatida sotib yuborish tavsiya etilgan.

Dehqonchilikda qul mehnati tobora kam samarali bo'layotganligini ko'rgan Katon yaylov xo'jaligini, keyinchalik savdo va sudxo'rlikni qo'llab-quvvatlagan. Qiymatdan ortiq mahsulotni foyda deb bilgan va uni to'la ravishda ishlab chiqarish harajatlariga qo'shgan (xato fikr). "Yuqori foyda olish uchun yuqori baholar kuni kelishini bamaylixotir kutish kerak", deydi u.

Dehqonlar qo'lidagi yerlar tortib olinib, yirik latifundiyalar vujudga kela boshladi, erkin Rim aholisi, dehqonlar va armiya soldatlari yersizlandi. Bu holat yirik yer egalari - patritsiylar va dehqon-plebeylar o'rtasidagi qarama-qarshilikni kuchaytirdi, oxir-oqibatda aka-uka Grakxlarning agrar islohotiga sabab bo'ldi. Ular yersiz yoki kam yerli dehqonlarning yirik yer egalari qarshi kurashini himoya qildilar. Ammo, bu ishni quldorlik tuzumini saqlagan holda va yirik yer egalari cheklash yo'li bilan hal etmoqchi bo'ldilar. Yer egalari qo'lidagi yerning bir qismini kesib va davlat fondidagi yerdan foydalanib kam yerli dehqonlardan ozod dehqonlar tabaqasi barpo etish ko'zda tutilgan, eng muhimi, bu toifa quldorlarning ishonchli tayanchi bo'lishi kerak edi.

Aka-uka Tiberiy va Gay Grakxlarning agrar islohoti bo'yicha, davlat yeridan foydalanuvchilarning har biri 500 yuger (125 gektar), har o'g'li uchun 250 yuger, ammo bir oila uchun 1000 yugerdan ortiqcha yer olish ta'qiqlangan. Undan ortiq yerlar musodara qilingan va 30 yugerdan bo'linib, kambag'al fuqarolarga berilgan, lekin bu yerni birovga sotish man

etilgan. Bu qonun qabul qilindi, ammo uni amalga oshirishga yirik yer egalari va senat qarshilik qildi. Tiberiy Grakx m.a. 132 yilda ataylab o`ldirildi, Gay (ukasi) Grakx m.a. 123-122 yy.da bu islohotni amalga oshirish uchun ishni davom ettirdi, bir qancha demokratik o`zgarishlarni amalga oshirdi (Rimda arzon non sotish), oqibatda 80 ming fuqaro yer uchastkasi oldi. Islohot vaqtincha muvaffaqiyat keltirdi, m.a. 111 y. davlat yerlarini sotishga yo`l berildi, yerlar xususiy mulkka aylandi (m.a. 121 y.da Gay ham jangda halok bo`lgan).

Quldorlik tuzumi inqirozga uchragan va tushkunlikka tushgan davrda rimlik agronomlar Varron (m.a. 116-27 yy.) va Lusiy Kolumella (I asr) lar quldorlik xo`jaligini ratsionallashtirish muammolarini ishlab chiqdilar. Shu bilan birga olim va arxeolog bo`lgan Varron "qishloq xo`jaligi to`g`risida" degan kitobida bu sohaning ahamiyatiga katta o`rin beradi, qishloqdan shaharga intilganlarni qoralaydi. U dehqonchilik bilan chorvachilikni birga rivojlantirishni ma`qul deb biladi. Varron ular o`rtasidagi "Buyuk ittifoq" tarafdori edi. Buning asosiy sababi shundaki, Italiyada don nisbatan arzon edi, chorvachilikning foydasi esa ancha yuqori bo`lgan. Shu bilan birga, Varronning fikricha, har bir xo`jalik o`z-o`zini ta`minlashi kerak, u bozor munosabatlariga kam e`tibor qilgan, qullar ekspluatatsiyasi tarafdori bo`lgan va ularni "gapiruvchi qurollar" deb bilgan. U qullarning siyosiy jihatdan xavfli ekanligini tushungan va imeniylarda bir millatga tegishli qullarni ko`p saqlamaslik kerak, deb tavsiya etgan (chunki birlashib harakat qilishlari oson).

Kolumella o`zining qishloq xo`jaligiga oid yirik asarida qullar mehnatining samarasi pastligini ta`kidlaydi (birovga ishlaydi-da!). Uning fikricha, qullar yerni yaxshi ishlamaydilar, yer yuqori hosil berishi uchun qayg`urmaydilar. U erkin mayda ishlab chiqaruvchilarning mehnati qullarnikidan yuqori bo`lishini isbotlab berdi, yirik quldorlik latifundiyalariga nisbatan mayda dehqonchilikni afzal deb hisobladi. Bu davrda yirik latifundiyalarning inqirozi aniq bo`lib qoldi, rivojlanish faqat ekstensiv yo`l bilan bordi, ya'ni hosil qo`shimcha yer hisobigagina oshdi. qullar imkoni boricha yerni ishlamaslikka intilgan. Kolumella bunday yerlarni erkin kolonlarga bo`lib berish yaxshiroq samara beradi, degan to`g`ri xulosaga keldi, uningcha mayda ishlab chiqarishga o`tish kerak edi (hozirgi davrga solishtirib ko`ring).

Sitseron Mark Tulliy (m.a. 106-43 yy.) taniqli davlat arbobi va mashhur notik bo`lgan. U yashagan davrda davlat ancha markazlashgan bo`lib, savdo-sotiq ancha o`sdi, sudxo`rlik boyish manbayiga aylandi. U qishloq xo`jaligini qo`llagan holda (chunki bu soha bozor uchun ham

mahsulot yetkazar edi), yirik savdo va sudxo`rlikni boyish manbaya deb hisobladi. Demak, Sitseron boshqalardan farqli ravishda quldorlar bilan birga savdogar va sudxo`rlarning manfaatini ham himoya qildi.

Quldorlik tuzumining ichki qarama-qarshiligi tobora o`tdi, qullar qo`zg`oloni ro`y berdi. Tarixda Spartak boshchiligidagi (m.a. 73-71 yy.) qullar qo`zg`oloni katta ahamiyatga ega, u beayov bostirilgan bo`lsa ham, tuzum zaminiga jiddiy zarba bo`ldi. Lutsiy Sergey Katalina m.a. 63-62 yy. kambag`al aholi yordamida hokimiyatni egallamoqchi, qulchilikni yo`q qilmoqchi va boyimoqchi bo`ldi, ammo uning harakatlari ham zoye ketdi.

Yangi eramizning I-II asrlarida Rim imperiyasida nisbatan barqarorlik davri bo`ldi, lekin quldorlik ekspluatatsiyasining samarasizligi tobora ayon bo`lib qoldi, kolonat o`tdi. Aristotel g`oyalarida qulchilik tabiiy zarurat deyilgan bo`lsa, endilikda bunga sharoit taqozosi tufayli kelingan, degan fikrlar yuzaga chiqqa bosh-ladi.

Lutsiy Anney Seneka (m.a.3-mil.65 yy.) qulchilikning siyosiy xavfini tushundi va qullar bilan yumshoqroq munosabatda bo`lishni taklif etdi, ular ham tabiatan ozod odam ekanligini tan oldilar.

Shu davrda kolonatga, krepostnoylikka o`tish kuchaydi. Ana shunday bir paytda milodning I asrida (2-yarmida) yangi diniy mafkura - xristianlik vujudga keldi. Uning asosiy aqidalari Injilda keltirilgan. Bu muqaddas kitobda bir qancha iqtisodiy g`oyalar ham berilgan. Oddiy xo`jalik faoliyati (mehnat) zarur va ulug` ish deb qaraladi. Dastlab og`ir qullar haququqini himoya qilgan bu din, bu ahvoldan qutulish yo`li yuqoridan, xudodan deb bilgan. O`sha davrda bu dinning boshqa dinlardan afzalligi shu bo`ldiki, xalqlar o`rtasidagi etnik va sotsial tafovutlar inkor etildi, din oldida hamma barobar deb e`lon qilindi. Keyinchalik bu din boshqa toifalar orasida ham tarqaldi. Dastlab xristianlik mulki umumiy bo`lib, ekspluatatsiya inkor etilgan, odatda sadaqa hisobiga kun ko`rilgan. Birinchi xristianlar ta`qib ostiga olingan, ammo 325 yili Nikey Soborida xristianlikka Rim imperiyasining davlat dini maqomi berildi, oqibatda quldorlik va bo`lajak feodal jamiyatining mafkurasiga aylandi.

Milodiy yilning boshida ilk xristianlikning iqtisodiy g`oyalari Avreliy Avgustin Blajenniy (353-430) asarlarida ham berilgan. U hammaning mehnat qilishi zarurligini, "ishlamagan tishlamaydi" (apostol Pavelning fikri) g`oyasini ilgari surdi (sotsializmning asosiy tamoyilini eslang), dehqonchilik eng faxriy kasb ekanligini aytdi, savdoni esa faqat foyda, naf olish uchun qilinadigan ish deb qoraladi. Aqliy mehnatni jismoniy mehnat kabi baholash muhim edi. Ammo, Avgustin qullarni ozod qilishni qat`iy talab etgan emas, u dinning bosh vazifasi aholining axloqiy

takomillashuviga yordam berish, degan xulosa chiqargan. Bu dinda odil baho tamoyili, mahsulotlarni shaxsiy emas, balki ijtimoiy baholash, mulk, boylik va boshqa ko`pgina iqtisodiy muammolarga tegib o`tilgan. Avgustin Blajenniy "G`aflatda yotgan xalqni uyg`otish uchun avvalo uning tarixini uyg`otish zarur", degan buyuk fikrni ifoda etgan.

XULOSA

Dastlabki iqtisodiy g`oyalar insoniyatning paydo bo`lishi bilan shakllangan, ammo bizgacha yetib kelganlari m.a. 2-ming yillikka to`g`ri kelib, ko`proq qadimiy Osiyo xalqlarining xo`jalik faoliyatini aks ettiradi. Antik dunyoga ma'lum darajada amaliyotni nazariy umumlashtirish, abstraksiyalash oqibatida birinchi iqtisodiy mushohadalar, ayrim iqtisodiy tushunchalar, kategoriyalar shakllana boshladi.

Qullikka asoslangan natural xo`jalik, ayniqsa qishloq xo`jaligi qo`llab-quvvatlangan, boylikning asosiy manbayi mehnat deb hisoblangan Hindistonda "buyumning qiymati"ni "ish kunlari" bilan belgilash, mahsulotning bozor bahosi bilan uning tabiiy qiymati o`rtasidagi farq aytilgan, foyda masalasi ko`tarilib, uning miqdori cheklangan. Davlatning iqtisodga aralashuvi qo`llab-quvvatlangan.

Xitoydagi iqtisodiy g`oyalar ancha rivojlangan bo`lib, tabiiy huquq nazariyasi ilgari suriladi, ularda mehnat taqsimoti, davlatning roli, xalq boyligi va hukmdorlar mulki o`rtasidagi bog`lanish, iqtisod va qonun masalalariga tegib o`tiladi.

Agar Osiyoda quldorlik ko`proq patriarxal shaklda bo`lsa, antik dunyoda u klassik ravishda ro`y bergan, natural hunarmandchilik, dehqonchilik xo`jaligi qo`llangan, ammo bu davr oxirida savdo, sudxo`rlik ham qo`llab-quvvatlangan. Pulning asosan almashuv (Ksenofont jamg`arish) funksiyasi tan olingan. Mahsulot ishlab chiqarishni rag`batlantirish, boylik jamg`arish zararli deb hisoblangan. "Ekonomika", "Xrematistika" tushunchalari kiritilgan, ular bir-biriga qarshi qo`yilgan, qiymat (qimmat) kategoriyasi, tovarlarning almashuv tamoyillari (ilk yo`nalish) keltirilgan, ammo buning mezoni (mehnat miqdori, foydalilik) aniq berilmagan.

Rimda quldorlik eng yuksaldi, lekin tanazzulga ham uchray boshladi (Osiyoda feodalizm munosabatlari oldinroq ro`y bergan). qulchilikka munosabat o`zgardi, erkin sohibkorlik ustunligi oydin bo`lib qoldi, dehqonchilik bilan chorvachilik, yirik savdo va sudxo`rlik faoliyati qo`llandi (Sitseron). Mayda ishlab chiqarishga o`tish jarayoni, islohotlar (Grakxlar) yo`li boshlandi.

Katon tomonidan foyda tushunchasi kiritilgan, ammo uni xato ravishda qiymatdan ortiq mahsulot deb bilgan.

Zoroastrizmning muqaddas kitobi Avesto va xristianlik kitoblari Bibliya, Injilda ham muhim iqtisodiy g'oyalar mavjud, masalan sotsializmning bosh tamoyili bo'lgan "ishlamagan tishlamaydi" g'oyasi eramiz boshida ma'lum edi.

qisqacha xulosa qilib shuni aytish mumkinki, bu davrdagi iqtisodiy g'oyalarda natural xo'jalik (nobozer) konsepsiyalari asosiy hisoblanadi.

Asosiy tushuncha va iboralar

Xammurapi qonunlari; konfutsiylik; boylik taqsimoti; legistlar; daosizm; "Manu qonunlari"; "Artxashastra"; "buyumning qiymati"; sudxo'rlik; "gapiruvchi qurollar"; "ekonomika"; "xrematistika".

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Dastlabki iqtisodiy g'oyalar qachon va qayerda paydo bo'la boshladi?

2. Sharq quldorligining antik dunyo mamlakatlaridagi quldorlikdan asosiy farqlari nimadan iborat? Shu davrdagi g'oyalar bo'yicha boylikning asosi nima?

3. Xammurapi qonunlari qachon va qaysi davlatda yuzaga keldi, uning asosiy mazmunini aytib bering.

4. "Artxashastra" asari qachon yaratilgan va undagi muhim iqtisodiy fikrlar; qiymat, foyda tushunchalariga munosabat.

5. Davlatning iqtisodiyotga aralashuvi masalasi.

6. Qadimgi Xitoydagi iqtisodiy g'oyalar; Konfutsiy, konfutsiylik, daosizm g'oyalari; tabiiy huquq nazariyasi, iqtisodiyotni odat bo'yicha boshqarish tamoyili.

7. Mamlakat, xalq boyishi uchun qilinishi kerak bo'lgan chora-tadbirlar.

8. Qadimgi Osiyo va antik dunyoda qo'llaniladigan xo'jalik turi. Nega quldorlik tuzumi tabiiy deb baholangan?

9. Qullar to'g'risida "gapiruvchi" iborasining muallifi kim, u nega shunday degan?

10. Pulning almashuv qiymatidan boshqa qanday funksiyasi tan olingan va uning muallifi kim?

11. Qaysi olim mehnat taqsimotiga alohida urg`u beradi? Mehnat taqsimoti qaysi omillarga bog`liq?
12. Aflotun jamiyatni qanday guruhlarga ajratadi?
13. Pul va sudxo`rlikka salbiy munosabatning sababi.
14. Arastuning asosiy iqtisodiy fikrlari, "haqiqiy boylik", tovar almashuvi, qiymat kategoriyalariga berilgan tavsif. Ushbu formuladan qay biri va nega ma'qul deb topilgan: T-T, T-P-T, P-T-P, P-P ?
15. Ekonomika va xrematistika nima, ulardagi qarama-qarshilik va umumiylik.
16. Qadimgi Rimdagi g`oyalarning asosiy xususiyatlari.
17. Quldorlar jamiyati yemirilishining bosh sabablari.
18. "Ishlamagan tishlamaydi" iborasi dastlab qayerda uchraydi va uning mohiyati nima?

Hunar - hunardan rizqing unar.
Xalq maqoli.

2-BOB. FEODAL JAMIYATI VA FEODALIZMNING YEMIRILISH DAVRIDAGI IQTISODIY TA'LIMOTLAR

Yangi era - milodning III asridan boshlab Osiyoda, milodning V asridan G'arbiy Yevropada quldorlik tuzumi yangi feodal ishlab chiqarish usuli bilan almashdi.

Ammo quldorlik tuzumining qoldiqlari feodalizm va hatto kapitalizm davrida saqlanib qoldi. Masalan, eng rivojlangan AQSHda quldorlik, qullar mehnatidan foydalanish 1861-1865 yillardagi fuqarolik urushidan keyin to`la tugatildi. Markaziy Osiyo, xususan Turkistondagi qullik davri ham shu davrda, ya'ni o`lka Rossiya tomonidan bosib olingach, qonun yo`li bilan taqiqlandi. Ayrim tarixiy, iqtisodiy-ijtimoiy sabablarga ko`ra Yevropaning asosiy qismida, jumladan Rossiyada qulchilik ishlab chiqarish usuli dara-jasiga yetmadi, feodalizmga o`tildi. Tuzumda yerga xususiy mulkchilik mavjud bo`lib, bevosita ishlab chiqaruvchilar bo`lgan, rasman ozod dehqonlarni ekspluatatsiya qilishga asoslangan. Yer egalari - feodallar yoki davlat dehqonlardan barshchina (ishlab berish), natural (mahsulot) yoki pul obrogi (soliq) sifatida yer rentasini olish imkoniga ega edilar. Shunday qilib, feodalistik jamiyat yirik yer egalari va mayda ishlab chiqaruvchilar - dehqonlarning hamkorligiga asoslangan.

Qulga nisbatan erkin dehqon ishlab chiqarishdan hiyla manfa-atdor bo`lgan, o`zining oilasi, ayrim ishlab chiqarish vositalariga, xo`jalik mustaqilligiga ega edi, shu sababli mehnat unumdorligi va ishlab chiqarish kuchlari ancha o`sdi. Feodalizm shu jihatdan avvalgi ibtidoiy jamoa va quldorlikdan tarixan progressiv jamiyat edi. Ammo, bu davrda hali ham qoloq texnika mavjud bo`lib, ishlab chiqarish kuchlarining rivoji sekin borgan. G`arbiy Yevropada feodal ishlab chiqarish usuli V asr oxiri (Rim imperiyasining qulashi) dan burjua inqiloblari (XVII-XVIII asrlar), aniqrog`i sanoat to`ntarilishi davrigacha yashadi. Ko`pgina mamlakatlarda (masalan, O`rta Osiyo, jumladan O`zbekistonda) bu davr undan ham uzoq vaqtni o`z ichiga oladi (III-XX asrlar).

Bu jamiyatda yuzaga kelgan iqtisodiy qarashlar keng qamrovli bo`lib, yerga egalikning qonuniy ekanligini ko`rsatish, tovar-pul munosabatlari muammolariga munosabatning kuchayishini belgilashga qaratilgan. O`sha davrdagi iqtisodiy g`oyalarda tovar-pul munosabatlari (sudxo`rlikdan tashqari) qo`llab-quvvatlanadi va shu bilan birga feodal jamiyatning tabiiyligi, uni saqlab qolish zarurligi qayd etiladi.

Bizgacha yetib kelgan yozma manbalarga ko`ra, o`sha davrdagi iqtisodiy g`oyalarda diniy-axloqiy yo`nalish kuchli bo`lgan. Bozor iqtisodiyoti bilan bog`liq fikrlarda ikki tomonlama qarash mavjud (tovar ishlab chiqarish, sudxurlik va b.). Davlat va dinning iqtisodiyotdagi roli yuqori qo`yiladi. O`rta asrlar oxirida, yer egaligi tuzimi yemirilishi bilan yangi iqtisodiy g`oyalar vujudga keldi.

Daryo bo`yida tahorat qilsalaringiz ham, suvni isrof qilmang.
Hadis

2.1. Arab mamlakatlaridagi dastlabki iqtisodiy g`oyalar. Islomdagi iqtisodiy qarashlar. Ibn Xaldun

Sharq mamlakatlarida feodal munosabatlar III-VIII asrlarda shakllana boshladi. Bu yerlarda pul, mehnat munosabatlari biroz yengillashdi. Davlat xususiy egalik va foydalanish uchun yer ajrata boshladi. Xususiy yer egaligining turli shakllari saqlangani holda, davlat asosiy va unumdor yerning egasi sifatida, zarur paytda xususiy xo`jaliklarning barcha ishlariga bemalol aralashish, yer solig`ini yig`ish huquqini yo`qotgan emas. Shu sababli, Sharqda "davlat feodalizmi"ning turli shakllari saqlandi va iqtisodiy qarashlarda ham o`z aksini topdi. Iqlim va turar-joy sharoiti tufayli, bu yerlarda dehqonchilik asosan sun`iy

sug`orish asosidagina olib borilishi mumkin edi (G`arbiy Yevropa bilan solishtiring). Ba`zi olimlarning fikricha, Sharqda yerga xususiy mulkchilikning yo`qligi va buning asosiy sababi sun`iy sug`orish ekanligini aytadi. Yer bor bo`lgani bilan sug`orishsiz hosil olish mumkin emas edi. Sug`orish inshootlari qurish, ta`mirlash jamoa ixtiyorida bo`lgan, qishloq jamoasi saqlangan. Sharqda yerga xususiy mulkchilik bo`lganmi, degan muammo hanuzgacha hal etilmagan. Bizningcha, ko`proq yerdan foydalanish huquqi bo`lgan. Bu mintaqada yerni suvdan ajratib bo`lmaydi.

Ilk feodal munosabatlar va shu davrdagi iqtisodiy g`oyalarning asosi Qur`oni karimda (arabcha qiroat, ya`ni o`qish) aks etgan (VII-VIII asrlar). VI asrning oxiri-VII asrning boshlarida Arabistonda feodal munosabatlarning shakllanishi tufayli yagona davlat barpo etishga da`vat kuchaydi. Bu harakat so`nggi din - Islomda o`z aksini topdi. Islom ta`limoti payg`ambarimiz Muhammad alayhissalomga Alloh taolo tomonidan nozil qilingan Qur`oni karimda mujassamlangan. Yagona to`g`ri din bo`lgan Islomdagi yo`l-yo`riqlar hayotning barcha sohalarini qamrab olgan bo`lib, shu jumladan iqtisodiyotga doir masalalarga ham keng o`rin berilgan. Qur`oni Karimdagi asosiy g`oyalardan biri barcha musulmonlarning qardoshligi bo`lib, arab qabilalari shu bayroq atrofida birlashdi. Halol mehnat, dehqon, hunarmandlar mehnati ulug`landi, barcha boylik shu asosda paydo bo`lishi uqtirildi. Bu muqaddas kitobda Alloh taolo savdoga katta ahamiyat bergan, sudxo`rlikni, ya`ni ribo' (sudxo`rlik foizi) ni harom qilgan, mulkning muqaddasligini, birovning mulkiga xiyonat va hatto hasad qilishni katta gunoh degan. Islomda jamiyatning tengsizligi taqdiri azaldan deb tan olinadi, ammo halollik va to`g`rilikka buyuriladi va yolg`on ishlatish, o`g`rilik va mehnatsiz daromad topish man qilinadi. Alloh taoloning Qur`oni Karimda qarz olish va berish, merosni taqsimlash (4-sura, 8-oyat), yetim-esirlarga muruvvat, xayr-ehson qilish (3-sura, 128-oyat) haqidagi oyati karimalaridan kelib chiqadigan g`oyalar hamda soliq turlari va miqdori ham katta ahamiyat kasb etadi. Yetimlar haqiga xiyonat qilish eng katta gunohlardan deb e`lon qilingan. Shuningdek, o`zaro yordam ham (5-sura, 3-oyat) zarur, lekin yomon ishlarda va dushmanlikda emas deyiladi. Oyati karima va hadisi shariflarda turli kasblarni egallash, ayniqsa dehqonchilik, qo`ychilik bilan shug`ullanish, mehnat qilish zarurligi marhamat qilingan.

Islom aqidasi isrofgarchilikka qarshi kurash Qur`oni Karimdagi "Yenglar, ichinglar, hadya qilinglar, ammo isrof qilmanglar", degan oyatlar asosida olib boriladi (bu hozirgi davrda eng dolzarb masalaga aylangan). "Daryo bo`yida tahorat qilsalaringiz ham suvni isrof qilmanglar", kabi

qoidalar aynan hozirgi zamon iqtisodiyoti va ekologiyasi uchun nihoyatda ahamiyatli.

Islom huquqshunosligida foyda miqdori 10 foiz qilib belgilangan (buni boshqa fikrlar bilan solishtiring).

Sharq iqtisodiy tafakkurining rivojlanishida arab mutafakkiri Ibn Xaldun Abdurrahmon Abu Zayd (1332-1406)ning hissasi benihoya katta (Tunisda tug`ilgan, Fes sultonida hattot-kotib bo`lgan). 1382 yili Qohiraga kelib mudarrislik qilgan, keyinroq qozi bo`lgan. Asosiy asari "Kitob-ul-ibar" ("Ibratli misollar kitobi"-1370y.). U birinchilardan bo`lib tarixiy ijtimoiy taraqqiyotning moddiy tamoyillarga asoslanishi haqida fikr yuritdi, G`arb olimlari Makiavelli, Monteskyega katta ta'sir ko`r-satdi.

Olimning konsepsiyasi "ijtimoiy tabiat" ga yaqin, jamiyat rivoji (evolutsiyasi) oddilikdan sivilizatsiya saridir.

Ibn Xaldunning bu asaridan tarjima "Ijtimoiy fikr" jurnalining 1998 yil 1-sonida (158-165-betlar) keltiriladi. Asarning "Kitobi avval" qismida "Inson jamoasining farqli tomonlarini: shohlik hokimiyati, odamlarning daromadlari" ni o`rganish asosiy vazifa qilib qo`yilgan. Olim: "Insonga xos bo`lgan jihatlarga yashash uchun mablag`, narsa topishga intilish, bu uchun mehnat qilish zarurati ham kiradi", deb yozadi. Davlatning yashash davr va bosqichlari keltiriladi, u beshga bo`linadi va nihoyatda ibratlidir. Mehnat qilinmasa, "bozor munosabati ham barham topadi".

"Davlatning kuchi va qudrati, aholining soni boylik va farovonlikka bog`liqdir", deb yozadi olim. Soliqlar zarurligi uqtiriladi, soliqlar yana aholining o`ziga qaytib keladi. "Aholining boylik manbayini bozor va savdo munosabatlari tashkil etadi", deganda olim xuddi bugungi iqtisodiy g`oyani qo`llab-quvvatlaydi. Merkantilistik g`oya klassik maktab fikrlari bilan to`ldiriladi. "Savdogar moliga narx qo`yishda barcha sarf-xarajatlarni hisoblab narx yozadi". Olimning bexosiyat, mevasiz daraxtlar ekishdan chetlanish haqidagi fikri ham qimmatlidir.

Soliqlarni faqat davlat, ayrim hukmdorlar foydasiga yig`ish jamiyat tanazzumiga olib kelishi aytiladi.

Ibn Xaldun dastlab birgalikda "ishlab chiqarish" faoliyatiga katta e'tibor berdi, jamiyat moddiy qiymatlar "ishlab chiqaruvchilar" jamoasidan iborat deydi. U "Odamning kelib chiqishida mehnatning o`rni"ni ochib berishga harakat qilgan. Hunarmandchilik, fan va san'atning rivoji bevosita "mehnat unumdorligining o`sishi" bilan bog`liq deydi. "Oddiy" va "murakkab" mehnat farqlangan, mehnat bo`lmasa, buyum ham bo`lmas edi, degan muhim xulosa chiqariladi. Olim fikrlarida "zaruriy" va "qo`shimcha mahsulot", "zaruriy va qo`shimcha mehnat" tushunchalari

farqlanadi. U "tovarning iste'mol qiymati" va "qiymat" tushunchalarini ta'rifladi. Zamon va makonda o'z zamondoshlaridan ancha ilgari bu g'oyalarni berdi. "Oldi-sotdi bitimi asosida teng ayirboshlash qoidasiga amal qilinishi kerak, bunda sarflangan mehnatning teng yarmi ayirboshlanadi", "agar bu hunarmandchilik mahsuli bo'lsa - unga sarflangan mehnatiga teng", "daromad qiymati esa sarflangan mehnat ushbu buyumning boshqa buyumlar ichida tutgan o'rnini va uning odamlarga zarurligi bilan belgilanadi". Bunda tovarlarni tenglashtirish mehnatni tenglashtirish shaklida yuzaga chiqadi, ya'ni mehnatning roli va tovarning foydaliligi ham hisobga olinmoqda, bu juda muhim.

Qishloq xo'jaligi va hunarmandchilik bilan birga savdoni hayot uchun tabiiy zarurat deb bilgan va fiziokratlardan ilgarilab ketgan.

Tovar qiymatiga xomashyo qiymati, mehnat vositalari, oraliq tovar ishlab chiqaruvchilar mehnatining qiymati kiradi. U aytadiki, ayrim hunarlar boshqa hunarlarni o'z ichiga oladi: masalan, duradgor yog'ochdan ishlangan buyumlarni, to'quvchi yigirilgan ipni ishlatadi va hokazo, ya'ni ishlab chiqarishning ijtimoiyligi isbotlab beriladi. Tovar-pul munosabatlari tahlil etilgan, narxlar bozorga olib chiqilgan tovarlar massasi (talab-taklif)ga bog'liqligi aytilgan. Nonga baholarni mo'tadil ushlab turish, farovanlik manbayi ekanligi ko'rsatiladi. Soliq tizimini tartibga solish kerakligi qayd etiladi; uningcha soliq pasayishi ijtimoiy hayotni yuksaltiradi.

Bundan deyarli 600 yil avval bozor tushunchasiga izoh beriladi. Ibn Xaldun fikricha: "Bozor - bu hunarmandchilikni mukammallashtirish va mehnat unumdorligini oshirishning garovidir".

Shunisi diqqatga sazovorki, Ibn Xaldun (asli arab) tarix taqozosi bilan Amir Temur bilan Damashqda uchrashgan (asir tushgan) va u bilan suhbat qurgan. Ko'p sohalarda, jumladan iqtisodiyotga oid asarlar muallifi, katta domla ekanligini bilib qolgan Amir Temur Ibn Xaldunni asirlikdan qutqarib, o'z vataniga qaytishga va ijodiy ishini davom ettirishga imkon bergan. Bu olijanoblik ilmga bo'lgan hurmat ramzidir.

2.2. G'arbiy Yevropadagi iqtisodiy g'oyalarga qisqacha tasnif

G'arbiy Yevropada feodalizm jamiyati uch bosqichni bosib o'tdi: ilk feodalizm (V-X asrlar), rivojlangan feodalizm (X-XV asrlar) va feodalizmning yemirilish davri (XVI-XVIII asrlar).

Dastlabki davrda dehqonchilik xo'jalikning asosi edi, aholi o'rtasida keskin tabaqalanish ham mavjud emas edi. Yuzaga kelgan buyuk

Frank davlatida ibtidoiy jamoa tuzumi yemirilib, feodalizm munosabatlari shakllanishi (quldorlik formatsiya shaklida tarkib topmadi - "Sali haqiqati", 481-614) qonunlar to'plamida aks etgan. Bunda eski jamoa munosabatlari himoya qilinadi (umumiy mulkchilik), ammo ayrim xo'jaliklarning mustaqilligi ham, xususiy mulkchilik ham qo'llab-quvvatlanadi, sinfiy ajralish asta-sekin namoyon bo'la boshlaydi. Olimlar feodalizmdan oldingi Frank kishlog'ining o'ziga xos bo'lganligini qayd qilib, erkin Frank dehqoni Rim koloni (qul) bilan yangi krepostnoy o'rtasidagi figura ekanligini, ya'ni krepostnoylik munosabatlari endigina shakllana boshlaganligini qayd etgan edi. "Sali haqiqati" sinfiy differentsiatsiyani ko'rsatdi.

Natural xo'jalik va dehqonlarning krepostnoylik ekspluatatsiyasiga oid dastlabki "Villalar to'g'risidagi kapitulyariy" pomest'elar to'g'risidagi qonun bo'lib (IX asr boshi), unda feodal yer egaligi va krepostnoylik himoya etiladi. Unda endi jamoa, jamoa mulki to'g'risida gap yo'q. Bu hujjatda votchinaning yagona egasi va votchina aholisining majburiyatlari to'g'risida gapiriladi. Natural xo'jalikka asoslanganligi tufayli obrokning mahsulot shaklida to'lanishi, zahira ham natura shaklida bo'lishi, turli kasbdagi hunarmandlar kerakligi gapiriladi. Sotuvchi faqat ortiqcha mahsulotni chiqarish, ya'ni realizatsiya qilishi kerak edi. Demak, o'z-o'zini ta'minlash birinchi o'ringa qo'yilgan.

Krepostnoylikning yuzaga kelish masalasi ko'p olimlarni qiziqtiradi. Yerga monopoliya egaligi va dehqonlarni majbur qilish apparatining paydo bo'lishi hal qiluvchi rolni o'ynagan. Axir inson tug'ilgandan ozod bo'ladiku! Natural xo'jalik yetakchi bo'lsa ham, tovar ishlab chiqarish ham mavjud edi. Shaharlarda hunarmandchilik sexlari, savdo rastalari doimo ishlab turgan. Ishlab chiqarish almashuv va sotish uchun amalga oshirilgan. Sex nizomlarida ishlab chiqarishni uyushtirish, xalfa yollash, o'quvchilar olish tizimlari belgilangan edi. Master-usta bo'lish uchun ancha yuqori mulk tsenzi qo'yilgan.

Umuman, uy hunarmandchiligiga nisbatan sex ancha ustunlikka ega edi, avvalo keng mehnat taqsimoti bo'lgan (bu ishning tez va sifatli bajarilishiga olib kelgan), raqobat bor edi. Bunda masalan, uy qurilsa, g'ishtni alohida sex ko'targan, suvoqchi, tom yopuvchi va hokazolar alohida ish yuritgan, ishning sifati nazorat qilingan (raqobat bor), agar ish sifatsiz bo'lsa, keyingi buyurtma boshqa sexga berilgan (umuman, sanoat rivoji muhim uch bosqichni bosib o'tadi: uy hunarmandchiligi, sex-manufaktura, fabrika).

Klassik o`rta asr davridagi iqtisodiy g`oyalar kanonik, ya'ni qonuniy doktrinalar asosida rivoj topdi. Bu sohada cherkov, ruhoniylar katta faoliyat ko`rsatdilar. XII asrning o`rtalarida boloniyalik monax-rohib Grotsian "Kanonik huquqlar to`plami"ni tuzdi, unda bir qancha iqtisodiy g`oyalar ham berilgan. Ular umumiy mulkchilikni ideal deb baholab (e'tibor bering, xususiy mulk emas), xususiy mulkchilik xudo tomonidan odamlarning gunohlari uchun vu-judga keltirilgan, degan g`oyani ilgari surdilar. Boylar xayr-sadaqa berishga chaqiriladi. Xudoga ma'qul bo`lgan faoliyatlarga faqat dehqonchilik va hunarmandchilik kiritilib, sudxo`rlik, ayniqsa, foyda olish uchun savdo qoralanadi (Islom dinidagi g`oya bilan solishtiring).

Kanonistlarning bosh iqtisodiy g`oyasi asosida xudo tomonidan belgilangan "adolatli baho" to`g`risidagi ta'limot yotadi.

Italiyalik rohib Foma Akvinskiy (1225-1274) ta'limotida iqtisodiy g`oyalar ma'lum tartibga solingan. U o`zining asarlarida qullik va krepostnoylikni oqlaydi, bunda u Aristotel va muqaddas kitoblarga asoslanadi. U xudoni barcha boyliklar egasi deb e'lon qiladi, lekin xususiy mulkchilik ham himoya qilinadi, chunki bunda insonning o`z toifasi, tabaqasiga mos ravishda yashashga imkoniyat yaratiladi. Davr taqozosiga mos (natural xo`jalik hukmron) ravishda davlat o`z-o`zini ta'minlash g`oyasini qo`llaydi, natura shaklidagi boylikka asosiy e'tiborni qaratadi, oltin va kumushlarni sun'iy boylik deb biladi. Mehnatsiz yaratilgan boylik (savdo, sudxo`rlik) harom deb hisoblangan.

Asosiy va xudo tomonidan belgilangan bu narsa "adolatli baho" masalasi edi. Kanonistlar amalda bahoni mehnat sarflarining yig`indisidan iborat deb tan olganlar. Agar proporsional tenglik saqlanmasa jamiyat yemirilishi mumkin, degan to`g`ri xulosa chiqariladi. Savdo foydasi va foiz olish "adolatli baho" bo`yicha almashuvni buzadi, shu sababdan yirik savdo va sudxo`rlikni taqiqlash talab etiladi. Foma Akvinskiy "adolatli baho" masalasini foydalar, to`g`rirog`i naf, manfaatlar tengligi asosida hal etdi va uni subektiv vaqt deb baholadi. U aytadiki, agar narsa biror odam foydasiga, lekin boshqa odam ziyoni hisobiga o`tsa, bu holda buyumni o`zining haqiqiy bahosidan yuqoriroq sotish huquqi paydo bo`ladi. Shu bilan birga bu buyum baribir haqiqiy egasidaligidan qimmatroq sotilmaydi, chunki qo`shimcha baho, shu buyumdan xoli bo`lgan ziyonni qoplaydi. F.Akvinskiy yuqori tabaqa aholisini mehnatkashlar manfaatini himoya qiluvchilar qilib ko`rsatadi. Shu sababli bu tabaqaga buyumlarni o`z haqiqiy bahosidan qimmatroq sotishga ruxsat beradi. Protsent (foiz)ni tavakkalchilik to`lovi yoki qarz oluvchiga beriladigan "beg`araz sovg`a"

deb tushuntiradi. U rentaning ekspluatatorlik mohiyatini bo'yab ko'rsatadi va renta yer egasiga o'z qo'l ostidagilarni boshqarishdagi mehnati uchun to'lanadigan haq deb baholaydi. Bu bilan cherkov (yeri bor) va feodallarning manfaatlarini himoya qiladi.

Bunday iqtisodiy g'oyalar Fransiyada (Nikola Orem), Angliyada (Djon Boll) ham vujudga keldi. Shuni alohida qayd etish zarurki, bu iqtisodiy qarashlar sinfiy xarakterga ega bo'lgan, yuqori ta-baqalarning faoliyatini ma'qullagan. Ikkinchi tomondan norozi dehqonlar harakati ham kuchaygan. Angliyada Uat Tayler (1381), Germaniyada Tomas Munser (1524-1525) rahbarligida dehqonlar qo'zg'oloni bo'lgan, ular krepostnoylikni, boshqa majburiyatlarni bekor qilishni talab etganlar. Shu davrda cherkov boyligi ham keskin oshgan. Tenglik to'g'risidagi g'oya buzilganligini ko'rgan xalqning bir qismi ruhoniylarning shohona hayot kechirayotganiga qarshi chiqdi.

Shu davrda feodalizm yo'lidan borayotgan Rossiyada ham iqtisodiy g'oyalar vujudga keldi. IX asrda tashkil topgan qadimgi Rus davlati - Kiyev Rusida chop etilgan "Русская правда" qonunlar to'plamida dastlabki yozma fikrlar berilgan. Unda jamiyatning sinfiy differentsiatsiyasi, yer egalari, savdogarlar manfaati himoya qilinadi, knyazlik manfaati uchun savdogarlar, sudxo'rlar, qarzdorlarni noo'rin sarf-harajatlardan tiyish zarurligi haqida gapiriladi.

Ma'lumki, XII-XIV asrlarda Rossiyada feodal tarqoqlik ro'y berdi (13 ga yaqin alohida knyazlik). Bu davrda cherkov yer egaligi atrofida diniy shaklda kurash bordi. XVI asrdan boshlab ijtimoiy-siyosiy kurash publitsistik tus oldi. O'shanday publitsistlardan biri Yermolay edi, monax - rohibligida Erazm nomini olgan. Yermolay Erazm o'z asarlarida dvoryanlikni himoya qildi va yirik savdo hamda sudxo'rlikka qarshi chiqdi. U boyarlarni boshqalar hisobiga doim bayramdagidek hayotini tanqid qildi, yerni esa faqat davlatga xizmat qilayotgan (ya'ni dvoryan) odamlarga berish kerak, degan to'g'ri g'oyani ilgari surdi (boyarlar markazlashgan davlatga bo'syunishni istamagan va votchina egasi, tarqoqlikning asosiy sababchisi edilar). Haqiqatan ham Ivan Grozniy, hatto Petr I davrida ham votchinani (ya'ni boyarlarni) yo'q qilish uchun kurash bordi, oxir-oqibatda dvoryanlik va pomeschchiklik yutib chiqdi va Rossiya yagona davlatga aylandi.

Yermolay Erazmning iqtisodiy qarashlarida dehqon mehnati boylik manbayi degan qoida yotadi. Shu sababli u davlatda dehqonlar toifasini birinchi o'ringa qo'yadi va ularning iqtisodiy ahvolini yaxshilash zarur deb hisoblaydi. Ammo, u dehqonlar ekspluatatsiyasining asosi pul

majburiyatlarida deb bilgan, shu sababli bu majburiyatlar natural renta holda bo`lishi va hosilning beshdan bir qismi (20 foizi) bilan cheklash, yom (pochta) majburiyatlarini esa savdogarlar zimmasiga yuklashni taklif etdi. U mehnat unumdorligini oshirish to`g`risida qayg`ursada, tovar munosabatlari rivojiga qarshi bo`lgan, ya'ni o`zi o`ziga qarshi edi, chunki u erkin boy savdogarlar savdosi tarafdori edi. Ye.Erazm natural majburiyatlarni cheklash sinfiy kurashga chek qo`yadi, degan noto`g`ri fikrda bo`lgan.

XVI asrning o`rtalarida yaratilgan "Domostroy" asarida shaharliklarning faoliyatiga oid qonun-qoidalar majmuasi berilgan. Unda hokimiyat va cherkov, oila, xizmatkorlarga munosabat qoidalari keltiriladi. Ko`pgina maslahatlar ichida xo`jalik yuritish, savdo, soliq to`lash qoidalari bor. Asarda ruy bergan sotsial-iqtisodiy o`zgarishlar, boy shaharlik psixologiyasi o`z aksini topgan.

Bozor bilan yaqin munosabat (savdo-sotiq)lar qatori, mahsulotlarni ko`plab zahira qilish (zapas) kerakligi (natural xo`jalik belgisi) uqtiriladi. Hunar va savdoni o`rganish, xo`jalikni boshqarish, mehnat va shaxsiy tashabbus rag`batlantiriladi.

Rossiyada XVII-XVIII asrning boshlarida yirik o`zgarishlar ro`y berdi, kapitalistik ishlab chiqarish munosabatlari paydo bo`la boshladi. G`arbiy Yevropadagi merkantilistlardan (quyida ko`riladi) farqli ravishda rus iqtisodchilari muomala sohasiga kam e'tibor qiladilar, pul - boylik degan fikrga qo`shilmadilar. Ular mamlakat ichida tovar almashuvini kuchaytirish tarafdori edilar, tashqi savdoni esa asosan sanoat va qishloq xo`jaligini rivojlantirish quroli deb qaraganlar. Bu g`oyalar A.A.Ordin-Nashchokin (taxm. 1605-1680), Yu.Krijanich (1617-1683), I.T.Pososhkov (1652-1726) asarlarida bayon etilgan.

2.3. O`rta asr utopiyalari

Kapitalistik munosabatlarning shakllanish davrini manufaktura ishlab chiqarishi va dastlabki kapital jamg`arilishi bilan bog`lash mumkin, bu davr XIV-XV asrlarni o`z ichiga oladi, ya'ni yer egaligi susayishi bilan bog`liq.

Kapitalistik munosabatlarning shakllanishi dastlabki kapitalning jamg`arilishi jarayoni bilan bog`liq. Adam Smitning fikricha, ko`p sonli ishlab chiqarish tarmoqlarining o`zaro bog`lanish yo`li bilan rivojida mehnat unumdorligi o`shishining sharti dastlabki kapital jamg`arilishidir. Bu jarayon obyektiv, oddiy bir voqea sifatida ta'riflanadi. To`g`ri, bu

jarayon real tarixiy voqeadir, ammo u amalda beshafqat sinfiy kurash, aholining bir qismini iqtisodiy va ijtimoiy ezish, zoʻrluk va aldov bilan bogʻliq boʻldi. Bu jarayon davomida obyektiv tarixiy qonuniyat oʻziga yoʻl ochdi, natijada ishlab chiqarish nisbatan oʻsdi, sanoat va savdo shaharlari koʻpaydi, fan va texnika rivoj topdi. Bu uygʻonish davri boʻlib, ming yillik turgʻunlikdan soʻng iqtisodiyot madaniyat va san'atning ravnaqiga olib keldi.

Eski feodal munosabatlar yemirilib, yangi burjua-kapitalistik munosabatlar tugʻila boshladi, bu esa osonlik bilan boʻlmadi. Ayniqsa, dehqonlarning oʻz yerlaridan siqib chiqarilishi, mustamlakachilik, iqtisodiy ekspansiya, urushlar oddiy xalqqa katta ofat keltirdi. Oqibatda kapitalizmning shakllanishi bilan uni tanqid qilish ham boshlanadi, buni ilk sotsial-utopistlar Tomas Mor (1478-1535) va Tommazo Kampanella (1568-1639) amalga oshirdi.

Ideal (fozil) jamiyat toʻgʻrisidagi avvalgi gʻoyalar dastlabki sotsialistik konsepsiyalar bilan davom ettiriladi.

Tomas Mor

T. Mor "Utopiya" (lot. yoʻq joy) (1516) asarida Angliyada dastlabki kapitalning jamgʻarilishi jarayonida dehqonlarning ommaviy qashshoqlanishi jarayonini aks ettirgan. T.Mor gumanist, davlat arbobi va yozuvchi boʻlgan (1529-32 yillarda Angliya kansleri). U Uygʻonish davrining atoqli arbobi Erazm Rotterdamskiyning doʻsti edi. Katolik boʻlgan. qirolni ingliz cherkovining Oliy boshligʻi deb qasamyod qilmaganligi uchun T.Mor davlat xoini sifatida Katolik cherkovi tomonidan muqaddaslashtirilgan

(1535). U "qoʻylar odamlarni yeb qoʻydi" iborasining muallifidir. Shu davrda dehqonlarni cheklash, ya'ni yerdan siqib chiqarish siyosati amalga oshirildi. Bu jarayon manufaktura, keyinroq esa fabrika rivoji bilan bogʻliq edi. Mato toʻqish, jun, ayniqsa qoʻy juniga boʻlgan ehtiyojni oshirib yubordi. Dastlab botqoq, chakalakzor yerlar oʻrab olindi va qoʻy boqish uchun yaylovga aylantirildi, keyinchalik dehqonchilik qilinayotgan yerlar ham tortib olinib, dehqonlar - yomenlar sinf sifatida tugatildi. Ular yerdan mahrum qilindi va koʻchaga haydaldi. Bu oʻziga xos agrar inqilob - sanoat toʻntarilishi uchun sabab boʻldi, lekin millionlab aholi qashshoqlikka mahkum etildi. Shu voqealarni oʻz koʻzi bilan koʻrgan T.Mor qayerdagi xususiy mulk hukmron boʻlsa, asosiy boylik bir quchoq odamlar qoʻliga toʻplanadi, degan xulosaga keldi. Yana sotsial ofatning asosi puldir, degan

edi u. Xayoliy "utopiya" mamlakatida ijtimoiy mulkchilik (xususiyl mulk bo`lmagan), umumiy mehnat bo`lgan, qishloq va shahar o`rtasidagi tafovut yo`q edi, ishlab chiqarish tartibga solingan, ish kuni olti soat bilan cheklangan, pul yo`q qilingan, taqsimot tekis va bosqinchilik urushlari yo`q edi. T.Mor shunday jamiyatni qurish mumkin deb o`ylagan.

T.Kampanella

Neapol (Italiya) mehnatkashlarining qashshoqligini ko`rgan. U o`zining "Oftob shahri" (1602 y. yozilgan, 1623 yilda chop etilgan) kitobida zolimlarning shohona hayotini tanqid qiladi, u ham T.Mor kabi, bu tengsizlikning asosiy sababi xususiyl mulkchilik, deydi. U kelajak jamiyat to`g`risidagi o`z tasavvurini ham beradi, ular T.Morga o`xshash: ijtimoiy mulkchilik mavjud, hammaning mehnat qilishi zarur, mashina mehnati tufayli ish kunlari cheklangan (4 soat), aqliy mehnat jismoniy mehnat bilan

almashtirib turiladi, bunda hunarmandchilik, chorvachilik va dehqonchilik bilan nisbatan tekis shug`ullanish shart qilib qo`yiladi, tekis, pulsiz taqsimot amalga oshiriladi. U faylasuf, shoir, siyosiy arbob bo`lgan, keyinchalik esa (1582) rohib bo`lgan. Ispaniya bosqinchilariga qarshi isyon uyushtirgani uchun qamoqqa olingan, 27 yil qamoqda yotib, falsafa, falakiyot, siyosat, tibbiyotga oid o`nlab asarlar yozgan. Uning "Oftob shahri" asari dengizchining hikoyasi shaklida berilgan. Yangi jamiyatda olim koinlar tabaqasi tomonidan boshqariluvchi ideal jamoa bo`ladi, xususiyl mulk va oila bo`lmaydi, bolalar davlat tomonidan tarbiyalanadi, fan va maorif taraqqiy etadi (Galileyni himoya qilgan).

Faylasuflarning bergan bahosiga ko`ra, bu olimlarning jamiyati "xomaki ishlangan" "qo`pol kommunizm"dir. Ular asosan hunarmandchilik va dehqonchilikka asoslangan tenglashtirish xususiyatiga ega. Ammo, shunisiga e`tibor beringki, bu kishilar har jihatdan ta`minlangan, bilimli davlat arbobi bo`lganlar, kommunistik jamiyat g`oyasi K.Marks va F.Engelslarninggina g`oyasi emasligini ham eslatib o`tish zarur. Xayoliy sotsializm to`g`risidagi dastlabki g`oyalar Osiyoda Abu Nasr ibn Muhammad Forobiy (870-950, 2-muallim), Germaniyada Tomas Munser (1420-1525)lar tomonidan ham ilgari surilgan. Injil va qur'oni karimda ham uning elementlari bor. Markaziy Osiyodagi sarbadorlar (boshini dorga tikkanlar) davlati ham shu tamoyillarga asoslangan (Samarqandda Abu Bakr Kalaviy, Mavlonozoda, Xurdaki Buxoriy va boshqalar).

Keyinchalik Abdurahmon Jomiy va A.Navoiy, Xurdaki Buxoriy asarlarida ham bunday g`oyalar bor.

XULOSA

Feodal yer egaligi davrida natural xo`jalik, ayniqsa qishloq xo`jaligi asosiy edi, ammo shu bilan birga bu paytda shaharlar soni o`sti, tovar-pul munosabatlari ham ancha rivojlandi, nisbatan erkin va samarali ishlab chiqarish usuli bo`lgan krepostnoylikka o`tildi. Avvalgi davrdagi natural xo`jalik ishlab chiqarishi (T-T) asta-sekin T-P-T munosabatlari bilan almasha bordi (agrar yo`nalish hal qiluvchi), iste'mol qiymatlarini yaratish baribir asosiy maqsad bo`lgan va shu g`oya himoya etilgan, mehnat qurollari takomillashmagan davrda bu tabiiy bir hol edi.

Feodal munosabatlar Sharqda nisbatan erta tarkib topdi va uzoqroq davom etdi. Arab mamlakatlarining iqtisodiyotiga islom aqidalari faol ijobiy ta'sir etdi. Qur'oni Karim va hadislarda keltirilgan iqtisodiyotga aloqador qonun-qoidalar "Hidoya" va shu kabi boshqa fiqh kitoblarida keng o`rganilib, amalga oshirildi, natijada muhim iqtisodiy g`oyalar ilgari surildi. Mehnat, ayniqsa, qishloq xo`jaligi, hunarmandchilik va savdo qo`llab-quvvatlandi. Isrofgarchilik, mehnatsiz daromad, ayniqsa sudxo`rlik harom deb e`lon qilindi.

Bu davr uchun Ibn Xaldunning iqtisodiy g`oyalari nihoyatda muhimdir, u o`z asarlarida ijtimoiy ishlab chiqarish, mehnat unumdorligi, oddiy va murakkab mehnat, zaruriy va qo`shimcha mahsulot, tovarning iste'mol qiymati va umuman qiymatning farqini ta'riflab berdi, ayirboshlash tamoyilini (sarflangan mehnatning yarmi) to`g`ri talqin etdi, sarflangan mehnat bilan birga shu tovarning odamlarga zarurligi ham muhimligini ta'kidladi. Uning asarlarida mehnat taqsimoti, tovar-pul munosabatlari, savdoning boylik yaratishdagi roli, soliq tizimining xalq farovonligiga ta'siri asosan to`g`ri tahlil etib berilgan.

G`arbiy Yevropadagi feodal munosabatlar nisbatan kech tarkib topgan bo`lsa ham, uning rivoji tezroq bo`ldi. Dehqonchilik, umuman, qishloq xo`jaligi ustun bo`lishiga qaramay, hunarmandchilikda sex tizimi, keyinroq manufaktura vujudga keldi, mehnat taqsimoti, unumdorlik va sifat masalalari (ayniqsa sexlarda), raqobat tamoyillari tarkib topdi. Bu davrda G`arbda natural xo`jalik (iste'mol qiymati ishlab chiqarish) qo`llangan, oltin va kumush, zeb-ziynat sun'iy boylik deb qaralgan, "adolatli baho" masalasi ko`tarilgan. Bu yerda ham din va din ahli tomonidan iqtisodiyotda muhim fikrlar ilgari surilgan. Masalan,

F.Akvinskiy "adolatli baho" masalasini naf va manfaatlar tengligi asosida hal etadi. Protsent (foiz)ni oqlaydi, uni qo'llaydi va tavakkalchilik to'lovi deydi. U shuningdek rentani ham qo'llaydi, uning ekspluatatorlik mohiyatini inkor etadi.

Rossiyada shu davrdagi iqtisodiy g'oyalarda ham dehqon mehnati boylikning asosi ekanligi ko'rsatiladi, natural renta miqdori 2 foiz belgilanadi, tovar-pul munosabatlariga, ayniqsa savdoga qarshi g'oyalar ko'p edi.

XIV-XV asrlarda G'arbiy Yevropada feodalizmning yemirilishi va ilk kapitalistik munosabatlar shakllana boshladi. Bu jarayon kapitalning dastlabki jamg'arilishi jarayoni bilan bog'liq bo'ldi va ko'p hollarda og'ir shaklda amalga oshdi. Ayniqsa, dehqonlarni yerdan mahrum etish og'ir oqibatlarga, dehqonlarning katta qismining xonavayron bo'lishiga olib keldi. Yangi munosabatlar yangi sinfnig - burjuaziyaning manfaatiga mos edi, ammo bu jarayon boshqalar hisobiga ro'y berdi.

Ana shunday sharoitda xayoliy (utopik) sotsializm g'oyalari tarkib topdi. Aslida bu g'oyalarning elementlari ilgarigi davrda ham bo'lgan. Yangi yo'nalish tarafdorlari barcha ofat xususiy mulk va puldan kelib chiqadi, deb o'ylashgan. Ular boylik hammaning mehnati asosida, ijtimoiy mulkchilik sharoitida hosil qilinsa, xususiy mulk esa tekis taqsimot yo'li bilan (pulsiz) amalga oshirilsa, barchaning farovonligi ta'minlanadi degan fikrda edilar.

Asosiy tushuncha va iboralar.

Islom; ribo; Ibn Xaldun; "Kitob-ul-ibar"; "Русская правда"; "Domostroy"; "beg'araz sovg'a"; "Utopiya"; "Oftob shahri"; ilk xayoliy sotsializm; "qo'ylar odamlarni yeb qo'ydi".

Nazorat va mulohaza uchun savollar.

1. Feodal yer egaligi davri qachon boshlangan va uning rivojlanish bosqichlari qaysi? Bu davrda bosh iqtisodiy g'oya nimadan iborat bo'lgan?
2. Islom dinida qanday iqtisodiy g'oyalar qo'llab-quvvatlangan va qaysilari inkor etiladi, nega? Ribo' nima?
3. Islom aqidalari bo'yicha savdo foydasining eng yuqori foizi qancha?
4. Ibn Xoldunning bosh iqtisodiy asari qaysi va u qachon yozilgan? Asardagi asosiy iqtisodiy g'oyalarni ta'riflab bering.

5. G'arbiy Yevropada feodalizm davridagi iqtisodiy g'oyalarning asosiy yo'nalishlarini aytib bering.

6. Foma Akvinskiyning iqtisodiy ta'limotida qaysi masalalarga asosiy e'tibor berilgan?

7. Rossiyadagi shu davrdagi iqtisodiy g'oyalarning asosini nima tashkil etadi?

9. Xayoliy (utopik) sotsializmning asoschilari kim? Xususiy mulk va pulga bo'lgan munosabat hamda yangi jamiyatning asosiy aqidalari qanday?

10. "Qo'ylar odamni yeb qo'ydi" iborasining mazmuni nima, bu ibora qachon va kim tomonidan aytilgan?

*Inson butun umri davomida suv, tuproq, olov,
umuman, dunyodagi jamiki yaxshi narsalarni
pok va but-butun asrashga burchlidir.
"Avesto"dan.*

3-BOB. O`RTA OSIYODAGI DASTLABKI VA TEMURIYLAR DAVRIGACHA BO`LGAN IQTISODIY FOYALAR

3.1. "Buyuk ipak yo`li"ning Markaziy Osiyoda iqtisodiy munosabatlar rivojlanishidagi o`rni.

Xitoyning Tinch okeani bilan Hindiston, Markaziy Osiyo, Yaqin Sharq, Yevropa davlatlarini bog'lovchi qadimgi savdo yo`li - Buyuk ipak yo`lidir. Bu yo`l orqali asosan ipak eksport qilinganligi sababli "Ipak yo`li" nomi bilan shuhrat qozongan. Bu yo`l m.a. II asrdan to milodiy XV asrgacha, suv yo`llari rivojlanguncha Xitoy, Hindiston, Markaziy Osiyo, Eron, Yaqin Sharq hamda O`rta Yer dengiz mamlakatlari o`rtasidagi savdo-sotiq va madaniy aloqalarning rivojida muhim rol o`ynagan.

Manbalarga qaraganda, Sariq dengiz qirg'oqlaridan Xuanxe daryosidagi Sian shahridan boshlangan dastlabki yo`l Lanchjou orqali Dunxuanga kelgan (Xutan), u yerda ikkiga ajralib ,biri shimoli-g`arbgacha ikkinchisi janubi-sharqqa yo`nalgan. Karvon yo`lining umumiy uzunligi 12 ming chaqirim atrofida bo`lgan. Nemis muarrix K.Rixtgofen 1887 yil ushbu yo`nalishga ilk bor "Buyuk ipak yo`li" degan nisbat beradi va bu ibora muammola (istofoda) ga kiritiladi.

Shimoliy yo'l Turfon orqali Tarim vohasiga va bu yerdan Qashg'ar, Dovon (Farg'ona vodiysi) ga borgan. U yerdan So'g'dning markazi Samarqand va Marg'iyona (Marv) ga yo'nalgan. Ipak yo'li Farg'ona vodiysida yana juft tarmoqqa bo'lingan. Janubiy qismi O'zgandan O'sh, quva, Marg'ilon, qo'qon orqali Xo'jand, Samarqand, Buxoro sari uzaygan. Keyingisi Axxi (Andijon) va Qamchiq dovonidan o'tib, Iloq vohasi hamda Toshkent tarafga engan. Demak, qamchiq tarixiy yo'lning uzviy bo'lagi hisoblangan. Bu yo'l mohiyat-e'tibori bilan Sharq va G'arbni turli jabhalarda bog'lovchi yo'ldir (savdo-sotiq, diplomatiya, madaniyat va boshqalar).

Shu karvon yo'l orqali Xitoydan ipak, xitoyga esa har xil gazlamalar, gilam va paloslar, oyna, metall, zeb-ziyat buyumlari, qimmatbaho tosh va dorivorlar keltirilgan. Baqtriya va Dovon (Farg'ona) dan ot va tuyalar olib borilgan. XV-XVI asrlardan bu yo'lning ahamiyati ancha pasaydi, ammo Markaziy Osiyo respublikalarining siyosiy mustaqillikka erishuvi tufayli, bu yo'lni yanada jonlantirishga katta ehtiyoj tug'ildi. Xitoy, Qirg'iziston, O'zbekiston, Turkmaniston, Kaspiy dengizi orqali Ozarbayjon, Gruziya, qora dengizga chiquvchi undan Yevropa (Parij, Rotterdam) ga yetkazuvchi yo'l loyixa ishlab chiqildi va amalga oshirilmoqda, bu yo'lning kelajagi porloq.

Endi esa, moziyga qaytib, O'rta Osiyoning Buyuk ipak yo'li o'rni va eksport potensialiga e'tiborni qaratsak. Markaziy Osiyoga, xususan, hozirgi O'zbekiston hududiga qiziqish avvaldan ma'lum va bu har tomonlama (siyosiy, iqtisodiy jihatdan) ahamiyatli bo'lgan. Tarixiy va hozirgi ma'lumotlarga ko'ra, bu hudud, yer, suv, iqlim, tabiati, geografik o'rni, qazilma boyliklari, hayvonot dunyosi jihatidan ajralib turgan. Aholining mehnatsevarligi, mirishkorligi, bunyodkorligi, kasb-hunarga mehr qo'yganligi va ijodkorligi muhim ahamiyatga ega.

Hudud zaminida turli-tuman boyliklar, ayniqsa oltin, kumush, boshqa rangli metallar va javohirlarning mavjudligi va serobligi shu soha hunarmandchiligi rivojida hal qiluvchidir. Ayniqsa, oltin ajnabiylarni magnet (ohangrabo) kabi tortganligi aniq.

Bu o'lka eksport potensialida oltin, kumush va undan qilingan zebu-ziyatlar, zargarlik buyumlari, sifatli po'lat olish va undan yasalgan asbob-uskunalar, ayniqsa, qilich, qalqon va boshqa harbiy asbob-anjomlar, ipakdan to'qilgan xon atlas va boshqa nafis matolar, ajoyib ko'rinishli qorako'l terisi va undan tikilgan buyumlar xaridorgir bo'lgan.

Markaziy Osiyo donishmandlarining kitoblari, diniy va ilmiy asarlar hammani qiziqtirgan. Kitob yozish (hattotlar) san'ati ham yuqori bo'lgan. Miniaturaga san'ati yuqori darajada edi.

Shu sababli, bilim, ilm makoni bo'lgan kitob savdo-sotig'i yetakchi o'rinni egallagan. Hozirgi davrda ko'plab taniqli mutafak-kirlarimizning asarlari xorij davlat va shaxsiy kutubxonalaridan topilmoqda va o'z vatani, O'zbekistonga qaytarilmoqda. Bu fakt shundan dalolat beradiki, o'z davrida kitob savdosi Buyuk ipak yo'lining asosiy faoliyatidan biri bo'lgan, demak, bu yerdan chetga ko'plab ilm va san'at asarlari chiqarilgan.

Mamlakatimizda dunyodagi eng yaxshi ot zotlari bo'lganligi ma'lum, xalq eposida uchqur, ziyrak tulporlar haqidagi rivoyatlar haqiqatga juda yaqin. Masalan, Xitoy elchisidan uni qanday tuhfa qiziqtirishini so'ralganda, ot olishni afzal ko'rgan. Otlar xalq xo'jaligining barcha tarmoqlarida, harbiy xizmatda, transport vositasi sifatida, uloq chopish, chovgan o'ynash, zeb-ziynat sifatida nihoyatda qadrlangan. Shu sababli otlar eksportda yetakchi o'rinni egallagan.

Qishloq xo'jaligida paxta yetishtirish va paxtadan olinadigan mahsulot asosiy o'rinda turgan. Polizchilik (ayniqsa, qovunchilik), bog'dorchilik (uzum) yaxshi rivojlangan. Agar bizga ipak yetishtirish Xitoydan kirib kelgan bo'lsa, xitoyliklar bizdan zotli otlar sotib olgan, uzum va beda yetishtirishni o'rganishgan.

Vatanimiz hududida qorako'l teri beradigan qo'ylar parvarishi muhimdir. Ularning terisi bilan savdo qilish muhim ahamiyat kasb etgan. Hozirgi davrda ham bu sohaga e'tiborni kuchaytirish O'zbekiston mustaqilligini mustahkamlash uchun zarur vosita hisoblanadi.

Tarixiy ma'lumotlarga qaraganda, bir karvonda 500-1000 tagacha odam, ot, tuya, boshqa ulovlar, savdogarlar bilan birga diplomatlar, elchilar, xajga boruvchilar, harbiy qo'riqchilar bo'lgan. Butun yo'l boshidan-oxirigacha 120-150 kun davomida bosib o'tilgan.

3.2. Markaziy Osiyo donishmandlari asarlarida islom ta'limotidagi iqtisodiy g'oyalarning bayon etilishi

Muqaddas kitob - Qur'oni Karimda kishilik jamiyatining faoliyat turlaridan biri iqtisodiyot sohasidagi munosabatlar muhim o'rin tutadi. Chunki, iqtisodiy munosabatlarda insonlarning asosiy fe'l-atvorlari namoyon bo'ladi. Qur'oni Karim ahkamlari insonlarga ilohiy farmoyish sifatida zamindagi barcha insonlarning bir ota-ona Odam alayhissalom va

Momo Havo farzandlari, binobarin aka-uka, opa-singal ekanligiga asoslanadi. Jumladan, "Hujurot" surasining 13-oyatida "Ey insonlar, biz sizlarni bir ota (Odam alayhissalom) va bir ona (Momo Havo) dan yaratib yer yuzi bo`ylab har xil xalq qabila va elatlar tarzida taratib qo`ydik, toki sizlar bir-birlaringiz bilan tanishib, mehr-muhabbat hosil qilgaysizlar. Albatta, sizlarning Oллоh nazdida eng hurmatlitrog`ingiz taqvodorrog`ingizdir. Albatta, Oллоh bilguvchi va hamma narsadan ogoh zotdir". Islomda "taqvo" deganda - solih, hayrli ishlarni ado etib, munkar, man qilingan, insoniyatni zavolga boshlaydigan ishlarni qilmaslik tushuniladi. Demak, taqvo insonlarning bir-biridan afzalligini belgilashdagi asosiy o`lchovlardan biri hisoblanadi. Bu afzallik ma'naviy va ruhiy tarbiyalash bilan o`zgalarni yashash va turmush kechirish huquqlarini e'tirof etish bilan shakllanadi.

Qur'oni Karimdagi iqtisodiy g`oyalarni bir necha guruhga ajratish mumkin. Ulardan biri eng avvalo halol mehnat, xususan dehqon, chorvador, hunarmandlar mehnati ulug`lanadi, peshona teri bilan halollik asosida hayot kechirishga da'vat etiladi, barcha boylikning asosida mehnat yotishi uqtiriladi.

Ikkinchi guruh g`oyalar - tijorat, ya'ni kengroq ma'noda esa bozor munosabatlariga alohida e'tibor qaratiladi. Masalan, Niso surasida (29-oyat) "Mollaringizni o`rtalarinigizga nohaq (ya'ni o`g`rilik, qaroqchilik, sudxo`rlik, poraxo`rlik, qimor kabi) yo`llar bilan yemangiz! Balki o`zaro rizolik bilan bo`lgan savdo-sotiq orqali mol-dunyo qilingiz", deyiladi. Biroq sudxo`rlik, poraxo`rlik kabi illatlar shar'iy jihatdan harom ekanligi qayta-qayta ta'kidlanadi.

Uchinchi guruh iqtisodiy g`oyalar esa, mulk va meros masalalariga qaratilgan. Mulkning muqaddasligi, birovning mulkiga xiyonat (ayniqsa omonatga xiyonat) qoralanadi, hatto biron odamning mol-mulkiga hasad qilish ham katta gunoh deb hisoblanadi.

Yerga mulkchilik munosabati to`g`risida ham alohida fikrlar lo`nda bayon etilgan. Masalan Moida surasining 40-oyatida yerdan unumli foydalanib, olingan narsalargina insonga tegishli ekanligi ta'kidlangan.

Islomda jamiyatning tengsizligi taqdiri azaldan deb tan olinadi, ammo halollik va to`g`rilikka buyuriladi, yolg`on ishlatish, o`g`rilik, mehnatsiz daromad topish man etiladi. Bu xatoga yo`l qo`yganligi uchun qattiq jazo choralari belgilanadi (Moida surasi, 38-oyat), "ammo kim bunday jabru-zulmdan keyin tavba qilib, o`zini tuzatsa, albatta olloh tavbasini qabul qilar" (39-oyat).

Alloh Taoloning Qur'oni Karimda qarz olish va berish, meros, uni taqsimlash (4-sura, 8-oyat), yetim-yesirlarga muruvvat, xayr-ehson qilish haqidagi oyat karimalaridan kelib chiqadigan g'oyalar hamda soliq turlari va miqdori ham katta ahamiyat kasb etadi. Yetim-yesirlar haqiga xiyonat qilish eng katta gunohlardan deb e'lon qilingan. Shuningdek, o'zaro yordam ham zarur, lekin yomon ishlarda va dushmanlikda emas, deyiladi.

Islom ta'limotini chuqurroq tushunishda Qur'oni Karimdan keyingi hujjat payg'ambarimiz Muhammad Alayhissalomning Hadisi Shariflari hisoblanadi. Hadisi Shariflardan quyidagi namunalarni keltiramiz:

·Munofiqlik belgisi uchta: yolg'on so'zlash, va'dasining ustidan chiqmaslik va omonatga xiyonat qilish.

·Amirning sovg'a olishi harom va qozining pora olishi dindandir.

·Boylarning uyiga kamroq kiringlar, aks holda Tangrining sizlarga bergan ne'matlarini pisand qilmagan bo'lasizlar.

·Tilanchilik quyidagi uch toifadan birigagina joizdir: 1. Xun to'lovchiga; 2.Og'ir qarzdorga; 3.Miskin qashshoq kishiga.

·Ekmoq niyatida qo'lingizda ko'chat turgan paytda bexosdan qiymat qoyim bo'lib qolishi aniq bo'lganda ham, ulgursangiz uni ekib qo'yavering.

·Kimki hayotda tejamkor bo'lsa, zinhor qashshoqlikka tushmaydi.

·Pora beruvchi ham uni oluvchi ham do'zahga mahkumdur.

·Ilmga nisbatan go'yo go'pon kabi posbon bo'linglar, lekin ilmni faqat rivoyat qilguvchi bo'lmanglar.

Shuni alohida ta'kidlab o'tish kerakki, Markaziy Osiyo donishmandlaridan at-Termiziy, al-Buxoriylarning to'plagan Hadisi Shariflari islom olamida eng ishonchli hisoblanadi.

Iqtisodiy munosabatlarning huquqiy asoslari islom ta'limotidagi fikhning tarkibiy qismini tashkil etadi. Vatandoshimiz Marg'loniyning "Hidoya" asari shular jumlasidandir. Buyuk olim Burhoniddin al-Marg'loniyning to'liq ismi Ali Ibn Bakr Ibn Abdul Jalil al-Farg'loniy ar-Rishtoniy al-Marg'loniy bo'lib, ul zot 1123 yil 23 sentabrda tug'ulgan. Ul zot Qur'onni, Hadis ilmlarini mukammal egallab fikh - islom huquqshunosligi borasida benihoya chuqur bilimga ega bo'lganligi va bu sohada beqiyos durdonalar yaratganligi tufayli, Burhoniddin valmilla (Islom dinining dalili) va Burhoniddin al-Marg'loniy nomlari bilan mashhurdir. Olim dastlabki ta'limni Marg'lonida olib keyinchalik Movaraunnahrning o'sha davrdagi diniy va ma'rifiy markazi bo'lgan Samarqandga ko'chib borgan va umrining ohirigacha o'sha yerda yashagan. O'z asarlarini yaratishda Is-

lom dinidagi sun'iyning to'rt mashabi asoschilarning asarlarini o'rgangan. Bizgacha uning o'nga yaqin asari yetib kelgan. "Al-Hidoya" asari esa 1178 yili Samarqandda yozilgan. Bu asar Xanafiya mashabining fikr masalalari bo'yicha asosiy qo'llanmaga aylangan. Keyinchalik esa butun musulmon olamiga mashhur bo'lib, musulmon huquqi fikr bo'yicha eng aniq izchil mukammal asar sifatida tan olingan. Asarda keltirilgan jummalarning har biri puxta, sermazmun va qisqa so'zlar tarkibidan iborat. "Al-Hidoya"ning birinchi kitobi to'rt jildan iborat bo'lib, har biri alohida muammolarni tahlil etadi. Bu kitob 1994 yildan professor A.X.Saidovning izohi bilan nashr etilgan. Kitobning tarkibi quyidagicha:

1-jild - tahorat, namoz, ro'za, zakot va haj kabi farz amallarning ibodat masalalariga bag'ishlangan.

2-jild - oila huquqi, qullar muammolari, sherikchilik va vaqf mulki kabi masalalarni yoritgan.

3-jild - oldi-sotdi, pul muammolari, kafolat, qozilarning vazifalari, guvohlik, berilgan guvohlikdan qaytish, vakolat, da'vo, iqror bo'lish, sulh, bir ishda pul bilan sherik bo'lish, pulni saqlashga berish, qarz berish, sovg'a, ijara, muayyan shart asosida cheklangan ozodlik berilgan qullar, valiylik, majbur qilish, homiylik, bosqinchilik hususidagi masalalar yoritilgan;

4-jild - shafe'lik, meros taqsimlash, dehqonchilik va bog'dorchilik xususida shartnoma, qurbonlik qilish to'g'risida, shariatga zid yomon narsalar haqida, tashlandiq va qo'riq yerlarni o'zlashtirish xususida, ovchilik, garovga qo'yish, jinoyatlar xususida, xun haqi to'lash, vasiyat kabi masalalarga bag'ishlangan.

Ushbu asarda yoritilgan masalalar tarkibidan ko'rinadiki, u juda boy tarixiy tajribani o'zida mujassamlashtirgan. Chunonchi kishilar o'rtasidagi munosabatlarda insonparvarlik, adolat barqaror bo'lishida katta ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, tijorat ishlarida adolat, to'g'rilik, halollik, insonparvarlik qoidalariga rioya qilish nihoyatda zarur ekanligi qayd qilinadi. Birovning haqiga xiyonat qilish, kishilarni aldash gunohi kabir sifatida ta'riflanadi. Demak, "Al-Hidoya" sakkiz asrdan buyon Islom dunyosi mamlakatlari uchun eng ishonarli manbalardan biri sifatida mo'tabar qo'llanma vazifasini o'tab kelmoqda.

Asarda keltirilgan shariat hukmlarini bajarish yuksak ma'naviy, insoniy fazilatlarni shakllanishida muhim omil bo'lib hisoblanadi.

Islom ahkomlariga mos ravishda paydo bo'lgan taffakkur taraqqiyotining muhim yo'nalishlaridan biri tasavvuf, ya'ni so'fiylik ta'limoti hisoblanadi. Bu ta'limotlar VIII-IX asrlarda arab dunyosida vujudga kelib,

X-XI asrlarda Movaraunnaxr tuprog`iga yetib keldi. Bu ta'limot insoniyatni ma'rifatga, insof va adolatga undashni, umuminsoniy qadriyatlarni e'zozlashni targ`ib qiladi. Nafs, xirs, boylik barcha yomon xislatlarga qarshi kurash tasavvufning mag`zi hisoblanadi. Uning maqsadi esa komil insonni tarbiyalashdan iborat. So`fiylik ta'limoti nafs deganda, inson fe'l-atvorida uning sha'nini bulg`aydigan illatlarni, jumladan, johillik, manmanlik, dunyoparstlik, poraxo`rlik, o`g`rlik, ta'magirlik, xasislik, baxillik kabilarni tushunadi. Nafsni yengish uchun inson imtihon qilinadi, buning uchun u o`zlikni anglashi kerak bo`ladi. Insondagi o`zlik ruhiy va jismoniy o`zlikdan iborat bo`ladi. Ruhiy o`zlik ilohiy makonda yaratilgan bo`lib, bu dunyoga imtihon va poklanish uchun yuborilgan. Mana shu ruhiy o`zlik nafs orqali imtihon qilinadi va ishq orqali poklanadi. Mana shu ikkita qarama-qarshi kuch doimo o`zaro kurashadi. Inson o`z nafsiga tobe bo`lgan sari ezgulikdan uzoqlashadi, ruhiy ifloslanib, o`zi esa tubanlashadi. Bu ta'limot vakillari jumlasiga Ahmad Yassaviy, Sulaymon Baqirg`oniy, Najmiddin Kubro va Bahouddin Naqshbandlar kiradi. Ularning boy merosi bugungi kunda vatan, millat va komil inson tushunchalarini to`liq anglab yetishda katta xizmat qiladi.

Burxoniddin Al-Marg`oniy. Mustaqillik sharofati ila allomaning boy ma'naviy merosi xalqqa qaytarildi. O`zining o`lmas asarlari bilan islom qonunchiligiga asos solgan Abul Hasan Ali ibn Abu Bakr ibn Abdujamil Farg`ona viloyatining Rishton qishlog`ida tavallud topib, u hijriy 511-593 (milodiy 1115-1197) yillari yashab ijod etdi. Bo`lajak olim ilk ta'limni Rishton, Marg`ilonda olgan bo`lsa, keyinchalik Samarqand, Buxoro va Movarounnahrning yirik shaharlarida bilimni oshirdi. U fikhga oid "Bidoyat al-mubtait", "Nashr al-Mashad", "Kitob at-tajnis", "Al-madad" kabi noyob asarlar yaratdi. Eng mashhur asari "Hidoya fi furi' al-fiqh" ("Fiqh sohalari bo`yicha qo`llanma"). Bu asar islomda sunniylikning hanafiylar mashabida keng tarqalgan shariat qo`llanmasi, ya'ni kodeksi hisoblanadi.

Fiqh sohasida kitob yozish harakati ilgari ham bo`lgan. 1048 yilda vafot etgan Abul Hasan al-Quduriy islom qonunchiligi borasida ilk qo`llanmani yozgan, ammo Burxoniddin al-Marg`oniy yaratgan "Hidoya" o`z davrida hanafiylar mazhabi tarqalgan mamlakatlarda, xususan, Markaziy Osiyo, Shimoliy Kavkaz va Volga bo`yi musulmonlari orasida asosiy qo`llanma sifatida shuhrat topgan. Bu asar 4 jild, 56 bobdan iborat. Unda Qur'oni Karim oyatlaridan kelib chiqib, shariat masalalarida muallifning fikr va xulosalari beriladi. Hanafiylar mazhabining barcha imom ismlari, shuningdek, boshqa mazhab vakillarining mulohazalari ham

asarda keng talqin etilgan. Kitobda oila-nikoh masalalari bilan bog`liq nomalar (nikoh, ajralish) batafsil yoritiladi, ularni bajarish bilan bog`liq huquqiy qonun-qoida va jazo choralari belgilangan.

Agarda islom nuqtayi nazaridan ijtimoiy-iqtisodiy, huquqiy masalalar: mulkiy va moliyaviy munosabatlar, ayniqsa meros, uni bo`lish yo`llari, jinoyat va jazo, fuqorolik huquqlari ham ko`rsatib berilgan. Shuningdek, faqat islomga xos bo`lgan bir qancha masalalar, xususan, jihad, o`lja olish va uni taqsimlash, turmush faoliyatidagi ayrim ta`qiblar, ijozatlar qayd etilgan.

Burxoniddin al-Marg`inoniy nihoyatda keng bilim egasi bo`lish bilan birga haqsevar, adolatli qonunshunos, hadis ilmining donishmandlaridan biri edi. U Qur'onni yoddan bilgan, uni izohlay olgan, shoir, adabiyotchi bo`lgan. Tarixiy qo`lyozmalarda qayd etilishicha, olim avlod-ajdodi ham musulmonlar qonunchiligini yaxshi bilgan insonlar bo`lishgan.

"Hidoya" asari musulmon qonunchiligining barcha qirralarini o`z ichiga oladi va nihoyatda keng tadqiqot manbayi bo`lib hisoblanadi. Asarda, ayniqsa, zakot masalasiga katta e`tibor berilgan, unga maxsus bir bob ajratilgan. Chorva mollari, shaxsiy mulk shakllaridan olinadigan to`lovlar yuzasidan aytilgan fikrlar bag`oyat muhimdir.

Asarning yozilish uslubi shundayki, unda hammaga yaxshi ma'lum masalalar bilan birga, kam uchraydigan holatlar, u yoki bu masalaning nozik tomonlari ikir-chikirigacha izohlab beriladi. Hozirgi davr tili bilan aytadigan bo`lsak, chiqarilgan asosiy qonunga to`la-to`kis sharhga o`xshaydi. Kitobda kimlar va qancha zakot to`lashi kerakligi haqida qiziq ma'lumotlar keltiriladi. Odatda daromadning qirqdan bir hissasi (2,5 foizi) hisobidan zakot to`lanishi kerak. Chorvachilikda 40 echkidan bittasi zakot hisobida beriladi, mol soni kam bo`lsa, olinmaydi. Zakot to`lashda bir yoshdan kichik qo`zilar hisobga kiritilmaydi.

Otlarda esa boshqacha hisob-kitob qilinadi, ya'ni har otdan bir dinor yoki ot bahosining 9 foizi miqdorida zakot to`lanishi kerak. Ammo eshak, xachir va boshqa ishchi hayvonlar (ho`kiz, tuya) dan to`lov olinmaydi. Agar ular oldi-sotdi muomalasida bo`lsa, ahvol o`zgaradi va zakot beriladi. Bir yoshga to`lmagan echki, buzoq va bo`taloqlar ham umumiy hisobga kiritilmaydi, ammo 25 ta tuyadan bittasi, 66 tadan boshlab ikkita, 145 tadan ortig`idan uchta tuya zakot hisobiga berilishi kerak. Shu yerda muhim bir fikr borki, agar mol egasi shu molning (natura) o`rniga uning bahosiga teng zakotni pul shaklida to`lashi ham mumkin, deyiladi.

Yana muhim bir ko`rsatma diqqatga sazovorki, zakot yig`uvchi eng yaxshi (sara) molni emas, o`rtacha bahodagi molni olishi talab etiladi. Undan tashqari, zakotni oldindan ham to`lash mumkinligi ko`rsatiladi.

Kumush narsalardan olinadigan zakotda o`rtacha nisob (soliq olinishi mumkin bo`lgan miqdori) 200 dirham deb belgilangan, bundan 2,5 foiz (ya'ni 5 dirham) zakot olinadi. Agar kumush miqdori 200 dirhamdan ortiq bo`lsa, har qo`shimcha 40 dirhamdan yana zakot beriladi va hokazo.

Oltindan olinadigan zakot miqdori o`ziga xosdir. 20 misqolgacha zakot olinmaydi (bir misqol o`rtacha 4,5 gramm), 20 misqoldan yarim misqol(2,5 foiz) zakot to`lanadi. 20 misqoldan ortiq har 4 misqoldan 2 karat, (ya'ni 12 dan 1 unsiya) zakot berish kerak.

Shaxsiy, xususiy mulk hisob-kitobi kumush yoki ekvivalentiga qarab belgilanadi. Hatto kumush va oltin ham umumiy baho asosida yagona qiymatga keltirilishi mumkin.

Topilgan kon xazina uchun beshdan bir (20 foiz)zakot olinishi lozim. Masalan, biror yerdan yoki ekilayotgan joydan xazina topilsa, shu usuldan foydalaniladi. Qimmatbaho toshlardan zakot to`lanmaydi, chunki toshlar zakotdan mustasnodir.

Tabiiy (yomg`ir, qor suvi bilan) sug`oriladigan yerlardagi hosilning o`ndan biri (10 foizi) ushr shaklida olinadi. Ammo o`rmon, yaylov, chalakalakzor zakotdan ozod etilgan. Sun'iy sug`oriladigan yerlar hisobidan ushrning yarmi (50 foizi) miqdorida soliq to`lanadi.

Burhoniddin al-Marg`inoniy o`z asarida zakotni taqsimlash qonun-qoidalarini ham bayon etadi. Aholining ayrim toifa vakillari: faqir, miskin, zakot yig`uvchilar, qarzdorlar yig`ilgan zakotdan foydalanish imkoniyatlari egaligi haqida ham qimmatli fikrlar bildirilgan.

O`ylaymizki, bobokolonimizning bu asari nihoyatda boy va qimmatli manba sifatida oliy o`quv yurtlarida o`qitilishi zarur. Hozircha bu asarning ruscha tarjimasini mavjud. Asarning birinchi va qolgan jildlarini o`zbek tiliga o`girish kerak.Shunday qilinsa, ayni muddao bo`lur edi. Chunki u yoshlarimiz qalbida insof va diyonat, adolat va haqiqat tuyg`ularini uyg`otishda bebaho xazina bo`lib xizmat qilishi shubhasizdir.

3.3.Xalq og`zaki ijodidagi iqtisodiy qarashlar

O`zbek xalqi iqtisodiy taffakkurining rivojlanishida muhim manbalardan biri - xalq og`zaki ijodi namunalari hisoblanadi. Bu namunalar jumlasiga dostonlar, xalq maqollari va qo`shiqlar kiradi. Tarixiy merosimizning noyob yodgorliklaridan biri Alpomish dostonidir. Bu

doston shakllanganiga ming yildan ortiqroq bo'lganligini dalillar tasdiqlamoqda. Shuning uchun ham Alpomish dostonining ming yilligi Respublikamizda 2000 yilda keng nishonlandi. Asarning badiiy ahamiyatidan tashqari iqtisodiy qarashlar ham muhim o`rin tutadi. Alpomish dostonidagi iqtisodiy munosabatlar tarkibini quyidagicha guruhlash mumkin:

1. Islom ta'limoti asosidagi iqtisodiy munosabatlar. Bu munosabatlarni negizini zakot va juz'ya to'lovlari bilan bog'liq masalalar tashkil etadi. Ya'ni, Qo'ng'irot elida hukmronlik qilgan Alpomishning otasi Boybo'ri bilan uning akasi Boysaribiyning zakot to'lovi bo'yicha nizolardir.

2. Mehnat taqsimotining rivojlanganlik darajasi. Dostondan ko`rinadiki, o`sha davrga kelib chorvachilik tarmog`i Qo'ng'irot elining ixtisoslashuvining ko`rsatkichidir.

3. Tovar-pul va moliya tizimi munosabatlari. Dostonda keltirilishicha qo'ng'irotliliklarning tovar-pul munosabatlarida natura to'lovlari ustuvorligi namoyon bo'ladi. qalmiqlar davlatida esa daromad va harajatlarni tartibga solish muxrdor lavozimi orqali yuritiladi. Muhrdor daromad va harajatlarni bo'yicha hisob kitoblar qilishda oqsoqollar tomonidan yig'ib topshiriladigan soliq va yig'implarga tayanadi. Bu mamlakatda 500 ta oqsoqollik lavozimi joriy etilgan. Ularning maoshi to'plangan soliqlardan bir qismini tashkil etadi. Sipohiyalar uchun esa 500 pul birligi miqdorida maosh tayinlangan. Muomala uchun ishlatiladigan pul birliklari qo'shni mamlakatlardagi zarb qilingan oltin va kumushlar ekanligi to'g'risida ma'lumotlar berilgan. Soliqlarning manbayi bir tomondan yer solig'i bo'lsa, ikkinchi tomondan esa savdo karvonlari va ichki bozordan olinadigan yig'implar hisoblanadi.

Umuman olganda, xalq og`zaki ijodidagi asarlar millat tarixidagi iqtisodiy munosabatlarni bayon etishda muhim manbalardan biri hisoblanadi. O`zbek xalqining maqollari ham iqtisodiy aqidalarning tarkibiy qismini tashkil etadi. Demak, milliy iqtisodiy taffakkurning umuminsoniy qadriyatlar bilan uyg'unligini ta'minlashda xalq og`zaki ijodi namunalaridan foydalanish muhim ahamiyatga ega.

3.4. Forobiy, Ibn Sino, Beruniy va Yusuf Xos Hojib asarlaridagi iqtisodiy g`oyalar mohiyati

X-XII asrlarga kelib O`rta Osiyo ilg`or ijtimoiy tafakkurning Sharqdagi yirik markazlaridan biriga aylandi. Bu davrda feodal davlat

markazlashgan va eng rivojlangan pallaga kirdi. O`rta Osiyo Yevropani Osiyo bilan bog`lovchi yirik moddiy, madaniy va savdo markaziga aylandi. Bu jarayonlar bir-biridan minglab chaqirim uzoqlikdagi davlatlar, xalqlar o`rtasidagi iqtisodiy munosabatlarni shakllantirdi.

Bu davrda butun dunyoga tanilgan Al-Farg`oniy, Al-Xorazmiy, Forobiy, Beruniy, Ibn Sino, Yusuf Xos Hojib, Nizomulmulk va boshqa ko`plab mutafakkirlar yashab, ijod qilishdi. Ularning asarlarida iqtisodiy g`oyalar ham o`z aksini topgan. Sharq renessansi davridagi olimlar shu davrdagi tijorat, mulkdorlik hunari sirlarini bayon etganlar. Ularning asarlaridagi umumbashariy iqtisodiy taffakkur bugungi kunda ham dolzarbligi bilan muhim o`rin tutadi.

Abu Ali Ibn Sino

Ibn Sino (980-1037)ning fikricha: "Hayvon tabiat ne'matlariga qanoat qiladi, odamlarga esa tabiat ne'matlari kamlik qiladi, u ovqat, kiyim-kechak va uy-joyga ehtiyoj sezadi. Hayvon tabiat ne'matlarini o`zlashtirib oladi, odam esa o`z mehnati bilan o`ziga ovqat, kiyim, joy yaratadi. Shu maqsadda inson dehqonchilik va hunarmandchilik bilan shug`ullanishi kerak".

Yusuf Xos Hojib "odamga foydasi tegmaydigan odam - o`lik, essiz o`tgan umr emas, essiz sarflangan mehnat", deydi (1069 y. "qutadg`u bilik" asarini yaratgan).

IX-XII asrlarda Markaziy Osiyo ilg`or ijtimoiy tafakkurning Sharqdagi yirik markazlardan biriga aylandi. Bu davrda mazkur hududdagi davlat markazlashgan va eng rivojlangan pallaga kirdi. Buyuk ipak yo`li, Tinch okeani atrofidagi mamlakatlar (Yaponiya, Xitoy, Koreya) ni Vizantiya va G`arbiy Yevropa bilan chambarchas bog`lar edi. Bu esa karvon yo`li orqali minglab odamlar, ot-ulovlar, turli-tuman tovarlarning qarama qarshi harakatini, almashuvini vujudga keltirdi. O`rta Osiyo Yevropani Osiyo bilan bog`lovchi yirik moddiy-madaniy va savdo markaziga aylandi. Bu jarayonlar bir-biridan minglab chaqirim uzoqlikdagi davlatlar, xalqlar o`rtasidagi iqtisodiy munosabatlarni shakllantirdi. Axir, Osiyodagi va Yevropadagi tovarlarga bo`lgan talab va taklifni (bozorning asosiy unsurlarini) yaxshi bilmay turib, uzoq va xatarli yo`lga chiqish mumkinmidi, katta karvonlarni tog`u toshlardan, qum cho`llardan olib o`tish osonmidi, buning uchun ma`lum qoidalarga, amallarga tayanib ish ko`rish kerak bo`ldi. Yevropaga qancha va qaysi tovarlarni olib borish, u yerdan nima olib qaytish, karvon yo`lidagi davlatlar, xalqlar talab-ehtiyojini yaxshi bilish talab etilgan. Oqibatda turli bilim sohalari, matematika (al-jabr), geometriya (handasa), astronomiya (falakiyot) va

boshqa ko'pgina fanlar rivojlandi. Bu davrda butun dunyoga tanilgan Xorazmiy, Farg'oniy, Ibn Sino, Ibn Ro'shd, Yusuf Xos Hojib, Nizomulmulk va boshqa ko'plab mutafakkirlar yashab, ijod qilishdi. Ularning asarlarida muhim iqtisodiy g'oyalar ham o'z aksini topgan. Sharq uyg'onishi davridagi olimlar shu davrdagi tijorat, mulkdorlik sirlarini bayon etganlar. Ularning ko'plari hozirgi kunda ham o'z ahamiyatini saqlab kelmoqda.

Ana shundan kelib chiqib dastlab 873-950 yillarda yashab ijod etgan Abu Nosir Ibn Muhammad Forobiy haqida fikr yuritamiz.

Bo'lajak buyuk olim Aris daryosi Sirdaryoga qo'yiladigan joyda Shosh-hozirgi Toshkentdan 200-260 km. shimoli-g'arbda joylashgan Forob (O'tror) degan joyda tug'ilgan. U Forobda o'qigan, Shoshda bo'lgan, Buxoro va Samarqandda ta'lim olgan. Arab xalifaligining markazi-Bog'dodda o'qishi davom ettirgan, umrining oxirgi yillarida Xalabda, so'ngra Damashqda yashagan va shu yerda vafot etgan.

Forobiy O'rta asr davri tabiiy-ilmiy va ijtimoiy bilimlarning qariyb barcha sohalarini o'z ichiga oluvchi 160 dan ortiq risola yaratgan qomusiy olim sifatida tan olinadi. Uning Sharq olamidagi shuhrati shu darajaga yetdiki, uni Aristotel (Arastu)dan keyingi yirik mutafakkir- "Muallimas - Soniy" - "Ikkinchi muallim" deb atay boshladilar.

Olimning ayniqsa "Fozil odamlar shahri" asari diqqatga sazovar bo'lib, unda mamlakatni boshqarish, hokimlar faoliyati, iqtisodiyotni olib borish bilan bog'liq bo'lgan muhim g'oyalar keltiriladi. Shuni ham ta'kidlab o'tish kerakki, Forobiy o'z ustoz Arastu g'oyalarini har tomonlama talqin etadi va uni to'ldirishga harakat qiladi, jamiyat shakllanishi uchun moddiy ehtiyojlarning ahamiyati haqidagi ta'limotni yaratdi, iqtisodiyot fanida muhim bo'lgan "Ehtiyoj" ni ta'riflab berdi. U moddiy boyluklar yaratishda mehnatning va mehnat qurollari o'rnini aniqlab berdi. Ayniqsa, "mehnat taqsimoti" masalalari mutafakkir asarlarida yaxshi yoritib berilgan. Mehnat taqsimoti tufayli ishlab chiqarish rivojlanadi, chunki vaqtdan yutiladi, ishlovchilarning kasb-mahorati ortadi, texnik moslamalar kiritish uchun asos yuzaga keladi, ya'ni o'z davrida hamma ishni bir odam (usta) bajarishi mumkin bo'lgan holatdan, har bir operatsiyani maxsus kishilarga bo'lib berish afzalligi ko'rsatiladi ("qushni so'ysa ham, qassob so'ysin"). Mehnat taqsimoti to'g'risidagi g'oya taniqli iqtisodchi Adam Smit ta'limotining (XVIII asr) asosidir.

Forobiyning fozil (ideal) davlat, hokimlar to'g'risidagi g'oyalari nihoyatda ahamiyatlidir, o'zaro yordam va do'stlikning zarurligi ko'rsatiladi. Masalan, shahar tartibotida eng asosiy narsa mulk, noz-

ne'matlarni to'g'ri taqsimlash ekanligi qayd etilgan. Arastu g'oyalari rivojlantirilib, avvalo yer va joylarning miqdori, keyin ularning egalari va tutgan o'rinlari, so'ngra nihoyatda zarur hisoblanuvchi oziq-ovqat, ekin ekiladigan yerlar, saroy va shaxsiy uylarning miqdori hisobga olinishi kerakligi ko'rsatiladi.

Fozillar shahri hokimining fazilatlari haqidagi fikrlar nihoyatda qimmatlidir. Forobiy tadqiqotlarining yana bir muhim jihati shuki, u ko'p (yunon, arab va b.) tillarni bilgan, boshqa olim asarlarini tahlil etgan, sharhlagan va izohlagan.

Tarixda shunday voqea bo'lib o'tganligi qayd etiladi. Qomusiy olim Ibn Sino Arastuning "Metafizika" asarini 40 marta o'qib ham tushuna olmagan ekan. U surunkali mutaoladan charchagan, bozor aylanishni ixtiyor etadi. Baxtli tasodifni qarangki, bozordan xarid qilgan kitobi Forobiyning Arastu asariga yozgan sharhlari ekan. Ibn Sino kitobni bir marta o'qib chiqishdayoq Arastuning "Metafizika" asari mohiyatiga to'la tushunib yetadi.

Donishmand hikmatlarida insonning kasb-hunar, san'atdagi fazilatlari har doim ham tug'ma bo'lavermasligi, ko'pincha ular mehnat mashaqqati va iroda yo'li bilan ro'yobga chiqishi qayd etiladi. Shubhasiz, bu ikki qobiliyat o'zaro uyg'unlashganda rivojlanish bo'ladi.

Forobiy fikricha, baxtga erishish maqsadida o'zaro yordam bergan xalq fazilatli xalqdir. Shu tartibda barcha xalqlar baxtga erishish uchun birbiriga yordam berishsa, butun yer yuzi fazilatli bo'ladi. O'ylashimizcha, yangi asr bo'sag'asida turgan deyarli barcha davlatlar ham shu to'xtamga kelmoqdalar.

"Kim rahbar bo'la oladi?", degan savol bundan ming yillar avval ham buyuk donishmandlarni qiziqtirgan ekan. Abu Nasr ibn Muhammad Forobiy "Fozil odamlar shahri" nomli asarida bo'lajak rahbarlarning asosiy fazilatlari to'g'risida oqilona mushohada yuritgan.

Bu fikrlar hozirgi davrda ham nihoyatda dolzarbligi tufayli ularni keng ommaga yetkazishimiz o'rinli bo'ladi. Ana shu fazilatlarning mantiqiy ketma-ketligi ham diqqatga sazovordir. Birinchi navbatda rahbar "avvalo to'rt muchasi sog'-salomat bo'lib, o'ziga yuklangan vazifalarni bajarishda biror a'zosidagi nuqson xalal bermasligi lozim, aksincha, u salomatligi tufayli bu vazifalarni oson bajarishi lozim". Naqadar to'g'ri fikr. Darhaqiqat, nosog'lom odamdan samarali ish kutish amri mahol. Keyingi fazilatlar ham nihoyatda qimmatlidir. Rahbar "tabiatan nozik farosatli bo'lib, suhbatdoshining so'zlarini, fikrlarini tez tushunib, tez ilg'ab olishi, ish sohasida umumiy ahvol qandayligini ravshan tasavvur qila

olishi zarur". Uchinchidan, "u anglagan, ko`rgan, eshitgan, idrok etgan narsalarni xotirasida to`la-to`kis saqlab qolishi, barcha tafsilotlarini unutmasligi zarur". To`rtinchidan, rahbarning "zehni o`tkir, zukko bo`lib, har qanday narsaning bilinar-bilinmas alomatlarini va u alomatlar nimani anglatishini tez bilib, sezib olishi zarur". Beshinchidan, "u fikrini ravshan tushuntira olish maqsadida chiroyli so`zlar bilan ifodalay olishi zarur". Gap bu yerda tilni yaxshi bilish, notiqlik san'ati haqida bormoqda. Keyingi muhim fazilat shuki, rahbar "ustozlardan ta'lim olishga, bilim, ma'rifatga havasli bo`lishi, o`qish, o`rganish jarayonida sira charchamaydigan, buning mashaqqatidan qochmaydigan bo`lishi zarur". Ayniqsa, hozirgi zamon rahbari uchun nihoyatda kerakli fazilat, chunki kelajak ilm-fan rivoji bilan chambarchas bog`liq. Endigi davrda chalasavod rahbarlar mamlakatni xarob qilishi aniq. Keyingi fazilat iymon, ahloq odob, to`g`rilik bilan bog`liq. "Taom yeyishda, ichimlikda, ayollarga yaqinlik qilishda ochofat emas, aksincha o`zini tiya oladigan bo`lishi, (qimor yoki boshqa) o`yinlardan zavq, huzur olishdan uzoq bo`lishi zarur" degan nihoyatda muhim fikr beriladi. Sir emaski, keyingi paytlarda bunday illatlar keng tarqalmoqda.

Rahbarning oldiga qo`yiladigan muhim shart shuki, "u haq va haqiqatni, odil va haqgo`y odamlarni sevadigan, yolg`onni va yolg`onchilarni yomon ko`radigan bo`lishi zarur". Bunda ko`pgina rahbarlarga tekkan kasallaganbordorlik, ko`zbo`yamachilik illatlarining oldi olinadi. Har bir rahbar "o`z qadrini biluvchi va nomus-oriyatli odam bo`lishi, pastkashliklardan yuqori turuvchi, tug`ma oliyhimmat bo`lishi, ulug`, oliy ishlarga intilishi zarur". Ayniqsa "bu dunyo mollariga, dinor va dirhamlarga qiziqmaydigan (mol-dunyo ketidan quvmaydigan) bo`lishi zarur". Bu fazilatga ega bo`lish ancha mushkul, chunki respublikamizda rahbar bo`lib olgach, osmono`par dang`illama binolar qurish, minglab odamlarni to`plab bir necha kun to`y berish, qo`sha-qo`sha mashina, xotin olish faktlari namoyon bo`lmoqda, muhimi bu topilgan dunyo odatda harom yo`llar bilan bo`lganligi aniqlanadi. Bunday rahbarlarni hokimiyat ostonasiga yaqinlashtirmaslik kerak.

Haqiqiy rahbar, albatta, "tabiatan adolatparvar bo`lib, odil odamlarni sevadigan, istibdod va jabr-zulmni, mustabid va zolimlarni yomon ko`ruvchi, o`z odamlariga ham, begonalarga ham haqiqat qiluvchi, barchani adolatga chaqiruvchi, nohaq jabrlanganlarga madad beruvchi, barchaga yaxshilikni va o`zi suygan go`zalliklarni ravo ko`ruvchi bo`lishi zarur. O`zi haq ish oldida o`jarlik qilmay, odil ish tutgani holda har qanday haqsizlik va razolatlarga murosasiz bo`lishi zarur". Naqadar qimmatli

fazilatlar shodasi! Hozirgi rahbar bu fikrlarga amal qilgandagina unga bildirilgan ishonchni oqlay oladi. qomusiy olim Abu Nasr Forobiy tomonidan rahbar oldiga qo'yiladigan navbatdagi fazilatda "o'zi zarur deb hisoblagan chora-tadbirlarni amalga oshirishda qat'iyatli, savodli, jur'atli, jasur bo'lishi, qo'rqqoqlik va hadiksirashlarga yo'l qo'ymasligi zarur", deb ko'rsatiladi.

Yuqorida sanab o'tilgan 12 fazilatning barchasi bir odamda jamlanishi qiyin ekanligi ta'kidlanadi, "zero, bunda tug'ma fazilatlar sohibi bo'lgan odamlar juda kam uchraydi va ular nodir insonlardir". Bunday hollarda aytilgan xislatlardan 6tasi yoki 5tasi kamol topsa ham, "u aql va zakovatda benazirligi tufayli fozilllar shahriga rahbarlik qila oladi".

Yaxshi rahbar u yoki bu sababga ko'ra ishdan ketsa (kasallik, o'lim...), uning o'rniga kelgan inson yana 6 ta fazilatga ega bo'lishi kerak. Bular donishmandlik, avvalgi o'rnatilgan odil qonunlar va tartiblarni xotirada yaxshi saqlab qolish va ularga amal qilish uchun quvvai hofizaga ega bo'lishi kerak. Agar shunday qonunlar qolmagan bo'lsa, " bunday qonunni o'ylab topish uchun ijod, ixtiyor qilish quvvatiga ega bo'lishi kerak. Amaldagi haqiqiy ahvolni tez payqab olish va kelgusida ro'y beradigan, avvalgi rahbarlar ko'zda tutmagan voqealarni ko'ra bilishi uchun bashoratgo'ylik xislatiga ega bo'lish talab etiladi. Bu xislat unga xalq farovonligini yaxshilash yo'lida kerak bo'ladi".

Hozirgi davr tili bilan aytganda, iqtisodiyotda prognoz, istiqbolni ko'ra bilish haqida gap bormoqda. Avvalgi rahbarlar o'rnatgan qonunlarga, shuningdek, avvvalgilardan o'rnak, isbot olib o'zi to'qib chiqargan qonunlarga xalq amal qilishi uchun qizg'in so'zlash notiqlik xislatiga ega bo'lish kerakligi ko'rsatiladi.

Zarur hollarda harbiy ishlarga mohirona rahbarlik qilish uchun yetarli jismoniy quvvatga ega bo'lish talab etiladi. Ham jang qilishni, ham sarkarda sifatida jangu jadalga rahbarlik qilish uchun harbiy san'atni yaxshi bilish kerakligi uqtiriladi.

Mabodo, shu xislatlarning barchasini o'zida jamlagan odam topilmasa, lekin 2 kishi birgalashib, shu xislatlarga ega bo'lishsa (ya'ni bir donishmand, 2-qolgan hislatlar sohibi bo'lsa), shu ikkovini fozillar shahriga rahbarlikka qo'yish zarur. Demak, olim tomonidan amalda uchraydigan barcha holatlar e'tiborga olingan holda rahbar tanlash yo'l-yo'riqlari berilgan.

Albatta, bo'lajak rahbar shu xislatlarga egami-yo'qmi ekanligi qanday aniqlanadi, degan savol tug'iladi. Buni har bir insonning umr-hayoti, avvalgi yillardagi faoliyati, xalq hukmiga havola etilayotgan

dasturi, yaqin kishilarning bergan tafsilotlari orqali bilib olish va eng maqbul nomzodni qo'llab-quvvatlash kerak.

Ibn Sino talqinidagi iqtisodiy qarashlar. Ibn Sino (980-1037) tomonidan nihoyatda katta ilmiy meros qoldirilgan, u yozgan asarlarning soni 280 dan ortiq. Shulardan 40 tadan ortig'i tibbiyotga oid, 30 ga yaqin risola turli tabiiy fanlarga, 3 risola musiqaga, 185 risola falsafaga, mantiq, psixologiya, teologiya, axloq, boshqa ijtimoiy-siyosiy masalalarga bag'ishlangan. Lekin bizgacha uning faqat 160 ga yaqin asari yetib kelgan. Olimni hurmatlab, "Shayx urrais" deb ataganlar.

Olimning tibbiyotga oid asarlarida iqtisodiyot bilan bog'liq muhim g'oyalar ilgari suriladi. Inson sog'lig'ining ichki va tashqi muhitga bevosita bog'liqligi, ayniqsa ovqatlanish, turmush sharoiti katta ahamiyat kasb etishi ko'rsatiladi. Iqtisodiyot fanida muhim bo'lgan kategoriya "ehtiyoj" ni ta'riflab, moddiy boyliklar yaratishda mehnatning va mehnat qurollarinining o'rnini aniqlab beradi. Uning asarlarida "mehnat taqsimoti"ga katta e'tibor qaratiladi, taqsimot tufayli unumdorlik oshuvi va mahsulot sifati yaxshilanishi isbotlab berilgan. G'arbiy Yevropada faqat 1776 yilda Adam Smit bu masalaga alohida diqqatni jalb etadi.

Ibn Sinoning fikricha: "Hayvon tabiat ne'matlariga qanoat qiladi, odamlarga esa tabiat ne'matlari kamlik qiladi, u ovqat, kiyim-kechak va uy-joyga ehtiyoj sezadi. Hayvon tabiat ne'matlarini o'zlashtirib oladi, odam esa o'z mehnati bilan o'ziga ovqat, kiyim, turar joy yaratadi. Shu maqsadda inson dehqonchilik va hunarmandchilik bilan shug'ullanishi kerak". Olim asarlarida fozil davlat to'g'risidagi g'oyalar rivojlantirilib, o'zaro yordam do'stlik va hamkorlikka katta o'rin beriladi.

Olim nazariy va amaliy ilmlarni ajratib ko'rsatadi, nazariy ishlarni inson faoliyati bilan bog'liq bo'lmagan narsalar to'g'risidagi haqiqiy ilmlar deb ta'riflaydi.

Amaliy ilmlarning obykti inson faoliyatidir. Nazariy ilmlarning haqiqatni bilishga, amaliy ilmlar esa yaxshi ishlarni bajarishga qaratilgan. Bunda insonning axloqiy fazilatlarini muhim o'rinni egallaydi. U insonlarning kundalik foydali amaliy ishlarini ulug'laydi, axloqiy munosabatlarda kamtarlik, izzat-hurmat, jasurlik, ayniqsa to'g'rilik, sofdillik kabi hulqiy qoidalarga alohida e'tibor beradi. Bu xususiyatlar iqtisodiyotda inson omili to'g'risidagi g'oyaga mos keladi. Iqtisodiyot rivojlanishining obyektiv qonun-qoidalariga amal qilib, inson o'z baxtini o'zi yarata oladi. Yaxshi xulq va iqtisodiyot o'rtasida bevosita bog'liqlik borligini "Uy-joy tutish tadbiri" asarida ko'rsatib beradi. Bu risolada u ayollarning o'n yetti xislatini sanab ko'rsatadi. Bularga dastlab ayol oqil va

e'tiqodli, yoqimtoy, o'z eriga mehru-muhabbat qo'ygan, farzand ko'ra oladigan, ezma bo'lmagan, itoatkor, dili pok, bexarxasha, pokiza, vazmin va o'zini tutib olgan jiddiy va ulug'vor, har bir xatti- harakatida o'zining yaxshi xislatlari bilan ajralib turadigan va eng muhimi, erining birini ikki qiladigan-tejamkor, og'ir damlarda unga malham bo'la oladigan mushfiq mehribon bo'lishi kerak.

Ibn Sino oddiy musulmon sifatida xudo borliliga to'la ishonadi, lekin dunyoda odamlarning ishi faqat toat-ibodat qilish, ro'za tutish, qur'on o'qishdangina iborat emas, balki ularning fan, ma'rifat bayrog'ini ko'tarib, foydali (savobli) ishlar qilishlari ulug'lanadi. U bilimlarni egallasa, o'shandagina haqiqiy musulmon bo'la oladi, deb ta'kidlaydi.

Mustaqillik sharofati tufayli biz bobimizni yana qaytadin kashf qilmoqdamiz, uning ilmiy merosi har tomonlama chuqur o'rganilmoqda va keng xalq ommasiga yetkazilyapti.

Musulmon huquqshunosligida tovarning iste'mol qiymati tan olingan, tovarning qiymati bilan so'ralayotgan baho (bozor narxi) farqlangan. Yirik din peshvosi Bahouddin Naqshbandning "Dil ba yoru, dast ba kor", ya'ni "dil yor (Alloh) bilan, qo'l ish bilan (band bo'lsin)" degan tezisi o'sha davr uchun muhim edi, chunki ilgari xudoga faqat e'tiqod qilishning o'zi kifoya, deb bilingan. Nizomulmulk (1018-1092) "Siyosatnoma" asarida hukmdorlar, amirlar, amaldorlar va qozilarning mansabni suiiste'mol qilishini, soliqlarning og'irligi, davlat mablag'larini saqlash va sarflashda hisob-kitob zarurligini qayd etgan. Saljuqiylar davlati arbobi sifatida iqto'ni tanqid qilgan. Iqto' - o'rta asrlarda O'rta Sharq, shu jumladan O'rta Osiyoda hukmdor tomonidan ayrim shaxslarga katta xizmatlari evaziga in'om qilingan chek yer (Temuriylar davlatida suyurg'ol).

XIII asrning boshidan XIV asrning 70-yillarigacha bo'lgan davr bu mo'g'ullar istilosi davri bo'lib, ko'p sohalarda orqaga qaytish (regress) bo'ldi. Ammo, bosqinchilar mahalliy xalq urf-odatini, madaniyatini, tili, dinini, xo'jalik tarzini qabul qilishga va ular bilan aralashib ketishga majbur bo'ldilar. Shu davrda boj, bojxona, bojxona solig'i yuzaga keldi. Hozirgi ruscha "tamojnya" so'zi aslida mo'g'ulcha, keyinchalik turkchadagi "tamg'a" so'zidan olinganligi ma'lum.

Beruniyning iqtisodiy g'oyalari. Buyuk qomusiy olim Abu Rayhon Beruniy (973-1048) 150 dan ortiq asar yaratgan bo'lib, ularda mehnat boylikning asosi ekanligi to'g'risidagi g'oya asosiydir. Uning ko'pgina fikr va qarashlari bugungi kun uchun ham ahamiyatini yo'qotmagan.

Olim yashagan davrdagi munosabatlar, ishlab chiqarishning yuksalganligi, savdo-sotiqning rivojlanishi, sug`orish inshootlarining ishga tushirilishi ana shu davr uchun xos edi.

Shu asosda Beruniyda kishilik ehtiyojlarining paydo bo`lishi va uni qondirish asoslari, mehnat va hunarga munosabatlari uyg`unlashib ketadi. Uning fikriga ko`ra, kishilar o`z zaruriy ehtiyojlarini qondirish uchun uyushgan holda yashash va ishlashga majburdirlar. Ehtiyojlar turli-tuman va ko`p bo`lganligi uchun insonlar birlashgan holda turar joy va shaharlar yaratishga intiladilar, deb hisoblaydi. Shuningdek, u davlatning paydo bo`lishini ham ehtiyoj tufayli deb o`ylagan. Eng muhim g`oya shuki, barcha qimmatli narsalar inson mehnati bilan yaratiladi va insonning qadr-qimmatini uning avlod-ajdodlarining kim bo`lganligi emas, balki uning mehnati, aqliy va jismoniy mahorati bilan belgilanadi. Har bir davrning urf-odatlarini o`ziga xos bo`ladi va inson ahli ularga rioya qilmog`i darkordir, aks holda nizom va bir xillik yo`qolsa, tartib ham yo`q bo`ladi, deb uqtiradi buyuk donishmand.

Olimning fikrlariga tayanib shunday muhim xulosa chiqarish mumkinki, inson yerdagi bunyodkor va yaratuvchi kuchdir. Inson avvalo halol mehnati bilan ulug`lanadi, kishilik jamiyatining asl ibtidosi ham mehnatdandir.

Beruniy qayd etishicha, bilimlarni egallamoq va hunar o`rganmoq uchun mehnat qilish zarur, bu esa doim davom etadigan va takomillashib boradigan jarayondir. U mehnatni turlarga ajratib, ularning har qaysisi alohida talab va ehtiyojlar asosida vujudga kelishini ko`rsatib berdi. Binokor, ko`mir qazuvchi, hunarmand, fan sohiblari mehnatini og`ir mehnat deb biladi. Ilm, ma`rifat zag`matkashlari mehnatiga ta`rif berish, ilm olish, o`qish eng kerakli mehnat ekanligini isbotlaydi. Shunga ko`ra olimlarning mehnatini qadrlash turli ilmlar ko`payishiga olib keladi. Olim jamiyatning asosini moddiy ne`matlar uchun bo`lgan harakatlarda, mehnatda deb biladi.

Qul mehnati, majburiy mehnatdan erkin kishilarning faoliyati usutunligi isbotlab beriladi (erkin bozor munosabatlarining asosi). Mehnatkashlarning xohish-irodasiga qarshi, ularni majburlab ishlatishga qarshi bo`lgan, chunki bunday mehnat samarasi pastdir. Meros bo`lib avloddan avlodga o`tib keladigan hunarlar yuqori baholangan.

Beruniy og`ir jismoniy mehnat qiluvchilar, ya'ni konda ishlovchilar, yer ostida gavhar qidiruvchilar, dehqonlar to`g`risida, ularga berilishi kerak bo`lgan imtiyozlar va ish haqi haqida "Minerologiya" asarida keng mulohaza yuritadi. Ayniqsa, ochiq va yer ostidagi kon

ishlariga alohida e'tibor beriladi, yer osti konlarini mustahkamlash (falokat oldini olish uchun), yer osti suvlarini chiqarib tashlash, olingan rudani yuqoriga olib chiqish uchun maxsus moslamalardan foydalanish tavsiya etiladi. Kon atrofida konchilar qishlog`ini barpo etish zarurligi ko`rsatiladi.

Yer osti boyliklarini qazib olish ishlari katta jismoniy mehnat, ixtirochilik, aqliy mehnat va bilim sarflashni talab etadi. Bu murakkab va og`ir ishlarni bajarish maxsus maktab, ularda ta'lim-tarbiya berish asosida yo`lga qo`yilmog`i kerak, deydi olim. Xuddi shu o`rinda Beruniy ilm ahllari, olimlar, tarbiyachilarning mehnati jamiyat uchun naqadar kerakli va zarurligini alohida uqtiradi. Beruniy ustalarning ahvoli, shogirdlarning faoliyati, ish haqlari borasida ham qimmatli g`oyalarni ilgari suradi, ish haqi miqdori samaradorlik bilan bevosita bog`lanadi.

Olimning yozishicha: "Basrada billurdan idish-tovoq va boshqa narsalar yasaydilar. Ish joyida belgilab-o`lchab beruvchi usta bo`lib, uning oldida billurning mayda va katta bo`lakchalari to`plangan. U ana shulardan chiroyli va keraklisini olib, undan eng chiroyli va yaxshi buyum yasashni o`ylab o`lchab belgilab chiqadi. Shundan keyin uni yasovchi hunarmandga beradi, bu birinchi usta aytganidek qilib buyumlarni yasay boshlaydi. Olim shu yerda mehnat taqsimoti va uning ahamiyatini ko`rsatadi.

Olim va mutaxassislar mehnatini mamlakat boshqaruvchilari tomonidan rag`banlantirib turish foydali ekanligi alohida ta'kidlanadi. Bu aslini olganda manfaatdorlik tamoyilining xuddi o`zidir. Uningcha, ayniqsa, yerga ishlov berib, rizq-ro`z yaratuvchilarga mehribon bo`lish kerakligi ko`rsatiladi. Ana shu g`amxo`rlik oqibatida yerga yaxshi ishlov beriladi va yer hosildor bo`ladi, moddiy ne'matlar yaratiladi, ishlovchi va jamiyat manfaatlari bab-baravar himoya qilinadi (bu fikr XVIII asrda Adam Smit tomonidan to`laroq isbotlab berilgan). Moddiy ne'matlar esa tiriklik asosi.

Ana shunday qilinganda hokimiyat ham mustahkam bo`ladi, deydi olim (bu yerda davlatning iqtisodiyot bilan munosabati masalasi ko`tariladi). Agar kishilar to`q bo`lsa, davlat ham kuchlidir. Hukmdorlarning vazifasi yuqori tabaqalar bilan quyi tabaqalar o`rtasida haqiqatni, kuchli bilan kuchsiz o`rtasida tenglikni o`rnatishdan iboratdir, deb uqtiradi olim. Mehnatning ixtiriyligi, ozodligi, erkinligi kishilar o`rtasida hulq-atvor, hurmat-e'tibor uchun muhim va zarurdir. Bozor iqtisodiyotining eng zarur tamoyillaridan biri bu tanlash va tadbirkorlik erkinligi masalasi ilgari surilgan.

Yusuf Xos Hojib. Atoqli davlat arbobi, ilk turkiy dostonna-vis
Yusuf Xos Hojib 1020 yili qoraxoniylarning markaziy shaharlaridan biri

Bolasog`unda tug`ildi(olamdan o`tgan yili noma'lum). Bo`lajak mutafakkir o`z davridagi barcha bilimlarni, arab va forsiy tillar hamda undagi adabiyotlarni puxta egallaydi.

U 1069-1070 yillar orasida "Qutadg`u bilig"(qutga, ya'ni baxt saodatga erishtiruvchi bilim)asarini turk tilida yozib, qoraxoniylar hukmdori Tabg`ochxon Bug`roxonga taqdim etadi. Xon Yusufga "Xos Hojib" (eshik og`asi) degan martabani in'om etadi. Bu falsafiy didaktik asarda markazlashgan davlat tuzish, uni mustahkamlash, nizo va adolatga barham berish kabi ma'muriy- xo`jalik hamda ma'rifat, obodonchilik, moddiy-ma'naviy va boshqa adolatli hukmron, davlatni tadbir bilan boshqarish ishini o`rganish, kasb-hunar egallash, xalq g`amini yeyish haqidagi fikrlar ilgari suriladi.

Bizgacha donishmandning faqat bir asari yetib kelgan, ammo bu asarda shunday durdonalar to`planganki, ularga qoyil qolmay iloj yo`q. Asar 13 ming misra (nasriy va nazmiy muqaddimadan tashqari)-73 bobdan iborat. Unda inson tafakkurining barcha jabhalari bo`yicha so`z yuritiladi va nihoyatda qimmatli fikrlar bayon etilgan. Kitobda berilgan bu g`oyalar o`z davri uchun ham, hozirgi davr uchun ham nihoyatda qadrlidir.

Ayniqsa, iqtisodiyot masalalari bo`yicha davlat va raiyat munosabatlari sinchiklab o`rganilgan. Asar 18 oy- bir yarim yilda yozib tugallangan (Bolasog`unda boshlangan va qashqarda nihoyalangan) bo`lsa ham, uni yaratish uchun juda uzoq vaqt tayyorgarlik ko`rilgan. Donishmand fikricha, ezgu orzularga faqat toat-ibodat bilangina yetishib bo`lmaydi. Buning uchun talay ezgu ishlar qilish, foydali faoliyat ko`rsatish kerak, degan fikrni ilgari suradi.

Borliq haqidagi bilimlarga to`qnashib, odam bilishi mumkin bo`lmagan narsa, bilim bilan yechilmaydigan jumboq yo`q, bilim tufayli osmon sari ham yo`l ochiladi, deydi. Bilish uchun esa tinmasdan o`rganish lozim, deb uqtiradi.

Taniqli iqtisodchi Adam Smitning iqtisodiy ta'limotga ko`ra (XVIII asr), mamlakatni iqtisodiy bo`hronidan chiqarish uchun 3 narsa:

- 1.Tinchlik-osoyishtalik;
- 2.Me'yoridagi soliqlar va
- 3.Iqtisodiy erkin faoliyat yuritish imkoni talab etiladi. Ana shu g`oya aslida bizning mutafakkir tomonidan yetti asr avval bayon etilgan.

Xalq, raiyat (soliq to`lovchilar) mamlakat hukmdoridan uch narsani kutadi, deb uqtiradi Yusuf Xos Hojib, bular: 1) pulning qadrini ko`tarish yoki (ushlab turish); 2) xalqqa xususiy mulk huquqini ta'minlovchi qonunlarni joriy etish va; 3) yo`llarni o`g`ri-qaroqchilardan muhofaza

qilish. Shoh esa fuqarolardan so-liqni vaqtida to'lashni (hozirgi kunda ham nihoyatda dolzarb), chiqargan farmon qonunlarini bajarish hamda do'stiga do'st, dushmanga dushman bo'lishni talab qiladi, deb yozadi. Ko'rinib turibdiki, bunda jamiyat va siyosiy hokimiyat o'zaro mutanosib bo'lishi zarurligi g'oyasi aniq ifoda etiladi.

Pulning qadrliligi bo'lishi haqidagi g'oya, aslini olganda inflasiya muammosi bilan chambarchas bog'liq, baholarning mo'tadilligi ham ta'min etiladi. U o'z navbatida inqirozsiz iqtisodiyot, erkin muomaladagi valuta masalalariga borib taqaladi.

Xususiy mulk huquqini ta'minlash bozor munosabatlarining bosh unsuridir, mulkka egallik hissi taraqqiyot omili sifatida butun jahon rivoji asosida isbotlangan va hozirgi davrda respublikamizda ham jadallik bilan amalga oshirilmoqda. Davlat, umumxalq mulkiga ommoviy o'tishning salbiy oqibatlarini sobiq sho'rolar davrida boshimizdan kechirganmiz.

Yo'llarni o'g'rilardan muhofaza qilish ichki va ayniqsa tashqi savdo (eksport-import)ni ta'minlash va qo'llab-quvvatlashning o'zginasidir. Bu yerda savdoning xalq xo'jaligi uchun ustuvor ahamiyati to'g'risida gap yuritiladi.

Hozirgi davrda bu g'oyalar mustaqil O'zbekiston iqtisodiy siyosatining asosini tashkil etadi. Bu g'oyalarning amaliy ahamiyati ayniqsa Sohibqiron Amir Temur faoliyatida yorqin namoyon bo'lgan.

Yusuf Xos Hojib barcha imtiyozlardan mahrum kambag'al tabaqalar ahvoriga achinish hissini izhor qiladi. Donishmand hokimlarni quyi tabaqa vakillarini ularga nisbatan mehr shafqatli, insof-adolatli, marhamatli bo'lishiga, ayni paytda raiyatni hokimlarga bo'ssunuvchi, sadoqatli bo'lishiga chaqiradi. Mana shunday kelishtirish yo'li bilan osoyishta hayotga erishishga umid bildiriladi (bu esa iqtisodiy rivoj uchun ham zaruriy shartdir).

Kitobdagi g'oyalar dunyodagi hamma ishlarda qo'l keladi. Unda mulk tutishning siru-asrorlari, mamlakatni idora qilish tartibi, sharti, shuningdek, molu-mulk, el-yurtning mangu qolishi, gullab-yashnashi va uning xarob bo'lish belgilari berilgan.

Mutafakkir ayniqsa kasb-hunar ahlining faoliyatini yuqori baholaydi. "Bir yigitga qirq hunar oz" bobi xuddi shu masalaga bag'ishlangan.

Vazir, qo'mondon, elchi va boshqa hukmdorlarning faoliyat mezonlari diqqatga sazovordir. Masalan, "Vazir ko'zining to'q bo'lishi uni har xil mol-mulk oldida suqlanishdan asraydi. Ko'zi och odam bor olamni yesa ham to'ymaydi", deydi olim.

Dehqon, savdogar, chorvador, oddiy mehnatkash ahli to'g'risida nodir fikrlar bildiriladi. "Bular bilan yaqin bo'lgin hamisha, to tomoq tashvishin bilmasdan yasha", deb aytiladi.

Ayniqsa, bilim va aql-idrokka, shu soha sohiblariga katta e'tibor beriladi. "Odamzod naslining ulug'ligi bilimdan. U aql-idrok tufayli ne-ne tugunlarni yechishga qodir", deb yozadi alloma.

Aql-idrok egalarning nafi har doim ko'pchilikka tegib turadi. Bilim egalari esa elda aziz bo'ladi, hurmat qozonadi. Butun ishlar o'quv-idrok bilan amalga oshadi. Barcha murakkab ishlar bilish bilan hal etiladi. Ko'rinib turibdiki, yurtimizda iqtisodiy rivojlanish bo'yicha tanlangan o'z yo'nalishimizda ham yoshlarning bilim olishiga, jahon xalqlari tajribasini o'rganishga keng imkoniyatlar yaratilayotir. Bu tanlangan yo'limizning to'g'riligidan dalolat beradi.

XULOSA

Milliy iqtisodiy tafakkurning shakllanishida Markaziy Osiyodagi donishmandlarning hamda, xalq og'zaki ijodi namunalarining ahamiyati shubhasiz muhim o'rin tutadi. Bunday g'oyalar shakllanishining asosini "Avesto" dagi tarixiy boy manba tashkil etadi. Keyingi bosqichni esa islom ta'limotining O'rta Osiyoga yoyilishi bilan bog'lash mumkin. Jumladan, Markaziy Osiyodagi iqtisodiy g'oyalarning ravnaq topishida Burhoniddin al-Marg'inoniyning "Hidoya" asaridagi iqtisodiy fikrlardir. Keyingi bosqichda esa, IX-X-asrdagi iqtisodiy g'oyalar rivojida muhim hissa qo'shgan qomusiy allomalar Farobiy, Ibn Sino, Beruniy hamda Yusuf Xos Hojibning fikr va qarashlari muhim hisoblanadi. Umuman olganda o'sha davrdagi iqtisodiy g'oyalarning xususiyatlariga quyidagilar kiritish mumkin:

1. Iqtisodiy qarashlar fikrlar va g'oyalar asosan faylasuflar, diniy arboblar tomonidan bayon etilgan.
2. Nazariy tadqiqotlar esa cheklangan tor, sodda yondashuvlar asosida umumlashtirilgan.
3. Takror ishlab chiqarish jarayonida natural xo'jalik munosabatlarining ustunligi egallagan.
4. Ekstensiv takror ishlab chiqarishning ustunvorligi davom etgan.
5. Qo'shimcha mahsulot yaratishning vosita usul va shakllarini ijtimoiy hayotga tadbiq etish ta'mirlangan.

Xalq og'zaki ijodida esa mehnat taqsimotining o'rni mol-mulkning ko'payishi uchun asos bo'lib xizmat qilishi ta'kidlangan.

Donishmandlarning iqtisodiy g'oyalarida esa, zamonaviy dunyoqarashning umumbashariy mezonlari qayd etilgan. Shuningdek, mulkdorlikning yuksak ma'naviyat bilan uyg'unlashishi zarurligi bayon etilgan. Hayotga, mehnatga, mulkka hamda yerga bo'lgan munosabatning umumbashariy mezonlarga asoslanishiga undaydi. Har bir shaxs va oila farovonligi jamiyat va davlat kuchli va qudratli bo'lishiga zamin yaratishi asoslanadi.

Asosiy tushuncha va iboralar

"Avesto" , "Hidoya" asari; islomdagi farz va sunnat amallari; zakot; halol mehnat, halol luqma, ehson, sadaqa; ehtiyoj, boylik, mulk, davlat.

Nazorat va mulohaza uchun savollar

1. "Buyuk ipak yo'li" ning Markaziy Osiyoda iqtisodiy munosabatlar ravnaq topishida o'rni nimalardan iborat?
2. "Avesto"dagi iqtisodiy g'oyalarda ijtimoiy mehnat taqsimotining qaysi jihatlariga ko'proq e'tibor berilgan?
3. "Avesto" asarida qashshoqlikni yo'qotish borasida qanday tadbirlar asos qilib olingan.
4. "Alpomish" dostonidagi ijtimoiy nizoda islom ta'limotidagi qanday mezon sabab bo'lgan?
5. Xalq maqollaridagi iqtisodiy fikrlarni bayon eting.
6. Islom ta'limotidagi iqtisodiy g'oyalarni qanday guruhlariga taqsimlash mumkin.
7. Farobiy, Ibn Sino, Beruniy va Yusuf Xos Hojibning iqtisodiy g'oyalaridagi umumiy va xususiy jihatlarni so'zlab bering.
8. Milliy iqtisodiy tafakkur shakllanishida Markaziy Osiyo donishmandlari iqtisodiy g'oyalarining ahamiyatini so'zlab bering.

Nafsing agar xalqqa beshakdurur,
Bilki bu nafs o`zinga ko`pakdurur.

Odami ersang, demagil odamiy.
Aniki, yo`q xalq g`amidin g`ami.
A.Navoiy

4-BOB. AMIR TEMUR VA TEMURIYLAR DAVRIDAGI IQTISODIY G'OYALAR

4.1. Amir Temur davridagi iqtisodiy g`oyalar

Amir Temur va uning avlodlari davrida markazlashgan davlat barpo etildi, iqtisodiyotning barcha sohalarida (hunarmandchilik, qurilish, qishloq xo`jaligi, ayniqsa savdoda) muhim yutuqlar qo`lga kiritildi. Bunga to`g`ri tanlab olingan iqtisodiy g`oyalar va iqtisodiy siyosat yordam berdi.

Amir Temur

Amir Temur (1336-1405) davlat va iqtisodiyotni boshqarishda o`ziga xos maktab yaratgandi. Sohibqiron davlatida devoni buzurg (bosh vazir) dan tashqari har bir viloyatda Devon deyiluvchi boshqarma bo`lgan. U davlatning butkul ishlarini: soliq yig`ish, tartib saqlashni, ijtimoiy binolar - bozorlar, hammomlar, yo`llar, suv inshootlari tarmoqlarini nazorat qilardi. Xalqning hulq-axloqi kuzatib turilardi. Uning xodimlari vaqti-vaqti bilan so`roq, tekshirish, taftish va tergov ishlarini olib borishardi. Ayniqsa, toshu-tarozi to`g`riligi, odil baho tekshirilgan, qallob va tovlamachilar qat`iy jazolangan, eng muhimi bu ish to`ppa-to`g`ri bozorda, xalq oldida amalga oshirilgan. Savdogarlarga olib kelingan mol ustiga 10 foiz narx qo`yish mumkin bo`lgan. Temur saltanatini idora qilish uchun turli vazirlar faoliyat ko`rsatgan. Shunday vazirlardan birinchisiga yer soliqlari, boj, o`lpon-soliq undirish hamda mirshablik yumushlarini boshqarish yuklatilgan. Bu vazir mamlakatdagi muhim ishlarni, kundalik muammolarni hal qilgan, raiyat ahvolini kuzatgan, viloyatlardan olingan hosil, soliq, o`lponlarni taqsimlagan.

Ikkinchi vazir sipoh vaziri hisoblanib, sipohiylarning maoshlari va tanho (bu yerda - toju-taxt uchun qilgan xizmatlari evaziga beriladigan in'om ma'nosida)larni boshqargan.

Uchinchi vazir esa egasiz qolgan, o`lib ketgan va qochganlarga tegishli mollarni, kelib-ketayotganlar, savdogarlar mol-mulkidan olinadigan zakot va bojlarni, mamlakat chorvasini boshqarib, bularning barchasida to`plangan daromadlarni omonat tarzida saqlagan. Agar g`oyib bo`lganlar va vafot etganlarning mol-mulki bo`lsa, ularni o`z merosxo`rlariga topshirgan.

To`rtinchi vazir saltanat ishlarini yurituvchi vazir bo`lib, u saltanatdagi jami idoralarning kirim-chiqimlari, xazinadan sarf qilingan xarajat, hatto otxona va saroydagi boshqa jonzotlarga qilingan xarajatlardan ogoh bo`lib borgan. Vazirlar Devonbegiga bo`ysungan.

Sohibqiron Amir Temur, jumladan, shunday degan edilar: "Amr qildimki, sadrlar sadri (sadr, vaqf yerlar va vaqf etilgan boshqa mulkning hisob-kitobini olib boruvchi mansabdor) sayyidlar va boshqa arboblarga suyurg`ol tariqasida berilgan yerlar va vaqflarning ahvolini, ularning vazifalarini qay darajada ado etayotganliklarini tekshirib, menga arz qilib tursin... Saltanatning har bir idorasida kirim-chiqimlarni, kundalik xarajatlarni yozib borish uchun bir kitob tayinlansin".

Sohibqiron davrida yerga egalikning beshta asosiy ko`rinishi bo`lgan:

1. Suyurg`ol yerlar. Katta hajmdagi bu yerlar davlat tomonidan ajratib berilib, bir avloddan ikkinchisiga o`tgan. Suyurg`ol egasi markaziy xazinaga to`lanadigan soliqdan ozod qilingan. Bunday yer egalari dehqonlarni ishlatib, yer solig`i - xiroj olganlar.

2. Tarxon yerlar. Bu yerlar xususiy mulk bo`lib, ular odamlarga biron-bir xizmati uchun berilgan.

3. Ushr yerlar. Sayyid va xo`jalarga mansub yerlardir. Bundan olingan hosilning undan biri davlatga berilgan.

4. Vaqf yerlar, masjid, madrasa, xonaqoh, qabriston va shu singari joylarga doir yerlardir. Vaqfda yer, suv, bozor, qul, pullar va boshqalar mol-mulki bilan in'om etilardi. Masalan, Amir Temurning Ahmad Yassaviy uchun qurdirgan vaqfnomasi katta ahamiyatga ega. Ahmad Yassaviy va boshqa avliyolar, din peshvolarining maqbaralari uchun vaqfdan mablag` ajratilgan.

5. Askarlarga, askarlarning rahbarlariga beriladigan yerlar.

Kimdakim biron sahroni obod qilsa yoki qoriz (er osti suvlarini tortib chiqarish uchun qurilgan inshoot) qursa, biron bog` ko`kartirsa yohud birorta xarob bo`lib yotgan joyni obod qilsa, birinchi yili undan hech narsa olmaganlar. Ikkinchi yili raiyat o`z roziligi bilan berganini olgan. Uchinchi yildagina soliq qonun-qoidasiga muvofiq xiroj yig`ilgan.

Amir Temur kattayu kichik har bir shahar, har bir qishloqda masjid, madrasa va xonaqohlar bino qilishni, faqiru miskinlarga langarxona (yo'lovchilar qo'nib o'tadigan, kambag'al yetim-yesirlarga ovqat beriladigan joy), g'aribxona qurishni, kasallar uchun shifoxona bunyod etishni va ularda ishlash uchun tabiblar tayinlashni buyurgan edi.

Amir Temur Angliya va Farangiston qirollariga murojaat qilib, xalqaro savdo aloqalarini rivojlantirdi. Markaziy Osiyo orqali o'tadigan Buyuk ipak yo'lida karvonlarning xavfsizligini ta'minladi. Mashriqdan Mag'ribgacha bo'lgan savdo-sotiq ishlarini kuchaytirib, turli ravotlar, karvonsaroylar, savdo rastalari qurdirtdi.

Sohibqiron 1365-1366 yilning qishida qarshi shahrining atrofini, 1370 yili Samarqandni devor bilan o'rab, qo'rg'on bunyod ettirgan. 1380 yilda Shahrisabzda Oqsaroyini qurishga kirishib, shahar atrofini devor bilan o'ragan. Bu misollar aytib turibdiki, devor va qo'rg'onlar bekorga barpo bo'lmagan. Ular chegara vazifasini o'tab, shahar aholisini do'st-dushmanidan, bordi-keldidan muhofaza qilgan. Qarshi so'zi ichkari va tashqari degan ma'nolarga egadir. Ma'lumki, Amir Temur saltanatining chegarasi harbiy yurishlar vaqtida beqaror edi, lekin shunday bo'lishiga qaramay, uning yurtidan biron-bir narsa tashqariga so'roqsiz olib chiqib ketilmagan. Jahongir bu haqda: "Mamlakatni himoya qilib, dushmani yo'latmagan navkarni yuqori martabaga ko'tarib, hurmatlasinlar. O'g'ri va qaroqchilarni jazolasinlar, fasodchi, buzuqi, nafsi yomon kishilarni mamlakatdan haydasinlar. Atrofdan kirgan-chiqqan mol-mulk, chetdan kirgan va chetga chiqadigan yot kishilar, har mamlakatdan kelgan karvonlar va hukmdorlik haqidagi xabarlar qo'shni podsholar, ularning gaplari, ishlari uzoq o'lkalardan bo'lib, mening dargohimda yuzlangan ulamo, fuzalo haqidagi batafsil xabarlarni (xabarnavislar) rostlik, to'g'rilik bilan menga yozib tursinlar. Xabarlarni kunma-kun, haftama-hafta, oyma-oy mening arzimga yetkazib tursinlar", degan edi. Mazkur vazifalarni bajarmoq uchun har bir shahar va qishloqda qutvol (qal'a boshlig'i) tayinlanib, ular sipoh va raiyatga soqchilik qilganlar va yana yo'l ustiga kuzatuvchilar, zobit (idora etuvchi, boshqaruvchi, qo'shin boshlig'i)lar tayinlanib, ular yo'llarni qo'riqlab, o'tkinchilar, savdogarlar, musofirlarni kuzatib, mol-mulki va boshqa narsalarini manzildan-manzilga yetkazib qo'yganlar. Yo'l ustida bironta odamning biror narsasi yo'qolsa, o'zi o'ldirilsa yoki boshqa kor-hol yuz bersa, buning uchun javob berish ularning zimmasida bo'lgan.

Buyuk jahongirning mana bu so'zlari yanada qimmatliroqdir: "Har mamlakat va diyor sayohatchilari musofirlarining boshini siladimki, turli

mamlakatlardan menga xabar keltirib turdilar. Har bir mamlakat va diyorga savdogarlar va karvonboshilar tayinladimki, ular qayerga borishmasin: Xitoy, Xo`tan, Chinu Mochin, Hindiston, Arab mamlakatlari, Misr, Shom, Rum, Jazoir, Farangiston (Ovrupa), u yerlarning nafis matolari va munosib tuhfaridan keltirishsin. O`sha mamlakatda yashovchi kishilarning holahvoli, turish-turmushlari haqida menga xabar olib kelsinlar, har bir mamlakat hukmdorining o`z raiyatiga qanday muomalayu munosabatda ekanligini aniqlasinlar".

Amir Temur davrida ulufa (ozuq-ovqat, maosh, soliq turi) berish quyidagicha edi. Amirlar, mingboshilar, yuzboshilar, o`nboshilar va sipohiyarga ushbu tartibda maosh berilgan: oddiy sipohiyga o`z vazifasini o`rinlatib bajarish sharti bilan maoshi mingan otining bahosiga teng bo`lgan. Bahodirlarning maoshi ikki ot bahosidan to`rt otgacha tayinlangan. O`nboshilar maoshi qo`l ostidagi oddiy sipohiyarnikidan o`n barobar ortiq bo`lgan. Yuzboshilar maoshi o`nboshilarnikiga qaraganda ikki barobar, mingboshilarniki esa yuzboshilarnikidan uch barobar ziyoda edi. Chorpilchor (urush vaqtida) xatoga yo`l qo`ygan sipohiyarning maoshi o`ndan birga kamaytirilgan. O`nboshi yuzboshi tasdig`i bilan, yuzboshi mingboshining tasdig`i bilan, mingboshi bosh amir tasdig`i bilan ulufa olganlar. Bosh amir - amir-ul-umaroning maoshi qo`l ostidagilardan o`n barobar, devonbegi va vazirlarning maoshlari amirlarnikidan o`n barobar ortiq bo`lgan. Yasovul (xonlarning kichik xizmatchisi, qo`riqchi), chopovul (chopqunchi, asosan tunda o`tkaziladigan bosqin qatnashchisi), kalakchi (aholidan yig`ilgan hosildan xiroj miqdorini belgilovchi mansabdor)larning maoshi xizmatiga yarasha, mingdan o`n ming tangagacha bo`lgan. Sayyidlar, olimlar, fozil kishilar, hakimlar, tabiblar, munajjimlar, qissaxonlar, xabarchilar, tarixdonlarning o`z hollariga qarab suyurg`ol, vazifa va maosh belgilangan. Xizmatchilar, farrosh (bu yerda palos to`shovchi ma'nosida)larga yuzdan ming tangagacha maosh berilardi.

Umuman, davlat tomonidan beriladigan maoshlarning to`liq ma'lumotlarini Devonbegi va vazirlar Amir Temurga bildirib, so`ngra tanho (bu yerda saroy xizmatchilari, lashkarboshilar va askarlar uchun maxsus xazinadan beriladigan maosh. Ba'zida alohida xizmat ko`rsatgan beklarga tanho sifatida yer-suv berilgan) berganlar.

Sohibqiron vasiyatiga ko`ra uning to`ng`ich o`g`li Muhammad Jahongir Mirzo valiahd va viloyat hokimi bo`lib, o`n ikki ming otliq askarga ulufa olib, bir viloyat olgandi. Uchinchi o`g`li Mironshoh mirzo to`qqiz ming otliq askarga teng ulufa olgan va bir viloyatni tasarruf qilgan. To`rtinchi o`g`li Shohruh Mirzo yetti ming otlik askarga ulufa olgan va bir

viloyat egasi bo'lgan. Nabiralari ham uch mingdan yetti minggacha otliqqa ulufa va bir viloyat oladilar.

Amir Temur davrida piyodalar, kalakchilar, yasovullar, chopovullarning bir yillik maoshlarini hisoblab, belgilangan mablag'ni devonxonaga keltirib, shu yerda ularga tarqatilgan. Sipohiylar va bahodirlarning yarim yillik maoshlari ham hisoblanib, tanho xazinasidan olib berilgan.

O'nboshi, yuzboshilarga maosh shahar aholisidan olinadigan soliqlardan yig'ilgan xazinadan va podsholiq mulki daromadidan naqd pul hisobida olingan. Mingboshilarga viloyat ichidagi yerlardan tiyul (xiroj va soliq yig'ib olish haqi bilan in'om etiladigan yer-mulk)lardan berilgan. Amirlar va amir-ul-umarolarga viloyatlardan biri tiyul etib belgilangan. Temur viloyatlardan tushgan daromadlarni taqsimlash haqida shunday degan edi: "Viloyatlar va mamlakatlardan olingan jami daromadni taqsimlab, maosh berish yerliklariga biriga kam, biriga ortiq qilib yozsinlar. So'ng yerliklar devonxonaga keltirilsin. Amirlar, mingboshilar shu yerliklardan birini chiqarib olsin".

Amirlar, mingboshilar raiyatdan molu jihat (naqd pul va mahsulot bilan to'lanadigan soliq) yiqqanlarida, xirojdan ortiqcha sovari (podsho va xonlar o'z viloyatlaridan o'tayotganlarida xalqdan talab qilinadigan tortiqlar), qo'nalg'a (choparlar va elchilarga qo'noq berish solig'i) va shilon (podshohlar va amirlarning ovqati uchun yig'iladigan soliq) talab qilinmagan. Tiyul qilib berilgan har bir mamlakatga ikkitadan vazir tayinlagan. Ularning birinchisi viloyatdan yig'ilgan mollarni yozib raiyat ahvolini tekshirib turib, tiyul egasi (jog'irdor) ning fuqarolarga zulm yetkazmasligi uchun ularning holidan xabardor bo'lib turgan, yig'ilgan butun mol-mulklarni kirim daftariga yozgan. Ikkinchisi daromadning xarj etilgan qismini chiqim daftariga yozib, yig'ilgan mollardan sipohiylarning maoshiga taqsim qilingan.

Amir Temur bu ishlar haqida yana quyidagilarni yozgan: "Qaysi amirga tiyul berilar ekan, uni uch yilgacha o'z holiga qo'ysinlar. Uch yil o'tgandan so'ng uni tekshirib ko'rsinlar. Agar mamlakat obod, raiyat rozi ekan, shu holicha qoldirsinlar. Agar ahvol bunga xilof ravishda bo'lsa, ul viloyat holisa (davlat ixtiyoridagi barcha soliqlardan ozod etilgan yer-suv)ga o'tkazilib, uch yilgacha o'sha jog'irdorga ulufa berilmasin".

Sohibqiron mamlakatlarni fath etish bilan birga, to'plangan maldunyoni, olinadigan boj soliqlarini xayrli maqsadlar uchun sarf qilgan: "To'plangan xazinadagi naqd pul va qimmatbaho buyumlarni sipohlarga taqsimlab berdim. Qo'shinga yetarli darajada ozuqa berdim", degan edi.

Piri Amir Shamsiddin Kulol haqida: "Ular menga Xorazmga borishimni maslahat berdilar. Agar g'alaba qozonsam, Samarqandning bir yillik xirojini ularga nazr qilishga qaror qildim", - deydi.

Ma'lumki, xiroj yer solig'i uchun va umuman daromad solig'i uchun qo'llanilgan. Xiroj ayrim hollarda daromadning uchdan birini tashkil etgan. Shuningdek, xirojni "mol" deb ham atashgan. "Raiyatga haq-nohaq jarimalar soluvchi vazir saltanatni buzadi",- degan edi sohibqiron.

Muruvvatli jahongir: "Kimki mening xizmatimni qilgan bo'lsa, xizmat haqini ado etdim. Farzandlar, qarindoshlar, oshna-og'aynilar, qo'ni-qo'shnilar va men bilan bir vaqtlar do'stlik qilgan barcha odamlarni davlatu ne'mat martabasiga erishganimda unutmadi, molu mulk va naqd pul bilan haqlarini ado etdim",-deydi. Shuningdek, u amirlar va sipohiylarni martaba va unvonlar, zaru zarvarlar bilan xushnud etgan, bazmlarda o'z yonidan joy bergan, xullas, ularning jang vaqtidagi qahramonliklarini hech vaqt unutmagan. Sohibqiron hayr-ehson ishlari bilan odamlarning ko'nglini olgan.

Sipoh va raiyatga bir ko'z bilan qarab, bahodirlar, dovyuraklarga maxsus faxriy o'tova (bosh kiyimiga taqiladigan qimmatbaho toshlar bilan bezatilgan ziynatli belgi), kamar va tarkash (sadoq - o'qdon) taqdim etib, martabalarini yanada yuqori ko'tartirdi. Har el va har mamlakatning ulug'larini, boshliq-oqsoqollarini qadrladi. Ularga sovg'a-salomlar berib, xizmatlaridan foydalandi. Sipohiylarni hamisha jangda tayyor turishlari uchun oylik haqlarini so'rattirmay, vaqtida bergan. Sarmoyasi qo'lidan chiqib ketgan savdogarga o'z sarmoyasini qaytadan tiklab olishi uchun xazinadan yetarli miqdorda oltin berilgan.

U vaqtlarda bozor ahlidan soliq olish qal'a boshlig'i zimmasiga yuklangan. Soliq olish Qur'oni Karim ta'limotiga muvofiq edi. Hadis va "Hidoya" kitoblarida bu to'g'rida to'la ma'lumotlar berilgan. Hech bir shahar va qishloqqa odamlardan sari shumor (jon boshidan olinadigan soliq) va xonashumor (har bir xonadondan olinadigan soliq) olinmagan. Raiyatdan mol-xiroj yig'ishda ularni og'ir ahvolga solishdan yoki mamlakatni qashshoqlikka tushirib qo'yishdan saqlanilgan. Negaki, Amir Temur "Raiyatni xonavayron qilish davlat xazinasining kambag'allashishiga olib keladi. Xazinaning kamayib qolishi esa sipohning tarqalib ketishiga sabab bo'ladi. Sipohning tarqoqligi esa, o'z navbatida saltanatning kuchsizlanishiga olib boradi. Fath etilgan yerlik fuqaro azaldan berib kelingan xiroj miqdoridan rozi bo'lsa, ularning roziligi bilan ish ko'rsinlar. Xirojni ekindan olingan hosilga va yerning unumdorligiga qarab yig'sinlar. Fatx etilgan har bir mamlakatning mol-mulkini,

buyumlarini talon-tarojdan saqlasinlar. O`sha mamlakatdan tushgan o`lja mollarni hisob-kitob qilsinlar", - degan edi.

Yevropadan ancha ilgari bu davlatda budget tushunchasi bo`lgan. Davlat xazinasini, kirim, chiqim, hisob-kitob qat'iy olib borilgan, taftish yo`lga qo`yilgan edi. Buning uchun ma'lum mas'ul shaxslar ajratilgan va doim hisob berib borganlar.

A.Temurning davlat va iqtisodiyot sohasidagi asosiy fikrlari "Temur tuzuklari"da to`la bayon etilgan. Tuzuklar Amir Temurning 1342-1405 yillar oralig`idagi faoliyatini aks ettiradi va ikki qismdan (maqoladan) iborat. Birinchi qismda asosan yagona davlat barpo etish, uni mustahkamlash, qo`shni (27) yurt va mamlakatlarni zabt etish masalalari yoritilgan bo`lsa, ikkinchi qismda sohibqiron nomidan aytilgan o`ziga xos vasiyat, pand-nasihat, turli sohalardagi, shu jumladan ijtimoiy-iqtisodiyotga oid fikr-mulohazalar keltirilgan.

A.Temur mamlakatda gadolar bo`lmasligi kerak, degan qoidaga amal qilgan va uning yo`lini ham belgilab bergan. Gadolarning barchasi to`plangan va ularga bir yillik kerakli yemish, kiyim-kechak berilgan, ularni biror foydali ish bilan shug`ullanishga jalb etilgan. Odatda, ko`pchilik gadoylikni tark etib, biror faoliyat bilan kun ko`rgan. Gadoychilikni tark etmaganlar qul qilib sotilgan yoki mamlakatdan chiqarib yuborilgan.

4.2. Shohruh Mirzo va Mirzo Ulug`bek davridagi iqtisodiy islohotlar

Ulug`bek

A.Temur vafotidan keyin Shohruh va Ulug`bek (1394-1449) podsholigi (1409-1449) davrida iqtisodiyot yaxshi rivojlandi. Ayniqsa, qo`shni mamlakatlar bilan savdo-sotiq munosabatlari o`sdi. Bu Movarounnahrda (arabcha "daryo ortidagi" (mamlakat) degani) 1428 yilda Ulug`bek tomonidan o`tkazilgan pul islohoti bilan bog`liqdir. Jamiyatda pulning ahamiyatini yaxshi tushungan holda uning qadr-qimmatini oshirish uchun harakat qilingan. O`sha davrda muomaladagi fulusiy chaqa pullar yengil vaznda bo`lib, savdo rivojiga to`siqlik qilgan.

Ulug`bek yengil vaznda zarb etilgan va muomalada yurgan barcha chaqa pullarni man etdi. Eski chaqalarni yangisiga almashtirib, ichki savdoning mayda mis pullarga bo`lgan talabini qondirish uchun u bir vaqtning o`zida Buxoro, Samarqand, Qarshi, Termiz,

Toshkent, Shohruhiya va Andijon shaharlarida zarbxonalar tashkil etib, bir xil vazndagi salmoqli fuluslarni zarb ettirib, muomalaga kiritdi. Eski chaqalar qisqa vaqt davomida yangi pullarga almashtirilib olingach, mis pullar zarbini markazlashtirish maqsadida boshqa shaharlardagi zarbxonalarga barham berildi. Faqat Buxoro zarbxonasi (poytaxt Samarqandda emas) saqlab qolindi. Xalq orasida "fulusi adliya", ya'ni adolatli chaqa nomi bilan shuhrat qozongan bu yangi mis fuluslar mamlakatning barcha shahar va qishloqlarida keng muomalaga kirib, davlatning ichki savdosini naqdina bilan to'la ta'minlay boshladi. Ichki chakana savdo-pul munosabatlaridagi tanqislikni fulusning vazni va qiymatini oshirish bilan hal etilishi o'rta asrlar sharoitida nodir va favqulodda voqea bo'lsada, har holda Ulug`bekning bunday islohoti mamlakatda hunarmandchilik buyumlarining ichki chakana savdosi uchun keng yo'l ochib berdi. Ayni vaqtda tashqi savdodan keladigan daromadni oshirish maqsadida "tamg`a" boji ham birmuncha oshirildi, ya'ni hozirgi til bilan aytilganda proteksionizm siyosatidan foydalanildi.

Ulug`bek (1394-1449) tarixda ko`proq davlat arbobi sifatida emas, bunyodkor inson, yuksak zehni olim sifatida mashhurdir. Uning dong`i dunyoga ketgan, astronomiya, tarix ilmlariga oid asarlari mavjud. Bu yerda biz Ulug`bekning ijtimoiy-iqtisodiy faoliyatiga alohida e'tibor bermoqchimiz. Bu davrda mamlakat iqtisodiyotining asoslariga alohida qunt qilinadi, busiz rivojlanish bo'lmasligini hokimlar yaxshi tushunishgan. Sug`orish tarmoqlari qurilib, ular toshhovuz, darg`ot, navo, chig`ir, charxpalak, qaynama, sharshara, osma ko`prik, handoq, tazar va sardobalar kabi turli-tuman suv inshootlari bilan jihozlandi.

O`sha davrda ham iqtisodiy rivojlanishning soliq tizimi bilan chambarchas bog`liqligi yaxshi ma'lum edi. Soliq yig`imi qancha yuqori bo`lsa, ishlab chiqaruvchilar manfaatdorligi kamdir, ammo soliqning pastligi aholi uchun qulay bo`lgani bilan, davlatning boshqaruv, mudofaa va boshqa maqsadlariga doimo to`g`ri kelavermaydi. Shularni yaxshi tushungan hukmdorlar soliqni iloji boricha me'yorida saqlash va uni yig`ishning ma'lum adolatli usullarini qo`llanganlar. Masalan, Ulug`bek hukmronligi davrida g`alla g`aram qilinmasdan avval soliq to`plash qat'iy man' etilgan, chunki dehqon hosil yig`ib olgachgina real soliq to`lash imkoniga ega bo`ladi. Soliq aniq uch muddatda, dehqon hosili pishishiga qarab bo`lingan:

- 1) saraton (iyun-iyul);
- 2) sumbula mezon (avgust va sentabr);
- 3) qavs (noyabr).

Yana bir muhim masala shuki, soliqlarni yig`ish paytida soliqchilar dehqon, chorvador yoki bog`bonga nisbatan zug`um o`tkazmasligi, jismoniy kuch ishlatmasligi va ishni urush janjalgacha olib bormasligi zarur qilib qo`yilgan. Bu bilan insonning haq-huquqi, yashashga bo`lgan daxlsizligi ta'minlangan.

Umuman, soliq bo`yicha qarzdorlarni bandi qilish va zanjir bilan kishonlab, ularga nisbatan qattiq choralar ko`rishga soliqchilarning haqqi yo`q edi.

Soliq miqdori va to`lov tartibini buzmaslikka, suiiste'mollikning oldini olishga harakat qilingan. Tartibga amal qilmagan ayrim ma'murlar jazoga tortilgani ma'lum.

Bu davrda ichki va tashqi savdoga katta ahamiyat berilgan. Xitoy, Hindiston, Tibet va boshqa ko`pgina davlatlar bilan savdo aloqalari olib borilgan. Bu borada savdogarlar uchun qulay sharoitlar yaratilganligini alohida ta'kidlab o`tish kerak. Elchilar "Buyuk ipak yo`li" xafvsizligini ta'minlash borasida katta ishlarni amalga oshirganlar.

Mamlakat iqtisodiyotining ahvoli, ayniqsa, hunarmandchilik va savdoning rivojlanishi, tovar-pul munosabatlari, milliy valuta mustahkamligiga bevosita bog`liq. Ma'lumki, pulning uchta asosiy vazifasi mavjud: 1) qiymat o`lchovi; 2) almashuv vositasi; 3) jamg`arma vositasi. Agar pulning miqdori, uning nufuzi mustahkam bo`lmasa, iqtisodiyot posongisi, muvozanati buziladi. Shularni hisobga olib, vaqti-vaqti bilan pul islohotlari o`tkazib turiladi. 1428 yili Ulug`bek tomonidan o`tkazilgan islohot katta ijobiy ahamiyatga ega bo`ldi. Muomaladagi fulusiy pullar almashtirildi.

Ulug`bek davridagi islohotlar tovar pul munosabatlari rivojiga muhim hissa qo`shdi. Iqtisodiyotning barqarorligiga erishildi.

4.3. Alisher Navoiy asarlaridagi iqtisodiy g`oyalarning mohiyati

Buyuk mutafakkir Alisher Navoiy ijodida ham iqtisodiy g`oyalar muhim o`rinni egallaydi. Uning asarlarida va faoliyatida ayniqsa tijorat, savdo masalalari ancha mukammal yoritilgan. A.Navoiy asarlarida savdogarlik ishi ma'qullanadi, lekin tovlamachi va chayqovchi qattiq tanqid qilinadi. A.Navoiy davlat arbobi sifatida mamlakatni tinch saqlash, obodonlashtirish ishiga katta hissa qo`shdi. U tirikligida mingta inshoot qurishga va'da bergan va va'dasining ustidan chiqqan, ko`pgina madrasa, shifoxona, hammom, ko`prik, rabot va boshqalarni o`z hisobidan

qurdirgan. Mehnatning inson va jamiyatdagi o`rniga, do`stlikka yuksak baho bergan.

A.Navoiy

Alisher Navoiy (1441-1501) shoir va davlatning yetakchi vaziri sifatida nom qozongan. Navoiyning mana bu sifatlari uning ijtimoiy-iqtisodiy, falsafiy qarashlarida yaqqol ko`zga tashlanadi. Navoiy o`z davrining progressiv kishisi sifatida gumanistik va vatanparvarlik mafkurasi ramkasidan otilib chiqdi. U o`z davrining siyosiy va iqtisodiy ahvolini yaxshilash, mamlakatning iqtisodiy qudratini barkamollashtirish uchun kishilarda gumanistik vatan-parvarlik xislatlarini uyg`otish kerak ekanligini erta tushunib yetdi.

Navoiyning dastlabki ijtimoiy-iqtisodiy fikrlari shakllangan asari - bu 1469 yilda Husayn Boyqaroning taxtga kelishiga bag`ishlangan "Hiloliya" asaridir. Husayn Boyqaroning taxtga kelishini Navoiy zulmat qorong`uligini yoritadigan "hilol", ya'ni uch kunlik oy bilan tenglashtiradi.

Mamlakatning iqtisodiy, siyosiy qudrati mustahkamlanishiga, aholining ijtimoiy, moddiy ahvoli yaxshilanishiga, feodal urushlarga barham berilishiga, mamlakatda tinchlik o`rnatilishiga ishongan. Navoiy Husayn Boyqaroni shohlar shohi deb maqtaydi. Lekin Navoiy, maqtash bilan birga muhim ijtimoiy-iqtisodiy fikrlarni ham ilgari suradi. Hukmdorni maqtash Navoiy tomonidan qo`llanilgan taktik bir usul edi. Uning asosiy strategik maqsadi esa mamlakatning iqtisodiy-siyosiy ahvolini yaxshilashga, yagona markazga, markazlashgan, qudratli davlat barpo qilishga qaratilgan edi. Navoiy Husayn Boyqaroning taxtga kelishidan mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy, sotsial-siyosiy va madaniy-oqartuv sohalarida yuksak o`zgarishlar amalga oshirilishiga katta umid bog`laydi.

Navoiy shaxsning tarixdagi roliga katta e'tibor berib, mamlakat iqtisodiy ahvoli shu mamlakat hukmdorining aql-idroki va qobiliyatiga bog`liq deb hisoblaydi. Agar mamlakat hukmdori fanlarni, ayniqsa, iqtisodiyot, tarix, falsafa va siyosiy fanlarni mukammal bilsa, u boshqarayotgan mamlakat obod va badavlat bo`ladi, agar teskarisi bo`lsa, mamlakat qashshoq va xarob bo`ladi, deydi. Navoiy boshsiz tana bo`lmaganidek, podshosiz davlat ham bo`lmaydi deb tarixda realist sifatida nom qoldirdi.

Husayn Boyqaro hukmronlik qilgan davrda mamlakatda nisbiy rivojlanish ko'zga tashlandi. Savdo-sotiq kengaydi, hunarmandchilik va dehqonchilik yaxshi yo'lga qo'yildi. Irrigatsion inshootlar qurilishi ham kengaydi. Navoiy Markaziy Osiyo sharoiti uchun irrigatsion inshootlarni kengaytirish - iqtisodiy rivojlanishga olib boruvchi muhim omillardan biridir, deydi. A.Navoiyning bevosita rahnamoligi ostida 70 dan ortiq kanallar va ariqlar qazildi. Milliy daromadning asosiy qismini qishloq xo'jaligida yetishtiriladigan hosildan olinadigan daromad tashkil etardi. Feodal jamiyatda irrigatsiya inshootlarini qurishni kengaytirish o'sha davr iqtisodiyotini rivojlantirishga keng ta'sir ko'rsatar edi. Navoiy feodalizm davrida asosiy ishlab chiqarish vositasi bo'lgan yerni kengaytirishga, uning mahsuldorligini oshirishga katta e'tibor berdi (В.Захидов. Мир идея и образ А.Навои).

Navoiy boylikni ikki yo'l bilan topish mumkin, deydi. Birinchi yo'li - bu o'z mehnati bilan iqtisod qilib boylikni to'plash, orttirish, yig'ish va o'ziga to'q yashash. Bunday boylik to'plashga Navoiy hayrihohlik bildirdi. U olingan va to'plangan boylikni uch qismga bo'lib, birinchi qismini ketgan harajatga, ikkinchi qismini o'zining va oilasining ehtiyojlariga, uchinchi qismini esa aholining ijtimoiy manfaatlar uchun sarflashga chaqiradi. Masalan, 1482 yilda yozilgan "Vaqfiya" asarida A.Navoiy shaxsan o'zining yerlaridan olingan daromad misolida daromadning o'z harajatlari va oila ahliga yetarli qismini olib qolib, qolgan qismini aholining foydali mehnatiga sarflashga chaqirgan. Boylik topishning ikkinchi yo'lga esa, ya'ni o'g'rilik, ta'magirlik va zo'rlik hisobiga boylik orttirishga Navoiy keskin qarshi chiqadi. U bunday ishlardan naf-ratlanadi va shu yo'l bilan boylik orttirayotgan kishilarni jamiyat hisobiga yashayotgan va boylik orttirayotgan parazit qatlamdir, deb ta'riflaydi.

A.Navoiy ijodining durdona asarlaridan biri 1500 yilda yozilgan "Mahbub-ul-qulub" asaridir. Ushbu asarda Navoiyning iqtisodiy fikrlari mujassamlashgandir. Navoiy bu asarida jamiyatni sotsial tabaqalarga bo'lib, ularning jamiyatda tutgan o'rnini ko'rsatib berishga harakat qiladi. Asarning birinchi qismida ularning tabaqalariga va kasblariga xarakteristika beradi. Ikkinchi va uchinchi qismlarda yaxshi fe'llar va yomon xislatlar to'g'risida ma'lumot beriladi. Navoiyning fikricha, dehqonlar, hunarmandlar va chet el bilan aloqasi bor savdogarlar jamiyatda moddiy ne'mat yetishtirishda, yaratishda va mamlakat boyligini oshirishda muhim o'rin tutadi. A.Navoiy dehqon va uning ishlab chiqarishdagi roli to'g'risida quyidagi fikrlarni bildiradi: "Don sochuvchi dehqon yerni

yorish bilan rizq yo`lini ochuvchidir". Dehqon, ya'ni ishchi kuchi mahsulot ishlab chiqarish vositalari bilan qo`shilishi lozim va shartdir. Navoiy ishlab chiqarish vositalarining moddiy boylik yaratishdagi rolini quyidagicha e'tirof etadi: "Qo`shi ham ikki zo`r polvon bo`lib, yukiga bo`ysunib oldida yuradi, ishlashda hamdam va hamqadam, dehqon ularni surishda xuddi odam. Dunyo obodi xuddi ulardan. Har ne qilsalar harakat, xalqqa ham yetar ovqat ham barakat!". Demak, dehqon ish kuchi, qo`shi va ho`kizlari esa ishlab chiqarish qurollari, yer esa mehnat predmeti, hammasi birgalikda ishlab chiqarish kuchlarini tashkil qiladi. Navoiy ishlab chiqarishdagi hal qiluvchi omil, hal qiluvchi element - bu dehqon, ya'ni ishchi kuchidir, degan fikrni bildiradi. Yuqorida zikr etib o`tilganidek, A.Navoiyning fikriga ko`ra, yakka kishi hech narsa ishlab chiqara olmaydi. Biron narsa ishlab chiqarish uchun boshqa-boshqa toifadagi odamlar doim bir-birlari bilan bevosita aloqada bo`lishlari kerak.

Masalan, dehqonga mehnat qurollari zarur bo`lsa, hunarmandga non kerak, dehqonga ham, chorvadorga ham hunarmandchilik va attorlik mahsulotlari suv bilan havodek zarur. Shunday qilib, baliq suvsiz yashay olmaganidek, barcha turdagi ishlab chiqaruvchi kuchlar ham bir-birisiz rivojlana olmaydi, deydi Navoiy. Dehqonlar va boshqa sohada mashg`ul kishilar ishlab chiqarish uchun boshqa ishlab chiqaruvchilar bilan ishlab chiqarish jarayonida, taqsimotda, ayirboshlashda va iste'molda bir-birlari bilan o`zaro aloqada bo`lishi kerak.

A.Navoiy feodalizm davrida, feodalizm jamiyatida dehqon mehnatining katta ahamiyat kasb etishini va mavjud jamiyat dehqon mehnati ustiga qurilganligini e'tirof etadi. Dehqon mehnatining mahsulotini novvoy, unfurush, qo`shchi va o`roqchi, mashoqchi va boshqalar orziqib kutadi. Shu bilan birga dehqon ham ularga, ularning mehnatiga hamohangdir. Ularsiz hech narsa ishlab chiqara olmaydi. Demak, bu bilan Navoiy ishlab chiqarish munosabatlarini e'tirof etadi. Uning fikricha, dehqon o`z mehnati bilan o`z ehtiyojiga zarur bo`lgan mahsulotni keragidan ko`proq ishlab chiqarib, jamiyat va uning ishlab chiqarishda ishtirok etmaydigan qismini ham moddiy ne'mat bilan ta'minlaydi. Navoiyning mana bu fikri qo`shimcha mahsulot faqat qishloq xo`jaligida degan fiziokratlar fikriga mos keladi. Navoiy qishloq xo`jaligining rivojlanishi mamlakat qudratini oshirishda katta ahamiyat kasb etadi, degan o`ta ilg`or fikrni ilgari suradi. Bu fikr o`sha davr, ya'ni feodalizm davri gullab-yashnagan, uning negizini dehqonchilik ishlab chiqarishi tashkil qilgan bir pallada o`ta to`g`ri fikrgina bo`lib qolmay, balki tarixiy haqiqat hamdir.

A.Navoiy jamiyatda muhim tabaqa bo`lgan savdogarlarning o`zini ham ikki guruhga bo`ladi. Birinchi guruh - chet el bilan savdo aloqalari olib boruvchi savdogarlar guruhi. Ikkinchi guruh - mamlakat ichkarisidagi olibsotarlar guruhi. Chet ellar bilan savdo-sotiq olib boruvchi savdogarlarga Navoiy ijobiy qaraydi va ularning faoliyatiga xayrihoxlik bildiradi. Bozorlardagi savdogarlarga, ya'ni olib sotarlarga esa tanqidiy ko`z bilan qaraydi. Ular o`z manfaatiga xizmat qilib, boshqalar hisobiga boyiydi. Shuning uchun ularning turgan-bitgani mamlakat uchun zarardir, deydi. Savdogarning asosiy maqsadi foyda olishdir. Biri yuz bo`lishidan boshida savdo to`la, bo`zi shoyi bo`lishidan ko`nglida istak ko`p. Bu yerda savdogar Navoiyning "Hotam Toyiy" asaridagi o`tin teruvchi cholga qarama-qarshidir. Chol kuni bilan mehnat qilib o`tin teradi va bu o`tinni bozorga olib borib, pulga sotadi. O`tin puliga esa mahsulotlar, ya'ni iste'mol mahsulotlari sotib oladi. Bu joyda "tovar - pul - tovar" jarayoni boradi. O`tinchi cholning ayirboshlashdan ko`zlagan maqsadi iste'mol qiymatidir. Navoiyning fikricha, savdogarning sotib olishdan maqsadi qimmatroq sotishdir. Savdogar birini yuz, yuzini ming qilmoqchi bo`ladi, deydi. Qo`ygan oz puli ko`p bo`lib qaytib kelishini istaydi, ya'ni uni ayirboshlashdan maqsad qiymatdir yoki "pul - tovar - pul" (P-T-P) dir. Demak, Navoiyning fikrida kapitalning dastlabki formalaridan biri mavjud bo`lgan. U shahar olibsotarlari haqida quyidagilarni aytadi: "Shahar olibsotarlari xiyonatchi, o`ziga foyda va boshqalarga qahat istovchi, uning foydasi xalqqa ziyon, arzon olib qimmat sotish uning orzusi. Olishda shoyini bo`z deydi, sotishda bo`zni maqtab shoyi deydi. Molini tovar o`rnida o`tkaza olsa, to`xtatib turish yo`q. Do`konida insofdan boshqa barcha mol mavjuddir!" (A.Navoiy. Asarlar to`plami. XII tom,199-bet). A.Navoiy o`zi ishlab chiqarishda va ishlab chiqarish sohasida mashg`ul bo`lmasada, o`z aqliy va ijodiy mehnati bilan jamiyat uchun kerak bo`lgan tabaqalarni e'zozlaydi, olimlar, tabiblar, shoirlar, muhandislar va boshqalarni jamiyat uchun zarur qatlamdir, deydi, ana shu kasb egalarini o`z mas'uliyat va burchlarini sezishga chaqiradi.

Alisher Navoiy hazratlari o`z asarlarida iqtisodiyotning ravnaqi inson manaviyatining kamoloti bilan uyg`unligini takror-takror qayd etganlar. Jumladan mamlakat obodligi va el farovonligini yuksak manaviyat bilan quyidagicha bog`lagan: To hirsu havas xirmoni barbod o`lmas, to nafsu havo qasri baraftod o`lmas, to jabr zulm jonig`a bedod o`lmas, el shod o`lmas, mamlakat obod o`lmas.

4.4. Bobur va boburiylar davridagi iqtisodiy g'oyalar

Davlat arbobi va qomusiy olim Zahiriddin Muhammad Bobur (1483-1530) va uning avlodlari tomonidan ijtimoiy, iqtisodiy va huquqiy masalalarda katta ishlar amalga oshirilganligi bizga tarixiy bitiklardan ma'lum. Xususan, Boburning "Boburnoma" asarida, "Mubayyin" kabi to'plamlarida iqtisodiyotga oid ma'lumotlarga, shu jumladan soliq siyosatiga katta o'rin berilgan. "Zakot to'g'risidagi katta kitob" da esa o'sha davrdagi soliq, uning turlari to'g'risida qimmatli fikrlar bildiriladi. Bu asarlarni mutola qilar ekanmiz, ulardan mamlakatimizning bugungi hayotida ro'y berayotgan iqtisodiy islohotlarni, o'zgarishlarni tahlil qilish, xulosalar chiqarish va amaliyotda foydalanish uchun yangi fikrlar, maslahatlar topamiz. Ayniqsa, iqtisodiyotga oid, uning umumiy asoslari bo'lmish ishlab chiqarish, shuningdek savdo va tijoratga oid, soliq va boj to'lovlari bilan bog'liq bo'lgan qarashlari bizni to'lqinlantiradi. E'tirof etish kerakki, garchi bizning hayotimizda Boburning davlatni boshqarish, ishlab chiqarish va savdoni tashkil etish masalalariga doir alohida asari yoki uning o'z hukmronligi davrida yurgizgan iqtisodiy siyosatiga oid birlamchi manbalar bo'lmasa ham, ilmiy bilish va idrok etish kuchiga suyangan holda shunday xulosaga kelamizki, u buyuk mutafakkir, qomusiy olim sifatida iqtisodiy qonunlarning mohiyatini, iqtisodiyotning jamiyat va davlat hayotidagi belgilovchi ahamiyatini chuqur tushungan. Shuning uchun ham u dolzarb va adolatli farmonlar va hukmlar chiqarib, ilmiy jihatdan asoslangan iqtisodiy siyosat yurgizgan, buning oqibati o'laroq u hukmronlik qilgan davrda davlatda osoyishtalik, milliy totuvlik, siyosiy - ijtimoiy taraqqiyot qaror topgan. Shu bois ham Bobur asos solgan saltanat bir necha asr davomida yashadi va tarixda o'chmas iz qoldirdi. Bobur va uning vorislari davrida soliq masalalari muhim o'rinni egallagan .

Boburning "Mubayyin" asari to'la ravishda qonunlar va iqtisodiy masalalarga bag'ishlangan. Asarning nomi ham "qonunlar izohi" ma'nosiga ega.

Butun islom mamlakatlaridek, Movarounnahr va Xurosonda ham "zakot" ma'lum miqdorda va muayyan shart-sharoitlarda olinadigan soliq ma'nosida qo'llaniladi hamda naqd pul va savdo yig'imi shaklida to'planadi. Soliqni hisoblash uchun soliq olish obyektining "nisobi", ya'ni mol-mulkning zakot berishga layoqatli bo'lish uchun belgilangan miqdori aniqlanadi, hisobdan kam mulkdan soliq olinmaydi. "Agar yerdan ikki hosil olsang, xirojni ham ikki marta to'la", deb yozadi Bobur.

Xiroj, ya'ni yer solig'i ikki toifaga bo'lingan: muqassam va muvazzar. Birinchisi, olingan hosilning miqdoriga bog'liq bo'lib, uchdan birdan-yarimgacha teng bo'lgan, ikkinchi esa, soliq solinadigan yerning maydoniga bog'liq ravishda olingan.

Yerni sug'orish masalalari Sharqda o'ta muhim edi, chunki ob-havo nihoyatda quruq va issiq, yer-tuproq sharoiti sun'iy sug'orishni talab etganligidan, sug'oriladigan yerlar, tabiiyki, lalmikol yerlardan ko'p hosil bergan. Shu sababli suv solig'i ham bo'lgan. Suv solig'i quyidagicha olingan: "agar sug'orish davrida chig'ir qursang, olgan hosilning o'ndan birining yarmini (5%) soliq uchun to'lashing kerak", ya'ni sug'oriladigan yerlarga sarf-xarajat hisobga olingan va bu mantiqan to'g'ridir.

Umuman olganda, bu davrda soliq va boshqa yig'img'lar tamomila islomiy shariatga to'la rioya qilingan holda olingan. Nisobga yetgan miqdordagi mol-mulkdan Qur'oni Karim, Muxtasar, Hidoya va boshqa manbalarda qat'iy belgilab qo'yilgan qismi ixtiyoriy ravishda miskinlarga berilgan, Masalan, boqiladigan mollar, ya'ni echki, tuya, sigir, otlardan, xususan, qo'ylardan soliq (zakot) quyidagicha olingan: 40 qo'ydan bitta (2,5%), 120 tasidan ikkita, 201 dan boshlab uchta, 400 dan ortiq bo'lsa har 100 qo'ydan bittasi zakot qilib berilgan.

Shuningdek, "Boburnoma"da bir yurt tovarining boshqa yurtlarga olib borilishi, almashuvi, aholi ehtiyojlarining qondirishi va ularning iqtisodiyot ravnaqidagi ahamiyati to'la bayon qilinadi. Bobur savdo-sotiqning xalqlar o'rtasidagi bebaho ahamiyatini juda chuqur tuqunar edi. Shuning uchun ham u savdo karvonlarini yo'llarda talash, bosqinchilik qilish, mol-mulkiga ziyon yetkazish kabi salbiy illatlarga ayovsiz munosabatda bo'lgan. Bu siyosat Amir Temur, Ulug'bek va boshqa temuriylar siyosati bilan ma'lum.

O'sha davrda Bobur savdogarlardan olinadigan savdo yig'imining ham adolatli va xolisona tashkil qilinishiga katta ahamiyat bergan. Musulmon savdogarlarining savdo aylanmasidan savdo yig'imi 20 misqol (4,5 gramm) oltindan 1 misqoli shaklida olingan, eng muhimi soliq hissasi daromad hissasiga nisbatan kamayib borgan, ya'ni daromad ko'payishi bilan soliq kamaygan va boylik jamg'aruvchilar uchun o'ta manfaatli bo'lgan. Hozirgi davrda ham mana shu siyosatni qo'llash foydadan holi emas. Chet ellik savdogarlardan olinadigan yig'im esa ularning qaysi yurtlardan kelganligiga bog'liq bo'lgan. Agar ular islom mamlakatlaridan kelgan bo'lsalar, barcha daromadlarining yigirmadan bir qismi (5%) miqdorida soliq olingan. Musulmon bo'lmagan mamlakatlardan kelgan savdogarlardan olinadigan soliq miqdori shu mamlakatlarda musulmon

savdogarlaridan olinadigan soliq miqdoriga tenglashtirilgan. Naqadar adolatli va foydali soliq tizimi.

Bobur ishlab chiqqan soliq siyosati uzoq yillar davomida qo'llanib kelindi va mamlakatning iqtisodiy taraqqiyotiga ijobiy ta'sir etdi. Bu esa Bobur iqtisodiy g'oyalarining juda chuqur ilmiy asosga suyanligi, uzoqni ko'zlovchi salohiyatga ega ekanligidan dalolat beradi. Bunday ilmiy salohiyat uning vorislari, ham yurtlari bo'lgan-bizlarda unga nisbatan yanada chuqur hurmat va faxrlanish hissini uyg'otadi. Ulug' bobokalonimiz Vatandoshimiz qoldirgan iqtisodiy g'oyalar va iqtisodiy tafakkur merosi, u yurgizgan iqtisodiy siyosat tizimi mustaqilligimizni mustahkamlashda, bugungi kurashimizda qudratli ma'naviy tayanch bo'lishga xizmat qiladi. Mirzo Bobur iqtisodiy dunyoqarashini o'rganish, uning iqtisodiyotga oid qarashlarini tadqiq etish hamda imkon darajasida bugungi hayotimizga tadbiq qilish foydadan holi emas. Shunisi diqqatga sazovorki, Bobur podshohligi davrida mamlakatga vino keltirish ta'qiqlangan, ya'ni iqtisodiyotda proteksionizm siyosati qo'llanilgan.

Boburdan keyin uning o'g'li Humoyun, keyinchalik nevarasi Akbarshoh Jaloliddin (1542-1605) 1556-1605 yillari Hindistonda muvaffaqiyatli podshohlik qilgan. Akbarshoh tomonidan 1574 yildan boshlab islohotlar o'tkazdi, dehqonlarga yagona soliq kiritdi, yagona uzunlik va og'irlik o'lchovlarini joriy qildi. Bu shoh to'g'risida 1601 yil "Akbarнома" kitobi chop etildi, unda mamlakatdagi soliq tartibi o'z aksini topgan.

Birbal-tarixiy shaxs, 1994 yilda Toshkentda bosilgan "Shoh Akbar va Dono Birbal" nomli tqo'plamda ko'rsatilishicha, u XVI asrning ikkinchi yarmi va XVII asrning boshlarida Hindistonda hukmronlik qilgan Akbarshoh bobosi Bobur an'alarini izchil davom ettirib, hindlar bilan musulmonlar o'rtasida birodarlik munosabatlarini o'rnatish yo'lida jonbozlik ko'rsatgan. Akbarshoh boshqargan davlatda Birbal nufuzli hukmdor edi. Akbar bu dono va zukko hind amaldorlariga alohida mehr bilan qarab, uni har tomonlama e'zozlagan. Birbal ham Akbarshohning odilona siyosatini amalga oshirish sohasida sidqidil bilan xizmat qilgan.

Akbar va Birbalning o'zaro suhbatlarida izhor etilgan har ikki tarixiy shaxsning iqtisodiy qarashlari alohida diqqatga sazovordir. Unda insonlardagi halollik va insof bilan birga ayrim amaldorlarning vijdotsizliklari iqtisodiy tomondan tahlil qilinadi, feodalizm sharoitida murakkab iqtisodiy muammolarning yechimini topishga uriniladi.

"Podshohning besh savoli" hikoyasida Birbalning chuqur iqtisodiy tafakkurga ega ekanligi namoyon bo'ladi. "Ulug' ma'bud Indiradir",- deb

soʻz boshlaydi u. Uning amri bilan yomgʻir yerni sugʻoradi, bugʻdoy unadi, odamlar toʻkin va toʻq yashaydilar. Buzoqlar qadr-qimmatlidir, u odamlarga koʻp foyda keltiradi. Eng qimmatli gul-paxtaning guli. Undan mato toʻqiydilar. U butun olam odamlarini kiyintiradi. Omochning tishidan ulugʻ tish yoʻq. Chunki, u yer bagʻrini yoradi, shundan keyin don va sabzavot ekiladi, odamlarni toʻydiradi. Ulugʻ fazilat esa jasoratdir. Agar inson jasoratsiz boʻlsa, uning fazilatlaridan foyda yoʻqdir. Jasorat bu mehnat. Inson hayotida faqat ziroat ekinlarini yetishtirishdagi mehnatgina emas, balki hunarmandlar mehnati ham alohida ahamiyatga ega. Bu borada "Inson qoʻli gul" hikoyasi yanada qiziqarlidir.

Birbal bogʻbonni chaqirtiribdi va buyuribdi:

-Ertaga bogʻ va gulzorlardagi eng chiroyli va yaxshi gul bilan oʻzing yetishtirgan mevalardan olib, shohning huzuriga borasan.

Shoh bogʻbondan meva va gullarning narxini soʻraganda, u:

-Olampanoh ! Biz bu moʻjizalarni bunyod qilish uchun koʻp vaqt sarfladik. Xullas, bu noyob narsalar uchun ming rupiy soʻraymiz.

Podsho ming rupiy beribdi.

Bu bahoga yakun yasab, Birbal quyidagilarni aytibdi:

"Siz yaqinda tabiat yaratgan narsalarning inson qoʻli bilan yaratilganidan yaxshi va qimmatli ekanini aytgan edingiz, men sizga insonning qoʻli gul ekanini, uning iqtidori yaratgan moʻjizalar tabiatnikidan goʻzal boʻlishi mumkinligini isbotlashga vaʼda bergan edim. Bugun mening niyatim amalga oshdi: Siz mirishkor bogʻbon yaratgan mevalar va gullar uchun ming rupiy toʻladingiz, ammo tabiiylariga atigi yigirma besh rupiy berdingiz".

"Mehnatni qadrlash hayotni saqlar" hikoyasida insho etilishicha, shoh Akbar bilan Birbal yoshlik davrlarni eslab, eski uylariga borishibdi.

Yaxshi niyat bilan bir paytlar sada daraxtining tagiga xazina yashirishgan ekan. Kavlashsa, yerga koʻmilgan oltin qanday boʻlsa shundayligicha turganmish. Boylikni olishib, eski uylariga bir kulba tutashgan boʻlib, u yerda oʻsha paytlarda munkillagan bir kampir yasharkan. Kampir kunni kun demay, odamlarga qoʻl tegirmonida donni yanchib berarkan. Koʻz tashlasa, kampir hali ham hayotmish. Koʻrinishi ham oʻzgarmabdi. Avvalgidek qoʻl tegirmonni aylantirib yotganmish. Soʻng ular kampirga rahmi kelib, bundan keyin rohatda yashang deb, olgan boyliklarining hammasini inʼom qilishibdi. Kampirning qarilik yillari rohat-farogʻotda oʻtadigan boʻlibdi.

Keyinchalik maʼlum boʻlishicha, shoh Akbar yoshlik davrida kampir 160 yoshda ekan, shu davrdan beri 50 yil oʻtibdi. Shundan keyin Birbal

mehnatni ardoqlash uzoq umr ko`rish shartlaridan biri ekanligi haqidagi xulosaga kelibdi.

Hikoyalarning ba'zilari o`sha davrdagi tovar-pul munosabatlari masalalariga bag`ishlangan.

"Firibgar kema egasi" hikoyasiga ko`ra, Birbal Hindistonning Bengal viloyatidan kemada mol olib kelgan savdogarning shikoyatini eshitib, kema egasi besh ming rupiylik molni o`ziniki qilib olmoqchi bo`lganini tekshiradi va unga quyidagi savollarni beradi. "Agar mevalar, ziravorlar haqiqatan seniki bo`lsa, ularni zarariga sotishga rozi bo`larmiding?". Kema egasi dengizchilarni ham yo`ldan urganligini isbotlaydi. Savdogarga pul qaytarib beriladi va adolat tiklanadi.

"Tentaklar ro`yxati" hikoyasida shoh Akbarning zotli otlarni sotib olgani, otlar unga juda yoqib qolgani, yana shunday otlar keltirishni buyurib, 1000 rupiy zakolat bergani hikoya qilinadi. Lekin, shoh Akbar shuncha pul berib, savdogarni qaysi yurtdan, qaysi shahardan ekanligini so`ramagan, savdoda xatoga yo`l qo`ygan edi. Savdogar esa muttaxamlik qilib, qaytib kelmagan. Shunda, Birbal tovar-pul munosabatlaridagi bu kamchilikni aytib o`tadi. Savdolashganda xorij savdogar sotib olgan mol qaysi yurtdan, qaysi shahardan ekanini, savdogarning nomini so`rash lozimligini ta'kidlaydi.

"Hozir nima harakatda" hikoyasida ayonlardan biri quyosh, ikkinchisi yer, yana biri oy, deb javob bergani bayon etiladi. Lekin shoh Akbar javoblarga qanoatlanmaydi. Birbal quyidagi javobni beradi: "Hozir, - deydi Birbal, sudxo`r qarzga bergan pullarning foydasi harakatda. Axir, bu pullar hech qachon tinch yotmaydi. Aksincha, kundan-kunga tezligi oshib boradi".

Bu javob shoh Akbarga ma'qul tushadi, chunki Hindistonda qarzga olingan pullar qanchalik qo`shimcha foyda bilan qaytarilib, dehqonlarni xonavayron qilishi hammaga ma'lum edi. Bu yerda gap kapital aylanishi va foiz stavkasi bilan bog`liq voqea haqida borayapti. Dehqonlar olgan qarzlarni yuqori foizlarda qaytarishi salbiy xodisa sifatida qoralanadi. Demak, hozirgi davrdagi adolatli kredit masalalari yoritiladi.

Birbal yashagan davrda hali statistika fani vujudga kelmagan edi. Lekin hayot statistik jumboqlarni keltirib chiqarar edi. Kunlardan bir kun podshoh saroy yig`inida har bir mulozimidan:

-Dehlida nechta qarg`a bor? - deb so`rab qoladi.

Hech kim javob bera olmaydi. Birbal shunday javob beribdi:

-O`tgan yili men hisob-kitob qilib, Dehlida uch ming besh yuz sakson beshta qarg`a borligini aniqlagan edim.

Shoh Akbar shubhalanib, o'tgan yili qaysi oyda hisob qilgan eding?
- deb savol beribdi va qo'shib qo'yibdi:

-Shoshmay tur, hali agar Dehlidagi qarg'alarning soni bittaga ko'p yoki kam chiqsa, uch ming besh yuz sakson besh rupiy jarima to'laysan. Shuning uchun kechgacha o'ylab, menga aniq javob ber,-debdi shoh.

-Mening hisobim to'ppa-to'g'ri, qat'iyat bilan gapiribdi Birbal, -
"Qayta sanaganda ham shu sonning chiqishiga aminman, faqat ayrim qarg'alarning qayergadir mehmonga uchib ketishi va boshqalarning bu yerga uchib kelishi mumkin ekanligini nazarda tutsak bas".

Bu javobda Birbal, birinchidan, Dehlidagi barcha qarg'alarni sanab bo'lmasligini ko'zda tutgan, shu bilan birga qarg'alar ko'payib, yozda sovuq joylarga uchib ketishini esdan chiqarmagan. Bu misol Birbalda statistikaning dastlabki kurtaklari mavjudligidan dalolat beradi.

"Haqiqat qo'ng'irog'i" hikoyasida shoh Akbarning juda alomatli hukmdor ekanligi o'z ifodasini topgan.

Xalqning mushkulini oson qilish maqsadida, u shahardagi maydonga bitta ustun o'rnatib, qo'ng'iroq osib qo'yishni buyuribdi. Saroygacha uzun arqon torttirib, bu yerga ham qo'ng'iroq ostiribdi. Maydondagi arqon tortilsa, saroydagi qo'ng'iroq ham jaranglar ekan.

Saratonning jazirama kunlaridan birida qo'ng'iroq jaranglab qolibdi. Ho'kiz qo'ng'iroq ipini tortgan ekan. Ho'kiz-ho'kizda. U gapirarmidi, shoh qarshisida mo'ltillab turganmish, xolos. Shoh Bir-balga "Ho'kizning arzi bor, dardini bilib, menga xabar ber", debdi.

Birbal ho'kizning yelkasini silab, uning ko'zlariga tikilibdi. Keyin shohga ho'kizning dilidagi qarzini quyidagicha tarjima qilib beribdi: "Men qaridim, ish qilishga kuchim yetmay qoldi. quvvatim borligida xo'jayinim meni erkaldirdi, yem bilan siylardi. Endi bo'lsa ko'chaga haydadi, qarib holdan toygan bir paytda qayerdan ham panohtopaman,-deyapti", debdi.

"Ho'kizning egasi topilganidan keyin Birbal savol beribdi:

-Nega bog'lab qo'ymadingiz?

Savdogar javob beribdi:

-Janob vazir, u menga endi kerak emas. Shuncha yil davomida qilgan xizmati bilan to'lagan haqini tiyin-tiyinigacha oqladi.

-Vaqti-soati kelib sen ham qariysan va ishga yaramay qolasan. Farzandlaring seni uydan haydab chiqaradi. Aytchi, ularning bu ishi adolatdan bo'ladimi?,-deb so'rabdi Birbal.

-O'z otasini qanday qilib haydashsin? - ajablanibdi savdogar.

Bir eslab ko'rchi, bu jonivor senga qanchalar xizmat qildi. Nahot qilgan andishasizligingdan vijdoning azoblanmasa. Bu tilsiz mahluq butun

quvvatini senga sadoqat bilan xizmat qilishga sarflasa-yu, sen uning yaxshiligiga shunday javob qaytarsang. Unga hozir ham achinmayapsan. Xullas, bu ho`kizni shoh molxonasiga qo`yib yuboramiz. Uni boqish uchun sen har oyda besh rupiy haq to`laysan. Savdogar pulni to`laydigan bo`libdi.

Bu hikoya o`z davrida va undan keyin ham katta tarbiyaviy ahamiyatga ega bo`lgan. Xizmatkorlarni ishlatib, haqini to`lamaganlarga tegishli fikr ilgari suriladi va ularga insofli bo`lish kerakligi to`g`risida xulosa chiqariladi.

XULOSA

XIV asrning ikkinchi yarmi va XV asr tarixiy ijtimoiy saboqlar davri hisoblanadi. Bu davrda Amir Temur boshchiligida yagona tug` ostida markazlashgan kuchli va mustaqil davlat tashkil topdi. Bu davlatni idora etish va boshqarish uchun Amir Temur asosiy qonun-qoidalar to`plami "Tuzuklar"ni yaratdi. "Tuzuklar" islom dini mafkurasiga asoslangan bo`lib, mamlakatni obod etishga xizmat qildi. Xo`jalikni asosi bo`lgan dehqonchilik xunarmandchilik ichki va tashqi savdo kengaydi, fan va madaniyatning ravnaqi uchun ma`lum shart-sharoitlar yaratildi.

Amir Temurdan keyin uning o`g`li Shohrux Mirzo va nabirasi Mirzo Ulug`bek davridagi islohotlar iqtisodiyotni barqarorlashuvi va ravnaq topishuviga shart-sharoit yaratdi. Ayniqsa, 1428 yilda Ulug`bek tomonidan o`tkazilgan pul islohoti katta ijobiy ahamiyat kasb etdi. XV asrdagi iqtisodiy g`oyalar majmuasida buyuk mutafakkir va davlat arbobi Alisher Navoiyning iqtisodiy qarashlari muhim o`rin tutadi. Alisher Navoiy dastlabki iqtisodiy qarashlari "Hiloliya" (1469) asarida o`z aksini topgan. So`ngra keyinroq "Vaqfiya" (1482) asarida ham boylikning to`planishi va taqsimlanishidagi adolatlilik va haqgo`ylik jamiyatning farovonligiga bevosita ta'siri ayniqsa ijtimoiy manfaatlarning ustunvorligi mamlakat ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotining asosi ekanligi alohida ta'kidlangan. "Mahbub-ul qulub" asarida esa ijtimoiy tabaqalarga tavsif berilgan. Har bir kasb hunarning jamiyat ijtimoiy tuzilishidagi o`rniga baho berilgan. Bobur va boburiylar davridagi iqtisodiy g`oyalarning negizini islom ta'limotidagi mezonlar tashkil etadi. "Zakot to`g`risidagi katta kitob", "Mubayyin" kabi asarlar shular jumlasidandir. 1601 yilda chop etilgan "Akbarнома" kitobida soliq tartibi hamda murakkab iqtisodiy muammolar yechimiga qaratilgan qator fikrlar ilgari surilgan.

Asosiy tushuncha va iboralar

Iqtisodiyotni boshqarish (Devoni buzruk va devon); vazirlar vakolati; yer egaligining 5 ko`rinishi; ulufa (oziq-ovqat, maosh); soliqqa tortish tartibi; tanho; Ulug`bek islohotlari; "Fulusiy adliya" tashqi savdoga e'tibor; tang`a bojidagi o`zgarishlar; A.Navoiyning "Vaqfiya" (1482), "Mahbub-ul qulub" (1500) asarlari; Zahiriddin Muhammad Boburning "Mubayyin", "Zakot to'g`risida asar" kitoblari; "Hiroj", "Muqassam", "Muvazzar".

Nazorat va mulohaza uchun savollar

1. Amir Temur davlatining ilmiy qonun qoidalari qaysi asarda keltirilgan?
2. Amir Temur davridagi davlatni boshqarish tartibi qanday bo`lgan?
3. Amir Temur davridagi soliq tizimi va maoshni belgilashning xususiyatlarini so`zlab bering,
4. Ulug`bek davridagi islohotlar qaysi sohani barqarorlashtirishga qaratilgan?
5. Alisher Navoiy asarlaridagi iqtisodiy g`oyalarning mohiyatini gapirib bering,
6. Alisher Navoiyning "Vaqfiya" asarida qanday iqtisodiy g`oyalar bayon etilgan?
7. Zahiriddin Muhammad Boburning iqtisodiy g`oyalari qaysi asarlarda bayon etilgan?
8. "Akbarнома"da qanday iqtisodiy g`oyalar ilgari surilgan?
9. "Fulusi-adliya" deganda nima tushuniladi va u qaysi davrga tegishli?
10. A.Navoiy boylikni to`plashning qanday yo`llari haqida gapirgan?

5-BOB. MERKANTILIZM IQTISODIY TA'LIMOTI

5.1. Merkantilizm vujudga kelishining ijtimoiy-iqtisodiy asoslari

Avvalgi davrdagi iqtisodiy g'oyalarda natural xo'jalik munosabatlariga oid fikrlar ustunlik qilgan. Yangi bozor munosabatlari shakllanishi tufayli, shunga oid iqtisodiy ta'limot paydo bo'ldi, bu merkantilizm ta'limotidir.

"Merkantilizm" iborasi birinchi bo'lib Adam Smitning asarlarida o'z ifodasini topdi. Lug'aviy ma'nosiga ko'ra, bu so'z italyancha bo'lib, savdogar mazmuniga ega. Bu so'z yangi ta'limotning mazmun va mohiyatini o'zida aks ettiradi.

Uzoq yillar davomida boylikning, xalq moddiy farovonligining asosi mehnat, yer, dehqonchilik va chorvachilik, hunarmandchilikda deb kelinar edi, biz buni yuqorida ko'rdik. Lekin XV asrga kelib ahvol keskin o'zgardi. Bu ta'limotning kelib chiqishiga bir qancha sotsial-iqtisodiy sabablar turtki bo'ldi. Avvalo, feodal tuzumning yemirilishi, tovar-pul munosabatlarining o'sishi, fan va madaniyatning rivoji, ayniqsa, yangi yerlarning ochilishi, buyuk geografik kashfiyotlar, mustamlakachilik tizimining paydo bo'lishi, ayniqsa savdo-sotiqning rivojiga turtki bo'ldi. Noekivalent savdo tufayli metropoliya koloniyalar hisobiga beqiyos boyidi. Ana shu o'zgarishlarni asoslab beruvchi iqtisodiy ta'limot - merkantilizm yuzaga keldi va muomala sohasini o'rganish bilan shug'ullandi. Merkantilizm sinfiy jihatdan savdo kapitalini himoya qildi. Shu davrga kelib Yevropada oltin va kumush qahatchiligi boshlandi. Hindistonda nodir metallar ko'p, degan mish-mishlar va u yerdagi mavjud ziravorlar insonlarni yangi yerlar ochish, yangi boylik makonlarini izlab topishga otlantirdi.

Pul vazifasini bajargan nodir metallar (hali qog'oz pul yo'q), ularning ohangrabo kuch-qudrati hammani oyoqqa turg'azdi, insonni o'ylashga, ixtirolar qilishga, harakatga undadi. Oqibatda, suvda kemalar orqali xavfli yo'lga otlanish taraddudi boshlandi, xaritalar tuzildi, kompas kashf etildi, kerakli odamlar, asbob-anjom, suv, oziq-ovqat, qurol-yarog to'plandi.

Merkantilistik siyosat ham ishlab chiqildi. Uning bosh vazifasi davlatga ko'proq oltin va kumush keltirish, deb aniqlandi. Bu davrda pul

sifatida qimmatbaho metallar - oltin va kumush ishlatilgan, shu sababli oltin va kumush zahiralari ko'paytirish borasida ma'lum iqtisodiy siyosatlar ishlab chiqarildi.

1492 yilda portugaliyalik Xristofor Kolomb uchta kemasi bilan tasodif tufayli Amerika qit'asini ochdi (u o'zini Hindistondaman deb o'ylagan, shuning uchun qit'a nomi boshqa dengizchi - Amerigo Vespuçhiga nasib etdi, tarixning bu xatosini to'g'rilash uchun bu qit'adagi bir davlatga Kolumbiya nomi berildi). Ammo Amerika ko'pchilik o'ylaganidek oltin-kumushga unchalik boy emas ekan. Hindistonni qidirish yana davom etdi va 1498 yilda Vasko da Gama tomonidan ko'pchilik intizorlik bilan kutgan bu diyorga yo'l ochildi. Boshqa dengizchi Magellanning butun dunyo bo'ylab qilgan sayohati tufayli yangi yer, orollar kashf etildi, ular qisqa vaqt ichida Yevropa davlatlarining mustamlakasiga aylantirildi, u yerlarda oltin-kumush konlari ochildi, yangi xom ashyo, ekin, hayvon turlari ochildi, ularning Yevropaga kirishi boshlandi (paxta, makkajo'xori, tamaki, kofe, kakao). Yevropadagi davlatlar o'rtasida (Portugaliya, Ispaniya, Niderlandiya-Gollandiya, Fransiya va Angliya) o'rtasida kurash ham qizidi.

Shakllanib kelayotgan yangi iqtisodiy munosabatlarning rivo-ji uchun muhim moddiy turtki paydo bo'ldi. Kapitalizmning shakllanishi va rivoji uchun kapitalning dastlabki jang'arilish jarayoni kuchaydi, unga qulay imkoniyat yaratildi. Ayniqsa, savdo rivoj topdi, bosib olingan yerlardagi arzon-garov xom ashyolar Yevropaga oqib kela boshladi, bu yerda tayyorlangan tayyor mahsulotlar esa u yerlarga olib borib sotildi. Savdo kapitalining roli beqiyos o'sdi. Tarixan esa bu kapital umuman kapitalning dastlabki shakli bo'lib qoldi. Undan esa sanoat kapitali ajralib chiqdi.

5.2. Merkantilizm iqtisodiy ta'limotining mohiyati

Merkantilizm rivojida ikki davrni ajratish mumkin:

1. Ilk merkantilizm yoki monetarizm (XV-XVI asr o'rtalari).
2. Rivojlangan merkantilizm, savdo balansi (yoki manufaktura sistemasi) (XVI-XVIII asr o'rtalari).

Yangi ta'limot vujudga kelishi manufaktura bilan bevosita bog'liqdir. Iqtisodiyot tarixida sanoatning uch xil shaklini ajratish mumkin: uy hunarmandchiligi, manufaktura va fabrika. Uy hunarmandchiligida sohalar, tarmoqlararo mehnat taqsimoti mavjud, hamma ishni bir odam yoki shogird, oila bilan birga qilinadi. Manufakturada esa kooperatsiya

yuzaga keladi, eng muhimi chuqur mehnat taqsimoti, xususiy tadbirkor, yollanma ishchi kuchi paydo bo`ladi (XV asr). Fabrika to`g`risida esa quyida axborot beriladi.

Merkantilizmning birinchi davri o`sha davr iborasi bilan aytganda monetar, ya'ni oltin va kumush pullar to`plash bilan bog`liq edi. Bunda pul balansi siyosati olib borilgan, chetdan imkoni boricha kam tayyor tovar sotib olishga urinilgan. qimmatbaho metallni tashqariga, chetga olib ketish taqiqlangan. Savdogarlarga olib chiqilgan mahsulotning bir qismiga pul olib kelish majburiyati yuklangan (qolgani tovar bo`lishi mumkin). Chet ellik savdogarlarni esa sotilgan mol pulining hammasiga yangi tovar sotib olishga majbur qilingan (pul olib chiqib ketmasliklari uchun). Bu siyosat nazorat kuchli bo`lishini talab etgan, tashqi iqtisodiy aloqalarning rivojini susaytirgan.

Taniqli iqtisodchi N.D.Kondratyev fikricha, merkantilistlarning iqtisodiy tizimi amaliy siyosat bo`lib, xalq xo`jaligi qandaqa bo`lishi kerak va unga nisbatan davlat hokimiyatining munosabati masalasi asosiydir.

Merkantilizmni qisqacha qilib quyidagicha ta'riflash mumkin: iqtisodiy siyosatda: mamlakatda va davlat xazinasida imkoni boricha nodir metallarni (oltin, kumush, javohir, zar va durlarni) ko`proq to`plash; nazariya va ta'limotda: savdo, pul oboroti, ya'ni muomala sohasida iqtisodiy qonuniyatlarni izlab topish. "Insonlar metall uchun qurbon bo`lmoqda", ya'ni oltin fetishizmi butun kapitalistik jamiyat rivojiga hamohang bo`lgan yangi hayot tarzi va fikrlashning tarkibiy qismidir. Ayniqsa, savdo kapitali davrida bu yorqin namoyon bo`ldi. Savdo kapitalining asosiy tamoyili - qimmatroq sotish uchun sotib olish (bu xodisa O`zbekistonda ham hozirgi davr o`zgarishlarida uchrab turadi). Ularning, ya'ni sotib olish va sotish farqi esa sariq metall shaklida namoyon bo`ladi. Farq, ya'ni foyda faqat ishlab chiqarishda, faqat mehnat yo`li bilan yuzaga kelishi mumkinligi haqida o`ylanmaydi. Chet ellarga ko`proq chiqarish va ulardan kamroq olish siyosati ham davlat siyosatiga aylandi. Agar davlatda pul ko`p bo`lsa, hamma narsa yaxshi bo`ladi, degan fikr asosiy bo`lgan va bu davlatning, dvoryanlarning va burjuaziyaning talab-ehtiyojlariga mos tushgan. Bu kapitalning dastlabki jamg`arilishi bilan bevosita bog`liqdir.

Haqiqatan ham har qanday tadbirkorlik puldan boshlanadi va pul kapitalga aylanadi, chunki unga ishchilar yollanadi, qayta ishlash yoki sotish uchun tovarlar sotib olinadi. Uni amalga oshirish nihoyatda primitiv (sodda) yo`llar bilan amalga oshiriladi, bu ishlar odatda davlatning iqtisodiyotga faol aralashuvi bilan, ma'muriy yo`llar bilan bajarilgan. Bu

jarayonda esa davlatning iqtisodiyotga aralashuvi ancha cheklangan bo`lib, rivojlangan merkantilizm tarafdorlari davlat aralashuvini tabiiy huquq tamoyillariga mos bo`lishini istaydilar.

Qadimgi Sharqda paydo bo`lgan tabiiy huquq falsafasi antik dunyoda (Arastu va boshqa olimlar tomonidan) rivojlantirildi va ayniqsa uyg`onish davrida yuksaldi. Bu huquqlar abstrakt "inson tabiati" va uning "tabiiy huquqlari"dan iborat deb qabul qilingan va ko`p hollarda O`rta asrdagi cherkov va dunyoviy (davlat) despotizmiga qarama-qarshi bo`lgan progressiv elementlardan iborat.

Faylasuflar va ularning aqidalariga amal qilgan merkantilizm amaliyotchilari davlatga murojaat etib, insonlarning tabiiy huquqlarini ta'minlashni talab etganlar. Ana shu talablar orasida mulkchilik va xavfsizlik bor. Bu ta'limotning ijtimoiy ma'nosi shuki, davlat yangi jamiyat boyligi o`shishini ta'minlovchi sharoitni yaratishi va qo`llashi shart edi. Iqtisodiy ta'limotlarning tabiiy huquq bilan aloqasi keyinchalik merkantilizmdan klassik iqtisodiy maktabga ham o`tdi. Lekin bu aloqa mazmuni keyingi davrda ancha o`zgardi (Fransiyadagi fiziokratizm, Angliyadagi Smit), chunki bu davrda burjuaziya davlat homiyligiga unchalik muhtoj emas edi, hatto u davlatning imkoni boricha iqtisodiyotga aralashuviga qarshi bo`lgan.

M.Blaus fikricha, merkantilistlar ilmiy dunyoqarashining yetakchi tamoyillari quyidagilar: 1) oltin va boshqa qimmatbaho metallar boylikning asosi sifatida qaraladi; 2) mamlakatga oltin va kumushlarning oqib kelishini ta'minlash maqsadida tashqi savdoni tartibga solish; 3) arzon xomashyoni import qilish yo`li bilan sanoatni qo`llab-quvvatlash; 4) import qilinadigan tayyor sanoat tovarlariga proteksionistik (yuqori) tariflar; 5) eksportni, ayniqsa tayyor mahsulot eksportini rag`batlantirish; 6) ish haqining past darajasini ushlab turish uchun aholi sonining o`shishi. Shak-shubhasiz, milliy farovonlikning asosiy sharti sifatida aktiv savdo balansi hisoblangan va bu merkantilizm g`oyasining yuragi edi.

Bir qancha olimlar fikricha, merkantilizm bozor iqtisodiyoti munosabatlari shakllanishi davrining dastlabki iqtisodiy maktabi sifatida (avvalgi davrda bozor iqtisodiyoti unsurlari bo`lgan emas degan fikrdan yiroqmiz) o`ziga xos nazariy-metodologik xususiyatlarga ega. Ularning mohiyati quyidagilardan iborat:

·Tahsil predmeti (iqtisodiy tahlil) sifatida muomala sohasi muammolarini o`rganish afzal deb qaraladi, bunda uni ishlab chiqarish muammolari bilan bog`lab qarab chiqish butunlay inkor etiladi;

·Tahlil metodi (uslubi) sifatida asosan empirizm (tajriba)dan foydalaniladi, bunda iqtisodiy xodisalarning tashqi ko`rinishlarigina ta'riflanib, iqtisodiyotning barcha sohalarini o`z ichiga olgan ma'lum tizim asosida tahlil etish istisno etiladi;

·Pulning kashf etilishi insonlarning sun'iy kashfiyot oqibati deb hisoblanadi, pulning o`zi esa aynan boylik deb qaraladi;

·Pul qiymati (qimmati) kelib chiqishini oltin va kumushning "obyektiv (jonli) tabiati" dan va ularning mamlakatdagi miqdori bilan belgilanadi;

·Mehnatga taklifning o`shishi ish haqining yuqori emas, past bo`lish zarurati bilan bog`lanadi;

·Davlatning tartibga solishi tufayli iqtisodiy o`shish mamlakat pul boyligining ko`payish oqibati sifatida qaraladi, bunda tashqi savdo va savdo balansi saldosinging ijobiy (aktiv) bo`lishi ta'minlanishi kerak.

Manufakturalarning rivoji mustamlakalardan keltirilgan arzon, ko`p va sifatli xom ashyo hisobiga ro`y berdi, tayyor mollar esa o`sha va boshqa mamlakatlarga olib borilib, ancha qimmatga pullangan. Noekvivalent almashuv oqibatida metropoliya boyib borgan. Bu sohada Angliya yuksak yutuqlarni qo`lga kiritdi. Agar Angliya hududini 1 deb olsak, u o`zidan 120 marta katta bo`lgan yerni koloniyaga aylantirgan va undan ustalik bilan foydalangan.

Demak, merkantilizm bo`yicha boylikning asosi pul (davlatda qancha pul ko`p bo`lsa, u shuncha boy deb hisoblangan) va pul miqdorini davlat hokimiyati yordamida oshirish mumkin. Aslida merkantilizm buyuk geografik kashfiyotlardan oldinroq paydo bo`ldi va XVI asrning o`rtalarigacha (asosiy oltinlar yig`ib olinguncha) yashadi.

Ilk merkantilizm davrida chaqalar ataylab ishdan chiqarilgan, chunki bu pullar bilan faqat ichki savdo oborotini olib borish mumkin (tashqi savdoda esa mumkin emas), maqsad - pulni mamlakatda saqlab qolish.

Bu siyosatning muhim namoyandalari Angliyada U.Stafford, Italiyada G.Skaruffi va boshqalardir. Masalan, florensiyalik (Italiya) bankir B.Divanzetti (1529-1606) pul (chaqa)ni iqtisodiy organizmning qoniga o`xshatadi, demak, agar chaqa (pul) bo`lmasa (qon kabi), organizm o`ladi. Kapitalizmning o`shishi, savdoning rivoji tufayli bu siyosat o`zini oqlamadi (XVII asrdan boshlab XVIII asrgacha), pul balansi siyosati savdo balansi siyosati bilan almashdi. Bunda davlatdan pul olib chiqishga ruxsat berildi. Albatta oltin va kumush pullarning ahamiyati yo`qolmagan, ammo, endi imkon boricha chetga ko`proq mahsulot sotib, aksincha, chetdan kamroq

keltirish siyosati olib borildi, ya'ni faol va ijobiy savdoga amal qilindi. Buni proteksionizm siyosati deyiladi (erkin savdoga qarama-qarshi). Bu siyosatni ayniqsa Angliya keng qo'llagan.

Rivojlangan merkantilizm yoki savdo balansi nazariyasi XVI asrning ikkinchi yarmida paydo bo'ldi va XVII asrning o'rtalarida asosan Angliyada avj oldi. Uning asosiy mafkurachisi Tomas Mann (1571-1641) edi. Uning fikricha, pul tashqi savdo oborotida boshlang'ich maskantni tashkil etadi, ya'ni P-T-P. T.Manning fikricha, har bir savdo kapitalisti o'z pulini ma'lum foyda olish uchun oborotga qo'yadi. Shunday yo'l bilan, ya'ni savdo yo'li bilan boyish kerak. Tovar chiqarish miqdori (eksport), uni kiritish (import) dan ortiq bo'lishi zarur. Ishlab chiqarishni rivojlantirish savdoni kengaytirish vositasi sifatida qaraladi. Tovar, pul, foyda va kapital orasidagi aloqadorlikning sababini topishga harakat qilingan. U Makedoniya podshosi Filipp Makedonskiyning "Kuch natija bermagan joyda pulni ishga solish kerak", degan iborasini yaxshi ko'rgan.

Savdo balansini oshirish uchun ishlab chiqarish harajatlari kamaytirishga e'tibor berildi, bunda birinchi navbatda yollanma ishchilarning ish haqini cheklash va umuman, xalqning turmush darajasini pasaytirish kerak, deb topildi. Ish haqini cheklash zarurligi g'oyaviy asosda hal etildi. T.Manni yozishicha, "mo'lko'lchilik va kuch xalqni qanchalik buzsa, ehtiyojsiz qilib qo'ysa, qashshoqlik va muhtojlik uni shunchalik aqlli va mehnatsevar qiladi" emish. Bu albatta, savdo kapitali xodimlari har qanday yo'l bilan imkoni boricha ko'proq boyishi uchun yo'l ochib berish, demakdir. XV-XVII asrlarda merkantilizm g'oyalari (pul to'plash siyosati, proteksionizm, xo'jalik faoliyatini davlat tomonidan tartibga solish va boshqalar) Yevropaning deyarli barcha mamlakatlarida, Portugaliyadan to Maskoviyagacha yoyildi. Fransiyada bu g'oya XVIII asrning ikkinchi yarmida moliya ministri Kolber tomonidan rivojlantirildi. Fransiyada sudxo'rlikning rivojlanishi shu siyosat bilan chambarchas bog'liq, uning ta'siri asrlar davomida saqlanib qoldi va milliy xususiyat kasb etdi (P-P). Italiya iqtisodchilari ham (A.Serra) bu ta'limotni keng tadqiq etdilar. Agar inglizlarda bu ta'limot ko'proq "savdo" bilan bog'liq bo'lsa, italiyaliklarda u ko'proq "pul", "chaqa" shaklida namoyon bo'lgan. Germaniyada merkantilizm komeralistika shaklida bo'lib, XIX asr boshlarigacha rasmiy iqtisodiy doktrina edi.

Ammo, merkantilizmning iqtisodiy g'oyalari va uning nazariy asosi Angliyada ishlab chiqildi. O'z davri uchun bu ta'limot ancha ijobiy voqea bo'ldi.

Merkantilizmning nazariy va siyosiy siyosat sifatida milliy xarakterda ekanligi o'zining asosiga ega edi. Kapitalizmning tez rivoji faqat millik ramkalarda mumkin edi va ko'p hollarda davlat hokimiyatiga bog'liq bo'lgan, chunki davlat kapital jamg'arilishiga yordam bergan va shu bilan xo'jalik o'sishini ta'minlagan. Merkantilistlarning qarashlari shu davrdagi iqtisodiy rivojning haqiqiy qonuniyat va talablarini izhor etgan. Nima uchun "boylik", ya'ni iste'mol qilinayotgan va jamlanayotgan boyliklar (ya'ni iste'mol qiymatlari) bir mamlakatda boshqasidan tezroq o'sadi?

Korxonalar va ayniqsa davlat miqyosida boylik tezroq ko'payishi uchun nima qilish mumkin va zarur? degan savol tug'iladi. Merkantilistlar shu savolga javob berishga urindilar.

Davr taqozosi tufayli sanoat hali feodalistik, aniqrog'i kapitalizm-gacha bo'lgan shaklda edi va sanoat kapitali hali yetakchi emas edi, asosiy kapital savdoda to'plandi. Shu davrda Ost-Indiya, Afrika va boshqa koloniyalarning asosiy maqsadlari savdo bilan bog'liq edi. "Milliy boylikka" asosan va ko'proq savdo kapitali sifatida qaralgan va asosiy iqtisodiy kategoriya - almashuv qiymatiga katta e'tibor berilgan.

Arastu, Ibn Xaldun va boshqa olimlarga tegishli bo'lgan ekvivalent (teng) almashuv tamoyili merkantilistlarga yot edi. Aksincha, ularning fikricha almashuv tabiatan tengsiz noekvivalentdir. Bu g'oyaning kelib chiqishi tarixan bo'lib, ular almashuv deganda birinchi navbatda tashqi savdo almashuvini tushunishgan, ayniqsa rivojda ortda qolgan xalqlar va mustamlakalardagi almashuv oldindan teng bo'lmagan.

Shuni alohida ta'kidlash kerakki, boshqa yo'nalish (Arastu), O'rta asrdagi tadqiqotchilardan farqli ravishda merkantilistlar qiymatning mehnat nazariyasini rivojlantirmadilar. Ularning fikricha, kapitalning o'sishi va jamg'arilishi almashuv tufayli, ayniqsa tashqi savdo tufayli ro'y beradi, lekin ular ko'p masalalarni to'g'ri hal etishga intilganlar.

Merkantilizm bu davrda xalq manfaatlaridan yiroq siyosatni olib borayotganligi ochiqdan-ochiq ma'lum bo'lib qoldi.

Ba'zi bir ingliz mualliflari, masalan J.Chayld, U.Teml boshqacha yo'l, ya'ni ssuda kapitali miqdori (foiz)ni kamaytirishni taklif etgan. Merkantilistlarning g'oyalari burjua siyosiy iqtisodining avvalgi davr qarashlarini aks ettiradi, chunki ular asosiy e'tiborni muomala sohasiga qaratgan edilar (boylik asosan ishlab chiqarish sohasida yuzaga keladi, buni keyinroq ko'ramiz). Merkantilizm turli davlatlarda asosiy sohalarda bir xil namoyon bo'lsa ham o'ziga xos milliy xususiyatlarga ham ega.

Kapitalistik ishlab chiqarishga imkoni boricha ko`proq aholini jalb etish muhim deb hisoblangan, chunki real ish haqi past bo`lgan sharoitda foyda kelishi oshadi va kapital jamg`arilishi tezlashadi.

Pul tizimini tartibga solish, bu borada davlatning rolini oshirish qo`llangan. Ayrim mutaxassislar, T.Mann chetga nodir metallar chiqarishga ruxsat berish tarafdori edi. Uning fikricha, dehqon hosil olish uchun yerga don sepishi kerak bo`lgani kabi, savdogar ham chetga pul olib chiqishi va unga chet el tovarlarini sotib olishi, uni ko`plab olib kelib, yana qaytadan sotishi va yangi qo`shimcha pul ishlab, millatga foyda keltirishi kerak. Mamlakat quyidagi xalqaro almashuv yo`llari bilan foyda olishi mumkin: tovarlar, xizmatlar, nodir metallar eksporti yoki investitsiya shaklida kapital importi (chet eldagi kapital foydasi shaklida ham bo`lishi mumkin). Davlat sarflari quyidagicha: tovarlar importi, yashirin import, nodir metallar importi va chet el aktivlar shaklidagi kapital eksporti. Odatda bu ikki holat teng bo`ladi. Ammo, merkantilistlar shu yo`l bilan foyda olish mumkinligiga ishonganlar, bu xato fikrdir (quyida ko`riladi).

Merkantilizm ta'limot sifatida ham, iqtisodiy siyosatdagi yo`nalish sifatida ham turlicha edi: eskirayotgan feodal munosabatlarga qarama-qarshi va yangi burjuaziyani qo`llash orqali o`z davri uchun progressiv bo`lgan ilk kapitalizmning shakllanishiga yaxshi imkoniyat yaratdi. Ammo, Fransiyada Ludovik XIV ("Davlat bu men" degan) va Kolber tomonidan manufakturalarni ko`paytirish usuli milliy sanoatni rivojlantirish uchun emas, absolutizmni mustahkamlash, qirol xonadonining sarfxarajatlarini qoplashga qaratildi. Germaniyadagi kameralistlar ham mavjud hokimiyatni qo`llash, aholini esa ularga so`zsiz bo`ysundirishga harakat qildilar.

Merkantilizm bilan birga siyosiy iqtisod tushunchasi ham kirib keldi. Bu tushuncha fransiyalik Antuan Monkreyen Syer de Vattevil tomonidan kiritildi (1565-1621). U 1615 yilda "Siyosiy iqtisod traktati" kitobini yozdi. Bundagi asosiy g`oya - "ko`p sotishu, kam sotib olish". Olim o`z g`oyalari bo`yicha faol merkantilist edi.

"Siyosiy iqtisod" tushunchasi va shu nomli fan XX asrning 90-yillarigacha yashab keldi, ayniqsa sobiq sotsialistik deb atalgan mamlakatlarda bu nom mashhur edi, chunki davlatning iqtisodiyotga faol aralashuvini qonuniyat darajasiga ko`targan edi. G`arbda XIX asr oxirida (A.Marshall) bu ibora "ekonomiks" shaklida qo`llanila boshlangan (bu haqda quyida gap boradi).

Angliyada qishloq xo`jaligi va sanoatda kapitalistik o`zgarishlar erta amalga oshgan va bunga merkantilizm ham yordam bergan bo`lsa,

Fransiyada ahvol o'zgacha edi. Fransiyada yangi merkantilizm siyosati (Ludovik XIV) hukumat a'zosi (moliya nazoratchisi va dengiz ishlari vaziri) Jan Batist Kolber (1619-1683) tomonidan keng olib borildi (bu siyosat kolbertizm deb ataladi). Bu davlatda feodal munosabatlar (ayniqsa mayda dehqonchilik) keng tarqalgani uchun Kolber asosiy e'tiborni sanoatga qaratdi va agrar sohani deyarli e'tiborga olmadi. Masalan, chetdan qishloq xo'jaligi mahsulotlari keltirish qo'llangan, chiqarish esa cheklangan, don narxi davlat tomonidan past ushlab turilgan.

Bu siyosat va sanoat birinchi o'ringa qo'yiladi va ayniqsa qishloq xo'jaligining pasayishiga olib keldi, bu esa noroziliklarga sabab bo'ldi. Shunday haqiqatga yaqin rivoyat boriki, unga ko'ra ishbilarmonlar Kolberga shikoyat qilishgan, shunda u "nima istaysizlar" deb so'raganda fransuzcha "laissez faier" (qilishga ruxsat bering, ya'ni o'z-o'zidan davom etaversin) degan ekanlar.

Bu ibora hozirgi davrda ham sof erkin iqtisodiyot prinsiplarini, birinchi navbatda, davlatning iqtisodiyotga aralashmasligini talab etadi (liberalizatsiya, lesseferr).

Merkantilizmning yana bir shakli kameralistika (lotinchada-xazina) bo'lib, ayniqsa, Germaniyada keng tarqalgan. Bu g'oya tarafdorlari yirik feodallar xo'jaliklarini boshqarish masalasini yuqori qo'yadilar va buni idora doirasida hal qiladilar.

Demak, yangi ta'limot bo'yicha iqtisodiyotda davlat roli birinchi o'ringa qo'yiladi. Amalda esa turli-tuman farmon, farmoyish, qonunlar yuzaga erkin raqobatga yo'l berilmas edi. Hunarmandchilik bo'yicha sex tizimi, feodallarning imtiyozlarini himoya qiluvchi qoidalar saqlab qolindi (tenglik yo'q). Bu tizim Fransiyada XVIII asr oxirigacha, Angliyada XIX asr boshlarigacha saqlab kelindi.

Merkantilizm bozor iqtisodiyotining birinchi ta'limoti edi. Bu ta'limot barcha mamlakatlarda tarixan progressiv xarakterga ega. Merkantilistlar birinchi marta boylik sifatida iste'mol qiymatini emas, balki almashuv qiymatini qabul qildilar. Ular qiymatni va demak boylikni pul bilan tenglashtirib, oddiy til bilan aytganda qo'pol, sodda shaklda bozor-kapitalistik iqtisodiyotning siri, uning almashuv qiymatiga to'la tobe' ekanligini ochib qo'ydilar.

Xullas, merkantilistlar qiymatning mehnat nazariyasidan ancha uzoqda edilar. Merkantilizm (proteksionizm) siyosati kapitalning dastlabki jam'arilishini va demak, feodalizmdan kapitalizmga o'tishni tezlashtirdi.

5.3. Merkantilizm iqtisodiy ta'limotining tarixiy taqdiri

XVIII asrning oxirida merkantilizm iqtisodiy ta'limot yo'nalishi sifatida tarix sahnasidan tushdi. Sanoat inqilobi (to'ntarishi) sharoitida bu ta'limot va unga asoslangan siyosat hayot talabiga javob bermay qo'ydi. Xo'sh, bu ta'limot nega tarix sinovidan o'ta olmadi, uning "bo'sh joylari" nimalardan iborat?

Bu ta'limotning xatolarini klassik maktab vakillari, hatto ayrim merkantilistlar ham tan olgan. A.Smitning fikricha, bu "bizning savdogar va sanoatchilar tomonidan sotqin parlamentga o'tkazilgan proteksionistik anglashilmovchilikning qorishmasidan iborat va boylik bu pulga egalik bilan bog'liq eng oddiy tushunchadan iborat. Agar o'z boyligini oshiraman desa, har bir individ kabi davlat ham olayotganidan kam sarflashi kerak. Iste'mol etilganidan tashqari qaysi moddiy shaklda bo'ladi? Oddiyroq aytganda, daromad va buromadning farqi nimada ifodalanadi? Merkantilistlar uni mustahkam pul yoki oltin, zeb-ziynatlardan iborat deb bilganlar. Pul va kapital o'rtasida tenglik qo'yilishi xato edi. Shuningdek, savdo balansining aktiv saldosi bilan yillik foydaning iste'moldan ortiqchasi ham tenglashtirilgan. A.Smit va uning izdoshlari bu ta'limotning xatolarini shunday izohlaydilar.

O'sha davrdagi (va hozirgi) olimlarning fikricha, mamlakat boyligi oltin va kumush zahiralaridangina iborat bo'lmay, yer, qurilish va boshqa ko'plab iste'mol mollaridan iboratdir. Masalan, V.Petti Angliyaning XVIII asr oxiridagi pul miqdoriga baho berib, bu pullar barcha mulkning 3 foizidan kamroq ekanligini isbotlab berdi.

Aktiv savdo balansi faqat vaqtincha samara beradi. 1630 yilda T.Manni o'zi ham mamlakatga qimmatbaho metallarning oqib kelishi ichki baholar ko'tarilishiga olib kelishini va "qimmatroq sotish, arzonroq olish" doktrinasi mamlakatning o'ziga qarshi ekanligini tushundi.

Taniqli ingliz iqtisodchi R.Kantilyon (1680-1734) va D.Yum (1711-1776)lar ham merkantilistlar g'oyasining noto'g'ri ekanligini isbotlab berdilar. Sof avtomatik mexanizmlar savdo qilayotgan davlatlar o'rtasidagi "pul metallarining tabiiy taqsimlanishi"ga va ichki baholar darajasining shunday o'rnatilishiga olib keladiki, har bir mamlakat eksporti uning importiga teng bo'ladi. Alohida mamlakatda har bir qo'shimcha oltin qazib olish hajmlari boshqa mamlakatlarga nisbatan ichki baholar darajasini oshiradi. Importning eksportdan ortiqligi oqibatida oltinning oqib ketishi bilan qoplanishi kerak. Bu jarayon savdo qilayotgan barcha davlatlarda eksport va import o'rtasida oltinga yuqoriroq talabga mos

bo'lgan yangi tenglik paydo bo'lguncha davom etadi. Tashqi savdo va oltin, tutash idishlardagi suv bir sathda bo'lishga intilgani kabi, aktiv savdo balansi ortidan quvish o'z-o'zini inkor etadi.

1690 yil Jon Lokk baholarning muomaladagi pulning miqdoriga ma'lum proporsiyada o'zgarishini aniq ko'rsatib berdi. Lekin import kapital ko'proq qo'llaniladigan xom ashyo va yarim fabrikatlardan, eksport va mehnat intensiv qo'llaniladigan oxirgi mahsulotdan bo'lishi umumiy qoida sifatida qabul qilingan, chunki mehnatning sof eksporti mamlakat ichida aholini ish bilan bandligini qo'llaydi va chet el manbalaridan foydani ko'paytiradi. Merkantilistlar o'zlarining yuqoridagi yaxshi ma'lum g'oyalari harbiy va strategik sohani hamda hali mustahkam oyoqqa turmagan sanoatni himoya qilish kerakligini ham qo'shadilar.

Shunday qilib, klassik iqtisodiy maktab vakillari (V.Petti, P.Buagilqber, A.Smit va boshqalar) merkantilizmni qattiq tanqid ostiga oldilar va bu hukm asrlar davomida saqlanib keldi. Merkantilizmning g'oyalari amalda joriy qilish qanday oqibatlarga olib kelishi mumkinligi Jon Lo tarixiy tajribasi misolida ibratlidir. Shuning uchun bu haqda to'laroq to'xtalamiz.

"Pul savdoni rag'batlantiradi" doktrinasini eng yuqori darajaga ko'targan qog'oz pul merkantilisti Jon Lo (1671-1729)ning g'oyalari va faoliyati diqqatga sazovordir (ba'zi manbalarda Lou). Uning "Pul va savdo tahlili" (1705y.) asaridagi tub g'oya baholarda foyda hissasini oshirishga va "pulning ko'payishi hozirgi o'ziga to'q odamlarni tadbirkorlikka jalb etadi" degan fikr asosiga qo'yiladi. Uning hayoti to'g'risida "Inflatsiya otasi", "Kredit sehgari", "Bankir Loning g'aroyib hayoti" kabi turli kitoblar chop etildi.

Xo'sh, nega bu insonning hayoti va ayniqsa faoliyati barchani qiziqtirib qoldi?

Jon Lo Shotlandiyaning Edinburg shahrida zargar oilasida tug'ildi, uning otasi pullarni foiz hisobiga qarzga berar edi. Lo qisqa vaqt ichida boyib ketdi, Londonga jo'nadi. U 1694 yil duelda odam o'ldirdi, sud bu duelni noqonuniy deb topdi va uning o'zini o'limga hukm etdi. Harakati tufayli qirol Vilgelm III uni avf etdi, ammo unga qarshi yangi sud jarayoni boshlandi. Shundan so'ng Lo qamoqdan qochib, Gollandiyaga boradi. Ammo Lo uch yil Londonda bo'lgan vaqtida bank ishini yaxshi o'rganadi, 1694 yilda birinchi bank yuzaga keldi. Uning fikricha, bu xodisani "Hindistonning ochilishi" bilan tenglashtirish mumkin edi.

O'sha davrda kredit kuchi Lo timsolida o'zining muxlisi, shoiri va bashoratchisiga ega bo'ldi. U Amsterdamda o'sha yillari eng yirik bo'lgan

bankning faoliyatini chuqur o`rgandi. 1699 yilda u Parijda paydo bo`ldi, u yerdan esa Italiyaga bordi. Yangi tipdagi bank ochish orzusi 1704 yilda uni o`z vataniga olib keladi. Shotlandiya og`ir iqtisodiy ahvolda, savdoda turg`unlik, shaharlarda ishsizlik, tadbirkorlik ruhi keskin pasaygan, ana shunday sharoitda u o`zining kitobini (1705) yaratdi. U hech qanday nazariyotchi emas edi, uning asosiy iqtisodiy qiziqishlari pul va kredit muomalalariga tegishli edi, xolos. Lekin u o`z loyihasidagi g`oyalari bilan iqtisodiyot fanida muhim rol o`ynadi.

Sen-Simon unga baho berib, "tizim, ya'ni o`z davri odami", bo`lganligini bir necha bor qayd etdi. Lo o`z loyihasini keng targ`ib etdi va muhimi uni amalga oshira boshladi.

Loning g`oyasi quyidagilardan iborat bo`lgan: uningcha, iqtisodiy ravnaqning kaliti mamlakatda pul mo`l-ko`lligidir. U pulning o`zini boylik deb hisoblamagan, tovarlar, korxonalar va savdo haqiqiy boylikdir (bu fikrni sof merkantilistlar fikri bilan solishtiring). Ammo, pulning ko`pligi, uningcha yerdan, ishchi kuchidan, tadbirkor mahoratlaridan to`la foydalanishni ta'minlaydi. U shunday yozadi: "Ichki savdo odamlarining ish bilan bandligi va tovarlar almashuvidir...Ichki savdo pulga bog`liq. Pulning ko`pligi ko`p odamlarni ish bilan band etadi..."

Ammo, Jon Lo avvalgi merkantilistlardan sezilarli farq qiladi. U iqtisodiy rivojlanish omilini muomala sohasida izlasa ham, metall pullarni sharaflamaydi, aksincha ularni tanqid qiladi. 200 yildan so`ng J.M.Keyns oltin pullarni "varvarlarning qoldig`i" deb ataydi, xuddi shularni Lo ham aytishi mumkin. Loning fikricha, pullar metalldan emas, balki xo`jalik talabi asosida banklar tomonidan chiqariladigan kreditdan iborat bo`lmog`i kerak, ya'ni qog`oz pullarga ustunlik beriladi. Banklardan foydalanib, pul miqdorini o`stirish hozirgacha qo`llanilgan eng yaxshi usuldir. Lo tizimida yana ikki tamoyil muhim o`rinni egallaydi. Birinchidan, u banklar uchun kredit ekspansiyasi siyosatini, ya'ni bankda saqlanayotgan metall pul zahiralardan ko`p marta ortiq ssuda berish huquqini ko`zda tutgan. Ikkinchidan, u banklarning davlat ixtiyorida bo`lishi va davlatning iqtisodiy siyosatni o`tkazishini talab etgan. Buni misolda ko`rsatadigan bo`lsak, bank aktivida oltin hisobida 2 mln funt sterling mablag` mavjud, ssudalar 10 mln funt sterling, aktiv summasi 12 mln funt sterling, passivda esa xususiy kapital 1 mln funt sterling, qo`yilmalar 1 mln funt sterling, banknotlar 10 mln funt sterling. Turg`un bankda bunday xodisa bo`lmaydi, ssuda va banknot summasi zahiraga yaqin bo`lishi kerak. Shu sababli bunday bank katta xavotir, tavakkalchilik bilan ish yuritadi. Agar banknot egalari zahiradan ortiq, masalan 3 mln funt sterlingni almashtirish uchun

olib kelsa, bankning holi nima kechadi? Bank bu holda sovun ko`pigi kabi yorilib ketadi, to`lovlarni tugatadi. Ammo, Lo buni o`rinli va zaruriy tavakkalchilik deb hisoblaydi. Uningcha, agar banklar ma`lum davr to`lovlarini to`xtatsa, bu katta xavf emas emish. Bu usul bilan banklar ssuda miqdorini keskin oshirish va muomala doirasini to`ldirish imkoniga ega bo`ldi. Kredit kapitalistik ishlab chiqarishda, uning rivojida muhimdir. Lo birinchilardan bo`lib buni tushunib yetdi. Ammo bu tamoyilda bank tizimi mustahkamlanganligida katta xavf bor, bank foydani ko`proq olish maqsadida o`z ssudalarini oshirib yuboradi. Bundan banklar bankroti va iqtisodiyotga katta ziyon yetishi xavfi tug`iladi. Bu xavfning yana bir jihati shuki, banklarning bu xususiyati davlat tomonidan suiiste`mol qilinishi mumkin. Agar banklar xo`jaliklarning haqiqiy talablarini qondirish uchun emas, balki davlat budjeti kamomadini to`ldirish uchun banknotlar chiqarishni yo`lga qo`ysa nima bo`ladi? Bu davrda hali "inflatsiya" so`zi kashf etilmasada, u Lo banki va shu bank ishlayotgan mamlakat uchun xavf soladi.

Jon Lo banklarning ijobiy, ustunlik tomonlarini ko`ra bildi, ammo uning salbiy holati, bo`lajak xavfni yo ko`rishni istamadi, yoki uni tushunib yetmadi. Bu Lo tizimining bosh amaliy, nozik xavfi edi va u oxir-oqibatda unga zarba berdi. Nazariy jihatdan Lo katta xatoga yo`l qo`ydi. U pul va kreditni kapital bilan aynan bir deb o`yladi. U xato ravishda ssuda va pul chiqarishni kengaytirish bilan bank kapitalini yaratdi hamda shu bilan boylik va ish bilan bandlik ortadi deb o`yladi. U olib borgan kredit operatsiyalar moliyaviy avantyurizm bo`lib chiqdi.

Shotlandiya parlamenti Jon Loning bank tuzish loyihasini rad etdi. Angliya hukumati uning avvalgi gunohini (duelda odam o`ldirganligini) kechmadi, oqibatda Lo yana kontinentga ketishga majbur bo`ldi, u hayotining asosiy qismini chayqovchilik, turli qimorlarda ishtirok etish bilan o`tkaza boshladi. U o`z loyihasini Parijda amalga oshirishga erishdi. Fransiyaning iqtisodi og`ir ahvolda, davlat xazinasini bo`m-bo`sh edi. 1715 yilda qirol Ludovik XIV olamdan o`tdi, regent gersog Filipp Orleanskiy (odingi qirolning jiyani) Lo loyihasini qabul qildi, ammo oddiy emas, xususiy aksionerlik banki tuzildi. Amalda bu ko`zbo`yamachilik edi. Boshdanoq bank davlat bilan chambarchas bog`liq edi. 1716 yilning mayida tuzilgan bank nihoyatda katta yutuqqa erishdi, iste`dodli ma`mur, usta ishbiarmon, mo`hir siyosatchi va diplomat bo`lgan Lo regent yordamida mamlakatdagi barcha pul krediti tizimini ishonch bilan egalladi. Ko`p sonli bank banknotlari ustalik bilan tartibga solib turildi va iste`molga keng kiritib borildi, ular hatto haqiqiy chaqalardan ham ustun bo`lib qoldi. Parijdagi sudxo`rlarga

nisbatan ssuda foizi ancha imtiyozli edi va ongli ravishda sanoat va savdoga yo`naltirildi. Xalq xo`jaligida sezilarli jonlanish boshlandi.

Lo vatanparvar bo`lgan emas. U o`z g`oyasining jonkuyari edi. U o`zining g`oyasi ko`p yerda o`tmagach, Fransiyada shu imkoniyat paydo bo`ldi. Lo Fransiya fuqaroligiga o`tdi, hatto doimiy e`tiqodini o`zgartirib, katolik dinini qabul qildi. U o`z g`oyasini nihoyatda sevgan, ishongan, unga puli va vujudini to`laligicha bag`ishlagan. Jon Lo moliya tizimida mustahkam tartib o`rnatish, qishloq xo`jaligi, sanoat va savdoni jonlantirish, qo`llab-quvvatlash va rivojlantirish bosh vaziri qilib belgilandi.

Lo 1717 yilda Fransiyaning Missisipi daryosi havzasidagi yerlarda katta kompaniya tuzdi, bu kompaniya 1719 yilda qirol bankiga aylangan bank bilan hamkorlikda ish yuritdi. Bu Jon Loning ikkinchi "buyuk g`oyasi", kapitalni markazlashtirish va assotsiatsiyalash g`oyasi edi. U bu sohada ham o`ziga xos bashoratchi bo`lib chiqdi. Agar G`arbiy Yevropa va Amerikada aksionerlik jamiyatlari faqatgina XIX asrning o`rtalarida tuzilgan bo`lsa (hozir hamma yerda), Lo bu ishni XVIII asrning boshida amalga oshirdi.

Kompaniya faoliyati tobora avj oldi, aksiya chiqarish va sotish tobora kuchaydi. Jon Lo bu sohada qat`iylik ko`rsatdi. Har olti oyda ikki hissa dividend (foyda) olish imkoni tug`ildi. Kompaniya faoliyati kengayib, flot va savdoni o`ziga jalb etdi. 1719 yilda (kompaniya 1717 yilda tuzilgan edi) nominali 500 livr (Fransiyaning o`sha davrdagi pul birligi) bo`lgan aksiyalari 5000 livrdan (o`n baravar ortiq) sotila boshladi. Ajiotaj boshlandi, aksiyalarni ba'zi birjalarda 7-8 mingdan pullash mumkin edi. Aksiyalar bahosi hatto 20 ming livrga yetdi. Ko`pchilik bundan katta foyda ola boshladi. Ana shu qog`oz boyligini yaratgan inson shotlandiyalik moliyachi, maftunkor Jon Lo edi.

Amalda Jon Lo Fransiya moliya tizimini to`la boshqarar edi, ammo xuddi shu davrda (1720 y.) dastlabki xavf-xatar xabari ham sezila boshladi, Lo tizimi ostidagi zilzilaning dastlabki belgilari, yer osti silkinishlari boshlandi.

Kompaniya aksiyalar chiqarish yo`li bilan to`plagan katta pul mablag`larining oz qismini kema va tovarlarga, asosiy qismini esa davlat qarz obligatsiyalariga qo`ydi. Amalda egalaridan obligatsiyalarni sotib olish yo`li bilan kompaniya davlatning katta qarzini (2 mlrd livr) o`z ostiga olgan edi. Bu usul Lo va'dasidagi moliyadagi tartib edi. Yangi banknotlar chiqarish yo`li bilan moliyada tartib o`rnatish abadiy bo`lmaydi, Lo buni sezmedi yoki sezishni istamadi. Lekin uzoqni ko`zlagan ayrim savdogarlar

bu xavfli holatni seza boshladilar va o`z qo`llaridagi aksiya va banknotlardan qutulish yo`lini qidira boshladilar. Aksiya kursi ushlab turildi, banknotlarni metall pullarga almashtirish cheklandi. Aksiyani qo`llash uchun tobora ko`proq pul kerak edi, oqibatda pul stanogi tobora tez ishlay boshladi. Tizim halokati aniq bo`lib qoldi. 1720 yilning kuzida aksiyaning bahosi o`z kompaniyasidagi bahosining to`rtidan biriga tushib qoldi, tovarlarning bahosi keskin oshdi. Parijda oziq-ovqat yetmay qoldi, xalq noroziligi kuchaydi. Noyabrda banknotlarning qonuniy to`lov quvvati yo`qoldi, tizimni tugatish boshlandi. Jon Lo 1720 yil dekabrda Parijdan qochib Brussel (Belgiya)da qo`nim topdi. Uning barcha mulki musodara etildi va kreditorlar talabini har qalay qondirishga sarflandi. Bir moliya avantyuristining faoliyatiga chek qo`yildi. Lekin aslida shundaymikin? Yo`q! XIX asrda va XX asrda ham, ayniqsa o`z boshidan bozor iqtisodiyotiga o`tish davrini kechirayotgan davlatlarda bu holat takrorlanmoqda. Jon Lo tizimi, uning firibgarliklari o`yinchoqdek ko`rinadi. Ayniqsa, Rossiya Federatsiyasida turli-tuman moliyaviy kompaniyalar ("MMM", "Valentina", "Germes" va boshqalar) faoliyati diqqatga sazovordir. Aslini olganda iqtisodiy ta'limotlar tarixini diqqat bilan o`qimagan va Jon Lo kabi avanturistlarni bilmagan xalq Mavrodi kabilarning ustalik bilan qo`ygan tuzog`iga ilindilar va ilinmoqdalar (pul topishning piramida usuli bunga yaxshi misoldir). Bu holat 1997 yy. Albaniyada ham kuzatildi.

Ammo, Jon Lo tizimidagi faqat negativ tomonlarnigina ko`rish tarixan adolatsizlikdir. Chunki, uning tizimida bir qancha ratsional tomonlar borki, ular keyingi rivojga ijobiy ta'sir etdi.

Loning moliyaviy g`oyasi - kredit-moliya sohasi va davlatning iqtisodga aralashuvi yo`li bilan xo`jalikni rivojlantirishdir. Bu g`oya (30-yillardan keng tus oldi) hozirgi iqtisodiy ta'limotlar yo`nalishidan biridir (Keyns va neokeynschilik). Bular to`g`risidagi ma'lumot quyida beriladi.

5.4. Merkantilizm va hozirgi zamon

Yevropada proteksionizmning tiklanishi (Angliyada proteksionizm, Fransiyada kontinental qamal (blokada) va boshqalar) va nemis tarixiy maktabi (bu haqda quyida gap boradi) vujudga kelishi bilan merkantilizm g`oyalari yana tilga olinib boshlandi. Avval Rosher va Schmoller, so`ngra ularning ingliz izdoshlari Kanningem va Eshlilar merkantilizm g`oyalari to`la ratsional va ma'lum istak-natijalariga erishuvda, masalan, milliy

avtarkiya va davlat hokimiyatini kuchaytirishda yaroqli siyosat deb qaradilar.

A.Smit mashhur asarining bir joyida ohistagina "Mamlakat xavsizligi farovonlikdan muhimroq" deb yozish bilan shunday nuqtayi nazarni ilgari surdiki, unga ko`ra merkantilistlar jiddiy qabul qilinishi kerak edi. Bu munosabat merkantilizm davridagi bosh masalalardan biriga oydinlik kiritishga imkon berdi: davlat qurilishining maqsadi ko`shni davlatlar iqtisodiy kuch-qudratini pasaytirish hisobiga ham erishiladi, bunda ushbu davlat qudratining oshishi ro`y beradi. Lokkning fikricha, bu shunday ro`y beradi: "boylik" oltin va kumushning oddiy ko`pliginigina anglatmaydi, balki boshqa davlatlarnikidan ortiqroq bo`ladi. Haqiqatan ham, ko`pchilik merkantilistlar shunday nuqtayi nazarni himoya qilganlarki, unga ko`ra millatlarning iqtisodiy manfaatlari antagonistik, ya'ni qarama-qarshidir, go`yoki dunyoda cheklangan miqdordagi resurslar mavjud, ularni esa bir davlat ikkinchi davlat hisobiga olishi mumkin. Bu merkantilistlarning "qo`shningni talontoroj qil" degan siyosatini uyalmasdan himoya qilishini tushuntirib beradi. Undan tashqari, bu g`oyada ichki iste'molni kamaytirish milliy siyosatning maqsadi qilib ko`rsatiladi.

Merkantilizmni qaytadan qo`llash, klassik maktabni (bu haqda quyida gapiriladi) tan olmaslik, kapitalizm yo`liga keyinroq o`tgan davlatlarda ro`y berdi. Yangi davlatlar iqtisodiyotda to`la erkinlikka qarshi edi, yoki bu erkinlik faqat kuchli Angliya uchun qulaylik va ustunlik beradi deb bejiz o`ylamaganlar. Shu sababli bu yerda merkantilistlarning davlatning iqtisodiyotni boshqarish, proteksionizm, mamlakatda pul mo`l-ko`lligini ta'minlash va boshqalar hukumatlar siyosatiga aylantirildi.

XX asrda davlat monopolistik kapitalizmi rivoji bilan davlatning iqtisodiyotdagi roli tobora oshib bordi. Inqirozlar tez-tez takrorlanib turdi. Ayniqsa, 1929-1933 yillardagi iqtisodiy inqiroz butun dunyoni larzaga soldi. Shu davrda J.M.Keyns nomi bilan bog`liq ta'limot yuzaga keldi. U "Merkantilizm to`g`risidagi mulohazalar" va "Bandlik, foiz va pulning umumiy nazariyasi" (1936y.) nomli asarlarida merkantilizmning ayrim g`oyalarini qo`llaydi, unda "amaliy donolik" kurtaklari borligi ta'kidlanadi. Eksportning importdan ko`pligi, oltinlarning oqib kelishi esa pulga taklifni kuchaytirib, foiz stavkalarini pasaytiradi va shu bilan investitsiya va bandlikni rag`batlantiradi. Keyns shularni "merkantilizm doktrinasidagi ilmiy haqiqat urug`lari" deb ataydi.

Umuman, J.M.Keyns mavjud sharoitlarda klassik maktab aqidalari ish bermasligini ta'kidlaydi, hozirgi til bilan aytganda bozor munosabatlari

avtomatik ravishda barcha ziddiyatlarni hal eta olmaydi, shu sababli davlatning iqtisodiyotga faol ishtirok etishi taklif etiladi (bular haqida to'la ma'lumot maxsus boblarda beriladi).

Keyns o'zini merkantilistlar bilan yaqinlashtiruvchi to'rt sohani berdi:

1. Merkantilistlar mamlakatdagi pul massasini oshirishga intilib, ssuda foizini pasaytirish va investitsiyalarni rag'batlantirishni o'ylaganlar;

2. Merkantilistlar baholar oshuvidan qo'rqmaganlar va yuqori baholar savdo va ishlab chiqarishni kengaytirishni rag'batlantirgan. Keynsning fikricha, "mo'tadil inflatsiya" iqtisodiy faollikni qo'llab-quvvatlaydi;

3. Merkantilistlar "pulning yetishmasligi ishsizlikning sababchisi ekanligi" to'g'risidagi tushunchaning asoschilari bo'lganlar. Keynsning fikricha, bank va davlat budjeti kamomadini kredit ekspansiyasini oshirish yo'li bilan pul miqdorini oshirish ishsizlikka qarshi kurashishda muhim qurol bo'lishi mumkin. Ishsizlik bir qancha obyektiv sabablarga bog'liq edi, masalan, agrar sohada u ko'pincha mavsumiy edi, ya'ni qishloq xo'jaligi ishlarining tugashiga yoki kam hosilli yillarga to'g'ri keladi. Hatto sanoatda ham bu holat qayd etiladi, ya'ni daryodagi kishki muzlar yoki bahorgi toshkinlar suv tegirmonlarini to'xtatib qo'yganidek;

4. Merkantilistlar o'z siyosatlarining milliy xarakteri va uning urushlar ochish yo'nalishini ochiqdan-ochiq namoyon qiladilar. Keyns proteksionizm mazkur mamlakatda ishsizlik muammosini hal etishga yordam bera oladi, deb hisoblagan va iqtisodiy millatchilik tarafdori bo'lgan.

Bunga yana bir masalani, beshinchi moddani ham qo'shmoq kerak, chunki davlat bu holatda iqtisodiyotda muhim rol o'ynaydi. Buni Keyns o'z-o'zidan ravshan narsa, deb tushungan bo'lsa ehtimol.

Ma'lumki, asrimizning 60-70 - yillari mustamlakachilik tizimining yemirilishi va ko'plab yangi mustaqil davlatlarning vujudga kelish davri hisoblanadi. Bu davrda "nomerkantilizm" g'oyalari ilgari surilmoqda. Yosh, rivojlanayotgan davlatlarning ko'pchiligida iqtisodiyotda davlat sektorining kattaligi, xalq xo'jaligida reja va dasturlar mavjudligi, milliy sanoatni bojxona tariflari bilan himoya qilish va boshqa choralar "nomerkantilistik" hisoblanadi. Ikki tomonlama savdo shartnomalari, davlat zayomlari yo'li bilan industrializatsiyani moliyalash, baholarni tartibga solish va monopoliyalar daromadini cheklash ham shu ta'limotga to'g'ri keladi.

90-yillarda boshlangan, ilgari sotsialistik rivojlanish yo`lidan borayotgan davlatlarning bozor munosabatlariga o`tish davridagi iqtisodiy siyosati ham ko`p jihatdan yuqorida keltirilgan holatlarga juda o`xshashdir. Ayniqsa, tadrijiy (evolutsion) yo`lni tanlagan davlatlarda bu siyosat ancha kuchlidir (bu to`g`rida kerakli ma'lumotlar mazkur boblarda beriladi). Shu sababli merkantilizm ta'limotini har tomonlama o`rganish ham nazariy, ham amaliy ahamiyat kasb etadi.

XULOSA

XV asr oxiri - XVIII asrlar davomida yangi iqtisodiy ta'limot - merkantilizm va u bilan bog`liq siyosat paydo bo`ldi. Bu ta'limot bo`yicha millat (xalq) boyligining asosi muomala sohasida yuzaga keladi (avvalgi qarashlardan prinsipial farq qiladi). Bu ta'limotda ikki davrni ajratish mumkin:

1. Ilk merkantilizm yoki monetarizm (ya'ni pul degani) XV-XVI asrlarda (qisman XVII asrda) mavjud bo`ldi va boylik asosan oltin, kumush va boshqa qimmatbaho javohirlardan iborat bo`ladi, degan g`oyani ilgari surdi. Shunga oid siyosat ham olib borilgan, unda chetdan imkoni boricha ko`proq nodir metallar keltirish va ularni chetga kamroq chiqarish targ`ib qilingan.

2. Rivojlangan merkantilizm ta'limotida boylik savdo-sotiq sohasida savdo balansi asosida yuzaga kelgan, imkoni boricha ko`proq eksport qilish va mumkin qadar kamroq import qilish g`oyasi ilgari surilgan.

Merkantilizmning ayrim mamlakatlardagi ko`rinishi milliy xususiyat kasb etgan, ayniqsa Fransiyada kolbertizm, Germaniyada kameralistika shakllari yaxshi ma'lum.

Bu ta'limot yangi tug`ilayotgan jamiyat - kapitalizm rivoji uchun ijobiy progressiv xarakterga ega bo`ldi. Kapitalning dastlabki jamg`arilishiga imkon yaratdi, mustamlakachilik tizimini qo`llab-quvvatladi, tovar-pul muomalasi rivojiga olib keldi, moliya tizimining rivoji tufayli iqtisodiyot jonlandi. Merkantilizm ta'limotida davlat iqtisodiyotga faol ishtirok etishi shart, shunga oid iqtisodiy siyosat ham yuzaga keldi.

Merkantilizm tarixan cheklangan bo`lsa ham (u XVIII asrda to`g`ri va qattiq tanqidga uchradi), ta'limotlar tarixidan munosib o`rinni egallaydi. Lekin bu ta'limot va unga asoslangan siyosatni to`la amalga oshirish

qanday oqibatlarga olib kelishi mumkinligi Jon Lo tajribasidan ma'lum. Merkantilizm moliya tizimi va savdo rivojiga muhim hissa qo'shdi.

Asosiy tushuncha va iboralar

Merkantilizm; monetarizm; manufaktura; savdo kapitalining asosiy tamoyili; kolbertizm; kameralistika; proteksionizm; "siyosiy iqtisod"; aktiv savdo balansi.

Nazorat va mulohaza uchun savollar

1.Merkantilizm ta'limotining mazmuni va uning bosqichlari, umumiylik va farqlari nimadan iborat?

2.Bu ta'limot vujudga kelishining ijtimoiy-iqtisodiy shart-sharoitlari.

3.Merkantilizm bo'yicha boylikning asosi nima?

4.Bu ta'limotning ayrim mamlakatlardagi milliy ko'rinishlari o'rtasidagi o'xshashlik va farqlarni aytib bering.

5.Mamlakatda qimmatbaho metallar miqdorini ko'paytirish uchun qanday choralar ko'rilgan?

6."Aktiv savdo", "savdo saldos" iboralari nimani anglatadi?

7.Merkantilizm ta'limotining taniqli namoyandalari kimlar?

8."Kapitalning dastlabki jamg'arilishi" nimani anglatadi, uning asosiy manbalari nima? Sanab bering.

9.Jon Lo tizimining mohiyati, ahamiyati, inqirozining sabablari.

10.Aksioner jamiyatlarining moliya tizimida "Piramida" usulining mohiyati.

11.Merkantilizm ta'limotining tarixiy ahamiyati va taqdiri.

12.Bu ta'limotning hozirgi davr iqtisodiy ta'limotlariga ta'siri.

IKKINCHI QISM

KLASSIK MAKTABNING IQTISODIY TA'LIMOTLARI

Mehnat, mehnatning tagi rohat.
Maqol

6-BOB. ANGLIYA VA FRANSIYADA KLASSIK IQTISODIY MAKTABNING VUJUDGA KELISHI (1-bosqich)

XVII-XVIII asrlarda G'arbiy Yevropada sanoatning tez rivojlanishi manufaktura davrasidagi (tashqi savdo rivojiga to'siq) proteksionizm siyosati va (tadbirkorlik tashabbusini bo'g'uvchi) davlatning iqtisodiy homiyligiga muhtojlik yo'qoldi. Angliyadagi XVIII asr o'rtalaridagi sanoat inqilobi jamoatchilik dikqatini savdodan industriyaga jalb etdi. Ishlab chiqarish tadbirkorlarni daromad olishning asosiy manbayi sifatida yanada ko'proq qiziqтира boshladi. Avvaldan ma'lum inqilobiy g'oyalar amaliy talablarga javob bermay qoldi. Iqtisodiy erkinlashtirish konsepsiyasi yangi g'oyaning asosi edi.

6.1. Klassik (mumtoz) iqtisodiy maktab paydo bo'lishining tarixiy shart-sharoitlari va uning xarakteristikasi

Merkantilizm o'rniga klassik (lot. namunali, haqiqiy) iqtisodiy maktab vujudga keldi. Chunki, avvalgi ta'limot sanoatlashayotgan sohibkorlar talablariga javob bermay qo'ydi ("Klassik maktab" atamasi K.Marks tomonidan berilgan). Paydo bo'layotgan yangi muammolarni hal etish yangi yo'nalish tarafdorlari zimmasiga to'g'ri keldi. Uning namoyandalari o'z ilmiy tadqiqotlarining asosi qilib kishilikning ishlab chiqarish sohasini oldilar va kapitalizmni ilmiy tahlil qilish bo'yicha dastlabki muhim qadamni qo'ydilar. Klassik maktab ishlab chiqarishning yangi usuli shakllanayotgan va mustahkamlanayotgan davrda vujudga keldi. Kapitalizm ayrim mamlakatlarda tarixiy shart-sharoitlarga mos ravishda feodal munosabatlarning saqlanganlik darajasiga qarab turlicha rivojlandi. Bu jarayonlar dastlab XVI asrda Angliyada ro'y bera boshladi. Feodalizm yemirilib, uning zaminida kapitalistik, ya'ni bozor munosabatlar shakllana bordi. Uy hunarmandchiligi o'rniga manufakturaning kirib kelishi katta ijobiy voqea bo'ldi. Tarix, xalq xo'jaligi tarixi va boshqa ijtimoiy fanlarni o'qiganda hunarmandchilik, sex va manufaktura nima ekanligi bayon etiladi, uy hunarmandchiligida hamma asosiy ishlar bir

odam yoki oila tomonidan bajarilgan (xomashyoni tayyorlash, qayta ishlash, sotish...), unda aniq mehnat taqsimoti yo`q, manufakturada esa (manu - qo`l, facture - tayyorlash) mehnat taqsimoti, kooperatsiya, yollanma ishchi kuchi, demak, kapitalistik ishlab chiqarishning kurtaklari paydo bo`ldi. XVI asrdan boshlab dastlab Angliyada dehqonlarning yerdan mahrum qilinishi (yer yirik lendlordlar qo`liga o`ta boshladi) ro`y berdi, yomenlar - dehqon sinfi tugatildi, oqibatda kapitalistik fermerchilik yuzaga keldi (ular yerni lendlordlardan uzoq muddatli ijaraga olgan), ular yollanma mehnatdan (krepostnoylik emas) keng foydalangan, keyinchalik texnikani, ilmiy texnika yangiliklarini keng qo`llaganlar. Agrar inqilob, islohot nomini olgan bu o`zgarish manufaktura sanoatining rivoji bilan bog`liq. Dastlabki paytlarda bu sohada mato to`qish asosiy edi. U nihoyatda foyda keltiruvchi sohaga aylandi. Matoga talab oshdi, uni qondirish uchun, sanoat uchun kerakli xom ashyo bazasini yaratish talab qilindi. Xom ashyo esa jun bo`lib, qo`ylardan olinardi. Manufaktura rivojiga jun kerak, buning uchun qo`ylar sonini oshirish talab etildi, ko`p qo`y boqish uchun esa yangi keng yaylovlar zarur, oqibatda chakalakzor, botqoq, bo`z yerlar chegaralanib ("yerlarni chegaralash" degan ibora shundan kelib chiqqan) yaylovga aylantirildi, Dehqon (yomen)lar o`z yerlaridan haydab chiqarildilar, yerlari esa tortib olinib, yaylovlarga aylantirildi. Bu jarayonning muhim ahamiyati bor: 1. manufaktura (sanoat) uchun xom ashyo ko`paydi; 2. sanoatga ko`p va arzon ishchi kuchi yetkazib berildi ( yerdan mahrum bo`lgan, haydalgan dehqonlar ish qidirib shaharlarga borganlar). Oqibatda sanoat tez o`sa boshladi, yangi sinflar paydo bo`ldi. Demak, sanoatdagina emas (manufaktura), qishloq xo`jaligida ham kapitalistik munosabatlar g`alaba qozondi. Mamlakatning iqtisodiy rivojlanishiga yo`l ochib berildi. Lekin ko`plab dehqonlarning ekspropriatsiya qilinishi (yersizlantirilishi), ularni zo`rlik yo`li bilan yollanma mehnatga jalb etilishi (chunki boshqa iloj yo`q) qarama-qarshilikni kuchaytirdi, oqibatda 1641-1660 yillarda Angliyada inqilob bo`lib o`tdi. XVII asrdagi Niderlandiya keyingi ikkinchi bu inqilob burjua inqilobi bo`lib, u Angliyadagi feodal jamiyatga chek qo`ydi. Angliya respublika deb e`lon qilindi, parlament vujudga keldi, demokratik jarayon kuchaydi.

Angliya iqtisodiyotida, sohibkorlarning boyishida mustamlakachilik siyosati katta o`rin egalladi. Gollandiya, keyinchalik Fransiya ustidan dengizda erishilgan g`alaba tufayli Angliya jahondagi eng yirik va kuchli dengiz davlatiga aylandi. Inqilobgacha va to 1830 yillargacha bu yerda proteksionizm (savdoda chetga ko`proq chiqazib,

chetdan kamroq kiritish) siyosati (eksport importdan ko'p) o'tkazilgan, bu esa savdoning (ayniqsa o'z mustamlakalariga) keskin o'sishiga olib keldi. Demak, savdo, tovar-pul munosabatlari ham keskin oshdi.

Xalq xo'jaligining yuksak rivoji ilmiy kashfiyotlarni taqozo etdi. Shu davrda Angliyada tabiiy fanlar, ayniqsa mexanika, astronomiya va fizika tez rivoj topdi. Bu davrning eng buyuk vakili Isaak Nyutondir (1643-1727yy.), Tomas Gobs (1588-1679yy.) ingliz faylasufi, mexanistik materializm sistemasining asoschisi sifatida katta ahamiyatga ega. Uning fikricha, jamiyat mexanizmga o'xshash narsa, uning oddiy elementi inson degan g'oya yotadi. "Inson insonga bo'ri" iborasi shu olimga tegishli, uningcha egoizm insonni harakatlantiruvchi kuchdir. Bu olimda tarixga zid fikrlar mavjud bo'lishiga qaramay, uning fikricha, ijtimoiy hayotda ham xuddi tabiatdagi kabi obyektiv qonuniyatlar mavjuddir. Ana shunday sharoitda klassik iqtisodiy maktab shakllandi va rivojlandi.

Bu davrda merkantilizm ta'limoti talabga javob bermay qo'ydi va uning buzilishi ro'y berdi.

Merkantilistlardan farqli ravishda (ular iqtisodiyotning faqat muomala sohasinigina tahlil etganlar), klassik maktab namoyandalari feodalizm o'rniga kelgan nisbatan progressiv kapitalistik munosabatlarning ichki iqtisodiy aloqalarini o'rgandilar va o'z tadqiqotlarini asosan ishlab chiqarish sohasiga ko'chirdilar. Klassik iqtisodiy maktab deganda V.Pettidan boshlanadigan iqtisodiy tadqiqotlar tan olinadi, bu ta'limot ishlab chiqarishdagi bozor munosabatlarining ichki aloqadorligini o'rganadi va tahlil etadi. V.Petti klassik maktab otasi va statistikaning kashfiyotchisidir. Angliyada V.Petti, Fransiyada P.Buagilber shu maktabning boshlovchilari bo'lsa, Fransiyada shu maktabning bir yo'nalishi bo'lgan fiziokratlar vujudga keldi (F.Kenye, A.Turgo) va u A.Smit, D.Rikardolar bilan yakunlanadi. Bu davr kapitalistik munosabatlar rivojiga yo'l ochib berdi. R.Xeylbroner va L.Turoularning fikricha ("Экономика для всех"), ishlab chiqarish omillari vujudga keldi: mehnat, yer va kapital tovarga aylantirildi, bungacha ular tovar bo'lmagan. Hozirgi davr tili bilan aytganda, bozor tizimi, bozor jamiyati barpo etila boshlandi.

Yangi ta'limotning klassik (mumtoz) deb atalishiga sabab avvalo shuki, hozirgi iqtisodiyotning asosida yotuvchi ko'pgina nazariya va metodologik qoidalarning haqiqiy ilmiy xarakteri bilan izohlanadi. Mana shu maktab namoyondalarining xizmatlari tufayli iqtisodiy nazariya ilmiy fan darajasiga ko'tarildi. Erkin xususiy tadbirkorlikning ahamiyati isbotlab berildi. P.Samuelson fikricha, yangi ta'limot to'la laissez faire (ya'ni tadbirkorlik faoliyatiga davlatning mutlaq aralashmasligi) sharoitiga

o'tishga va voqealarning boshqacha rivojiga olib keladi va faqat XIX asrning oxirlarida deyarli barcha mamlakatlarda davlat iqtisodiy funksiyalarining doimiy kengayishi ro'y berdi. Bu ta'limot namoyondalari Angliyada V.Pettidan to D.Rikardogacha, Fransiyada P.Buagilberdan S.Sismondigacha (XIX asrning o'rtalarigacha) yangi jamiyatning haqiqiy ishlab chiqarish munosabatlarini tadqiq etdilar. Ularning fikricha, erkin xo'jalik faoliyatida shu davrdagi tuzum mukammal deb qaraladi.

Ya.S.Yadgarov klassik maktab rivojlanishida (ma'lum shart bilan) 4 bosqichni ajratadi: 1-bosqich XVII asr oxiri - XVIII asr boshiga to'g'ri keladi. Bu bosqichda merkantilizm ta'limotining xatolari yoritib beriladi va uning asoschilari V.Petti va P.Buagilber bir-biridan bexabar qiymatning mehnat nazariyasini ilgari surdilar va har qanday qiymatning manbayi va o'lchovi sifatida tovar mahsulot yoki boshqa boyligni yaratish uchun sarflangan mehnat miqdori hisoblanadi. Boylik va farovonlik muomala sohada emas, ishlab chiqarish sohasida yaratilishi ko'rsatiladi.

Bu bosqich XVIII asr o'rtalarida va 2-yarmida fransiyalik F.Kenye va A.Turgolar tomonidan ilgari surilgan fiziokratizm bilan yakunlanadi. Sof mahsulot (milliy daromad) manbayini qidirish orqali asosiy e'tiborni mehnat bilan yerga qaratdilar. Merkantilizm tanqid qilinib, tahlilda ishlab chiqarish asossiz ravishda muomala sohasidan to'la ajratib qo'yilgan.

2-bosqich XVIII asr oxiri va XIX asr boshiga to'g'ri kelib, A.Smit asarlaridagi iqtisodiy g'oyalarda aks etgan.

3-bosqich XIX asrning 1-yarmiga to'g'ri kelib, fransiyalik J.B.Sey va F.Bastiya, inglizlar D.Rikardo, T.Maltus va N.Senior, amerikalik G.Keri va boshqalar asarlaridagi g'oyalar bilan bog'liq.

4-yakunlovchi bosqich XIX asrning 2-yarmiga to'g'ri keladi va J.S.Mill g'oyalarida o'z nihoyasiga yetadi. K.Marks ham shu bosqich vakili sifatida qaraladi, lekin bizning fikrimizcha, bu unchalik to'g'ri emas. Bu bosqichlarning xususiyatlari tegishli boblarda yoritiladi.

Bizning kitobimizda sotsialistik g'oya vakillari bozor iqtisodiyotiga muqobil ta'limotlar guruhida qarab chiqiladi, chunki bu olimlarning asosiy fikri xususiy mulkchilikka va bozor stixiyasiga qarshi chiqib, yangi sotsialistik va kommunistik jamiyat yaratish bo'lgan.

6.2. V.Petti - Angliya klassik iqtisodiy maktabining asoschisi

Umumiy bahoga ko'ra, klassik maktab XVII asr oxiri - XVIII asr boshlarida V.Petti (Angliya) va P.Buagilber (Fransiya) asarlarida yaratildi.

Vilyam Petti

Vilyam Petti (1623-1687yy.) Roms shahrida tugʻilgan, Angliya klassik iqtisodiy maktabining asoschisidir. Koʻpchilik bu olimning iqtisodiyot fani sohasidagi faoliyatiga yuksak baho berib, uni buyuk va takrorlanmas iqtisodchi-tadqiqotchi deb baholagan edi. V.Petti favqulodda har tomonlama va yuksak bilimli inson boʻlgan. U mayda hunarmand-matochi oilasida tugʻildi. Leyden, Parij va Oksford universitetlarida tibbiyot sohasida tahsil koʻrdi. U juda keng qobiliyatli talaba boʻlgan, 1647 yilda nusxa koʻchiradigan mashinani (kseroks) ixtiro

qildi, 1649 yilda fizika doktori ilmiy darajasiga ega boʻldi. U dengizchi, vrach sifatida ham ishladi. Petti shu bilan birga yirik yer egasi ham edi, u yirik ingliz lendlordlar (yirik yer egasi) sulolasining asoschisi boʻlib qoldi. 1652 yilda Kromvel' hukumatining topshirigiga koʻra Irlandiyaning "yer obzori" (kadastr)ni oʻtkazdi. U XVII asrdagi Angliya burjuaziya inqiloblaridan keyin kuchaygan ingliz tadbirkorlar mafkurachisi sifatida tanildi.

U tadbirkorlar mulkini, ya'ni xususiy mulkni "muqaddas" va "dahlsiz" deb bildi va uni turlicha yoʻllar bilan himoya qildi. Ish haqini cheklash tarafdori sifatida ishchilarga fizik jihatdan minimum haq toʻlash va shu bilan birga yangi sinfning boyishiga yordam berishni qoʻlladi. U mehnatning kapital tomonidan ekspluatatsiyasini yoqlab chiqdi. Xuddi shuningdek, Angliyaning mustamlakachilik siyosatini ham qonuniy deb hisobladi. V.Petti kapitalga soliq solishga qarshi edi, chunki bu ishlab chiqarishni cheklashi mumkin edi. Shu bilan birga u mehnatkashlarning daromadlaridan soliq olish tarafdori edi. U iqtisodiy muammolarga bagʻishlangan "Soliqlar va yigʻimlar toʻgʻrisida risola" (1662y.), "Soʻz donishmandlarga" (1665y.), "Irlandiyaning siyosiy anatomiyasi" (1672y.), "Siyosiy arifmetika" (1683y.) va boshqa shu kabi asarlarni yozdi.

V.Petti XVII asrdagi eng taniqli shaxslar qatoridan oʻrin oladi (Mak-Kulloxning 1845 yilda bergan bahosi). U iqtisodiyotni oʻrganishda yangi usulni qoʻlladi, koʻrinib turgan voqealarni sharhlashdan ularning mohiyatini tahlil etishga oʻtdi. V.Petti tadqiqot predmeti sifatida ishlab chiqarish sohasi muammolarini tahlil etishdir. Uning fikricha, boylik paydo boʻlishi va koʻpayishi faqat moddiy ne'matlar yaratish sohasida roʻy beradi, bu jarayon savdo va savdo kapitalining hech qanday ishtirokisiz boʻladi.

Olimning tadqiqot usulida empirizm elementlari (unsurlari) bo'lishiga qaramasdan (bu masalan, yer bahosini talqin etishda ko`rinadi), davlatning iqtisodiy faoliyatga aralashuvini qisman qo'llaydi (mamlakatdagi savdogarlar sonini qisqartirishni talab etadi), u asosan erkin iqtisodiyot (laissez faire) prinsiplarini qo'llaydi va merkantilistlardan farqli ravishda pul muomalasi va savdoni erkinlashtirish tarafdori bo'lgan. U o'z tadqiqotlarida bir qancha metodik (shartli) soddalashtirishlardan foydalaniladi:

- muomala sohasining ishlab chiqarishga teskari ta'siri inkor etiladi;
- pul va tovar bozorlarining o'zaro bog'liqligi ko'zda tutilmaydi;
- tovarlar va xizmatlar qiymati (qimmati) paydo bo'lish tabiatida xarajatlar xarakteristikasi (sabab-oqibat prinsipi) qo'llaniladi;
- ish haqini ishchi mehnati bahosi sifatida talqin etish, oqibatda erkin raqobat sharoitida ish haqining minimal bo'lishi va boshqalar.

U iqtisodiy jarayonlarga xos ichki qonuniy aloqalar va ularning sababiy munosabatlarini ko'rsatishga intildi. Uni "faqat tabiatda ko'rinarli asosga ega bo'lgan sabablarga" qiziqtirar edi. Petti iqtisodiyotga tabiatshunoslikda qo'llaniladigan usulni kiritib, shu bilan birga iqtisodiy tahlilning statistik usulidan ham keng foydalandi.

V.Pettining dastlabki asarlarida merkantilistlarning ta'siri ancha kuchli bo'lgan, ammo keyingi "Pul to'g'risida bir necha ogiz so'z" (1682y.) kitobida u merkantilizmdan butunlay voz kechdi. Boshida u faol (aktiv) savdo siyosatini, davlatning iqtisodiyotga aralashuvini qo'lladi, ammo bu ishlab chiqarishni rivojlantirishga yordam berishi kerak, degan fikrda bo'lgan. U boylik va qashshoqlikka baho berib, bu hayotning abadiy va o'zgarmas, shafqatsiz qonunidir, degan xulosaga keldi. "Ba'zi odamlarning boshqasidan ko'proq qashshoqligi doim bo'lgan va doim bo'ladi" degan edi u. Ammo, Petti ortiqcha zeb-ziyatga berilishdan tiyilish zarur deb bilgan.

Merkantilizm nuqtayi nazaridan amaliy, aniq masalalarni yechish borasida u o'z asarlarida bo'layotgan voqealarni ta'riflashga ko'proq o'rin bergan. Ammo iqtisodiy jarayonlarni tadqiq qilish davomida xodisalarning ichki mohiyatiga kirib bordi, ularni izohlashga urindi, iqtisodiyotda tabiiy fan metodlarini qo'lladi, ayniqsa matematikani keng tatbiq etdi. U o'zining tadqiqotlarida ayrim odamlarning fikri, xohishi va ehtirosiga oid barcha narsalarni chetda qoldirib, iqtisodiy xodisalarning salbiy bog'liqligini ko'rsatishga intildi. Shu yo'l bilan u iqtisodiyotda ilmiy mavhum metodni qo'llashda dastlabki qadamni qo'ydi. Shunday qilib, V.Petti iqtisodiy tahlilda statistik metod, yangi metodologiyani qo'llay boshladi. Shunisi

diqqatga sazovorki, V.Petti iqtisodiy masalalarni yoritganda tabiiy fanlar, ayniqsa tibbiyot, anatomiya (axir, V.Pettingning o`zi vrachda!) matnlari va o`xshatmalaridan ustalik bilan foydalangan. U masalani yechish uchun to`g`ri yo`lni topish, "siyosiy jonivor"ning sog`ligini ta'minlash uchun faqat uning anatomiyasini o`rganish orqali hal etish mumkinligini isbotlab berdi. U merkantilistlar kabi iqtisodiy tekshirishlarni muomala sohasidagi voqealarni umumlashtirish bilan cheklash mumkin emas, degan xulosaga keldi. U xo`jalikning asosini ishlab chiqarish jarayoni hal etadi, jamiyat boyliklari moddiy ne'matlar yaratish davomida yuzaga keladi, deydi. Savdogarchilikni unumsiz kasblar qatoriga ko`shadi. Pettingning fikricha, ular hech qanday mahsulot tayyorlamaydilar va faqat qishloq xo`jaligi va sanoat mahsulotlarini xuddi insondagi vena va arteriyalarga o`xshab jamiyat tanasidagi qon to`yintiruvchi sharbatlarni taqsimlagandek taqsimlaydilar. Ishlab chiqarishni xo`jalikning asosi sifatida o`rganib, bahoning tabiatini, ish haqi va yer rentasi, yer bahosi miqdorini belgilovchi sabablarni aniqlashga intildi. V.Pettingning pulga bo`lgan munosabatini ko`rib chiqadigan bo`lsak, u qimmatbaho metall va toshlarni boshqa tovarlarga solishtirib, ular aynimaydi va o`zgarmaydi, har yerda va har qachon boylik sifatida saqlanadi, degan. Shu sababli, bunday tovarlarni ishlab chiqarish va savdo qilish kerak, chunki bu boshqa ishlab chiqarish va savdodan qulayroqdir. Shu bilan birga olim har qanday yo`l bilan oltin va kumush, ya'ni pul to`lashga qarshi edi.

1682 yilda yozilgan "Pul to`g`risida bir necha ogiz so`z" kitobi 32 ta savol va javob tariqasida Angliyada pul chaqasini qaytadan zarb etish masalasiga bag`ishlangan. Bu aslida kichik bir parcha pul nazariyasining ustuni edi. Unda Petti merkantilizmdan butunlay voz kechadi va pulni umumiy ekvivalent vazifasini bajaruvchi maxsus tovar deb hisoblaydi. Pulning qiymati ham boshqa tovar kabi sarflangan mehnat miqdori bilan aniqlanadi, almashuv qiymati esa qimmatbaho metallni qazib olishga ketgan mehnat sarflari bilan belgilanadi. Eng muhim masala, bu mamlakatdagi pul-ning miqdori, ya'ni oborotdagi pul masalasi edi.

Muomaladagi pulning miqdori tovar-to`lov oborotlari yoki oxir-oqibatda realizatsiya qilinayotgan tovarlar, ularning bahosi (to`g`ri proporsiya) va pulning muomala chastotasi (teskari proporsiya) bilan aniqlanadi. O`sha davrda qimmatli metallardan qilinadigan chaqa pullar bank tomonidan chiqariladigan qog`oz pullar bilan (ma'lum chegarada) almashtirilishi mumkin degan to`g`ri xulosa chiqariladi.

Uning fikricha, pul inson organizmidagi yog`ga o`xshaydi, chunki yog`ning ortig`i ham, kami ham ziyondir, ya'ni uning me'yorda bo`lgani yaxshi (uning vrachligini eslang).

V.Petti davlatning iqtisodiyotga aralashuviga ham e'tibor berdi, bu aralashuv rivojlanishga yordam berishi kerak, lekin boshqa paytda davlat iqtisodiyotdan uzoq bo`lishi kerak. Uning fikricha, vrach kasalni davolaganda iloji boricha sun'iy dorilardan kamroq foydalangani, ko`proq obyektiv omillarni ishlatgani ma'qul (davlat aralashuvi zarur holda va me'yorda bo`lgani yaxshi).

V.Petti o`zining tabiiy baho to`g`risidagi ta'limotida qiymatning mehnat nazariyasiga asos soldi. Bu klassik maktabning asosiy nishonasi (belgisi) sifatida qaraladi. U vaqt va tasodifiy omillar ta'sirida o`zgarib turuvchi bozor bahosi ("siyosiy baho")ga tabiiy bahoni (qiymat deb bilgan) qarama-qarshi qo`ydi. Tabiiy baho ichki bozor bahosiga teng bo`lishi kerak. Chunki u mehnat miqdori bilan o`lchanadi. U non bahosi bilan kumushni solishtiradi va ularning bahosi sarflangan mehnat miqdori bilan tenglashtiriladi. Bu misolda, ya'ni non kumushga almashtirilganda, almashuv proporsiyasi asosida shu mahsulotlarni ishlab chiqarishga sarflangan mehnat yotadi, demak qiymat mehnat bilan aniqlanadi. Undan tashqari, tovarning qiymati kumushni qazib olishdagi mehnat unumdorligiga to`g`ri proporsionaldir, sarf-xarajat usuli qo`llaniladi. Shunday qilib, V.Petti iqtisodiyot tarixida qiymatning mehnat nazariyasi kurtaklarini ta'rifladi. Bu olimning katta ilmiy xizmatidir. Ammo, Petti qiymatni almashuv qiymati bilan qorishtirib yuboradi va almashuv qiymatini almashuv jarayonida qanday shaklda bo`lsa, shunday, ya'ni pul shaklida ifoda qiladi. U qiymatning bevosita manbayi sifatida faqat konkret mehnatning aniq bir ko`rinishini, oltin va kumush qazishdagi mehnat (ya'ni pul materialini)ni ko`rgan, xolos. Uningcha, tarmoqlardagi ishlab chiqarilgan mehnat mahsulotlarining qiymati shu mahsulotlarni nodir metallarga almashuvi natijasida aniqlanadi. Olimning merkantilistik qarashlari bu yerda ham saqlangan (kamchiligi). U mavhum mehnat bilan konkret mehnatni farqlamaydi. Unda qiymat bilan iste'mol qiymati tushunchalari o`rtasida aniq farq ko`rinmaydi, ayrim holda ular qorishtirib yuboriladi. Konkret mehnat iste'mol qiymatini yaratsa, mavhum mehnat umumiy qiymatni yaratadi.

Petti merkantilistlardan farqli ravishda boyluk bu pul haqida qiymatbaho metall va toifalardangina iborat emas, balki mamlakatdagi yerlar, uylar, kemalar, tovarlar, hatto uy jihozlarini ham boyluk, deb hisoblaydi.

Mamlakat boyligini oshirish uchun odamlarni qamqxonalariga tashlash emas, pullik jarimalar kiritish kerak deydi. Yirik o`g`rilarni esa "qul-

lik"ka sotib, ishlatish zarur. Shu bilan birga pulning jamiyatdagi roli to`g`ri talqin etilmagan (savdogarlarni qisqartirish taklif etiladi).

"Mehnat boylikning otasi va nihoyatda faol prinsipidir, yer esa uning onasidir" degan fikr ham V.Pettiga tegishlidir. Bu g`oyaning shunisi to`g`riki, mehnat boylikning yakkayu-yagona manbayi emas, chunki gap moddiy boylik, iste'mol qiymatlari hosil qilish ustida borganda faqat mehnat emas, balki tabiat ham ishtirok etadi, ammo to`g`ri qoida tovarning qiymatiga ham xato ravishda noo`rin qo`llaniladi. Shunday qilib, V.Petti o`zining qiymatning mehnat nazariyasiga qarama-qarshi o`laroq, qiymat manbayi sifatida mehnat bilan birga tabiatni ham qabul qilishni talab etadi. Buning sababi shuki, u iste'mol qiymati manbayi sifatida ham, qiymat manbayi sifatida ham bir xil gavdalangan.

Qiymat nazariyasi bilan daromadlar, ish haqi va renta to`g`risidagi nazariyalar bevosita bir-biriga bog`liq. V.Petti boshqa (D.Rikardo, T.Maltus) klassik maktab vakillari kabi, ish kuchini emas, balki mehnatni tovar deb hisobladi (aslida ish kuchi ham tovardir).

V.Petti mehnatni tahlil etishga kirishadi. Har bir konkret mehnat aniq narsani (baxt-saodatni), iste'mol qiymatini yaratadi. qiymat ikki qismdan iborat: 1) iste'mol qiymati, 2) almashuv qiymati - mahsulot almasha yoki sotilsa yuzaga chiqadi. Masalan, dehqon mehnatida shunday umumiylik borki, unga ko`ra barcha mehnatlarni bir-biri bilan solishtirish (chog`ishtirish) mumkin, narsalar (baxt-saodat) - tovarlarni almashuv qiymati bilan, ish vaqtini sarflash, umuman ishchilarning unumli energiya sarflashi bilan aniqlash mumkin. Bundan mavhum mehnat tushunchasi kelib chiqadi va buni birinchilardan bo`lib V.Petti tushuna boshladi. U mehnatning tabiiy bahosini ish haqi deb biladi va uning miqdorini aniqlashni o`zining vazifasi qilib qo`yadi. O`sha davrda Angliyada ish haqi qonun bilan tartibga solingan, uning eng yuqori pog`onasi ishchilarning hayoti uchun zarur bo`lgan jismoniy minimum mablag`lardan iborat edi (sog`lom odamning kunlik o`rtacha ovqati). Petti har bir ishchi "yashash, mehnat qilish va ko`payish uchun" kerakli narsani olsa bas, degan xulosaga keladi. Bu holatni V.Petti nazariy jihatdan isbotlamoqchi bo`ldi. U o`yladiki, agar ishchilarga ko`rsatilgan minimumdan masalan ikki hissa ko`p haq to`lansa, ular ikki marta kamroq ishlaydilar.

Tirikchilik uchun zarur mablag`lar nazariyasi xato bo`lib, avvalo ishchi kuchi qiymatiga kiruvchi tarixiy va axloqiy elementlarni o`z ichiga oladi. Shu bilan birga bu nazariyaning ijobiy tomoni ham mavjud bo`lib, ishchilar o`zlari yaratgan qiymatning faqat bir qismini (tiriklik uchun kerakli minimum mablag`ni) olayotgani ma'lum bo`lib qoldi. Mehnat tu-

fayli yuzaga kelgan qiymatning boshqa qismi esa qo`shimcha mehnat natijasi sifatida namoyon bo`ladi, bu qo`shimcha qiymat uningcha rentadir.

U ishlab chiqarmaydigan aholiga - dindorlar, advokat, amaldorlarga salbiy munosabatda bo`ldi, xuddi shuningdek u sotuvchilar sonini ham kamaytirish tarafdori edi. Tadbirkorlar va yer egalarining daromadlarini belgilash uchun umumiy bo`lgan "Renta" tushunchasi kiritiladi.

V.Petti renta nazariyasini ham ishlab chiqdi (siz ham rentani bir eslang). Uning fikricha, renta mahsulot (natura) ko`rinishida ish haqi va urug`likni ajratgandan keyin qoladigan mahsulot miqdoriga teng bo`lishi kerak. Demak, bu holda renta qo`shimcha mahsulotga teng. Pul holidayi renta qo`shimcha mahsulotning kumush miqdoriga teng qiymatidir.

V.Pettida foyda tushunchasi alohida kategoriya shaklida yo`q, renta barcha qo`shimcha qiymatga teng miqdor deb baholanadi. Shu sababli renta to`g`risidagi nazariyada amalda qo`shimcha qiymat haqida gap bo`radi. qiymatni mehnat sarflari sifatida qarab, V.Petti birin-ketin renta (qo`shimcha qiymat)ni qo`shimcha mehnat natijasi ekanligini aniqlaydi. Buni fermerning foydasi sifatida ham qaraydi.

Ish haqi va rentani mehnat asosida yuzaga kelgan qiymatning bir bo`lagi sifatida tahlil etib, Petti muhim xulosa chiqaradiki, unga ko`ra ish haqi va renta bir-biriga qarshi. Masalan, deydi u, bir bushel (36.4 kg) bug`doy 60 pensdan sotiladi, undan 20 pensi yer rentasiga, 40 pensi yer egasining ish haqi sifatida berilsa va ish haqi 1/8 ga yoki kuniga 8 dan 9 pensga ko`tarilsa, yer egasining 1 bushel bug`doydagi hissasi 40 dan 45 ga ko`tariladi, yer rentasi esa 20 dan 15 pensga (ya'ni 5 pensga) kamayadi.

V.Petti rentaning kelib chiqishi to`g`risida ham muhim va qiziqarli fikrlarni beradi (umuman, renta absolut va differensial bo`ladi). Differensial rentaning kelib chiqishini u yer uchastkalarining turlicha joylashganligi bilan tushuntiradi (birinchi sabab, ya'ni bozorga uzoq-yaqinligi, masofa, transport sarflari). U rentaning ikkinchi sababini ham aniqlab, yerning tabiiy unumdorligining turlicha ekanligini ko`rsatgan (o`zbek xalqida ham "Yerdan yerning farqi bor, yetmish ikki xil narxi bor", degan yaxshi maqol bor). Olimlarning fikricha, V.Petti differensial rentani Adam Smitdan ham yaxshi bayon etgan.

Absolut renta haqida gap borganda shuni aytish kerakki, bu renta yerga xususiy mulkchilik bo`lganda namoyon bo`ladi. V.Petti yer bahosi masalasini juda qiziq va noyob ravishda hal etishga uringan. Uning fikricha, yerni sotib oluvchi har yili renta olish huquqini qo`lga kiritgan shaxsdir. Shu sababli yerning bahosi bir yillik rentani ma'lum bir songa

ko`paytirish orqali aniqlanadi. Hamma masala shunda bo`lib, uni tanlash talab etiladi. Xo`sh, u nima bo`lishi mumkin?

V.Petti bu savolga javoban shunday deydi: yer sotib oluvchi o`zi va o`ziga yaqin avlod-ajdodlarining manfaatlarini e'tiborga olib ish yuritadi. Uningcha, odatda uch avlod vakillari bir vaqtda hamkorlikda yashaydilar: buva (50 yosh), o`g`il (28 yosh) va nabira (7 yosh). U shu uch avlodning hamkorlik davrida yashagan yillar rentasi yig`indisini yer bahosi deb qabul qiladi. U Angliya uchun bunday son 21 yilga teng ekanligini aniqlaydi. Demak, yerning bahosi shuncha bir yillik rentalar yig`indisiga teng, degan xulosa chiqariladi.

V.Petti yerni sotib oluvchi uchun yer yillik daromad manbai ekanligini tushungan. Shunga muvofiq u yerning bahosi shunday summaga teng bo`lishi kerakki, bu summa har yili olinadigan renta huquqini beradigan bo`lishi kerak, deb to`g`ri hisoblagan. Amalda yerning bahosini kapitallashgan rentadek hisoblash orqali V.Petti masalaning mohiyatini to`la va to`g`ri tushungan.

Ammo, yerning bahosi masalasi hali to`la hal etilmadi, chunki yerning bahosi ikki omilga bog`liq: 1) yer rentasining miqdori, 2) protsent (foiz) darajasi. V.Petti esa yuqorida qayd etilganidek, ssuda protsentini yer bahosidan chiqargan. Bu qiyin ahvoldan chiqish uchun u yer bahosi rentaning 21 ga ko`paytirilganiga teng deb hisoblagan (uch avlod - buva, ota va nevara birgalikda 21 yil yashaydilar va yerdan birga foydalanadilar, degan xulosa). Yerning asl bahosi masalasini boshqa olimlar to`g`ri hal etdilar.

V.Pettining "Siyosiy arifmetika" asari to`la ravishda uning vafotidan keyin bosilib chiqdi (kitob uning o`g`li lord Shelbern tomonidan nashr etilgan). Buning sababi shuki, unda Angliya va Fransiyani chog`ishtiruvchi ma'lumotlar bor edi. Bu asar yangi fan - statistikaga asos soldi. Bu davrda hali bu tushunchaning o`zi yo`q edi ("statistika" so`zi XVIII asr oxirida paydo bo`ldi).

V.Petti birinchilardan bo`lib davlat statistika xizmati tuzish zarurligi masalasini ko`tardi va ma'lumot to`plashning ayrim yo`nalishlarini belgilab berdi. Uningcha, mamlakatdagi aholining umumiy soni, joylashuvi, yoshi va kasbi hamda boshqa ma'lumotlar muhimdir. Iqtisodiy ko`rsatkichlardan asosiy tovarlarning ishlab chiqilishi va iste'moli, aholi daromadi, boylik taqsimoti haqidagi ma'lumotlar kerakli hisoblangan. Pettining kuzatishlaricha, mamlakatda faqat soliq va tashqi savdo bo`yicha ayrim ma'lumotlar bor edi, xolos. Biror masala haqida gap ochilar ekan, Petti "avval hisoblab ko`rish kerak" degan fikrni aytishni yaxshi ko`rar edi. Statistika bilan shug`ullanganligi tufayli ma'lum ma'noda "rejalashtirish" ma-

salalari ham ko'tarilgan. Masalan, u "ishchilar kuchi balansi" bilan shug'ullanib, mamlakatga shuncha vrach va advokat kerak, demak, oliy o'quv yurtlariga yiligi shuncha talaba qabul qilish kerak, degan hisob-kitoblarni keltirar edi. Odatda u Angliya va Fransiyaning iqtisodiy ahvolini solishtirib, qaysi davlat boyroq ekanligini aniq faktlar bilan ko'rsatishga intilgan.

"Siyosiy arifmetika" kitobining mukaddimasida u o'z uslubining yangi ekanligini ta'kidlab, qiyosiy (ozroq, ko'proq, yaxshiroq, yomonroq) ko'rsatkichlardan aniq statistik raqamlar - son, og'irlik bilan boshqa o'lchovlar tiliga o'tish kerakligini aytadi. U milliy daromad, milliy boylik haqida gapiradi va Angliyaning milliy boyligini hisoblab chiqadi (ma'lumki, bu ko'rsatkichlar hozirgi kunda juda muhim ko'rsatkich hisoblanadi). Masalan, u Angliyaning moddiy boyligini 250 million funt sterling deb baholaydi, ammo aholining 417 million funt sterling pulini ham shunga qo'shish kerak, deydi.

V.Pettining iqtisodiy ta'limoti aholining soni va tarkibidan boshlanishi nihoyatda muhimdir. Uning g'oyasi o'zidan keyingi Maltusdan keskin farq qiladi, agar Pettining fikri bo'yicha "aholi - boylikning asosi" bo'lsa, Maltusda aholining tez o'sishi kambag'allikning asosidir. V.Petti Angliyaning milliy daromadini ham hisoblab chiqdi. Uning hisobiga ko'ra, Angliyaning pul shaklidagi boyligi barcha boylikning faqat 3% teng ekan. Xuddi shundan hozirgi davrning milliy hisob schetlari yuzaga keldi, unga qarab ishlab chiqarish hajmini, bu boylikning aholi o'rtasida taqsimotini (iste'mol, jamg'arma, eksport, aholi, asosiy sinflar, guruhlar daromadi) va boshqalarni bilib olish mumkin. Albatta, hozirgi davr bilan solishtirganda bu hisob-kitoblarda jiddiy uslubiy xatoliklar bor edi. Masalan, u milliy daromadni aholining iste'mol sarflari yig'indisi deb bilgan, ya'ni jamg'arma, bino, qurilish, asbob-uskuna, yerni yaxshilashga ketgan kapital qo'yilmalar hisobga olinmasa ham bo'laveradi, deb noto'g'ri o'ylagan. Ammo, XVII asrdagi Angliya uchun bunday yo'l ancha realistik edi, chunki jamg'arma normasi past bo'lgan, Angliyaning moddiy boyligi nisbatan sekin o'sayotgan edi. Sal keyinroq V.Pettining bu xatolari uning izdoshi Gregori King tomonidan to'g'rilandi va XVII asr oxiridagi Angliya milliy daromadi nihoyatda to'g'ri hisoblab chiqildi.

E'tibor berib qaraydigan bo'lsak, V.Pettining so'nggi asarlari ko'proq aholi, uning o'sishi, joylashuvi va ish bilan bandligi masalalariga bag'ishlangan. V.Petti zamondoshi va do'sti, mayda savdogar Jon Graund bilan birgalikda demografik statistika faniga asos soldi. 1662 yildan bosh-

lab Angliya aholi sonining umumiy soni, tug`ilish, o`lim va tabiiy o`shish masalalari bo`yicha kitoblar yuzaga kela boshladi.

6.3. Fransiyada klassik iqtisodiy maktabning vujudga kelishi. P.Buagilberning iqtisodiy qarashlari

Agar Angliyada klassik iqtisodiy g`oyalarning boshlanishi V.Petti nomi bilan bog`liq bo`lsa, Fransiyada P.Buagilber bilan boshlanadi, bu g`oyalar Angliyada Rikardo bilan intihosiga yetgan bo`lsa, Fransiyada Sismondi bilan yakunlanadi.

Fransiyadagi ijtimoiy-iqtisodiy muhit Angliyanikidan keskin farq qilardi. Fransiyada feodal munosabatlar hali ham kuchli bo`lib, qirollar ("qirol - quyosh - Ludovik XIV") va uning atrofidagilar tomonidan qattiq himoya qilingan. Kolber tomonidan olib borilgan siyosat mamlakat iqtisodiyotining umumiy rivojiga olib kelmadi. U sanoatni, moliyani taraqqiy ettirish tarafdori edi, ammo bu ish qishloq xo`jaligining ziyoniga o`tkazildi, feodal munosabatlar to`la saqlab turildi (eslang, Angliya burjua inqilobi XVII asrda bo`lib o`tdi, vaholanki Fransiyada bu inqilob XVIII asr oxirida ro`y berdi), bu esa iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanishga to`siq edi. Manufakturalar paydo bo`ldi, ammo rivoj topmadi. Sex tizimi saqlangan bo`lib, rivojga to`siq edi.

Yer masalasi to`la hal etilmadi, "Senyorsiz yer yo`q" tamoyili saqlandi, mayda yer egaligi, dehqonlarning turli soliq va yig`imlarga mahkum etilganligi ularni bu tizimda yerni yaxshilash va ishlab chiqarishni rivojlantirishga rag`batlantirmas edi, vaholanki, aholining 3/4 qismi dehqonlar bo`lib, ular bu sohada tushkunlikda edi. Shu sababli, bu sohada islohotlar o`tkazish zarur bo`lgan, ammo unga shu davrdagi tizim halaqit berardi. Ichki bozor tor bo`lib, kapitalistik tadbirkorlikning o`shishiga yo`l bermasdi. Bu sinf asosiy soliq to`lovchi sinf edi, dvoryanlar va dindorlar umuman soliq to`lamagan, shahar burjuaziyasi hali nisbatan kam sonli, soliqlardan ustalik bilan bosh tortardi.

Yana bir muhim to`siq - bu urushlar edi. Fransiya olib borgan urushlar tufayli mablag`larning asosiy qismi shu urushlarga sarflanardi. qirol saroyidagi bazmi jamshidlar ham davlat xazinasiga katta ziyon keltirardi.

Demak, Fransiyada XVII asrning ikkinchi yarmida feodal munosabatlar o`zining cho`qqisiga chiqqan edi (Angliya bilan solishtiring), vaholanki Angliyada burjua inqilobi bo`lib, kapitalistik munosabatlar tez shakllana boshladi. Fransiyada yuqori tabaqa barcha yerning egasiga ay-

landi, dehqonlar shaxsan ozod bo'lsalar ham, feodal majburiyatlar nihoyatda ko'p edi. Xo'jalikdagi kapitalistik ukhad nihoyatda sekin rivojlandi, ichki bozor hiyla tor edi, xalq xo'jaligida natural xo'jalik asosiy bo'lib, sanoat rivoji past bo'lgan. Faqat zeb-ziynat buyumlari va parfumeriya mahsulotlari tayyorlash bo'yichagina Fransiya Yevropada yuqori o'rinda edi.

Ana shunday sharoit Fransiyaning XVII asr oxiri - XVIII asr boshidagi sotsial-iqtisodiy ahvoli klassik iqtisodiyotning Fransiya dagi asoschilaridan biri bo'lgan Pyer Buagilber (1646-1714) ning iqtisodiy qarashlariga katta ta'sir ko'rsatdi. Pyer Lepezan - iqtisodchining asl familiyasi bo'lib, de Buagilber - bu oila yer pomest'esining nomi edi. Lekin tarixda Pyer Buagilber nomi saqlanib qoldi. Pyer Lepezan de Buagilber dvoryan normand oilasidan chiqqan, u yaxshi ma'lumot olgach, adabiyot bilan shug'ullandi, keyinchalik Ruan okrugida oilaviy kasb-hunar sudya (hakam) lavozimini egalladi; dehqonlar ishini olib bordi; o'z ko'zi bilan ularning nochor ahvoliga guvoh bo'ldi; u bu lavozimni umri oxirigacha saqlab qoldi va katta o'g'liga topshirdi; o'zini "qishloq xo'jaligining advokati - himoyachisi" deb atadi.

Olimning tadqiqot predmetini qisqacha qilib jamoat boyligi konsepsiyasidan iborat deyish mumkin. Bu boylik pulning fizik massasi bilan emas, balki turli-tuman foydali boylik va buyumlardan, masalan, non, vino, go'sht, kiyim-kechak va boshqalardan iboratdir. Hatto yerga va pulga egalikning o'zi boylikni ta'minlaydi. Agar yer ishlanmasa, pul esa hayot uchun zarur ashyolar (masalan, oziq-ovqat va kiyim-kechak) aralashtirilmasa bunday "boylik" egasi qashshoqlikka mahkum etiladi.

Shu sababli jamiyatda pulni ko'paytirish emas, balki ishlab chiqarishni o'stirish masalasi iqtisodiy fanning asosiy vazifasi hisoblanishi kerak.

Olimning tadqiqot uslubiga quyidagilar xos:

- erkin raqobat sharoitida iqtisodiyotda avtomatik mo'tadillik mavjud bo'ladi;

- tovarlar va xizmatlar qiymati (qimmati) ni belgilashda xarajatlar qoidasiga amal qilinadi;

- milliy iqtisodiyot manfaatlari uchun shaxsiy manfaatning jamoat manfaatlaridan ustunligi tan olinadi;

- xo'jalik hayotida pulning mustaqil va ahamiyatli rolga yetarli baho berilmaydi va boshqalar.

Buagilber sanoat va savdoni kamsitish yo'li bilan qishloq xo'jaligining roli ataylab mutlaqlashtirgan.

Adam Smitdan ancha oldin shaxsiy manfaat (egoizm)ning jamiyat uchun ahamiyatini ko`ra bildi.

1691 yilda u Fransiyaning og`ir iqtisodiy ahvoldan chiqarish tizimini taklif etdi. Dastlabki fikrlari bo`yicha turli islohotlar o`tkazib (ular burjuademokratik xarakterga ega bo`lishi kerak edi), 1707 yilda esa uning g`oyalari yetilib, quyidagi uch qismdan tarkib topdi:

1. Soliq tizimini o`tkazish. Soliq tizimining dehqonlar mehnatidan manfaatdorlik tamoyiliga asoslanishi, undan tashqari soliq barchaga tegishli bo`lishi kerak edi.

2. Ichki savdoni har xil cheklashlardan ozod qilish (ichki savdo erkinligi); bu chora ichki bozorni kengaytirish, mehnat taqsimotining o`rnatilishini ta'minlash, tovar-pul muomalasini kuchaytirishi kerak edi;

3. Donning erkin sotilishiga yo`l berish, donga tabiiy baho ta'sirini cheklamaslik. Gap shundaki, mamlakatda donga sun'iy ravishda baho belgilangan bo`lib, ishlab chiqarish harajatlari qoplanmas edi, don yetishtirish o`smay qo`ygan edi. Buagilberning fikricha, iqtisodiyot erkin raqobat sharoitida rivojlanishi va tovarlar bozorida "haqiqiy qiymat"ga ega bo`lishi kerak edi. U davlat bu sohada dehqonlarga homiylik qilishi zarur, deb hisobladi.

Bu islohotlar mamlakat va xalq farovonligini oshirish va xo`jalikni rivojlantirishning boshlang`ich shartlari bo`lishi kerak edi. Buagilber o`z g`oyasini reklama qilish maqsadida bu islohot bu oyda qiroлга kerak bo`lgan summani yetkazib beradi, degan fikrni tarqatdi. Vazirlar esa ikki soat davomida kerakli qator qonunlarni tayyorlashi mumkin va xo`jalik "xuddi hamirturushdagi kabi" tez o`sadi, deydi u. U o`z takliflari bilan bir necha bor murojaat qildi. Ammo, uning bu harakatlari zoye ketdi. U o`z g`oyalarini kitoblarda bayon etdi va bu kitoblarni nashr ettirdi. Uning asosiy iqtisodiy asarlari "Fransiyaning to`la tavsifi", "Fransiya to`g`risida varaka", "Boyliklar tabiati to`g`risida traktat" va boshqalardir. Uning ayrim asarlari, masalan, 1707 y. 2 jildda chiqarilgan "Fransiya ayblari" kitobi ta'qiqlangan. Ularda Fransiyaning shu davrdagi og`ir iqtisodiy ahvoli to`la yoritib berilgan, ayniqsa qishloq xo`jaligining orqada qolish sabablari to`g`ri berilgan. Xalq xo`jaligi orqada qolishining bosh sababi - olib borilayotgan iqtisodiy siyosatning, Kolber (moliya boshlig`i) va boshqalarning merkantilistik qarashlari fosh etilgan. U faqat sanoat rivojini bir tomonlama qo`llab-quvvatlashga qarshi chiqdi. qishloq xo`jaligi manfaatlarini himoya qildi, don eksportini cheklashga qarshi chiqdi, soliq tizimini isloh qilish tarafdori bo`ldi, u ezilgan xalq ommasining ahvolini yaxshilash tarafdori edi (V.Petti bilan solishtiring). Olib borilayotgan iqtisodiy siyosat

xo`jalik hayotining tabiiy rivojiga teskari edi. Buagilber aytadiki, avvalgi davrdagi to`kin-sochinlikni qaytarish uchun mo`jiza qilish shart emas, tabiat ustidan bo`layotgan doimiy zo`ravonlikka chek qo`yish yetarlidir. Olimning fikricha, shunday soliq va iqtisodiy siyosat tadbirlari kerakki, ular tabiatga qarama-qarshi bo`lmasligi kerak. Bu g`oya shundan iboratki, unga ko`ra iqtisodiyotda shunday qonunlar borki, ularni bemalol, jazosiz buzish mumkin emas (ekologiyada ham shunday).

Shunga mos ravishda u tabiatning talablari nimadan iborat ekanligini ochib berishga uringan, obyektiv qonuniyatlarni o`rganishga kirishib, ilmiy tahlil qilish yo`li sari yirik qadam tashlagan. Ammo shu bilan bir vaqtda u xo`jalikdagi xodisalarni tabiiy va tabiiy bo`lmaganlarga ajratib, avvalgisini himoya qildi va keyingisini qoraladi. Buagilyber o`zi taklif etgan siyosatni amalda isbotlovchi nazariyani yaratishga intildi. Uning iqtisodiy qarashlari ko`p jihatdan V.Pettiga o`xshab, mamlakatning iqtisodiy o`sishi nima bilan bog`liq degan savolga javob topish edi. Buagilberni ko`proq va asosan Fransiya iqtisodining turg`unlik holati va uning orqaga ketishi sabablari qiziqtirardi. Bundan u umuman nazariy masalalar, masalan, xalq xo`jaligida qanday qonuniyatlar harakat qiladi va uning rivojini ta`minlaydi, degan masalaga o`tdi.

Buagilber bu muammoga javob berishda bosh e`tiborni "optimal baho paydo bo`lishi" masalasiga qaratdi. Uningcha iqtisodiy barqarorlik va taraqqiyotning eng muhim sharti proporsional va normal baholar hisoblanadi. Xo`sh, bu baholar nimadan iborat? Avvalo, bu baholar o`rtacha har bir sohadagi ishlab chiqarish harajatlarini qoplashga yordam berishi va ma`lum kirim, sof foyda keltirishi kerak. Aks holda ishlab chiqarish bo`lmaydi, undan so`ng, bu shunday baholarki, unda tovarlarni realizatsiya qilish jarayoni bekamu ko`st davom etishi va barqaror iste`mol talabi qondirilishi kerak. Va nihoyat, bu shunday baholarki, pullarning "o`z o`rni bo`lib", ular to`lov oborotini bajarishi va odamlar ustidan hukmronlik, zo`ravonlik qila olmasligi zarur.

Xalq xo`jaligi proporsionalligi ifodalangan baholar qonunini, aslida esa qiymat qonunini tushunish yangi va ilg`or g`oya edi. Olimning asosiy asarlari shu g`oyalar bilan bog`liq. Iqtisodiyotda "optimal baholar"ni qanday ta`minlash mumkin? Buagilberning fikricha, baholarning bunday strukturalari raqobat erkinligi sharoitida stixiyali ravishda tarkib topadi.

Erkin raqobat sharoitining buzilishi Fransiyada donga maksimal baholarning qo`yilganligidir, deydi u. Uningcha, donga erkin baholar belgilansa, baholar birmuncha oshadi, bu dehqonlarning da-romadini oshiradi va ularning sanoat tovarlariga talabini ko`taradi, oqibatda bu mahsulotlarni

ishlab chiqarish ortadi va hokazo. Bunday zanjirli reaksiyalar bir vaqtning o'zida "proporsional baholar" o'rnatilishiga va xo'jalikning ravnaqiga olib keladi.

Demak, Buagilber iqtisodiy erkinlik tarafdori edi va talabga qarshi chiqmaslikni taklif etadi. Shu bilan birga, u davlatning iqtisodiy funksiyasini inkor etmadi: bu o'sha davr uchun, real hayotni tushungan amaliyotchi olim uchun tabiiy edi. Uningcha, davlat to'g'ri soliq tizimi orqali mamlakatda iste'mol va talabni yuqori darajada ta'minlashi mumkin. Agar iste'mol sarflari oqimi pasaysa, tovarlarni sotish va ishlab chiqarish keskin kamayadi. Agar kambag'allar ko'proq ishlab topsalar, soliqlarga kam sarf qilsalar, ular o'z daromadlarini tez sarflashga moyildirlar. Boylar esa, aksincha, o'z daromadlarini saqlashda va demak, mahsulotni sotishda qiyinchilik tug'dirishiga olib keladi.

Buagilberning bu mulohazalari iqtisodiy ta'limotlarning keyingi yuz yillikdagi rivojiga katta ta'sir etdi. Jamiyat boyligi va iqtisodiy o'sish bo'yicha prinsipial jihatdan ikki xil qarash mavjud.

Birinchisi bo'yicha ishlab chiqarishning o'sishi jamg'arish hajmi (ya'ni jamg'arma va kapital qo'yilmalar)ga bog'liq. Bunda to'lovlarga talab avtomatik ravishda (stixiyali) amalga oshadi. Bu konsepsiyaga ko'ra, ortiqcha ishlab chiqarish inqirozlari bo'lishi inkor etiladi.

Ikkinchi pozitsiya bo'yicha iste'mol talabi ishlab chiqarishning yuqori sur'atlarda o'sishini qo'llaydigan omil sifatida qaraladi. Buagilber ma'lum ma'noda mana shu pozitsiya tarafdori edi va u qonuniy ravishda iqtisodiy inqirozlar muammosini keltirib chiqargan.

Buagilber inqiroz xodisasini xo'jalikning ichki qonuniyatlari bilan emas, balki yomon davlat siyosati bilan bog'laydi. Uningcha, yaxshi siyosat olib borish yo'li bilan talab kamomadini hal etish va inqirozlarni chetlab o'tish mumkin. Bu masala juda murakkab bo'lib, Seyga tegishli (buni keyin qarab chiqamiz) "bozorlar qonuni"ga asos bo'lgan deyish mumkin, ya'ni erkin mahsulotlar almashuvi tizimida mahsulotlarning ortiqcha ishlab chiqarilishi mumkin emas (inqirozlar bo'lmaydi). Aksincha, Shumpeterning fikricha, Buagilber iste'mol talabining yetarli emasligi va jamg'arma ortiqchaligi sababli, o'sha davrdagi tizim uchun inqiroz xavfi bo'lib, tizim barqarorligiga shubha bildirgan, ya'ni Sey qonunini oldindan tanqid qilgan.

Buagilber o'zining "Boyluk, pul va o'lponlarning tabiati to'g'risida mulohaza" asarida iqtisodiy inqiroz davrida nima ro'y berishini yorqin va obrazli ifodalab beradi, uningcha, odamlar faqat yetishmovchilikdangina emas, ortiqcha boylukdan ham o'lishi mumkin ekan. Tasavvur qilingki, deydi u, 10-12 odam bir-biridan ajratilib, zanjirband qilingan. Birida oziq-

ovqat ko`p, ammo boshqa hech narsa yo`q; ikkinchisida esa kiyim-kechak serob, uchinchisida ichimliklar ko`p va hokazo, ammo ular bu mahsulotlarni almasha olmaydilar. Zanjirlar bu oddiy insonlarga tushunarsiz inqirozlarni keltirib chiqaruvchi iqtisodiy kuchlardir. Buagilber insoniyat tarixida XX asrda bir necha bor ro`y bergan yirik iqtisodiy inqirozlarni oldindan ko`ra bilgandek (ma'lumki, ishsizlik va qashshoqlik sharoitida sutlar dengizga to`kilgan, ekin maydonlariga o`t qo`yilganligi aniq).

Merkantilistlardan farqli ravishda u boylikning manbayi almashuv sohasi emas, balki ishlab chiqarish degan edi. Almashuvni esa ishlab chiqarish rivojining sharti sifatidagina qaraydi.

Buagilber V.Pettidan holi, mustaqil ravishda qiymatning mehnat nazariyasiga asos soldi, u bozor bahosi va "haqiqiy baho"ni farqlagan, "haqiqiy baho mehnat sarfi bilan belgilanadi", degan. U haqiqiy baho deganda, ishlab chiqarishning turli tarmoqlari o`rtasida mehnat taqsimotining to`g`ri proporsiyasini tushungan. Shunday proporsional taqsimotning zaruriy shart-sharoiti sifatida ishlab chiqaruvchilar orasidagi erkin raqobat yotadi.

V.Pettidan farqli ravishda (qiymatni pul shaklida ifodalashni taklif etgan) Buagilber qiymatning pul shaklini qat'iy ravishda inkor etgan, shunday zaruratga ehtiyoj yo`q degan. Agar V.Pettining diqqat markazida pullar v boshqa tovarlar o`rtasidagi almashuv munosabatlari turgan bo`lsa, Buagilberning e'tibori tovarlarning tovarga bevosita munosabati, ya'ni tovarlarning to`g`ridan-to`g`ri almashuviga qaratilgan edi. Buagilber uchun shu narsa xarakterli ediki, u pulga keskin qarshi bo`lgan, pulda barcha yovuzlik va ofatlarning manbayi mujassamlangan, tovarlarning "haqiqiy baho" asosida almashuvi buzilishining sababi ham shunda deydi u. U oltin va kumushni buyuk yovuzlik deb baholaydi, pulga qarshi mutaassiblik (fanatizm) bilan kurashadi. Pulning yagona yaxshi tomoni shundaki, u almashuvni osonlashtiradi. Oltin va kumush o`rnini qog`oz pul bimalol qoplaydi. Ko`rinib turibdiki, olim pulning barcha funksiyalarini tushunib yetmaydi. Pul umumiy ekvivalent bo`lib, uning roliga qiymatga ega bo`lgan tovarlarga xizmat qilishi mumkin. Shu sababli uningcha, tovar ishlab chiqarilishini saqlagan holda, pulni yo`q qilish kerak. Shu yerda u iqtisodiy munosabatlarning ikki shakli o`rtasidagi chambarchas aloqani tushunmadi, uning bir shaklini (tovar) saqlab, ikkinchi (pul) shaklini yo`q qilmoqchi edi.

Olim tovar ishlab chiqarishning asl maqsadi faqat iste'molni qondirishda deb xato o`ylagan (iste'mol va almashuv uchun).

Demak, Buagilberning eng buyuk xizmati shundaki, u qiymatni sarflangan ish vaqtiga tenglashtirdi. Lekin u tovar ishlab chiqarishning qulay tomonini saqlagan holda uning salbiy tomonlarini tugatishni orzu qiladi. Agar Pettining iqtisodiy ta'limotida almashuv qiymati asosiy bo'lsa, Buagilberda iste'mol qiymati bosh rolni o'ynadi. Aslida ularni bir-biridan ajratib bo'lmaydi.

Buagilber qarashlaridagi cheklanganlik (faqat dehqonlarni himoya qilishi, sanoat va savdoni yetarlicha baholamasligi), bizningcha tarixan bo'lib, Fransiya kapitalizmi rivojining xususiyatlaridan kelib chiqadi, nazariy jihatdan orqaga qarash bor. Agar Angliyada sanoat, savdo va hatto qishloq xo'jaligida kapitalistik munosabatlar to'la g'alaba qozongan bo'lsa, uning iqtisodiyoti mehnat taqsimoti, raqobat, kapital va ishchi kuchlarining faolligi bilan xarakterlanar edi; Fransiyada esa bu munosabatlar endi shakllana boshlagan edi, xolos.

XULOSA

XVII-XVIII asrlarda qulay ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlarda dastlab Angliyada klassik iqtisodiy maktab kurtaklari paydo bo'la boshladi. Bu yangi iqtisodiy g'oyalar V.Petti nomi bilan bog'liq (burjua inqilobi, manufaktura va savdoning rivojlanganligi, agrar islohot, dehqonlarning chegaralanishi, mustamlakachilik siyosati, qulay tarixiy, tabiiy va geografik hamda iqlimiy sharoitlar).

Klassik iqtisodiy maktabning shakllanishi avvalgi g'oya merkantilizmdan prinsipial farq qiladi, agar merkantilizmda boylikning asosi muomala sohasi (javohir, oltin, kumush, pul, savdo saldosi)da vujudga keladi deb qaralgan bo'lsa, endi boylik ishlab chiqarish sohasida vujudga keladi deb isbotlab berildi. V.Petti yangi kapitalistik jamiyatni, erkin tadbirkorlikni, kapitalistlarni himoya qildi, xususiy mulkni "muqaddas" va "dahlsiz" deb bildi. U iqtisodiy tadqiqotda tabiiy fanlarni, ya'ni mavhum usullarni qo'llab har bir masalaning ichki bog'liqligiga asosiy e'tiborni qaratdi, matematik va statistik usullardan keng foydalandi.

V.Petti "tabiiy baho" (qiymat), "siyosiy baho" tushunchalarini kiritdi, tovar qiymatining unga sarflangan mehnat miqdori bilan o'lchanishi g'oyasiga, ya'ni qiymatning mehnat nazariyasiga asos soldi. "Mehnat boylikning otasi, yer esa uning onasidir" degan fikrni bildirdi. Qiymatni aynan almashuv qiymati (pul) shaklida tushundi.

Ish haqi ishchilarga tirikchilik uchun zarur bo'lgan jismoniy minimum, ya'ni "yashash, mehnat qilish va ko'payish" uchun kerak darajada

to`lansa bas, degan g`oyani ilgari surdi. Kapitalistlarning foydasini imkoni boricha oshirishni, ishchilarning soliq to`lashlarini zarur deb bildi.

Pulning roli va uning mamlakatdagi miqdori masalalarini asosan to`g`ri hal etdi, ya'ni pul miqdori ishlab chiqarilgan mahsulot miqdoriga to`g`ri, pulning aylanish oborotiga esa teskari proporsionalligini aniqladi. Pulning me'yorda bo`lishini qo`llab-quvvatladi.

Yer va renta masalalarini ancha puxta ishlab chiqdi. Ish haqi va rentaning bir-biriga qarama-qarshiligini isbotladi (yer bahosini to`g`ri hal etmadi).

Petti "Siyosiy arifmetika" va boshqa asarlarida statistika, aniqrog`i demografik statistika faniga asos soldi. "Aholi - boylik asosi" masalasini to`g`ri qo`ydi. Milliy daromad masalasini qo`ydi va uni qisman hal etdi.

Fransiyadagi klassik iqtisodiy maktabning dastlabki vakili P.Buagilber ham muhim g`oyalarni ilgari surdi. Bu mamlakat ahvoli Angliyanikidan ancha katta farq qilardi. Shu sababli iqtisodiy qarashlarda o`ziga xoslik seziladi. Agar Petti ko`proq sanoat va savdoni qo`llagan bo`lsa, Buagilber asosan qishloq xo`jaligi sohasini tadqiq etdi va o`zining muhim xulosalarini chiqardi. Qiymatni aynan iste'mol qiymati shaklida tushundi. "Proporsional baholar" tarafdori edi, erkin tadbirkorlik, raqobat va erkin baholarni qo`lladi. Ortiqcha ishlab chiqarish inqirozini to`g`ri tushuntirib berdi, pulga salbiy munosabatda bo`ldi, oltin va kumushlarni yovuzlik sababi deb bildi. Noto`g`ri ravishda faqat qishloq xo`jaligini qo`llab-quvvatladi, sanoat va savdoga kam e'tibor qildi. Buagilberning iqtisodiy islohotlari bo`yicha takliflari o`z davri uchun nihoyatda ahamiyatlidir.

Asosiy tushuncha va iboralar

Klassik (namunaviy) maktab; mehnat boylik manbayi; tabiiy va siyosiy baholar; pulning miqdori; (iste'mol va almashinuv); V.Pettining ish haqi, renta nazariyalari; yer bahosi; statistika; inson resurslari; P.Buagilber; iste'mol qiymati; ishlab chiqarish va qishloq xo`jaligi; boylik va qashshoqlik.

Nazorat va mulohaza uchun savollar

- 1.Klassik iqtisodiy maktab vujudga kelishining shart-sharoitlari. Bu maktabning merkantilizmdan asosiy farqi nimadan iborat?
- 2.V.Pettining iqtisodiy qarashlari, uning uslubi.
- 3.qiymat, ish haqi, pul, renta to`g`risidagi g`oyalar.

4. Kapitalizm, xususiy mulk, erkin tadbirkorlikka bo'lgan munosabat.
5. V. Pettining qarashlaridagi cheklanganlik.
6. Fransiyaning shu davrdagi iqtisodiy ahvoli va uning P. Buagilber qarashlariga ta'siri.
7. P. Buagilber nima uchun qishloq xo'jaligini qo'llab-quvvatladi?
8. Fransiya iqtisodiyotini rivojlantirish uchun qanday islohotlar taklif etildi?
9. Proporsional baholar, iqtisodiy inqiroz to'g'risidagi g'oyalar.
10. Nima uchun P. Buagilber pulga qarshi edi?
11. Qiymat tushunchasining talqini.
12. Mo'l-ko'lchilik davrida ham qashshoqlik bo'lishi mumkinligi qanday isbotlanadi?

"Kimki g'alla eksa, u haqiqatni ekadi".
Avestodan.

7-BOB. FIZIOKRATIZM IQTISODIY TA'LIMOTI

7.1. Fiziokratizm iqtisodiy ta'limoti vujudga kelishining tarixiy shart-sharoitlari va uning mohiyati

Fiziokratlar (lotincha physio - tabiat va kratos - hokimiyat) XVIII asrda Fransiya ijod etgan klassik iqtisodiy maktab namoyandalaridir. Fiziokratlar maktabi feodalizmdan kapitalizmga o'tish davrida rivojlandi, bu iqtisodiy yo'nalish Fransiya vujudga keldi va bu tasodifiy emas edi. Fransiya iqtisod va ayniqsa, sanoat bo'yicha Angliyadan ancha ortda bo'lishiga qaramay, bu yerda ham sanoatning kapitalistik turi - manufaktura rivojlana boshladi (bu haqda yuqorida aytib o'tildi). Ammo mamlakat hali ham agrar holatda edi. Aholining asosiy qismi qishloqlarda yashar, milliy boylikning 2/3 qismi shu sohada yuzaga keltirilar edi. Dehqonlarning ahvoli tobora yomonlashdi, qishloq xo'jaligining tushkunligi esa eng yuqori cho'qqiga ko'tarildi. Asosan mayda dehqon xo'jaliklaridan iborat Fransiya yangi, nisbatan samarali kapitalistik sinf - fermerlar ham paydo bo'lib, tobora rivojlandi. Islohotlarni amalga oshirish sust bordi, feodal majburiyatlar tobora oshdi. Oqibatda dehqonlarning norozilik harakati kuchaydi. Mamlakatning moliyaviy ahvoli fojiali edi. Mamlakat ishlab chiqarish kuchlarining rivoji feodal iqtisodiy munosabatlar bilan qarama-qarshilikka uchradi. Burjua inqilobiga olib keladigan omillar ko'paydi.

Feodal tuzumga qarshi kurash g'oyasi fiziokratlar va ularning asoschisi F.Kenyening iqtisodiy ta'limotida asosiy o'rinni egalladi.

Bu ta'limot fermerlar sinfini himoya qildi, ishlab chiqarishni, asosan qishloq xo'jaligini mamlakatni og'ir ahvoldan chiqarishning bosh yo'li deb belgiladi. Tabiiy qonun-qoidalarga amal qilish kerakligi, shu yo'l bilan mamlakat boyligini orttirish mumkinligi ko'rsatib berildi.

Fransiyadagi qishloq xo'jaligining ahvoli va uni yaxshilash tadbirlari tadqiqotlarning asosi bo'ldi (P.Buagilber ham shu masalaga katta e'tibor bergan edi). Eksploatatsiyaning asosiy shakli obrok bo'lib, u pul va natural mahsulot shaklida olingan. Deyarli barcha haydaladigan yer, yaylov va o'rmonlarning 80 foizi dvoryanlarga tegishli edi. Obrok shampardon sifatida to'langan va hosilning 25 foizini tashkil etgan. Ijaraga olingan yerning yarim hosili yer egalari (pomeshshikka) to'langan. 1789 yilda (inqilob boshlangan yil) Fransiyada ikki million xonavayron bo'lgan dehqon bor edi, bu paytda soliq doimo oshib borgan.

Agrar masalani hal etish fiziokratlarning asosiy vazifasi bo'lib qoldi. Ular qishloq xo'jaligini mamlakat boyligining asosi deb tushundilar.

Fiziokratlarning muhim tomoni shuki, ular merkantilistlardan farq qilib, o'z tadqiqotlarini iqtisodiyotning muomala sohasidan ishlab chiqarish sohasiga ko'chirdilar. Olimlar iborasi bilan aytganda ular "zamonaviy siyosiy iqtisodning haqiqiy otalari" edilar. Ularning xizmati shundaki, o'sha davr dunyoqarashi doirasida kapitalning dastlabki tahlilini berishdi. Bu ularni boshqalardan ajratib turuvchi asosiy masala edi. Ammo, fiziokratlar ishlab chiqarish sohasini faqat qishloq xo'jaligi sohasi bilan cheklab qo'ygan edilar (Fransiyaning ta'siri), ular sanoat (hunarmandchilik)ni samarasiz soha deb bilganlar.

Bu ta'limot, garchi uning ko'pgina xatolari bo'lsa ham (bu haqda quyida gapiriladi), haqiqatga yaqinlashish borasida navbatdagi muhim qadam hisoblanadi. O'sha davrda Fransiyada olib borilgan iqtisodiy siyosat (Kolberning merkantilizmi) qattiq tanqid qilinadi. Ludovik XIV o'rniga kelgan yangi qirol Ludovik XV ham eski siyosatni davom ettirdi, Fransiya Angliya bilan yetti yillik urush olib borib, unda yengildi, Kanadadan va Sharqdagi bir qancha mustamlakalaridan ajraldi, oqibatda Yevropadagi ikkinchi darajali davlatga aylandi. Shu sharoitda bu ahvoldan chiqish yo'li tabiatdan qidirildi.

Fiziokratlarning dasturi bo'yicha Fransiyadagi feodalizm qoldiqlari tugatilishi, fiskal (soliq) tizimni ratsionalizatsiya qilib, rentadan yagona soliq olinishi, mayda yer uchastkalari birlashtirilib, don savdosidagi barcha

proteksionistik to`siqlar bartaraf etilishi kerak edi, oddiyroq qilib aytganda, Angliyadagi qishloq xo`jaligiga xos ish yuritish taklif etildi.

7.2. F.Kenye - fiziokratizm ta'limotining asoschisi. Uning "Iqtisodiy jadval" asaridagi g`oyalar

(1694-1774 yy.) har tomonlama keng bilimli olim bo`lib, Versal yaqinida kambag`al dehqon oilasida dunyoga keldi, u yoshligidan meditsinaga havas qo`ydi, qishloq jarrohidan dars oldi, tibbiyot amaliyoti unga shuhrat keltirdi. Dvoryan unvoniga ega bo`ldi va Versal saroyiga (Ludovik XV qirol saroyiga) o`tdi. 1718 yilda vrachlik kasbini oldi. 1744 yilda meditsina doktori ilmiy darajasiga erishdi, 1752 yildan esa Ludovik XV xonadonida tabiblik qildi (Leybmedik). Tibbiyot va biologiyaga oid ko`pgina asarlar yaratdi. Eng muhimi shuki, u oltmish yoshdan boshlab iqtisodiyot muammolari bilan bevosita shug`ullana boshladi.

Fransua Kenye

Shuni ta'kidlab o`tish kerakki, F.Kenyening iqtisodiy g`oyalari qirol saroyida - Versalda yuzaga keldi. Bu yerda u umrining deyarli oxirigacha yashadi va ijod qildi. Bizningcha, bu yerda obyektiv iqtisodiy informatsiya yetarli bo`lgan va olim ulardan yaxshi foydalanib o`z ta'limotlarini yaratgan. 1766 yilda Adam Smit ham uning mehmoni va suhbatdoshi bo`lgan edi. Didro va D`Alamber tomonidan chop etilgan "qomus"da F.Kenyening aqolalari: "Fermerlar", "Don", "Aholi", "Soliqlar" paydo bo`ldi (1756-1757yy). 1758 yilda uning asosiy va eng muhim asari - "Iqtisodiy jadval" kitobi dunyoga keldi. F.Kenye bu asarlarida fiziokratizm maktabi asoslarini yaratdi, uning nazariy va siyosiy dasturini ta'riflab berdi. Uning ishini va tadqiqotlarini XVIII asrning ikkinchi yarmida Fransiyaning taniqli davlat arbobi A.Turgo (1727-1781 yy.) davom ettirdi. Fiziokratizm g`oyalarini (ayniqsa F.Kenye ta'limotini) Dupon de Nemur, D`Alamber, V.Mirabo, G.Letron va boshqalar keng targ`ib etdilar. Shunday qilib, haqiqiy fiziokratlar maktabi yoki o`sha davr tili bilan aytganda "iqtisodchilar maktabi" tarkib topdi. Uning eng rivojlangan davri XVIII asrning 60-70 yillariga to`g`ri keladi.

Qishloq xo`jalik ishlab chiqarishi muammolari tadqiqot predmeti sifatida qaraladi. Shu bilan birga, xalq xo`jaligi tarmoqlarining o`zaro chambarchas bog`liqligi deyarli e`tiborga olinmaydi

F.Kenye "tabiiy tartib" konsepsiyasini ilgari surdi, bu olimning uslubiy platformasi edi ("tabiiy huquq" konsepsiyasini eslang), bunda u paydo bo'layotgan va tobora mustahkamlanayotgan dahlsiz xususiy mulkni tushundi, iqtisodiyot erkin raqobat asosida rivojlanishini, bozor bahosining stixiyali o'zgarishi, ya'ni davlatning aralashuvini inkor etadigan jarayonni qo'llab-quvvatladi, boylikning adolatli taqsimlanishini istar edi. Iqtisodiy rivojlanish odamlarning istak xohishiga bog'liq bo'lmagan tabiiy jarayon bo'lib, uning ma'lum qonuniyatlarga bo'sunishini tan olish fiziokratlarning so'zsiz yutug'i edi. Bu qonunlar ularning fikricha tarixiy bo'lmay, abadiy qonunlar deb qaralgan edi. Shu sababli ishlab chiqarishning kapitalistik (bozor) shakli tabiiy va abadiy ishlab chiqarish shakli deb hisoblangan (hozirgi rivojlanish buni ko'p jihatdan isbotlamoqda).

F.Kenye almashuvning ekvivalentligi ta'limotini ilgari surdi. U almashuv yoki savdo boylik yaratmaydi, demak, almashuv jarayoni hech narsa ishlab chiqarmaydi, deb hisoblagan. Erkin raqobat sharoitida almashuv sohasida teng miqdorli qiymatlarning almashuvi ro'y beradi. Bu qiymat tovarlarda ular bozorlarga kirmasdan oldin ham mavjud bo'ladi (V.Pettining tovar qiymati faqat almashuv paytida paydo bo'ladi, degan fikri noto'g'ridir). Bundan kelib chiqadiki, almashuv jarayonida boylik yaratilmaydi va foyda paydo bo'lmaydi. Almashuvning ekvivalentligi to'g'risidagi ta'limot mekantilistlarning qarashlarini inkor etish uchun nazariy asos bo'ldi. Bu holat shu bilan birga fiziokratlardan boylik manbayini muomala sohasidan tashqarida izlashni taqozo etdi. Ammo, F.Kenye miqdorli qiymatlarning almashuvi sababini to'g'ri tushuntirib bera olmadi, chunki qiymat nazariyasi hali to'la ishlab chiqilmagan edi va u qiymatni ishlab chiqarish harajatlari bilan aynan bir deb hisobladi.

Fiziokratlarning iqtisodiy tizimida "sof mahsulot" to'g'risidagi ta'limot markaziy o'rinni egallaydi. F.Kenye yalpi ijtimoiy mahsulot va ishlab chiqarish harajatlari o'rtasidagi farqni sof mahsulot deb bilgan, boshqacha qilib aytganda bu ishlab chiqarish chiqimlaridan oshiqcha mahsulotdir. F.Kenye "sof mahsulot" faqat qishloq xo'jaligida, dehqonchilikda yaratiladi, bu sohada tabiat kuchlari ta'sirida iste'mol qiymatlari miqdori ko'payadi, deb ta'kidlaydi. Sanoatda esa iste'mol qiymatlari faqat turli kombinatsiyalarga uchraydi, mehnat jarayonida dehqonchilikda yaratilgan mahsulotning shakli o'zgaradi, lekin uning miqdori ko'paymaydi, shuning uchun "sof mahsulot" paydo bo'lmaydi va boylik yaratilmaydi (kuchli, ammo noto'g'ri mantiq bor).

A.Smitning fikricha, shu asosda hunarmandlar (sanoatchilar) unumsiz, foyda bermaydigan sinf deb qaralgan. Aslida esa fiziokratlar bu

sinfning borligini tan oladilar, uni unumsiz emas, balki foydaga sof qo`shimcha daromad keltirmaydigan sinf deb qaraganlar. A.Turgo esa bu sinfga yuqori baho berib, "haq to`lanadigan sinf" deb qaraydi.

Fiziokratlar qiymatni iste'mol qiymatiga, hatto tabiat mahsulotiga tenglashtirganlar (almashuv qiymati ham bor). Ularni faqat miqdoriy soha, ya'ni ishlab chiqarish jarayonida olingan iste'mol qiymatlarining ortiqcha qiymati (iste'mol qilingandan ortig`i) qiziqtirgan. Bu narsa asosan dehqonchilikda aniq namoyon bo`ladi. Ammo F.Kenye ta'limotining boshqa tomoni ham bor, uning fikricha "sof mahsulot" miqdori ishlab chiqarish chiqimlarining miqdoriga bog`liqdir, bu chiqimlarga xom ashyo sarflari, materiallar va ish haqi kiradi. Materiallarning qiymati belgilanganligi tufayli, ish haqi tirikchilikning minimum harajatlariga keltirilgan ekan, "sof mahsulot" (qo`shimcha qiymat) qo`shimcha mehnatning samarasi sifatida yuzaga keladi. Shunday qilib, fiziokratlarda qo`shimcha qiymat tushunchasi qarama-qarshi xarakterga ega. Ular uni tabiatning sof hadyasi hamdir, ya'ni dehqonlarning qo`shimcha mehnati natijasidir, deb qaraganlar (qo`shimcha qiymat yaratishda tabiat ham ishtirok etadi). Fiziokratlarning bunday fikrlashi qiymatning ijtimoiy tabiatini tushunmaslikdan va qiymat tushunchasini iste'mol qiymati bilan qorishtirib yuborish oqibatida yuzaga keldi. Foyda tushunchasi mustaqil kategoriyaga ajratilmagan, hatto inkor etilgan. Renta qo`shimcha qiymatning yagona shakli sifatida qabul qilingan ekan, foyda ishlab chiqarish chiqimlarining faqat ajralmas qismi bo`lishi mumkin edi. Ular foydani ish haqining shakli sifatida qaraganlar, foyda go`yoki odatdagi ish haqidan o`zining kattaroq miqdori bilan farq qilgan va u kapitalistlar tomonidan foyda sifatida to`la iste'mol qilingan.

Fiziokratlarning "unumli" va "unumsiz" mehnat to`g`risidagi ta'limoti "sof mahsulot" to`g`risidagi ta'limot bilan chambarchas bog`liq bo`lib, uning mantiqiy davomi deb hisoblanadi. Merkantilistlardan farqli ravishda ular "sof mahsulot" yaratuvchi mehnat unumli bo`ladi, ya'ni qo`shimcha qiymatni yaratadi, degan edilar. Bu unumli mehnatning tabiati to`g`risidagi masalaga prinsipial to`g`ri yondashish yo`li edi. Ammo renta qo`shimcha qiymatning yakkayuyagona aniq shakli sifatida tan olinganligi sababli dehqon mehnati birdan-bir unumli mehnat deb hisoblanadi, ishlab chiqarishning boshqa sohalaridagi (sanoatda ham) mehnat "unumsiz", ya'ni samarasiz deyiladi. Bundan dehqonchilik mehnatini boshqa mehnat turlariga qarshi qo`yish asossizdir, chunki yollanma mehnat ishlab chiqarishning qaysi sohasida qo`llanmasin, qo`shimcha qiymat yaratadi, demak bu ham mehnat, bu soha ham unumli mehnatdir.

F.Kenye "sof mahsulot" to`g`risidagi o`z qarashlari asosida jamiyatni uch sinfga bo`ladi: unumli sinf (fermerlar), yer egalari sinfi va unumsiz sinf (bu sinfni u sanoatchilar sinfi deb ham ataydi). Unumli sinfga dehqonchilikdagi barcha xodimlar, qishloq xo`jalik ishchilari ham, fermerlar ham, ya'ni uningcha "sof mahsulot" yaratuvchilarning hammasi kiradi. Yer egalari "sof mahsulot" yarat-maganligiga qaramasdan, shu bilan birga bu mahsulotning iste'molchilari hisoblanadi, chunki ular uni ijara to`lovi sifatida oladilar. Samarasiz, "unumsiz" sinf vakillari esa dehqonchilikdan boshqa tarmoqlarda ishlaydi (sanoat, savdo, xizmat sohasi). Ular "sof mahsulot" yaratmaydilar.

Jamiyatning sinfiy tuzilishi to`g`risidagi bu ta'limotning asosiy kamchiligi shuki, F.Kenye yangi jamiyatning asosiy sinflarini ko`ra bilmaydi, to`g`rirog`i bunga tarixiy sharoit halaqit beradi. Bu tizimda yollanma ishchilar bilan kapitalistlar birlashtirilgan. Fransiyada o`sha davrda kam bo`lsa ham, proletariat sinfi mavjud edi, lekin kapitalistik munosabatlarni rivojlanmaganidan burjua jamiyatining boshqa sinflarga qarshi tura oladigan mustaqil sinfga ajralmagan edi. Sinflar to`g`risidagi ta'limotning bu kamchiliklaridan qat'i nazar, jamiyatni sinflarga bo`lishning iqtisodiy belgilarini aniqlash va iqtisodiy asoslarini ko`rsatishga urinish ijobiy voqea hisoblanadi.

Fiziokratlarning muhim xizmatlaridan biri shuki, ular birinchilardan bo`lib, kapital tushunchasini tahlil qilishgan. Asarlarida bevosita "kapital" so`zi qo`llanilmagan, ammo yerlarning zaxini qochirish, ya'ni yer sifatini yaxshilash, qurilish, ot, plug, borona uchun ma'lum tipdagi dastlabki avans (bo`nak) hamda urug`lik va ishchibatraklarga beriladigan avans boshqacha ekanligi aniq belgilanadi. Chunki birinchisiga qilingan harajat bir necha yilda bir marta bo`lib, o`z-o`zini asta-sekin qoplaydi (asosiy kapital), ikkinchisi esa yiliga yoki doim bo`lib, har bir hosil tufayli qoplangan. Shu sababli F.Kenye ularni dastlabki avans (hozirgi zamon nuqtayi nazaridan asosiy kapital) va yillik avans (aylanma kapital) deb atadi. Bu g`oya A.Smit tomonidan rivojlantirildi. Bu o`sha davr uchun buyuk kashfiyot edi. Shunisi muhimki, aylanma kapital bilan birga asosiy kapital ham doim harakatda deb qaraladi. Dehqonchilikda qo`llaniladigan kapitalning moddiy elementlariga qishloq xo`jaligi qurollari va inventar, mol, urug`lik, odamlarning tirikchilik vositalari va boshqalar kiritilgan. F.Kenye merkantilistlardan farqli ravishda (ular kapitalni pul bilan aynan bir deb hisoblaganlar), pullarning o`zi emas, balki pulga olinadigan ishlab chiqarish vositalari kapital hisoblanadi, deydi. Ammo kapitalning bu moddiy elementlari umumiy mehnat jarayonining oddiy elementlari sifatida, kapi-

talistik ishlab chiqarish jarayonida ishlatiladigan ijtimoiy shaklidan ajralgan holda qaraladi, oqibatda kapital abadiy, ya'ni tarixiy bo'lmagan kategoriya deb ko'rsatiladi.

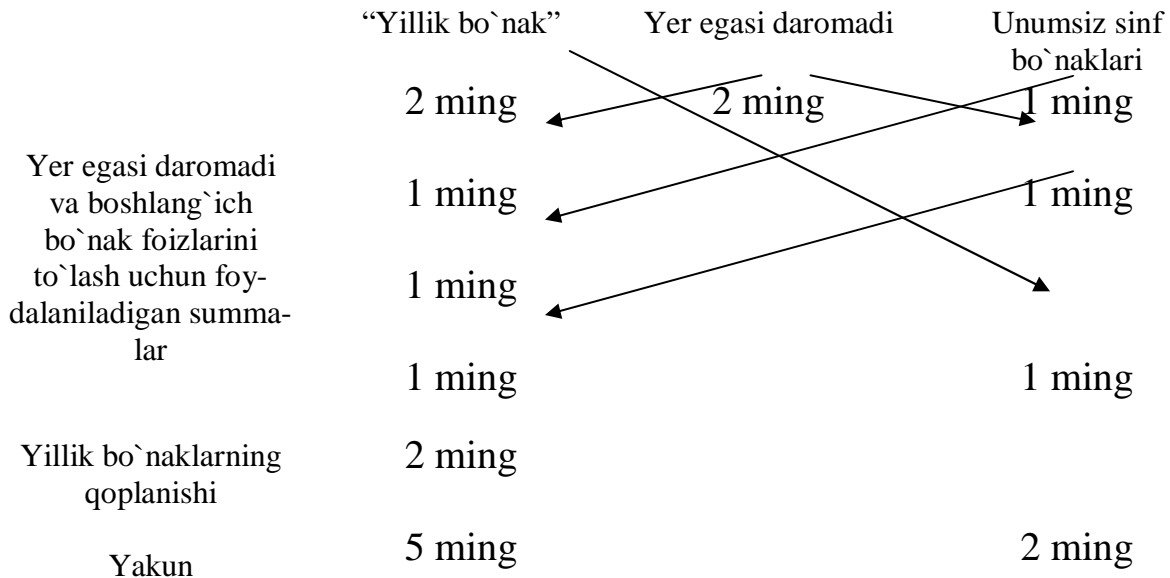
Ishlab chiqarish chiqimlari (xarajatlari)ni tadqiq qilish orqali kapitalning tashkil etuvchi qismlarini ajratish imkoni paydo bo'ldi, bunda kapitalning (oborot) aylanish xarakteri hisobga olindi. Kapitalning bir qismi boshlang'ich avans (bo'nak) hisoblanib, unga qishloq xo'jalik inventari, qurilish, mol va boshqalarga ketgan sarflar kiradi, shulardan 10 foizi yillik amortizatsiya hisoblangan, yillik avans deb atalgan kapitalning boshqa qismiga urug'lik olish, asosiy qishloq xo'jalik ishlari, ishchi kuchi uchun harajatlar kiradi.

Boshlang'ich avans bilan bog'liq kapital sarfi ishlab chiqarish sikli bir qancha (qator yillar) ichida to'la aylansa, yillik avansga sarflangan kapital esa bir ishlab chiqarish sikli (bir yil) davomida to'la aylanadi. Bu yerda amalda doimiy va aylanma kapital to'g'risidagi g'oya berilgan, ammo bu tushunchalar boshqa so'zlarda ifoda etilgan, xolos. Shunisi diqqatga sazovorki, F.Kenye kapitalni asosiy va aylanma kapitalga bo'lganda faqat ishlab chiqarish kapitali bilan bog'lagan holda bergan, uni muomala kapitali (savdo kapitali) bilan qo'shib yubormagan. Shu sababli u pul va tovarni ishlab chiqarish kapitalining biror tarkibiy qismiga kiritmasdan, to'g'ri fikr yuritgan. Shunday qilib, fiziokratlar asosiy va aylanma kapitalga oid muammoni nazariy jihatdan yechishga asos soldilar.

F.Kenye iqtisodiyot tarixida takror ishlab chiqarish jarayonini va yalpi ijtimoiy mahsulot muomalasini butunicha ko'rsatish uchun birinchilardan bo'lib urinib ko'rdi. U o'sha davr jamiyati fuqarolarini uch sinfga bo'ladi: birinchisi - unumli sinf (fermerlar); ikkinchisi - mulkdorlar sinfi (pomeshchik, cherkov...) va uchinchisi - unumsiz sinf (hunarmand, ishchi va savdo xodimlari). Bu jarayon sxematik ravishda "Iqtisodiy jadval"da tasvirlangan. Unda mamlakatda ishlab chiqarilgan tayyor mahsulotning aylanishi orqali qanday taqsimlanishi ko'rsatilgan, buning oqibatida ishlab chiqarishning avvalgi hajmida qayta boshlash uchun shart-sharoitlar yaratiladi.

"Iqtisodiy jadval"ning bir necha variantlari mavjud, biri Versalda 1758-1759 yillarda chop etilgan. 1894 yilda bu jadvalning boshqa varianti topildi. Birinchi variant bo'yicha (2-chizmaga qarang) kapital aylanishi quyidagicha ro'y beradi. qishloq xo'jaligida yaratilgan jami qimmat 5 mingga teng bo'lib, shundan 3 mingi yerni ishlashga ketgan xarajatdir. Fermerlar yetishtirilgan mahsulotning $\frac{2}{5}$ qismidan aylanma kapital uchun foydalanadilar, $\frac{1}{5}$ qismi unumsiz sinfga sotiladi va unga asosiy kapitalni

(asbob-anjomni) ta'mirlash uchun kerakli asbob-uskuna olinadi. Bu yerda fermerlar faqat "boshqarish uchun haq olganliklari" sababli unumdor narsa fermer mehnati emas, balki yerdir. qoldiq esa yer egasiga renta sifatida to`lanadi.

Izoh: Strelkalar xarajatlarning yo`nalishini ko`rsatadi

Bundan bir ming kelasi yil aylanma capital sifatida reinvestitsiya qilinadi

7.1-chizma. F.Kenyening iqtisodiy jadvali (Birinchi varianti)

Yer egalari o`zlarining 2 minglik daromadining yarmini sanoat tovarlari olishga sarf qiladilar, "unumsiz sinf" 2 mingga xom ashyo va qishloq xo`jaligi mahsulotlari sotib oladi. Bu jarayon natural ko`rinishda ham namoyon bo`lishi mumkin. Bunda 3/5 qism mahsulot muomalaga kiritiladi, undan xuddi pul shaklida ham foydalanish mumkin. Unda jarayon boshidan fermerlar iqtisodiyotdagi 2 ming pul massasiga ega bo`ladilar. Yerdan foydalanish huquqiga ega bo`lish uchun bu summa egalari (yer ularniki) beriladi, ular esa bu summani oziq-ovqat mahsulotlari (1 ming) va sanoat tovarlari (1 ming) olish uchun sarflaydilar; endi fermerlar olingan 1 mingni asosiy kapitalni qoplash uchun hunarmandlarga (unumsiz sinfga) beradilar, ular esa olingan 2 mingni qishloq xo`jalik mahsulotlari olish uchun sarflaydilar. Oqibatda fermerlar 3 ming oladilar va 1 mingni sarflaydilar (qoldiq 2 ming); shu yo`l bilan boshlang`ich holatga qaytadilar.

"Unumsiz" sektorning sof mahsuloti 0 ga teng, yangi ishlab chiqarish sikli boshlanishi bilan 2 ming pul shaklida yana yer egalariga (renta) beriladi.

Barcha aytilgan fikrlar bir yil uchundir, lekin uni oylar bo'yicha ham tahlil etish mumkin. Bu hozirgi davrdagi taniqli iqtisodchi V.Leontyevning "xarajatlar - chiqarishlar" jadvalini eslatadi. Xuddi Leontyev tizimidek ma'lum boylikni yaratish uchun kerakli barcha omillardan cheklangan aniq nisbatda foydalaniladi, mazkur sektorning mahsulot qiymati boshqa sektorning umumiy to'lovlari bilan to'la qoplanadi (1-jadvalga qarang). Bizning misolda uchta sektor mavjud (uning soni ko'p ham bo'lishi mumkin).

1-jadval

Ishlab chiqarish	Xarid			Ishlab chiqarishning bir yillik hajmi
	I	II	III	
Fermerlar	2	1	2	5
Yer egalari	2	0	0	2
Hunarmandlar	1	1	0	2
Yakuniy xarid	5	2	2	9

Bu jadvalda uch tarmoq (sektor)ning o'zaro bog'liqligi ko'rsatib berilgan.

Shuni ta'kidlab o'tish kerakki, jadvalning boshqa variantida ham oddiy takror ishlab chiqarish qarab chiqilgan (boshlang'ich va oxirgi holat teng). Hayotda odatda kengaytirilgan takror ishlab chiqarish ro'y beradi. F.Kenyening asosiy vazifasi qirol va yer egalarini jamiyat asosi sifatida saqlab qolish edi. Ammo u mulkdorlar sinfini birinchi o'ringa qo'ya olmas edi, chunki bu olimning dehqonchilikning ustunligi haqidagi fiziokratik konsepsiyasiga qarshi chiqar edi. Bundan tashqari u asosiy tamoyilni sinflarning ishlab chiqarish vositalariga munosabatini inkor etadi.

Jadvalda F.Kenye iqtisodiy ta'limotining asosiy tomonlari: uning "sof mahsulot" va "kapital", unumli va unumsiz sinflar to'g'risidagi ta'limoti aks etgan; unda muallifning kapitalistik ishlab chiqarish usulining himoyachisi sifatidagi sinfiy pozitsiyasi ham ko'rinib turibdi. F.Kenye takror ishlab chiqarish jarayonini tahlil qilishga kirishganda baholarning o'zgarmasligini asos qilib oladi (bunda almashuv ekvivalentlik tamoyili asosida ro'y beryapti deb faraz qilinadi). Bu jarayon tashqi bozordan ab-

straksiya qilinadi (ya'ni bu xodisa faqat ichki bozor sharoitida ro'y beryapti deb qarash kerak).

Qishloq xo'jalik yilining oxiri hosil yig'ib olish tugallangan davr muomala (aylanish) momentining boshlang'ich punkti qilib olingan. Dehqonchilik yalpi mahsulotining qiymati 5 mlrd livr (1799 yilgacha amal qilgan o'sha davrdagi Fransiya pul birligi) bo'lib (4 mlrd oziq-ovqat, 1 mlrd xomashyo), u unumli sinf vakillariga (fermerlarga) tegishli, shundan 1 mlrd sarflangan asosiy kapital qiymatini qoplaydi. Jami asosiy kapital ("boshlang'ich avans") 10 mlrd livrga teng deb qabul qilinsa, u ta'mirlashga (amortizatsiyaga) muhtoj, ya'ni har yili o'zining boshlang'ich qiymatiga nisbatan 10 foiz yeyiladi (eskiradi) deb hisoblanadi. Aylanma kapital ("yillik avans") 2 mlrd, "sof mahsulot" qiymati 2 mlrd, "unumsiz sinf" o'tgan davr mobaynida ishlab chiqilgan 2 mlrd livrlik mahsulotga ega.

Shunday qilib, yalpi ijtimoiy mahsulot 7 mlrd livrga teng (5 mlrd 2 mlrd). Undan tashqari fermerlar qo'lida naqd 2 mlrd livr pul ham bor (5 mlrd + 2 mlrd + 2 mlrd = 9 mlrd), ular bu summani muomala - aylanish boshlanguncha yer egalariga ijara haqi, ya'ni renta to'lab qo'ygan edilar.

Xo'sh, bu variantda yaratilgan mahsulotning realizatsiya va aylanish jarayoni qanday amalga oshadi? "Iqtisodiy jadval"ning shartlariga ko'ra bu jarayon besh aktdan iborat bo'lib, har biri 1 mlrd livrga tengdir.

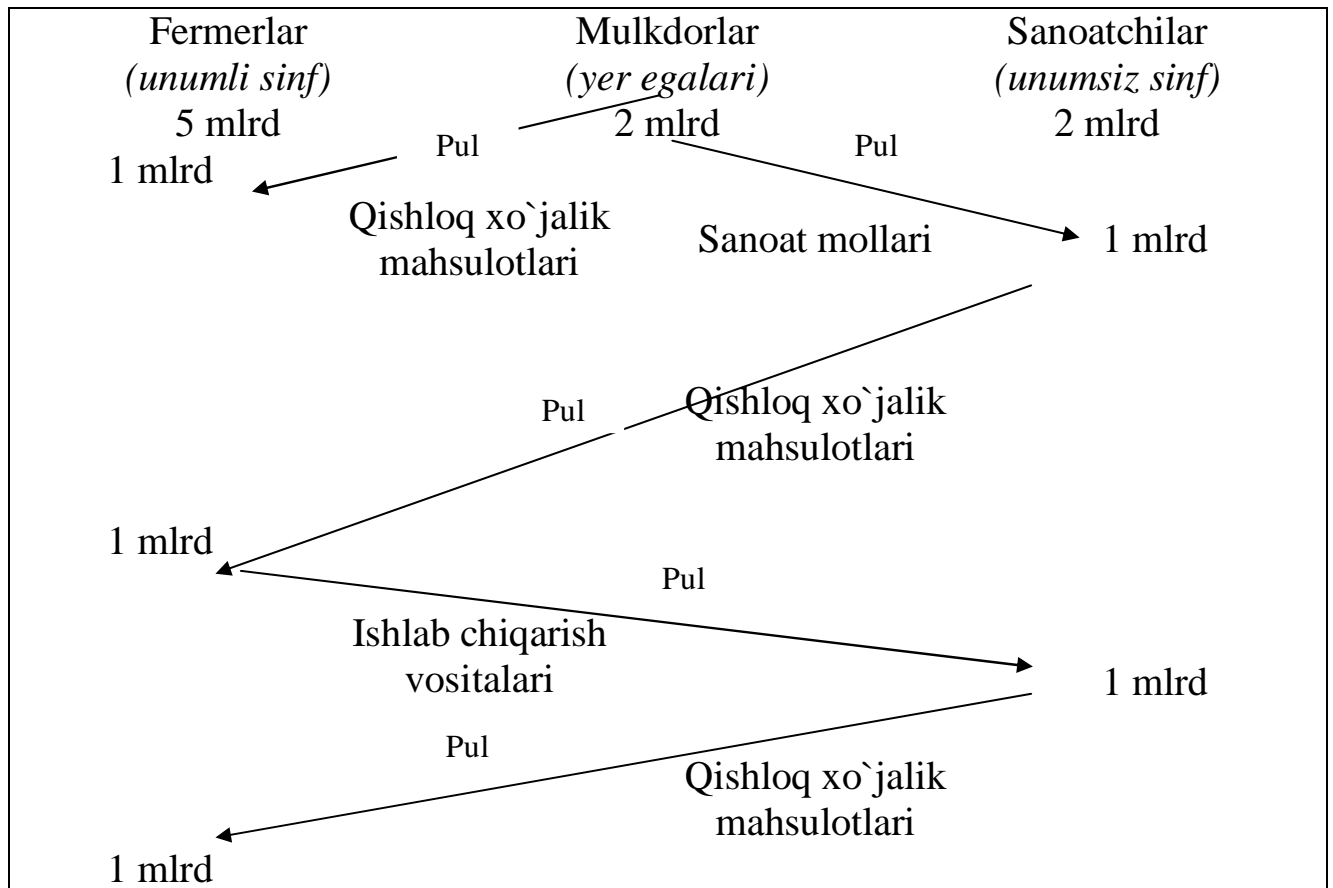
1. Mulkdorlar "unumli sinf"dan 1 mlrd livrlik oziq-ovqat mahsulotlari sotib oladilar. Natijada bu operatsiyada qishloq xo'jaligi mahsulotining 1/5 qismi realizatsiya qilinadi, yer egalarining mulki muomala sohasidan iste'mol sohasiga o'tadi.

2. Mulkdorlar "unumsiz sinf"dan 1 mlrd livrlik sanoat mahsulotlari sotib oladilar. "Unumsiz sinf" shu bilan o'z mahsulotning yarmini realizatsiya qiladi.

3. "Unumsiz sinf" mulkdorlardan olgan puliga "unumli sinf"dan iste'mol uchun kerakli mahsulotni oladi. Shu yo'l bilan qishloq xo'jaligi mahsulotining yana 1/5 qismi realizatsiya qilinadi.

4. "Unumli sinf" "unumsiz sinf"dan olgan 1 mlrd livrga uning o'zidan ("unumsiz sinf"dan) shuncha pulga ishlab chiqarish qurollarini oladi. Ular asosiy kapitalning yeyilgan, ishdan chiqqan elementlarini qayta tiklash uchun kerak. Bu operatsiya oqibatida ("unumsiz sinf"ning) sanoat mahsulotining ikkinchi yarmi realizatsiya qilinadi.

5. Aylanish jarayonining beshinchi, yakunlovchi aktida "unumsiz sinf" "unumli sinf"dan 1 mlrd livrlik qishloq xo'jalik xom ashyosi xarid qiladi.

7.2-chizma. F.Kenyening iqtisodiy jadvali (2-variant)

Umumiy ijtimoiy mahsulotning aylanish natijalariga ko'ra sinflar o'rtasida 3 mlrd livrlik qishloq xo'jalik mahsuloti va 2 mlrd livrlik sanoat buyumlari realizatsiya qilindi. "Unumli sinf" ixtiyorida qolgan 2 mlrd livrlik mahsulot barcha sinflar o'rtasidagi muomalaga kirmaydi, u faqat shu sinf doirasida aylanadi (jadvalda bunday aylanish berilmagan). Bu mahsulot qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishi jarayonida sarflangan urug' va oziq-ovqat mahsulotlari o'rnini qoplaydi. "Unumli sinf" tomonidan sotib olingan sanoat tovarlaridan asosiy kapitalning sarflangan qismini qoplash uchun foydalaniladi. Naqd pul 2 mlrd livrlik muomala (aylanish) natijasida "unumli sinf" qo'liga qaytishi mumkin, ammo bu pul yana keyingi muddat uchun ijara haqi sifatida yer egalari qo'liga kelib tushadi. Shunday qilib, yangi ishlab chiqarish siklini boshlash, ishlab chiqarishni joriy etish uchun zaruriy shart-sharoitlar yaratildi. Ammo, u ilgari hajmda, ya'ni oddiy takror ishlab chiqarish uchun mos keladi.

Jadvalda keltirilgan raqamlar haqiqatga yaqin, ularni F.Kenye qirol mahkamasidan olgan bo'lishi aniq.

"Iqtisodiy jadval"da takroriy ishlab chiqarishni tahlil qilish asosida olingan muhim ilmiy xulosa shundaki, unda ayrim-ayrim oldi-sotdi aktlari qarab chiqilmasdan, ko'plab individual aktlar sinflar o'rtasidagi muomalaga birlashtirilgan. Ana shu sinflar o'rtasidagi muomala F.Kenye tadqiqotining predmeti edi. Olim aylanish (muomala)ni takror ishlab chiqarish jarayonining shakli sifatida, pul muomalasini esa kapitalning aylanish momenti sifatidagina qarab chiqishga uringan.

F. Kenye iqtisodiyot tarixida birinchi bo'lib makroekonomik modellashtirishni amalga oshirgan edi.

F.Kenyening ijodi nihoyatda yuqori baholangan edi.

Fransuz iqtisodchisi Mirabo V.R. (1715-1789) fikricha, dunyo paydo bo'lganidan buyon asosan uchta kashfiyot siyosiy jamiyatlar mustahkamlanishiga ko'mak bergan: 1) yozuv; 2) tanga; 3) "Iqtisodiy jadval".

F.Kenye ta'limotida bir qancha kamchiliklar mavjud, sinflar to'g'risidagi g'oyada izchillik va ilmiylik yo'q. Sanoatchilar ("unumsiz sinf") ishlab chiqarish vositalaridan mahrum etilgan (chunki mahsulotning hammasi sotib yuboriladi) va ularda ishlab chiqarishni qaytadan boshlash imkoniyati yo'q (vaholanki, hunarmandlar asosiy kapitalga ega). Ammo F.Kenyening jadvali iqtisodiyot tarixida birinchi marta natural, ya'ni tovar va pul holidagi moddiy ne'matlarning makroekonomik zanjiridir. Undagi g'oyalar bo'lajak iqtisodiy modellarning kurtagi bo'lib qoldi.

7.3. A.Turgo va uning iqtisodiy ta'limoti

F.Kenyening g'oyalari Ann Rober Jak Tyurgo (1727-1781 yy.) tomonidan davom ettirildi va chuqurlashtirildi. Ammo u o'zini F.Kenye shogirdi yoki davomchisi deb hisoblamagan. U Parijda normand dvoryanlar oilasida tug'ildi, Sarbonnaning Teologiya (diniy) fakultetini tugatdi, ammo bu sohada ishlamadi. 1751 yildan Parij parlamentining chinovnigi, 1761-1774 yillarda Limojda intendant (harbiy qismda xo'jalik mudiri), 1774-1776 yillarda moliya bosh nazoratchisi, qirol Ludovik XVI davrida moliya vaziri sifatida bir qancha antifeodal islohotlar o'tkazdi (don savdosidagi cheklashni yo'q qildi, savdo gildiyalarini tugatdi...), ammo bu o'zgarishlar Turgo iste'foga chiqqach, bekor qilindi. U ham F.Kenye singari Didro, D'Alamber va ularning yordamchilari tomonidan chiqarilayotgan "qomus"ga bir nechta falsafiy va iqtisodiy maqolalar yozdi.

A.Turgo hayoti va ijodida progressiv chinovnik Vensan Gurne katta rol o'ynadi. U fiziokratlardan ancha farqli ravishda sanoat va savdon-

ing mamlakat ravnaqidagi rolini to`g`ri tushundi. Sof bozor iqtisodiyoti-dagi mashhur laissez faire, laissez passer (bu tamoyilga ko`ra, iqtisodiyot davlat aralashuvisiz rivojlanishi kerak) tamoyili birinchi bor shu tadqiqotchi tomonidan ilgari surilgan degan fikr bor. U boshqalar qatori hunarmandchilikdagi sex cheklashlariga qarshi chiqdi, erkin raqobatni qo`llab-quvvatladi.

A.Turgo V.Gurne (u 1759 yilda vafot etdi) bilan F.Kenye xuzurida ko`p bo`lgan, u ular bilan asosiy masalalarda maslakdosh bo`lsa ham, ko`p sohalarida boshqacha fikr yuritar edi. A.Turgo Parijda A.Smit bilan ham uchrashgan.

A.R.J.Tyurgo

A.Turgoning iqtisodiy qarashlari uning 1766 yilda yozilgan (1769-1770 yillarda chop etilgan) "Boylikning paydo bo`lishi va taqsimlanishi to`g`risidagi mulohazalar" asarida nisbatan to`la yoritilgan. U Kenye fikrlarini faqat targ`ibot qilish bilan cheklanmadi, uni rivojlantirdi. U kapitalistik ishlab chiqarish munosabatlarini ancha chuqur tushundi, feodalizmni islohotlar o`tkazish yo`li bilan yaxshilash mumkin degan fikrga ishonmadi (Kenye ishongan), kapitalizm feodalizm kobig`ida vujudga keladi va g`alaba

qiladi degan g`oyani ilgari surdi.

Bu kitob aslida Parijga o`qishga kelgan ikki xitoylik uchun darslik sifatida yozilgan va 100 ta aniq tezisdan iborat (V.Petti uslubi), ammo ba'zi qoidalar aksioma (isbot talab etmaydigan qoida)dan iborat. Bu iqtisodiy teoremlar aniq uch qismga bo`linadi. 31 ta tezis (teorema) fiziokratik g`oyalar majmuidan iborat (ustoz F.Kenyening ta'siri). Ammo "sof mahsulot" nazariyasi F.Kenyedan boshqacharoq talqin etiladi, aslini olganda bu yerda qo`shimcha qiymat haqida gap boradi va bu mahsulot tabiatning sof in'omidan dehqon mehnati bilan yuzaga keladigan ortiqcha mahsulot sifa-tida qaraladi hamda asosiy ishlab chiqarish vositasi bo`lgan yer egasi to-monidan o`zlashtiriladi.

Keyingi 17 ta teorema qiymat, baho va pulga bag`ishlangan. A.Turgoning bu sohadagi fikrlari o`ziga xos xarakterga ega va qiymatning mehnat nazariyasidan ancha yiroq. Uningcha almashuv qiymati va tovarning bahosi tovarlar nisbati, almashuvda ishtirok etayotgan shaxslar, sotuvchi va oluvchi istagining intensivligi bilan aniqlanadi (marjinalistik talqin). Ammo, A.Turgoning bu g`oyasi uning ta'limotiga hech ham mos kelmas edi.

Oxirgi 52 ta teoremada A.Turgoning tarixiy ahamiyatga ega bo'lgan asosiy iqtisodiy g'oyalari keltiriladi. Yuqorida aytilganidek, fiziokratlar jamiyatni uch sinfga bo'ladilar. A.Turgo esa jamiyatni sinflarga boshqacharoq ajratadi, "unumsiz" sanoatchilar sinfini u ikki qismga bo'ladi: birinchisiga tadbirkor manufakturistlar, fabrika egalari kiradi, ular katta kapital egalari sifatida namoyon bo'lib, o'z avans, ya'ni bo'naklari yordamida ish joyi yaratadilar va uni foyda olish uchun sarflaydilar. Ikkinchilari - bu oddiy hunarmandlar bo'lib (ishchilar), ular o'z qo'l kuchlari hisobiga ish haqi oladilar (ishlab chiqarish vositalaridan mahrum). A.Turgo ish haqini V.Petti va F.Kenye kabi tirikchilik uchun zarur minimum mablag'lar asosida hal etadi, ammo Kenyedani farqli ravishda nega shunday bo'lishi kerakligining mexanizmini tushuntirib bermoqchi bo'ladi. Uning asosiy dalili shuki, mehnatga talab taklifga nisbatan kamayib boradi, ishchilar o'rtasida raqobat boradi.

Xuddi shu kabi yer egalari sinfi ham fabrikantlar kabi ikki razryadga ajratiladi, bular avans beruvchi tadbirkorlar yoki kapitalistlar va faqat ish haqi oluvchi oddiy ishchilardir. Bu katta ijobiy voqea, chunki Fransiyada bu sinflar mavjud edi.

Demak, A.Turgo bo'yicha jamiyatda besh sinf mavjud, bu haqiqatga yaqindir. U yollanma ishchida qo'l kuchidan boshqa ishlab chiqarish vositalari yo'qligini ochib beradi, kun kechirish uchun u o'z mehnatini boshqalarga sotishi zarurligini ko'rsatadi. A.Turgoning bunday fikrga kelishida vaqtning ham ta'siri bor, chunki u Kenyedani keyinroq yashadi.

Turgoning ta'limotida pul, qiymat, sinflar va daromad nazariyalari tahlil etiladi.

Uning fikricha, oltin, pul ham, agar ular miqdori oshib ketsa, boshqa tovarlar kabi o'z qimmatini (foydalilik- naflilik) yo'qotishi mumkin (marjinalistik g'oya). Pulning miqdori jamiyatdagi ishlab chiqarilayotgan tovarlar va xizmatlarga mos kelishi shart. U shuni qayd etadiki, "milliy boyligi" bu avvalo yerlar va ulardan olinadigan "sof mahsulot"dir.

Bu olim ham qiymatning sarf-xarajat konsepsiyasini qo'llaydi. Noyoblikka e'tibor berib, tovar xarid etishda eng muhim element deb qaraladi (marjinalizm mavzusiga qarang).

A.Turgo boshqalar kabi erkin sohibkorlik mehnatini qo'llab-quvvatladi, dehqonchilik qo'shimcha, ya'ni sof mahsulot manbayi ekanligini (bu fikr Kenyeniki) tan olgan holda sanoat va savdoga ham ko'p e'tibor qiladi.

U kapitalni Kenyega nisbatan ancha chuqur va to`la tahlil etdi. Kenye kapital deganda asosan natural (mahsulot) shaklidagi bo`naklar summasi (xomashyo, mehnat haqi va boshqalar)ni tushungan, shu sababli uning tizimida kapital jamiyatdagi sinflar o`rtasidagi mahsulotlar taqsimoti muammosi bilan chambarchas bog`lanmagan. Kenyening tizimida foyda o`rni yo`q; kapitalist faqat "ish haqi olgan", bu "ish haqi"ning qanday vujudga kelishi ham tahlil etilmagan.

Bu sohada A.Turgo ancha ilgarilab ketadi. U foydani chetlab o`ta olmaydi, hatto to`g`ri tuyg`u asosida uni tadqiq etishni sanoat kapitalistidan boshlaydi; bu yerda foydaning kelib chiqishi haqiqatdan ham aniqroq ko`rinadi, vaholanki boshqa fiziokratlar (Kenyega ham) "barcha ortiqcha mahsulot yerdan kelib chiqadi" degan noto`g`ri aqidaga asoslanadilar.

U o`z ustozlari va maslakdoshlaridan "tabiiy tartib" konsepsiyasini buzayotganligi uchun kechirim ham so`rab qo`yadi, chunki u tahlilni sanoatdan boshlaydi va dehqonchilikni keyin qarab chiqadi. Ammo uning uzri noo`rindir, aksincha u muammoni yechishga to`g`ri yondashgan; yollanma ishchi kuchidan foydalanuvchi fermer kapitalist o`z kapitalidan kam deganda xuddi fabrikant singari foyda olishi va renta sifatida yer egasiga berishi kerak bo`lgan ma`lum ortiqcha (qo`shimcha)ni ham olishi kerak.

Eng ajoyib teorema 62-tezis bo`lib, unga ko`ra ishlab chiqarishga qo`yilgan kapital o`z-o`zidan ortib borish qobiliyatiga egadir. Xo`sh, o`z-o`zidan ortib borish darajasi va nisbatlari nima bilan belgilanadi?

A.Turgo kapital tomonidan yaratiladigan mahsulot qiymati nimadan iborat ekanligini tushuntirmoqchi bo`ladi (aslida kapital emas, balki mazkur kapital asosida harakatga keladigan mehnat yaratuvchidir). Avvalo, uning fikricha, mahsulot qiymati kapital sarflarini, shuningdek, ishchilarning ish haqini qoplashi kerak. qolgan qismi (aslida qo`shimcha qiymat) uch qismga ajraladi: birinchisi, foyda bo`lib, kapitalist pul kapitalining egasi sifatida "hech qanday mehnatsiz" olishi mumkin bo`lgan daromadga teng. Bu ssuda (pul) foiziga mos foydadir. Foydaning ikkinchi qismi fabrika yoki ferma ochishga tavakkal qilgan kapitalistning "mehnati, tavakkalchiligi va san'atini" to`lashga sarf etiladi. Bu tadbirkorlik daromadidir. Shunday qilib, aslida A.Turgo sanoat foydasining ssuda va funksional kapitalga bo`linishini ko`rsatib berdi. Agar pul foizi past bo`lsa, bilingki, bu kapitalning ortiqchaligi oqibati hamdir, deydi u.

Foydaning uchinchi qismi rentadir. U faqat dehqonchilikda band kapitalistlar uchun mavjuddir. Soʻzsiz, bu tahlil iqtisodiyot fanida aytilgan yangicha gʻoyadir.

Ammo, olimning keyingi fikrlari izchil boʻlmay, yana fizio-kratizm qobigʻiga qaytadi. Boshida foydani foizdan chiqaradi, bu minimum boʻlib, unga har bir kapitalist egalik qilish huquqiga ega.

Agar kapitalist idorasida xotirjam oʻtirmasdan fabrikaning faoliyatiga yoki qishloq xoʻjaligida batraklar ishiga boshchilik qilsa, unga maʼlum qoʻshimcha, oʻziga xos maosh beriladi. Foiz oxir-oqibatda yer rentasiga tenglashtiriladi, chunki kapital bilan eng oson bajariladigan operatsiya bu yer uchastkasi olish va uni hech tashvishsiz ijaraga topshirishdir. Endi qoʻshimcha qiymatning asosiy shakli yer rentasi boʻlib qoldi, qolgani esa uning hosilalaridir. Yana butun jamiyat faqat yer yaratadigan "ish haqida oʻtirgan" boʻlib chiqadi.

Yuqorida aytilganidek, A.Turgo nazariyotchi olim boʻlishdan tashqari amaliyotchi chinovnik edi. U qirol Ludovik XVI davrida moliya vaziri boʻlib ham ishladi, oʻzining bir qancha ilgʻor gʻoyalarini ilgari surishga intildi.

U birinchi boʻlib davlat moliyasini sogʻlomlashtirishga harakat qildi, bu sohada uzoq muddatli dastur tuzib chiqdi, unga koʻra yer egaligidan tushadigan daromadlardan olingan soliqlar tizimi tugatilishi kerak edi. Umuman u sanoat va savdodagi odil boʻlmagan soliqlarni tartibga solishga kirishdi. U budget chiqimlarini cheklashga intildi, bundan saroy xodimlarining ortiqcha sarf-harajatlarini keskin kamaytirish moʻljallandi va bu sohada maʼlum yutuqlarga erishildi.

A.Turgoning muhim muvaffaqiyatlaridan biri shuki, u don va unga erkin savdoni kiritdi, bu sohadagi monopoliyaga chek qoʻydi. Bu ishlar nihoyatda ogʻir kechdi, chunki feodalizm ildizlari hali kuchli edi, bu kuchlar yangilikka tish-tirnogi bilan qarshi turdi.

A.Turgo 1776 yilning 12 mayida (yilga eʼtibor bering, shu yili A.Smitning "Xalqlar boyligi" asari chop etildi) isteʼfoga chiqishga majbur boʻldi. Eski tuzum davom etdi, barcha ijobiy ishlar inkor etildi, demak, hali ularni amalga oshirish uchun kerakli shart-sharoitlar mavjud emas edi. Nazariyot va amaliyot bir yoqadan bosh chiqara olmadi.

1778 yili A.Turgo amerikalik doʻsti Franklinga atab oʻzining soʻnggi iqtisodiy asari boʻlgan "Soliqlar toʻgʻrisidagi esdaliklar"ini yozadi.

Olimning zamondoshi E.Kondilyak (1715-1780) tomonidan 1776 y qimmatga oid subektiv qarash ilgari surildi. Uning fikricha, qimmat bu buyumda emas, balki unga biz berayotgan bahoga bogʻliq. Bu baho esa

bizning talab - ehtiyojlarimizga bog`liq: baho ana shu talabga qarab yo ortadi yo pasayadi. Narsalarning qiymati uning noyobligi bilan oshadi va mo`l-ko`lligi bilan pasayadi. Deyarli 100 yil avval aytilgan bu g`oya XIX asr 70-yillaridagiga marjinalistlar tomonidan isbotlandi. Istisodchilar butun asr davomida qiymatning insonlar xohishidan qat`iy nazar substansiyasi (obyektiv asosi) nimada degan savolga javob izladilar. Bu kashfiyot tufayli fiziokratlarning savdo (almashuv) sohasida boylik yaratilmaydi, chunki almashuvda teng qiymatlar almashadi degan g`oyalarini chippakka chiqardi. Aksincha, bozorga unga kerakmas buyum bilan kelgan xaridor o`ziga ko`proq foydali boylikni olib qaytadi, ya'ni kamroq nafli narsa o`rniga ko`prog`i olib ketadi, deb ta'kidlaydi olim (bu fikrlar "Marjinalizm" bobida to`la qaraladi). Shu yerda xalqimizning maqollarida ham shunday g`oyalar allaqachon mavjudligini aytib o`tmoqchimiz. Masalan, "Oldingdan oqqan suvning qadri yo`q", "Shakarning ozi shirin", "Bemaza qovunning urug`i ko`p bo`ladi" va boshqalar. Bu g`oyalar to`g`riligini marjinalistlar isbotlab berdilar.

7.4. Fiziokratizmning ahamiyati va uning tarixiy taqdiri

A.Smit o`z vaqtida "fiziokratizm tizimi qanchalik nomukammal bo`lmasin, shu davrgacha chop etilgan iqtisodiy g`oyalar ichida haqiqatga eng yaqini edi", - deb aytgan edi. Bu ta'limotning merkantilizmni inkor qilishi, mehnat bilan yer boylikning asosi ekanligini tan olishi, savdo-sotiqda bojxona cheklashlarini olib tashlashni taklif etishi nihoyatda muhimdir. Fiziokratlar boylik tezisi to`g`risida fikr yuritib, boylik - bu jamiyat mehnati bilan har yili yaratiladigan iste'mol qiymatlaridir, deyдилar. Bu tezis ham A.Smit tomonidan qabul qilingan. Ishlab chiqarish va taqsimot jarayoniga xos umumiy mehnat doktrinasi, ishlab chiqarishning takroriyligiga alohida urg`u berilishi katta yutuq hisoblanadi.

Kapital va uning ikki qismga ajratilishi (asosiy va aylanma) takror ishlab chiqarish, erkin sohibkorlik to`g`risidagi g`oyalar, jamiyatning sinflarga ajratilishi iqtisodiy ta'limotlarning rivojida keyingi muhim qadamdir. Hozirgi zamon tili bilan aytganda, fiziokratlar sof bozor munosabatlarining unsurlarini asosan to`g`ri hal etib berdilar. Mehnat bilan birga yerning boylik asosi deb qabul qilinishida davr ta'siri kuchlidir. Chunki mamlakatdagi asosiy sinf dehqonlar bo`lib, asosiy boylik qishloq xo`jaligida yaratilayotgan edi.

Qishloq xo`jaligini rivojlantirish uchun erkin bozor munosabatlariga o`tish va ayniqsa dehqonlarni turli-tuman soliq va

yig`imlardan ozod qilish zarurligi, yagona soliq tizimiga o`tish kerakligi to`g`risidagi fikr nihoyatda qimmatlidir. Sobiq SSSRda yangi iqtisodiy siyosatda bu usul qo`l kelgan. Chunki, har bir sohibkor va tadbirkor shaxsiy manfaatdorlik bo`lgan taqdirdagina ishlab chiqarishni rivojlantirishga intiladi.

Takror ishlab chiqarish va realizatsiya jarayoni uzluksiz davom etishi, xalq xo`jaligi tarmoqlarining ma`lum proporsiyalarini saqlagan holda ro`y berishi mumkinligi aniqlab berildi. F.Kenye misolida uch sektor o`rtasidagi munosabatlar keltirilgan.

Amalda, ayniqsa hozirgi davrda esa bu sektorlar miqdori hiyla ko`p bo`lib, ular o`rtasidagi aloqalar V.Leontyevning "harajatlar - chiqarish" tizimida N ta tarmoq uchun ishlab chiqilgan. Ko`rinib turibdiki, bu g`oyaning kurtaklari fiziokratlarning asarlarida ko`ringan. Hozirgi davrda buni tarmoqlararo balans deb yuritiladi va u makroekonomik tahlilda va umuman iqtisodiyotda muhim ahamiyatga egadir. O`sha paytda bo`ljak iqtisodiy modellarning asoslari vujudga kelgan edi. Bu g`oya klassik iqtisodiy maktab ta`limoti zanjirining muhim ajralmas qismi sifatida muhim o`rinni egallaydi.

Shu bilan birga hozirgi zamon iqtisodiy ta`limotlari nuqtayi nazaridan fiziokratizm g`oyalari o`z ahamiyatini tezda yo`qotdi va o`tkinchi xarakterga ega bo`ldi, chunki jahondagi ijtimoiy va iqtisodiy hayotdagi o`zgarishlar nisbatan mukammal g`oyalar ishlab chiqilishi zarurligini taqozo etdi va bu amalda ro`y berdi. Ayniqsa, boylikning asosi (sof mahsulot) faqat qishloq xo`jaligi sohasi bilan chambarchas bog`liq qilib cheklab qo`yilganligi to`g`risidagi xato tez namoyon bo`lib qoldi, sanoat inqilobi natijasida ro`y bergan o`zgarishlar tufayli fiziokratizm g`oyalari unutilayozdi. Bu holat iqtisodiyot osmonidagi yorqin yulduzning so`nishini eslatadi.

XULOSA

XVIII asrning o`rtalarida Fransiyada iqtisodiy ta`limotlar tarixida fiziokratizm yo`nalishi yuzaga keldi. Bu ta`limot klassik iqtisodiy maktabning tarkibiy, butun zanjirning ajralmas qismi sifatida muhim ahamiyatga egadir. Bu oqimning asosiy vakillari F.Kenye va A.Turgo mamlakatdagi o`sha davr iqtisodiy holatini har tomonlama tahlil etib, iqtisodiyotning muhim kategoriyalari bo`yicha qimmatli fikrlarni berdilar. Ular fermerlarni himoya qilgan holda avvalo merkantilizmdan voz kechib, boylikning asosiy manbayi mehnat va yer ekanligini ko`rsatdilar. "Tabiiy

tartib" konsepsiyasi asosida "unumli mehnat", "sof mahsulot", kapital to'g'risidagi ta'limotlar ilgari surildi.

Kapitalistik munosabat, xususiyl mulk, erkin baholar, erkin raqobat, davlatning iqtisodga kam aralashuvi "tabiiy hol" deb tan olindi. Ularning fikricha, qiymat iste'mol qiymati bo'lib, hatto tabiat, yer in'omi sifatida talqin etiladi. Shundan dehqonchilikdan boshqa sanoat, savdo va xizmat tarmoqlari unumsiz soha deb qaraladi. Bunday noto'g'ri fikrning paydo bo'lishi Fransiyaning o'sha davrdagi iqtisodiy ahvoli (agrar mamlakat) bilan bog'liqdir.

Kapital tushunchasining kiritilishi va uning boshlang'ich va yillik bo'nak kabi ikki qismga bo'linishi iqtisodiyot tarixida muhim qadamdir. Shundan doimiy va aylanma kapital g'oyalari ham kelib chiqadi.

F.Kenyening asosiy "Iqtisodiy jadval" asarida jamiyatdagi sinflar masalasi ko'tariladi, ammo bunda ba'zi kamchiliklar bor, uni A.Turgo rivojlantirib, o'sha davr uchun to'g'ri xulosalar chiqaradi. Takror (uzluksiz) ishlab chiqarish jarayoni va yalpi ijtimoiy mahsulot muomalasi birinchi bor kun tartibiga qo'yiladi. Oddiy takror ishlab chiqarish chizmasi beriladi va tayyor mahsulotning aylanish tamoyillari ko'rsatiladi, bu o'sha davr uchun katta kashfiyot edi. Tarmoqlar, ya'ni sektorlararo taqsimotning aniq proporsiyalari bo'lishi zarurligi qayd etiladi, ma'lumki bu tamoyil hozirgi davrda ham muhim.

Olim va davlat arbobi A.Turgoning iqtisodiy g'oyalari ancha mukammal bo'lib, o'sha davrdagi jamiyat va iqtisodiyotdagi jarayonlarni ancha izchil tahlil etadi va sanoatda kapitalistlar va yollanma ishchilar mavjudligi hamda beshta sinf borligi e'tirof etiladi. Bu xulosa to'g'ri xulosadir. A.Turgo sanoat va xizmat sohalariga ijobiy yondashadi. U kapital va qo'shimcha mahsulot (qiymat) masalalarini ancha mukammal hal etadi, sanoat, ssuda va kapital haqida fikr yuritadi, lekin oxir-oqibatda fiziokratizm qobig'idan chiqa olmaydi, qo'shimcha mahsulotning asosiy shakli yana yerga, yer rentasiga qaytadi. A.Turgo davlat chinovnigi, aniqrog'i moliya vaziri sifatida ham bir qancha iqtisodiy islohotlarni o'tkazishga erishadi. Ammo mamlakatdagi ijtimoiy tuzum bu islohotlarga to'siq edi.

Hozirgi davr tili bilan aytganda, fiziokratlar sof bozor munosabatlarini qo'lladilar, ammo ularning g'oyasi asosan qishloq xo'jaligi bilan cheklab qo'yildi, barcha fikrlarda mukammallik yetishmas edi. Bu vazifalar esa keyingi olimlar tomonidan hal etildi.

Asosiy tushuncha va iboralar

Fiziokratizm; F.Kenye; tabiiy tartib konsepsiyasi; erkin bozor munosabatlari; unumli va unumsiz mehnat; sof mahsulot; kapital; "Iqtisodiy jadval"; oddiy takror ishlab chiqarish; A.Turgo; qiymat tarkibi; sof bozor iqtisodiyoti; sinflar; E.Kondilyak; subyektiv o`lchovi.

Nazorat va mulohaza uchun savollar

1.Fiziokratizm so`zining mazmuni va bu ta'limotning asosi nima, uning muhim xususiyatlari nimadan iborat?

2.F.Kenye hayoti va ijodining o`ziga xos tomonlarini ko`rsatib bering. U qaysi sinf manfaatlarini himoya qiladi?

3."Tabiiy tartib" konsepsiyasi, "sof mahsulot", "unumli" va "unumsiz" mehnat, "unumli" va "unumsiz" sinf, "qo`shimcha mahsulot" tushunchalariga xarakteristika bering.

4.F.Kenyening asosiy asari qanday nomlanadi, u qachon yozilgan va uning asosiy mazmuni nimani ko`rsatadi? Takror ishlab chiqarish jarayoni qanday sikllardan o`tadi? Jadvalni izohlab bering.

5.Kapitalga qanday izoh beriladi, uning bo`laklari jadvalda nimani bildiradi?

6.Nima uchun va qanday sabab bilan sanoat sohalari "unumsiz" deb sanaladi?

7.F.Kenyening qaysi g`oyalari hozirgi davr iqtisodchilari tomonidan foydalanilmoqda?

8.A.Turgoning hayoti va ijodidagi asosiy xususiyatlar nima? Uning bosh asari qanday nomlanadi va u qachon yozilgan?

9.A.Turgo jamiyatni qaysi sinflarga bo`ldi? Uning F.Kenyedan farqi nimada namoyon bo`ladi? Sizningcha qaysi olimning fikri to`g`riroq?

10.A.Turgo tomonidan kapitalning izohi, ishlab chiqarishga qo`yilgan kapitalning o`z-o`zidan o`sib borish qobiliyati qanday tushuntiriladi?

11.Olim davlat xizmatchisi sifatida qanday islohotlarni amalga oshirmoqchi bo`ldi?

12.Fiziokratizm ta'limotining kamchiliklari nimadan iborat, buning sabablarini Siz qanday izohlaysiz?

13.Fiziokratizmning ahamiyati va tarixiy taqdiri to`g`risida nima deya olasiz?

14.E.Kondilyakning dastlabki marjinalistik g'oyalari nimalardan iborat?

Mushuk ham tekinga oftobga chiqmaydi.
Maqol.

8-BOB. A. SMITNING IQTISODIY TA'LIMOTI (2-bosqich)

8.1. Klassik maktab g'oyalari shakllanishining tarixiy shart-sharoitlari. Klassik iqtisodiy maktabning to'la shakllanishi

XVIII asrning ikkinchi yarmida klassik iqtisodiy maktab britaniyalik olimlar A.Smit va D.Rikardo asarlarida eng yuksak cho'qqiga ko'tarildi. Bu hol tasodifiy emas edi, chunki bu olimlar yashab ijod etgan davrda Angliyada chuqur iqtisodiy, sotsial va siyosiy o'zgarishlar ro'y berayotgan edi.

Angliya jahonda eng rivojlangan va sanoatlashgan davlatga aylana boshladi, iqtisodiyotda va ijtimoiy hayotda kapitalistik munosabatlar hal qiluvchi o'rinlarni egalladi. Mamlakatda yuksak rivojlangan qishloq xo'jaligi va tez o'sayotgan sanoat mavjud edi, faol tashqi savdo olib borilardi. Yangi jamiyatga xos sinfiy ajralish yaqqol bo'lib, ishchilar, sohibkorlar, yer egalari - lendlordlar va fermerlar bor edi. XVIII asr o'rtalariga kelib Angliyada amalda dehqonlar, ya'ni yomenlar sinfi chegaralash agrar islohoti tufayli tarix sahnasidan tushdi.

Kapitalning dastlabki jamg'arilishi natijasida hosil bo'lgan pul kapitali (manbalari: past ish haqi, mustamlaka siyosati, ayniqsa noekvivalent savdo, qul savdosi, yerlarning dehqonlardan tortib olinishi, bosqinchilik urushlari va boshqalar) tobora ko'p miqdorda sanoat va qishloq xo'jaligiga qo'yila boshladi. Yirik markazlashgan manufakturalar va kapitalistik fermalar tobora muhim ahamiyat kasb eta boshladi. Agar XVIII asr boshida mamlakat hali agrar holatda bo'lsa, sanoatning iqtisodiyotdagi hissasi tobora tez o'sib bordi. Angliya industrial agrar davlatga aylandi. Manufakturalar soni oshdi, ulardagi ishchilar soni ko'paydi, ishchilarning ahvoli nihoyatda og'ir bo'lib, qattiq ekspluatatsiyaga duchor qilindi.

Manufakturalar soni tez oshib borgani bilan ichki va tashqi bozordagi o'sib borayotgan mahsulotlarga bo'lgan talab to'la qondirilmas edi, taklif esa yetarli emas edi.

Asr o'rtasida Angliya boshqa mamlakatlarga nisbatan manufakturalardan fabrikaga o'tishga yaqin turar edi. Angliya sanoat inqilobi arafasida edi. Mamlakatning sanoat mahsulotlari jahon bozorida yuqori baholangan va talab tobora ortgan, ammo davlat tomonidan kiritilgan savdo-sotiqdagi proteksionizm siyosati, feodalizm davridagi bir qancha tartib va cheklashlar, qonunlar davr talabiga javob bermay qo'ydi, ularning borligi kapitalizm rivojiga to'sqinlik qilar edi. Hali kam sonli savdo va sanoatdagi sohibkorlar sinfi bu davrda progressiv o'zgarishlar tarafdori edi, ammo ekspluatatsiya usullari ishchilar sinfining qarshiligiga uchray boshladi. Undan tashqari, yangi o'zgarishlarga hali ancha kuchli va uyushgan dvoryanlar sinfi ham to'siq edi. Angliya sanoati egalari erkin sohibkorlik faoliyatini kuchaytirishni, feodalizm qoldiqlarini tugatishni talab qilardi. Shu sababli sohibkorlar sinfi yangi kapitalistik ishlab chiqarish usulini ilmiy jihatdan to'la tahlil qiladigan iqtisodiy ta'limotlarga muhtoj edi.

Shunday qilib XVIII asrning ikkinchi yarmi va XIX asrning birinchi choragida Buyuk Britaniyada boshqa davlatlarga nisbatan iqtisodiy g'oyalarning rivojlanishi uchun nihoyatda qulay sharoitlar yuzaga keldi, bu g'oyalar A.Smit va D.Rikardo ta'limotlarida o'z aksini topdi. Bu tadqiqotlar aslida sohibkorlar mafkurasini himoya qilgan bo'lsa ham, bu mafkuraning apologetlari (ko'r-ko'rona ataylab yoqlovchilari) emasdilar, ular o'z asarlari va yaratgan ta'limotlarida bu tuzumning barcha faoliyatini to'lato'kis ma'qullamadilar, uni bo'yab ko'rsatishga urinmadilar, bu jamiyatdagi ilg'or tomonlarni ko'rsatish bilan birga undagi ko'pgina qarama-qarshilik va nuqsonlarni ochib tashladilar, ishchilar sinfiga, uning ahvoriga achinish, rahm-shafqat va xayrihohlik munosabatida bo'lganlar. Ular tomonidan yaratilgan ta'limot ingliz klassik iqtisodiyotining asosi bo'ldi va jahon iqtisodiyot fikriga katta ta'sir ko'rsatdi.

Bu olimlar o'zlaridan avvalgi merkantilizm, ilk klassik maktab va fiziokratizm g'oyalarini mukammal o'rganib, shular asosida yangi iqtisodiy maktabning shakllanishini nihoyasiga yetkazdilar. Aslini olganda ular bozor iqtisodiyoti asosini yaratdilar. Klassik maktabning to'la shakllanishida ayniqsa sanoat inqilobi katta rol o'ynadi (bu ibora muomalaga 75-80 yil ilgari taniqli tarixchi A.Toynbi tomonidan kiritildi va Toynbining o'zi buni 1760 yilda Shotlandiyadagi yirik Kerron metallurgiya zavodining ishga tushishi bilan bog'laydi). R.Xeylbroner va L.Turoularning fikriga

ko`ra shu davrda bozor jamiyati ("рыночное общество") vujudga keldi (bozor iqtisodiyoti avvaldan mavjud).

Avvalgi barcha tizimlarda iqtisodiy hayotni tashkil etish usulida an'analar hokimiyati va buyruqlar doim ustun bo`lgan.

Bozor tizimida esa barcha erkin bozor talablari doirasida sohibkorlik bilan ixtiyoriy shug`ullanadilar, an'analar yoki kimlarningdir buyrug`iga bo`ysungan holda ish yuritmaydilar. Bu tizimda odamlar ish tanlashda to`la erkinlikka ega bo`libgina qolmasdan, ishni ham o`zlari qidirishi kerak. Bunga qarama-qarshi bo`lgan jamiyatda qullar yoki an'analar bilan cheklangan hunarmandlar oldindan o`zlarining ma'lum vazifalarini bajarganlar va uni o`zgartirish juda katta qiyinchiliklarni tug`dirgan. Bozor tizimida har bir inson yerni erkin sotib olishi yoki sotishi, ferma esa o`z navbatida osonlik bilan savdo markaziga aylanishi mumkin.

Bu tizimda kapital bozori paydo bo`ladi va ishlab chiqarishda doimo boylik oqimi, ya'ni banklar va boshqa moliya kompaniyalari tomonidan tashkil etiladigan jamg`arma va investitsiyalar oqimi vujudga keladi, qarz oluvchilar bu boyliklardan foydalanganligi uchun foiz to`laydilar.

Tovarlar va xizmatlar ishlab chiqarishda ishlatiladigan mehnat sarflari, yer va kapitallar ishlab chiqarish faktorlari (omillari) deb ataladi (bu masalalar keyinroq qarab chiqiladi).

Kapitalizmgaacha ishlab chiqarish faktorlari umuman bo`lmagan, degan xulosa chiqariladi. Albatta inson mehnati, tabiiy resurslar, shuningdek yer va ishlovchilar san'ati doim bo`lgan, ammo mehnat, yer va kapital tovar emas edi. Mehnat krepostnoy yoki qullarning ijtimoiy vazifasiga aylanib, bu mehnatga haq to`lanmagan. Krepostnoy dehqon undan tashqari o`z xo`jayiniga yerdan va qurol-yarog`dan foydalanganligi uchun obrok to`lagan. Yer harbiy yoki fuqarolik hokimiyatining asosi hisoblangan. Kapital xazina yoki hunarmandlarning asbob-uskunalari sifatida qaralgan va u bozor bahosiga ega bo`lmagan.

Kanday qilib haq to`lanmaydigan mehnat, renta puli keltirmaydigan yer va shaxsiy xazina ishlab chiqarish faktoriga aylanib qoldi? Bu kapitalistik tuzumni keltirib chiqargan inqilob bilan bog`liq. Bu o`zgarishlar tarixan uzoq davrni (XV-XVI asrlar) o`z ichiga olib, ba'zida asta-sekin, ba'zan esa to`fon kabi o`rta asrlarning urf-odatlarini yemirib bordi va jamiyatni hozir biz biladigan bozor jamiyatiga olib keldi. Ayniqsa Angliyada bu jarayon ertaroq boshlandi va biz yuqorida eslatgan dehqonlarni shafqatsizlik bilan o`z yerlaridan siqib chiqarish yo`li bilan amalga oshirildi. Asosiy maqsad bu yerlarni lendlordlarga berish va yaylovga aylantirib,

qo`y boqish, uning junidan manufakturalarda mato to`kish edi. O`z yerlaridan mahrum bo`lgan ijarachilar shaharlarga ketishga va u yerda o`z ishchi kuchini ishlab chiqarish faktori sifatida sotishga majbur edilar.

Fransiyada ham shu kabi o`zgarishlar ro`y bera boshladi, demak, bundan shunday xulosa chiqarish mumkinki, bozor jamiyati uchun hayotiy zarur bo`lgan ishlab chiqarish omillari tarixiy o`zgarish-lar tufayli yuzaga keldi. Oqibatda mehnat tovarga aylandi, avloddan avlodga meros bo`lib o`tadigan yer ko`chmas mulk bo`lib qoldi va uni sotish, sotib olish mumkin bo`lib qoldi, xazina esa kapitalga aylandi. Ammo kapitalizmning iqtisodiy erkinligi ba'zilar uchun yutuq, ko`pchilik uchun esa qiyinchiliklarni yuzaga keltirdi. Ko`tarilayotgan savdo sohibkorlar uchun yangi hayotga yo`llanma va yangi ijtimoiy holat bo`lsa, kambag`allar sinfi uchun esa o`z holatidan chiqib olish uchun imkoniyatdir, chunki avvalgi holatda bunday asos yo`q edi. Lekin iqtisodiy erkinlikning muhim tomoni yana shuki, unda har kim birovning hech qanday yordamisiz hayot girdobida yashash uchun kurashishi kerak bo`ladi. Ko`pincha savdogarlar va boshqa xodimlar bu to`fonda o`z-o`zidan yo`q bo`lib ketadi.

Shunday qilib, bozor tizimi bir tomondan turli qiyinchilik, ishonchsizlik, azob-uqubat sababi bo`lsa, shu vaqtning o`zida taraqqiyot, imkoniyat va yutuqlar manbayi hamdir.

XVIII asrning ikkinchi yarmida "Texnik yo`nalishda"gi ishbi-larmonlar guruhi iqtisodiyot tarixida butunlay yangi insonlarni vujudga keltirdi.

Sanoat inqilobi dastlab yengil sanoatda, xususan, to`qimachilik sohasida boshlandi va mashinasozlik vujudga kelishi bilan nihoyalandi. J.Key to`quv mokisini, 1733 yilda J.Xargrivs o`z qizining nomi bilan atalgan "Jenni" mexanik to`quv dastgohini kashf etdi. Mexanik K.Vud uni 1772 yilda takomillashtirdi, 1783 yilda esa S.Krompton "mul-mashina"ni yaratdi, 1785 yilda E.Kartrayt mexanik to`quv stanogini ijod qildi, bu dastgoh 40 odamning ishini bajarardi. R.Arkraydning to`quv mashinasi esa bu sohaning unumdorligini keskin oshirdi.

Ishlab chiqarishning energetik bazasi qo`l va suv oqimidan 1782 yilda J.Uatt tomonidan ishlab chiqilgan bug` mashinasi ixtiyoriga o`tishi muhim o`zgarish bo`ldi, bu mashina asosida 1805 yilda bug` kemasi-paroxod yaratildi, 1811 yilda J.Stefenson parovoz yasadi, 1830 yilda esa Manchester-Liverpul temir yo`li qurildi.

Metallurgiya sohasida 1735 yilda A.Derbi pistako`mir o`rniga toshko`mirdan foydalanib, domna pechidan nisbatan sifatli va ko`proq miqdorda metall olish yo`lini topdi. J.Uilkinson hamma narsa, ko`prik, qu-

vur va hatto paroxod ham metallardan bo`lishi kerak, degan g`oyani ilgari surdi. Temirdan paroxod yasalganida uning suvda suza olishiga hech kim ishonmadi.

Sanoat inqilobi iqtisodiyot va ijtimoiy hayotda keskin o`zgarishlarga olib keldi. 1701-1802 yillar oralig`ida to`qimachilik rivoji tufayli Angliyada paxta tolasidan foydalanish 6000 foizga o`sdi. 1788-1838 yillarda cho`yan eritish 68 ming tonnadan 1347 ming tonnagacha oshdi.

Fransiyada 1815 yildan keyingi 30 yil ichida temir olish 5 marta, toshko`mir qazish 7 marta, yuk tashish hajmi 10 marta ko`paydi. Vaholanki, A.Smit davrida Shotlandiyaning ayrim joylarida mix pul o`rnida ishlatilgan. Bu o`zgarishlar, ya`ni texnikaning kirib kelishi buyum - tovarlar turini keskin oshirdi, ilgari ayrim odamlargagina tegishli bo`lgan narsalar (poyafzal, qog`oz, stul, deraza oynalari) kundalik buyumlarga aylanib qoldi. Asta-sekin kapitalizm hayot darajasining o`shishiga olib keldi, moddiy ne`matlar turi sistematik ravishda doimo ko`paydi, sifati yaxshilandi, eng muhimi bu imkoniyatlardan jamiyatning aksariyat qismi foydalandi. Bunday jarayon ilgari hech ham bo`lmagan edi.

Jamiyat ishlab chiqarish apparatining absolut ko`rsatkichlari texnika ta`siri ostida keskin oshdi. Bu jarayon ishlab chiqarishda qo`llaniladigan asbob-uskunaning ko`payishi, asosan temir, keyin pulatdan yasalgan texnologiyalar ortishi bilan boshlandi. Temir oluvchi oddiygina pechlar o`rniga gigant inshootlar paydo bo`ldi, oddiy to`quv dastgohlari ham katta uylarga zo`rg`a joylanadigan mexanizmlar bilan almashtirildi.

Agar avvalgi korxonada bor-yo`g`i 10 kishi ishlagan bo`lsa, XIX asrning birinchi choragida to`qimachilik fabrikalarida 700 dan ortiq ishchi bo`lgan. Ayrim korxonalaridagi ishchilar soni kichikroq shahar aholisiga tenglashdi. Masalan, 1929 yil "Ford-Motor Kompani"da 174 ming odam ishlar edi, hozir ularning soni 800 mingtaga yetgan. Mehnat taqsimoti nihoyatda kuchaydi, bu esa mehnat unumdorligining asosiy sababidir.

Siyosiy sohada ham muhim o`zgarishlar ro`y berdi, demokratik, parlamentar institutlar yuzaga kela boshladi. Lekin shuni ham aytib o`tish kerakki, bu inqilobiy o`zgarishlarni hamma ham to`la tushunib yetmadi. Masalan, A.Smit mashina va fabrikalarni ko`rgani holda manufakturani qo`lladi, Angliya kelajagi qishloq xo`jaligi bilan bog`liq deb o`yladi.

8.2. A. Smitning iqtisodiy g'oyalari. Uning "Xalqlar boyligi..." asaridagi iqtisodiy qarashlar

A.Smit

Adam Smit (1723-1790) Shotlandiyaning Kerkoldi shahrida bojxona chinovnigi oilasida dunyoga keldi. Glazgo va Oksford universitetlarida ta'lim oldi, u yerda falsafa, adabiyot, tarix fanlari bilan birga fizika va matematikani ham o'rgandi. A.Smit 1748 yilda Edinburgda ommaviy leksiyalar o'qiy boshladi. Glazgo universitetining professori lavozimiga saylandi, keyinchalik ijtimoiy fanlar kafedrasini boshqardi. A.Smit 1759 yilda o'qigan leksiyalari asosida etikaning falsafiy muammolariga bag'ishlangan o'zining birinchi "Axloqiy hissiyot nazariyasi" kitobini yaratdi. Uning iqtisodchi

bo'lishiga Glazgodagi o'ziga xos siyosiy iqtisod klubidagi ishtiroki, qisman filosof va iqtisodchi David Yum bilan do'st bo'lganligi ta'sir etdi. Ammo u 1764 yilda universitetdagi ishini tashlab, bir ingliz aristokratning oilasiga tarbiyachi bo'lib keldi (gersog Baklyu). O'z tarbiyalanuvchisi bilan Yevropa bo'ylab sahatga chiqdi, Shveysariyada Volter, Fransiya Didro, fiziokratlar F.Kenye va A.Turgo, D'Alamber, Gelvetsiy, Golbax va boshqa taniqli progressiv olimlar bilan uchrashdi, ularning ishlari bilan tanishdi. Bu uchrashuvlar olimning dunyoqarashini shakllantirishga katta ta'sir qildi.

U 1766 yilda o'z yurtiga qaytdi va o'zining bosh asari - "Xalqlar boyligining tabiati va sabablari to'g'risidagi tadqiqot"ni yozishga kirishdi, bu asar 1776 yil martda Londonda chop etildi. Asarda insoniyat tomonidan ilgari yaratilgan iqtisodiy bilimlar mujassamlashtirildi va umumiy nazariy prinsiplar asosida nisbatan batartib iqtisodiy fanlar tizimiga aylandi.

A.Smitning bu asari besh kitobdan iborat bo'lib, birinchisida qiymat va qo'shimcha daromad muammolari tadqiq etildi, ikkinchisida - kapital jamg'arilishining shakllanishi davrida Yevropaning iqtisodiy rivojlanishi, uchinchisida - turli xalqlarda farovonlik, kapitalizm taraqqiyotining tarixiy shart-sharoitlari, to'rtinchisida - merkantilizm va fiziokratlarning ta'limotiga munosabati, beshinchisida esa davlat moliya tizimi tadqiq etilgan. Bu ajoyib asar A.Smit tirikligidagi davrda to'rt marta, o'limidan so'ng oxirigacha uch marta takroran nashr etildi. Bu asardagi xulosalar keng jamoatchilikni faqat Angliyadagina emas, balki chet ellarda

ham qiziqtirib qoldi. Rossiyada bu asarning tarjimasini birinchi marta 1802-05 yillarda chop etildi.

1778 yilning boshida Edinburg shaxridagi bojxona kommissari lavozimiga tayinlandi va umri oxirigacha shu yerda ishladi. Zamondoshlarining eslashicha, A.Smit nihoyatda xushmuomalali inson bo`lgan, ammo shu bilan birga afsonoviy parishonxotir ham ekan.

O`sb borayotgan sohibkorlar uchun bu asar ayniqsa asqotdi, feodalizm qoldiqlarini tugatish uchun qimmatli qurol bo`ldi. Yangi kapitalistik, ya'ni bozor iqtisodiyotining klassik ta'limoti yaratildi.

A.Smit tomonidan tadqiq etilgan insonning tabiati, inson va jamiyat orasidagi munosabat klassik maktab qarashlarining asosini tashkil etadi. Bunda "iqtisodiy odam" tushunchasi keyinroq paydo bo`lishiga qaramasdan, uning kashfiyotchilari A.Smitga tayanganlar.

A.Smit tadqiqot predmeti va metodologiyasi.

Jamiyatning iqtisodiy rivojlanishi va uning moddiy-turmush darajasini oshirish muammolari A.Smit tadqiqotining predmetini tashkil etadi. qanday shartsharoitlar va qanday qilib va qanday qilib insonlar yuqoriroq moddiy turmush darajasiga erisha oladilar degan fikr asarning asosiy g`oyasini aks ettiradi. Iqtisodiy o`shishning pul shakli inkor etiladi va moddiy ne'matlar yaratish asosiy deb qaraladi, bular esa faqat ishlab chiqarish sohasida yuzaga keladi va shu sababli ustuvor deb hisoblanadi. Ammo qaysi (sanoat, qishloq xo`jaligi) soha afzalligi aniq aytilmaydi. Asarning 2-kitobida dehqonchilikka kapital qo`yish yaxshiroq samara beradi deb o`qtiriladi. Iqtisodiyot rivojlanishi bilan sanoat tovarlarni narxi pasayish, qishloq xo`jaligi mahsulotlari narxi esa o`shish tendensiyasiga ega deb hisoblaydi. Demak, shunday xulosa qilish mumkinki, agrar soha ustun (bu xato).

Metodologik jihatdan bu tadqiqot iqtisodiy liberalizm konsepsiyasiga, ya'ni fiziokratlarning tabiiy tartibi, yanada aniqroq bozor iqtisodiyoti munosabatlariga asoslanadi.

Olim o`z asarlari va tadqiqotlarida odamlar ba'zi bir shunday tabiiy xususiyatlarga egaki, ular ijtimoiy tuzumga bog`liq emas, degan xulosaga asoslanadi. Ana shunday xususiyatlardan biri - egoizm (xudbinlik) bo`lib, odamlar o`z xo`jalik faoliyatlarida unga amal qiladilar. Ammo ayrim shaxsninggina manfaatlari jamiyat manfaatlariga mos tushadi, deb uqtiradi u. Har bir odam o`z shaxsiy manfaatini ko`zda tutadi, ammo bu holatda ko`p boshqa holatlardagi kabi, u "ko`rinmas qo`l" tomonidan uning niyatida ham bo`lmagan maqsad sari yo`naltiriladi...

Bunda u ongli ravishda xususiy manfaatlarga intilganidan ko`ra ko`proq haqqoniy ravishda jamiyat manfaatlarga xizmat qiladi. "Ko`rinmas qo`l" - bu obyektiv iqtisodiy qonunlarning stixiyali harakati. Bu qonunlar odamlarning xohish-irodasidan qat'i nazar, odatda unga qarama-qarshi harakat qiladi. Har bir odam ko`proq foyda olish uchun kapitalni imkoni boricha qulay ishga joylashtirishga urinadi, chunki u jamiyatning emas, balki avvalo o`zining shaxsiy manfaatini ko`zlaydi. Ammo, inson o`z shaxsiy manfaatini o`ylagan paytda, bu holat tabiiy, yoki aniqrog`i, muqarrar ravishda shunga olib keladiki, odam jamiyat uchun ko`proq naf keltiruvchi mashg`ulotni tanlaydi va shu ish bilan shug`ullanadi. Shunday qilib, Smitning ta'rifi bo`yicha, foyda ketidan quvish va raqobat butun jamiyatga naf keltiruvchi faoliyat deb qaraladi (biz Sovet hokimiyati davrida uzoq yillar davomida bu fikrga qarshi kurashib keldik).

Hozirgi davrda barchaga yaxshi ma'lum bo`lgan "ko`rinmas qo`l" iborasi bilan birga "iqtisodiy odam" tushunchasi ham kiritildi. Unga ko`ra , shaxsiy manfaatlar tufayli savdo va almashuv jarayoni amalga oshadi. "Menga kerak bo`lgan narsani bersang, men senga kerak bo`lgan narsani beraman", qabilida, ya'ni shaxsiy manfaatlarning talabini qondirish yo`li tutiladi, ya'ni gap kimningdir sahiyligida emas.

Iqtisodiy rivojlanishning shaxsiy manfaat va stixiyali qonunlarning o`zaro nihoyatda samarali harakati sharoitlarini A.Smit "tabiiy tartib" deb atagan. A.Smit va uning izdoshlari bu tushuncha bir tomondan iqtisodiy siyosatning tamoyili va maqsadi bo`lsa, ikkinchi tomondan bu iqtisodiy harakatni o`rganish uchun nazariy konstruksiya yoki modeldir. Demak, jamiyatga naf keltiruvchi faoliyatni biror harakat bilan cheklamaslik kerak, degan xulosa chiqariladi. Bu tamoyilga ko`ra quyidagilar taklif etiladi:

- 1.Ishchi kuchining erkin harakati;
- 2.Savdoda (yr savdosida ham) to`la erkinlik;
- 3.Sanoat va ichki savdoni hukumat tomonidan reglamentatsiya qilishga qat'iy qarshilik;
- 4.Erkin tashqi savdo (proteksionizmga qarshi).

Olimning bu g`oyalari keyinchalik to`la amalga oshdi.

A.Smit kapitalistik jamiyatni tabiiy tuzum bilan bir deb tushungan, shuning uchun kapitalistik munosabatlar abadiy, kapitalistik xo`jalik namoyandalarining xususiyatlari odamning tabiiy xususiyatlari kabidir, deb izohlaydi (bu fikrning qanchalik to`g`riligini tarix ko`rsatadi). A.Smitning tushunchasi bo`yicha iqtisodiy hayot shunday jarayonki, u ayrim kishilarning xohishiga bog`liq bo`lmagan obyektiv qonunlarga

bo`ysunadi. Bu qonunlar tabiiydir, insonning tabiatidan kelib chiqqan xo`jalikning "tabiiy" qonunlarini ochishga intilgan olim amalda kapitalistik ishlab chiqarishni tadqiq etdi.

A.Smit iqtisodiy haqiqatga oid faktlarni qanday bo`lsa shunday holda, bevosita kuzatuvchiga qanday ko`rinsa shunday o`rganish bilan cheklanmasdan, "tabiiy baho", "tabiiy norma", ish haqi va boshqalarning nimaga bog`liq ekanligini aniqlashga urindi. Buning uchun u mantiqiy abstraksiya yordamiga tayanib ish yuritdi. U tasodifiy voqealardan holi ravishda kapitalistik xo`jalikning ayrim xususiyatlari to`g`risida qator muhim xulosalar chiqardi. Shu bilan birga u boshqa vazifa - aniq iqtisodiy hayotni izohlashni ham o`z oldiga maqsad qilib qo`ydi. U shu maqsadda shundokkina ko`rinib turgan kapitalistik xo`jalik voqealarini izohladi va ma'lum sistemaga soldi.

A.Smit abstraksiya usulidan foydalanib, qator chuqur ilmiy xulosalarga keldi, xodisalarning ichki bog`lanishi masalalariga kirib bordi. Shunga parallel ravishda u boshqa yo`ldan ham bordi, kapitalistik haqiqat to`g`risidagi bevosita kuzatish natijalarini umumlashtirdi. Birinchi metod izoterik, ikkinchisi - ekzoterik usullar deb ataladi.

N.G.Chernishevskiy A.Smit metodiga aniq xarakteristika bergan. Ikkala metodni bir vaqtda qo`llashning afzalligi bilan birga, katta kamchiligi ham bor: olingan natijalarni bevosita solishtirish har doim ham mumkin emas. Ilmiy tahlil asosida olingan xulosalar, yuzaki umumlashmalar bilan bir qatorga qo`yiladi. Mazmun va xodisa shakllari doim ham o`zaro mos kelavermaganidan bu xulosalar ba`zida bir-biriga zid ham bo`lgan, ammo A.Smit buni oxirigacha tushunib yetmadi.

Mehnat taqsimoti va pul to`g`risidagi ta'limot.

Bevosita masalaga o`tishdan avval bir narsaga diqqatni jalb etish kerakki, bu A.Smit yashagan muhitdir. Muhit olimning tadqiqotlariga katta ta'sir ko`rsatdi. Bu davr Angliyada manufaktura nihoyatda rivojlangan va sanoat inqilobi arafasidagi yoki bu boradagi dastlabki qadamlar qo`yilgan payt edi. Shu sababli A.Smit manufaktura davrining umumlashtiruvchi iqtisodchisi mafkurachisi bo`lib qoldi. O`z davri uchun mos ravishda u manufakturani ishlab chiqarishning eng progressiv, eng ilg`or shakli deb baholadi, uning tarixan o`tkinchiligini tushunmadi, bu albatta sharoitning ta'siridir. A.Smit ishchilar, kapitalistlar va yer egalarining turli sinf vakillari ekanligini yaxshi tushungan va iqtisodiy rivojlanishning umuman yaxshi oqibatlarini hamma uchun tegishli, xalq boyligining ortishidan esa jamiyatning hamma a'zolari bir xil manfaatdor deb o`ylagan edi. O`z

davrida tanqid qilingan bu g`oya hozirgi paytda haqiqatga ancha yaqindir (yana tarix ko`rsatadi).

A.Smitning iqtisodiy qarashlari asosida shunday g`oya yotadiki, unga ko`ra jamiyat boyligi ishlab chiqarish jarayonida mehnat tufayli paydo bo`ladi (merkantilistlardan keskin farqi bor). Eslang, fiziokratlar va ilk klassik maktab vakillari mehnat faqat qishloq xo`jaligidagina samarali bo`ladi, desalar, A.Smit mehnatni barcha sohalarda (sanoat, qishloq xo`jaligi va xizmat ko`rsatish sohalari) boylikning asosi deb bildi. U kapitalistik ishlab chiqarishni manufaktura bosqichini tahlil qilish asosida iqtisodiy progressning muhim omili mehnat taqsimotidir, degan xulosaga keldi va buni o`z tadqiqotlarining boshlang`ich punkti deb qabul qildi.

A.Smit o`z tadqiqotida ninatugnogich manufakturasidagi ko`pchilikka ma'lum bo`lgan mehnat taqsimotini misol qilib keltirdi, u yerdagi ishchilarning ixtisoslashuvi va mehnat taqsimoti ishlab chiqarishni va mehnat unumdorligini ko`p marta oshirish imkonini berdi. Mehnat taqsimoti bo`lmagan holatda har bir ishchi o`rtacha 20 ta to`g`nog`ich yasashi mumkin ekan. O`n kishi ishlaydigan ustaxonada mehnat taqsimoti o`rnatiladi: biri simni tortadi, 2-si to`g`rilaydi, 3-si kesadi, 4-si uchini o`tkiraydi va hokazo. Bu kuniga 4800 ta to`g`nog`ich yasash imkonini beradi, demak, mehnat unumdorligi 240 marta oshgan. Mehnat taqsimotining ahamiyati to`g`risidagi bu misol klassik bo`lib ketgan va hamma yerda ishlatiladi. Mehnat unumdorligi uch usul bilan amalga oshiriladi:

1. Mehnat taqsimoti tufayli ayrim ishchilarning chakkonligi va mohirligi oshadi;

2. Bir turdagi ishdan boshqasiga o`tish uchun ketadigan vaqt iqtisod qilinadi (dastgohdan dastgohga borish vaqti va yangi turdagi ishga psixologik moslashish uchun ketadigan vaqt iqtisod qilinadi);

3. Mehnat taqsimoti mashinalar ixtiro qilishga imkon tug`diradi, ya'ni takrorlanadigan jarayonlar mashina qo`llashga qulaylik yaratadi. Undan tashqari ishchilarning bir xil ishni doim takrorlashi tufayli mahsulotning sifati ham yaxshilanishi kerak, bu esa tovarning bahosi, raqobat quvvatini oshiradi. Shunday qilib, A.Smit manufakturada mehnat taqsimotining roli va mashina sanoati sari rivojlanish tendensiyasini to`g`ri yoritgan. Uningcha ishlab chiqarish hajmi va mahsulot iste'moli ikki omil: aholining unumli mehnat bilan shug`ullanayotgan qismi va mehnat unumdorligining darajasi bilan belgilanadi. Farqli ravishda ikkinchi omil muhimroq bo`lib, u mehnat taqsimoti bilan bevosita bog`liqdir.

A.Smit asarida mehnat taqsimotining salbiy tomonlari ham berilgan. Bir xil operatsiyani mexanik ravishda takrorlayverish oqibatida ishchi befarosat va nodon bo`lib ham qolishi mumkin. Aqliy va jismoniy mehnat o`rtasidagi farq odamlarning tabiiy ko`rsatkichlari bilangina aniqlanmaydi, balki ularning hayoti va faoliyati oqibatidadir. Faylasuf aravakashdan tug`ma xususiyatlari bilan emas, balki boshqa turdagi mehnat va hayot tarzi bilan farq qiladi. Mehnat taqsimoti qancha mukammal va bozor qancha keng bo`lsa, mehnat taqsimoti, ixtisoslashuv uchun shuncha keng sharoit bo`ladi, tor bozorda bu imkoniyatlar cheklangan bo`ladi va mehnat unumdorligining o`shishi ham qiyinlashadi.

A.Smit bir tomondan manufaktura miqyosida va ikkinchidan jamiyatdagi turli korxonalar, sohalar mehnat taqsimoti o`rtasida prinsipial farq yo`q deb hisoblaydi. Uningcha, butun jamiyat yirik manufaktura bo`lib, mehnat taqsimoti esa odamlar hamkorligining umumiy shaklidir. Shu bilan birga obyektiv sharoitni hisobga olib, manufaktura va endigina rivojlanib kelayotgan mashina sanoatining salbiy oqibatlari ham tan olinadi.

Pul nazariyasi

Ishchi kapitalning ilojsiz qo`shimchasiga aylanib boradi, ish-lab chiqarish vositalaridan, mehnat obyekti va sharoitidan mahrum bo`la boradi. Insonning almashuvga moyilligi uning psixologiyasi va xulq-atvoriga xos bo`lib, mehnat taqsimotining rivojiga ham ta'sir etadi. Bundan keyin, mehnat taqsimotining o`shishi va almashuvning kengayishi parallel boradi va ular bir-birining rivojlanishiga turtki bo`ladi. Bu jarayonda pulning muhim roli bor. Smit tovar dunyosining pulning stixiyali ravishda, uzoq rivojlanish jarayoni natijasida ajralishini ko`rsatib beradi. Pulning paydo bo`lishini ayrim iste'dodli odamlarning kashfiyoti yoki odamlarning o`zaro hamkorligiga bog`lash mumkin emas. Smit pulning muomala vositasi funksiyasini boshqalarga nisbatan (bu prinsiplar Smitda beshta, G'arb olimlarida esa asosan uchta) alohida ta'kidlaydi. Oqibatda Smitning fikricha, pul texnik qurol bo`lib, iqtisodiy jarayonlarni yengillashtiradi, uni "muomalaning buyuk g`ildiragi" deb baholaydi. A.Smit oltin va kumush pullarni qog`oz pul bilan almashtirish maqsadga muvofiq, uni esa banklar cheklangan miqdorda chiqarishi zarur deb hisoblagan, ammo bunga uncha katta e'tibor bermagan. A.Smitning qarashlarida ancha chalkashliklar bo`lsa ham, lekin u pul va kreditni ishlab chiqarish asosidan chiqardi, ularning ishlab chiqarishga nisbatan tobeligini ko`rsatib berdi. A.Smit pul-

kredit omillarining mustaqilligini yetarli baholay olmadi, ularning ishlab chiqarishga teskari ta'sirini tushunmadi.

Qiymat nazariyasi A.Smit qiymatning mehnat nazariyasini V.Pettiga nisbatan ancha chuqur va to'laroq ishlab chiqdi (shuni ta'kidlab o'tish kerakki, keyingi G'arb tadqiqotlarida qiymat o'rniga qimmat tushunchasi ko'proq qo'llanilmoqda, marjinalizm nazariyasida ham shunday). U tovarning bozor va tabiiy yoki haqiqiy baholarini farqlaydi, haqiqiy bahoni qiymat bilan aynan bir deb tushunadi. "qiymat" so'zi uningcha ikki xil mazmunga ega. Bu so'z bilan buyumning foydaliligi (balki qimmati) hamda uni boshqa buyumga almashish qobiliyati belgilanadi. Demak, u iste'mol va almashuv qiymatlarini farqlagan. Masalan, suv va olmosni olib, bu tovarlarning almashuv qiymatini ularning foydaliligi yoki iste'mol qiymati bilan tushuntirish bema'ni ekanligini ko'rsatib beradi. qiymatning yagona manbayi va oxirgi o'lchovi shu tovarni ishlab chiqarish uchun sarflangan mehnat bo'lib, bu mehnat sarflari jami uchun zarur o'rtacha sarfga tengdir. Smit malakali va murakkab mehnatdan oddiyga o'tishga ma'lum koeffitsiyentlar yordamida bajarilishini uqtiradi.

Almashuv qiymati tovarning tabiiy xususiyati emas, tovarlarning tabiiy xususiyati, ularning iste'mol qiymatlari hisoblanadi. Agar tabiiy xususiyatlarni inkor etsak, tovarlarda yagona xususiyat qoladi: tovarlar inson mehnatining mahsulidir. A.Smit V.Pettidan farqli ravishda (u mehnat faqat oltin yoki kumush ishlab chiqarishda qiymat hosil qiladi, degan edi) mehnat barcha moddiy ishlab chiqarish tarmoqlarida qiymatni hosil qiladi, degan fikrda edi. U ish vaqti va qiymat miqdori orasidagi to'g'ridan-to'g'ri aloqadorlikni aniqladi, mehnat qiymatning haqiqiy asosi ekanligini isbotlashga urindi.

A.Smit mehnatning ikkiyoqlama xarakterini, ya'ni mavhum va konkret mehnat borligini tushunmadi, qiymat o'z tabiatiga ko'ra ijtimoiy xarakterga ega, tovar ishlab chiqaruvchilarning ijtimoiy munosabatlarini aks ettiradi va bir tovarning ikkinchisiga munosabati almashuv qiymati orqali aniqlanadi.

Smitning fikricha, qiymatni sotib olinadigan mehnatga qarab aniqlash shu tovarlarni ishlab chiqarishga sarflangan mehnat bilan aniqlash usuliga qarama-qarshi emas.

Ekvivalentlik tovar almashuvining qonuni: bir xil miqdordagi mehnat aks etgan tovarlar almashadi. Shundan Smit tovar ishlab chiquvchi bir tovarni boshqasiga almashganda keng miqdordagi mehnatni sotib oladi, shu sababli tovar qiymatini sarflangan va sotib olingan mehnat bilan bab-

baravar aniqlash mumkin, degan xulosa chiqaradi. Bu holda qiymat o`lchovi deb ish vaqti o`rniga mehnatning almashuv qiymati keltiriladi.

Sotib olinadigan mehnat nazariyasida qiymat tushunchasi ishlab chiqarish faoliyatidan almashuv sohasiga ko`chirilgan (bu esa xato), almashuv qiymati esa o`z hisobiga faqat ma'lum miqdordagi mehnatni olish qobiliyati sifatida izohlagan, xolos.

A.Smit kapitalist va ishchi o`rtasidagi munosabatni tahlil etib, bunda ekvivalentlik qonunining buzilganligini ko`rdi. Kapitalist ishchiga ish haqi sifatida ishchi mehnati tomonidan yaratilgan qiymatning faqat bir qismini to`laydi. Bu qiymatning ikkinchi qismini esa kapitalist foyda sifatida o`zlashtiradi. Olim kapitalizm davrida qiymat qonuni buzilayotir, deb e`lon qildi va qiymatning mehnat nazariyasi kapitalizmga bo`lgan sharoitlarda qo`llanilishi mumkin, deb hisoblaydi. Uning fikricha, qiymat faqat "jamiyatning dastlabki holatida", kapitalist va yollanma ishchilar bo`lmagan, ya'ni oddiy tovar ishlab chiqarilishi sharoitlaridagina mehnat bilan aniqlanadi (ekvivalentlik to`la mavjud).

Ma'lumki, oddiy tovar ishlab chiqaruvchilar mehnat mahsulotini sotadilar va sotib oladilar, ishchi kuchi u yerda tovar emas. Tushunarliki, u sharoitda begona mehnat faqat mehnatning moddiylashgan shaklida "sotib olinadi". Kapitalizmga esa ishchilar ishchi kuchini tovar sifatida, sotuvchilar sifatida, kapitalistik ishlab chiqarish vositalari egasi sifatida bu tovarni sotib oluvchilar sifatida ish yuritadilar, oqibatda jonli va moddiylashgan mehnat o`rtasida doimiy almashuv ro`y beradi. A.Smit ishchi kuchi degan kategoriyani bilmagan, u ishchi o`z mehnatini sotadi deb o`ylagan. Shu sababli u kapitalizmga haq to`lanmagan mehnatning o`zlashtirilishini qiymatning mehnat nazariyasi asosida tushuntirib bera olmagan.

A.Smit qiymatni daromad bilan ham tenglashtirishga uringan. U aytadiki, ish haqi, foyda va renta har qanday daromadning, xuddi shuningdek har qanday almashuv qiymatining dastlabki uch manbayidir. Demak, Smit kapitalizmga xos yana bir qiymat - daromad nazariyasini o`ylab topdi, bu yerda daromad ish haqi darajasi, foyda va renta bilan aniqlanadi. qiymatni daromadlar asosida tushuntirish olimning qiymatning mehnat nazariyasiga qarama-qarshidir. Bu g`ayriilmiy konsepsiya boshqa siyosiy iqtisod namoyandalari tomonidan keng foydalaniladi.

Daromadlar to'g'risida ta'limot

A.Smit kapitalistik jamiyatning sinfiy strukturasi baholashda fiziokratlarga nisbatan ancha ilgari ketdi. U ishlab chiqarish vositalariga bo'lgan munosabatiga ko'ra uch sinfni ajratib berdi: ishchilar, kapitalistlar va yer egalari. Har bir sinf o'zining asosiy daromadini: ishchilar ish haqi, kapitalistlar foyda, yer egalari esa renta oladilar. Smit turli qatlam va oraliq guruhlar mavjudligini ham aniqladi va asosiy sinflar deb atalmish daromadni oladilar, barcha boshqa guruhlarining daromadi esa qayta taqsimlangan yoki ikkilamchidir.

Ish haqi, ya'ni ishchining daromadi Smitning fikri bo'yicha mehnat mahsuloti bo'lib, mehnat uchun to'lanadigan tabiiy mukofot-dir, oddiy takror ishlab chiqarishda ham mehnat haqi mavjuddir. U oddiy ishlab chiqaruvchi bilan yollanma ishchining daromadlarini bir deb bildi. Oddiy takror ishlab chiqarishda "ish haqi" ishchining butun mehnat mahsulotiga teng.

Smit ish haqi masalasini ilk klassik maktab vakili va fiziokratlaridan, ya'ni F.Kenye va V.Pettildan boshqacharoq hal etdi. Ma'lumki, V.Petti tirikchilik uchun zarur bo'lgan minimum harajatlar nazariyasini ilgari surgan, fiziokratlar ham shunday fikrda edilar. Smit "tabiiy baho" tushunchasini ishlatgan va ish haqi tirikchilik uchun zarur minimum xarajatlardan ancha ortiq bo'lishi, bolalar hayoti va tarbiyasiga oid harajatlar ham hisobga olinishi kerak, ish haqi milliy boylik o'sishiga bevosita bog'liq degan fikrda edi.

Smit ta'limotida ishchi kuchi degan kategoriya yo'q, u kapitalist va ishchi o'rtasidagi munosabatda ishchi mehnati sotiladi deb hisoblaydi. Ammo ish haqining normal darajasini aniqlashda u amalda ishchi kuchining qiymatidan foydalangan, ish haqining miqdori to'g'risida gap borganda esa tirikchilik xarajatlari qiymati hisobga olinishi kerak, deydi. U shuningdek, ish haqi miqdori o'zgarishining mexanizmini o'rganib, uning quyi chegarasi jismoniy tirikchilik minimumi bo'lish kerak, degan xulosa chiqardi. Agar ish haqi undan past bo'lsa, ishchilarning ommaviy qirg'ini ro'y beradi, Hindiston va Xitoydagi ishchilarning ish haqlari iqtisodiyotning tushkunlik yoki turg'unlik holatida jismoniy minimumga yaqinlashadi.

Angliya va Shimoliy Amerikada, ya'ni rivojlanish me'yorida yoki tez sur'atlar bilan borgan davlatlarda ish haqi minimumdan yuqori bo'ladi, undan tashqari ish haqi an'ana, madaniy saviya, tarkib topgan iste'mol me'yoriga ham bog'liq. Ish haqi miqdorining o'zgarishi bozor

mexanizmining harakati asosida shakllanadi, uning o`zgarishining bevosita sababi mehnat bozoridagi talab va taklifning tebranib turishi hisoblanadi. Smit jamiyatning uch holatini: yuksalayotgan - progress, statsionar - turg'un va tanazzul - regressga uchragan holatlarini farqlagan. Birinchisida boylik ko`payadi va mehnatga talab-ehtiyoj ortadi. Statsionar holatda ishchilarning ahvoli og`ir, tushkunlikda esa ayanchli bo`ladi.

Smitning fikricha, yuqori ish haqi iqtisodiy taraqqiyot - progressga yordam beradi, chunki u mehnat unumdorligini oshirish uchun rag`batlantiradi. U ish haqini oshirish mehnatga bo`lgan layoqatni kamaytiradi, ishchilarni dangasa qilib qo`yadi, degan g`oyalarga qarshi edi (buni V.Pettining fikrlari bilan solishtiring). Yollanma ishchilar aholining asosiy qismini tashkil etadi va bironta jamiyat, shubhasiz, agar uning asosiy qismi kambag`al va og`ir ahvolda bo`lsa, baxtli jamiyat bo`la olmaydi. Undan tashqari, oddiy mantiqiy adolat shuni ham talab qiladiki, butun xalqni boqayotgan, kiyintirayotgan va binolarni qurayotgan kishilar o`z mehnati tufayli yaratilgan boyliklardan ma'lum qismini olib, durustgina yashash uchun kerak bo`lgan mablag`larga ega bo`lishi zarur. Bizningcha, bu fikrga hamma yaxshilab e'tibor berishi kerak.

Olimning davlat xizmatchilari, advokat, sudya, ruhoniyy va o`qituvchilarning ish haqlari to`g`risidagi fikrlari diqqatga sazovordir. U, ayniqsa oliy o`quv yurtlarida "natijaga qarab haq to`lash"ning yo`qligini qattiq tanqid ostiga oladi. Uning asosiy fikri shuki, cheklangan maosh olayotgan o`qituvchi hech qachon to`la kuch bilan ishlamaydi, chunki u bundan manfaatdor emas. Lekin kam haq to`lash qanchalik ziyon keltirsa, ortiqcha ko`p maosh ham jamiyat uchun naf keltirmaydi.

A.Smit sohibkorlarga ishchilar sinfining qashshoqligi uning manfaatlariga qarama-qarshi ekanligini uqtiradi va hatto foyda kamaygan holda ham ish haqi oshishi mumkinligini ko`rsatib berdi. Jamoatchilik bu fikrga, ayniqsa keyingi paytlarda katta e'tibor berdi va Smitning o`gitlariga quloq soldi.

Qiymatning mehnat nazariyasidan kelib chiqib, foyda yollanma ishchi mehnatiga to`lanmagan mahsulotdir, degan xulosa chiqariladi. A.Smit qo`shimcha qiymat kelib chiqishining haqiqiy sababini aniqlashga yaqinlashgan, chunki foyda kapitalist bilan bevosita bog`langan, bunda ishchi o`z mehnat samarasini kapitalist bilan bo`lishishga majbur bo`ladi. Bu holatda foyda yangi paydo bo`lgan qiymat bilan ish haqining farqi ayirmasidir; ishchiga u hosil qilgan tovarning bir qismi tegadi, xolos. qolgan qismini kapitalist foyda sifatida oladi. Amalda foyda qo`shimcha qiymatdir. Fiziokratlardan farqli ravishda, A.Smit qo`shimcha mahsulot

faqat qishloq xo`jaligida, iste'mol qiymatlarning ortishi hisobigagina emas, balki xodimning mehnati yaratgan yangi qiymatdir, degan to`g`ri xulosaga keldi (bu yerda ishlab chiqarish sohasining, ya'ni bu soha sanoatmi yoki agrar sohami, xizmatmi - ahamiyati yo`q). Ammo boshqa holatda u foydani boshqacha tushunadi: yer egasiga rentani to`lagandan keyin sanoat kapitalistida qoladigan daromad, pul kapitali egasi ssuda foizini to`lagandan keyin qoladigan daromad. Bu yerda foyda xizmatchi kapitalistning korxonada daromadi sifatida amal qiladi. Smit bu holdagi foydani korxonani boshqarish bilan bog`liq bo`lgan boshqa ko`rinishdagi ish haqi deb e`lon qilishga qarshi chiqdi. U foyda miqdori korxonani boshqarishdagi mehnatning miqdori va murakkabligiga emas, balki avans (bo`nak) qilingan kapitalning hajmiga bog`liq ekanligini ta`kidlaydi.

Smit qo`shimcha qiymatga ilmiy izoh bera olmadi va uning paydo bo`lish mexanizmini tushunmadi. U foyda barcha avanslangan kapital tufayli tug`iladi, deb o`yladi. Foyda normasining tekislanib borishini, o`rtacha foyda paydo bo`lishi jarayonini sezgan olim bu orada yuzaga keladigan qarama-qarshilikni ko`ra olmadi. Agar qo`shimcha qiymat to`lanmagan mehnat mahsuli bo`lsa, u kapitalga proporsional bo`la olmaydi. Smit tarixiy rivojlanish tizimi "o`zgaruvchi kapital - qiymat - qo`shimcha qiymat"dan "yalpi avanslangan kapital - o`rtacha foyda - ishlab chiqarish bahosi" tizimiga o`tilganligini inkor etib, o`rtacha foydani qo`shimcha qiymat bilan qorishtirib yubordi. Oqibatda Smit qiymatga kapitalning unumi natijasi yoki kapitalistga uning faoliyati uchun to`lanadigan haq sifatida qaraydigan bo`ldi. Shu fikr bilan bog`liq ravishda u foizni to`lagandan keyin qoladigan foydaning bir qismi kapitalni qo`llash bilan bog`liq bo`lgan mehnat va tavakkalchilik uchun to`lanadigan mukofot ko`p hollarda arziyasiz mukofot yoki haq deb gapira boshladi.

Smit foyda normasi va foizning past darajasini iqtisodiy rivojlanish va "millatning ravnaqi" ko`rsatkichi deb xarakterladi, ammo foyda normasining pasayib borish tendensiyasini tushuntirib bera olmadi. U boy davlatlarda kapital ortiqchilik, kapitalistlar raqobatini foyda normasi pasayishiga sabab deb ko`rsatdi.

Smit sohibkorlarni progressiv ilg`or sinf deb hisoblaydi, chunki u kapital jamg`arilishiga va ishlab chiqarishni rivojlantirishga imkoniyat yaratadi. U yirik yer egaligini qo`llab-quvvatlamagan, yer rentasi - yer egasining daromadini foyda kabi ishchining mehnat mahsulotidan chegirilgan qismi, deb tushuntirgan. Smit rentani ijara haqidagi ajratgan va rentaning yerni yaxshilash uchun sarflangan kapitalga aloqasi yo`q, deydi, chunki bu yaxshilashni ko`pincha ijarachi qoplaydi. Ammo ijara

shartnomasi yangilanganda yer egasi rentani oshiradi, yerni yaxshilash go`yoki uning hisobiga amalga oshirilgan bo`ladi.

Qiymatning mehnat nazariyasi asosida rentaning haqiqiy ta-biati ochib beriladi. Yer kapital kabi o`zga mulk sifatida mehnatkashlarga qarshi turadigan moddiy sharoit hisoblanadi. Yer xususiy mulkka aylangach, xodim, ya'ni ishchi o`z mehnati yakunlarining bir qismini yer egasiga qaytarishga majbur. Renta yerga xususiy mulkchilik monopoliyasi paydo bo`lishining oqibatidir. Yer unumi va joylashuvining turli bo`lishi ham rentaga sabab bo`lishi mumkin, deydi Smit. Ammo absolut va differensial renta tushunchasi unda bo`lmagan (absolut renta yerga xususiy mulk bo`lgandagina paydo bo`ladi, differensial renta esa har doim mavjud). Fiziokratlardagi kabi tabiiy kuch ta'siri ham e'tiborga olingan. Bu variantda rentani hosil qilishda qishloq xo`jaligi ishlari va ishchi hayvonlari ishtirok etadi. Dehqonchilik kapital qo`yish uchun eng foydali, samarali soha deb hisoblangan. Smit Angliyaning kelajagi shu sohada, deb noto`g`ri o`ylagan. Uning renta to`g`risidagi boshqa bir qancha fikrlari bor, lekin ular masalani o`ta chalkash va noto`g`ri talqin etadi. Pettining rentani Smitdan yaxshiroq tahlil etganini hayot isbotladi.

Mehnat unumdorligi to`g`risidagi ta'limot.

Mehnat unumdorligi - bu qayta ishlanayotgan material qiymatining oshuviga olib keladigan mehnatdir.

Smitda bu masala ancha mukammal tahlil etilgan. Fiziokratlarda qiymatning manbayi u yoki bu konkret mehnat shakllari emas, qaysi sohada bo`lishining farqi yo`q, balki umuman mehnat ekanligini ko`rsatib berdi.

Smitning fikricha, qiymat va foyda umumiy ijtimoiy mehnat bilan yaratiladi.

Avvalo kapitalga almashuvni, ya'ni foyda yaratuvchi mehnat unumli deb e'lon qilinadi, maqsadidan qat'iy nazar odamlarning boshqa turdagi faoliyati unumsiz mehnat harajatlari deb aytiladi. Unumli va unumsiz mehnatning farqi shundaki, birinchisi kapitalga almashsa, ikkinchisi daromadga almashtiriladi.

Bu tushunchadan boshqa fikr ham kelib chiqadi. Mehnat metafizik ravishda qaralib, tarixiy bo`lmagan hamma davrlarga xos kategoriya deb tushuniladi. Moddiy bo`lmagan ishlab chiqarishning hammasi unumsiz mehnat deb qaraladi, masalan, xizmat sohalari. Unga davlat chinovniklari, armiya, flot, shuningdek, ruhoniy, huquqshunos, vrach, yozuvchi, har xil

aktyorlar va boshqalar shu guruhga bevosita ishlab chiqarish bilan bog`liq bo`lmagan toifa vakillari qo`shiladi. Demak, tovarda o`z aksini topgan mehnat unumli, xizmat sohalari unumsiz mehnat bo`lib chiqadi. Smitning tasdiqlashicha, davlat daromadining deyarli hammasi unumsiz elementlarni ta'minlash uchun sarf bo`ladi (bu gapda jon bor), shu sababli jamiyatda bunday guruhlar imkon boricha kam bo`lish kerak, deydi u.

Kapital va takror ishlab chiqarish nazariyalari.

A.Smitning kapital va takror ishlab chiqarish to`g`risidagi nazariyasida ancha katta ziddiyatlar mavjud. U ba`zida kapitalga to`g`ri baho berib, kapital yollanma mehnatni ekspluatatsiya qilish tufayli foyda keltiruvchi qiymat, deydi. Boshqa hollarda masalaga tarixdan tashqarida turib qaraladi va kapital bu ishlab chiqarish vositalari zahirasi (zapasi) bo`lib, ishlab chiqarish jarayonini davom ettirish uchun kerakli deyilgan. Fiziokratlar faqat qishloq xo`jaligida ishlatiladigan kapitalni unumli deb atagan bo`lsalar, Smit sanoat kapitalini ham unumli deb uqtiradi (bu uning progressiv tomoni). U savdo kapitali ham unumli deb hisoblaydi, chunki u sanoat kapitaldan ajralib qolgan emas, balki moddiy ishlab chiqarish sohasida yaratilgan qo`shimcha qiymat - savdo foydasining manbayi.

Oddiy tovar xo`jaligida kapital kategoriyasi yo`q. Kapital jamg`arish jamiyat boyligini oshirishning bosh sharti deb e`lon qilinadi. Unda asosiy rol tejamkorlikka qaratiladi, noo`rin sarf-harajatlar tanqid qilinadi, kapitalni isrof qilish, ya`ni buromadning daromadidan ortiqcha bo`lishiga qarshi bo`lgan (bu g`oyalar hozirda ham nihoyatda dolzarbdir).

Kapitalistlar tomonidan yollanma ishchilarning qo`shimcha mehnat natijalarini o`ziniki qilib olish ijtimoiy xodisa bo`lib, ishlab chiqarishni kengaytirish maqsadida fond yaratish uchun zarur deb hisoblanadi. Kapitalning jamg`arilishi doim va cheksiz ro`y beradi, bu jamiyat uchun foydali ish deb baholanadi (bu investitsiyalar uchun asos bo`lib xizmat qiladi).

Smitning kapital ishlab chiqarishni rivojlantirish uchun zahira kerak ekanligi to`g`risidagi qoidasi asosiy va aylanma kapital haqidagi tushunchaning boshi edi, bu atamalarni ham u kiritgan. Fiziokratlar (F.Kenye) boshlang`ich va yillik avans (bo`nak) tushunchalarini dehqonchilik kapitaliga qo`llagan bo`lsalar, Smit asosiy va aylanma kapitalni sohasidan qat`iy nazar barcha amaldagi kapitalga xos deb tushuntiradi. Ammo u aylanma kapital deganda tovar va pul kapitalini xato tushungan (bu muomala sohasiga xos kapital). Bu kapitalni hosil qiluvchi

moddiy elementlarga sotuvchilar qo`lidagi oziq-ovqat, materiallar va tayyor buyumlar hamda ko`rsatilgan taqsimlash va muomalaga kiritish uchun kerak bo`lgan pullar ham kirgan. Uning fikricha, aylanma kapital doimo muomalada bo`lishi kerak.

Savdo-sanoat maqsadlari uchun mo`ljallangan mashina va mehnat qurollari, yerni yaxshilash (tozalash, drenaj qilish, o`g`itlash va boshqalar) uchun ajratilgan narsalar jamiyat barcha a'zolarining o`zlashtirgan va foydali qobiliyatlari asosiy kapitalga tegishli deb hisoblangan. Shunday qilib, Pettidan keyin Smit ham asosiy kapitalga xodimlarning mehnat malakasi va qobiliyatini qo`shdi. Bu masalani ancha chigallashtirdi, chunki malaka va qobiliyat kapital deb e`lon qilindi. Uning egasi esa foyda oluvchi bo`lib qoladi (ishchi har doim ham foyda egasi bo`la olmaydi, uni kapitalist yoki yer egasi oladi). Asosiy S va aylanma Y kapitalni solishtirib, ular o`rtasidagi farq shundaki, deydi Smit, birinchi S bir egadan ikkinchisiga o`tmay va yana aylanmay foyda keltiradi, ikkinchi Y esa egasi qo`lidan bir shaklda ketib, boshqa shaklda qaytib keladi va foyda keltiradi. Shunday qilib, asosiy kapital umuman aylanmaydi, aylanma (oborot) kapital esa doimo muomalada bo`ladi.

Haqiqatda asosiy va aylanma kapital ishlab chiqarish kapitalining ikki ko`rinishidir. Ular bir-birlaridan qiymatlarining aylanish usullari bilan farq qiladi. Asosiy kapitalning qiymati konkret mehnat bilan bo`laklar bo`yicha ishlab chiqaruvchi tovarga ko`chiriladi, aylanma kapitalning qiymati esa to`lalgicha shu tovarga o`tadi. Ijtimoiy kapitalni doimiy va o`zgaruvchan kapitalga bo`lish masalasi Smitga noma'lum bo`lib qolaverdi.

A.Smit kapital jamg`arishga katta ahamiyat berdi, talon-torajlik jamiyat dushmani, tejamkorlik jamiyat homiysidir, deb e`lon qildi. Ammo u kapital jamg`arilishini ishchilar tomonidan oddiy iste'mol qilish sifatida ifodalaydi, qo`shimcha qiymatning kapitallashuvini esa faqat o`zgaruvchi kapitalga aylanish deb tushundi. Individual kapital doimiy va o`zgaruvchan qismlarga bo`lingan. Ammo u ijtimoiy kapitalni butunlay o`zgaruvchan kapitaldan iborat deb xato o`ylagan, ya'ni kapitalning unumli mehnatni ta'minlash uchun ketadigan qismiga tenglashtirgan. Smit shunday fikr yuritadi: kapitalistning tejamkorligi unumli xizmatchilarni ta'minlash uchun mo`ljallangan fondni ko`paytiradi. Bu esa o`z navbatida xizmatchilar sonini oshiradi, ular o`z mehnati bilan yaratgan tovarlar qiymatini oshiradi, undan so`ng qo`shimcha mehnat harakatga keladi, oqibatda yillik mahsulotga qo`shimcha qiymat qo`shiladi.

Smitning butun ijtimoiy kapitalni takror ishlab chiqarish nazariyasi uning qiymat nazariyasiga asoslangan. U ijtimoiy mahsulot qiymatining tarkibiy qismlari to'g'risida xato ta'limot yaratdi. Olimlar buni "Smit dogmasi" deb ataydilar. Smitning fikricha, yalpi ijtimoiy mahsulotning qiymati ish haqi, foyda va renta yig'indisiga teng, ya'ni daromadlar summasidir. Ishlab chiqarish jarayonida jonli mehnat bilan birga ishlab chiqarish vositalari ham qo'llanilishini tushungan holda, Smit shunga qaramay ishlab chiqarish vositalari qiymatini oxir-oqibatda ish haqi, foyda va renta kabi daromadlarga bo'lish mumkin, deb o'yladi. Shunday qilib, u yalpi ijtimoiy mahsulot "qiymati"dan doimiy kapital S ni chiqarib tashlagan. qiymatdan uning tarkibiy qismi bo'lgan doimiy kapitalni inkor etish takror ishlab chiqarish jarayonini tahlil qilish imkonini yo'qqa chiqaradi. Har yili ishlab chiqarilgan mahsulot go'yo har yili to'la iste'mol qilingan bo'lib chiqadi. O'z-o'zidan ravshanki, bunday sharoitda kengaytirilgan takror ishlab chiqarish emas, hatto oddiy ishlab chiqarish mumkin bo'lmay qoladi (doimiy kapital S ko'p yillar ish beradi).

Smit takror ishlab chiqarish muammosini yechish uchun yo'l qidirib, o'z nazariyasiga yalpi va sof daromad o'rtasidagi farqni kiritadi. Muayyan mamlakatning yillik barcha mahsuloti yalpi daromad bo'lsa, sof daromad yalpi daromadning shunday bir qismiki, uni shu mamlakat aholisi o'z kapitalini sarflamay iste'mol zahirasiga qo'yishi mumkin.

Smitning xatosi shuki, u yillik mahsulot qiymatini shu yili yangidan hosil qilingan qiymat bilan aynan bir deb o'ylagan (milliy daromad). Lekin yangidan hosil qilingan qiymat daromadlarga ajraladi, yillik mahsulot qiymati ishlatilgan ishlab chiqarish vositalari qiymati, ya'ni doimiy kapitalni ham o'z ichiga oladi. Bu xatolik Smitning qiymat to'g'risidagi ta'limotining kamchiligi va cheklanganligidan kelib chiqqan.

Umuman, bu yerda gap kengaytirilgan emas, balki oddiy tarkor ishlab chiqarish to'g'risida fikr yuritiladi.

Smit mehnatning ikkiyoqlama xarakterini tushunmasdan, abstrakt mehnat yangi qiymat hosil qilishini, aniq mehnat esa ishlab chiqarish vositalari qiymatini yangi yaratilgan mahsulotga o'tkazishini ko'rsata olmadi. Ijtimoiy mahsulot qiymatidan doimiy kapital qiymatini yo'qotib qo'ygan Smit kapital jamg'arilishini butun qo'shimcha qiymatning qo'shimcha ish haqiga aylanishi bilan teng degan xato xulosa chiqardi. U o'ylardiki, kapitalistik ishlab chiqarish rivoji bilan ishchilar va ularning iste'moliga talab ham bir xil sur'atda oshadi, chunki daromad va shaxsiy iste'mol ishlab chiqarish bilan parallel o'sadi (bir qancha mamlakatlarda shunday bo'lmoqda).

A.Smit erkin raqobat davridagi Buyuk Britaniyadagi iqtisodiy siyosatni asoslashga katta e'tibor berdi. U ishlab chiqaruvchilarga iqtisodiy erkinlik ta'minlashni, davlatning iqtisodiy hayotga aralashmasligini talab qilardi. Ammo mamlakatning mudofaa manfaatlari iqtisodiyotdan ustun ham bo'lishi mumkin degan fikri ham bor, ya'ni bu ba'zi paytlarda davlatning iqtisodga aralashuvi zarur deganidir. Smit iqtisodiyotda davlat sektorining samarasizligini ko'rsatib, "hukumat har doim va istisnosiz buyuk isrofgarchidir" deydi. Shu sababli davlatning faqat uch funksiyasi tan olinadi: 1) huquq-tartibot; 2) mamlakat xavfsizligini ta'minlash; 3) jamiyatga zarur bo'lgan (ammo xususiyl sektor tomonidan tuzilmagan) ijtimoiy korxonalar va muassasalarni ta'minlash.

Umuman to'g'ri bo'lgan bu fikrlar, ya'ni davlatning iqtisodiyotga aralashish chegaralari keyingi paytda qayta ko'rib chiqilmoqda.

U sex tartib-qoidalari, eskirgan qonunlar, korporatsiyalar va savdo monopoliyalari imtiyozlariga qarshi chiqdi, ya'ni hamma uchun bir xil imkoniyatni yoqladi. Xodisalarning stixiyali borishini va raqobatni har qanday cheklash iqtisodiy rivojlanishni albatta sekinlashtiradi. Ammo Smit davlatning ayrim funksiyalarini ijobiy baholadi, masalan, mamlakat ichki tartibini saqlash, tashqi harbiy xavf-xatardan asrashni xo'jalik rivojining zaruriy shartlari deb hisobladi.

Davlat moliyaviy faoliyatiga alohida ahamiyat berilgan. Smit o'z asarining beshinchi, oxirgi kitobini davlat budjeti va davlat qarzlariga bag'ishlagan. U faqat butun jamiyat manfaatlariga mos keladigan davlat xarajatlarinigina qo'llab-quvvatladi, "arzon davlat" tezisini ilgari surdi.

Smit zamonaviy davlatning soliq siyosatining nazariy asoslarini yaratdi. Soliqlar fuqarolarning kuchi va imkoniyatiga mos kelishi, ishga yaroqli har bir kishiga alohida belgilanishi kerak, soliq imkoni boricha arzon, uning shakli va olinish vaqti esa to'lovchi manfaatiga mos kelishi zarur (shu g'oyalarga to'la amal qilayotgan davlatlar rivoj topayotir).

Sanoatchilar manfaatlarini himoya qilgan olim lendlordlar, ya'ni yirik yer egalari belgilangan soliq immunitetiga (imtiyozga) qarshi chiqdi. Yer rentasi davlat solig'i qo'yiladigan eng qulay obyektidir. Smit foydadan olinadigan soliq samarasiz degan xulosa chiqardi. Korxonalar egasi foydani saqlash uchun o'z mahsulotiga yuqori baho qo'yish bilan soliq og'irligini iste'molchi ustiga yuklaydi. U ish haqidan olinadigan soliq ham mahsulotga loyiq emas deb hisoblaydi. Bu soliqni ham korxonalar egasi to'laydi, chunki tirikchilik minimumini ta'minlashi kerak.

Smit merkantilizmga, shu bilan birga savdodagi proteksionizmga (davlat tomonidan cheklashlar, soliq, bojxona va boshqalar), tashqi

savdodagi har qanday cheklashlarga qarshi edi. Olimning siyosati feodalizm qoldiqlariga katta zarba bo`ldi.

Olimlar Smitga baho berib, "ilg`or burjuaziyaning buyuk mafkurachisi" degan edilar. Lekin u aslida bozor iqtisodiyotining mafkurachisi sifatida nom chiqardi.

Smit nochor ahvolga tushib qolgan iqtisodiyotni rivojlantirish uchun quyidagi uch omilni ko`rsatib bergan edi: 1) mamlakatda tinchlik, osoyishtalik bo`lishi va saqlanishi; 2) me'yordagi yengil soliqlar tizimi; 3) davlat iqtisodiyot ishlariga hadeb aralashavermasligi zarur, iqtisodiyot tabiiy ravishda amalga oshaveradi.

Bu qoidalar bizning mamlakat xo`jaligiga ham bevosita oid fikrlar hisoblanadi.

A.Smitning tadqiqotlari yakunida ijtimoiy takror ishlab chiqarish jarayoni aks ettirilgan, ammo u F.Kenyedan farqli ravishda buni alohida chizma - "Iqtisodiy jadval" shaklida bermaydi, lekin uning shaklini og`zaki, so`zma-so`z ifodalaydi, shunga asoslanib bu sxemani chizib ko`rsatish va ikkalasini solishtirish imkoniyati paydo bo`ladi (8.1-chizmaga qarang). Chizmadan shuni ko`rish mumkinki, F.Kenyeda oddiy takror ishlab chiqarish jarayoni aks etgan bo`lsa, A.Smitda oddiy (xususiy) hol va kengaytirilgan takror ishlab chiqarish jarayonlari mavjud.

A.Smit erkin savdo (ing. "free trade") konsepsiyasini ilgari surdi (Fritrederlik). Xalqaro tashqi savdoda qaysi mahsulotlarni chiqarish (eksport) va keltirish (import) masalasi qo`yiladi. Agar biror bir davlat bizni biz ishlab chiqara oladiganga qaraganda nisbatan arzonroq tovar bilan ta'minlay olsa, uni sotib olish ancha qulayroqdir, uning o`rniga ba'zi sohalardagi afzallikka ega bo`lgan tovarni chiqarish yaxshi natija beradi. Bu holat A.Smitning mutlaq afzallik tamoyili asosida yotadi. Bunda tabiiy sharoit, iqlim, yer-suv, qazilma boyliklar ko`zda tutiladi.

XULOSA

XVIII asr oxiri - XIX asr boshlarida klassik iqtisodiy maktab to`la shakllandi, bu britaniyalik olim A.Smit tomonidan amalga oshirildi. Bu tasodifiy voqea bo`lmay, shu davrda Angliyada obyektiv shart-sharoitlar mavjud edi: burjua inqilobi manufakturadan fabrikaga o`tilishi, agrar islohot, kapitalning dastlabki jamg`arilishi, sinfiy va mulkiy differensiatsiya va boshqalar.

Mantiqiy abstraksiya uslubi asosida iqtisodiy voqea va jarayonlarning mohiyati asosan to`g`ri talqin etib berildi. Yangi burjua jamiyati har tomonlama obyektiv asosda tahlil qilinib, uning progressiv tomonlari ko`rsatib berildi. Xususiy mulkning abadiyligi va dahlsizligi qo`llab-quvvatlandi.

Klassik maktab vakillari inson xohishiga bog`liq bo`lmagan obyektiv iqtisodiy qonunlarning mavjudligini tan oladilar. Bu qonunlar iqtisodiy tizimda tabiiy turg`unlikni ta'minlashga, o`z-o`zini boshqarishga qodir ekanligi tan olinadi, shu sababli davlatning iqtisodiyotga aralashuvi iloji boricha inkor etiladi va erkin savdo-sotiq qo`llanadi. "Ko`rinmas qo`l" yordamida avtomatik iqtisodiyot erkin bozor munosabatlari doimo rivojlanish qobiliyatiga egadir.

Birinchi bor erkin bozor iqtisodiyoti taraqqiyotining asosiy tamoyillari aniqlab berildi. Mehnat taqsimoti iqtisodiy taraqqiyot asosi sifatida to`g`ri ko`rib chiqilgan.

Mehnat taqsimoti faqat tarmoqlararo emas, balki mamlakatlar o`rtasida ham katta naf keltirishi isbotlab berildi (D.Rikardo), mutlaq va nisbiy ustunlik prinsiplari ishlab chiqildi. Ishlab chiqarish sohasidan qat'iy nazar (sanoat, qishloq xo`jaligi, savdo va xizmat..), mehnat jamiyat boyligining asosi ekanligi aniqlandi. Jamiyatning sinfiy tuzilishi asosan to`g`ri ko`rib chiqildi, ular o`rtasida keskin qarama-qarshilik yo`qligi ko`rsatilgan, bu jamiyatda iqtisodiyot avtomatik boshqarilgani tufayli iqtisodiy inqirozlar inkor etildi.

Iqtisodiyotning muhim kategoriyalari bo`lgan qiymat, pul, baho, foyda, ish haqi, renta, kapital va boshqalarga asosan to`la va to`g`ri ta'rif berilgan.

Yangi jamiyatning progressiv tomonlari bilan birga bozor iqtisodiyotining bekamu ko`st emasligi, uning bir qancha jiddiy kamchiliklari borligi ham qayd etilgan.

Quyida A.Smitning mamlakat milliy boyligini ko`paytirish omillari chizmasi keltirilgan.

Asosiy tushuncha va iboralar

A.Smit; "Xalqlar boyligi"; mehnat taqsimoti; "iqtisodiy odam"; egoizm; "ko`rinmas qo`l"; "muomalaning buyuk g`ildiragi"; qiymatning mehnat nazariyasi; sinflar; ishlab chiqarish omillari va daromadlar to`g`risidagi nazariya; unumli va unumsiz mehnat; milliy boylik va Smit

dogmasi; iqtisodiyotning rivojlanish bosqichlari; mutlaq afzallik nazariyalar.

Nazorat va mulohaza uchun savollar

1. Klassik iqtisodiy maktabning Angliyada vujudga kelishi qanday ijtimoiy va iqtisodiy sharoitlarda ro'y berdi?
2. Sanoat to'ntarilishi bilan bog'liq bo'lgan siyosiy ijtimoiy va iqtisodiy o'zgarishlar nimalardan iborat?
3. A.Smitning bosh iqtisodiy asari qachon yozib tugallandi va undagi asosiy iqtisodiy g'oyalar nima? Olimning tadqiqot metodologiyasi nimaga asoslanadi?
4. Nima uchun A.Smit manufaktura ishlab chiqarishining mafkurachisi bo'lib qoldi?
5. Mehnat taqsimotining ustunlik tomonlari nima va kamchiligi nimada?
6. A.Smitning pul, qiymat, daromadlar, ish haqi, kapital va takror ishlab chiqarish to'g'risidagi ta'limotlariga qisqacha izoh bering.
7. "Smit dogmasi" nima? Uning kamchiligi nima?
8. "laissez faire" va "ko'rinmas qo'l" tamoyillari nimani anglatadi?
9. Xalq boyligi qanday omillarga bog'liq?
10. Nochor ahvolga tushgan iqtisodiyotni rivojlantirish uchun nima qilmoq kerak?
11. Mutlaq afzallik prinsipi nimadan iborat?

Otang bozor, onang bozor.
Maqol.

9-BOB. D.RIKARDO, J.B.SEY, T.MALTUS VA BOSHQALARNING IQTISODIY TA'LIMOTLARI (3-bosqich)

9.1. D.Rikardoning iqtisodiy ta'limoti

Ingliz klassik iqtisodiyotining mashhur namoyandasi David Rikardo (1772-1823) Petti va Smitning iqtisodiy g'oyalarini yanada rivojlantirdi. U Londonda sohibkor dallol yahudiy oilasida tug'ildi, 14 yoshidan otasiga yordamchi bo'ldi. Ikki yil Amsterdamda (Gollandiya) savdo maktabida ta'lim oldi. Yoshligidayoq birjadagi qulay operatsiyalar

D.Rikardo

tufayli katta boylik to`pladi (1793-1812). Boyigach, tabiiy fanlar bilan, keyinchalik siyosiy iqtisod bilan shug`ullandi. U matematika, fizika, ximiya va biologiyani mustaqil o`rgandi. D.Rikardo dastlab birja dalloli, keyinroq matematika o`qituvchisi bo`ldi, ikki marta sherif (politsiya boshlig`i) etib saylandi, 1819-1823 yillarda Angliya parlamentining a'zosi edi. Parlament minbaridan o`zining ilg`or iqtisodiy fikrlarini tarqatish maqsadida foydalandi, erkin savdoni talab etdi, proteksionizm va pul muomalasi sohasidagi davlat siyosatini tanqid qildi.

Tarixiy manbalarga qaraganda, D.Rikardo 1799 yilda kurortda A.Smitning "Xalqlar boyligi..." asarini ko`rib qoladi va unda bu fanga ishtiyoq paydo bo`ladi. Bu fan bilan mashg`ulot uning uchun asosiy sohaga aylanadi. U hammani qiziqtirgan eng asosiy muammolarga javob berishga harakat qildi. U jamiyat moddiy boyligi o`sishi uchun ijtimoiy ishlab chiqarish va taqsimotning qanday sharoitlari eng qulay va optimal degan masalaga to`xtaladi. D.Rikardo yagona iqtisodiy konsepsiya asosida pul muammosi va kredit, xalqaro iqtisodiy munosabatlar, soliq, yer rentasi, xalqaro mehnat taqsimoti to`g`risida funadamental fikrlar berdi. Iqtisodchi J.S.Mill bilan do`stona munosabatda bo`lgan.

Smitdan keyinroq yashagan D.Rikardo sanoat inqilobi natijalarini to`laroq tushundi, uning fikrlari nisbatan teran bo`lib, klassik iqtisodni nihoyasiga yetkazdi; u sanoat davrining iqtisodchisi edi. Uning dastlabki "Oltin ajdahosi to`g`risida uch xat" (1809 y.) va boshqa asarlari pul va pul muammolarini tahlil qilishga bag`ishlandi. Millning tazyiqi bilan 1817 yilda uning asosiy asari bo`lgan "Siyosiy iqtisod va soliq solishning boshlanishi" chop etildi. 1824 yilda yozilgan "Milliy bank tuzishning rejasi" asari esa uning vafotidan keyin bosilib chiqdi.

Rikardo umrining oxirgi 4 yilini Angliya parlamenti a'zosi sifatida o`ziniig iqtisodiy g`oyalarini amalga oshirish uchun sarfladi. Parlamentda "non qonunlari"ni bekor qilib, iqtisodiyotni erkinlashtirish, erkin savdo va erkin matbuot, yig`ilishlar erkinligini qo`llovchi nutqlar bilan chiqqan. 1821 y. u tomondan siyosiy iqtisod klubi tashkil etilgan.

Tadqiqot predmeti sifatida "daromadlar taqsimotini boshqaruvchi qonunlarini aniqlash"dan iboratidir. Ishlab chiqarish (moddiy ne'matlar)

sohasida yuzaga keladigan daromadlar taqsimlanishining obyektiv qonunlarini aniqlash bosh vazifadir.

U Smitning g`oyalarini qo`llash bilan birga uni to`ldirdi va qarshi fikrlarni ham ilgari surdi. U kapitalistlar va ishchilarning manfaatlarini bir-birlariga qarama-qarshi ekanligini ochib berdi, ma'lumki Smitda bu manfaatlar bir edi, Rikardo yer egalarning manfaatini ishchi va kapitalistlariga qarshi deb uqtiradi.

Rikardodagi bu o`zgarishlarga tarixiy, iqtisodiy va sotsial omillar mavjud, ulardan eng muhimi shuki, XVIII asr oxiri va XIX asrning boshlarida Angliyada sanoat to`ntarilishi ro`y berdi va bu jarayon asosan nihoyasiga yetkazildi. Oqibatda Angliya ko`p yillar davomida "dunyo fabrikasi" nomini oldi, sanoat ayniqsa tez o`sdi, ishchilar soni ortdi, shaharlar ko`paydi, lekin mehnatkashlarning qashshoqlanishi va ekspluatator sinflarning boyishi kuchaydi, ya'ni differentsiya yuz berdi. Mashina sanoatining rivoji tufayli ish kuni 12-13 soatgacha uzaydi, mehnat sharoiti esa yomonlashdi, ishchilar mashinaning qo`shimcha qismiga aylandi, xalq ommasi kurashga otladi, ludditlar (mashina sindiruvchilar) harakati kuchaydi, fabrikalarga o`t qo`yildi. Ammo, sanoat inqilobi davrida proletariat hali yagona, uyushgan sinfga aylanmagan edi. Kapitalizm esa rivojlanayotgan tuzum edi, burjuaziya-sohibkorlar ham feodalizm qoldiqlariga qarshi chiqib, progressiv rol o`ynagan edi.

Demak, Rikardo Angliyada sanoat inqilobi davrining iqtisodchisi sifatida maydonga chiqdi (Smit esa manufaktura davrining iqtisodchisi edi). Rikardo shular tufayli iqtisodiy ta'limotni yuqoriroq pog`onaga ko`tardi.

Tadqiqot usuli sifatida tabiiy tartib konsepsiyasi olinadi va mamlakat boyligi sifatida ishlab chiqarishning fizik hajmlarini ko`paytirish deb hisoblanadi. Buning uchun esa erkin raqobat va iqtisodiy liberalizmning boshqa prinsiplarini qo`llash darkordir. Masalan, mamlakatga erkin oziq-ovqat kiritish ("non qonunlari"ga qarshi) daromad normasini kamaytirmay va yer rentasini uncha oshirmagan holda kapital jamg`arishni o`stirishga olib keladi deb hisoblaydi.

A.Smit kabi D.Rikardo ham mantiqiy abstraksiya usulini ham keng qo`llagan.

Rikardoning asarlari iqtisodiyot fanining predmeti va me-todini aniqlashda, iqtisodiy tadqiqot metodologiyasini amaliy ishlab chiqishda muhim rol o`ynadi. Uning fikricha, jamiyatning sinfiy tuzilishi uning iqtisodiy faoliyatida hal qiluvchi o`rinni egallaydi. Siyosiy iqtisodning asosiy vazifasi "yr mahsuloti" (ya'ni milliy daromad va milliy boylik)ni

uch asosiy sinf o`rtasidagi taqsimoti qonunlarini aniqlashdan iborat. Bu taqsimot ishlab chiqarish sharoiti va manfaatlaridan kelib chiqishi kerak edi va bu Rikardoning yutug`i edi, ammo uning xatosi shuki, u taqsimot usulini moddiy ne'matlarni ishlab chiqarish usuli bilan bog`liq qilib qo`ygan. U mantiqiy abstraksiya metodidan foydalandi, ijtimoiy fanlarda aniq fanlarning usuli, ayniqsa, ilmiy deduksiyani keng qo`lladi. U o`z konsepsiyasi asosiga qiymat qonunini, ya'ni tovarlarning qiymatini sarflangan mehnat bilan aniqlashni qo`ydi. Faqat bir omil - "Mehnat" qiymatining asosida yotadi, deb yozadi olim. Boshqa iqtisodiy kategoriyalar shu qonunga qanchalik mos kelishkelmasligini o`rgandi. Rikardo kapitalizmni jamiyatni tashkil etishning yakkayuyagona tabiiy va abadiy shakli deb o`ylagan.

Rikardo qiymat qonunini ishlab chiqishda Smitning xulosalariga, garchi ularni qisman rad etsada, suyandi va ularni rivojlantirdi. U tovarning ikki faktori: iste'mol va almashuv qiymatlarini yanada aniqroq o`rgandi (masalan, nonni yeyish va sotish mumkin). Foydalilik (iste'mol qiymati) almashuv qiymatining zaruriy sharti, ammo uning o`lchovi bo`la olmaydi. Barcha tovarlarning almashuv qiymati (ba'zi hollar bundan mustasno, masalan ilgari rassomlarning kartinalari, noyob vino) va ularni ishlab chiqarishga ketgan mehnat sarflari va chiqimlari bilan aniqlanadi. Almashuv qiymati har doim nisbiy bo`lib, boshqa tovar yoki pulning ma'lum miqdorida o`z aksini topishi tufayli Rikardo absolut qiymat ham bo`lishi kerak, degan masalani qo`ydi. Bu qiymat substansiyasi mehnatdagi mehnat miqdoridir. Almashuv qiymati absolut qiymat ro`yobga chiqa oladigan zaruriy va yagona mumkin bo`lgan shakldir. Lekin Rikardo bu g`oyani umrining oxirida tugallanmagan asarining "Absolut va nisbiy qiymat" bobida bergan, ya'ni fikr mantiqiy oxiriga yetkazilmagan. Marksning fikricha, Rikardo qiymatni faqat miqdoriy tekshirdi, tarixdan tashqarida o`rgandi, ya'ni mehnatni qiymat bilan yaraluvchi mahsulotning tabiiy xususiyati va bu jarayonni barcha ijtimoiy tuzumlarga xos deb o`yladi.

Rikardo Smitning g`oyalarini to`ldirdi. Agar Smitning g`oyasi bo`yicha qiymat oddiy tovar ishlab chiqarishda sarflangan mehnat bilan aniqlansa, kapitalistik ishlab chiqarishda bu qiymat realizatsiya qilinadigan daromadlardan iborat edi. Rikardo qiymatni aniqlashda sarflangan mehnatdan foydalandi. Rikardo ish haqining tovar qiymatiga ta'sirini rad etdi. Masalan, deydi u, agar mehnat unumdorligi oshmay turib ish haqi ko`tarilsa, bundan tovar qiymati o`zgarmaydi. Boshqa sharoitlar o`zgarmagan holda, bu holat tovar bahosiga ham ta'sir etmasligi kerak,

faqat ish haqi va tovar bahosidagi foyda o`rtasidagi nisbatni o`zgartirishi mumkin. Kapitalistlar erkin raqobat sharoitida ish haqi o`shishini bahoga ko`chira olmaydi va foydaning bir qismidan mahrum bo`lishga majbur. Bu qoida katta ijtimoiy-siyosiy xarakterga ega, chunki Smit ishchilarning ish haqini oshirish uchun kurash befoyda, negaki ish haqi oshsa, baholar ham oshadi, degan fikrda bo`lgan (real daromad o`zgarmaydi). Ish haqi oshganda baholar o`zgarmaydi, kapitalistlarning foyda normasi kamayadi.

Rikardo Smit kabi qiymatning mehnat nazariyasini kapitalistik ishlab chiqarish sharoitida qo`llashda katta qiyinchilikka uchradi. qiymatning ishlab chiqarish bahosiga aylanish muammosiga e'tibor berdi va uni hal etishga urindi. Real hayotda kapitaldan olinadigan foyda shu kapitalning miqdori bilan aniqlanadi yoki foyda normasi mo`tadillashish tendensiyasiga ega. Ammo tovarlar ularni ishlab chiqarishga sarf bo`lgan jonli mehnat sarflariga mos ravishda bir-biriga almasha, bunday bo`lishi mumkin emas. Bu holda kapitalning organik tuzilishi (C G` Y) past bo`lgan yoki kapitali tez oborot bo`ladigan tarmoqlar boshqa organik tuzilishi yuqori bo`lgan va kapitali sekinroq oborot bo`ladigan tarmoqlarga nisbatan ustunlikka ega bo`ladilar. Birinchilari ko`proq mehnat sarflaganlari uchun tovar bahosi nisbatan yuqori bo`ladi va kattaroq foyda oladi. Ammo bunda kapital shu tarmoqlarga oqib o`tar edi va ikkinchi tarmoqlarga oqib o`tmas edi, natijada ikkinchi tarmoqlar rivojlanmasdi. Bu qarama-qarshilikni hal etish uchun Rikardo Smitning qiymat nazariyasini modifikatsiyalashtirdi (o`zgartirdi). Ammo ishlab chiqarish bahosi va o`rtacha foydani oraliq zvenolarni tahlil qilish va qiymat qonuni asosida hal etish o`rniga bu kategoriyalarni qiymat qonuniga keltirishga urinadi. Bu bosqichda Rikardo avvalgi, ish haqi tovar qiymatiga amalda ta'sir etmaydi, degan tezisidan voz kechdi. U kapital tarkibi va oborotidagi farqlar mehnatga turlicha haq to`lash tufayli qiymatga ham ta'sir etadi, degan fikrni berdi. Ammo bu g`oya mantiqiy yechimga ega emas edi.

Rikardo ish haqi, foyda va renta masalalarini yechishga katta hissa qo`shdi. U Smit kabi asosiy uch sinfnings dastlabki daromadlari masalasiga e'tibor berdi. U mehnatni tovar deb (aslida ishchi kuchi tovar) hisoblab, mehnatning bozor bahosi (ish haqi) tabiiy baho bo`ladi va shu atrofda o`zgaradi; tabiiy baho deganda ishchi kuchining qiymatini tushungan. Rikardo masalaga tarixiy an'analar asosida yondashishga urinsa ham mehnatning tabiiy bahosini jismoniy minimumga tenglashtiradi. Masalan, nonning bahosi va ish haqining pul miqdori o`rtasida bevosita bog`liqlik bor,- deydi u, - agar nonning bahosi oshganda ish haqi o`zgarmasa, ishchilar och qoladi va o`limga mahkum etiladi.

Rikardo Maltus kabi (bu olimning fikrlari quyida beriladi) ishchilarning haqlari ochlik darajasida ushlab turilishi kapitalizmga xos qonun emas, barchaga tegishli tabiiy qonunlar tufaylidir, deydi. Ma'lum qulay sharoitlardagina ishlab chiqarish kuchlari aholi o`shishini ta'minlay oladi va ishchilar kam haq olganliklaridan norozi bo`lmasliklari kerak, degan fikr ilgari suriladi. Rikardo qo`shimcha qiymatni uning konkret shakllari - foyda, ssuda foizi, renta sifatida tahlil etadi.

Ishchi o`z mehnati bilan ish haqi sifatida oladigan miqdordan ko`proq qiymat yaratishi o`z-o`zidan ravshan, deydi u. Ammo uni ish haqi va foyda nisbati, ya'ni ishchining qancha olishi va kapitalistga qancha qolishi qiziqtiradi. U qiymat strukturasi va tovar bahosini aniqlaganda "Smit dogmasi"dagi xatoga yo`l qo`yadi, ya'ni doimiy kapital S ning yangi mahsulotdagi hissasini inkor etadi. Tovar qiymati ish haqi va foydadan iborat bo`lganligi sababli, foyda ish haqiga teskari proporsional va unga bog`liq. Foyda amalda qo`shimcha qiymat sifatida qaraladi. Rikardo foydaning yer rentasini to`lagandan keyingi holatni o`rganadi. Undan tashqari foyda avans qilingan kapital miqdoriga proporsional deb hisoblaydi. U foyda normasining pasayish tendensiyasiga alohida e'tibor berdi. U buning bosh sababi kapitalizmga xos narsa bo`lmay, tabiiy omildir, degan. Foyda normasining pasayishi oxir-oqibatda kapital jamg`arilishining kamayishiga olib kelishi mumkinligi uni tashvishga solgan. U kapital deb ishlab chiqarish vositalari va kapitalistning ishchilarga ish haqi sifatidagi harajatlarni tushungan. U kapitalni natura holda va tarixdan tashqari tushungan. Uningcha, ibtidoiy ovchi va baliqchi kapital egasi bo`lgan (bu albatta xato fikr).

Rikardo yer rentasini tahlil qilishda muhim yutuqlarga erishdi. U renta nazariyasini qiymatning mehnat nazariyasiga asoslanib tekshirdi. Rentaning manbayi yerning qandaydir saxiyliги emas, balki ma'lum mulkiy munosabatlar sharoitida yerga qilinadigan mehnatdir, deb hisobladi. Yer resurslari cheklangan bo`lib, unumdorligi va joylashuvi turlicha bo`lgan yerlar ishlanishi tufayli qishloq xo`jaligi mahsulotlarining qiymati yomon uchastkalardagi mehnat sarflari bilan aniqlanadi. Bunday yerlar sohibkorga o`rtacha foyda beradi va renta bermaydi. Nisbatan yaxshi yerlarda foyda o`rtacha normadan yuqori bo`ladi, ana shu ortiqcha foyda renta sifatida yer egasi tomonidan olinadi. Yomonroq yerlar xo`jalik hisobiga jalb etilishi orqali yer egalarining oladigan rentasi o`z-o`zidan ortadi, vaholanki ular biror ish qilmaydi, sarfxarajat ham qilmaydi.

Rikardo bu yerda differensial renta hosil bo`lishini ko`rsatib berdi. U xususiy mulkchilik sharoitida yomon yerlar ham ma'lum renta keltirishi

mumkinligini inkor etdi. Lekin shunday renta bor, u absolut renta bo`lib, uni Marks va boshqa olimlar atroflicha o`rganganlar.

Rikardo pul va pul muomalasi masalalariga katta e'tibor qildi. U dastlabki asarlarida pulni ichki qiymatga ega bo`lgan tovar deb qaragan. Pul qiymati unga sarf qilingan mehnat bilan aniqlangan. Rikardo pulning xususiyati shuki, u alohida tovar, boshqa tovarlarning qiymat o`lchovi va muomala vositasi sifatida harakat qiladi, deydi. U qog`oz pullarning miqdorida muomalada bo`lgan tovar massasi qiymatiga mos (ya'ni proporsional) bo`lishi kerak, ortiqchasi bank tomonidan iste'moldan chiqarilishi zarur, deydi.

Ammo, u o`zining bosh asarida bu konsepsiyadan chekinadi, avval pullarning ichki qiymati bor, deb gapirgan bo`lsa, keyinroq u pulni texnik vosita deb izohladi va pulning miqdoriy nazariyasini ishlab chiqa boshladi. Uning fikricha, muomaladagi pulning miqdori turlicha va erkin bo`lishi mumkin, pulning qiymati esa muomala sohasida belgilanadi va uning miqdoriga bog`liq bo`ladi. Rikardo erkin savdo tarafdori bo`lgan, u merkantilistlardan farqli ravishda tovar ishlab chiqarish tovar kiritishdan ortiq, ya'ni eksport kam va import ko`p bo`lishidan, mamlakatdan oltin chiqib ketishidan xavfsirashga hojat yo`q, deydi, chunki erkin import avtomatik ravishda oltin muomalasi va baho o`zgarishini tartibga soladi, shuning uchun iqtisodiy tanglik ta'minlanishiga yordam berishiga Rikardoning ishonchi komil edi.

Rikardo Angliyaning tashqi aloqalari iqtisodiyotda katta rol o`ynashini alohida o`rgandi. U birinchilardan bo`lib ayrim tovarlarni ishlab chiqarishdangina emas, balki mamlakatlar o`rtasida ham xalqaro mehnat taqsimoti va ixtisoslashuvning foydaliligini isbotlab berdi. Bunda nisbiy afzallik tamoyil mavjudligini ishlab chiqdi. Bu tamoyil universalroq bo`lib, A.Smitdagi mutlaq afzallik prinsipo` (yuqorida berilgan) xususiy hal sifatida qabul qilinadi. Bu prinsipga ko`ra ayrim mamlakatlar ma'lum tovarlarni ishlab chiqarishda ayrim qulayliklarga ega bo`ladi va kam harajat sarf qiladi. Bunda tabiiy va iqlimiy omillar ham katta rol o`ynaydi (mutlaq ustunlik). Ma'lum tovarlarni ishlab chiqarish bu mamlakat uchun boshqa mamlakatlardagiga nisbatan qulayroq bo`lishi mumkin. Mamlakatlari tabiiy, texnologik va madaniy farqlari tufayli ishlab chiqarish xarajatlari turlicha bo`ladi. Ixtisoslashuv hatto qoloq davlat uchun ham qulayroq bo`ladi, masalan O`zbekiston uchun paxta, Braziliya uchun kofe kabi.

Erkin savdo avvalo ingliz sohibkorlari manfaatlariga mos tushsa ham, u paytda bu g`oya prinsiplial jihatdan ham progressiv edi. Bu savdo

siyosati "fritrederlik" bo`lib, "proteksionizm"dan prinsipial farq qiladi. Xalqaro savdoni belgilovchi omillar nimadan iborat? Nima uchun ma'lum bir tovarlar eksport qilinadiyu, boshqalari import qilinadi? Tashqi savdo ishlab chiqarish va iqtisodiy taraqqiyot uchun nimalar beradi? degan savollarga javob beriladi. Shunday misol keltiriladi: Shotlandiyada uzum vinosi qilish mumkin, ammo mehnat sarflari juda yuqori bo`ladi, bu yerda suli yetishtirish qulay, uni esa Portugaliya vinosiga almashgan ma'qul, chunki vinoni qilishga u yerda kam xarajat sarflanadi. Albatta, bu eng oddiy misol.

Rikardo bu masalaga ancha prinsipial yondashdi. Agar Shotlandiyada ham suli, ham vino kam chiqimlar bilan ishlab chiqarilsa ham, bu mamlakatda suli bo`yicha vinoga qaraganda ustunlik ko`proq, chunki chiqimlar nisbati va almashuv proporsiyalari hisobga olinganda bu davlat uchun faqat suli yetishtirish nisbatan qulay, Portugaliya uchun esa vino chiqarish foydalidir. Bu nisbiy chiqimlar yoki nisbiy ustunlik tamoyilidir. U bu tamoyilini qiymatning mehnat nazariyasida ham isbotladi va uni raqamlar yordamida ko`rsatib berdi. Xuddi shunga o`xshash misol mato to`qish sohasida Angliya va Fransiya misolida taqqoslangan. AQSH va Braziliya solishtirilganda don va kofe ishlab chiqarish afzalligi ko`rinadi. Bu misollardan shu narsa ko`rinadiki, nisbiy ustunlik mavjud bo`lsa, ixtisoslashuv va almashuv ikkala mamlakat uchun ham foydalidir. Bundan mamlakatlar o`rtasida xalqaro mehnat taqsimoti va ishlab chiqarishning ixtisoslashuvi zarurligi kelib chiqadi. Rikardo bo`yicha ishlab chiqilgan tovarlarni realizatsiya qilish kapitalistik xo`jalik uchun prinsipial muammo bo`la olmaydi. U ortiqcha ishlab chiqarish inqirozi mumkin emas, kapitalistik sistema uchun bu jiddiy xavf tug`dirmaydi, degan fikrda edi, chunki talab va taklif doimo mos tushadi. Smit kabi Rikardo ham kapitalizm sistemasining qarama-qarshiligini tushunib yetmadi. Chunki bu davrda hali inqirozlar yo`q edi, faqat 1825 yilda birinchi bor ana shunday inqiroz ro`y berdi (asar ancha oldin yozilgan).

Rikardoning 1815 yilda yozilgan "Nonga bo`lgan past bahoning kapital foydasiga bo`lgan ta'siri to`g`risidagi tajriba" nomli pamfletida sinflarning iqtisodiy munosabatlari va kapitalizm rivojlanish nazariyasi qisqa, ammo lo`nda tarzda bayon etilgan. Uning asosiy xulosalari quyidagilardan iborat: agar iqtisodiyot rivoji o`z holiga qo`yilsa, aholining o`sishi va kam unumdor yerlarga ishlov berishga o`tilishi tufayli qishloq xo`jaligi mahsulotlarining bahosi oshib boradi. Buning barcha foydasi yer egalari bo`lgan lendlordlarga o`tadi. Vaholanki kapitalga bo`lgan foyda normasi pasayadi. Bundan esa ishchilar ham ziyon ko`radi, chunki ularning

mehnatiga talab pasayib boradi. Xo`sh, bu tendensiyaning oldini olish mumkinmi? Xususan, xorijdan arzon don import qilish kerak, demak, bundan "Non qonunlari"ni bekor qilish kerak degan xulosa chiqariladi (Angliyada non va donga yuqori baho qo`ygan maxsus qonun bor edi, uni "Non qonunlari" deb atalardi, bu qonunlar 1830 yilda to`la bekor qilindi). Rikardo parlament a'zosi sifatida doim erkin savdo uchun kurash olib bordi. Tarix bu g`oyaning to`g`riligini amalda isbotladi.

XVIII asrning oxirida (1789-1794 yillar) G`arbiy Yevropadagi eng yirik burjua inqilobi Fransiyada ro`y berdi. Bu inqilob mamlakatdagi feodal munosabatlarga to`la barham berdi va kapitalizm (bozor)ning tez rivoji uchun yo`l ochib berdi, ammo bu o`zgarishlar tekis va ravon amalga oshmadi. Sanoat to`ntarilishi mashina industriyasini boshladi. Kapitalistik munosabatlarning bir qancha pozitiv tomonlari bilan birga anchagina negativ oqibatlari ham ko`rina boshladi. Ana shunday sharoitda klassik maktab vakillari yaratgan ta'limotlarni har tomonlama to`ldirish va qayta ko`rib chiqishga kirishildi, bu jarayon Fransiya, Angliya va AQSHda XVIII asr oxiri - XIX asr 1-yarmida ro`y bera boshladi. Bu davrdagi ta'limotlarga xos xususiyat shu ediki, ularda barcha iqtisodiy kategoriyalari to`laligicha emas, balki qisman, ya'ni ularning ayrimlari olinib, tadqiq qilindi. Fransiyada Sey, Bastia, Angliyada Maltus, Senior, AQSHda Keri va boshqalar klassik iqtisodiy maktabni qayta ko`rib chiqish, uni to`ldirish, zamonga moslash istaklari bilan o`ziga xos ta'limotlaryoyo yuzaga kela boshladi. 1-bosqich V.Petti va P.Buagilber, 2-bosqich A.Smit va D.Rikardo nomlari bilan bog`liq bo`lsa, bu davrni klassik maktab evolutsiyasining uchinchi bosqichi sifatida qarash mumkin.

9.2.Fransiyada vujudga kelgan J.B.Seyning iqtisodiy ta'limoti. "Sey qonuni"

Fransiyadagi shu davrdagi iqtisodiy g`oyalarning rivoji Jan Batist Sey (1767-1832) nomi bilan bog`liq. Bo`lajak olim Lionda savdogar oilasida tug`ildi va keyinchalik yirik fabrikantga aylandi. U yaxshi ta'lim oldi, ammo savdo sohasida ancha erta xizmat qila boshladi. O`zi o`qidi. U inqilobni qo`lladi. Napoleon Bonapart hukumatida moliya sohasida ishladi. Uning birinchi asari "Siyosiy iqtisod risolasi" 1803 yilda chiqdi va hayoti davomida besh marta qayta nashr qilindi, qayta ishlandi va uning bosh asari sifatida qoldi. 1817 yilda "Siyosiy iqtisod katexizisi" (Katexizis - grekcha "nasixat", "qo`llanma" mazmuniga ega), 1828-30 yillarda olti tomlik "Siyosiy iqtisod kursi" kitobi ham chop etildi. Bu kitoblarda u

sanoat burjuaziyasi tarafdori, merkantilizm dushmani va iqtisodiy liberalizmni qo'llab-quvvatlovchi olim sifatida ma'lumdir.

Sey Smit ta'limotini targ'ib etish va sistematik izohlash bahonasida uning ilmiy jihatdan ancha bo'sh g'oyalarini rivojlantirdi va tartibga soldi. D.Rikardo bu olimning ilmiy merosiga yuqori baho berdi va uning, ya'ni "Sey qonuni" ni tan olgan.

Olimning tadqiqot predmeti sifatida avvalo jamiyatning moddiy farovonlik problematikasi qaraladi, boylikning manbayi esa millatning iqtisodiy potensialiga bog'liqdir.

Tadqiqot uslubida esa aniq fanlar (mas.,fizika) tajribasidan foydalanish kerak deydi. Metodologik jihatdan bu universal va hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'lgan qonun, kategoriya va nazariyalar tan olinishi zarur - deganidir. Taniqli iqtisodchi J. K.Gelbreyt fikricha, "Sey qonuni"ni tan olish yoki olmaslik XX asrning 30-yillarigacha iqtisodchilarni ahmoqlardan ajratish belgisi sifatida qaralgan. Bu qonunda bozor iqtisodiyoti sharoitida jamiyat sinflari manfaatlarining uyg'unligi(garmoniyasi) asosiydir. Lekin uning fikrlarida o'ta soddalik va yuzalik alomatlari ko'pdir.

Sey siyosiy iqtisodni uch qismga bo'ladi: ishlab chiqarish, taqsimot va iste'mol. Bu klassifikatsiya takror ishlab chiqarish jarayoni unsurlari o'rtasidagi yuzaki bog'lanishni aks ettiradi. Taqsimot va iste'molning iqtisodiyot fanining mustaqil bo'laklari sifatida ajratilishi va ularning mustaqil soha sifatida ishlab chiqarish bilan yenma-en qo'yilishi ijtimoiy ishlab chiqarish jarayoni unsurlari o'rtasidagi haqiqiy aloqalar buzib ko'rsatiladi, chunki ma'lum tipdagi ishlab chiqarish munosabatlari doim taqsimot va iste'molning ma'lum tarkibini vujudga keltiradi.

J.B.Sey

Sey Smitni qo'llaydi, ammo ko'p masalalarda u bilan kelishmaydi. Masalan, uningcha qiymat bir qancha omillarga bog'liq qilib qo'yiladi: tovarning subektiv foydaliligi, uning ishlab chiqarish chiqimlari, talab va taklif. Seyda kapitalning ekspluatatsiya mohiyati butunlay yo'q va bu jarayon ishlab chiqarish omillari nazariyasi bilan almashtiriladi. Ammo, u iqtisodiy liberalizm (laissez faire) pritsinsipi, "kichkina va arzon davlat" va uning iqtisodiyotga aralashuvini keskin qisqartirish tarafdori sifatida Smit bilan hamohang. Sey bu sohada fiziokratik an'analarga yaqin bo'lgan. Uning iqtisodiy liberalizm tamoyili Napoleonning iqtisodiy siyosatiga to'g'ri kelmas edi (kontinental blokada siyosati Angliya bilan iqtisodiy aloqalarni keskin cheklagan).

Burbonlarning restavratsiya qilinishi Seyning obro'si oshishiga imkon yaratdi. Ishlab chiqarishning asosiy uch omili nazariyasi.

U hayoti davomida siyosiy iqtisod masalalarini imkoni boricha sodda va aniq izohlashga intildi. Birinchilardan bo'lib ishlab chiqarish omillari: mehnat, kapital va yerning mahsulot qiymatini hosil qilishda teng ishtirokini aniq ifodaladi (bu fikr yuqorida eslab o'tilgan). Hozirgi davr olimlari kapitalizmning (bozor) tizimini shu uch omil bilan bog'laydilar.

XIX asrning boshlarida shu uch omilga asoslangan g'oyalar rivoj topdi. Mehnat - ish haqi, kapital - foyda, yer - renta: shu uch o'zaro bog'liq (uch birlik) formula Sey ta'limotida muhim o'rinni egallaydi. Uning qiymat va daromadlar to'g'risidagi ta'limoti o'ziga xos ravishda hal etildi. Klassik maktabdan farqli ravishda tovar qiymati uni ishlab chiqarishga sarflangan mehnat bilan emas, uning foydaliligi bilan aniqlanadi, shunday qilib "Foydalilik nazariyasi"ga asos solindi. Bu nazariyaga ko'ra ishlab chiqarish foydalilikni yaratadi, foydalilik esa predmetlarga qimmat beradi, "qimmat foydalilik o'lchovidir" deydi u. A.Smitning qiymat nazariyasidan farqli, qiymat faqat sarflangan mehnat bilangina emas, balki mehnat mahsulotining naflik darajasi bilan ham o'lchanadi, bu katta yangilikdir. Shunday qilib Sey qiymatni iste'mol qiymati bilan aynan bir deb tushunadi. Demak qiymat va taqsimot muammosida taqsimot nazariyasi ajratib olinadi va alohida qaraladi. Shuni eslatib o'tish kerakki, A.Smitgacha almashuv qiymati foydalilik bilan albatta va bevosita bog'liq bo'lmasligi mumkin, masalan, nihoyatda foydali, hayotiy zarur bo'lgan narsalar ham past qiymatga ega bo'lishi mumkin, ayrim narsalarning esa umuman qiymati yo'q, bunga havo, buloq boshidagi suv va boshqalarni ko'rsatish mumkin. Bu masala bo'yicha turli fikrlar mavjud bo'lib, uni to'laroq keyingi boblarda ko'rib chiqamiz (marjinalizm g'oyasining asosi ham shu fikrdir). Iqtisodiyotning bu kategoriyasi davrdan, tarixdan tashqari qaraladi va abadiy deb hisoblanadi, ekspluatatsiya inkor etiladi.

Qiymatni foydalilik bilan almashtirish oqibatida daromadlar masalasi ham shu asosda yechib beriladi. Ishlab chiqarishda uch omil ishtirok etadi (mehnat, kapital, yer) va ularning har biri qiymatni hosil qilishda ma'lum xizmatni amalga oshiradi. Uch omil uch hil daromadni yuzaga keltiradi. Bunday tushuntirish nihoyatda sodda va yuzaki hisoblanadi. Chunki unda ishlab chiqarish omillari to'la huquqli hamkorlik asosida uyg'un - garmonik harakat qiladi, hech qanday ekspluatatsiya tan olinmaydi. Seyning izchil izdoshi Frederik Bastianing bosh asari ham "Iqtisodiy garmoniyalar" deb atalishi bejiz emas.

Seyning daromadlar nazariyasida foydaning izohlanishi diqqatga sazovordir. "Mexnat" omili ishchilar uchun ish haqini "kapital" omili sohib uchun foydani "er" omili esa yer egasi uchun renta daromatlarini yuzaga keltiradi Biz bilamizki, foyda ssuda foizi va tadbirkorlik daromadidan iborat, uning birinchisi kapital egasi sifatida kapitalist tomonidan (kapital yaratadi), ikkinchisi korxon boshlig'i sifatida kapitalist tomonidan o'zlashtiriladi. Seyning fikricha tadbirkorlik foydasini yollanma boshqaruvchi ham olishi mumkin bo'lgan ish haqi turigina emas. Bu maxsus va muhim jamoat funksiyasini bajarganlik, ya'ni mohiyat - e'tiboriga ko'ra ishlab chiqarish omillarini ratsional birlashtirganligi uchun beriladigan mukofotdir. Shunday qilib, tadbirkor va ishchi o'rtasidagi farq ish haqi darajasida deb ko'rsatiladi. Tadbirkor, ishbilarmon maoshining yuqori bo'lishi esa ularning yuqori vazifalari, talanti, faoliyati, tartib va boshqarish ruhi tufaylidir.

Sey ishchilarning ekspluatatsiyasini inkor etibgina qolmasdan, balki ularning kelajagi porloq degan g'oyani ilgari suradi. U kapital o'sishi bilan "quyi sinflar"ning ahvoli yaxshilanadi va ular "yuqori sinflar" safini to'ldirib boradi, deb o'ylagan. Sey sanoat to'ntarilishi bilan vujudga kelgan salbiy xodisalarni yumshatib ko'rsatishga urindi, o'zining "kompensatsiyalar nazariyasi"ni ilgari surdi. Uning tasdiqlashicha, mashinalar birinchi paytda ishchilarni ishdan siqib chiqaradi, keyinchalik ular ishchilarning ish bilan bandligini oshiradi va mahsulotlar ishlab chiqarishni arzonlashtirib, ishchilarga "eng yuqori foyda" keltiradi. Shunday qilib, Seyning fikricha, kapitalizm davrida sanoat to'ntarilishidan hammadan ko'proq ishchilar sinfi manfaatdordir. Oqibatda mehnat manfaatlari kapital bilan "garmoniya"da - uyg'unlikda bo'lishi "isbotlanadi" (uyg'unlik nazariyasi).

Takror ishlab chiqarish nazariyasi Seyning eng muhim kashfiyotlaridan biri "Sey qonuni", "bozorlar qonuni" yoki "sotish nazariyasi" hisoblanadi. Fiziokratlar merkantilizmni tanqid qilganda shu g'oyadan foydalanganlar. Unda shunday fikr keltiriladi: "har bir odam bir vaqtning o'zida ham sotib oluvchi, ham sotuvchidir". Kenyening fikricha, hamma sotib olingan narsa sotilgan, barcha sotilgan narsa sotib olingan ("Iqtisodiy jadval"ga e'tibor bering) bo'ladi. Seyga asoslanib J.M.Keyns esa "taklif shunga mos talabni yaratadi", degan fikrni ilgari suradi. Bu fikr Sey g'oyasini chillaka chiqarish uchun o'ylab topilgan, chunki u yoki bu tovar alohida-alohida ortiqcha ishlab chiqarishi mumkin, vaholanki barcha tovarlar oshiqcha ishlab chiqarishi mumkin emasdir.

Keyns fikricha, Sey qonunini tan oluvchi barcha mualliflar klassik deb atalishi mumkin ekan. Bundan kapitalistik jamiyatning takror ishlab chiqarishida "garmoniya" mavjudligi va oqibatda umumiy ortiqcha ishlab chiqarish inqirozlari "pripsipda bo`lmasligi" isbotlanadi, ya'ni taklif avtomatik ravishda talabni vujudga keltiradi. Bu qonun Maltusning "Nufuz qonuni"ni eslatadi (keyinroq ko`rib chiqiladi). Agar barter (mahsulotni mahsulotga almashuv - T-T) iqtisodiyoti ko`zda tutilsa, bunda pul faqat hisob birligi bo`ladi, unga umumiy talab barcha pulga almashtirilishi kerak bo`lgan tovarlar qiymatiga teng bo`ladi, bunda esa haqiqatan ortiqcha ishlab chiqarish amalda mumkin bo`lmay qoladi. M.Blaugning fikricha, "Mahsulotlar mahsulot uchun to`lanadi" qoidasi ichki, xuddi shunin-gdek tashqi savdoda qo`llaniladi - bu Sey qonuning mohiyatidir. Shunday oddiy bir g`oya iqtisodiyot olamida katta shov-shuviga sabab bo`ldi.

Har qanday ishlab chiqarishning o`zi daromadlarni yaratadi va shu qiymatga mos ravishda tovarlar sotib olinadi. Iqtisodiyotda umumiy talab taklifga teng bo`ladi, faqat ayrim disproporsiyalar vujudga keladi, ya'ni ayrim tovarlar ko`proq, boshqalari esa kamroq ishlab chiqariladi. Ammo bu holatdan umumiy inqirozlarsiz chiqib ketiladi. Barcha ishlab chiqaruvchilarning asosiy manfaati almashuv qiymatida bo`lsa, iste'molchilarda esa bir mahsulotning boshqasiga almashuvidir. Pul bu jarayonda vaqtincha faqat vositachilik rolini o`ynaydi. Oxir-oqibatda mahsulotlarga mahsulot bilan haq to`lanadi. Bundan yana bir xulosa chiqadiki, unda har bir ishlab chiqaruvchi barcha ishlab chiqaruvchilar yutug`idan manfaatdordir.

Agar avvalgi holatda mehnat va kapital o`rtasidagi qarama-qarshiliklar yechilgan bo`lsa, endi "manfaatlar garmoniyasi" barcha kapitalistlarga, shahar va qishloqlar va hatto butun mamlakatlar o`rtasidagi munosabatlarga ham tegishlidir.

Seyning bu qonunida proteksionalizmga qarshi fikr bildiriladi, chunki bu siyosat chet el mahsulotlarini keltirish, ya'ni import va ichki tovarlarni sotishga to`siqdir. To`la savdo erkinligi hamda stixiyali tartibga solinuvchi kapitalistik ishlab chiqarish Seyning asosiy g`oyasidir.

Seyning "bozorlar nazariyasi" ko`p munozaralarga sabab bo`ldi, haqiqatdan ham ibtidoiy davrda almashuv natural holda olib borilgan, ya'ni mahsulot boshqa mahsulotga ma'lum nisbatda almashtirilgan, unda xarid qilish va sotish jarayonlari albatta mos kelgan. Ammo eng oddiy tovar muomalasida yoki xarid qilish sotishga hamohang bo`lishi shart bo`lmay qoldi, tovarni sotgan odam darhol boshqa tovar xarid qilmasligi ham mumkin bo`lib qoldi. Sotish va xarid qilish vaqt va makon jihatdan ajralib

turadi, shu tufayli inqirozlarga abstrakt imkoniyat tugʻiladi. Kapitalizm davrida bu imkoniyat haqiqatga aylanib qoldi. Dastlabki kuchli iqtisodiy krizis 1825 yilda roʻy berdi va doim maʼlum qonuniyatlar asosida takrorlanib turibdi.

Oʻz davrida Sismondi, Maltus va J.Mill bu qonun toʻgʻrisida oʻz fikr-mulohazalarini bildirdilar. Bunda kapitalistik xoʻjalikda tovarlarning bahosi xoʻjalik kon'yunkturasiga mos ravishda absolut moslashuv va darhol reaksiya qilish xususiyatiga ega deb hisoblanadi.

Hozirgi davrda ham bu masala boʻyicha iqtisodchilar oʻrtasida neoklassik yoʻnalish bilan keynschilik tarafdorlari orasida munozara davom etmoqda (bu haqda quyida gapiriladi).

"Sey qonuni"ning ijobiy tomoni shundaki, unga koʻra kapitalizm oʻz rivoji davomida oʻziga oʻzi bozor yaratadi, kelajagi bor jamiyat deb qaraladi va Sismondining kapitalizm rivojiga qarshi fikrini inkor etadi, realizatsiya muammosini hal etishda "Uchinchi shaxslar"ga ehtiyoj qolmaydi (bu haqda oldingi bobda fikr yuritilgan). Sey argumentlariga asoslanib, burjuaziya demokratik davlat apparatini qisqartirish, savdo va sohibkorlik erkinliklari toʻgʻrisida progressiv gʻoyalar ilgari surildi.

9.3. T.R.Maltus va uning "Nufuz nazariyasi"

Ingliz iqtisodchisi Tomas Robert Maltus demografiya muammolari toʻgʻrisida birinchilardan boʻlib fikr yuritgan boʻlmada, "Nufuz nazariyasi"ni ilk bor u yaratdi. Bu muammo boʻyicha barcha munozaralarda uning nomi birinchilardan tilga olinadi. Masalan, Aristotel (m.a. 384-322) "Siyosat" asarida aholisi kam sonli mamlakatni ideal davlat deb hisoblagan, chunki shunda sotsial garmoniya boʻladiki, aholi meʼyordan koʻp boʻlsa sotsial ziddiyat kelib chiqadi. U nikoh toʻgʻrisida qonun taklif etgan, unda erkaklarga 37, ayollarga 18 yoshgacha farzand koʻrish taqiqlangan, uningcha aholi koʻpligi yer yetishmasligiga olib keladi va u qashshoqlikka mahkum etiladi.

F.Kenye (1694-1774) "Aholi" (1756y.) maqolasida insonlar "boylik" manbai ekanligiga ancha yaqin fikrlarni ilgari surdi. "Mamlakatning buyukligi uning aholisi bilan", degan edi u. Aholi mahsulot ishlab chiqarishni koʻpaytirib, odamlar mehnatidan foydalanish masalalari davlatning bosh iqtisodiy siyosati obyekt boʻlishi kerak. Bu fikr A.Smit tomonidan rivojlantirildi.

V.Petti ham aholini ayniqsa uning mehnat qiladigan qismini ulug`lagan, boylik yaratuvchi deb hisoblagan, birinchi bo`lib "insoniy kapital" tushunchasini kiritgan.

T.R.Maltus (1766-1834) dvoryan oilasida tug`ildi, 1788 yil Kembrij universitetini bitirgach, qishloq ruhoniysi sifatida ishlay boshladi, ilohiyot fanidan ilmiy darajaga ega bo`ldi. 1807 yildan boshlab "Ost-Ind" kompaniyasi kollejida siyosiy iqtisod professori lavozimida leksiya o`qidi.

Diqqatga sazovor tomoni shundaki, Maltus ancha kech, 39 yoshida turmush qurdi, uch o`g`il va bir qiz otasi bo`lgan. Agar obrazli aytadigan bo`lsak, o`z ta`limoti va takliflariga amal qilgan. Taniqli iqtisodchi D.Yum va boshqalar bilan do`st bo`lgan.

T.R.Maltus

T.Maltus yashagan davr Angliyada sanoat inqilobi amalga oshayotgan yillar bo`lib, qayta ishlab chiqaruvchilar ommaviy qashshoqlashdi, ishsizlar armiyasi ko`paydi, ishchilarning iqtisodiy ahvoli tobora yomonlashdi. Xuddi shu holatlarga baho berish, uni izohlash, bu ahvolning sababi nimada ekanligini tushuntirish Maltusga nasib etdi. Uning asosiy asarlari quyidagilar: "Aholi nufuzi qonuni to`g`risidagi tajriba" (1798), "Yer rentasining tabiati va o`shishi to`g`risidagi tajriba" (1815), "Siyosiy iqtisod prinsiplari" (1820 yilda yozilgan va avvalgi kitobni qayta ishlab, ikki jildli asarga aylantirilgan). Bu asar uning do`sti

D.Rikardoning "Siyosiy iqtisodning boshlanishi" asaridan uch yil keyin chiqqan bo`lib, nazariy metodologik jihatdan undan keskin farq qilmaydi. Bu asarlarda Maltus lendlordlar manfaatini himoya qiladi, ammo yer egalari va kapitalist-fabrikantlarning manfaatlari mos kelsa va ishchilarga qarshi qo`yilsa, ularning ikkalasini qo`llab-quvvatladi, hukmron sinflarni oqladi, ommaning ochyalang`ochligi va og`ir ahvolda ularning hech qanday aybi yo`qligini isbotlamoqchi bo`ldi. Mavjud tizimni takomillashtirish kerakligini u xayoliga ham keltirmadi, buni o`ziga xos utopiya deb hisobladi.

Asosiy iqtisodiy masalalarni yagona bir omil asosida oddiy-gina tushuntirishga harakat qilinadi.

Tadqiqot predmeti sifatida avvalo ishlab chiqarish sohasini rivojlantirish yo`li bilan jamiyatning moddiy boyligini yanada ko`paytirish masalasi qaraladi. Shu bilan birga, birinchi marta iqtisodiy o`shish muammosi

ini aholining o`shishi bilan bog`lashga harakat qilingan. Avvalgi tadqiqotlarda aholi o`shishi o`z-o`zidan milliy xo`jalik rivojiga olib kelishi (va aksincha) masalasi qo`yilgan bo`lsa, bu olim muammoga o`ziga xos ravishda yondoshadi.

Tadqiqot usulida iqtisodiy liberalizm konsepsiyasini tan olgan holda, iqtisodiy o`shish sur'atlari bilan aholi soni o`rtasida o`zaro aloqadorlikni ilmiy jihatdan isbotlashga o`rinining o`ziga xos yo`llari mavjuddir.

Jahonga ma'lum bo`lgan Ch.Darvin, D.Rikardo va boshqalarning qarashlari unga metodologik asos sifatida xizmat qildi.

Bu olim metodologiyasining yangiligi va ahamiyati shundaki, undan milliy iqtisodiyotni rivojlantirish va qashshoqlik sabablarini aniqlash va undan chiqish uchun amaliy xulosalar chiqarish mumkin, yashash minimumi sifatida belgilanadigan tirikchilik vositalari va aholi o`shish soni o`rtasidagi oddiy nisbatni isbotlashga harakat qilinadi.

M. Blaugning ta'kidlashicha, Maltus bo`yicha insoniy jamiyatni sotsial qonunlar (sotsial islohotlar) yordamida har qanday ongli takomillashtirishga urinish yengib bo`lmas insonlar ommasi tomonidan surib tashlanadi va shu sababli har bir odam o`zi haqida o`zi jon kuydirmog`i va o`zining xatolari uchun to`la javob berishi kerak.

Aholi nufuzi nazariyasi Maltus go`yoki tarixiy manbalarga asoslanib, insoniyatning nihoyatda tez o`sganligini isbotlashga urinadi. Bu o`shish tirikchilik vositalari, kamchiligi kasalliklar, urushlar, chaqaloqlarni o`ldirish, tug`ilishni ixtiyoriy tartibga solish yo`li bilan sekinlashtirilmaganda ahvol bundan ham yomon bo`lar ekan.

Maltus tabiat bilan hamohang o`simlik va hayvonlarning cheksiz ko`payishi va yashash uchun kerakli mablag`lar o`shishi yo`nalishlarini tadqiq etadi. Agar insonlar har 25 yilda ikki marta ko`payib, geometrik progressiya asosida ortib borsa (1, 2, 4, 8, 16, 32, 64, 128, 256 va hokazo), tirikchilik vositalari eng qulay sharoitlarda ham arifmetik progressiya asosidagina ko`payishi mumkin (1, 2, 3, 4, 5, 6, 7 va hokazo).

Bunday sharoitda 200 yildan so`ng aholi sonining tirikchilik vositalariga nisbati 256 : 9, 300 yildan so`ng esa 40096 : 13 bo`ladi va hokazo (2-jadvalga qarang).

Tirikchilik vositalariga nisbatan doimo tezroq ko`payishga intilishi "aholining nufuz qonuni"dir, bu qonun jamiyat paydo bo`lgandan buyon mavjud bo`lib, doim va kudratli harakatdadir. Aholining ortiqcha qismi zarurat tufayli ochlik, yalang`ochlik va qirilishga mahkum etilgan.

2-jadval**T.R.Maltus "Nufuz qonuni"ning matematik ifodasi**

Aholini o'sishi	Geometrik progressiv	1,2,4,8,16,32,64,128 va hokazo
Tirikchilik vositalarining o'sishi	Arifmetik progressiv	1,2,3,4,5,6,7,8,9,10
200 yildan so'ng	Aholining o'sishi 256 marta	Tirikchilik vositalari 9 marta
300 yildan so'ng	Aholining o'sishi 9096 marta	Tirikchilik vositalari 13 marta

3-jadval

Avlodni davom ettirish instinkti	Aholini o'sish potentsiyali		Aholini o'sishini cheklovchi omillar	
	Oldini olish choralari:		Real omillar: o'lim ortishi	
	Axloqiy hususiyatdagi cheklashlar	Sog'liq pastligi	Noo'rin hayot	Kambag'allik
	Tirikchilik vositalarini cheklanganligi			

Maltusning fikricha, qashshoqlikning asosiy va doimiy sababi, boshqarish tarzi yoki mulkning notekis taqsimlanishiga hech ham bog'liq emas; bu jarayon "tabiiy qonunlar va insoniy hirs" tabiatning nochorligi va insoniyatning favqulodda tez ko'payishi bilan bog'liqdir. Shu sababli xalq o'z azob-uqubatlari uchun o'zini o'zi ayblashi kerak". Uni to'g'rilashga hech qanday inqilob va sotsial islohotlar yordam bera olmaydi. Bunda faqat bir to'g'ri yo'l bor - bu aholi sonini qisqartirish. O'ta ko'payishning oldini olish vositasi, chorasi sifatida "axloqiy chidam" (kambag'allar nikohdan o'zlarini tiyishlari, kech turmush qurishlari), og'ir mehnat yoki turli baxtsizliklar (ochlik, qashshoqlik, kasallik, epidemiya, urush va boshqalar) taklif etiladi.

Maltusning fikricha, tabiiy biologik instinktga ko'ra insoniyat ko'payish imkoniyatiga ega va doimo shunga intiladi, ammo jonivor va o'simliklar qarama-qarshi ravishda bu jarayonni cheklash imkoniga ham ega bo'lib, hayvonot dunyosidan ajralib turadi. quyidagi jadvalda ana shu imkoniyatlar aks etgan.

Shunday qilib, Maltus ta'limoti bo'yicha, jamiyat illatlari insoniyatning beixtiyor qismatidir. Nazariy jihatdan bu fikrlarda hech

qanday ilmiylik va yangilik yo`q. Bu "qonun"dagi asosiy g`oyalar ungacha bo`lgan olimlardan to`g`ridan-to`g`ri o`g`rilangan (plagiat), chunki o`z davrida Styuart, Uolles, Taunsend va boshqalar bu masalani yoritgan edilar. Maltusning bu nihoyatda reaksiyon xulosalari qattiq tanqidga uchradi. Tug`ilishni kamaytirish uchun u nikoh yoshini oshirishni, davlat tomonidan bolalarga beriladigan nafaqalarni butunlay bekor qilishni taklif etdi.

Maltus bu tanqidlardan xulosa chiqarib, 1820 yilda o`z asarini qayta ishlab chiqdi va unda o`z fikrlarini ancha yumshatishga in-tildi; ayniqsa ustiga dam-badam yog`ilib turadigan va aholini o`limga mahkum etadigan balo-ofatlarni zaruriy deb hisoblashdan voz kechdi va kechirim so`radi, uni noto`g`ri tushunganliklarini aytib o`tdi, ammo u o`zining bosh fikrini inkor etmadi.

Maltus markaziy g`oyasi, ya'ni aholi soni o`sish sur'atlarining jamiyat farovonligiga ta'siri prinsipda to`g`ri va dolzarbdir. Ammo olim tomonidan berilgan prognoz (istiqbol) lar baxtimizga normal bo`lib chiqdi. Har 20-25 yilda aholining ikki marta ko`payishi insoniyatni to`la qashshoqlikka mahkum etishi kerak edi.

Maltus "doktrinasi" avvalo metodologik jihatdan xato edi, chunki hech qanday isbotsiz tabiat qonunlari jamiyat hayotida qo`llaniladi, vaholanki insonlar o`simlik va hayvonot dunyosidan farqli o`laroq faqat iste'mol qilmaydilar, balki o`zlari ishlab chiqaradilar va tirikchilik vositasini ko`paytirish imkoniyatlariga egadirlar. Shuni eslab o`tish joizki, o`z davrida Petti va Smit mamlakat boyligining asosi unumli mehnat bilan shug`ullanuvchi aholi ekanligini isbotlab berganlar. Maltus klassiklarning bu fikrini inkor etadi. Undan tashqari, Maltus o`zi ochgan qonunni abadiy deb e'lon qiladi. Aslida esa kapitalizm davrida ortiqcha ishchi kuchi hisobiga aholining nisbiy ortiqchaligi yuzaga keladi, bu yerda aholining nisbiy ortiqchaligi aholining absolut ortiqchaligi deb ko`rsatilgan.

Maltus progressiyalari esa statistik va amaliy (faktik) materiallarni ochiqdan-ochiq soxtalashtirishdir (falsifikatsiya). Unda berilgan ma'lumotlar AQSHning XVI-XVIII asrlardagi aholi o`sishiga nisbat sifatida keltiriladi, bu mamlakat aholisining asosan Yevropa aholisining emmigratsiyasi hisobiga ko`payganligi haqidagi "arzimas" fakt esa hisobga olinmagan (tabiiy o`sish bor, emmigratsiya bor).

Maltus o`z fikrini "isbotlash" uchun "tuproq unumdorligining pasayib borishi" nazariyasidan foydalanadi. Bu nazariyaga ko`ra, yerga sarflangan qo`shimcha kapital go`yoki mahsulotni proporsional tarzda ko`paytirishga imkon bermas emish, binobarin odamlar o`zlarini oziq-

ovqat va boshqa tovarlarga boʻlgan ehtiyojlarini qondiradigan mahsulotlarni toʻla hajmda yetishtira olmaydilar. Shu tariqa mahsulotlarning yetishmasligi tabiatning tabiiy-biologik qonunlari bilan izohlab beriladi. Bu "qonun"da jon bor albatta, masalan bir gektar yer bilan dunyoni boqib boʻlmaydi, lekin ilmiy-texnika taraqqiyoti tufayli koʻpgina davlatlar yerdan nihoyatda unumli foydalanib oziq-ovqat va boshqa muammolarni hal etmoqdalar. Demak, bu "qonun" ham nazariya, ham amaliyot tomonidan inkor qilinadi. Bunga "koʻk inqilob"ni misol keltirish mumkin.

"Koʻk inqilob" 1960 yillarning oxirida paydo boʻldi, u qishloq xoʻjaligida ilmiy-texnika taraqqiyotini qoʻllash yoʻli bilan uning mahsuldorligini oshirishni anglatadi. Bu jarayon 1950 yillarning oʻrtalarida donning yuqori hosilli gibridd navlari kashf qilinishi bilan bogʻliq.

Bir qancha mamlakatlar "koʻk inqilob"dan foydalanib ancha katta yutuqlarni qoʻlga kiritdilar. Masalan, Hindiston 70 yillarning oxiri va 80 yillarning boshida oʻzini oʻzi don bilan taʼmin-lashga erishdi. Bu yerda 1976 yilda 120 million tonna don olindi, bu 1950 yilga nisbatan 2.5 marta koʻpdir, 1989 yilda esa 200 million tonnaga yaqin don olindi, shundan 165 million tonnasi guruch va bugʻdoydir.

Filippinda 1965-89 yillarda sholi hosildorligi bir necha marta, yaʼni 1.7 mln tonnadan 9.5 mln tonnaga oʻsgan boʻlsa, Indoneziyada bu koʻrsatkich gektariga 18.1 sentnerdan 42.3 tsentnerga oʻsdi. XXR da yiliga 430-465 mln tonna don olinishi natijasida bu yerda 1 mlrd 250 mln kishilik aholi uchun oziq-ovqat muammosi asosan hal etilgan.

qiymat va daromad nazariyasi.

Maltus iqtisodiyotning bir qancha boshqa masalalari boʻyicha ham oʻz fikrlarini beradi, uning ayniqsa qiymat, daromad, foyda va realizatsiya boʻyicha gʻoyalari diqqatga sazovordir. Maltus bu masalalarni hal etishda D.Rikardonning gʻoyalariga qarshi chiqdi va bunda A.Smitdan foydalandi. Uningcha tovarning qiymati shu tovarni sotib olishga ketgan mehnat bilan aniqlanadi. Maltus gʻoyasining "yangiligi" shu "qimmat oʻlchovi"ni izohlashdir. Smitning fikricha, tovarni sotib olish uchun sarflangan mehnat, uni ishlab chiqarishga ketgan mehnatga tengdir. Maltusning fikricha, tovarlardagi mehnat miqdori uni ishlab chiqarishga ketgan harajatlardan iborat boʻlib, bu koʻrsatkich tirik va jonsiz mehnat plus avanslangan kapitalga foydadan jamlanadi. Bunda qiymatning hosil boʻlishi ishlab chiqarish sohasidan muomala sohasiga koʻchiriladi, isteʼmol qiymati esa almashuv qiymati bilan qorishtirib yuboriladi. Maltus tovarning qiymatini ishlab chiqarish xarajatlaridagina iborat deb

ko`rsatadi va xaridor tovar sotuvchiga ish haqidan tashqari foydani ham to`lashi kerak, deb o`ylaydi, foyda tovarning qiymatiga nominal qo`shimcha, deb hisoblanadi. Foyda mehnatdan ajratib qo`yiladi, ya'ni kapitalistning foydasi qo`shimcha emas, balki tovarni o`z qiymatidan ortiqqa sotish tufayli paydo bo`ladi, noekvivalent ayirboshlashning mavjudligi isbotlanadi. Shunday qilib, aslida merkantilizm g`oyalariga qaytish ro`y beradi, qiymatning hosil bo`lishida mehnatning roli ikkinchi darajali qilib ko`rsatiladi.

Ishlab chiqarish xarajatlari konsepsiyasidan realizatsiya nazariyasi (takror ishlab chiqarish) ham kelib chiqadi va unda jamiyatda yer egaligi, ruhoni, chinovnik, soldat va boshqa shaxslarning mavjudligi oqlanadi. Aslini olganda bunda inqirozlar muammosi izohlanib, "uchinchi shaxslar" nazariyasi yuzaga keladi, undan shuni tushunish mumkinki, kapitalist va ishchilar ishlab chiqarilgan hamma tovarlarni sotib olishga qodir emaslar, chunki qiymatning ta'rifiga ko`ra jami ish haqi ishlab chiqarilgan barcha mahsulotning qiymatidan foyda miqdoriga kamdir. Bu holatdan chiqish yo`li jamiyatda ishlab chiqarmaydigan sinflar, ya'ni "uchinchi shaxslar"ning borligidir, ortiqcha mahsulotlar ular tomonidan sotib olinadi. Maltus yetarli talabni qondirish uchun yer aristokratiyasini ulug`laydi, yuqori renta, soliq va boshqa yig`imlarni oqlaydi.

Ishlab chiqarishni kengaytirish chegaralari mavjud emas, deydi T.Maltus. ortiqcha ishlab chiqarish (inqirozlar) to`g`risida fikr yuritib, bu jarayon umumiy bo`lishi, yoki iqtisodiyotning ayrim tarmoqlarida permanent (uzluksiz) yoki vaqtincha bo`lishi mumkinligi aytiladi. Oxir-oqibat shuni aytish mumkinki, D.Rikardo va boshqa klassik maktab vakillaridan farqli ravishda, T Maltus bo`yicha nafaqat xususiy, balki umumiy inqirozlar bo`lishi bashorat qilinadi (bu tarixan isbotlandi). Ammo, barcha inqirozlar vaqtincha bo`lib, ular o`tkinchi deb qaraladi.

Maltus "Nufuz nazariyasi"ga ko`ra, ishchilarning sonini kamaytirishni taklif etgan bo`lsa, ishlamay yeydiganlarning sonini oshirishni jamiyat uchun foydali deb hisoblaydi.

Bu g`oyalar aslida Sismondiga tegishli ekanligi keyingi boblarda izohlangan. Faqat Sismondi kapitalizmdan voz kechish va mayda ishlab chiqarishni rivojlantirishni taklif etgan bo`lsa, Maltus kapitalizmdan voz kechmagan holda, avvalo yirik yer egalari va ruhoniylar manfaatini ta'minlashni qo`llaydi.

Maltus g`oyalaridagi bu ilmiy chalkashliklarga qaramasdan, unda bir qancha ijobiy fikrlar mavjud. Hozirgi davrda rivojlanayotgan mamlakatlardagi og`ir ahvolni tushuntirishda bu olimning qarashlari to`g`ri

keladi. Ayniqsa, Koreya Respublikasi rivoji xarakterlidir. Agar bu yerda 1950-60 yillarda aholining o`shishi yiliga 3 foizni tashkil etgan paytda iqtisodiy rivojlanish past bo`lgan bo`lsa, 90 yillarda aholining o`shishi 1 foizga tushgan paytga kelib iqtisodiy o`shish keskin oshdi. Markaziy Osiyo mamlakatlarida ham aholining o`shishi katta bo`lib, iqtisodiy rivojlanish muammo-larini hal etishda bu olimning ba'zi g`oyalaridan foydalanish yaxshi samara beradi.

Maltusning "Nufuz nazariyasi" XIX asrda juda keng tarqaldi va mashhur bo`lib ketdi. Hozirgi davrda ham yangi zamonaviy maltuschilar G.Butul, N.Chemberlen, P.Erlix, U.Fogtlar Maltusning "ikki progressiya" to`g`risidagi dastlabki qarashlarini biroz o`zgartirib, "aholining qarib borishi", "aholining eng maqbul miqdori", "qimmatli" va "arzon" kishilar kabi turli-tuman g`oyalarini ilgari surmoqdalar. Bu konsepsiyalarda ilmiy-texnika taraqqiyotining oqibatlari, atrof-muhitni muhofaza qilish bahonasi bilan, Yer kurrasida "ortiqcha" odamlar ko`payib ketdi, deb ularning sonini turli yo`llar bilan kamaytirish rejalari taklif qilindi.

XXI asr boshida planetamizda 6 mlrd dan ortiq aholi istikomat qilmoqda (1945 yilda aholi soni 2.5 mlrd edi) va bu ko`rsatkich tobora ortib bormoqda. Eng muhim va ayanchli tomoni shundaki, kam rivojlangan va qoloq davlatlarda bu o`shish tez bo`lib, aholining 75 foizi shu davlatlarga to`g`ri keladi. Shuning uchun demografiya muammosi hozirda ham nihoyatda dolzarbdir. Bugungi kunda bu muammoni hal qilish maqsadida hatto oilani rejalashtirish chora-tadbirlari taklif qilinmoqda.

9.4. Senior, Bastiya, Keri va boshqalarning iqtisodiy ta'limotlari

Klassik maktab g`oyalarini boyitishga Angliyada N.Senior, Fransiyada F.Bastia, AQSHda G.Keri, Germaniyada tarixiy maktab namoyandalari katta hissa qo`shdilar. Bular ichida N.Senior alohida o`rin egallaydi.

Nassau Vilyam Senior (1790-1864) Londondagi mashhur Oksford universitetining siyosiy iqtisod kafedrası professori, "tiyilish" va "so`nggi soat" nazariyalarining muallifi sifatida mashhur bo`ldi.

N.Senior g`oyalari "Siyosiy iqtisod fani ocherklari" (1836) va "Fabrika qonunchiligi to`g`risidagi xatlar"da bayon etilgan.

U o`zining qiymat nazariyasida qiymatni baho bilan bir narsa deb hisoblaydi va qiymat talab bilan taklifga bog`liq, deydi. U mehnat (ishchilarning "qurboni") bilan bir qatorda kapitalistning "tiyilishi"ni ham qiymatning manbayi deb e'lon qiladi.

"Tiyilish" nazariyasi. Bu nazariyada N.Senior kapitalni kapitalistning berayotgan "qurboni" deb hisobladi. Uning ta'kidlashicha kapitalist o'z kapitalini ishlab chiqarish sohasiga qo'yganda (investitsiya) o'zining shaxsiy iste'molidan go'yo ma'lum davr "tiyilib" turadi, mehnat esa o'z navbatida ishchining dam olish va tinchlik evaziga qilgan "qurboni" deb qabul qilinadi. Shuning uchun ish haqi va foyda kapitalist va ishchi bergan tegishli "qurbonlar" uchun bab-baravar mukofot emish. N.Senior Rikardoning qiymatni ish vaqti bilan belgilashiga qarshi chiqadi, uningcha foyda kapitalistning "mehnati"dan, foiz esa uning sabr-qanoatidan hosil bo'lishini kashf qildi.

N.Seniorning yana bir "kashfiyoti" uning "so'nggi soat" nazariyasidir. Sanoat to'ntarilishi va mashinalarning kirib kelishiga qaramasdan, ishchilarning ish soatlari nihoyatda yuqori bo'lib, shu sababli XIX-asrning 30 yillarida Angliyada 10 soatlik ish kuni uchun kurash kuchayib ketdi. N.Senior esa o'sha davrda mavjud bo'lgan 11.5 soatlik ish kunini qisqartirishning "ilojsizligini" nazariy jihatdan asoslashga urinib, shu ish kunining 10.5 soatida sarflangan kapitalning qiymati yangidan vujudga keladi, faqat oxirgi bir soatidagina foyda yaratiladi, deb uqtirdi. Shu sababli ish kunini 10 soatgacha qisqartirish foydaning yo'q bo'lib ketishiga, bu bilan birga esa ishlab chiqarishni rivojlantirishga har qanday qiziqishning yo'q bo'lib ketishiga olib borgan bo'lar edi, deb da'vo qildi. Bu bilan u sohibkorlarni ochiqdan-ochiq himoya qiladi.

XIX asrning 40-50 yillarida fransuz va xalqaro ishbilarmonlar orasida F.Bastianing (1801-1850) nomi va uning iqtisodiy qarashlari keng ommalashdi. U boy fransuz ishbilarmoni oilasida tug'ildi. Bastiya 40-yillari bir qancha pamfletlar chiqarib, ularda erkin savdo foydasiga proteksionizmni inkor etuvchi, vino ishlab chiqaruvchilar manfaatini himoya qiluvchi, sotsialistik g'oyalarga qarshi bo'lgan qarashlarni faol targ'ib etdi. Bu pamfletlar g'oyasi mazmun jihatdan original bo'lmasada, yorqin yozilish shakli bilan ajralib turadi.

F.Bastianing eng asosiy g'oyasi jamiyatdagi ijtimoiy antagonizmning mavjudligini inkor etishdir. Uningcha, o'sha davrdagi jamiyat dunyodagi "eng go'zal, mukammal, mustahkam butunjahon assotsia-siyalaridandir. Barcha qonuniy manfaatlar uyg'unlashgandir". F.Bastia 1850 yilda "Iqtisodiy garmoniyalar" kitobini chop etdi. Unda u garmoniya (uyg'unlik)ning asosini almashuv va sof, hech narsa bilan cheklanmagan raqobatda ko'radi. F.Bastia o'z g'oyasini isbotlashda Seyning fikridan foydalangan bo'lib, xizmatlar nazariyasi bunga mos keladi, ya'ni almashuv, xarid - savdo o'zaro teng "xizmatlar"ni almashish

demakdir. Sey bo`yicha bu "xizmatlar" nafaqat odamlar, balki buyumlar va tabiat kuchlari tomonidan ko`rsatilsa ham, Bastia jamiyat hayotining qanday sohasida bo`lmasin, faqat shaxsiy xizmatlarni ustun qo`yadi. "Xizmat" deganda ishlab chiqarish davomida real mehnat sarfinigina emas, balki shu xizmatdan foyda keltiruvchi har qanday harakat, faoliyat va kuch tushuniladi. Bundan shu narsa aniq bo`lib qoladiki, qimmat yaratishda ishlab chiqarishga faqat ishchilar emas, balki kapitalist va yer egalari ham katta "xizmat" ko`rsatadilar. Kapitalistning "xizmati" unga foiz olish imkoniyatini berishini F.Bastia shunday ko`radiki, kapitalist kapitalni avans yoki ssuda tarzida sarflab, iste'molni orqaga suradi va uni kapitalistning "qurboni" deb hisoblaydi. Bu yuqorida biz keltirgan Seniorning tiyilish nazariyasining o`zidir. "Tiyilish" so`zi o`rniga "orqaga surish" so`zi qo`yilgan, xolos.

Mehnat va kapital o`rtasidagi uyg`unlik, ya'ni garmoniyani yanada to`laroq isbotlash maqsadida Bastia o`zining kapital jamg`arilishi "qonuni"ni yaratdi va unda Rikardonning foyda va ish haqining bir-biriga qarama-qarshi ekanligi to`g`risidagi ta'limotini inkor etishga harakat qildi. F.Bastianing bu "qonuni"ga ko`ra, mehnat va kapital manfaatlari oliy darajada hamohangdir. Oqibatda kapitalistning foydasi va ishchining maoshi bir vaqtda va bir miqdorda oshib boradi, hatto ishchilarning hissasi kapitalistlaridan tezroq o`sar ekan, demak, oqibatda kapitalistning foydasi nisbatan kamayadi. U bu fikrni isbotlashga urinib ham o`tirmaydi. Uningcha foyda normasi va kapitalistlarning milliy daromadidagi hissasi masalalarini qorishtirib yuborgan. Foyda normasining pasayib borish tendensiyasi ishchilarni ekspluatatsiya qilishning kuchayishi bilan mos kelishi mumkin, demak kapitalistlarning milliy daromadidagi hissasi ham oshib borishini kutish mumkin.

F.Bastia o`zining bu nazariyasi yordamida kapitalistlar va yer egalari o`rtasidagi qarama-qarshiliklarni hal etadi. U yer rentasini yer egasining yoki uning ota-bobolarining shu yerni ishlash va yaxshilash xizmati uchun berilgan mukofot deb hisoblaydi. Shunday qilib kapital va yer egaligi o`rtasidagi uyg`unlik shu bilan hal etiladiki, yer rentasi yerga qo`yilgan kapital foizining bir ko`rinishiga aylantiriladi. Bunday izohlash yer rentasining iqtisodiy kategoriya sifatidagi xususiyatini inkor etadi, uning foydadan hech qanday farqi qolmaydi. Ishlanmagan yerlardan olinadigan renta umuman bu sxemaga mos kelmaydi.

Demak, Bastianing izohi bo`yicha o`sha davrdagi burjua jamiyati turli sinflar o`rtasidagi o`z xizmatlari bilan almashib turuvchi "uyg`unlashgan hamkorlik" jamiyati tarzida namoyon bo`ladi. Iqtisodiy

erkinlik bu xizmatlar almashuvining ekvivalentligining garovi hisoblanadi, chunki bu erkinlik nomutanosib harakatlarning oldini oladi. Proteksionizmni cheklanmagan erkin raqobat bilan almashtirish esa sotsialistlarning jamiyatni mukammalroq iqtisodiy jamiyatga aylantirish to`g`risidagi chaqiriqlariga qarama-qarshi qo`yiladi.

1775-85 yillardagi mustaqillik uchun Shimoliy Amerika va Angliya o`rtasidagi kurashda qozonilgan g`alaba tufayli AQSH davlati vujudga keldi. Hokimiyat tepasiga yangi sinf - burjuaziya o`tirdi. AQSH burjuaziyasi ingliz burjuaziyasidan anchagina farq qilar edi. AQSHdagi hukmron sinf 1865 yilgacha qullikni saqlab qoldi va ingliz siyosiy iqtisodiga zid ravishda o`z siyosiy iqtisodini yaratishga tayyor edi. Biroq AQSHda siyosiy iqtisod klassik asosda vujudga kelmadi. Buning sababi shuki, XIX asrning 20-30 yillarida AQSHda kapitalizmning nisbatan tez rivojlanishi ishchilar harakatining vujudga kelishiga va tez o`shishiga olib keldi.

Ayni vaqtda ish tashlashlar bo`lib turdi. Siyosiy kurashning keskinlashuvi vulgar siyosiy iqtisod uchun zamin yaratdi. Bundan tashqari klassik siyosiy iqtisod AQSHda qulchilikning saqlanib qolishini tanqid qilar edi. Shu sababli AQSHda yuzaga kela boshlagan iqtisodiy fikr klassik maktabga qarshi chiqdi. Bu g`oyalar Genri Charl'z Keri (1793-1879) tadqiqotlarida o`z aksini topdi.

Yirik noshirning o`g`li bo`lgan G.Keri kommersiya sohasida katta yutuqlarga erishdi. Boyib olgach, yirik fabrikantga aylandi va iqtisodiy tadqiqotlarga kirishdi. U bir qancha iqtisodiy asarlar muallifi edi.

1837-40 yillarda uning "Siyosiy iqtisod prinsiplari" va 1857-59 yillarda "Ijtimoiy fanlarning asoslari" nomli asarlari chop etildi. Bu asarning qisqacha varianti 1865 yilda "Ijtimoiy fanlar uchun qo`llanma" nomi bilan chop etildi. Yuqorida eslangan F.Bastia shu amerikalik olimdan ilhomlandi.

G.Ch.Keri ingliz siyosiy iqtisodiga keskin qarshi chiqib, AQSH kapitalizmini madh etdi. Uning asosiy asari "Manfaatlar uyg`unligi" (1872) kitobidir. G.Kerining qarashlari Angliyaga qarshi ruhda edi. U Rikardonning ta'limoti va Maltus aqidalarini rad qildi.

G.Kerining metodologiyasi subyektiv idealizm va mexanitsizm bilan obyektiv iqtisodiy qonunlarni tabiat qonunlariga almashtirish bilan xarakterlanadi.

G.Keri hamma iqtisodiy kategoriyalarni ta'riflab berishga intildi. U qiymatni insonning tabiatga hukmronligi o`lchovi deb, predmetga ega bo`lish uchun bartaraf qilish zarur bo`lgan qarshi harakat deb ta'rif berdi. U

narxni predmetning o'zini ayirboshlash evaziga pul olish qobiliyati deb hisobladi. Kapital odamlarning tabiat kuchlarini boshqarish imkoniyatini olishlarida yordam beradigan buyum yoki qurol deb tushundi. G.Keri D.Rikardoning yer rentasi nazariyasini tanqid qilib, uni yalpi kurash nazariyasi (ya'ni Rikardo shu nazariya yo'li bilan go'yo sinflar o'rtasida urushni avj oldirdi), deb hisobladi va Rikardoni "kommunizm otasi" deb, unga xuruj qildi.

G.Kerining o'zi esa rentani yer egalarning mehnati uchun mukofot deb hisoblab, uni foiz bilan aynan bir narsa deb tushundi. Kerining iqtisodiy ta'limotida burjua jamiyatida "barcha chin va haqiqiy manfaatlarining to'la-to'kis uyg'unligi" mavjudligini isbotlamoqchi bo'ldi. U taqsimot qonunini o'z nazariyasiga asos qilib oldi. G.Keri proletariat bilan burjuaziya manfaatlarining bir xilligini go'yo kapitalistik jamiyatda mehnat unumdorligi oshishi bilan ish haqi ham oshib boraveradi, shuning natijasida ishchi bilan kapitalistning iqtisodiy ahvolidagi tafovut asta-sekin kamayadi, degan qoida bilan asoslamoqchi bo'ldi.

G.Keri kapitalistik jamiyatda aholining nisbiy ko'payishi va ekspluatatsiya kuchayishi faktlarini mutlaqo inkor qilib, ishchilar sinfi farovonligining oshib borishi texnika taraqqiyoti bilan bog'liq.

XIX asrda Kerining qarashlari, uning antagonistik jamiyatdagi manfaatlar uyg'unligi nazariyasi ko'pchilikka ma'lum bo'lib, burjuaziya siyosiy iqtisodini Gegellashtirishga katta ta'sir ko'rsatdi. "Manfaatlar uyg'unligi" nazariyasining asosiy qoidalarini hozirgi zamon siyosiy iqtisodi qaytadan tiklamoqda.

G.Keri yuqorida biz bayon etgan kapitalistik munosabatlarning bekamu ko'stligi, sinfiy manfaatlarining hamohangligi va boshqa "uyg'unliklar" to'g'risida ko'p yozdi. Lekin uning g'oyalari Bastiadan biroz farq qiladi. Keri qullikni qo'lladi (bu davrda AQSHning janubida hali qul plantatsiyalari mavjud edi). Proteksionizm siyosati ham himoya qilindi, chunki AQSH hali yosh davlat sifatida sanoati pastligi tufayli unga muhtoj edi, chunki Angliya sanoati bilan ochiq raqobatda yengishi qiyin bo'lgan. Shular tufayli Smit va Rikardolarning fritrederlik (erkin savdo) siyosati to'g'ri kelmay qoldi. Ayniqsa, Rikardoning burjua jamiyatidagi sinflar o'rtasidagi manfaatlarining qarama-qarshi ekanligi ko'pchilikka ma'qul bo'lmay qoldi. Kerining fikricha Rikardoning tuzumida dushmanlik ruhi bo'lib, millat, sinf, ijtimoiy guruhlar o'rtasida urush keltirib chiqaradi. Vaholanki, bu guruhlar o'rtasida bekamu ko'st uyg'unlik mavjud emish.

Kerining "Manfaatlar uyg'unligi nazariyasi" asosida uning "taqsimot qonuni" yotadi, unga ko'ra mehnat unumdorligining o'sishi bilan ish-

chilar hissasi absolut va nisbiy jihatdan ussa, kapitalistlarniki esa aksincha pasayadi (tanish gaplar). Shunday yo`l bilan mehnat va kapital o`rtasidagi antagonizm yo`q qilinadi. Bunda yaxshi ma'lum tezis - unumli kapital g`oyasidan foydalaniladi (unga ko`ra tadbirkor qonuniy foyda olishi kerak).

G.Kerining g`oyasi bo`yicha tovarning qiymati uni ishlab chiqarishga ketgan amaliy mehnat miqdori bilan emas, balki ma'lum sharoitda sarflangan ishlab chiqarish harajatlari bilan aniqlanadi (bu fikr ham ilgari eslangan). Ammo, mehnat unumdorligining o`shishi bilan mahsulotlarni ishlab chiqarish uchun, shu jumladan ishlab chiqarish vositalariga sarf-harajatlar kamayadi. Bu esa, G.Keri bo`yicha kapitalning qiymati pasayishiga olib keladi. Ishlab chiqarish vositalari kapital bilan bir deb qaraladi. Oqibatda foiz ham, kapital egasi oladigan mahsulot hissasi ham pasayadi, shunga mos ravishda mehnat qiymati va uning mahsulotdagi hissasi oshib boradi.

Bu g`oyalarning hammasini qo`llash qiyin (bu haqda yuqorida ham aytilgan), chunki foiz qiymatning bir qismi bo`lib, avvalgi mehnatga hech qanday aloqasi yo`q. Mehnat unumdorligining o`shishi ishchilarning tirikchilik vositalari qiymati pasayishi bilan bog`liq, bunda ishchi kuchi qiymati ham pasayadi, kapitalistning milliy daromaddagi hissasi esa oshib boradi.

Keri kapitalist va yer egasi "manfaatlari uyg`unligi"ni isbotlab berishga intiladi. Bunda ham u Rikardoga qarshi chiqadi, ayniqsa, unumdorligi past yerlarni ishga tushirishga mone'lik bildiradi. Keri Bastia kabi rentani aslida kapitalga foiz shakli sifatida qaraydi, dehqonchilik xususiyatlarini inkor etadi.

Keri "millatlar uyg`unligi" haqida ham gapirib, jahon ishlab chiqarishini mahalliy markazlarga taqsimlash zarurligini aytadi, chunki bu yerlarda qishloq xo`jaligi va sanoat tabiiy holda uyg`unlashgan. Shularni hisobga olib, Keri Buyuk Britaniyaning sanoat va mustamlakachilik monopoliyasiga qat'iy qarshi chiqadi, boshqa davlatlarni agrar xom ashyo manbayiga aylantirish siyosatini inkor qiladi va shu maqsadda proteksionizmni keng qo`llash kerak, deydi. Shunisi qiziqqi, burjuaziya manfaatlarini himoya qilib, gohida fritrederlik (F.Bastia), ba'zida proteksionizm (Ch.Keri) "uyg`unlik"ning doimiy sharti deb e'lon qilinaveradi. Nasriddin Afandi aytganidek: "Xohlang unisini, hohlang bunisini oling..."

XULOSA

Klassik maktab rivojining bu bosqichi D.Rikardo, J.B.Sey, T.Maltus va boshqalarning g`oyalari muhimdir.

Rikardo Smitdan keyin yashaganligi sababli fabrika ahamiyatini to`g`ri tushundi. Klassik g`oyalarni to`la qo`llagan holda, uning o`ziga xos fikrlari mavjud. Masalan, renta nazariyasi hozirgacha ahamiyatini yo`qotmagan. Uning mehnat taqsimoti va tashqi iqtisodiy aloqalar g`oyasi nisbiy afzallik prinsipiga asoslanadi. Savdoda fritrederlik qo`llab-quvvatlanadi, "Sey qonuni" ni ma`qullaydi.

Bu davrdagi iqtisodiy qarashlarda J.B.Sey alohida o`rin egallaydi, uning "bozorlar qonuni" deyarli bir asr hukmronlik qildi, uning ishlab chiqarish uch asosiy omillari hozirgacha ahamiyatini yo`qotmagan.

T.Maltusning "aholi nufuzi nazariyasi", arifmetik (tirikchilik ne'matlari o`shishi) va geometrik (aholi soni) progressiyalari, "tuproq unumdorligi pasayib borish qonuni" katta shov-shuvlarga sabab bo`ldi. Maltusga xos xususiyat shuki, u inqirozlar bo`lishini tan oladi, ammo ular vaqtincha bo`lishini ko`rsatadi.

Seniorning "tiyilish" va "so`nggi soat" nazariyalari sohibkorlar (kapital egalari) va mehnatkashlar o`rtasida hech qanday ziddiyat yo`q degan muammoni yechishga bag`ishlangan. Xuddi shunday fikrlar Fransuz Bastiya va amerikalik , Keriga tegishli, ular iqtisodiyotda to`liq garmoniya, uyg`unlik mavjud degan g`oyalarni ko`tarib chiqadilar.

Asosiy tushuncha va iboralar

Rikardo; nisbiy afzallik prinsipi; diferensial renta; fritrederlik; Sey, "bozorlar qonuni", ishlab chiqarishning uch asosiy omili; foydalilik; Maltus; arifmetik va geometrik progressiya; "aholi nufuzi nazariyasi"; tuproq unumdorligi pasayishi qonuni; inqirozlar; senior; tiyilish; so`nggi soat nazariyalari; Bastiya, Keri; iqtisodiy uyg`unlik.

Nazorat va mulohaza uchun savollar

- 1.D.Rikardoning asosiy asaridagi iqtisodiy g`oyalar nimadan iborat?
- 2.Nima uchun Rikardo fabrika davrining mafkurachisi deb hisoblanadi.
- 3.Nisbiy afzallik prinsipi nimani anglatadi?

4. "Proteksionizm" va "Fritrederlik" o`zaro nima bilan farq qiladi?
5. J.B.Seyning asosiy qonuni nimani bildiradi? Izohlab bering.
6. Sey fikricha inqirozlar bo`lishi mumkinmi?
7. T.Maltus "aholi nufuzi nazariyasi"dagi asosiy g`oya nima?
8. "Tuproq unumdorligi pasayib borish qonuni" oqibatlari qanday bo`lishi mumkin?
9. Nima uchun "Uchinchi shaxslar nazariyasi" vujudga keldi?
10. Seniorning "tiyilish" va "so`nggi soat" nazariyalari mohiyatini ochib bering?
11. Bastma va Kerining iqtisodiy uyg`unlik g`oyalarida qanday umumiyliklar bor?

Ko`rpangga qarab oyoq uzat.
Maqol.

10-BOB. JEYMS MILL, J.MAK-KULLOX VA BOSHQALARNING IqtISODIY FOYALARI (4-bosqich)

Angliyada klassik maktabni boshqa tarzda izohlovchilar orasida Jeyms Mill (1773-1836) muhim o`rinni egallaydi. Bu olimni Jon Stuart Mill o`g`li bilan adashtirib yubormaslik kerak, uning iqtisodiy g`oyalari ham quyida ko`riladi.

"Rikardo maktabining tanazzuli, - deb yozgan edi K.Marks, - mana shu kimsadan boshlanadi".

J.Mill qiymat, ish haqi va foydani o`ziga xos yo`l bilan talqin etdi. U ishchilarning ish haqini oshirish yo`lidagi iqtisodiy kurashi o`rinsizligini iqtisodiy jihatdan asoslamoqchi bo`ladi.

J.Mill

J.Mill kapitalistning foydasi bilan yollanma ishchining maoshi o`rtasidagi qarama-qarshilikni rad etib, yer rentasini tanqid qilgan edi. U Rikardoning renta to`g`risidagi nazariyasini davom ettirib, yer rentasining davlat tomonidan qo`shib olinishi, ya'ni haqiqatda yerni milliyalashtirish (natsionalizatsiya) qilinishini talab qilib chiqdi (Sovet davrini eslang). J.Mill o`zining "Siyosiy iqtisod elementlari" (1821) asarida qiymatning mehnat nazariyasiga butunlay qarshi chiqdi va qiymatning manbayi sifatida

faqatgina jonli mehnatni emas, balki ishlab chiqarish vositalarida mavjud bo'lgan mehnatni ham hisobga olishni talab qildi. Bu xulosaga asoslanib kapitalistlar va yollanma ishchilar o'rtasidagi ekspluatatsiya inkor qilinib, ularni "teng tovar egalari" sifatida qabul qilishni taklif qildi, bu esa ularning har biri ishlab chiqarilgan mahsulotning o'ziga tegishli foyda ulushini olishining to'g'ri ekanligini isbotlashga asos bo'ldi. London dorilfununining siyosiy iqtisod professori Jon Ramsey Mak-Kullox (1789-1864) ham klassik maktabning so'nggi nomoyondalaridan hisoblanadi. U "Siyosiy iqtisodning boshlanishi" (1825) kitobida qiymatning mehnat nazariyasini rasman tan olsa ham, ammo ishchigina emas, shamol ham, bug` ham, koks ham, mashina ham mehnat qiladi, degan g'oyani ilgari surdi. Bunga asoslanib u foyda qiymatning jamg'arilgan mehnat yoki kapital "ishi" tufayli yaratilgan qismidir, deb tushuntiradi. Merkantilistlar kabi u ham foyda ayirboshlash jarayonida vujudga keladi, deb da'vo qiladi. J.Mak-Kullox Maltusning "Aholi nufuzi" qonunini to'la quvvatladi.

Agar avvalgi iqtisodchilar klassik maktabni turlicha sharhlashga intilgan bo'lsalar, XIX asrning 30-50 yillarida iqtisodchilar o'rtasida klassik maktabdan ochiqdan-ochiq aloqani uzishga intilish paydo bo'ldi. Bu davrda sanoat to'ntarilishi nihoyasiga yetdi, sinfiy differentsiatsiya amalga oshdi.

Sinfiy kurash keskinlashayotgan sharoitda (Angliyada chartizm, Fransiyada Lion to'quvchilarining qo'zg'oloni, 1848 yil inqilobi va boshqalar) hukmron sinflar uchun sotsialistlar tomonidan kapitalizmni tanqid qilish va ishchilarning ijtimoiy talablarini asoslab berish uchun ko'pincha foydalanadigan qiymatning mehnat nazariyasi, Rikardoning foyda, kapitalist va ishchilar ish haqining qarama-qarshiligi ta'limoti va boshqa g'oyalari katta xavf tug'dirar edi.

10.1. J.S.Millning iqtisodiy ta'limoti

Ingliz Jon. Styuart Mill (1806-1873) klassik maktabning so'nggi nomoyondalaridan biri deb qaraladi. Uning otasi Jeyms Mill (1773-1836) ham iqtisodchi bo'lgan va o'g'lining tarbiyasi bilan jiddiy shug'illangan, oqibatda yoshligidaayoq dastlabki tadqiqotlari e'lon qilindi. Ammo 1848 y.bosib chiqarilgan "Siyosiy iqtisod asoslari" (5 jilddan iborat) kitobi unga shuhrat keltirdi. Amaliy hayotda Mill Ost-Indiya kompaniyasi bilan bog'langan edi (1858 y yopilgan). 1865-1868 yy. Parlament a'zosi bo'lgan (D.Rikardoni eslang). So'nggi yillarda Fransiyaning Avinyon shahrida yashab ijod etdi.

Tadqiqot predmetida D.Rikardo g`oyalariga yaqin turadi va birinchi o`ringa "ishlab chiqarish qonunlari" ni qo`yadi, bu masalani "Taqsimot qonunlari"ga qarama-qarshi deb biladi. Klassik maktab vakillari kabi, iqtisodiy rivojlanishda "qishloq xo`jaligi imko-niyatlari" bilan hisoblashmaslik mumkin emas deb hisoblaydi.

Tadqiqot usulida pulning "neytrollik" konsepsiyasiga amal qiladi, ammo, pulning miqdoriy nazariyasini ham qo`llaydi. Boylik to`g`risida ancha sodda fikrda bo`lib, boylik bu bozorlarda sotib olinadigan va sotiladigan narsalarning summasi sifatida qaraladi. Bu olimning metodologiyasida 1) ishlab chiqarish qonunlarini 2) taqsimot qonunlariga qarshi qo`yish xarakterlidir. Birinchilari o`zgarmas bo`lib, texnik sharoitlar bilan belgilanadi, bu "fizik haqiqatlar" kabidir, ular "tabiiy fanlar xususiyatlari" xarakteriga ega, ularda inson irodasiga bog`liq hech narsa yo`q. Ikkinchilari esa, ularni "inson intuitsiyasi" boshqargani sababli, ayrim mamlakatlar va davrlarda jamiyatni boshqaradiganlarning fikri va xohishiga bog`liq bo`lib, nihoyatda turlicha bo`ladi.

"Mazkur jamiyat qonun va urf-odatlari" taqsimot qonunlariga bevosita ta'sir etadi va "jamiyatdagi asosiy uch sinflar" o`rtasida daromadlarning taqsimoti mulkning shaxslar o`rtasidagi taqsimotini belgilab beradi. Insoniy qarorlarning taqsimot qonunlari shakllanishidagi ahamiyatidan kelib chiqib, J.S.Mill jamiyatni sotsial jihatdan isloh qilish bo`yicha o`z tak-liflarini ishlab chiqadi. Olimning tadqiqotlarida "statika" va "dinamika" tushunchalari kiritiladi. Avvalgi olimlarda jamiyatning "statsionar va o`zgarmas" iqtisodiy qonunlari o`rganilgan bo`lsa, endilikda statikaga siyosiy iqtisodning dinamikasini qo`shish kerak-ligi aytiladi.

Ammo, M.Blaugning fikricha, Millda "dinamika" tarixiy o`zgarishlarni tahlil sifatida qaraladi, "statika" deganda esa hozirgi satik tahlil tushuniladi. Demak, hozirgi davrdagi dinamik tahlildan keskin farq qiladi, chunki endilikda iqtisodiy munosabatlardagi o`zgarish zamon va makonda, diffensial hisob-kitoblar yordamida matematik modellashtirish orqali amalga oshiriladi.

Millning qiymat nazariyasida "almashuv, iste'mol qiymatlari" , qiymat va boshqalardan tashqari, qiymat (qimmat) bir vaqtda barcha tovarlarda o`shishi mumkin emas degan xulosa chiqariladi, chunki qiymat nisbiy tushunchadir. qiymat mehnat tufayli yuzaga kelishi va birinchi darajali ahamiyatga egaligi ta'kidlanadi.

Pul to`g`ridagi g`oyasida miqdoriy masala birinchi o`ringa qo`yiladi, ya'ni pulning ko`payishi yoki kamayishi tovarlarning nis-biy bahosi o`zgarishiga ta'sir etadi. Boshqa sharoitlar teng bo`lganda "pulning

qiymati uning miqdoriga teskari nisbatdadir", pulning har qanday kamayishi esa xuddi shunday proporsiyada uning qadrini oshiradi. Pulning neytralligi to`g`risida fikr yuritilib, pul vaqtni va mehnatni iqtisod qilish uchun hizmat qiladi, deyiladi. Boylik, moddiy ne'matlar faqat unumli mehnat natijasida yaratiladi. Yangilik shundan iboratki, mulkni qo`riqlash malaka orttirishga qaratilgan mehnat ham unumli deb hisoblanishi kerak. Unumli mehnat agar u jamiyat ishlab chiqarish kuchlarini ko`paytirishga olib kelsa, unumli iste'molga ega bo`ladi.

Aholining iqtisodiyotdagi roli to`g`risida so`z yuritilib, Angliyada 1821 y. Keyin 40 yil davomida tirikchilik vositalari ishlab chiqarish sur'atlari aholi o`shidan yuqori bo`lmagan. Aholi sonini kamaytirish bo`yicha takliflar beriladi (ixtiyoriy tug`ulishni kamaytirish, ayollar emansipatsiyasi). Bu masalada Mill Maltus bilan hamohangdir.

Kapital deganda "avvalgi mehnat bilan ilgari to`plangan mahsulotlar zahira" lari tushuniladi. Kapital jamg`arish investitsiya uchun asos hisoblanadi va bandlikni oshiradi, ishsizlikning oldi olinadi (J.M.Keyns ta'limotiga qarang).

Daromadlar to`g`risida gapirilib, bunda avvalgi olimlar fikri qo`llanadi, uni mehnatga haq deb qaraladi va ishchi kuchiga bo`lgan talab va taklifga bog`liq deyiladi. Minimal ish haqi g`oyasiga amal qilib, "ishchi fondi" doktrinasi ilgari suriladi, unga ko`ra, sinfiy kurash ham, kasaba qo`mitalari ham ish haqini yashash minimumi darajasida saqlashning oldini ola olmaydi. Ammo 1869 yil bu doktrina g`oyasi inkor etiladi va kasaba qo`mitalari haqiqatan ham ish haqiga ta'sir etadi, bu "mehnat bozoridagi raqobat oqibatlari" kabidir. Boshqa sharoitlar teng bo`lganda past jozibali mehnatda ish haqi kamroq bo`ladi. Mill "minimum ish haqi" bilan "fiziologik minimum" ni farqlaydi, birinchisi ikkinchisidan yuqoridir. Ish haqi manbayi sifatida allaqanday "kapital zahira" keltiriladi.

Renta to`g`risidagi fikrda, renta bu yerdan foydalanganlik uchun to`lanadigan kompensatsiya deb qaraladi.

Shu bilan birga, yer uchastkasidan foydalanish shakliga qarab. Bu renta mavjud bo`ladi yoki foydani yo`q qiluvchi xarajat bo`lishi mumkin.

Jamiyatdagi iqtisodiy islohotlar, xususan sotsializm va soysialistik qurilish to`g`risida ham fikr yuritiladi. Sotsial tengsizlikning xususiy mulk bilan bog`liqligini inkor etadi. Masala bunda xususiy mulk bilan bog`liq individualizm va suiste'molchilikka barham berishdir, degan xulosa chiqariladi.

Jamiyat ijtimoiy-iqtisodiy hayotida davlat rolini faol-lashtirish masalalari qarab chiqilgan, bunda davlat markaziy banking foizlari

oshirishga intilishi maqsadga muvofiq deb qaraladi, chunki bu xorij kapitalini mamlakatga kirib kelishini rag'batlantiradi, milliy valuta kursi mustahkamlanadi, oqibatda davlatdan oltin chiqib ketish oldi olinadi. Davlat xarajatlarining ko'payishi tanqid etiladi.

Erkin savdo munosabatlari (laissez faire) ni qo'llash bilan birga, "bozor kuchisiz" ayrim sohalarda (infratuzilma, fan, qonunlarni chiqarish, bekor qilish va b.) davlat aralashuvi kerak deb, hisoblanadi.

Mill ayniqsa, ta'lim sifatida alohida e'tibor qiladi, xususiylar maktablar tarafdori (faqat chekka joylardagina umumiy maktabga yo'l beriladi), davlat imtihonlari tizimi yomon o'qiganlar uchun jarima taklif etiladi.

Boshida aytilganidek, bu olim ishlab chiqarish qonunlari o'zgartirish mumkin emas, balki taqsimot qonunlarini o'zgartirish kerak degan aqidaga amal qiladi.

Bu olimning katta xatosi bo'lib, aslida ishlab chiqarish va taqsimot bir-biridan alohida-alohida yashay olmaydi; ular bir-birlariga o'zaro va har tomonlama bog'liq.

Millning sotsial islohoti huquqidan uch pazitsiyani o'z ichiga oladi:

1. kooperativ ishlab chiqarish assotsiatsiyasi yordamida yollanma mehnatni tugatish;
2. yer solig'i yordamida yer rentasini ijtimoiylashtirish;
3. merosxo'rlik qonunini cheklash yordamida boylikning tengsizligini cheklash.

10.2. Iqtisodiyotda matematik uslublar (A.O.Kurno, I.G.Tyunen)

Yuqorida keltirilgan ma'lumotlardan ko'rinib turibdiki, XIX asrning o'rtalarida iqtisodiyot fanida inqiroz holatlari kuzatildi. Mafkuraviy yondoshuvni talab qiluvchi g'oyalar tobora kuchayib bordi. Siyosiy munozaralarda iqtisodiy ta'limotlardan o'z xohishlaricha foydalanish holatlari faollashdi. Iqtisodchi olimlarning obro'yi eng past darajaga tushib qoldi. Shu davrda mafkuradan holi bo'lgan tatqiqotlarga ehtiyoj sezildi. Xuddi shu davrda iqtisodiyotda matematik uslublarni qullash bo'yicha dastlabki tadqiqotlar paydo bo'ldi, bu "marjinalistik inqilob" gacha ro'y bergan iqtisodiyotdagi yangi yo'naltirishdir.

Ko'pgina iqtisodiy xodisa va jarayonlar o'z tabiatiga ko'ra miqdoriy xarakterga ega. Odatda iqtisodiy ko'rsatkichlar orasida miqdoriy bog'lanish mavjud, masalan, agar ulardan biri o'zgarsa, ma'lum qonun asosida o'zaro bog'langan bir yoki bir nechta boshqa ko'rsatkichlar ham

o`zgaradi. Agar bir tovarga baho ohsa, odatda unga bo`lgan talab ko`pincha pasayadi. Bu bog`lanish xarakterini odatda qandaydir funksiya bilan ifodalash mumkin.

Taxminan xuddi shunga o`xshash g`oyalar XVIII asrdayoq ayrim olimlar orasida paydo bo`ldi va iqtisodiyotni, iqtisodiy xodisalarni o`rganish uchun matematika fanini qo`llash kerak degan fikr yuzaga keldi, shunday tadqiqiy intilishlar boshlandi. Keyinchalik esa nazariy iqtisodning ayrim bosh masalalarini hal etishda bu usul keng qo`llanila boshladi.

Iqtisodiy tadqiqotlarda matematik uslublarni ongli ravishda va muttasil qo`llagan dastlabki olim fransiyalik Antuan Oyusten Kurnodir (1801-1877). Kurnoga kelgusida shon-sharaf keltirgan "Boylik nazariyasi matematik prinsiplarining tadqiqoti" asari 1838 yilda bosilib chiqdi. Uning hayoti davrida bu asar olimlar o`rtasida deyarlik qiziqish uygotmadi va uni ishi yurishmagan "iqtidorli fan fidoyisi" sifatida eslab qoldilar. Ammo bu unchalik to`g`ri bo`lmagan fikrdir, chunki u oliy maktab professori, o`quv yurtlarining ma`muri lavozimida tinch-osoyishta va ta'minlangan hayotni boshidan kechirdi. Lekin u yaxshi va to`q hayot bilan birga, o`zining asarlari va g`oyalariga bo`lgan sovuq munosabatni ham doim sezib turdi.

A.O.Kurno

A.O.Kurno 1801 yilda Sharqiy Fransiyaning kichik Gre shahrida anchagina boy mayda burjua oilasida tug`ildi, yaxshi ma`lumot oldi, 1823-1833 yillarda marshal Sen-Sir oilasida uning farzandiga tarbiyachi va marshal kotibi bo`lib xizmat qildi. Shu yillari u turli o`quv yurtlarida o`z malakasini oshirdi, bir qancha maqolalar yozdi. U 1829 yilda Parij universiteti tomonidan matematik ishlari uchun doktorlik darajasini oldi, ko`pgina olimlar, jumladan, taniqli Puasson bilan yaqindan tanishdi, uning yordamidan foydalandi. Bu olim ehtimollar

nazariyasining falsafiy talqini bo`yicha buyuk ishlarni amalga oshirdi. Asosan matematika bilan shug`ullangan olim qanday qilib iqtisodiy masalalarga e`tibor bergan, degan jumboq haligacha yechilmagan. Ammo qomusiy bilimlarga ega bo`lgan Kurno, shubhasiz, Smit, Rikardo va ayniqsa, Seyning asarlari bilan tanish bo`lgan. Shular tufayli u matematikani iqtisodiyot bilan bog`lagan, degan fikr ham bor.

Kurno o`z asarlarida ijtimoiy fanlarga aniq matematika tilini tadbqiq etishga harakat qildi. U aslida bir yirik masalani har tomonlama to`liq ko`rib chiqdi; bu turli bozor munosabatlari sharoitida, ya`ni xaridor va

sotuvchilar kuchi turlicha joylashtirilganda tovar bahosi va unga bo'lgan talabning o'zaro bog'lanishi to'g'risidagi masaladir. Talab va baho o'rtasidagi nisbat masalasi bilan shug'ullangan olim fanga talabning elastikligi (qayishqoqlik) to'g'risida muhim tushunchani birinchi bo'lib kiritdi. Hayotiy tajriba shuni ko'rsatadiki, mazkur tovar bahosi oshuvi bilan unga bo'lgan talab kamayadi, baho pasaysa, talab ortadi. Bu Kurnoning "talab qonuni" bo'lib, talab "D" harfi bilan, baho esa "r" xarfi bilan belgilanganda uning funksiyasi $D_q f(p)$ shaklida yoziladi.

Kurno tadqiqotlarda birinchi bo'lib grafika metodi (usuli) ni qo'llagan. Bu grafika tovar sotilish hajmining uning bahosiga bog'liqligi ko'rsatiladi, ya'ni talab egri chiziqi paydo bo'ldi chizmaga qarang).

Kurno shuni ham ta'kidlaydiki, turli tovarlar uchun bu bog'lanish turlicha bo'ladi. Uningcha, baholarning nisbatan uncha katta bo'lmagan o'zgarishlari tufayli talab ancha keskin o'zgarishi mumkin. Bu talabning yuqori elastiklik holatidir. Va aksincha, baholar o'zgarishi talabga kam ta'sir qiladigan holat talabning past elastikligidir. Bu oxirgi holat zeb-ziynat predmetlari va hatto eng kerakli mahsulotlarga ham tegishli bo'lishi mumkin. Masalan, skripka yoki astronomik teleskopning bahosi ikki hissa pasayganda, ularga bo'lgan talab deyarli o'zgarmaydi, chunki bu buyumlar tor doiradagi muxlislarga kerak va ularni bu buyumlarning bahosi uncha qiziqitirmaydi. Boshqa tomondan, o'tinning narxi ikki marta oshsa ham unga bo'lgan talab kam qisqaradi, chunki kish sovugida issik o'tirish uchun boshqa narsalardan voz kechiladi. Shunday qilib, talab funksiyasi turlicha bo'ladi va turli egri chiziqlar bilan ifodalanadi, lekin hunisi muhimki, bu funksiya uzluksizdir, ya'ni bahoning cheksiz kichik o'zgarishiga talabning cheksiz kichik o'zgarishi mos keladi. Bu iqtisodiy prinsip, ya'ni tamoyil bozor qanchalik keng va iste'molchilar orasidagi kombinatsiyalar soni qanchalik ko'p bo'lsa, shunchalik to'laqonli amalga oshadi. Ba'zi hollarni istisno qilganda, uzluksiz funksiyalarni differensiyalash mumkin. Kurno birinchi marta oliy matematika (matematik analiz)ni iqtisodiyotga bevosita qo'llash mumkinligini isbotlab berdi va bu favqulodda muhim va kelajagi bor bo'lgan talab va tovarning bahosi o'rtasidagi o'zaro bog'lanish misolida qarab chiqilgan.

Mazkur tovarning ma'lum soni uchun umumiy tushum, ya'ni pul miqdori funksiyasi $pChD$ yoki $pChf(p)$ ko'paytma shaklida izohlanishi mumkin. Kurno bu funksiyani differensiyalaydi va uning maksimumini kidiradi, bunda har bir tovar ishlab chiqaruvchi "iqtisodiy odam" sifatida o'z daromadining imkoni boricha yuqori bo'lishiga intiladi. Turli

o`zgartirishlar orqali eng yuqori tushum (daromad)ga tegishli tovar bahosi topiladi.

Bu baho talab funksiyasi ko`rinishiga, ya'ni uning elastiklik (egiluvchanlik) xarakteriga bog`liq. Ravshanki, har doim ham eng yuqori baho maksimum tushumni beravermaydi, bir qancha sinovlardan so`ng sotuvchi tomonidan belgilanadigan aniq bir baho tufayli eng katta daromad olinadi. Kurno o`z tahlilini eng oddiy holatdan boshlaydi, masalan, tabiiy monopoliyani oladi. Masalan, bir odam xususiyatlari bo`yicha juda noyob ma'danli suv chiqadigan buloqqa egalik qiladi, deylik. Suv egasi eng yuqori daromad olish uchun qanday bahoni qo`yishi kerak? Bu savolga javob berish uchun Kurno nisbatan ancha murakkab bo`lgan holatlarga o`tadi, yangi omillarni (ishlab chiqarish chiqimlari, raqobat va boshqa cheklashlar...) kiritadi.

U duopoliya (2 ta raqobatchi monopoliya), soni cheklangan raqobatchilar va erkin raqobat (ko`pchilik) holatlarni tahlil qiladi. Shunday qilib, Kurno modelida XIX asrda ro`y bergan tarixiy taraqqiyot jarayonlarga teskari (aslida rivojlanish erkin raqobatdan monopoliyaga qarab borgan) holatlar qarab chiqilgan.

Butun tahlilda yagona metod (uslub)dan foydalanilgan, bozor sharoitiga qarab talab funksiyasining ekstremal miqdorlari turli holatlarda aniqlanadi. Bu tadqiqotning matematik aniqligi va mantiqiyliги kuchli taassurot qoldiradi. Bu olimning asarlari va iqtisodiy g`oyalari o`z davrida to`liq tushunilmadi, ko`pchilik uchun u chet tili kabi notanish bo`ldi.

Kurno konsepsiyasida mehnatning kapital tomonidan ekspluatatsiya qilinishi, inqirozlar va kapitalizmning boshqa illatlari inkor etiladi. U muomala sohasida vujudga keladigan baholarnigina tahlil etadi va ishlab chiqarish bilan hech qanday bog`lanmaydi.

Deyarli Kurno bilan bir vaqtda (hatto undan sal oldin) nemis olimi Iogann Genrix fon Tyunen (1783-1850) boshqa iqtisodiy modelni yaratdi va Kurno g`oyalarini empirik (amaliy) material bilan to`ldirdi. U o`zi Shimoliy Germaniya yunkeri (pomeshshigi) sifatida qishloq xo`jaligi bilan bevosita shug`ullandi va o`zining iqtisodiy modelini taklif qildi. Uning modeli bo`yicha xo`jalik doira shaklida ifodalanib, markazida shahar (qishloq xo`jalik mahsulotlarining yakkayu-yagona iste'molchisi) va atrofida bir xil unumdorlikdagi tuprog`i bo`lgan yopiq hudud tushuniladi. Bu modelni tahlil etib u bir qancha muhim xulosalarni chiqardi: qishloq xo`jaligi turli tarmoqlarini samaradorligi pasayib boruvchi konsentrik doiralar bo`yicha joylashtirish optimal natijalar beradi. U o`z xo`jaligidagi harajatlar va natijalar bo`yicha nihoyatda yaxshi hisob-kitob ishlarini

yo'lga qo'ydi. Tyunen, xususan, shahardan qaysi masofada yetishtirilgan mazkur bahodagi qishloq xo'jalik mahsulotiga transport harajatlari va ishlab chiqarishning no-rentabel bo'lishini hisoblab chiqdi. Agar Kurno kitoblari abstrakt matematik iqtisodiyotning boshlanishi bo'lsa, Tyunenning hisob-kitoblari esa ekonometrika, ya'ni matematik ekonomikaning asosi hisoblanadi va statistik informatsiyani, faktik miqdorlarga asoslangan empirik modellar ishlab chiqishni o'z ichiga oladi.

Tyunen

Tyunen yagona kitob yozgan bo'lib, unda davlatning qishloq xo'jaligi va milliy iqtisodga munosabati masalalari yoritiladi. Bu asar ham o'z zamondoshlari tomonidan deyarli tan olinmadi, to'g'rirog'i - tushunib yetilmadi. Olim faqat empirik iqtisodiy-matematik modellar yaratish bilangina cheklanmadi, u Smit tomonidan boshlangan, ammo oxiriga yetmagan daromadlar taqsimotini tadqiq qildi. Rikardoning ishlaridan bexabar holda bu masalani ancha mukammal hal etdi, differensial renta g'oyasini qiymatning mehnat nazariyasi asosida rivojlantirdi. Uning tadqiqotlarida iqtisodiy jarayonlarni tekshirishda cheksizlik

uslubini keng qo'llaniladi.

Uning fikricha, har qanday iqtisodiy jarayon ketma-ket kichik orttirmalar yo'li bilan rivojlanadi, bu rivojlanish ma'lum bir chegaraga ega (ya'ni u chegaraviy), ma'lum holatgacha borib, unda keskin sifat o'zgarishi ro'y beradi. Shunday yo'l bilan ma'lum muvozanat yoki optimal holat yuzaga keladi. U shunday usulni mehnat va kapital (ya'ni ishchi kuchi va mashinalar)ni o'zaro to'ldirish jarayoniga va ishlab chiqarishning optimal tarkibini shakllantirishga qo'lladi.

Keyinchalik iqtisodiyot fanida kichik orttirmalar va cheklangan sharoitlar uslubi marjinalizm (fransuzcha *la marge* va inglizcha *margin* - chekka, chegara mazmuniga ega) nomini oldi (bu yo'nalish to'g'risida alohida gapiriladi).

Umuman, iqtisodiyotda matematik usullar haqida gap borar ekan, uning tarixi XIX asrning o'rtalarida boshlanib, hozirgi davrda iqtisodiyot fanining muhim tarkibiy qismiga aylandi. Matematika usullarini qo'llash hayot talabi bo'lib qoldi. O'z davrida kichik korxonalar, firmani boshqarish uchun rahbardan amaliy fikr-mulohaza yetarli edi. Hozirgi zamon

korxonasida ishlab chiqarishni boshqarish, moliya tizimi, mahsulotni sotish butunlay boshqa talablarni qo'yadi. Bu yerda fan, texnika, iqtisodiy kibernetika, matematik usullar (boshqarish, nazorat, aloqa, hisob-kitob) birinchi o'ringa chiqadi.

Yangi iqtisodiy masalalarni yechish uchun (ishlab chiqarishning optimal, eng ratsional variantini tanlash, kapital qo'yilmalar, moddiy ta'minot va boshqalar) bu usul qo'l kelmoqda. Elektron hisoblash mashinalari, kompyuterlarni qo'llash tufayli ko'p murakkab masalalarni yechish mumkin bo'lyapti.

10.3. Klassik maktab ta'limoti va hozirgi zamon

A.Smit va D.Rikardo Angliya klassik iqtisodiyotining eng buyuk va eng so'nggi namoyandalari edilar, ularning g'oyalari Sey, Sismondi Bastiya, Sismondi Senior, Keri va qisman Maltus tomonidan davom ettirildi, ammo bu g'oyalarga katta biror yangilik kiritilmadi. Buni keyingi boblarda ko'ramiz. Agar klassik maktab g'oyalari Angliya va Fransiyada qo'llab-quvvatlanib progressiv rol o'ynagan bo'lsa, feodal munosabatlari hali ustun, kapitalistik rivojlanish endigina rivojlanayotgan davlatlarda bu g'oyalar ta'siri tobora ortib bordi (Germaniya, Avstriya, Italiya, Ispaniya va nihoyat Rossiya). Ma'lumotlarga ko'ra, Ispaniyada Smitning kitobi dastlab inkvizitsiya tomonidan taqiqlangan. Germaniyada esa reaksion professorlar uni tan olishni istashmagan. Shunga qaramasdan, ularning asarlarida klassik iqtisodiy maktab eng yuksak cho'qqiga ko'tarildi va jahon iqtisodiy tafakkuriga katta ijobiy ta'sir ko'rsatdi. Undan keyingi iqtisodchilar ilmiy bo'lmagan apologetik maqsadlarni qo'ydilar.

Klassik iqtisodiy maktab uchun shu narsa xarakterliki, unda mantiqiy abstraksiya uslubi yordamida iqtisodiy voqealar va jarayonlar mohiyatiga yetish uchun harakat qilindi. Olimlar mavjud voqealarni imkoni boricha katta obyektivlik va holislik bilan tahlil etdilar va o'sha davrdagi tizimni ataylab ongli maqtash bilan shug'ullanmadilar. Klassiklar mulohazalarining asosida inson xohishiga bog'liq bo'lmagan obyektiv iqtisodiy qonunlar mavjudligi to'g'risidagi tushunchalar yotar edi. Bu qonunlar iqtisodiy tizimda tabiiy turg'unlikni ta'minlashga qodir bo'lib, o'z-o'zini tartibga solish tendensiyasi ularga xosdir. Shu sababli bu ta'limot a'zolari davlatning iqtisodiyotni, savdoni har qanday cheklashlariga doimo qarshi bo'ldilar.

Klassik iqtisodiyotning poydevori qiymatning mehnat nazariyasi asosiga qurilgan. Bu ta'limot daromadlarni taqsimlash nazariyasiga ham

asos deb qaralgan. Bu maktab birinchi marta o`sha davrdagi ilg`or burjua jamiyatining sinfiy tuzilishini to`g`ri yoritib berdi, kapitalistlar va yer egalari daromad manbalari yollanma ishchilarni ekspluatatsiya qilish ekanligi ochib berildi, ammo qo`shimcha qiymatning asl tabiati aniqlanmadi.

Ijtimoiy kapitalning takror ishlab chiqarish mexanizmini tadqiq qilishda muhim yutuqlar qo`lga kiritildi. Ammo doimiy kapitalning yalpi mahsulot qiymati elementi ekanligi aniqlab berilmadi. Klassiklar asosiy iqtisodiy muammo sifatida kapital jamg`arilishini ilgari surdilar va u bilan bog`liq bo`lgan ziddiyatlarni yetarlicha baholay olmadilar, umumiy ortiqcha ishlab chiqarish inqirozlari bo`lishi mumkinligini inkor etdilar.

Bu olimlar haqida gap borganda ularni odatda siyosiy iqtisod asoschilari deb ko`rsatiladi. Ammo, bu ibora Monkreyen tomonidan birinchi bor qo`llanilgan (1615 y.) va siyosiy iqtisodga Kantilyonning "Esse" asarida, F.Kenye maqolalarida, Turgoning kitoblarida asos solinganini aytib o`tish kerak.

A.Smit o`z asarida iqtisodiyot fanini har tomonlama to`la tahlil etib, hozirgi davr tili bilan aytganda bozor iqtisodiyoti va uning amal qilish tamoyillarini to`g`ri ko`rsatib berdi. Ular ta`limotining mohiyati qisqacha quyidagilardan iborat:

1. Tanlov va tadbirkorlik erkinligi;
2. Baholarning erkinligi (ya'ni bahoning bozorda talab va taklif asosida shakllanishi);
3. Erkin raqobat;
4. Mulk shakllarining turli-tumanligi va ularning qonun oldida baravarligi (ya'ni davlat, jamoa, xususiy va boshqa mulklarning hayotiyligi); xususiy mulk afzalligi;
5. Davlatning imkoni boricha iqtisodiyot masalalariga kam aralashuvi (yoki iqtisodiyotning "laissez faire" tamoyili bo`yicha o`z yo`liga ko`ra rivoji) va boshqalar.

Ularda bozor tizimi kapitalizmning asosiy falsafasiga aylanib qoldi. Bu tamoyillar nazariy jihatdan buyuk kashfiyot edi va muhimi yangi jamiyatning iqtisodiy siyosatida keng qo`llanilib samarali natijalar berdi. Bu nazariy asos hozirgi davrda ham o`z kuchini yo`qotgan emas. Keyingi rivojlanish davrida bu tamoyillarning evolutsiyasini ko`ramiz. Ayniqsa, davlatning iqtisodiyotga aralashuvi masalasi bo`yicha turlicha fikrlar bor, ma'lum davrda davlat aralashuvi uchun ham sharoit yuzaga kelar ekan (buni keyingi boblarda ko`rib chiqamiz). Faqat shuni eslatib o`tmoqchimizki, sotsialistik rivojlanish g`oyalarining mualliflari

sotsialistik deb atalgan davlat klassik iqtisodiy maktabning bir qancha muhim tamoyillarini inkor etib (masalan xususiy mulkni bekor qilish, davlat-umumxalq mulkining hissasini oshirish, qat'iy rejalashtirish, qat'iy baholar o'rnatish, iqtisodiyotda erkinlikni bo'g'ish, davlat tomonidan ma'muriy-buyruqbozlik usullarining keng qo'llanilishi va boshqalar), katta xatoga yo'l qo'yganliklari tarixda isbotlandi.

Shunisi xarakterliki, Smitning bosh asari yozilgan 1776 yilda AQSHda "Mustaqillik deklaratsiyasi" ham e'lon qilindi. Bu ikkala hujjatning qay biri ko'proq ahamiyatga ega degan savolga javob berish qiyin, chunki "Deklaratsiya" "Hayot, Erkinlik va Baxtga intilish" bilan bog'liq jamiyatni barpo qilishga chaqirib tursa, "Xalqlar boyligi..." asari bu jamiyat qanday ishlashi va yashashi kerakligini tushuntirib berdi, demak, ikkala hujjat ham bir-birini mantiqan to'ldirdi.

Klassik maktab vakillari erkin bozor munosabatlariga katta ishonch bildirgan holda jamiyatning institutsional tarkibini takomillashtirishga ham alohida ahamiyat berganlar.

Smit erkin bozorning ijobiy tomonlari bilan birga uning ayrim nuqsonlarini ham ko'rsatib berdi. "Ko'rinmas qo'l" har doim ham bekamu ko'st ishlay olmaydi, masalan, bozor tizimi ("Ko'rinmas qo'l") jamiyatga umumiy holda sotiladigan va sotib olinishi mumkin bo'lmagan milliy xavfsizlik yoki qonuniylik jamiyat osoyishtaligi va barqarorligini ta'minlab berishga qodir emas. Bunday imkoniyatlar davlat tomonidan yaratilishi va berilishi kerak. Undan tashqari bozor jamiyatning axloqiy va estetik mezonlariga har doim ham javob beravermaydi, bozor ishlab chiqarish uchun foydali va qulay, ammo iste'molchi uchun ziyon keltiradigan tovarlarni taklif etishi mumkin. Shu bilan birga bozor tizimi jamiyatning talab-ehtiyojlarini doimo qondiruvchi buyuk vosita ekanligi ochib berildi. Undan tashqari bu tizim o'zini-o'zi tartibga soluvchi mexanizmga ega. Bu yerda buyuk bir paradoks, ya'ni jumboqqa duch kelamiz. Bozor iqtisodiy erkinlikning eng oliy timsoli bo'lgani holda iqtisodiyotning eng qat'iy nazoratchisi hamdir. Masalan, qayerdadir baho, ish haqi yoki foyda ma'lum mo'tadil darajadan oshib ketsa, raqobat kuchi ularni siqib chiqaradi yoki boshqacha qilib aytganda, qioldan iltifot yoki marhamat so'rash mumkin, ammo bozor shafqatsizdir.

"Tabiiy erkinlik" bozor tabiiy rivojlanish asosida tobora o'sib boradi, bunda xalqning farovonligi doimo yuksaladi. Bu o'sishning asosi nima? Buning bosh sababi rag'batlantiruvchi kuchlardir, har kimning o'z sharoitini yaxshilashga intilishi, foyda ketidan quvish, "pul qilish istagi" pirovard natijada har bir ishlab chiqaruvchi o'z kapitalini, korxonani

boyligini doimo oshirishga intiladi, bu esa har bir ishlab chiqaruvchini ko'proq foyda olish ilinjida tovarlarni sotish imkoniyatlarini izlashga majbur qiladi.

Hozirgi davrda klassik maktab asosida neoklassik (yangi klassik) qarashlar mavjud bo'lib, o'sha davrdagi asosiy g'oyalar saqlangan holda ularning ayrim tomonlari zamonga mos ravishda to'ldiriladi (bu haqda keyinroq gapiriladi).

XULOSA

XVIII asr oxiri va ayniqsa XIX asr o'rtalarida klassik iqtisodiy maktabga muqobil iqtisodiy g'oyalar paydo bo'la boshladi va hozirgacha davom etmoqda. Bunday bo'lishining birinchi sababi dialektik rivojlanish bo'lsa, ikkinchidan klassik maktab g'oyalari ham, ya'ni bozor iqtisodiyoti tamoyillarining bekamu ko'st emasligida, shart-sharoitga qarab u yoki bu tamoyilning amaliy ta'siri har xil bo'lishidadir.

Ayniqsa sanoat to'ntarilishi tufayli (sanoat o'sdi, ishlab chiqarish rivoj topdi, mamlakat boyligi ortdi, ammo barchaning iqtisodiy farovonligi har xil bo'lib, sinfiy differentsiatsiya kuchaydi) kutilgan natijalarga erishilmadi, iqtisodiy inqirozlar, noroziliklar kuchaydi. Shular tufayli klassik maktabni taftish qilish, iqtisodiyotning ayrim unsurlarinigina olib, barcha jarayonlarni tushuntirishga intilish boshlandi, sinflarning manfaatlarini ko'r-ko'rona himoya qilish (apologetika) ro'y berdi). Iqtisodiyotda yangi tushunchalar kiritildi, qiymat, qimmat, foydalilik bilan almashtiriladi, boshladi qiymatning mehnat nazariyasiga hujum boshlandi.

Shu davrdagi iqtisodchilarda birinchi navbatda sinflar o'rtasidagi iqtisodiy mulkiy munosabatlar katta qiziqish uygotdi. Ular turli yo'llar bilan sinflar, mehnat va kapital o'rtasida hech qanday antagonizm yo'q, "iqtisodiy uyg'unlik" mavjud degan g'oyani isbotlashga urindilar. Oqibatda har qanday ekspluatatsiya inkor etildi, ish soatlarining uzunligi "isbotlab berildi" ("so'nggi soat" nazariyasi). Kapitalist o'z kapitali bilan ishlab chiqarishga yo'l ochadi va qonuniy foydasini, ishchi - ish haqini, yer egasi - rentani to'g'ri oladi, ular o'rtasida hech qanday kelishmovchilik, anglashilmovchilik yo'q degan g'oya ilgari suriladi. "Manfaatlar uyg'unligi", "Kompensatsiya nazariyasi" va boshqalar shular jumlasiga kiradi.

Ayrim olimlar bo'layotgan qiyinchiliklarga aholining o'zi aybdor, chunki uning ko'payishi tez, tirikchilik vositalari esa sekin o'sishi tabiiy bir hol, deydi (Maltusning "Nufuz nazariyasi"). Bu fikr boshqa g'oya -

"tuproq unumdorligining pasayib borishi" nazariyasiga olib keldi. O'z g'oyalariga teskari "uchinchi shaxslar" nazariyasi vujudga keldi, ishlab chiqarmaydigan sinflar ravnaq asosi qilib ko'rsatiladi.

Ko'pchilik olimlar proteksionizmni inkor etib, fritrederlikni taklif etishsa (Sey, Mill, Bastia), ba'zan unga butunlay teskari fikr ham bildiriladi (Keri). Kapitalizmning bekamu ko'stligi haqida ko'p kayg'uriladi, vaholanki bu illatlar shundoqqina ko'rinib turibdi.

Shu davrda iqtisodiyotda matematik usullar ishlab chiqildi (Kurno, Tyunen), bu usullar ayniqsa hozirgi davr iqtisodiyotida yetakchi rol o'ynamoqda.

Asosiy tushuncha va iboralar

J.S.Mill; ishlab chiqarish qonunlari va taqsimot qonunlari; minimum ish haqi va fiziologik minimum; Kurno, Tyunen; iqtisodiyot va matematik; talabning elastikligi.

Nazorat va mulohaza uchun savollar

- 1.J.Millning iqtisodiy qarashlari qanday?
- 2.J.Mill ishlab chiqarish qonunlari bilan taqsimot qonunlarini qanday baholaydi?
- 3.Minimum ish haqi va fiziologik minimum nima?
- 4.J.R.Mak-Kulloxning asosiy g'oyalariga tushuncha bering.
- 5.Iqtisodiyotda matematik uslub kim tomonidan kiritildi? "Talabning elastikligi" nimani bildiradi? Baho va mahsulot miqdori o'rtasida qanday bog'lanish bor?
- 6.Tyunenning iqtisodiy modelini izohlab bering. Samarali va samarasiz xo'jalik qanday aniqlanadi?
- 7.Klassik maktab va hozirgi zamon.

UCHINCHI QISM

KLASSIK MAKTABGA ALTERNATIV TA'LIMOTLAR

“Holva degan bilan og`iz chuchimaydi”.
Maqol.

11-BOB. KLASSIK IQTISODIY MAKTABGA MUXOLIF IQTISODIY FOYALARNING VUJUDGA KELISHI

11.1. XIX asrning birinchi yarimida islohotchilik ilmiy konsepsiyalarining shakillanishi

XVIII-XIX asr boshlaridagi sanoat to`ntarishi katta ijtimoiy-iqtisodiy o`zgarishlarga olib kelish bilan birga, A. Smit ta'limotini turlicha tanqid qiluvchi nazariy maktablarni shakillanishiga yetarli zamin tayyorladi. Bu nazariy maktablar umuman klassik iqtisodiy maktabga muxolif bo`lib uch asosiy yo`nalishda: iqtisodiy romantizm, xayoliy sotsiolizm, nemis tarixiy maktabi (ijtimoiy-tarixiy) yo`nalishida rivojlandi. Bularning asosiy vakillari klassik iqtisodiy maktabga qarshi chiqish bilan birga ulardan o`zgacha jamiyatning nisbatan ideal ijtimoiy-iqtisodiy tuzilish modelini taklif qildilar.

Darslikning shu va keyingi boblarida klassik iqtisodiy maktabga qarama-qarshi g`oyalarning ba'zilar bilan yaqindan tanishamiz.

Kapitalistik rivojlanishdan orqada qolgan va mayda tovar ishlab chiqarish ustun bo`lgan sharoitda sanoat to`ntarishi davriga kirayotgan mamlakatlarda bu tuzumni tanqid qilib, unga mayda ishlab chiqaruvchilar manfaatini nisbatan bergan iqtisodchilarni paydo bo`lishi tabiiy bir hol edi. Mayda ishlab chiqaruvchilar nazaryotchilar klassik iqtisodiy maktabga ham, xayoliy-sotsialistlarga ham bab-barovar teng qarshi turuvchi iqtisodiy ta'limotni ilgari surishga intildilar. Ular kapitalistik jamiyatning mayda tovar ishlab chiqarishni saqib chiqarish yollanma mehnatni kengaytirish bilan bog`liq bo`lgan ko`pgina belgilarini tanqid qilib, xususiy mulkchilikni sohibkorlik erkinligini yoqlab chiqadilar.

XIX asrning birinchi choragida iqtisodiy ta'limotlarda shuningdek, ilk bor ishchilar sinfining ahvoli asosiy muammo qilib ajratib ko`rsatila boshlandi. Chunki, aynan mana shu davrdan boshlab sanoat ishchilarga rasman shakllandi va ularga xos muammolar ko`zga tashlana boshlagan edi.

Mayda ishlab chiqarish nazariyotchilari "iqtisodiy romantizm" ga xos islohotchilik harakatlarini targ`ib qilib, o`z rivojida bir necha bosqichni bosib o`tdi. Agar birinchi bosqichni vakili hali kapitalizmdan voz kechishni orzu qilgan, uni cheklab qo`yishga intilgan ishchilarning kullafatlari xususida astoydil ko`z yoshi qilgan bo`lsa, ikkinchi bosqich maktabi vakili esa kapitalizmni isloh qilish loyihasini ilgari surib "kichik kapitalizm" ni saqlab qolish tarafdori edi. Lekin shuni alohida ta'kidlash zarurki, markscha-lenincha ta'limotdan farq qilib, ya'ni "inqilobga qarshi" deb atalgan yo`nalishdan yuz o`girib, "Iqtisodiy ta'limotlar tarixi" alohida yo`nalish hisoblangan islohotchilikka xos bu maktab vakillari ijodini, ta'limotlari o`rganish nihoyatda zarurdir. Chunki, ilmiy maktab vakillari o`z davrlarida klassik iqtisodiy maktab vakillarini tanqid qilib, xayoliy soialistlar g`oyalariga qarshi kurashdilar, marksizm ta'limoti ommalashuviga qarshilik qilishga urindilar.

Biz ushbu bobda mana shu maktabning asosiy vakillari S.Sismondi, P.Prudon, K.Rodbertusning iqtisodiy ta'limotlariga xos xususiyatlar ularning uslubiyati bilan yaqindan tanishamiz. Bu olimlar qoldirgan ilmiy meros ma'lum darajada uzoq davr davomida turli mamlakatlardagi iqtisodiy qarashlarning shakllanishiga katta ta'sir o`tkazib keldi.

11.2. S.Sismondining iqtisodiy qarashlari, uning mayda ishlab chiqarish nazariyasi

J.Sh.Sismondi

Jan Sharl Leonardi Simond Leonard de Sismondi (1773-1842) Shveysariyada tug`ilgan, fransuz klassik siyosiy iqtisodini nihoyasiga yetkazuvchi va ayni vaqtda mayda siyosiy iqtisodning asoschilaridan biridir. U mu'tabar protestant pastor oilasida tug`ilib voyaga yetdi. protestantlar kollegiyasini bitirib chiqdi, Jeneva universitetida o`qidi. siyosat bilan unchalik ko`p vaqt shug`ullangani yo`q, Fransiya ma'naviy va siyosiy fanlar akademiyasining a'zosi etib saylandi. S.Sismondi iqtisod va tarix fanlari sohasida katta ishlarni amalga oshirib, boy ilmiy-adabiy meros qoldirdi. "Toskani qishloq xo`jaligining ko`rinishi" (1801 y.), "Savdo boyligi yoki siyosiy iqtisod prinsiplari va ularning savdo qonunchiligida qo`llanilishi to`g`risida" (1803 y.), "Italiya respublikalarining tarixi" (1807 y.), 1818 yilda esa "Edinburg

ensiklopediyasi" uchun "Siyosiy iqtisod" maqolasini tayyorladi, lekin "Siyosiy iqtisodning yangi ibtidolari yoki boylikning aholi nufuziga munosabatlari to'g'risida" (1819 y.) kitobining nashr qilinishi uning shuhratini yanada oshirdi. Keyingi yillarda "Siyosiy iqtisoddan etyudlar" (1837 y.) va fundamental tarixiy asarlar hisoblangan "Fransuzlar tarixi" (31 tom), "Rim imperiyasi qulashining tarixi", "Italiya ozodligi tiklanishining tarixi" va boshqa asarlari nashr qilindi.

S.Sismondi g'oyalarining shakllanishi, sanoat to'ntarishi davri bilan, shuningdek mayda ishlab chiqaruvchilarning iqtisodiy kuchsizlanishi bilan bog'liq bo'lib, bu esa o'z navbatida kapitalizmning feodalizm ustidan, yirik mashinalashgan ishlab chiqarishning mayda ishlab chiqarish ustidan g'alabasini anglatar edi.

S.Sismondi ijodini o'rganish metodini ayrim xususiyatlarini klassik iqtisodiy maktab vakillari bilan tenglashtirishimiz mumkin. Aynan o'ziga xos uslubiyot iqtisodiyot faniga quyidagi yangiliklarni olib kirdi.

Birinchidan, Klassiklardan farq qilib, hukumatlar boylikni taqsimlash va tartibga solishni boshqarishni o'z qo'llariga olishlariga xayrihohlik bildiradi. Unda aynan hukumat ishlab chiqarishni kengaytirmasdan "uchinchi shaxslar" manfaatlariga mos yo'l ochib beradi.

Ikkinchidan, siyosiy iqtisodda ilmiy abstraksiya usulini qabul qilmaslik. S.Sismondi, A.Smit izdoshlarini abstraksiyaga berilib insonlarni umuman unutmaganliklarini, natijada fan ularni izlanishlarida turli amaliyotlardan ajralib qoldi deb xulosa qiladi.

Uchinchidan, A.Smitning "iqtisodiy inson" doktrinasini inkor etish. S.Sismondi klassiklarning har bir alohida olingan inson manfaatlarini umumiy manfaatlarini shakllanishiga sababchi degan fikrga umuman qo'shilmaydi. Uning fikricha, har qaysi inson o'zining shaxsiy manfaatlarini o'zgalar hisobiga amalga oshirish bilan mavjud turli imkoniyatlarni ishga solar ekan, bu yerda har sanoatchining erishgan yutuq'i o'z navbatida o'zga sanoatchini xonavayron bo'lishiga olib keladi.

To'rtinchidan, ilmiy texnika progresini jadallashuvi jamiyat ravnaqidagi obyektiv zaruriyatligini tan olmaslik. quyidagi uslubiy holatni izohlab S.Sismondi shunday deydi: "Garchan mashinalar ixtirosi insonlar uchun katta qulaylik bo'lsada, ammo ular (mashinalar) yaratgan foydani adolatsiz taqsimlanishi, kambag'allar uchun ofat keltiradi".

Beshinchidan, iqtisodiy tahlilda funksional usulni qo'llash maqsadga muvofiqligini e'tirof etish. Bu holat siyosiy iqtisodda tobora yangi tus olayotgan sabab va oqibatni tan olish demakdir.

Oltinchidan, iqtisodiy tahlilda iqtisodiy faktorlar bilan birga noiqtisodiy faktorlarning ham o`rin olishi. Din, tarbiya, vijdoniylik va boshqalar insonlarning bir maqsadga yaqinlashtiruvchi faktorlar deb belgilanadi.

S.Sismondi mayda ishlab chiqarish pozitsiyalarida turib, kapitalizmni tanqid qilib, mayda tovar ishlab chiqarishga qaytishni orzu qildi.

Uning qarashlari rivojida ikki bosqich ko`zga tashlanadi. Avval boshda S.Sismondi A.Smit ta'limotining, klassik siyosiy iqtisodning tarafdori bo`lib chiqdi. U o`zining dastlabki asarlaridan biri - "Savdo boyligi to`g`risida..." kitobida (1803 y.) sanoat to`ntarilishining ijtimoiy-iqtisodiy mazmuni va imkoniyatlarini yuksak baholadi. S.Sismondi Angliyaga ikkinchi marta borib kelganidan keyin kapitalizmni, shuningdek klassik maktabni qattiq tanqid qila boshladi.

"Siyosiy iqtisodning yangi ibtidolari yoki boylikning aholi nufuziga munosabatlari" (1819 y.) kitobi uning shuhratini yanada oshirdi. S.Sismondi odamlar baxt va tenglikni ta'minlash uchun birlashdilar, degan fikrga asoslanadi. U mayda ishlab chiqarishni ko`klarga ko`tarib maqtaydi, mehnatkashlarning manfaatlarini himoya qilishga intiladi, hammaga hamdardlik bildiradi, fabrikaga oid qonunlarni tabriklaydi, bolalar mehnatining ekspluatatsiya qilinishini qoralaydi. Kapitalizmni ijtimoiy adolatdan mahrum bo`lgan jamiyat deb ma'lum qiladi. S.Sismondi iqtisodiy qarashlarining sistemasida daromad to`g`risidagi ta'limot alohida o`rin olishini kitob nomining o`ziyoq ko`rsatib turibdi. U taqsimotning ko`pdan-ko`p muammolari to`g`risida fikr bildiradi. Kapitalni, krizislarni, mahsulotni realizatsiya qilish masalalarini tadqiq etadi, jamiyatni o`zgartirishning mayda burjuacha dasturi (programmasi) ni ilgari suradi.

A.Smitning ta'limotida mehnat qiymat va boylikning birdan-bir manbai deb tahlil qilingan edi. Zarur ish vaqti tushunchasi birinchi bor joriy etildi. S.Sismondi pul ichki qiymatga ega bo`lgan mehnat mahsulotidir va shu sababli qiymatning umumiy mezoni tarzida namoyon bo`ladi, degan to`g`ri xulosaga keldi. Pulning qadrsizlanishi ortiqcha qog`oz pullar muomalaga chiqarilishi haddan oshib ketishining natijasi, deb talqin etiladi. Ammo u pulning vujudga kelishi jarayonini, uning vazifasini tadqiq etmaydi. S.Sismondi iste'mol qiymat o`rtasidagi ziddiyatni ko`ra bilgan bo`lsa ham, ammo uning mohiyatini tushunmaydi. U qiymatdan chetga chiqishni qiymat qonunining buzilishi deb hisoblaydi.

S.Sismondining ta'biricha, ijtimoiy fan ikki qismdan: oliy siyosat va siyosiy iqtisoddan iborat, agar siyosat davlat tartibining qanday vujudga

kelishini o`rgatsa, fuqarolarni diyonat va din ruhida tarbiyalasa, siyosiy iqtisod xo`jalikni qanday boshqarishni, ijtimoiy tartibni saqlashni hukumatga tavsiya qilishi kerak. Umuman siyosiy iqtisod ma'naviy fan bo`lib, u odamlarning his-tuyg`ulari, ehtiyojlari va ehtiroslarini o`rganishi kerak. S.Sismondining fikricha, "odamlarning moddiy farovonligi, inson tabiati" siyosiy iqtisod predmeti bo`lishi kerak, "odamlarning moddiy farovonligi" esa davlatga bog`liq. S.Sismondi siyosiy iqtisod predmetini davlatning iqtisodiy siyosati bilan ayni bir narsa deb bildi, uni sinflardan ustun turadigan fan, deb talqin etdi. Ishlab chiqarish munosabatlarini, iqtisodiy qonunlarni bilish zarurligini inkor qildi. U insonning fe'l-atvorini birinchi o`ringa qo`ydi.

S.Sismondi uslubiyoti (metodologiyasi)ga 1. Ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarni subyektiv-idealistik talqin etish; 2. Ilmiy abstraksiya usulining yo`qligi; 3. Tarixdan tashqari yondashuv; 4. Ayirboshlash konsepsiyasi xosdir. Mayda burjua nazariyotchisi bo`lgan S.Sismondi iqtisodiy qonunlarning obyektiv xarakterini tan olmadi. U kapitalistik iqtisodiyot notekis rivojlanishini haqli ravishda ko`rsatgan bo`lsa ham, bu narsa iqtisodiy qonunlar amal qilishining o`ziga xos tarzda namoyon bo`lishi ekanligini ko`ra bilmadi. U o`zining rahmdillik bilan (sentimental) qilgan tanqidini ijtimoiy fanning alohida usuli darajasiga ko`tarishga intildi. S.Sismondi insonni unutib, abstraksiyaga berilgan A.Smit va uning tarafdorlarini qattiq tanqid qildi. U kapitalizm ko`p mamlakatlarda amal qila boshlagan bo`lishiga qaramay, kapitalistik rivojlanishdan voz kechish mumkinligini asoslamoqchi bo`ldi. U iste'mol ishlab chiqarishdan ustun degan fikrga asoslandi. Butun iste'molni shaxsiy iste'moldan iborat deb bildi.

S.Sismondi kapitalizmni antagonistik jamiyat deb bildi va shu bilan klassik iqtisodiy maktabning namoyandalaridan ilgarilab ketdi. U kapitalizmning o`ziga xos xususiyatini - boylikning oz sonli kishilar qo`lida to`planishi va ko`pchilik mehnatkash aholining chor-nochor kun kechirishini, jamiyat bilan xususiy sohibkorning manfaatlari bir-biriga mos emasligini, qishloq xo`jaligining savdodan va sanoatdan orqada qolayotganini ko`rsatdi. S.Sismondi burjua boyligining ko`payishini bosh vazifa deb va iqtisodiy taraqqiyot mezoni deb hisoblashdan voz kechdi, "kapitalizmning ziddiyatlari" masalasini birinchi bo`lib maydonga tashladi va shunday qilib tahlilni yanada davom ettirish vazifasini qo`ydi.

Klassik maktabga qarama-qarshi o`laroq mayda tovar ishlab chiqaruvchilarning xonavayron bo`layotganini, "ortiqcha" aholi paydo bo`layotganini, mashinalar ishchilarni siqib chiqarayotganini ko`rsatdi,

biroq, kapitalizm ziddiyatlarining asl sababini payqay olmadi. S.Sismondi klassik maktabning krizislar bo`lishi mumkin emas va kapitalizm ziddiyatlar nimaligini bilmaydi degan mulohazalarini tanqid qildi. Uning tarixiy xizmati mana shundan iborat.

Shu bilan birga S.Sismondi kapitalizmning ilg`or mazmunini, uning feodalizmdan ustunligini tushunmadi. U kapitalizmni ro-mantiq tarzda g`ayri ilmiy asosda tanqid qildi, kapitalistik tuzumning imkoniyatlariga mayda burjuaziya nuqtayi nazaridan baho berdi. U kapitalizmni tartibga solish, mayda hunarmandlarning sex tuzumi tarzida orqaga qaytish ehtimoli bor, deganlarida ham mayda burjuacha romantizm namoyon bo`ldi. S.Sismondi revolutsiyaga qarshi, u kapitalizmni isloh qilish, uni tiyib turish tarafdori.

Milliy daromad va kapital S.Sismondining iqtisodiy qarashlari sistemasida yetakchi muammodir. U o`zining "Siyosiy iqtisodning yangi ibtidolari" asarining dastlabki uch bobini ayni shu muammoga bag`ishlaydi. A.Smitdan keyin S.Sismondi ham daromadlarning uch turini: foyda, renta va ish haqini alohida ajratib ko`rsatadi, dastlabki ikki turni umumlashtirib, ustama qiymat tushunchasidan foydalanadi, ularni ichki mahsulotdan chegirma deb hisoblaydi. Biroq S.Sismondi shu tariqa qo`shimcha qiymat nazariyasini maydonga tashladi deb aytish uchun asos yo`q. U ish haqi ishchi mahsulotining jami qiymatiga teng bo`lishi kerak deb aytish bilan birga shu zahotiyoq kapitalistning kapital yaratish sohasidagi "dastlabki mehnati" uchun unga odilona mukofot deb, rentani esa yerning ehsoni deb e`lon qiladi. A.Smitning iqtisodiy taraqqiyot davomida ish haqi oshishi xususidagi umidiga S.Sismondining qo`shilmaganligi uning ijobiy jihatidir.

Yakka tartibdagi daromadlardan S.Sismondi "boyliklardan olingan foyda" va ishchi ish haqining yig`indisi bo`lmish milliy daromad muammosiga o`tadi. Bu milliy daromad bilan yalpi mahsulotni aynan bir narsa deb bilganligi, uning asosiy nazariy xatosidir. Agar u birlamchi mahsulotda A.Smitning izidan borib uch qismdan: xom materialning va mehnat qurollarining o`rni qoplanishini, ish haqi va foydani ajratgan bo`lsa, yig`indi mahsulotdan faqat so`nggi ikki qismni ajratadi. Doimiy qism yo`q bo`lib ketadi.

Kapital deganda S.Sismondi ishlab chiqarish zapaslarini (ishlab chiqarish vositalarini) tushunadi. U kapital jamg`arilishini tejamkorlik bilan bog`laydi. S.Sismondi asosiy mashinalar, ish qurollari va aylanmalar, urug`lik, xom ashyo, ish haqi kapitalini bir-biridan ajratib, A.Smitning hamma xato va yutuqlarini takrorlaydi. U kapitalni doimiy va o`zgaruvchi

kapitalga ajrata bilmadi. Oxir-oqibatda S.Sismondi kapitalning milliy daromaddan farqini izohlay olmadi va buning ustiga A.Smitning shu ikkisi o`rtasidagi tafovutni nazariy jihatdan isbotlash yo`lidagi intilishlarini pisand qilmay, orqaga qadam tashladi.

S.Sismondi kapitalistik aholi nufuzi jarayonini tahlil etishga harakat qildi. U iqtisod fanida birinchilardan bo`lib foydani ko`paytirish manfaatlari yo`lida mashinalarni joriy etish ishsizlar vujudga kelishiga olib boradi, ishsizlarning mavjudligi esa ishlab turganlarning ahvolini yomonlashtiradi degan, faktni tan oldi. Ammo, S.Sismondi ortiqcha aholini kapitalistik fabrika mexanizmining zarur tarkibiy qismi deb bilmadi. S.Sismondi kapitalistik fabrika chor-nochor ishchini kelajakka boqqanda "kelgusi shanbadan narini" ko`rmaslikka o`rgatganligini, undagi axloqiy tuyg`ularni siyqalashtirib yuborganligini ishsizlar paydo bo`lishining sabablaridan biri deb hisobladi. U din ishchilarning "nojo`ya nikoh"larini qoralamayotganligini aytib, dinga hujum qildi.

"Uchinchi shaxslar" nazariyasi S.Sismondi nazariy qarashlarida asosiy o`rinni egallaydi. U ishlab chiqarish va ijtimoiy daromad hajmlarining birligini ijtimoiy mahsulotni to`la-to`kis realizatsiya qilishning asosiy sharti deb hisoblaydi. Bunday tenglikka avtomatik tarzda o`z-o`zidan erishilmaydi deb hisoblaydi, u aksincha yirik sanoatning rivojlanishi ishlab chiqarishning muqarrar ravishda iste'moldan o`zib ketishiga olib boradi. Kapitalizm o`zi uchun hal etilmaydigan muammoni qiymat va "ustama qiymat"ni realizatsiya qilish muammosini keltirib chiqaradi, yalpi ortiqcha ishlab chiqarish krizisi kapitalizmga xos xususiyatdir. S.Sismondining o`ylashicha, ichki kapitalistik bozor qisqarib boradi, chunki ishchilarning daromadlari kamayadi. Kapitalistlar o`z daromadining bir qismini iste'mol qilmaydi, balki jamg`aradi, mayda ishlab chiqaruvchilar xonavayron bo`ladi va ularning iste'moli kamayadi. Vaziyatni tashqi bozorlar yengillashtirishi mumkin. Ammo bunday bozorlarni qidirish tobora qiyinlashadi. Kapitalizm maqbul emas va mumkin ham emas.

S.Sismondi "uchinchi shaxslar", ya'ni mayda ishlab chiqaruvchilarga madad berishga umid bog`laydi. U burjua mamlakatlarining hukumatlarining hukumatlariga murojaat etib, ular kapitalistik rivojlanishni to`xtatsinlar deb so`raydi. Jamiyat mayda ishlab chiqarishga qaytgan taqdirdagina go`yo mo`l-ko`lchilik boshlanar emish. S.Sismondining tutgan o`rni - takror ishlab chiqarish asosiy qonunlarini tushunmaslik natijasidir. Ishlab chiqarish bilan iste'mol o`rtasidagi ziddiyatni, shaxsiy iste'molning takror ishlab chiqarish ziddiyatini, shaxsiy

iste'molning takror ishlab chiqarish jarayonlari uchun muhimligini tan olganligi S.Sismondi o`rtaga tashlagan konsepsiyaning ijobiy jihatidir.

S.Sismondi iqtisodiy krizisni daromadlar o`rtasidagi nomuvofiqlik deb tushunadi, ayrim olimlar chinakam ilmiy nazariya kapitalizm sharoitida ishlab chiqarish bilan iste'mol o`rtasidagi nomuvofiqlikni tan oladi, biroq unga tobe' o`rin beradi deb ta'kidlagan edi. Yetarli iste'mol qilmaslik nazariyasi krizislar arafasidagi davrda ishchilarning iste'mol quvvatining oshib borishi, yetarsiz iste'mol qilish esa kapitalizmdan avval ham mavjudligi, ammo krizislar faqat kapitalizmning belgisi ekanligi va surunkali bo`lmasligi vaziyatini izohlay olmaydi. Iqtisodiy krizislarning haqiqiy sababi ishlab chiqarishning ijtimoiy xarakteri bilan iste'molning xususiy xarakteri o`rtasidagi ziddiyatdir.

S.Sismondi kapitalistik yo`ldan voz kechishni taklif qildi, kapitalizmni tartibga solishga, ishchilar bilan kapitalist o`rtasida patriarxalchilik munosabatlarini o`rnatishga, ishchilarni foydani taqsimlashda qatnashtirishga, ishsizlar va nogironlar haqida g`amxo`rlik qilishga va buning uchun maxsus fondlarni vujudga keltirishga, mayda ishlab chiqarishni saqlab qolish va qo`llab-quvvatlashga, manufakturaga bo`lgan yirik mulkchilikni ko`p sonli kapitalistlar o`rtasida taqsimlashga chaqirdi. U yollanma ishchilarni ham mulkdorlar sinfi safiga qo`shishni orzu qildi. S.Sismondi davlatning yordamiga umid qildi.

Uning ijtimoiy tadbirlar dasturi mayda burjuacha va reaksion xayolparastlik xarakteriga egadir. S.Sismondi obyektiv tarixiy jarayonga to`sqinlik qilishga urindi. Shu sababli, u reaksioner bo`lib qoladi, o`z mulohazalarini Fransiyada hali ham kuchli bo`lgan feodal tuzum himoyachilariga qo`l kelishini sezmaydi.

XIX asr oxirlarida rus narodniklari S.Sismondining xulosalarini ko`klarga ko`tarib maqtaganliklari sababli Lenin S.Sismondining iqtisodiy qarashlarini batafsil va mufassal tahlil etish zarur deb bildi. Chunki S.Sismondining xulosalarini bunday maqtash marksizmning iqtisodiy ta'limotini yoyishga halaqit berar edi. U o`zining "Iqtisodiy romantizm" ta'rifiga doir" asarida S.Sismondining mayda burjua siyosiy iqtisodchisi ekanligini isbotladi, uning qarashlari ichki ziddiyatli va noizchilligini, klassik maktabdan o`zib ketish yo`lidagi urinishlari zaifligini ko`rsatdi. S.Sismondining iqtisodiy nazariya ba'zi masalalarini o`rtaga qo`yishdagi xizmatini V. Lenin tarixiy pozitsiyalarda turib tan oladi, biroq ayni vaqtda uning qarashlarining mayda burjuacha xarakterini, uning metodologiyasi ilmiy emasligini, amaliy dasturining reaksion xarakterini ochib tashlaydi. V.Leninning iqtisodiy romantizmni obyektiv va ilmiy asoslab, tanqididi

tahlil qilganligi, iqtisodiy ta'limotlar tarixida S.Sismondi va liberal narodniklarning o`rnini aniq belgilash imkonini berdi, sinfiy kurashni rivojlantirishga katta ta'sir ko`rsatdi.

11.3. P.J.Prudonning iqtisodiy konsepsiyasi. Prudonizm

P.J.Prudon

Pyer Jozef Prudon (1809-1865) - fransuz publitsisti, mayda ishlab chiqarish nazariyotchisi, kambag`al kosib oilasida tug`ilgan. Moddiy jihatdan nochorligi sababli kollejdagi o`qishni tugatmagan, sherik hamkorining mablag`i hisobiga kichik bir bosmaxonani ishlatib, zo`r berib o`z ma'lumotini oshirish bilan shug`ullangan. Ilmufanni o`rganishni avvalo muhtojlikdan qutulish usuli deb bilgan. 1838 yilda P.Prudon Bezanson akademiyasi tomonidan kam ta'minlangan yosh olimlarga ajratilgan uch yillik stipendiyani olib Parijga ko`chib o`tdi. Parijda u J.B.Sey, S.Sismondi, T.Maltus, K.Sen-Simon, Sh.Furye va boshqa iqtisodchi olimlar asarlari bilan yaqindan tanishdi. 1840 yilda P.Prudonning "Mulkchilik nima?" nomli mashhur asari e'lon qilindi. Ushbu asarda kapitalizmni tanqid bosh mavzu bo`lsada, hali olimning amaliy dasturi bayon qilinmagan edi.

1846 yilda P.Prudonning "Iqtisodiy ziddiyatlar tizimi yoki qoshshoqlik falsafasi" nomli yana bir asari e'lon qilindi. Asarda olim kapitalizmni isloh qilishning amaliy dasturini ishlab chiqishga, siyosiy kurashning behudaligini asoslashga urindi.

1848 yilda nashrdan chiqqan "Ijtimoiy masalalarning Xal etilini" nomli yangi asarida olim har qanday inqilobiy chiqishlarni keskin qoralaydi. Xalq banklari konsepsiyasini e'lon qilib xalqni ijtimoiy islohotlarga chorlaydi.

P.Prudon siyosiy iqtisodni "aql-zakovatning abadiy qonunlari" to`g`risidagi fan deb biladi. P.Prudon va S.Sismondi nazariy qarashlarida biz juda yaqinlik va o`xshashlik hollarini uchratishimiz mumkin. Ayniqsa ularning uslubiyotlarida bu holat quyidagicha aks etadi:

Birinchidan, iqtisodiyotda cheksiz erkin raqobatni inkor etib, boshqarish mumkin bo`lgan raqobatni topib tashkil etish.

Ikkinchidan, xo`jalik hayotini tahlil qilish jaranida iqtisodiy ko`rsatkich va manbalarni asosiy deb hisoblamasdan, balki mehribonlik,

ahloq, ijtimoiy adolat, etika va boshqa kategoriyalarni, shuningdek inson hayotining eng oliy ne'mati tenglik va tinchlikni asosiy deb hisoblash.

Uchinchidan, ko'p yillar davomida yaratilgan ilmiy asarlarda iqtisodiy xodisalarga nemis faylasufi Gegel dialektikasi asosiy uslub qilib olinib, unga alohida e'tibor berildi.

P.Prudon o'zining mayda ishlab chiqarish manfaatlaridan kelib chiqqan islohotchilik konsepsiyasini maydonga tashlar ekan, juda ko'p masalalar xususidagi fikrlarni bayon etadi. mehnat taqsimoti, tovarning xususiyati, ish haqi, mulkchilik, daromad va takror ishlab chiqarish kabilarni ilmiy izohlashga harakat qiladi. P.Prudon o'zining eng muhim asarlaridan biri - "Iqtisodiy ziddiyatlar tizimi..." da avvalgi mehnat taqsimotini tahlil qiladi. Mehnat taqsimoti bir tomondan boylikning ko'payishiga imkon bersa, ikkinchi tomondan qashshoqlikka, kambag'allikka olib boradi. P.Prudonning mulohazalariga qaraganda, mehnat taqsimotining naf keltiradigan xususiyatlarini saqlab qolish va zararli xususiyatlarini tugatish kerak. Metodologiya jihatidan bu o'rinda ijtimoiy jarayonlar dialektikasining ilmiy tahlilida tarixdan tashqari yondashuv sezilib turadi. Prudon tovarning xususiyatini ham mana shunday pozitsiyalardan turib "tadqiq" qiladi. Uning fikricha, qiymatning abadiy g'oyasi mavjud, bu g'oya iste'mol qiymati talab va kamchilik bilan, ayirboshlash qiymati esa taklif va mo'l-ko'lchilik bilan belgilanadi. Talab bilan taklif o'rtasidagi kurashda tovarning qiymati yoki narxi belgilanadi. Nazariy jihatdan olganda bu haddan tashqari vulgar konstruksiyadir: qiymat ayirboshlashda vujudga keladi, u obyektiv asosdan mahrum.

U ish haqining harakati qonuniyatlarini ham oddiy va g'ayriilmiy pozitsiyalardan turib bayon etadi. Prudon ishchilarning ish haqini oshirish uchun kurashiga qarshi chiqadi, chunki bu narsa narx-navoning yoppasiga ko'tarilishiga yoki muhtojlikning kuchayishiga olib borar emish.

P.Prudon yollanma ishchini ekspluatatsiya qilish mexanizmini tushuna olmaydi. U kapital bilan mahsulotni aynan bir narsa deb talqin etib, butun kapitalning harakatini uning foiz keltiradigan qismi harakatidan iborat deb talqin etadi. Ssuda kapitalning harakatini Prudon qarz beruvchi bilan qarz oluvchi o'rtasidagi bitim deb hisobladi. U mahsulotning bir qismini kapitalist o'zlashtirib olishini ishlab chiqarish chiqimlari yoniga kapitaldan foydalanganlik uchun foiz qo'shish zarurligi bilan izohlaydi. Prudonning nazariy sistemasida foiz mehnatni ekspluatatsiya qilishning asosiy shakli tarzida namoyon bo'ladi. Shu bilan birga u protsent bilan yollanma ishchini ekspluatatsiya qilish mexanizmi o'rtasidagi o'zaro aloqani tushunmaydi.

P.Prudon "belgilangan qiymat" nazariyasini o'zining butun iqtisodiy negizi deb hisobladi. Bunda klassik maktabdan o'zib ketish pinhona istagigina emas, shu bilan birga ijtimoiy o'zgartirishlarning yo'llarini belgilash istagi ham namoyon bo'ldi. Tovar ishlab chiqarishini Prudon insoniy ozodlikning va har bir kishi shaxsiy mustaqilligining cho'qqisi deb biladi, mayda burjua nazariyotchisi bo'lgan Prudon bozor mexanizmining ba'zi bir salbiy jihatlarini: mollarning qalashib ketishini, nomunosiblikni, xonavayron bo'lish va shu kabilarni tan oladi. Prudon asosiy iqtisodiy ziddiyatlarni "qiymat"ning ichki ziddiyatlaridan: iste'mol va ayirboshlash qiymati g'oyalaridan iborat deb biladi. "Belgilangan yoki sun'iy" qiymat murosaga keltiruvchi timsol bo'lib ko'rinadi. Bunday qiymat ayirboshlashda vujudga keladi. U tovarning ijtimoiy boylik tarkibiga bema'lol kirib borishini bildiradi.

Binobarin tovar ishlab chiqarishining hamma qiyinchiliklarini bartaraf qilish uchun har bir tovarga yo belgilangan qiymat qo'yib qo'yish, yoki uning bozorda sotilishiga kafolat berish, tovar bilan pul o'rtasidagi ziddiyatni tugatish zarur. Prudon tilla bilan kumushni "belgilangan" qiymatga ega bo'lgan dastlabki tovarlar deb ataydi.

P.Prudon daromad to'g'risidagi nazariyani siyosiy iqtisodda daromadning asosiy manbasi deb qabul qilingan mehnat, kapital va yerning mazmunini ko'rib chiqishdan boshlaydi. Uning fikricha, ishlab chiqarish jarayonining o'zi har uchchala elementning ishga tushurilishi natijasida yuz beradi. Lekin yer yoki kapital egasi o'zi hech narsa ishlab chiqarmasdan, o'z daromadini olishini va ayni vaqtda ishchi o'z mehnati natijasida hosil bo'lgan daromadning faqat kichkina bir qismini ish haqi sifatida olishni adolatsizlik deb baholaydi. P.Prudonning takror ishlab chiqarish nazariyasi uning daromadlar to'g'risidagi fikrlari asosida rivojlantiriladi.

Takror ishlab chiqarish jarayoni olimning fikricha, hamjamiyatdagi ishlab chiqarish va iste'molning muvozanati asosida bo'ladi. Lekin amaliyotda mulkchilarning ishlamay qo'yganligi bu prinsipning buzilishiga va natijada J.B.Sey ko'rsatib o'tgan "iqtisodiy qonunni" ham buzilishi olib kelmoqda.

P. Prudon ijtimoiy masalalarni hal qilishi zarur bo'lgan kapitalizmni isloh qilish loyihalarini o'zining ko'pgina asarlarida e'lon qiladi. Ushbu asarlarda ijtimoiy adolat konsepsiyasini asoslash bilan birga inqilobiy chiqishlar haqidagi har qanday fikrni inkor etadi. Olimning islohotchilik g'oyalarining ayrimlari S.Sismondi qarashlariga o'xshash bo'lib ular quyidagilarda o'z aksini topdi:

·"uchinchi shaxslar" ya'ni dehqonlar, xunarmandlar va mayda kustar ishlab chiqaruvchilarning jamiyatdagi o`rniga rahimdillik bilan hayrihohlik bildirish;

·"mayda mulkchilik va mayda ishlab chiqarishni" iqtisodiyotdagi yetakchilik o`rnini e'tirof etish bilan ularning shart-sharoitlari, ta'limotlarida to`liq tenglikka erishish;

·ijtimoiy adolat tamoyillariga mos ravishda jamiyat manfaatlaridan kelib chiqib ishlab chiqarish ishtirokchilariga teng daromad berish;

·kapital va daromadlar bir kishi qo`li ostida konsentratsiya qilinishiga va ayniqsa mehnatni ekspluatatsiya qilishga yo`l qo`ymaslik.

Bundan tashqari, faqat P.Prudon islohotchiligiga xos qo`yidagi g`oyalarni alohida ajratib ko`rsatishimiz mumkin:

·pulni muomalada haraktini bekor qilib, uning o`rniga ishchi pullari banklarni muomalaga kiritish;

·foizni yo`q qilish hisobiga foizsiz kreditlarni tashkil qilish;

·xalq banklarini tashkil etish;

·islohotlar amalga oshirish jarayonining xotimasi sifatida hukumatni bekor qilish.

Islohotchilik konsepsiyalarida P.Prudon.Xalq bankiga katta umid bog`laydi. Uning banki sotsialist-rikardochilar taklif qilgan banklardan 3 xil o`ziga xoslik bilan farq qilar edi:

Birinchidan, undagi metall pullar dastlabki bonlar chiqarilishi sababli, pulga va tijorat voqealariga almashtirish yo`li bilan sekin-asta muomaladan chiqarilar edi.

Ikkinchidan, foizni birdaniga yo`q qilmasdan, balki yuqori qayd qilingan bosqichni amalga oshirishni 2%dan eng kam daraja-0,25% tushirish haqda sotilmagan tovarlarga oldindan ssuda berilishi.

Uchinchidan Xalq banki kapitalni o`ziga jalb qilmay yuzaga kelmasdan, balki aksincha, kapital bilan yuzaga keladi.

P.Prudonning hukumatni bekor qilish g`oyasi islohotlarni amalga oshirish davrida sinflarning umumlashuvi va yagona mehnatkashlar, o`z mehnatini haqiqiy haqini oladigan sinfini yuzaga kelishi o`z navbatida hukumat faoliyatini keraksiz qilib qo`yadi (anarxizm g`oyasi).

Prudon kapitalizmni isloh qilish loyihasida mayda tovar ishlab chiqaruvchining o`z moli sotilishiga kafolat olish, mayda do`kondorning foizsiz kreditning olish to`g`risidagi asriy orzusini, burjua ziyolisining kapitalizm sharoitida mutlaq mehnat erkinligi, qiymat qonuni asosida tenglik imkoniyati to`g`risidagi xomxayollarini ifodalagan edi. Prudonning "sotsializm"i tovar bilan pul o`rtasidagi aloqani soxtalashtirishga

asoslangan. Shu loyihaning muallifi xususiy ishlab chiqarishni tovarni saqlab qolishga, ammo pulni, ayirboshlashni, ayirboshlash qiymatini yo`q qilib tashlashga intilgan edi.

Prudon va prudonizm o`z davrida ishchilar xarakteriga jiddiy hatar solganligi sababli proletar ta'limotining asoschilari Prudonning mayda ishlab chiqarish reformizmiga (islohotchiligiga) qarshi murossasiz kurashdilar. Uni proletariatga dushman va revolyusion harakatga halaqit beruvchi bir oqim deb fosh qildilar. Bu kurashni K.Marks XIX asrning 40-yillari o`rtalaridayoq "Falsafa qashshoqligi" asarini tayyorlashdan boshladi va marksizm rivojining keyingi davrlarida ham shu kurash davom etdi.

Prudon falsafada Gegeldan, siyosiy iqtisodda esa A.Smit bilan D.Rikardodan yuqori ko`tarila olmadi. Uning ijtimoiy dasturlarida mafkuraviy yo`nalishni fosh qilishda alohida vazifalar kelib chiqdi. Prudonizm mayda ishlab chiqarish muhitiga va uning puch xayollariga tayanib, uzluksiz ravishda o`zgarib boruvchi sharoitlarga moslashaverdi.

11.4. K.Rodbertusning iqtisodiy g`oyalari

Karl Iogann Rodbertus-Yagesov (1805-1875) Germaniyada, Shimoliy Greyfsvoldda 1805 yilda tug`ildi. Gettingem va Berlin universitetlarida huquqdan tahsil olib, shu mutaxassislik bo`yicha ma'lum vaqt ishladi. Burjua demokratik revolyusiyasi yillarida parlament a'zosi, keyinchalik vazir (ministr) lavozimlarida faoliyat ko`rsatdi. K.Rodbertus Germaniya mayda burjua iqtisodiy ta'limoti vakili bo`lib, Sen-Simon va sotsialist-rikardochilar g`oyalari ta'sirida edi. U xayoliy sotsializm va konservativ reformizm g`oyalari asosida o`zining eklektik konsepsiyasini yaratdi.

1842 yilda K.Rodbertus "Davlat-xo`jalik tizimimizni bilish yo`lida" deb nomlangan kitobini nashrdan chiqardi. Uning asarlari "sotsial xatlar" shaklida yozilgan. U aynan shu kitobida qo`shimcha qiymat nazariyasini ko`rsatib o`tdi. U o`z fikrlarini yakunlab, shunday deb yozadi: "Agar ishlab chiqarish qanchalik yuqori bo`lsa, ishchining yashashi uchun zarur vositalardan tashqari ko`pgina iste'mol buyumlarini yaratishi mumkindir. Bu chegirtma yerga xususiy mulkchilik va kapital mavjud sharoitda renta holiga aylanadi va kishilar tomonidan mehnatsiz o`zlashtiriladi. Boshqacha qilib aytganda, renta olishning asosiy usuli yerga xususiy mulkchilik va kapitaldir" (K.Родбертус "К познанию нашего государственно-хозяйственного строя. Пять теорем". М.,1935, стр.115). K.Rodbertusning nazariyasi va xulosalariga yuqori baho berish mumkin,

chunki u A.Smit va D.Rikardo iqtisodiy ta'limotlar bilan yaqindan tanish va bu ta'limotlarni chuqur ilmiy tahlil qilgan edi.

Shuningdek, olim o'z xatlarining birida qo'shimcha qiymat va uning vujudga kelishini Marksdan oldinroq ko'rsatganligini va aniq qilib tushuntirganligini yozadi. Bu bilan u o'zining qo'shimcha qiymat nazariyasidan Marks ijodiy foydalanganligini va hatto "o'g'irlab" o'ziniki qilganligini isbotlamoqchi bo'ladi. Shuni aytish zarurki, Marks ta'limotiga nisbatan aytilgan bu tanqidlar Marksning o'ziga ham ma'lum edi. Marksning vafotidan keyin nemis kateder-sotsialistlari bu masalani yana qayta ko'tardilar. Ularning asosiy maqsadlari Marks ta'limotini kuchsizlantirish va uning ta'sir doirasini kamaytirish edi. O'z davrida F.Engels bu fikrlar uydirma ekanligini va Rikardoning qiymat nazariyasidan so'likardochilar sotsialistik xulosalar uchun K.Rodbertusdan oldinroq ko'rsatib foydalanganliklarini aytdi. Shuningdek u K.Rodbertus qo'shimcha qiymatning foyda va yer rentasiga aylanish qonunini, kapitalistik sinflar o'rtasida qo'shimcha qiymatning taqsimlanishi, qonunni to'liq tushunmay, faqat renta nazariyasi bilan cheklanib qolganligini ham ko'rsatib o'tdi.

Haqiqatan ham, foyda va yer rentasini ishchilarga haq to'lamaslik samarasi deb hisoblash, bu hali qo'shimcha qiymatning ilmiy nazariyasini yaratish degan gap emas edi. Ingliz sotsialist-rikardochilar bu masalada K.Rodbertusdan ancha ilgari ketdilar (biz bu haqda keyingi boblarda to'xtalib o'tamiz).

K.Rodbertusning iqtisodiy g'oyalari yuqorida qayd etilgan asosiy asaridan tashqari, katta to'mni tashkil etgan to'rta "ijtimoiy xati"da bayon etilgandir. Unda u qiymatning mehnat nazariyasini sodda ko'rinishda tahlil qildi. qiymat ijtimoiy zaruriy mehnat bilan aniqlanmasdan, balki barcha mehnat harajatlari bilan aniqlanib, bu o'rinda bir xil mehnat xarajatlari har qanday ishlab chiqarishdan qat'i nazar bir xil qiymat hosil qiladi deb ko'rsatiladi. Bundan tashqari, mehnat doimo qiymat vujudga keltirishi alohida ta'kidlanadi. F.Engels "Falsafa qashshoqligi" asarining so'zboshisida K.Rodbertus qarashlaridagi bu holatni keskin tanqid qilib, o'zining qiymat nazariyasida mehnatning ijtimoiy zaruriy xarakterini inkor etadi deb yozadi.

K.Rodbertusning fikricha, mehnat qiymat o'lchovi sifatida oltin va kumushdan yuqori turadi, chunki u ish kunini o'zgarmas o'lchov deb hisoblaydi. Bu o'rinda "mehnat kunlari" ham izohlanadi. Lekin olim xayoliy fikrlarga berilib, kapitalistik tovar xo'jaligi sharoitida pulning

zaruriyatini to'g'ri tushuntirib bera olmadi. K.Rodbertus o'zining taqsimot nazariyasida klassik maktab vakillari

Yo'l qo'ygan xatolarni takrorlaydi. Taqsimot nazariyasi quyidagi tartibda tahlil qilinadi va uch bosqichdan iborat bo'ladi. Birinchi bosqichda K.Rodbertus ijtimoiy (milliy) mahsulotni ish haqi va rentaga bo'linishini ko'rib chiqadi. Ikkinchi bosqichda u rentani kapital va yer rentasiga bo'lishga o'tadi. Va nihoyat, uchinchi bosqichda K.Rodbertus barcha foyda va yer rentasining kapitalist va yer egalari o'rtasidagi taqsimotini ko'rib chiqadi. K.Rodbertus ijodiy faoliyatining so'nggi yillari qiymatning mehnat nazariyasidan uzoqlashib mayda ishlab chiqaruvchilar manfaatlariga mos tushuvchi jamiyatni qayta qurish loyihalarini e'lon qilish bilan bog'liq bo'ladi. Kapitalizmni Rodbertuschasiga isloh qilish sinfiy kurashsiz evolyusion yo'l bilan amalga oshirishni ko'zda tutar edi. Bu yo'l keyingi islohotchilik yo'nalishidagi nazariy maktab tomonidan qo'llaniladi. Bu olimning asarlari rus tilida to'la chop etilgan. (K.Родбертус “Экономические сочинения” М.,ОГИЗ.Соц Экгиз, Л.,1936. Стр. 436).

XULOSA

Kapitalizmni mayda ishlab chiqaruvchilar nazariyotchilari tomonidan har tomonlama keng o'rganilishi iqtisodiy ta'limotlar tarixida bu maktabning munosib o'rnini belgilab berdi. S.Sismondi va uning g'oyalari sanoat inqilobi, kapitalizmning nihoyatda tez sur'atlarda rivojlanish davrida birinchilardan bo'lib, shu jamiyatni iqtisodiy negizini va ijtimoiy tuzumini tanqid qilishda o'z aksini topdi.

Bu tanqid mayda ishlab chiqaruvchilar manfaatlariga mos ravishda oshirilib, kapitalizmning inqirozlar asosida notekis rivojlanishini ko'rsatib berdi. Siyosiy iqtisod fan sifatida inson baxt-saodati uchun zarur bo'lgan ijtimoiy rivojlanishni o'rganadigan fan deb yuritildi. S.Sismondi asarlarida asosiy e'tibor mehnatkashlar, ayniqsa ishchilar sinfining ayanchli bir taqdiriga samimiy hamdardlik bildirishga qaratilgandir. Shuningdek, iqtisodiy kategoriyalarni ilmiy tahlil qilishda klassik maktabdan, ayniqsa A.Smit qarashlaridan nari o'ta olmadi. Olimning ishlab chiqarish bilan iste'mol o'rtasidagi qarama-qarshilikni ko'ra bilganligi katta xizmati bo'lsa, mashinalashgan ishlab chiqarishning ijobiy xususiyatlarini to'g'ri baholamaganligi uning jiddiy kamchiligi edi.

P.J.Prudonning mayda ishlab chiqarish sotsializmi Fransiyada va G'arbiy Yevropaning boshqa mamlakatlarida keng yoyildi. Prudon

qarashlarida ham ikkiyoqlamalik va fikrlar qorishmaligini uchratishimiz mumkin. Shunday bo'lsa ham Prudonizm g'oyalaridagi hozir ham kapitalizmni isloh qilish to'g'risidagi fikrlardan sotsial islohotchilikning ayrim ko'rinishlarida keng foydalanilmoqda.

Prudon kapitalistik tovar ishlab chiqarishdagi qarama-qarshilikni shu tovarlarni pulga aylantirish yo'li bilan bartaraf etish mumkin deb hisoblaydi. U pulning mohiyatini to'g'ri tushunmay, hamma aybni ayirboshlashdagi nohaqlikdan deb biladi.

Shunday qilib, u tovar-pul munosabatlarini pul, kapital va foizsiz saqlash kerakligini taklif qildi. Barcha kamchiliklaridan qat'iy nazar, Prudon kapitalistik taraqqiyotdan orqaga qaytish mumkin emasligini tushundi, lekin mayda xususiy mulkchilikni saqlab qolish tarafdori bo'ldi.

K.Rodbertus ham o'z asarlari bilan nemis mayda burjua nazariyasiga katta hissa qo'shdi. U kapitalistlardan ishchilar sinfiga ishlab chiqarish mahsuldorligi oshganligi hisobidan ma'lum hissa berishlarini talab qildi.

K.Rodbertus qiymatning mehnat nazariyasida, qo'shimcha qiymat, yer rentasi nazariyalarida katta ijobiy natijalarga erishdi. Olimning yaratgan asarlari zamondoshlari, jumladan marksistik iqtisodiy ta'limot asoschilari tomonidan ijtimoiy fanlar rivojiga qo'shilgan katta hissa deb yuqori baholandi.

Asosiy tushuncha va iboralar

Iqtisodiy romantizm; mayda ishlab chiqarish; yirik sanoat; doktrina; sentiminital; liberal; eklektik; reoksion; liberal narodnik; konsentratsiya; uchinchi shaxslar; xalq banki; ishchi puli; anarxizm.

Nazorat va mulohaza uchun savollar

1.Mayda iqtisodiyot nazariyotchilariga xos xususiyatlar nimalardan iborat?

2.S.Sismondining iqtisodiy mavzudagi qanday asarlarini bilasiz?

3.S.Sismondining metodologiyasiga xos xususiyat nimalardan iborat? Uning fikricha boylikning manbayi nima?

4.S.Sismondi ta'limotida qaysi iqtisodiy nazariya asosiy o'rin tutadi?

5.qiymatning manbayi nima? Uni izohlab bering.

6. Mayda burjua nazariyasining vujudga kelish sabablarini tushuntirib bering.

7. S. Sismondi kapitalizmni qanday tarzda tanqid qildi? Shuni izohlab bering.

8. S. Sismondi daromadni nechta turga bo'ldi?

9. S. Sismondining fikricha iqtisodiy krizisni izohlab bering.

10. S. Sismondining hayoti va ijodining dastlabki yillari haqida nimalarni bilasiz?

11. Prudonning qaysi asarlarini bilasiz va u bu asarlarda qanday nazariyalarni ilgari surgan?

12. Prudon o'z ta'limotida qanday iqtisodiy muammolarga e'tibor bergan?

13. Qaysi iqtisodiy nazariyani ilgari surdi?

14. Prudon davlat tuzumining qanday shaklini ko'rsatib berdi, shuni tushuntirib bering.

15. Prudonning kapitalizmni isloh qilish loyihasining mohiyati nimadan iborat? Unga izoh bering.

16. K. Rodbertus qaysi nazariy maktabning vakili?

17. K. Rodbertusning qiymatning mehnat nazariyasi haqida nimalarni bilasiz?

18. K. Rodbertus qo'shimcha qiymat nazariyasining o'ziga xos xususiyatlarini aytib bering.

19. K. Rodbertus iqtisodiy ta'limotining tutgan o'rni.

20. Kapitalizmni mayda ishlab chiqarish nuqtayi nazaridan tanqid maktabining iqtisodiy ta'limotlar tarixida erishgan yutuqlari va ahamiyati.

Bir balosi bo'lmasa, shudgorda quyruq na qilur.
Maqol.

12-BOB. BOZOR IQTISODIYOTIGA MUQOBIL (AL'TERNATIV) FOYALAR

12.1. XIX asrning birinchi yarmidagi xayoliy sotsializmning o'ziga xos xususiyatlari

Xayoliy sotsialistik g'oyalarning dastlabki ko'rinishlarida, ya'ni Platon asarlaridan boshlab T. Mor va T. Kompanelli asarlarining barchasida xususiy mulk tanqid qilib kelindi.

Bu olimlar jamiyatni qayta tuzishni taklif qilib nisbatan adolatli, rivojlangan jamiyatni asoslab berishga intildilar. Lekin, bularning barchasi xayoliy sotsializm shakllanishi arafasidagi dastlabki g'oyalar edi, xolos. Xayoliy sotsializmning haqiqiy rivojlanish davri XIX asrning birinchi yarmiga to'g'ri keladi. Bu davrda G'arbiy Yevropa kapitalistik munosabatlar rivojlanib, sinfiy ziddiyatlar oshkor bo'ldi. Ayniqsa, klassik iqtisodiy maktab vakillarining asosiy asarlarining ta'siri ko'pgina maktablarga bo'lgani kabi xayoliy sotsialistlar qarashlariga ham jiddiy ta'sir o'tkazdi. Shuningdek, bu davrda sanoat to'ntarilishining yakunlanishi va Yevropa mamlakatlarida yuz bergan jiddiy iqtisodiy o'zgarishlar ham xayoliy sotsialistlar A.Sen-Simon, Sh.Furye va R.Ouenlar o'z asarlarida ko'rsatib, mavjud kapitalizmni ichki xususiyatlarini kengroq ochib berishga intildilar. Bu olimlar guruhi iqtisodiy fan rivojiga katta hissa qo'shib, ilk bor kapitalistik munosabatlar abadiy emasligini, unda iqtisodiy inqirozlar mavjud bo'lishini ko'rsatib berdilar. Shu jumladan ular ham klassiklar kabi texnika taraqqiyotining jadallashuvi, ilmiy kashfiyotlar va jamiyat ishlab chiqarishini umumjahon rivojini iqtisodiy siyosatning asosiy maqsadi deb hisobladilar. Bundan tashqari, xayoliy sotsialistlar tabiiy tartib konsepsiyasiga amal qilib jamiyat va alohida olingan insonning ideal ijtimoiy tuzulishi modelini ilgari surdilar.

Xayoliy - sotsialistlar klassik iqtisodiy maktab vakillaridan farq qilib, xususiy mulkchilikni va kapitalistik ishlab chiqarish munosabatlarini tanqid qiladilar, jamiyatning barcha a'zolariga baxt keltiradigan yangi jamiyat yuzaga keladi, deb ishchilarni ishontiradilar. Ular yangi jamiyat adolatli ijtimoiy tuzum loyihalarini bayon etib iste'mol va taqsimotni qayta tashkil etish bilan cheklanib qolmasdan balki ishlab chiqarishni tubdan o'zgartirishni taklif qildilar.

Shuningdek, ularning ijtimoiy adolatni targ'ib qilishga qaratilgan g'oyalari aynan adolatsizliklardan voz kechishi zarur degan fikrlari asosida nafaqat xayoliy balki bozor iqtisodiyotiga qarshi karash ko'rinishini oladi. Va nihoyat, XIX asrning birinchi yarmida ijod qilgan xayoliy sotsialistlar ta'limotlarida bozor iqtisodiyotiga muqobil qarashlari turlicha namoyon bo'ladi. Bu o'rinda ushbu maktab vakillarining birinchidan, individual (yakka) faoliyatni kollektiv mehnat faoliyati bilan almashtirish mexanizmini qanday izohlashlari bilan, ikkinchidan mehnatkashlarni jamoa tashkilotlariga birlashish tamoyillari xususiyatlarini qay tarzda tushuntirishlarida o'z aksini topadi.

Bu shart-sharoitga e'tibor berib Sh.Jid va Sh.Rist o'z asarlarida quyidagicha yozishadi: "Sen-Simon va uning izdoshlari haqiqiy

kollktivizm tarafdorlari bo`lib, ular jamoat tashkilotlariga millatning hamma a'zolarini kirgizishga harakat qildilar va bunday birlashuvni tepadan boshlashni taklif qiladilar, ya'ni milliyashtirish va boshqa jarayonlarni endi siyosiy xokimiyat o`z qo`liga oladi.

R.Ouen va Sh.Furye hamda ularning izdoshlari "Sotsialist-assotsiatsiyachilar" bo`lib, Sen-Simonchilardan farqli o`laroq indivit to`da (massa) ichida yo`qolib ketmasligini istatadi. Ularni mayda avtonom guruhlar yordamida saqlab qolishni taklif qilib, birlashuv jarayonini yuqoridan emas balki quyidan borishini maqsadga muvofiq deb hisoblaydilar". (Ш.Жид, Ш.Рист "История экономических учения". М., Экономика, 1995. Стр.170)

Nihoyat, xayoliy sotsializm nomoyondolari o`zlarining benuqson ijtimoiy tuzumlarni turlicha: Sen-Simon industrializm, Furye garmoniya, Ouen esa kommunizm deb atadilar. Lekin ularning barchasi ekspluatatsiyaning yo`q bo`lishi, aqliy va jismoniy mehnat o`rtasidagi qarama-qarshilikning bartaraf etilishi hamda xususiy mulkning yo`q bo`lishi to`g`risidagi fikrlarni bir xil takrorladilar. XVIII - asrning oxiri XIX - asrning boshlarida G`arbiy Yevropada ishlab chiqarishning hukmron shakli manufaktura bo`lib, fabrika ishlab chiqarishi endigina shakllanayotgan edi. Kapitalizmning moddiy sharoitlari va ishchilarning jamiyatning asosiy sinfi sifatida shakllanishi dastlabki bosqichlarda edi.

Xayoliy sotsialistlar ijtimoiy adolatli jamiyatga o`tish yo`llarini aniq ko`rsata olmadilar, lekin ular sinfiy manfaatlar qarama-qarshiligini ta'kidlab o`tdilar. Ular ishchilar sinfiga ezilgan jabrlanuvchi sinf sifatida qarab, asosiy e'tiborni ongni rivojlantirishga, o`z g`oyalarini tashviqot qilib kommunalar, "falansterlar" orqali hayotga tadbiq etishga qaratdilar. Mehnatkashlarni ozod etishning moddiy sharoitlari yaratilmaganligi tufayli xayoliy sotsialistlar bo`lajak jamiyatning fantastik loyihalarini taklif etdilar. Ular o`zlarini sinflardan yuqori qo`yib, jamiyatning barcha a'zolari manfaatlarini ifoda etayotganliklarini ko`rsatmoqchi bo`ldilar. Shuningdek, siyosiy kurash, revolutsiyalarni rad etib, ijtimoiy adolat g`oyalarini tashviqot qilish yo`li bilan jamiyatni qayta tuzishni orzu qildilar. Mana shularning barchasi g`oyalarning xayoliy bo`lib qolishiga sababchi bo`ldi. Biroq, xayoliy sotsializm o`zining cheklanganligiga qaramasdan, kapitalizm oyoqqa turayotgan bosqichda progressiv ta'limotlar qatorida alohida o`rin egallaganligini aytishimiz lozimdir.

12.2. A.Sen-Simon, Sh.Furye va R.Ouen iqtisodiy qarashlari

Fransiyada burjua inqilobidan keyin kapitalizm yana tez rivojlandi. Jamiyat oldida doimiy ravishda ko`ndalang bo`lib qolgan yangi savollarga fransuz mutafakkiri Sen-Simon birinchi bo`lib javob berishga urindi.

A.K.Sen-Simon

Anri Klod de Rebrua Sen-Simon (1760-1825 yy.) Fransiya xayoliy sotsializmining namoyandasi bo`lib, 1789-1794 yillardagi fransuz inqilobi bilan zamondosh edi. U aristokratlar oilasidan kelib chiqqan bo`lib, quyidagi mashhur asarlarning muallifidir: "Sanoat sistemasi haqida", "Inson haqidagi fan ocherklari", "Sanoat yoki siyosiy, ma'naviy va falsafiy mulohazalar", "Yangi xristianlik" va boshqalar.

Sen-Simon maxsus iqtisodiy tadqiqotlarni amalga oshirmadi, balki asosiy e'tiborni ijtimoiy muammolarga qaratdi. U butun yaxshi jamiyat to`g`risidagi umidini aql-idrokka, ma'rifatga bog`ladi; u insonning aql-idrokini tarixiy jarayonning to`la hokimi va rahbari sifatida bildi, jamiyatni yaxshi tarzda qayta qurish yo`llarini tashviqot qilishni esa o`z ta'limoti amalga oshirilishining bosh vositasi deb hisobladi.

Fransuz ma'rifatparvarlaridan farq qilib, Sen-Simon ishlab chiqarishdagi inson faoliyati, mulkchilik formalari kabi iqtisodiy faktorlarga katta baho berdi. U "Ilk davr", "qulchilik", "O`rta asrlar", "Hozirgi davr" va "Oltin asr"larni alohida ajratib, ijtimoiy-iqtisodiy formatsiyalarni ko`rsatib o`tdi. "Hozirgi davr" (ya'ni XIX asrning ikkinchi yarmi) o`tish davri deb belgilanib, "...bu davrda, deb yozadi Sen-Simon, olimlar, tadbirkorlar va ishchilardan iborat sanoatchilar shakllanadi, ular qirol hukumati bilan birgalikda odil jamiyatni barpo etishlari kerak, bu esa o`z navbatida "Oltin asr"ga kirib kelishni ta'minlaydi."

Sen-Simon o`zining tarixiy konsepsiyasidan kelib chiqib, hozirgi davrni o`rganib borish uchun o`tgan davrga nazar tashlash kerakligini aytib, "har bir alohida olingan davr mulohazasida juda yuzaki, hatto noto`g`ri xulosalarni beradi, so`nib borayotgan o`tmish qoldiqlari tug`ilib kelayotgan kelajak bilan qorishtirib yuboriladi", deb ko`rsatadi.

Tarixiylikiga qaramay Sen-Simonning jamiyatning rivojlanish konsepsiyasi idelistik edi, chunki uning asosini fan taraqqiyoti, ong va g`oyalar ravnaqi tashkil etardi.

Lekin uning idealistik tarixiy konsepsiyasida ayrim materialistik fikrlar ham yo`q emas. Jumladan, Sen-Simon shaharlar, sanoat va savdoning rivojlanishi burjuaziyaning shakllanishiga sabab bo`lganligini, iqtisodiy holat esa, mulkchilikka tobe' bo`lgan, o`ziga xos ijtimoiy-tarixiy formalarni vujudga keltirishini aytib o`tadi. "Hokimiyat va boshqaruv belgilovchi qonun ham, - deb yozadi u, - mehnat farovonligini to`liq ta'minlay oladigan mulkchilik va undan foydalanishni belgilovchi qonundek katta ahamiyatga ega emas" (Haqiqatdan ham, hozirgi vaqtda respublikamiz va qo`shni mustaqil respublikalar iqtisodiy taraqqiyotida mulkchilik va mulkchilik formalari haqida qabul qilingan qonunlar ahamiyati kattaligini eslang).

Sen-Simonning bo`lajak adolatli jamiyati industrial sistema deb nomlanib, u industrial jamiyat yirik sanoat ishlab chiqarishi bazasi asosida rivojlanadi, sanoat - alohida reja asosida, boshqaruv esa yagona industrial markaz orqali amalga oshiriladi deb hisoblagan edi.

Sanoat ishlab chiqarishining taraqqiyoti va mahsulotlarni taqsimlash olimlar tomonidan olib boriladi. Katta tajribaga ega bo`lgan sanoat kapitalistlari boshqaruvni tashkil qilish bilan mashg`ul bo`ladilar, ishchilar esa ishlab chiqarish rejalarini bajarish uchun astoydil mehnat qilishlari zarurdir.

Sen-Simon yangi ijtimoiy tashkilotni vujudga keltirishda, ayniqsa sanoatda anarxiyaga (hokimiyatsizlikka) yo`l qo`yilmasligiga va reja asosidagi markaziy boshqaruvga katta e'tibor berishni taklif etadi. Sen-Simon qarashlariga ko`ra, erkin raqobatga asoslangan ijtimoiy tuzim bu tugab borayotgan feodalizmdan yangi ideal jamiyatga o`tish davridagina emas, balki inqilobiy harakatlardan holi minch va tez sur'atlarda ijtimoiy tenglikka asoslangan "industrial jamiyat"ga o`tish davri hamdir. Adolatli "industrial jamiyat" qurilishi haqidagi o`zining mulohazalarida u ilmu-fan va ilg`or nazariyalarga yuqori baho berib, bo`lg`usi yangiliklarni tarixiy muqarrar deb hisoblaydi. Shu bilan bir qatorda Sen-Simon o`zining "industrial jamiyat" ida boshqa xayoliy sotsialistlar kabi qarama-qarshi sinflarni yo`qolib ketishi va xokimiyat tomonidan siyosiy funksiyalarga nisbatan iqtisodiy funksiyalarga katta e'tibor berishini taxmin qiladi. Lekin shuni alohida qayd etish zarurki, xayoliy sotsializmning boshqa barcha vakillardan farq qilib Sen-Simon sotsializmida xususiy mulkchilik bo`lishini inkor etmaydi, balki aynan xususiy mulkchilik va undan foydalanishni tartibga soladigan qonun zarurligini ko`rsatib o`tadi.

Shuningdek, olim o`z qarashlarida anarxiyaga insonlarga ziyon yetkazuvchi boshqaruv deb qarab uni tanqid qiladi. U mavjud o`zgarishlar

tezlik bilan rivojlanib davlatning to'liq kamolatini ta'minlaydi, insonlar esaerishishlari mumkin bo'lgan tenglik va ayniqsa mo'l-ko'pchilikka faqat shu "industrial jamiyat" yordamida yetib boradilar deydi. Garchi Sen-Simon yangi ijtimoiy tuzumning haddan tashqari mujmal manzarasini tasvirlagan, shu jamiyatga borishning noto'g'ri yo'lini ko'rsatgan bo'lsa ham, uning ba'zi taxminlari katta kelajakka molik edi. U proletariatning nazariyotchisi emas edi va shu sababli uning tarixiy rolini tushunmadi. Ayni vaqtda u ishchilar ahvolidning naqadar og'irligini ko'rdi. "Mening maqsadim,- deb yozgan edi u, - Yevropadagina emas, butun dunyoda ham shu sinfning qismatini yengillashtirishdan iborat". U davlatni "odamlarni boshqarish quroli"dan ishlab chiqarishni tashkil etish, fan va san'at taraqqiyotini ta'minlash, ya'ni "narsalarni boshqarish quroli"ga aylantirish, tartib, osoyishtalikni nazorat qilishni esa jamoatchilikka topshirish kerak degan g'oyani ilgari surdi. Sen-Simonning yangi industrial sistemasi sotsialistik jamiyat emas edi, chunki unda xususiy mulkchilik, kapital jamg'arish, bankirlar va tadbirkorlar sinflari hali mavjud edi. Bu esa o'z navbatida umumxalq mehnatiga asoslangan rejali keng ishlab chiqarishni inkor etadi.

Sen-Simon asarlarining asosini kapitalizmni tanqid tashkil etadi. U ishlab chiqarish va taqsimotdagi anarxiyani, raqobat, xalq ommasining qashshoqlashuvi va ishchilarning ayanchli ahvoldaligini kapitalizm illati deb hisoblaydi. Olim ishchilar, kapitalistlar va savdogarlarni bir sinf vakillari deb, ularni industriallar deb atadi. Feodal jamiyatining hokim sinflari bo'lgan dvoryanlar, ruhoniylar va boshqa amaldorlarni esa befoyda, keraksiz sinflar deb hisobladi. Shuni aytish kerakki, Sen-Simon kapitalizmni ilmiy ravishda tanqid qilmadi. U burjua jamiyati bo'syunishi zarur bo'lgan iqtisodiy qonunlarni e'tibordan chetda qoldirdi.

S.Simon

Sen-Simon ta'limotlarini tashviqot qilishda uning shogirdlari O.Rodrig, V.Anfonten va O.Bazarlar katta rol o'ynadilar. Ular "Sen-Simon ta'limoti" kitobini nashr qildirib, uning nazariy qarashlarini boyitdilar. lekin bu olimlar ham burjua jamiyatining asosiy sinflari va ular o'rtasidagi sinfiy kurash mohiyatini to'liq tushunmadilar, natijada XIX asrning 30-yillariga kelib, Sen-Simon maktabi tor doiraga aylandi va tarqalib ketdi.

Fransuz xayoliy sotsializmining yana bir yirik namoyandasi Fransua Mari Charl Furyedir (1772-1837 yy.). U Bezanson shahrida savdogar oilasida dunyoga kelib, butun hayoti

mobaynida savdo bilan shug`ullandi. Bo`sh vaqtlarida o`z ma'lumotini to`ldirib, mustaqil ravishda fizika, astronomiya va falsafa fanlari bilan shug`ullandi, ijtimoiy tadqiqotlarni amalga oshirdi. Sharl Furye o`zining "To`g`ri harakat va mushtarak taqdirlar nazariyasi", "Umumiy birlik nazariyasi", "Savdo qallobligi haqida", "Yangi sanoat dunyosi va ijtimoiy dunyo" nomli asarlari va qator maqolalarida kapitalistik jamiyatni keskin tanqid qildi va ijtimoiy adolatli jamiyat barpo etish dasturini ishlab chiqdi. Uning tasvirlashicha, inson o`zi yashayotgan jamiyatning barcha yaramas illatlaridan tozalanishi lozim, shunday ijtimoiy tuzum o`rnatish kerakki, bu tuzum insonning kamol topishiga, ehtiroslarini to`liq namoyon qilishiga, ehtiyojlarini qondirishga imkoniyat bersin.

Sh.Furye kishilik jamiyatining tarixiy rivojlanishini o`rganishga o`zining katta hissasini qo`shdi. F.Engels "Anti Dyuring" asarida shunday degan edi: "O`tmishning asosiy etap (bosqich)larida Sh.Fur'ening genialligi keng namoyon bo`ldi. U jamiyat o`z rivojlanishida yovvoyilik, patriarxalchilik, varvarlik va tsivilizatsiya (madaniyat) bosqichlarini bosib o`tganligini ko`rsatib berdi". Bunday taqsimot garchand ishlab chiqarish taraqqiyoti darajasini hisobga olgan bo`lsada, lekin ishlab chiqarish munosabatlarining xarakterini va moddiy ishlab chiqarishda ishlab chiqarish usulining turlichaligini inkor etadi. Shuning uchun varvarlikka quldorlik va feodalizm kabi turlicha ijtimoiy-iqtisodiy jamiyatlar kiritiladi. Sivilizatsiya davrini esa u kapitalizm vujudga kelishi bilan bog`laydi. Lekin shuni aytish kerakki, uning qarashlariga xos xususiyat har bir davrning asosiy omili sifatida faqat ishlab chiqarish darajasinigina emas, balki inson ehtirosleri va tabiati uyg`unligini ham alohida ajratib ko`rsatishdir.

Shunday qilib, ana shu holatlar muayyanligining vujudga kelishi o`z navbatida tsivilizatsiyalar o`rniga har tomonlama rivojlangan assotsiatsiyalar (uyushmalar) tashkil topishiga sabab bo`ladi.

Kapitalizmni tanqid qilish Sh.Furye ta'limotining eng kuchli jihatidir. Jamiyatning yangi sotsial tashkiloti barpo etilmasa, ishlab chiqarishning rivoji mehnat ahliga baxt emas, balki kulfat keltiradi, deydi u. "Burjua tsivilizatsiyalarining o`ziga xos xususiyati,- deb yozadi olim, - tartibsiz ishlab chiqarishdan iborat. Boylik ko`paymoqda, ammo ishlab chiqaruvchi inson ana shu ko`payib borayotgan boylikdan bahramand bo`layotgani yo`q" (Sh.Furye. Izbranno`ye sochineniya. T.II, M.,1954, str.68). U aholining ayrim qismi behuda, parazit hayot kechirib, ezilgan mehnatkash xalqning ekspluatatsiya qilinishi hisobiga yashayotganini aytish bilan birga, bunday jamiyat aholining barcha qatlamlarini to`liq

ta'minlash imkoniga ega emas degan xulosaga keldi. Sh.Furye ayniqsa kapitalistik savdo nuqsonlarini, undagi tovlamachilik, olibsotarlik va muttahamlikni fosh etadi. "Agar biz Sen-Simonda,- deb yozgan edi. F.Engel's, tafakkurning genial kengligini, shuning natijasida uning qarashlarida eng so`nggi sotsialistlar nomuntazam iqtisodiy fikrlari deyarli hammasining kurtaklari bayon etilganini ko`rsak, Sh.Furye mavjud ijtimoiy tuzumni tanqid qilmaganligini, bu tanqidda sof fransuzcha o`tkir zehning, analizning g`oyat chuqurligi bilan qo`shilganligini ko`ramiz, u burjua dunyosining jamiki moddiy va ma'naviy nochorligini toqatsizlik bilan fosh qilib tashladi..." Haqiqatan, ham Sh. Furye o`z asarlarida nafaqat mavjud jamiyatni balki klassik iqtisodiy maktab vakillari yuqori baho berayotgan erkin raqobatga asoslangan iqtisodiyotni ham va umuman klassiklarni o`zlarini ham keskin tanqid qiladi. Uning fikriga ko`ra erkin raqobatga asoslangan iqtisodiyot savdogarlar va savdo agentlar sonini keraksiz darajada oshirib yuborgan bo`lib bu esa asosiy kamchiliklarni e'tibordan chetda qoldirgan. Sh. Furye sivilizatsiya jamiyatning kamchiliklari deb quyidagilar belgilaydi: ijtimoiy kaos; aholi nufuzini ortib borishi; kambag`allikni kuchaytiruvchi industrializm va boshqalar. Lekin Sh.Furye kapitalizmni har tomonlama tanqid qilgan bo`lsada, boshqa xayoliy sotsializm namoyan-dalari singari u ham islohotlar yo`li, tashviqotni kengaytirish bilan ekspluatatsiya, adolatsizlikka qarshi kurashib, "odil jamiyat" sari bormoqchi bo`ldi. Kelajak jamiyatning asosiy yacheykasi bir necha ishlab chiqarish assotsiatsiyalaridan iborat falanga (jamo)dir. Falanganing har bir a'zosi mehnat qilish huquqiga ega bo`lib, mehnat zavq bag`ishlashi, kishilarning ehtiyojiga aylanishi kerak. Sh.Fur'e o`sha paytda mashaqqat deb hisoblangan mehnat qanday qilib inson uchun xuzur-halovatga aylanishi mumkin degan masalani o`rtaga qo`yadi. U burjua huquqi sistemasini tanqid qilib, mehnat qilish huquqini birinchi o`ringa qo`yadi, mehnat qilish huquqi bo`lmasa qolgan hamma huquqlarning qadri yo`q deb hisoblaydi. Uning mehnat musobaqasi to`g`risidagi, mehnatni insonning g`ayrat-shijoati namoyon bo`ladigan ijodiy jarayonga aylantirish haqidagi g`oyalari ijobiy ahamiyatga egadir.

Angliya - sanoat to`ntarishini amalga oshirgan birinchi mamlakat bo`lib, kapitalizm u yerda tez va dadillik bilan rivojlandi. Bu hol tabiiy, Angliya xayoliy sotsializmining o`ziga xos xususiyatini belgilab berdi. U xususiy mulkchilikning barcha ko`rinishlarini inkor etib, fransuz sotsialistlarining industriallar jamiyati, turli uyushmalariga moyilligi yo`q edi. Siyosiy iqtisodni proletariat manfaatlariga xizmat qildirishga harakat kommunistik jamoalar tashkil etish tajribalarini qo`llash va nihoyat tinch

yo'l bilan yangi "odil jamiyat"ni qurish imkoniyatlarini isbotlashga urinish bu maktabga xosdir.

Angliya xayoliy sotsializmining vujudga kelishi va rivojlanishi Robert Ouenning (1771-1858 yy.) hayoti va ijodiy faoliyati bilan bog'liqdir. U Shimoliy Uelsda hunarmand oilasida dunyoga keldi. Maktabni tugatgach, o'zi mustaqil shug'ullangan, yoshlik yillaridayoq mehnatkashligi, tadbirkorligi bilan ajralib turgan. R.Ouen 1800 yildan boshlab Pyu-Lenark (Shotlandiya) dagi yigiruv korxonasida boshqaruvchi bo'lgan, o'sha yillarda unda insoniyatni qutqarishni maqsad qilgan islohotchilik g'oyalari shakllanadi. Biroz keyinroq (1820 yildan boshlab) xayoliy sotsializmga xos bo'lgan fikrlar va tashviqotga asosiy e'tiborni qaratadi. R.Ouenning "Jamiyatga yangicha qarash yoki xarakterni shakllantirish haqida tajribalar", "Yangi axloqiy dunyo kitobi", "Adolatni almashuv bozori", "Ulug' milliy hunar ittifoqi" asarlarida uning sotsialistik loyihalari bayon etilgandir. U kapitalistik jamiyatni tanqid qilib, uning xalqqa qarshi mohiyatini ochib beradi. Barcha mulkni umumning mulkiga aylantiradigan, qashshoqlik yo'qoladigan, mehnat jafo-zulmatdan baxt-saodatga aylanadigan kommunistik jamoalar tuzish fikriga keldi. Shu maqsadga halaqit beradigan uchta to'siq bor deydi u. Bu uchta illat: xususiy mulk, din va burjuacha nikohdir. Biroq olim kapitalistik taraqqiyotning obyektiv qonunini tushunmadi, sinflar kurashini inkor etdi. Yangi tuzum yangi yo'l bilan yoki tinch yo'l bilan quriladi va unga tinch yo'l bilan o'tiladi, deb ishondi. R.Ouenning loyiha va ijtimoiy dasturlari fransuz xayoliy sotsialistlaridan farq qilib, ancha aniq va amaliyligi bilan ajralib turadi. U ishchilar mehnatini yengillashtiradigan yoshlar va qariyalar mehnatidan tungi ish vaqtida foydalanishni man etgan, rag'batlantirishni tashkil etgan, u Angliyaning ilk fabrika qonunchiligining asoschilaridan edi. R.Ouen iqtisodiy qarashlarining xarakterli xususiyati

R.Ouen

ekvivalenti sifatida

shundan iboratki, u burjua siyosiy iqtisodini inkor etgan fransuz xayoliy sotsialistlaridan farq qilib, o'z nazariyalarini yaratishda Rikardoning qiymatning mehnat nazariyasiga tayanadi. U Rikardodan keyin qiymatning asosiy manbai deb mehnatni hisobladi. Xususiy mulk bilan bir qatorda mehnat bilan kapital o'rtasidagi qarama-qarshiliklar sababchisi deb pul hisoblandi.

R.Ouen qiymatning sun'iy o'lchovi bo'lmish puldan voz kechib, mehnat harajatlarning "ishchi pullarini" joriy etishni taklif etadi. U

kapitalistik ishlab chiqarishni qaytadan tuzib "ishlab chiqarish uyushmalarini" tashkil etishga harakat qildi.

Lekin bu urinishlar behuda bo`lib chiqdi, chunki kapitalistlar o`z korxonalarini ixtiyoriy sotish haqida o`ylamagan bo`lsalar, kasaba uyushmalari sotib olish uchun imkoniyatlari yo`q edi. R.Ouen birinchilardan bo`lib T.Maltusning "aholi nufuzi" qonuniga qarshi chiqdi. U mehnatkashlarning og`ir ahvolga tushib qolishiga aholi soni ortib borishi emas, balki mavjud mahsulotlarning adolatsiz taqsimlanishi sabab bo`lmoqda, deb ko`rsatadi.

R.Ouen xayoliy sotsializmi va uning islohotchilik faoliyati qarama-qarshi xarakterdadir. U ishchilarning manfaatlarini himoya qilib, boylik mehnatda yaratiladi, deb ko`rsatish bilan birga ayni vaqtda ishchilarga e'tiborsiz passiv rol belgilaydi, kapitalistlarni esa asosiy kamchilik qoniqarsiz tarbiyada deb oqlashga harakat qiladi. Lekin olim qarashlari va faoliyatida qarama-qarshiliklar bo`lishiga qaramay, uning ayrim tajribalari barbod bo`lgan bo`lsada, umuman olganda R.Ouenning g`oyalari ijobiy ahamiyatga ega bo`lib, Angliya ishchilar harakati taraqqiyotida katta rol o`ynadi. U o`zining ko`pgina asarlarida jamiyatni to`g`ri tashkil qilish konsepsiyalarini ilgari suradi. Ularning bachasida xar bir fuqoro uchun mehnatning majburiyligi, jamiyatning eng muxim tamoyillaridan deb hisoblanadi. Shuningdek R. Ouenning ishlab chiqarish uyushmalarida ishchi pullarini o`rni modiy boyliklar odilona taqsimlash masalalarini va umumman xususiy mulkchilikka berilgan baho o`sha davr uchun katta ahamiyatga molik edi.

12.3. Sotsialist-rikardochilarning (T.Godskin, J.Grey, J.Brey) iqtisodiy qarashlari

XIX asrning 20-30 yillarida Angliya hunarmandlari va ishchilari orasida sotsialistik g`oyalar shakllandi. Bu g`oyalarni o`rganish bilan yangicha yo`nalishni tashkil qilgan olimlar Jon Grey, Tomas Godskin va Jon Breylar edilar. Ular asosan ishchilar orasidan kelib chiqib, muammolarni hal etishda mustaqil ravishda o`z qarashlarini e'lon qildilar.

Tomas Godskin.

O`tgan asrlarda ilmiy axborot va publitsistika janr sifatida hali bir-biridan ajralmagan edi. T.Godskin asarlari bilan yaqindan tanishar ekanmiz, bu yerda biz ilmiy izlanishlarning bizning tafakkurimizga ko`ra belgilarini topamiz. Avvalo bu qo`yilgan masalaga yaqindan taalluqlidir.

1827 yilda T.Godskin "Taniqli siyosiy iqtisod" nomli kitobini e'lon qildi, lekin uning asosiy g'oyalari avvalroq 1825 yilda "Kapitalning daf qilishiga qarshi mehnatni himoyalash" asarida bayon etilgan edi.

Dastlabki nazariyalarida olim kapital ishlab chiqarishdan tashqarida degan fikrni bildirib, o'z zamondosh iqtisodchi olimlariga qarshi chiqdi. Uning fikricha, aylanma kapital umuman yig'ilgan zapaslar emas, masalan, ishchilar novvoyxonada non yopishadi, boshqa ishchilar esa uni sotib olishadi, demak, aylanma kapital - bu zapas "yig'ilma" emas, balki "mavjud" mehnatdir.

T.Godskin asosiy kapitalni to'plangan mehnat deb biladi, lekin ishchilarsiz hech qanday mashina hech narsa ishlab chiqara olmaydi. Bundan shunday xulosa chiqadiki, foyda o'tgan mehnat hisobiga emas, balki kundalik mehnat tufayli yuzaga keladi. Lekin asosiy kapital o'z egasi uchun mehnatdan ustunlik qilish vositasi hisoblanadi. Yuqorida aytilganlarning barchasidan T.Godskinning ikkinchi tezisi kelib chiqadi: kapitalist tomonidan o'zlashtirib olingan foyda ishchilarning mehnatdan oladigan to'liq mahsulot huquqini buzish demakdir. Bu zo'ravonlik kapitalistlar tomonidan mehnatning bo'ysundirilishi bo'lsa, ularning hokimiyati ishchi mahsulotni o'zlashtiradi. T.Godskin "...kapitalistlar o'z hollaricha Rikardonning qiymatning mehnat nazariyasini buzishadi, u holda bu qanday qonun bo'ldiki, u yoki bu kishilarning xohishiga qarasa!...", - deb yozadi.

Kapitalistlar hech narsa ishlab chiqarmaydilar, lekin ular o'zlarini ish bilan ta'minlovchi va rahnamo deb ishchilarni ishontiradilar. Bu yerda Godskin siyosiy iqtisodni ayblaydi, chunki u bir vaqtning o'zida ham ularning da'vosini oqlaydi, ham ularni xayron qolarli darajada rivojlanish hamda tsivilizatsiyaning buyuk va munosib quroli deb ataydi. T.Godskinning aytishicha, jamiyatdagi barcha jamg'arma kapitalistlar tomonidan amalga oshiriladi. Lekin mahsulotni ishlab chiqarishga ketadigan harajatlarni va kapitalistga foyda ko'rinishida tegadigan mahsulotni ham faqat ishchi ishlab chiqaradi. Foyda ko'p bo'lgan sari ish haqi kam bo'lishini ko'rsatib o'tadi (Bu fikr Rikardoniki bo'lganligini eslab o'taylik). Godskin esa bu fikrdan uzoqlashganligini quyidagi misollarda ko'rishimiz mumkin. Ko'ylak va ikki juft etikning haqiqiy bahosi mehnatning ma'lum miqdori hisoblanadi. Lekin u yoki bu tovarni qo'lga kiritish uchun ishchi kapitalist foydasiga yana ko'proq mehnat miqdorini sarf etishi kerak. Godskin ishchi ishlab chiqargan hamma narsa uning o'ziga tegishli bo'lishi kerak deb yozadi. Lekin har bir ishchining tegishini qanday belgilash mumkin? Ishlab chiqarishda mato bo'lagi

yigiruvchida, to`quvchida, oqartiruvchi va bo`yoqchida, ularning hammasi turli xil shaxslardir. Bu yerda mehnat taqsimlangan. Ularning har biri alohida bitta operatsiyani bajaradi va buning natijasida tayyor mahsulot yuzaga keladi. Buni qanday bo`lish mumkin? "Men bu masalani hal etishni ishchilarning o`zlariga erkin hal etish uchun berishdan boshqa yo`lni bilmayman". T.Godskin kapitalistlarda ikkita funksiyani ajratadi. Ishbilarmonlar kabi, tashkilotchi va ixtirochilar kabi ular ham ishchilardir. Lekin kapitalistlar va kapitalning vakillari kabi ular faqat ishchilarga zulm qiluvchi vositadirlar. T.Godskin bunday xo`jayinlarni mamlakatdan chiqarib yuborishni maslaham bermas edi, begona o`lkalarga kashfiyotchilik va uddaburonlik bo`lib, mamlakatdagi qolgan aholiga ziyon yetkazish demakdir. Haqiqiy adolatni tiklashning birdan-bir vositasi yoki chorasi, ishchilarni kasaba uyushmalariga birlashtirishdir deb hisoblaydi olim.

Jon Grey

J.Grey yoshlik yillaridanok R.Ouen pamfletlarini o`qib, ularni targ`ibot qildi. 1825 yilda u o`zining "Inson baxti haqida ma'ruzalar" kitobini nashr qildirdi. XIX asrning 20-30 yillarida ingliz ishchilarining sevimli kitobi bo`lgan bu kitob R.Ouen ta'siri ostida yozilgan edi. J.Greyning fikricha, jamiyat uch kategoriyadagi kishilarga bo`linadi: birinchisi ishchilar, ular barcha moddiy boyliklarni yaratuvchilardir. Ikkinchisi shifokor, o`qituvchi va boshqalardir. Uchinchisi esa "mustaqil sinflar"dir. "Bu mustaqil sinflarni tashkil qiluvchi kishilar ikki xil holatga bog`liqdir. Birinchidan, atrofdagilarning mehnatsevarligiga, ikkinchidan nohaqlikning mavjudligiga. Bu esa ular ustidan hukmronlik qilish imkoniyatini beradi." J.Greyning qarashlarida siyosiy zo`rlikdan yuz ugirishga va adolatga tinch yo`llar bilan erishishga chaqiriqni uchratishimiz mumkin.

Olimning fikricha, jamiyatning asosini ayirboshlash munosabatlari tashkil qiladi. Kishilar orasidagi boshqa barcha munosabatlar esa mana shu munosabatlar ustiga quriladi. Qashshoqlikning bosh sababchisi esa raqobatdir. "Faqat savdo tartiblarining to`liq o`zgarishi insonlar baxt-saodatiga olib keladi".

1831 yilda J.Greyning "Ijtimoiy tartib", "Ayirboshlash asoslari haqida harakat" nomli asarlari e'lon qilindi. Bu asarlar siyosiy iqtisodga oid asarlar hisoblanib, unda ishlab chiqarish, taqsimot, aholi nufuzi, soliq va soliqqa tortish muammolari, shuningdek jamiyatda ayirboshlash tartibini qayta tashkil etish ko`rsatiladi.

Umummilliy savdo palatasi tashkil etilib, u barcha tarmoqlar - dehqonchilik, sanoat va savdo ishlari boshqaruvini tashkil etadi. Yer va kapital egalari o`z mulklarini mazkur boshqaruv apparatiga bir yilcha avvaldan belgilangan mukofot hisobiga topshirib, o`zlarini turli tavakkallardan xalos qiladilar.

Barcha xo`jalik ishlariga rahbarlikni palata topshirigiga ko`ra amaldorlar yoki ziyolilar olib boradilar. Sanoat va qishloq xo`jaligi mahsulotlari milliy savdo omborlarida saqlanib o`sha yerdan savdo do`konlariga sotuvga chiqariladi.

Umummilliy idora tashkiliy reja asosida ish olib borib, tovarlar narxini ishlab chiqarish tannarxini qoplaydigan darajada va hatto foyda keltiradigan darajada belgilaydi. Ish haqlari esa hech qanday qiymatga ega bo`lmagan qog`oz pullar bilan to`lanadi. J.Grey o`zining "Xalq baxtsizligiga qarshi to`g`ri vosita" nomli pamfletida ishchi pullari g`oyasini rivojlantiradi. Bu ish vaqti va o`rtacha mehnat bahosini tasdiqlovchi kvitansiya ishchilarga do`konlardan shunga loyik mahsulotlarni sotib olish imkonini beradi. "Ishchi pullari" o`sha davrda turli ko`rinishlarda Prudon va Brey kabi olimlar tomonidan ham taklif qilingan edi.

Jon Brey

J.Breyning "Mehnatga nisbatan adolatsizlik va uni bartaraf etish yo`llari" nomli kitobi 1839 yilda nashr qilindi. T.Godskin va J.Greyning pamfletlari kabi Breyning kitobi ham katta shuhrat qozondi. U ham ishchilar orasidan yetishib chiqqan bo`lib, bosmahonada harf teruvchi va muqova qiluvchi bo`lib ishlar edi. O`zining qarashlariga ko`ra J.Brey ham Grey singari ishchilarning sinfiy kurashiga qarshi edi. Uning asosiy kitobi "Xalq xartiyasi hujjatlari" e`lon qilingandan bir yil keyin chiqdi. Xartiyaning asosiy mazmuni Britaniya saylov tizimini demokratlash edi (umumxalq saylov huquqi, yashirin ovoz berish, nomzodlar mulkiy senzlarni bekor qilish va boshqalar). Chartizm harakati ham aynan shu davrdan boshlanib, unga J.Breyning asari chaqiriq sifatida xizmat qildi. Dunyoda adolatsizliklar qayerdan vujudga kelishini, jamiyat va davlat nima ekanligini, mehnatning zaruriyati, kapital jamg`arish va ayirboshlash xususiyatlarini o`rganishga o`z e`tiborini qaratdi. J.Brey shunday deb yozadi: "Adolatli tuzumda hamma mahsulotlarni baholab, ayirboshlash, ishlab chiqazishga sarf qilingan butun harajatning yig`indisi bilan belgilanar edi, boylik teng ayirbosh qilinardi. Shu bilan birgalikda juda qadimdan jamiyatda yuksak darajada tengsiz ayirboshlash sistemasi hukm

surar edi: ishchilar kapitalistlarga yil davomida mehnat qilar edilar va evaziga yarim yillik mehnatning qiymatini olar edilar." Xuddi shu yerdan, aslo taxmin qilinmagan individlarning jismoniy va aqliy kuchlari ichidan boylik va hokimiyatning tengsizligi kelib chiqadi.

Xuddi shu ayirboshlash tengsizligi bir sinfga hech narsa bilan shug`ullanmaslikni va dabdabali yashashni ta'minlaydi, boshqa bir sinfni og`ir mehnatga mahkum etadi.

J.Brey shunday deydi: "Siyosiy iqtisodchilarning tas-diqlashicha har bir ayirboshlash o`zaro manfaatlidir. Aslini olganda esa kapitalist bilan ishchi o`rtasida hech qanday ayirboshlash yo`q! Ishchi kapitalistga o`zining mehnatini beradi, xo`sh, kapitalist unga nima beradi? Kapitalist ayirboshlash uchun yo mehnatni, yo kapitalni berishi mumkin. Kapitalist hech qachon mehnatni bera olmaydi, chunki u mehnat qilmaydi. Shu bilan birga kapitalist kapital ham bermaydi, chunki uning kapitali kamaymaydi, balki ko`payadi. Ishchining mehnati evaziga kapitalist nima beradi? Ishchining bir haftalik mehnati evaziga kapitalist va xususiy muhl egalari unga o`zlarining shu hafta ichida olgan boyliklarining bir qismini beradilar. Boshqacha qilib aytganda, ular ishchidan biron narsa oladilar, ammo o`rniga hech narsa bermaydilar".

"Hech kim dunyoda qandaydir tug`ma yoki tabiiy boylikka ega emas, - deb davom etadi J.Brey, - tabiat insoniyatga nimaiki bersa, bu mehnatga bo`lgan qobiliyatidandir. Demak, agar kimdir hech qachon mehnat qilmasdan boylikka egalik qilsa, bu boylik unga tegishli bo`lishi adolatsizlikdir. U o`zlarining mehnatlari evaziga yuzaga keltirgan insonlarga tegishli bo`lishi kerak, chunki kapital o`z-o`zidan yuzaga kelmaydi. Angliyaning ulkan kapitallari yaratilish prinsipi bo`yicha kapitalistlarga tegishli bo`lishi kerak emas (ular uni o`zlari ishlab chiqarmaydilar). Bu ayirboshlash prinsipi asosida ham bo`lgan emas, ya'ni ular kapitalni o`z mehnatlari evaziga ayir-boshlab olganlari yo`q. Meros huquqi asosida ham emas (bu boyliklarning merosxo`ri yo`q). qaysi eshikka qaramaylik, mehnatkash kishi bilan puldor o`rtasidagi shartnoma adolatsizlik va aldamchilik bilan tugallanadi." J.Brey xulosa qilib, hech qanday siyosiy saylov islohotlari bu tartibni o`zgartirmaydi, deydi. Mavjud tartibdagi ishchilar sinfi qanchalik aqli, yuqori ma'naviyatli yoki mehnatsevar kuch bo`lishidan qat'i nazar, to`g`rilab bo`lmaydigan qullikka mahkumdirlar. Shuning bilan birgalikda u ishchilar sinfining kurashi kishilarga qarshi emas, balki tuzumga qarshi, u kapitalistlar bilan yoki kapital bilan emas, balki kapitalni qo`llash usuli bilan ekanligini uqtiradi.

12.4. Marksizm vujudga kelishining tarixiy shart-sharoitlari

XIX asrning o`rtalarida iqtisodiy ta'limotlar tarixida yangi bir yo`nalish - marksizm vujudga keldi. K.Marksning nomi ko`pchilikda inqiloblar bilan bir deb qaraladi. Haqiqatdan ham bu fikrda jon bor, chunki u F.Engel's bilan birgalikda proletariatning kapitalizmga qarshi kurashi zarurligini isbotlovchi nazariyaga asos soldi, buni tasodifiy hol deyish qiyin, chunki shu davrda kapitalistik xo`jalik rivoji, sanoat to`ntarilishining ayrim (Angliya va G`arbiy Yevropa) mamlakatlarda nihoyasiga yetganligi, sanoatning iqtisodiyotda yetakchi rolni egallashi, ishchilar sinfining jamiyatdagi mavqeining keskin oshganligi, kapitalistik jamiyatning feodalizmdan ustunligi namoyon bo`lishi bilan birga uning bir qancha illatlari ham mavjudligi (ishsizlik, ish vaqtining uzunligi, maoshning kamligi, iqtisodiy inqirozlar, mulkiy va sinfiy tabaqalashuvning tobora kuchayishi, mustamlakachilik va boshqalar) prinsipial yangi ta'limot paydo bo`lishiga asos bo`ldi. O`z davrida burjua olimlari deb atalgan tadqiqotchilar (Sismondi, Prudon, qisman Smit, Rikardo), xayoliy sotsialistlar va boshqalar kapitalistik tizimning bir qancha negativ tomonlarini ochib bergan edilar. Ana shu illatlar bu davrda keskin kuchaydi, mehnat va kapital, ishchilar va sohibkorlar o`rtasidagi qarama-qarshilik tobora ortib bordi. 1831-34 yillar Fransiyada Lion to`quvchilari, 30-40 yillarda Angliyadagi vuddistlar va chartistlar harakati ishchilar sinfining mustaqil sinf sifatidagi chiqishlari edi. 1844 yilda Sileziya to`quvchilarining qo`zg`oloni Germaniyadagi inqilobiy harakat darakchisi bo`ldi. 1848 yilda burjua inqilobi tufayli marksizmning vujudga kelish jarayoni yanada kuchaydi. Avvalgi davrdagi iqtisodiy talablar asta-sekin siyosiy tus ola boshladi.

Vujudga kelgan siyosiy, ijtimoiy va iqtisodiy sharoit va avvalgi davrdagi bir qancha iqtisodiy g`oyalar asosida, birinchi navbatda klassik iqtisodiy maktab, utopik sotsializm ta'limotlari tufayli marksizm shakllandi. Kapitalistik tuzum, hozirgi davr tili bilan aytganda bozor iqtisodining bekamu ko`st emasligi, uning ijobiy tomonlari bilan birga hal etilishi shart bo`lgan muammolarining ham mavjudligi yangi iqtisodiy ta'limot paydo bo`lishiga turtki bo`ldi.

12.5. K.Marksning iqtisodiy ta'limoti

Uning bosh iqtisodiy asari "Kapital" bo`lib, unda asosiy iqtisodiy g`oyalari ilgari suriladi (1-jildi 1867 nashr etilgan). Marksning iqtisodiy merosida klassik maktab g`oyalari asosiydir. Bu olimning tadqiqot pred-

metida iqtisodiyotda ishlab chiqarish sohalari muammolarning tahlili ustuvordir. V.Petti tadqiqotlariga baho berib, ishlab chiqarishning burjua munosabatlarining ichki aloqalari o'rganishi ta'kidlanadi.

Tadqiqot uslubi boshqa olimlardan keskin farq qilmaydi, iqtisodiy jarayonlar siyosat va davlatga nisbatan ustuvor hisoblanadi, ammo kapitalizm va shunga muvofiq xo'jalik yuritishning bozor mexanizmi o'tkinchi deb qaraladi.

Bazis va ustqurma to'g'risidagi konsepsiya olim metodologiyasi markaziy o'rinni egallaydi. Unga ko'ra ishlab chiqarish yetakchi hisoblanadi formatsiyalar to'g'risidagi fikrda esa kapitalistik jamiyatning o'tkinchiligi ko'rsatiladi, bunga asosiy sabab ishlab chiqarish vositalariga xususiy mulk va bozor anarxiyasidir. Yangi jamiyat sotsializm va kommunistizm bo'lib, unda ishlab chiqarish vositalari xususiy o'zlashtirish obyekti bo'lmaydi.

Sinflar to'g'risidagi nazariyada sinfiy kurash masalasi asosiydir, bunda kapitalistlar va ishchilar sinfi hisobga olinadi, uchinchi sinf to'g'risida shu narsa aytiladiki, mamlakatning industrlashib borishi tufayli rentaning daromad sifatidagi ahamiyati kamayib boradi.

Kapitalga nisbatan ishchilarni ekspluatatsiya qilish va ishchi kuchi ustidan xokimiyat o'rnatish vositasi sifatida qaraladi. Kapitalizmdagi va demak, bozor munosabatidagi qarama-qarshilar kapital bilan bog'lanadi. Undan tashqari kapital tovarni ishchi kuchi bilan birlashtirib, o'sib boruvchi qiymatga aylanadi. qo'shimcha qiymat bilan kapital o'zaro chambarchas bog'liqligi ko'rsatiladi. Faqat qo'shimcha qiymat yaratuvchi yoki kapitalning o'z-o'zidan o'sishga xizmat qiluvchi ishchigina unumli bo'ladi deb baho beriladi.

Kapitalning organik tuzilishi to'g'risidagi g'oya "yangilik" bo'lib, asosiy va o'zgaruvchi kapitalning nisbati -SG`V ga tenlashtiriladi. Bundan ekspluatatsiya nomasi (qo'shimcha qiymat normasi)-qo'shimcha qiymatning o'zgaruvchan kapitalga nisbati sifatida qaraladi (A. Smit va D. Rikardlarda kapital asosiy va aylanma qisimlarga bo'lingan). Bu yerda asosiy kapital (mashina, asbob-uskuna, xomashyo....) qo'shimcha qiymat yaratmaydi.

Kapitalning jamg'arilishi sanoatning markazlashuvi va konsentratsiya bilan bog'lanadi, bu esa ishsizlik (rezerv) kuchayishiga olib keladi, bunday jamg'arilishning absolut, umumiy qonuni deb ataladi.

K.Marksda qiymatning mehnat nazariyasi to'g'risida to'la ma'lumot beriladi, qiymatning mehnat sariflari bilan o'lchanishi birdan-bir to'g'ri deb qaraladi. Ammo talab va taklifga ko'ra, tovar bahosi qiymatga

nisbatan oshishi va kamayishi mumkin. "Ishlab chiqarish bahosi" konsepsiyasi ilgari surilib, qiymatga qiyos qilinadi (xarid bahosi bilan tenglashtiriladi). Oddiy tovar ishlab chiqarishda (to bozor iqtisodiyoti) va kapitalizmning dastlabki davrida baholar qiymat qonuni bilan tartibga solinar ekan. Rivojlangan kapitalistik iqtisodiyotida esa baho A.Smit bo'yicha tabiiy baho, D.Rikarda bo'yicha ishlab chiqarish bahosi (yoki qiymati), fiziokratlar bo'yicha zaruriy baho deb qaraladi. Uzoq muddat davomida ishlab chiqarish bahosi taklifning zaruriy shartidir.

Marksning bu g'oyasiga Kondratyev "mehnat nazariyasining yuqori shakli" deb baho beriladi. Mark Blaug fikricha, marksistlarning qarashlari shunga borib taqaladiki, agar biz qiymatning mehnat nazariyasidan boslamasak, kapitalistlar mehnat jarayonida ishtirok etmasdan turib, umumiy mahsulotning bir qismini o'zlashtirishni isbotlab bera olmaymiz (ya'ni espluatatsiya manbai yo'qoladi).

Pul nazariyasi Rikardo - Mill g'oyalariga amal qilinadi ammo, pulning miqdoriy nazariyasi inkor etiladi. Bunda ma'lum davr davomida savdo oborotlari va pul massasi oborotlari (aylanmasi) doimiy emasligi dalil qilib ko'rsatiladi.

Marksning qo'shimcha qiymat nazariyasi asosiy bo'lib, uning vujudga kelishi quyidagicha "isbotlanadi" (klassik maktab g'oyalari bo'yicha hamma narsa o'z qimmatida sotiladi va shu qimmatda olinadi, ya'ni ortiqcha narsa yuzaga kelmaydi). mehnat aniq miqdoriy o'lchovga ega, ishchi kuchining qimmatini baholash esa - bu katta darajadagi muammodir, hamda fe'l-atvor holati va kollektiv va psixologiya (ruhi) tomonidan aniqlanadi. Shu sababli qo'shimcha qiymatning manbai bo'lib, faqat o'z ishchi kuchini sotayotgan unumli ishchilarning "haqqi to'lanmagan mehnat" hisoblanadi. Bu "zaruriy" va "qo'shimcha" ish vaqtidagi jarayondir. "qo'shimcha vaqt" va "qo'shimcha mehnat" bilan "qo'shimcha daromad" yuzaga keladi.

"Unumli mehnat" to'g'risidagi fiziokratlar (yuqoridagi boblarda berilgan) tomonidan ishlab chiqarilgan. Marks bu g'oyani rivojlantirib shunday xulosa chiqaradi: birinchidan, agar mehnat "mutloq" bo'lmagan shakldagi qo'shimcha qiymatni, ya'ni "nisbiy qo'shimcha qiymatini" yaratsa (bu tirikchilik vositalari qiymati (qiymati) arzonlashuviga olib keladi); ikkinchidan, unumli mehnat muomala sohasida emas, ishlab chiqarish sohasida qo'shimcha qiymat yaratgandagina unumli bo'ladi.

Daromadlar to'g'risida fikr yuritib, yollanma ishchilar o'z "kuchini" sotib kapitalistdan oladigan haqdir (bu yerda "ishchi kuchi" ish haqiga almashtiriladi), vaholanki klassik maktab vakillari bo'yicha mehnat

uchun ish haqi beriladi. Bu nazariyaga ko`ra, ish haqi ishchi va uning oilasi hayotini ta'minlash uchun zarur tovarlarga ekvivalentdir. Uning miqdori ishlab chiqarishni mexanizatsiyalash va texnologik jihozlash darajasiga bog`liq, bu esa oxirgi oqibatda ish haqi o`shishi uchun to`siq bo`ladi, chunki texnik-iqtisodiy taraqqiyot doimiy ortiqcha ishchi kuchini yaratadi. Kapitalist va ishchi o`rtasidagi almashuv munosabatlari ishchi ziyoniga bo`ladi. Hech vaqt real ish haqi mehnat ishlab chiqarish kuchlari o`shishiga mutanosib ravishda o`smaydi. Erkin raqobat iqtisodiyoti sharoitida ishchilar kasaba Kumitalariga suyangan hollarda ham bu sharoitni o`zgartira olmaydilar. Mehnat unumdorligi o`shishi tufayli, tovar va xizmatlar qiymatining puldagi ifodasi pasayib borishi oqibatida ishchilar tomonidan sotib olinadigan tovarlar bahosining har doim adekvat pasayishiga olib keladi, bu esa ishchilar ahvolining doimo yomonlashuvidir.

Foyda va foyda normasi. Bu daromad shakli sohibkor tomonidan ekspluatatsiya yordamida paydo bo`ladi; Rikardodagi foyda normasi emas, boshqa qo`shimcha Qiymat normasi, hatto ekspluatatsiya normasi to`g`risida fikr yuritiladi.

Korxonalar yoki sohadagi qo`shimcha qiymat hissasi o`zgaruvchi kapital va mehnat hissasi qancha ko`p bo`lsa, shuncha ko`p bo`ladi, kapitalning organik tuzilishida ($SG \setminus V$) doimiy kapital hissasi kam bo`lsa, demak, korxonalar qanchalik mashina va boshqa texnikalar bilan yaxshi Kuzurlangan bo`lsa, shuncha kam bo`ladi.

Qo`shimcha qiymat normasi va foyda normasi o`rtasidagi farq shundan iboratki, birinchisi O`zgaruvchi ( $V$ ) kapitalga nisbat shaklida, ikkinchisi esa umumiy kapital ( $CQV$ )ga nisbat shaklida bo`ladi. Foyda normasi pasayib borish tendensiyasiga ega (Rikardo-Mill bUyicha hayot uchun zarur mahsulotlarga baho oshuvi, demografik omillar, tuproq unumdorligi pasayishi va boshqalar), ammo Mark bo`yicha buning sababi kapitalning organik tuzilishi ( $SG \setminus V$ )da o`zgaruvchan (V) kapitalning hissasi kamayishi va, demak, kapitalning jamg`arilishi bilan bog`liq.

Ekspluatatsiyani kuchaytirish (yoki qo`shimcha qiymatni oshirish) ning yo`llari 2 ta, ish soatlari oshiriladi (absolut) yoki mehnat unumdorligi orttiriladi (nisbiy).

Marks Seniorning "So`nggi soat nazariyasi"ni qattiq tanqid ostiga oladi (yuqorida berilgan). Bu g`oya umuman yangilik edi.

Rikardo fikricha, foyda normasining pasayish tendensiyasi mashinalarning takomillashuvi (texnik kashfiyotlar) va agronomiya fanidagi yangiliklar tufayli o`zgarib (to`xtab-to`xtab) turishi mumkin bo`lsa. Marks

fikricha bu jarayon kapitalizmni o`z ichidan yemirmaguncha davom etaverar ekan.

Renta to`g`risidagi nazariya D.Rikardonikidan farq qilmaydi, ammo differensial renta bilan absolut renta ham borligi aytiladi. So`nggi renta qishloq xo`jaligidagi kapital organik tuzilishini pastligi (SG`V) va yerga xususiy mulk borligi bilan izohlanadi. Xususiy yer egasi ijarachi-fermerdan rentaning tabiiy darajasidan yuqoriroq ijara haqi talab qilib olish imkoniga ega bo`ladi.

Takror ishlab chiqarish nazariyasida Marks takror ishlab chiqarishning o`z sxemasini ilgari suradi. Avvalgi (Smit-Sey) mualliflar bo`yicha, yalpi milliy mahsulot jamiyat sinflarining daromadlar summasiga teng deb qaraladi. Marksda esa iqtisodiyot ikki tarmoqqa bo`lib qaraladi: ishlab chiqarish vositalari va iste'mol mollari; kengaytirilgan takror ishlab chiqarish tahlil etiladi (F.Kenyeda oddiy takror ishlab chiqarish). Marksning kengaytirilgan takror ishlab chiqarish sxemasi fan tarixida iqtisodiy o`shishning birinchi matematik modeli deb hisoblash mumkin.

Marks iqtisodiy inqiroz (krizis)larning avvalgi namoyondalari (Sismondi, Maltus va b.) fikrini tahlil etadi va xatolarini ko`rsatib beradi. Yirik ishlab chiqarish tufayli iste'molning pasayishi oqibatidagi inqirozlar, ularni tugatish uchun "uchinchi shaxslar" (T.Maltus) zarurligi to`g`risidagi g`oyalar yanada chuqurlashtiriladi.

Marksning "Kapital" asarida inqirozlar nazariyasidan ko`ra, muqarrar umumiy ortiqcha ishlab chiqarish davriga olib keluvchi kapitalning (sabab-oqibat) jamg`arilishi va kapitalizm da daromadlarning taqsimlanishiga baho beradi. Ortiqcha ishlab chiqarish inqirozlari bozor iqtisodiyoti stixiyasi bilan bog`lanadi. Xo`jalik anarxiyasi ishlab chiqarish va iste'mol o`rtasidagi nomuvofiqlik tufayli Yuzaga keladi, realizatsiya muammosi kuchayadi. Sey qonuni tanqid qilinadi. Marksning yozishicha, har bir odam bir narsa sotgani uchun, uni darhol sotib olishi majbur emas. Bu esa ortiqcha ishlab chiqarish inqiroziga olib kelishi mumkin, chunki umumiy xarajatlar umumiy daromaddan kam bo`ladi.

Siklik o`shishning moddiy asoslari tahlil etilib, asosiy kapitalning (har 5-10 yilda) yangilanib turishi bilan bog`liq deb ko`rsatiladi. Marks bo`yicha iqtisodiyot tarkibining o`zgarishi yangi investitsiya va yangi ish joylari paydo bo`lishi bilan ro`y beradi, bu jarayon foyda normasi pasayguncha davom etadi, keyin mehnat rezervlari armiyasi o`sadi, ish haqi pasayadi va inqiroz sharoiti paydo bo`ladi.

Yuqorida markscha iqtisodiy ta'limotning asosiy xususiyatlari tahlil etildi, endi shu g'oyalarning nazariy va amaliy ahamiyati to'g'risida fikr yuritiladi.

Hozirgi davrda marksizmga bo'lgan munosabat salbiy hisoblanadi. Ammo, bu ta'limotning muxoliflari ham ayniqsa Karl Marksning (1818-1883) iqtisodiyot nazariyasiga qo'shgan buyuk hissasini tan olmoqdalar (masalan, R.Xeylbroner, L.Turov. "Экономика для всех"). Umuman, iqtisodiyot g'oyalari tarixida uch shaxs - A.Smit, K.Marks va J.M.Keyns ta'limotlariga alohida e'tibor beriladi. Shuning uchun odatda K.Marks va Fridrix Engel'sning (1820-1895) kapitalizmga bo'lgan munosabatlariga baho beriladi. Bu ikki olimning ta'limoti bir-biri bilan chambarchas bog'lanib ketgan bo'lib, bu yagona ta'limot marksizm deb ataladi, shuning uchun ko'proq K.Marksning nomi tilga olinadi. Bu olimning iqtisodiy qarashlarini tushunish uchun ularni boshqa tadqiqotchi - A.Smit g'oyalari bilan solishtirishni o'rinli deb hisoblaymiz.

A.Smit kapitalizmni tartibga solish va taraqqiyotining me'mori edi. K.Marks esa bu jamiyatning illatlari va bo'lajak o'limi tashbexchisi bo'lgan. Ularning qarashlarida tarixga bo'lgan turli munosabat ochiq-oydin bo'lib qoladi. A.Smitning fikricha, insoniyat ovchilar va baliqchilarning ilk va sodda jamiyatidan oliy kommersiya jamiyati sari boradigan yo'lni bosib o'tdi. K.Marks esa insoniyat tarixi sinflarning to'xtovsiz kurashi, barcha davrlarda ezuvchi va eziluvchilar o'rtasidagi antogonistik raqobati hisobiga rivojlanishini aytadi. A.Smit va ko'pgina boshqa olimlar kapitalistik tizim oxir-oqibatda jamiyatdagi barcha taraflarning shaxsiy manfaatlari bilan ijtimoiy manfaatlarining uyg'unligi (garmoniyasi)ni, bu jarayon abadiy yoki jilla bo'lmasa juda uzoq vaqt davom etishini bashorat qiladilar. Marks esa sinfiy kurash ziddiyat va antagonizmni vujudga keltiradi va kapitalistik tizimning umri qisqa, ish haqi va foyda o'rtasidagi qarama-qarshilik kapitalizmni o'zgartiradi va uni yakson etadi, degan fikrni bildiradi.

Smit fikricha, ayrim shaxslar va jamiyat manfaatining mos tushishi "Ko'rinmas qo'l" orqali (tabiiy Qonunlar va raqobat natijasida) tartibga solib turiladi. Vaholanki, Marks fikricha, ishlab chiqarish vositalari markazlashuvi va mehnatning ijtimoiylashuvi kapitalizmni inqilobiy yo'l bilan boshqa jamiyatga o'tishini taqozo etadi. Smit xususiy mulkni himoya qilsa, markschilar umumxalq (davlat) mulkini afzal deb hisoblaydilar.

Markschilar kapitalizmni rivojlanayotgan tizim, deb qaradilar va boshqa hali to'la aniq bo'lmagan jamiyat sari ketayoganligini aniqladilar (buni ba'zilar sotsializm deb qaraydilar). Marks iqtisodchi sifatida bozorni kapital va boylik jamg'arishning kuchli vositasi sifatida biladi. Ammo bu

jarayonni Smitdan boshqacharoq tahlil qiladi. Agar Smit bo'yicha bozor o'zini-o'zi boshqara olsa, Marksda bu o'sish turli to'siqlar, inqirozlar orqali ro'y beradi. Marks jamg'arilish jarayonini biznesmen nuqtayi nazaridan o'rganadi: asosiy masala shundaki, ma'lum kapital (bankdagi pul yoki korxonaga qo'yilgan mablag') foyda keltirishi kerak. Marks iborasi bo'yicha P (pul summasi) undan kattaroq P1 ga aylanishi kerak. Bunga Marksning javobi quyidagicha: kapitalistlar o'z pullarini tovar va ishchi kuchini sotib olishga ishlatadilar, shunday qilib ishlab chiqarish jarayoni uchun asos solinadi, kerakli xom ashyo, yarim fabrikatlar olinadi, ishlab chiqarish quvvatlari va ishchi kuchi yollanadi. Bu bosqichda hamma narsani haqiqiy bahoda olish qiyinchiligi yuzaga keladi. Real hayotda (masalan, mehnat qiymat tursa) P o'zgarmas holda qoladi va jamg'arilish jarayoni boshlanmaydi.

Agar yuqoridagi birinchi bosqich muvaffaqiyatli o'tsa, pul kapitali yollanma ishchi kuchi va moddiy ne'matlar zahirasi ga aylansa, ya'ni pul mehnat jarayoni bilan materiallar, xom ashyo, yarim fabrikatlar orqali qo'shib ketsa, keyingi bosqichga o'tiladi.

Xuddi shu yerda fabrika sexlarida foyda yuzaga keladi, uning manbai shundaki, kapitalistlar ishchi kuchiga ular tomonidan ajratilgan qiymatdan kamroq haq to'laydilar. Foyda, ya'ni P va P1 orasidagi farq amalda haq to'lanmagan mehnat bo'lib chiqadi. Bu Marksning qo'shimcha qiymat nazariyasi foydaning manbai sifatida kapitalizmni tahlil etishda juda muhimdir.

Bu qo'shimcha qiymat odatda ikki yo'l bilan vujudga kelishi mumkin:

1. Ish soatlarini cho'zish (absolyut).

2. Zaruriy ish vaqtini qisqartirish (nisbiy) yoki mehnat unumdorligini oshirish;

Marksning fikricha, ish kuni ikki qismdan iborat bo'lib, birinchi zaruriy ish vaqtida ishchi va ishlab chiqarishga ketgan sarfharajatlar to'la qoplanadi va qolgan vaqtda (qo'shimcha ish vaqtida) qo'shimcha qiymat hosil bo'ladi, ya'ni haq to'lanmagan ish vaqti kapitalist tomonidan o'zlashtiriladi (odatda ish kunining yarmi yoki ma'lum qismi o'shanga sarflanadi). Kapitalist avvalgi davrlarda ish soatlarini ko'paytirish yo'li bilan qo'shimcha ish vaqtini cho'zgan bo'lsa, keyingi paytlarda zaruriy ish vaqtini qisqartirish yo'lini qidiradi va bu ko'pincha ishlab chiqarishga mashinalashtirish, avtomatika, telemexanikani kiritish bilan amalga oshiriladi.

Marks kapitalizmning to'g'ri tizim emasligini, uning turli inqirozlar, siklik o'zgarishlarga moyilligini ko'rsatib berdi. Haqiqatdan ham Smitning fikridan farqli ravishda kapitalizm tizimining kibernetik kafolatlangan jarayondan ancha uzoqligi aniq. Kapital jamg'arilishi mehnat va kapital manfaatlarining noaniqligi, qarama-qarshiligini yengishi kerak bo'lgan bozor tizimi bilan bevosita bog'liqdir. Biznesning asosiy maqsadi boylik to'plash bo'lsa ham bu maqsadga erishish har doim ham amalga oshavermaydi.

"Kapital" asarida kapitalizmning turg'un emasligi oxir-oqibatda tizimning qulashiga olib keladi, degan xulosa chiqariladi. Bu asarda yana ikkita muhim fikr berilgan:

1. Korxonalar hajmi inqirozlar tufayli doim o'sib boradi, bu esa iqtisodiyotning monopollashuviga va qulashiga sabab bo'ladi. Inqirozlar tufayli bankrot bo'lgan korxonalar mulki boshqa firmalar tomonidan sotib olinadi. Bundan firma va fermerlarning yiriklashuv tendensiyasi kapitalizmning muhim ajralmas xususiyatidir.

2. Ommaning "proletarlashuvi" natijasida sinfiy kurash keskinlashuvi kutiladi. Inqirozlar tufayli kichik biznes va mustaqil hunarmandlar ommaviy ravishda ko'chaga haydaladi. Shunday qilib jamiyat tarkibida oz sonli kapitalist-magnatlar hamda ko'p sonli, mulkdan mahrum etilgan, norozi, "proletarlashgan" ommadan iborat ikki sinf paydo bo'ladi, "...oxir-oqibatda bu jarayon uzluksiz davom etishi mumkin bo'lmay qoladi. Kapital monopoliyasi o'zi yaratgan ishlab chiqarish usulining kishaniga aylanadi. Ishlab chiqarish vositalarining markazlashuvi va mehnatning ijtimoiylashuvi kapitalizm bilan mos kelmay qoladi. Kapitalizm qobig'i portlaydi. Kapitalistik xususiy mulk zil ketadi. Ekspropriatorlar ekspropriatsiya qilinadi..."

Kapitalizm jamiyati boshqa yangi jamiyatga inqilobiy yo'l bilan o'z o'rnini beradi, deb bashorat qilingan edi. Bu xodisa eng rivojlangan mamlakatlarning bir qanchasida har holda bir vaqtda ro'y berishi kerak edi.

Ilgari surilgan iqtisodiy munozara asosan kapitalizm oxir-oqibatda o'zini o'zi vayron eta oladimi, degan masalaga borib takaladi. Kapitalizmning ichki qarama-qarshiliklarining chuqurlashuvi tufayli bozor mexanizmi ularni tartibga sola oladimi, degan va boshqa savollarga aniq javob berish qiyin. Marks tanqidchilari to'la ishonch bilan kapitalizm vayron bo'lmadi, ishchilar sinfi qashshoqlashmadi, foyda normasining pasayishi va boshqa prognozlar tasdiqlanmadi, demoqdalar.

Uning tarafdorlari esa buning aksini isbotlamoqdalar. Ularning fikricha, kapitalizm XX asrning 30-yillari deyarli vayron bo'ldi, odamlarning

"proletarlashuvi" tobora ortib bor-moqda, masalan, 1800 yilda 80 foiz amerikaliklar yollangan holda ishlagan bo'lsalar, ularning hissasi hozir 10 foizdan tushgan, Marks aytganidek, firmalar hajmi tobora yiriklashmoqda, kapitalistik tizim nokapitalistik Osiyo, Janubiy Amerika va Afrikaga tobora kirib bormoqda.

Bu borada o'z fikrimizni bildirmoqchi bo'lsak, shuni aytib o'tish kerakki, marksizm g'oyalari o'sha davr uchun ko'p jihatdan to'g'ri edi. Kapitalizm shakllanayotgan va rivojlanayotgan davrda ishchilarning ahvoli keskin yomonlashdi, ekspluatatsiya kuchaydi, inqilobiy vaziyat yuzaga keldi va bu qisman amalda ro'y berdi. Ammo inqirozlar girdobiga uchragan yetakchi kapitalistik mamlakatlar ahvolni to'g'rilash uchun o'z iqtisodiy siyosatlarini keskin o'zgartirishga majbur bo'ldilar, ijtimoiy bozor elementlaridan foydalanish yo'liga o'tdilar. Bunda sobiq SSSR va boshqa "sotsialistik" deb atalgan davlatlarning ta'siri ham kuchli bo'ldi. Bu davrda kapitalizm yangi davrga moslashdi va aslida "sotsializm" elementlarini hayotda qo'llay boshladi. Hozirgi XX asr kapitalizmi XIX asrdagidan keskin farq qiladi.

Olimlar Marksning otashin demokrat bo'lganligini tan olgan holda, uning juda shoshqalok odam ekanligini ham aytmoqdalar.

Taniqli iqtisodchi olim Mark Blaugning ta'kidlashicha, K.Marksning iqtisodiy ta'limoti hozirgi davrda ham dolzarbdir ("Экономическая мысль ретроспектив", стр 207). Lekin bu olim "qiymat" tushunchasini "qimmat" bilan alishtirgan (qimmat qonuni, qo'shimcha qimmat qonuni va boshqalar). Uningcha, Marks qimmat qonunidan nisbiy baho, kapitalga foyda normasini aniqlash uchun foydalanadi, boshqacha aytanda, uning tizimida "qo'shimcha qimmat" qanday aniqlanishi ko'rsatiladi. Asosiy kapital "S", aylanma kapital "V", qo'shimcha qimmat "S" (Marksda "m") xarflari bilan belgilansa, yalpi milliy mahsulot C Q V Q S bilan, sof milliy mahsulot V Q S bilan aniqlanadi. qo'shimcha qimmat normasi $g q S G^{\backslash} V$ shaklida keltiriladi. Kapitalning organik tuzilishi $q q C G^{\backslash} C Q V$ (yoki $V G^{\backslash} C Q V$) shaklida ifodalangan. Marks iqtisodiy ta'limotining asosi qo'shimcha qimmatning paydo bo'lishi quyidagilar bilan tushuntiriladi. Jamiyat a'zolarining katta qismi mulkdan mahrum etilgan, bu mulk ozchilik qo'lida to'planganligi tufayli, ko'pchilik o'zlarining mehnat quvvatlarini sotish hisobiga tirikchilik qilishga majbur. Ishchi kuchi tovar sifatida (boshqa tovarlar kabi) bozorda to'la bahoda sotiladi va sotib olinadi. Ammo bu ishchi kuchi yaratgan qimmat ishchi kuchi bahosidan ortiq bo'ladi. Ana shu farq (ish haqi to'lanmagan mehnat) qo'shimcha qimmatdir.

Marksda xalq ommasining absolut yoki nisbiy qashshoqlashuvi masalasi ham muhimdir. Lekin M.Blaugning ma'lumotlariga ko'ra, Marksning yuqoridagi g'oyasi, kichik va o'rtacha korxonalarining yo'qolib borishi, foyda normasining pasayib borishi to'g'risidagi fikrlari hatto nazariy jihatdan ham isbotlanmaydi (O'sha kitob, 227-bet).

Marks ishchilarning real ish haqlari oshib borishi mumkinligini inkor etmaydi. Ammo, mehnat unumdorligining ortishi har doim maoshning oshishiga olib kelmaydi, bu absolut qashshoqlashuvdir. Kapitalizmning tarixiy rivojlanishi har doim ham bu g'oyaning to'g'ri ekanligini isbotlamaydi. Ko'pgina mamlakatlarda ishchilar sinfining ahvoli yaxshilanib borgan. Markscha iqtisodiy ta'limotning asosi bo'lgan qo'shimcha qiymat nazariyasi ham haqiqatdan yiroq, deb topildi.

Xususiy mulkning inkor etilishi, umumxalq mulkining afzalliklari ham hayot sinovidan o'tmadi. Barcha turdagi mulklarning mavjudligi, ayniqsa xususiy mulkdagi rag'batlantiruvchi kuch tarixda va umuman iqtisodiyotda muhimdir.

Bu olimlarning buyuk xizmatlari shuki, ular ijtimoiy iqtisodiy formatsiyalar to'g'risidagi ta'limotni, uni tashkil etuvchi tarkibiy elementlarini, formatsiyalarning almashuv sabablarini, kapitalizmning rivojlanishi qonunlarini, uning ichki harakatlantiruvchi kuchlari, ichki qarama-qarshiligi, bu formatsiyaning o'tkinchi xarakterini ifodalab berdilar, takror ishlab chiqarish va iqtisodiy inqirozlar, ishlab chiqarish bahosi, mehnatning tovarida aks etgan ikkiyoqlama xarakteri, tovar qarama-qarshiligi, qo'shimcha qiymat to'g'risidagi ta'limotlarni ishlab chiqdilar; qiymat evolyutsiyasining noyob tahlili; absolut rentaning mohiyati ochib berildi; kapitalistik ekspluatatsiyaning umumiy xarakteristikasi berilgan.

Shuni ham aytib o'tish kerakki, sotsialistik jamiyat qurish borasida marksizmning asosiy g'oyalari dogmatik ravishda buzib qo'llanildi. Asosiy e'tibor sinflar o'rtasidagi antagonizmga qarshi qaratiladi. Jamiyatni kelajakda rivojlantirish tavsiyalari ikkinchi darajali deb qaraldi. Kapitalizmni faqat ekspluatatorlik jamiyati ekanligiga ortiqcha urg'u berildi. Kapitalizm esa sharoit taqozosi tufayli adaptatsiyaga moyilligini namoyish etdi.

Marks va Engelsning iqtisodiy qarashlari ular hayotligi davridayoq qattiq tanqidga uchradi. Sotsialistik va kommunistik jamiyat to'g'risidagi g'oyalar ham ahamiyatini yo'qotib bormoqda.

12.6. Markscha iqtisodiy ta'limotning tarixiy taqdiri

Markscha g'oyalar davr sinovidan o'tdimi? degan o'rinli savol tug'iladi. Umuman, o'z davrida sotsialistik va konkret Sovet davlati va dunyoning 1.5 mlrd aholisini o'z ichiga olgan sotsialistik lager deb atalgan mamlakatlardagi ijtimoiy tuzumning mazmuni nimadan iborat edi, hozirda bu yo'lni davom ettirayotgan davlatlarning istiqboli qanday? kabi muammolar bugungi kunda oz emas. Bu murakkab savollarga baholi kudrat o'z fikrimizni bildiramiz.

Imperializm sotsialistik inqilob arafasi ekanligi dastlab Rossiyada, keyinroq qisqa vaqt bo'lsa ham Germaniya (Bavariya), Vengriya, Mongoliya va II Jahon urushidan keyin ba'zi davlatlarda isbotlandi. Lekin bu inqilob yuksak rivojlangan, ishchi sinfi ko'pchilikni tashkil etgan joylarda emas, nisbatan o'rta yoki kam rivojlangan davlatlarda ro'y berdi.

Markscha ta'limot asoschilarining umumxalq mulkini yaratish, xususiy mulkchilikni yo'q qilish, iqtisodiyotni qat'iy rejalashtirish, raqobatni yo'qotish, ya'ni bozor iqtisodiyotini bekor qilish to'g'risidagi g'oyalari (Sovet davlati va boshqalarda) o'zini oqlamadi.

Lenin va leninchilarning oktabr to'ntarilishi jahon revolutsiyasiga aylanadi, degan umidlari ham ro'yobga chiqmadi. Oqibatda Sovet davlati amalda yagona sotsialistik mamlakat bo'lib qoldi. Bizda bashorat qilingan umumxalq, ya'ni davlat mulki asosiy bo'lib oldi, qisman kolxoz-kooperativ jamoat mulki saqlandi, xususiy mulkchilik barham topdi, bozor iqtisodiyoti o'rniga markazdan rejalashtirilgan iqtisodiyot keldi, ilgari qoloq davlat qisqa vaqt ichida ancha ilg'or mamlakatlar qatoriga o'tib oldi. Agar shu yutuq bo'lmaganda, Gitler Germaniyasi sobiq Ittifoqni yer bilan yakson qilib yuborgan bo'lar edi. Lekin 70-yillarda, ayniqsa, 80-90 yillarda Sovet Ittifoqi inqirozga yuz tutdi. Xo'sh, sotsializm va kommunistik g'oyasi puch bo'lib chiqdimi yoki gap boshqa yerdami?

Bu yerda tarixga ekskursiya qilishga to'g'ri keladi. Kapitalizm (ayniqsa imperializm, davlat-monopolistik kapitalizm bosqichida) avvalgi jamiyatlardan ijobiy farq qiladi, uning ko'plab imkoniyatlari borligi aniqlanmoqda; ayniqsa burjuaziya katta tajribaga ega (XVIII asrning o'rtasida paydo bo'lgan bu sinfning 250 yillik tajribasi bor), o'z boshidan qanchadan-qancha jarayonlarni o'tkazdi, u feodal munosabatlarga qarshi qonli kurashda hokimiyatni qo'lga olgach, asosiy ishlab chiqarish vositalarining egasiga aylandi, dastlab ekspluatatsiyaning jirkanch usullari qo'llanildi (14-16 soatlik ish kuni, bolalar va ayollarning mehnatidan foydalanildi, ish haqi nihoyatda oz, sotsial sharoit g'oyatda og'ir edi), oqi-

batda bir qancha sotsial inqiloblar va iqtisodiy inqirozlarni boshidan kechirdi, bu sinf kurashlarda chiniqdi, tajriba orttirdi, o'zini himoya qilish, yashash uchun yo'l kidirdi, ilojini topdi. Dastlabki va keyingi yillarda mustamlakalar (koloniyalar) joniga oro kirdi, ular hisobiga metropoliyaning iqtisodiy va demakki, siyosiy ahvoli nisbatan yaxshilandi.

Mustamlakachilik sistemasi tugagan hozirgi paytda ham ilgari koloniya bo'lgan davlatlar o'z qarzlarini emas, hatto foizlarini to'lashga ham qodir emaslar (masalan, Janubiy Amerika davlatlari AQSH ga juda katta qarzdor). Yana bir fikr shuki, barcha kapitalistik davlatlarning ravnaqi bir xil emas, balki turlichadir.

Rossiyadagi inqilob (chet el intervensiyasi bejiz emas), sotsializm yo'lini birinchi bo'lib tanlagan davlatlar - SSSR, Mongoliya va boshqalar, II Jahon urushi, yangi sotsialistik yo'ldan borishni istagan davlatlar, mustamlakachilik sistemasining yemirilishi, iqtisodiy va siyosiy inqirozlar kapitalistik davlatlar oldiga yangidan yangi muammolarni qo'ydi. Katta tajribaga ega bo'lgan burjuaziya ilmiy-texnika progressidan unumli foydalandi, ishlab chiqarishni o'stirdi, foyda oshdi, ishchilar sinfi va xalqning moddiy turmush darajasini oshirishga va sotsial tenglikni yumshatishga erishdi. Masalan, AQSHda milliy boylikning 60 foizi 1 foiz aholining qo'lida, bunga xalq jim qarab tura olmaydi. Shuning uchun bu sistema yo'qolish xavfining oldini olishga majbur edi (SSSR tajribasi).

Shu vaqt davomida SSSR deb atalgan sobiq mamlakatda rivojlanish tobora susayib bordi, sotsial tanglik kuchaydi, bunga bir qancha sabablar bor. Avvalo voqealarni sun'iy tezlashtirishga urinildi. 1928 yildan boshlab yangi iqtisodiy siyosat vazifalari inkor etildi, vaholanki bu jiddiy va uzoqqa mo'ljallangan siyosat edi. Kapitalistik munosabatlarga chek qo'yishga shoshildik, ma'muriy-buyruqbozlik usulini joriy qilib, ayniqsa qishloq xo'jaligida majburiy kollektivizatsiya kabi yirik xatolarga yo'l qo'ydik, dehqonlar va ishbilarmonlarning faoliyatiga sun'iy to'siqlar yaratdik. Ikkinchi beshyillik oxirida sotsializm qurib bitkazilganligini e'lon qildik va AQSHga yetib olish va undan o'zib ketish vazifasini belgiladik. II Jahon urushi oqibatlari va undan keyingi voqealar, sovuq urush, qurollanish poygasi (40-50 foiz harajat), boshqa davlatlarga beg'araz yordam, ilmiy-texnika taraqqiyotiga e'tiborning kamligi (kibernetika va genetikani dastlab inkor etish) iqtisodiyotda qo'pol xatolar va yomon oqibatlarga olib keldi. Ayniqsa, og'ir sanoatning ustun rivojlanish qonuni katta ziyon keltirdi. 1953 yilda Stalin vafotidan so'ng G.M.Malenkov tomonidan xalq iste'mol mollarini ko'proq ishlab chiqarish g'oyasi zararli deb e'lon qilindi. Ayniqsa

N.S.Xrushchevning iqtisodiy siyosati xalq xo`jaligini keskin og`ir ahvolga solib qo`ydi.

Ilg`or kapitalistik davlatlarda qayta qurish (agar shunday deyish joiz bo`lsa) ancha ilgari boshlandi. Masalan AQSHda 1929-33 yillar buyuk inqiroz davrida 17 mln ishsiz bo`lgan paytda sotsializatsiya rejalari tuzildi, insonning manfaatlarini ta'minlamay, himoyalamay borib halokatga uchrash mumkinligi ayon bo`lib qoldi (buning uchun 200-250 yil kerak bo`ldi).

II Jahon urushidan keyin Germaniyada L.Erxard tomonidan ijtimoiy yo`naltirilgan iqtisodiyotga yo`l ochildi, Shvetsiya va bir qancha mamlakatlarda davlat tomonidan sotsial himoya kuchli qilib qo`yildi.

Yuqorida aytilganidek, bir qancha davlatlar sotsializm g`oyasidan voz kechmagan. XXRda sotsializm asoslarini qurish 50-100 yillik vazifa qilib belgilangan, KXDR, Kuba va Vyetnam sotsialistik respublikasida ham bu jamiyatni qurish uchun harakat bor.

Markscha ta'limot tarix sinovidan to`la o`tmadi. Uning taqdiri kelajak tarixi hukmiga havola etiladi.

XULOSA

Sen-Simonizm ta'limoti o`z rivojida to`rtta bosqichni bosib o`tdi. Birinchi bosqich uning 1815 yilgacha yozilgan asarlarida yoritilib, olimning ijtimoiy-iqtisodiy tafakkuri endi shakllanib borayotgan edi. Ikkinchi bosqich Sen-Simon hayotining so`nggi o`n yilligida yozilgan asarlarni o`z ichiga olib, ularda kapitalizm tabiiy va abadiy degan fikrdan qaytib, yangi, qarama-qarshilik va raqobat o`rniga birodarlik va hamkorlikka asoslangan jamiyat vujudga kelishi ko`rsatiladi. Bu almashinuv tinch yo`l bilan, "industriallar jamiyati"ning rivojlanishi va feodallarni tugatish asosida olib boriladi. Sen-Simon umuman xususiy mulkchilikka qarshi chiqqan emas, u faqat jamiyatda ma'lum nazorat o`rnatilganligi maqsadga muvofiqdir, deb hisoblaydi.

Uchinchi bosqichga Sen-Simonning vafotidan keyin olti yil ichida uning shogirdlari yaratgan asarlar hamda ularning tashviqot va amaliy faoliyati kiradi. Bu bochkichda Sen-Simonizm sotsialistik ta'limotga aylanib, xususiy mulkchilikni bartaraf etishni, boylikni har kimning mehnati va layoqatiga qarab taqsim qilishni, ishlab chiqarishni esa rejalashtirishni talab qiladi. Bu g`oyalar to`liq ravishda 1829 yillarda Sen-Simonning yaqin shogirdlari S.A.Bazar, B.P.Anfonten, B.O.Rodrig tomonidan Parijda o`qilgan ommaviy ma'ruzalarda o`z aksini topdi.

Sen-Simon va uning shogirdlari asarlarida siyosiy iqtisodning asosiy kategoriyalarining ilmiy tahlilini uchratmaymiz. Ular qiymat shakllarini, ish haqi, foyda va yer rentasining xususiyatlarini o`rganishni maqsad qilganlari yo`q. Balki, siyosiy iqtisod fani oldiga yangi vazifalarni: kapitalistik ishlab chiqarish usulining vujudga kelishi va rivojlanishi, undagi qarama-qarshiliklar, nima uchun va qanday ko`rinishda sotsializmga o`rin bo`shatishi kerakligini o`rganishni qo`yadi.

1831 yilda boshlangan to`rtinchi bosqich Sen-Simonizm inqirozi bosqichidir. Ishchilar orasida mustahkam o`rin egallamagan Sen-Simonchilar dastlabki revolutsiyalar davrida ancha o`zlarini yo`qotib qo`ydilar. Natijada ular orasida kelishmovchiliklar vujudga kelib, ikkiga bulinishga, keyinchalik esa umuman Sen-Simonizmning oqim sifatida tarqalib ketishiga sabab bo`ldi.

Sen-Simon agar yangi jamiyatning umumiy qiyofasini, ya'ni eskizini yaratgan bo`lsa, Fyure o`z navbatida undagi mehnatni va hayotni tashkil qiluvchi alohida yacheykalarning mohiyatlarini o`rgandi. Fyure asarlari va g`oyalarining ahamiyati shundan iboratki, olimning o`zi kapitalizm qonuniyatlarini o`rganishga harakat qildi. Uning mehnatni tashkil qilish, mehnatni tabiiy zarurat o`rnida bilish va musobaqalar to`g`risidagi g`oyalari hozirgi davrda ham katta ahamiyatga egadir.

Xayoliy sotsialistlar ichida Ouen birinchi bo`lib klassik iqtisodiy maktab prinsiplari asosida kapitalizmga qarshi xulosalarni chiqardi. U o`z qarashlarini Rikardonning qiymatning mehnat nazariyasi asosida yaratib, ayrim hollarda Buagilber qarashlaridan ham keng foydalandi.

Sen-Simon va Fyure ta'limotlari bilan tanishgan chogimizda ularning g`oyalari to`liq sotsialistik bo`lmay, hali xususiy mulkni saqlab qolganliklari, kapitalistlarning sinf sifatida saqlab qolinishi va ularning ishlab chiqarish vositalaridan foydalanib, foyda olishlari mumkinligini kuzatamiz. Ouen sistemasi esa ulardan farq qilib, nafaqat sotsialistik qarashlarni rivojlantirdi, shu bilan birga ikkinchi yuqori faza bo`lmish kommunizmni ham tasvirladi.

Lekin Ouen ta'limoti ham qarama-qarshiliklar va tartibsizliklardan xoli emas edi. Chunki sinfiy munosabatlarning yetilmaganligi jamiyatni qayta qurish imkoniyatini bermas edi. Garchand Ouen ishchilar sinfining tutgan o`rnini to`g`ri tushunmagan bo`lsada, o`z g`oyalari bilan marksistik iqtisodiy ta'limotning vujudga kelishida alohida o`rin egallagan edi.

R.Ouen tashviqotlaridan ruhlangan klassik iqtisodchilar Smit va Rikardo ta'limotlari bilan yaqindan tanish bo`lgan va siyosiy iqtisodda ishchilar manfaatlarini birinchi bor ifoda etgan kishilar sotsialist-

rikardochilar edi. Ularning iqtisodiy g'oyalari Ouennikiga nisbatan ancha mukammal bo'lib, Rikardo ta'limotini ilmiy rivojlantirishga urindilar.

Sotsialistlar Rikardoning "qiymatning mehnat nazariyasi"ni chuqur o'rganib, uni mantiqiy nihoyasiga yetkazdilar. Ular mehnat bilan kapital o'rtasidagi ayirboshlashni mavjud qonunlarga zid deb fanda foydani ilmiy izohlash zarur deb ko'rsatdilar. Lekin o'zlari bunga haqiqiy ilmiy ta'rif bera olmadilar.

XIX asrning 20-30 yillarida sotsialist-rikardochilar ilk ishchilar harakatlari shakllanayotgan davrda katta ijobiy yutuqlarga erishdilar va iqtisodiy ta'limotlar tarixi fani rivojiga ma'lum hissa qo'shdilar.

XIX asrning o'rtalarida marksizm iqtisodiy ta'limoti vujudga keldi. Bu ta'limot bo'yicha kapitalizmning o'z davri uchun (avvalgi formatsiyalarga nisbatan ustunligi ijobiy tomonlari ko'rsatib berildi. Lekin bu jamiyatning kelajagi yo'q ekanligi, o'z o'rnini yangi jamiyatga bo'shatib berishi "isbotlandi"). qiymatning mehnat nazariyasi asosida ishchilarning ishlab chiqarish vositasidan mahrum qilinishi (yoki kapitalistlar tomonidan egallanishi) natijasida kapitalistlar qo'shimcha qiymat olish yo'li bilan doimo boyib borishi, ishchilarning "ekspluatatsiya qilinishi va qashshoqlashib borishi" qonuni ochildi.

Kapitalizm ichki qarama-qarshiliklarining chuqurlashuvi tufayli bozor mexanizmi ularni tartibga sola olmadi. Korxonalarining hajmi inqirozlar tufayli doimo o'sib borishi, firmalarning yiriklashuv tendensiyasi kapitalizm xususiyatidir. Ayrim odamlar tomonidan mulkning monopolizatsiyasi ro'y beradi, ishchi kuchi tovarga aylanadi, ommaning proletarlashuvi kuchayadi, ularning ko'pchiligida ishsizlik va boshqa negativ holatlar tufayli norozilik ortadi, oxir-oqibatda kapitalistik jamiyat yemiriladi. Bu jarayon dastlab eng rivojlangan bir qancha mamlakatlarda bir vaqtning o'zida ro'y beradi, deb bashorat qilindi. Yangi jamiyatda xususiy mulk o'rniga umumxalq mulkining ustun bo'lishi ko'rsatildi.

XIX asrning oxiri va XX asr boshida kapitalizmning monopoliyalashgan davrida leninizm ta'limoti yuzaga kelgan bo'lib, marksizm to'ldirildi va rivojlantirildi. Bu ta'limotga ko'ra kapitalizmning yemirilishi va inqilob nisbatan past rivojlangan, imperializm zanjirlari bo'sh bo'lgan ayrim mamlakatlarda ham ro'y berishi mumkinligi ko'rsatildi. Bu bashorat XX asr boshida qisman Rossiya, Mongoliya, II Jahon urushidan keyin bir qancha Yevropa, Osiyo va Amerika mamlakatlarida oqlandi. 70 yildan ortiq davom etgan "sotsialistik" jamiyat qurish tajribasi o'zini to'la oqlamadi. Ayniqsa, sof bozor munosabatlaridan voz kechish, davlat mulkining yetakchi bo'lib olishi va davlatning

iqtisodiyotga faol aralashuvi, xususiy mulk va xususiy savdoning inkor etilishi, yerga davlat monopoliyasi, erkin raqobatning musobaqa bilan almashtirilishi, baholarning yuqoridan qat'iy belgilanishi, planlashtirishning yuqoridan qat'iy joriy qilinishi, erkin tanlash huquqining cheklanganligi va boshqalar bozor munosabatlarining yangi shakli - ma'muriy-buyruqbozlik asosidagi iqtisodiyotni keltirib chiqardi, erkin bozorga zid iqtisodiyotni vujudga keltirdi. Oqibatda sobiq SSSR va boshqa "sotsialistik" deb atalgan mamlakatlarda iqtisodiy va siyosiy inqiroz ro'y berdi, ular parchalandi va bozor iqtisodiyoti yo`liga o'tishga majbur bo'ldi.

Asosiy tushuncha va iboralar

Nobozor iqtisodiy g'oyalar; assotsiatsiya; yacheyka; falanga; kaos; pamflet; xartiya; chortizm; Marksning qo'shimcha qiymat nazariyasi; kapitalizmning taqdiri; asosiy aylanma kapital; kapitalning organik tuzilishi; aholining absolut va nisbiy qashshoqlashuvi; kapitalizmning o'limi haqidagi g'oyalarning asossizligi; monopolistik kapitalizm; "sotsiolistik" deb atalgan g'oyaning tarixiy taqdiri.

Nazorat va mulohaza uchun savollar

- 1.Xayoliy sotsializm vujudga kelishidagi tarixiy shart-sharoitlar.
- 2.Xayoliy sotsializmning haqiqiy rivojlanish davri qaysi davrga to'g'ri keladi?
- 3.Xayoliy sotsialistlar adolatli jamiyatga o'tish yo'llarini qanday ko'rsatdilar?
- 4.Sen-Simonning iqtisodiy qarashlari haqida nimalarni bilasiz?
- 5.Sen-Simonning qanday asarlarini bilasiz?
- 6.Sen-Simon fransuz ma'rifatparvarlaridan nimasi bilan farq qiladi?
- 7.Sen-Simonning jamiyatning rivojlanish konsepsiyasi qanday edi?
- 8.Sen-Simon o'z asarlarida nimani tanqid qildi?
- 9.Sh.Furyening iqtisodiy qarashlari haqida nimalarni bilasiz?
- 10.Sh.Furye qaysi davrda yashadi va ijod etdi?
- 11.Sh.Furyening qanday asarlarini bilasiz va u bu asarlarida nimalarga e'tibor berdi?
- 12.Sen-Simon va Sh.Furyening iqtisodiy g'oyalari bir-biridan nimasi bilan farq qiladi?
- 13.R.Ouenning iqtisodiy konsepsiyasiga xos xususiyatlar nimalardan iborat?

- 14.R.Ouening qanday asarlarini bilasiz?
- 15.R.Ouen iqtisodiy qarashlarining xarakterli xususiyatlari nimalardan iborat?
- 16.Sotsialist-rikardochilar (J.Grey, T.Godskin, J.Brey)ning iqtisodiy qarashlariga xos xususiyatlar nimalardan iborat?
- 17.Sotsialist-rikardochilarning namoyandalari yashagan davrning ijtimoiy-iqtisodiy xususiyatlari.
- 18.Sotsialist-rikardochilarning qanday asarlarini bilasiz va ular bu asarlarda qanday g`oyalarni ilgari surdilar?
- 19.Sotsialist-rikardochilar qanday iqtisodiy masalalarga ahamiyat berdilar?
- 20.Iqtisodiy ta'limotlar tarixida sotsialist-rikardochilarning tutgan o`rni va ahamiyati.
- 21.Marksizm vujudga kelishining tarixiy shart-sharoitlari nimalardan iborat?
- 22.K.Marks va F.Engels iqtisodiy ta'limotining asosini nimalar tashkil etadi? qo`shimcha qiymat nazariyasi nima?
- 23.Ishchilar sinfining absolut va nisbiy qashshoqlanishi deganda nima tushuniladi?
- 24.Kapitalizm tuzumining o`tkinchi ekanligi nima bilan isbotlanadi?

Qayerga borishni bilishdan avval,
Qayerdan chiqqanligimizni bilmoq kerak.
U.Cherrhill'.

13-BOB. GERMANIYADAGI TARIXIY MAKTAB IQTISODIY FOYALARINING MOHIYATI

13.1.Germaniya tarixiy maktablarining o`ziga xos xususiyatlari

XIX asrning o`rtalarida ya'ni Germaniya yerlarini birlashtirib, yagona davlatga aylantirilish davrida klassik iqtisodiy maktabga muqobil yana bir yo`nalish "nemis tarixiy maktablari" yo`nalishi vujudga keldi.

Bu maktablar nafaqat tarixiy balki ijtimoiy-tarixiy yo`nalishni o`z ichiga olib, klassiklardan farq qilib,siyosiy iqtisod fani tadqiqot mavzuiga iqtisodiy va noiqtisodiy omillarni kiritdilar, shu bilan dastlabki

tadqiqotchilar sifatida ijtimoiy-iqtisodiy muammolarni turli xillarini ijtimoiy munosabatlarning umumiy yig`inida ko`rib chiqdilar

Barcha tarixiy maktablarning mualliflari klassiklarni tanqid qilishda bir fikrda edilar. Ular klassiklar abstraksiya va umumiy xulosalarga berilib kerakli fakt va kuzatishlarga e'tiborsiz qarashayotganliklarini, shuningdek iqtisodiy liberalizm negizlarini mutlaq holda ko`rsatayotganliklarini tanqid qilib voqelik haqqoniy tadqiq qilish maqsadga muvofiqdir deb hisoblaydilar.

Taniqli ingliz iqtisodchi olim Mark Blaug XIX asrning 60-yillarida Yevropa qit'asida klassik iqtisodiy maktabga muqobil nazariy maktablarning shakllanishini ta'minlaydigan haqiqiy intellektual inqiroz sezilmasdan turib, yagona tarixiy maktabgina o`zining muqobil modelini taklif qilganini alohida ta'kidlaydi (Влауг М. Экономическая мысль рет-роспектив. Дело ЛТД, 1994, стр, 275). Hqiqatdan ham tarixiy maktab nazariyotchilari XIX asr Germaniyasi taraqqiyotiga va ilm-fan rivojiga salmoqli hissa qo`shdilar. "Tarixiy usul" jozibasi keyingi avlod iqtisodchilari tomonidan Yangi tarixiy maktabning yaratilishiga sabab bo`ldi.

Lekin yangi davr albatta yangicha talablarni qo`yar edi. Bu talablarni F.List va keyinchalik tarixiy maktab vakillari hal etishga harakat qildilar. F.List o`z qarashlari bilan nafaqat iqtisodiy nazariyani rivojlantirishga intildi, balki endi rivojlanayotgan davlatning iqtisodiy siyosatini tubdan o`zgartirishga harakat qildi. Uning milliy xo`jalik sistemasi ilg`or nemis burjuaziyasi manfaatlarini ifoda etib, industrial rivojlanish yo`llarini izladi.

Milliy qalb, milliy xarakter, milliy taqdir - shu va shunga o`xshash tushunchalar XVIII asr oxiri va XIX asr boshlarida Germaniya jamoatchiligi fikriga singib kirmoqda edi. Tarixiy maktab vakillari tarixdan bo`lak yana nima milliy bo`lishi mumkin, degan fikrlarga asoslanib siyosiy iqtisoddan tarixiy usul o`rnini ko`rsatishga harakat qildilar. Ular milliy fan sifatida siyosiy iqtisod orqali tabiiy xususiyatlarga va xalq harakatlariga bog`liq holda rivojlanadigan milliy xo`jalikni o`rganishni o`z oldilariga maqsad qilib qo`ydilar.

13.2.F.Listning iqtisodiy qarashlari

Fridrix List (1789-1846 yy.) Janubiy Germaniyaning Reydingen shahrida boy hunarmand oilasida tug`ildi. U o`qishni 15 yoshda tugatib, hunarmandchilik ustaxonasida otasiga shogird bo`lib ikki yil ishladi. Key-

inchalik Vyurtemberg qirolligida turli lavozimlarda ishlab, bir vaqtning o'zida Tyubingen universitetini huquq mutaxassisligi bo'yicha tugatdi. 1817 yildan shu universitetning Davlat boshqaruvi amaliyoti kafedrasini professori bo'lib ishladi. List 28 yoshida liberal yo'nalishdagi taniqli publitsist, radikal burjua-demokratik islohotlarning qat'iy tarafdori sifatida tanildi. U 1847 yil Bryussel' shahrida bo'lib o'tgan iqtisodchilar kongressida o'zining aniq ehtirosli fikrlari, siyosiy yetukligi va kuchli notiklik qobiliyati bilan ko'pchilikning e'tiborini o'ziga qaratdi. List 1819 yilda Germaniya iqtisodiy birligini ta'minlash maqsadida "Savdo-sanoat ittifoqi"ni tuzdi.

F.List 30 yoshida Vurtemberg parlamenti a'zosi bo'lib, o'zining keng demokratik islohotlar dasturi bilan hukumatga murojaat qildi. Bunday siyosiy chiqish Listga qarshi kuchlar shakllanishiga sabab bo'ldi. Natijada u 1825 yilda Germaniyani tark etib, AQSHga doimiy yashash uchun ketdi. Dastlab u fermerlik bilan shug'ullandi, keyinchalik nemis gazetalarining muharriri bo'ldi hamda sanoat sohasida tadbirkorlik faoliyatini olib bordi. F.List Angliya sanoati bilan raqobat qiluvchi Germaniya va AQSHda sanoat rivojlanishi xususiyatlarini chuqur o'rganib, Amerika taraqqiyoti uchun iqtisodiy dasturni tayyorladi.

1832 yildan F.List Yevropaga qaytib AQSHning Leypsigdagi elchisi bo'lib ishladi. Shuningdek u Leypsig-Drezden temir yo'lini qurish maqsadida Germaniyada birinchi bo'lib hissadorlik uyushmasini tashkil etdi. F.List o'zining uchinchi va oxirgi emigratsiyasidan so'ng Parijda uch yil yashadi. U o'zining bor kuchini, idroki va iqtidorini iqtisodiy muammolarni keng o'rganishga qaratdi. Sanoat burjuaziyasi manfaatlarining ifodachisi bo'lgan F.List iqtisodiy birlik uchun birinchilar qatori maydonga chiqdi. U o'zining "Siyosiy iqtisodning milliy sistemasi" (1841) nomli asosiy asarida milliy siyosiy iqtisodni yaratish vazifasini o'rtaga qo'ydi. Mamlakatning ishlab chiqaruvchi kuchlari to'g'risidagi ta'limot unga asos bo'lishi kerak edi. F.List davlatning faoliyatini, dinni, ahloqni, ma'naviyatni va shu kabilarni ishlab chiqaruvchi kuchlar jumlasiga qo'shdi.

F.Listning ta'limotiga ko'ra, qiymatni ishlab chiqaruvchi kuchlar, "millatning ruhi" (toj-taxtning meros bo'lib qolishi, huquq, sud, armiya, politsiya va shu kabilalar) yaratadi.

F.List ta'limotida xo'jalik taraqqiyotining tarixiy bosqichlari to'g'risidagi g'oyalar katta o'rin egallaydi. U tarixiy taraqqiyotni beshta bosqichga: badaviylik, cho'ponlik, dehqonchilik, dehqonchilik-manufaktura, dehqonchilik - manufaktura - savdo bosqichlariga bo'ladi. Bunday bo'lishdan kuzatilgan maqsad Germaniyada sanoatning o'sishini

har tomonlama qo'llab-quvvatlash, bir yoqlama rivojlanishdan - qishloq xo'jaligining ustunligidan voz kechish kerak, degan fikrni isbotlashdan iborat edi.

F.Listning asosiy iqtisodiy asari Germaniyaning iqtisodiy rivojlanishi va savdo siyosati atrofidagi qizg'in tortishuvlarda alohida o'rin egallab, nemis iqtisodiy fikriga katta ta'sir ko'rsatdi. F.List o'zining g'oyalarini rivojlantirar ekan, Germaniyaning gullab-yashnashi sanoat taraqqiyoti orqali bo'lishi mumkinligini va shuning uchun uni chet el raqobatidan himoya qilish zarur ekanligini ko'rsatadi. Ushbu asar o'z davrida demokratik ziyolilar tomonidan qizg'in qabul qilinib, katta qiziqish bilan o'qildi.

Germaniyaga qaytgandan so'ng olim Augsburg shahrida yashab, ilmiy ishini davom ettirdi. U xuddi ana shu buyuk davlatchilik, shovinistik kayfiyatdagi asarlarini yaratib, nemis imperializmining dastlabki himoyachilariga yo'l ochib berdi. List urushlar va bosqinchilikning tarafdori bo'lib, dehqonchilik holatidan dehqonchilik-sanoat holatiga o'tishga ko'maklashadigan urushlarni yoqlaydi. U Janubiy-sharqiy Yevropadagi bo'sh yerlarni Germaniya bosib olishi zarur, deb hisoblaydi. List hayotining so'nggi yillarida Angliyaga bo'lgan o'z munosabatini o'zgartiradi, chunki u doim Angliyani Germaniyaning birlashishiga va sanoat rivojiga qarshi deb hisoblardi. Endi uning fikricha, Angliya Germaniyaning qit'a qo'shnisi hisoblangan Fransiya va Rossiyaga qarshi harakatlarda qo'llashi mumkin edi.

List iqtisodiy fanda klassik maktabni, ayniqsa uning yirik namoyandasi bo'lgan A.Smit iqtisodiyotini tanqid qiluvchi bo'lib faoliyat ko'rsatdi, lekin u klassik maktabning asosi bo'lgan qiymat va daromadlar nazariyasini mutlaqo tahrir qilmadi. Iqtisodiyotning bu kategoriyalari olimni qiziqtirmadi. Asosiy e'tibor iqtisodiy siyosatning asosiy masalalariga va ayniqsa tashqi savdo siyosatiga qaratildi. F.List Smit iqtisodiy sistemasini kosmopolitizmga ayblab, uni ayrim mamlakatlar xo'jalik rivojlanishining milliy xususiyatlarini ko'rmasdan, barchasiga umumiy "tabiiy" qonun-qoidalarni dogmatik ravishda majbur kiritilmoqda, deydi.

"Turli millatlar,- deb yozadi List, turli bosqichda bo'ladilar. Bunday sharoitda ular o'rtasidagi to'liq erkin savdo ayirboshlash qiymati nuqtayi nazaridan jahon xo'jaligi uchun ma'lum mavhum foydani keltirishi mumkin bo'ladi." Lekin bu holat qolgan mamlakatlar ishlab chiqarish kuchlari rivojiga to'sqinlik qiladi. U o'z konsepsiyasini ishlab chiqarish kuchlari nazariyasi deb yuritib, Smitning ayirboshlash qiymati nazariyasiga qarshi qo'yadi. Lekin shuni aytish zarurki, ishlab chiqarish kuchlari deganda List ijtimoiy sharoitlar majmuasini tushunadi va ularsiz millat

boyli bo'lmaydi, deb yozadi. Shuningdek u faqatgina qishloq xo'jaligi bilan shug'ullanadigan millat bir qo'l bilan mehnat qiladigan kishi kabidir, deydi. List ishlab chiqarish unumdorligini oshirishni proteksionizm tarbiyasi yordamida amalga oshirishni o'rtaga tashlaydi. Davlat sistemasidagi tadbirlar milliy ishlab chiqarishni chet el raqobatidan to'zini tiklab olguncha va teng raqobatdosh bo'lguncha himoya qilishi kerak deyiladi. Erkin savdoni amalga oshirishni esa u keyinroq, ya'ni hamma millatlar bir xil rivojlanish darajasiga yetgunicha qoldirishni tavsiya qiladi. Hozirgi davrga kelib Listning bunday qarashlarining ayrimlari dolzarb bo'lib, hayotda o'z o'rnini topmoqda. Masalan, millatning boy, kudratli bo'lib borishi uning qanchalik ko'p sanoat mahsulotini eksport qilishi bilan va kam mahsulotni import qilishi bilan belgilanadi. Bu o'rinda Yaponiya tajribasini ko'rsatishimiz kifoyadir. Bu davlat so'nggi yillarda tez iqtisodiy rivojlanish hisobiga, ya'ni tashqi savdoni to'g'ri yo'lga qo'yganligi uchun rivojlangan mamlakatlar qatorida oldingi o'ringa chiqib oldi. Listning iqtisodiy nazariyasi asosiy masalalardan hisoblangan kapitalizm taraqqiyoti doirasida o'z tarixi va xo'jaligining xususiyatiga ko'ra jahon hamjamiyatining so'nggi qatorlaridan o'rin olgan mamlakatlarning iqtisodiy qoloqligini bartaraf etish yo'lidagi dastlabki urinish edi. Hozirgi davrda milliy sanoatni rivojlantirish uchun harakat qilayotgan yosh, rivojlanayotgan mamlakatlarning List ta'limotiga katta e'tibor berayotganliklari tabiiy holdir. Chunki ularning oldida jahon bozorida hukmronlik qilayotgan rivojlangan mamlakatlar monopoliyasi sharoitida o'z sanoatlarini himoya qilish vazifasi turibdi.

Germaniyada tarixiy maktablar shakllanishi va evolutsiyasini ilmiy-iqtisodiy adabiyotda uch asosiy davrga ajratiladi. Birinchi davr XIX asrning 40-60-yillarini o'z ichiga olib "Eski tarixiy maktab" yoki oddiygina "Tarixiy maktab" davri deb nomlanadi. V.Rosheo, K.Knis va B.Gildebrand bu davrning asosiy mualliflaridir. Ikkinchi davr XIX asrning 70-90 yillariga to'g'ri kelib "Yangi tarixiy maktab" davri deb nomlanadi. G.Shmoller va L.Brentano bu davrning asosiy ijodkorlaridir. Uchinchi davr XX asrning 30-yillarigacha davom etib "Eng yangi tarixiy maktab" davri yoki qisqacha "ijtimoiy yo'nalish" nomini oldi. V.Zombart va M.Veberlar uning asosiy mualliflari edilar. Biz ushbu maktablar namoyondalarining qarashlarini o'rganishdan boshlaymiz. "Yangi tarixiy maktab" va "ijtimoiy yo'nalish"ni esa ularning ko'pgina qarash va fikrlarining yaqinligi sababli birgalikda ko'rib chiqamiz.

13.3. Tarixiy maktab (V.Rosher, K.Knis va B.Gildebrand)

F.List tarixiy maktab o`tmishdoshi (salafi) bo`ldi. Shu maktabning o`zi XIX asrning 40-yillarida vujudga keldi. Uning namoyandalari siyosiy iqtisodning yagona nazariyasi bo`lishi ehtimolining o`zini rad etdilar. Ular barcha kapitalistik mamlakatlar uchun umumiy bo`lgan obyektiv iqtisodiy qonunlarni pisand qilmadilar. Tarixiy maktab abstrakt usulini rad qilib, uni oshkora empirizm (amaliy hayotga moyillik) bilan almashtirdilar. Iqtisodiy subyektivizm bu maktabning o`ziga xos xususiyatidir.

Tarixiy maktab usulining mana shu hamma xususiyatlari shu bilan izohlanadiki, bu maktab namoyandalari hatto vulgar - madhiyabozlik nusxasidagi siyosiy iqtisodning ham nazariy asoslarini tugatish uchun jon-jahdlari bilan kurashdilar. Bu maktab nazariyotchilariga F.List ta'limoti kuchli ta'sir o`tkazdi. Biz buni quyidagi holatlarda sezishimiz mumkin:

1. Tarixiy maktab vakillari siyosiy iqtisodni xo`jalik rivojlanishining umumiy qonunlarini o`rganadigan fan deb emas, balki davlatning yetakchilik rolini e'tirof etgan milliy xo`jalik haqidagi fan deb hisobladilar;

2. Ular klassik maktabga va unga ergashuvchilarga tanqidiy yondashdilar, abstraksiya usuliga qarshi chiqdilar;

3. Ular mamlakat iqtisodiy rivojlanishini bosqichma-bosqich olib borish konsepsiyasiga asoslandilar.

Lekin tarixiy maktab vakillari Listdan ilgarilab borib, siyosiy iqtisodda alohida tarixiy usulni yaratdilar. Tarixiy maktabning g`oyalari tobora tushunarli bo`lib boradi, chunki bu iqtisodiy ta'limotlarning negizlari Angliyadagi rikardochilar va Fransiyadagi Sey maktabi qarashlariga yaqin turadi. Shuningdek ular iqtisodiy fan markazida ma'naviy va psixik murakkab, milliy va tarixiy xususiyatli konkret kishi bo`lishini istar edilar. Shu asosda iqtisodiy fanning asosiy yo`nalishini tarix, etika, huquq, psixologiya va etnografiya fanlariga almashtiradilar, ya'ni jamiyat iqtisodiy taraqqiyotining obyektiv qonunlarini bilishni rad etadilar.

Iqtisodiy ta'limotlar tarixi fanida tarixiy maktabni uch taniqli olimlar: Rosher, Knis va Gildebrandlarnng ijodi bilan bog`lab o`rganilsada, bu yo`nalishda yana boshqa ko`pgina olimlar ham ish olib borganliklarini aytishimiz zarurdir. Shunday bo`lsa ham, bu professorlar tarixiy maktabning asosiy namoyandalari bo`lib, iqtisodiy nazariyaga katta hissa qo`shdilar.

Gettingem va Leypsig dorilfununlarining professori Vilgelm Georg Fridrix Rosher (1817-1894) Germaniyadagi tarixiy maktabning asoschisi hisoblanadi. 1843 yilda u "Tarixiy usul nuqtayi nazaridan siyosiy iqtisod kursining qisqa asoslari" kitobini chiqardi. Iqtisodiy qonunlarning obyektivligini rad qilish bu ta'limotning o`zagidir. V.Rosher ijtimoiy iqtisodiyotning umumiy qonuniyati yo`q, balki faqat iqtisodiy omillar taraqqiyotininggina qonunlari bor, deb da'vo qilgan edi. Siyosiy iqtisod millat oldida burch tuyg`usiga ega bo`lgan ma'naviy fandır. V.Rosher siyosiy iqtisod predmetini ta'riflashda Listning sistemasini to`la-to`kis qabul qilib olib, jamiyat asta-sekin rivojlanadi deb hisobladi va sinfiy kurash mavjudligini inkor etdi. Rosher urushning madhiyachisi edi, u urushni tabiiy holat deb hisobladi va Germaniyani mustamlakalar va ta'sir doiralarini bosib olishga chaqirdi.

Rosher tarixiy fiziologik deb ataladigan usulni ishlab chiqdi. Bu usul kapitalizm taraqqiyotining prusscha yo`lini, unga xos bo`lgan feodal sarqitlarni (dehqonlarning yer egalariga bo`ysunishi, xunarmandlarning uyushmalariga va tabaqalariga xos cheklashlarini) tarixan oqlashdan va ko`klarga ko`tarib maqtashdan, faktlarni to`plashdan va shu faktlarni tarixiy o`xshashliklar asosida izohlashdan iborat.

O`zining nazariy qoidalarida Rosher qiymatni iste'mol qiymatidan (foydalilikdan) iborat deb bildi, kapital deganda unumli iste'mol uchun mo`ljallangan har qanday mehnatni tushundi. J.V.Seyning ishlab chiqarishning uch omili nazariyasini V.Rosher tarixiy usul pozitsiyalarida turib talqin etdi. Foydani kapitalistlar mehnatining natijasi deb e'lon qilib, daromadlarni taqsimlashda uyg`unlik hukmronlik qiladi, tenglik esa iqtisodiy taraqqiyot omili bo`lib xizmat qiladi deb hisobladi. Iqtisodiy kategoriyalarni talqin etishda Rosher aslida odamlarning buyumga bo`lgan munosabatini ko`rdi. Garchi u klassik maktab qoidalarini o`zgartirgan bo`lsa ham, ammo rasman hali bu maktabning merosi bilan aloqani uza olmagan edi. Uning izdoshlari va maslakdoshlari undan ilgarilab ketishdi.

Tarixiy maktab g`oyalarini Karl Knis (1821-1892) jon-jahdi bilan o`rgandi. 1853 yilda uning "Tarixiy usul nuqtayi nazaridan siyosiy iqtisod" kitobi bosilib chiqdi. Bu kitobda u mazkur maktabning qarashlarini himoya etish va muntazamlashtirishga harakat qildi. K.Knis alohida iqtisodiy qonunlar yo`q, faqat doimo va hamma joyda amal qiladigan tabiiy qonunlar bor deb da'vo qildi. Shunga asoslanib u xususiy mulkchilik va kapitalizmning abadiyligi to`g`risida xulosa chiqardi.

Knis siyosiy iqtisodni tarixiy usul pozitsiyalarida turib tez qayta qurish mumkinligini asoslamoqchi bo`ldi. Uning fikricha, siyosiy iqtisod

faqat iqtisodiy xodisalarni tasvirlab berishi mumkin, u nazariy umumlashmalarni berishga qodir emas. Knis iqtisodiy xodisalarni bilib olish xodisalari deb statistika va tarixiy bayonni tan oldi. U iqtisodiy siyosatga katta ahamiyat berdi. Bu siyosatni amalga oshirish uchun turli xalqlarning iqtisodiy turmushiga oid kuzatuvlardan olingan aniq-ravshan shart-sharoitlarni bilish zarurligini uqtirdi. Knis millat turmushining iqtisodiy sharoitlari uchun individ (shaxs), jamiyat va davlatning mas'uliyatini eklektik (qorishma) tarzda birlashtirmoqchi bo'ldi, pulni talqin etishda metallchilar konsepsiyasi pozitsiyasida qoldi.

1848 yilda Bruno Gildebrand (1812-1878) "Hozirgi zamon va kelajakning siyosiy iqtisodi" kitobini e'lon qildi. Bu kitobda u F.Engelsning "Angliyada ishchilar sinfining ahvoli" asariga qarshi chiqdi. B.Gildebrand kapitalizm ishchilar sinfining ahvolini yaxshilaydi va bu tuzumga qarshi kurashdan ma'no yo`q, deb hisoblaydi. B.Gil'debrand iqtisodiy xodisalarni tadqiq qilishning o`z tarixiy usulini ilgari surdi, bu usul jamiyat tizimining iqtisodiy qonunlarini tahlil etishga statistika va tarixiy ma'lumotlarni yuzaki tarzda to`plashni qarama-qarshi qo`ydi. U qiymatni foydalilikdan iborat deb bildi va xususiy mulkchilikning himoyachisi bo`lib maydonga chiqdi. Xususiy mulkchilikni har qanday ta'na qilishni tarixiy qonuniyatlarni halokatli ravishda buzish deb ta'rifladi.

B.Gildebrand taklif etgan insoniyat taraqqiyotining sistemasi natura, pul va kredit xo`jaligini o`z ichiga oladi. U ayirboshlash konsepsiyasiga asoslanib ish tutadi va ishlab chiqarish vositalarining bu xarakterini tan olmaydi, holbuki uning xarakteri iqtisodiy formatsiyaning ijtimoiy tabiatini va jamiyatning sinfiy tuzilishini xizmatini tashkil qildi. 1861 yilda B.Gil'debrand Germaniyaga qaytib, hayotining oxirigacha Yen universitetida faoliyat ko`rsatdi. U o`z asarlarining maqsadi qilib millat xo`jalik rivojlanishi qonunlarini o`rganishga e'tiborni qaratdi, turli xalqlar iqtisodiy tarixini o`rganishda taqqoslash usulini qo`llash zarurligini ko`rsatdi.

13.4. Yangi tarixiy maktab va "ijtimoiy yo`nalish"

XIX-asrning ikkinchi yarmida ham Germaniyada iqtisodiyot fani tarixiy usul asosida rivojlanmoqda edi. Nemis iqtisodchilari bundan avvalgi davrda iqtisodiy adabiyotda vujudga kelgan an'analarni davom ettirib, kuchaytirdilar. Ular Germaniya ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotining o`ziga xosligini aks ettirib, feodalizm sarqitlarining uzoq vaqtdan beri saqlanib kelayotganligini keskin tanqid qildilar. Shu davr Germaniya

iqtisodiy tadqiqotlarida Yangi tarixiy maktab yetakchi o`rinlardan birini egallar edi. Ushbu maktabning yetakchi olimlari, Gustav Schmoller (1838-1917) bo`lsa, Lun Brentano (1844-1931), Verner Zombart (1863-1941), Maks Veber (1864-1921) o`zlarining ijtimoiy yo`nalishlari bilan "Yangi tarixiy maktab" ning ilmiy ishlarini davom ettirdilar edilar.

G.Shmoller

Berlin universiteti professori **Gustav Schmoller** o`zining "Xalq xo`jaligi to`g`risidagi umumiy ma`lumot asoslari" (1900-1904) nomli asosiy iqtisodiy asarida tarixiy maktabning asosiy vakillari V.Rosher va B.Gil'debrandning asosiy qoidalari va usullarini yanada rivojlantirdi. Bu iqtisodiy amaliyotdan uch xil faoliyat turini: xususiy xo`jalik, davlat xo`jaligi va diniy xo`jalikni alohida ajratib ko`rsatadi. Birinchisida xususiy manfaat, ikkinchisida jamiyat, ijtimoiy manfaat va uchinchisida xayr-ehson asosiy deb belgilanadi. Umuman, G.Shmollerning qarashlariga davlatning belgilovchilik, yetakchilik rolini ko`rsatish xosdir. G.Shmoller marksizmga qarshi kurashib, ijtimoiy va sinfiy muammolarni siyosiy iqtisoddan chiqarib tashlab, uni xalq xo`jaligi tarixi faniga aylantirishga urindi. U faktlarni va statistika manbalarini o`rganish, xalq xo`jaligidagi xodisalarni bayon etib berishni siyosiy iqtisodning bosh vazifasi deb hisoblaydi.

G.Shmoller umuman xalq xo`jaligi o`zgarishsiz qolaveradi. degan fikrga asoslanib, uning ayrim bo`g`inlarida juz'iy o`zgarishlar bo`lishi haqidagina gapirish mumkin, deb hisoblaydi. Tadqiqotlarning qat'iy rad etilayotgan abstrakt usuliga qarama-qarshi qo`yilgan empirizm (nazariy mashg`ulotlardan ko`ra amaliy faoliyatga ko`proq moyillik) olim va uning izdoshlariga xos xususiyat edi.

G.Shmoller iqtisodiyotda odob-huquq omilini belgilovchi omil deb hisoblab, har bir xalqning hayot tarzi odob qoidalarida, xo`jalik huquqida o`zining asosiy ifodasini topadi, deb ta'kidlaydi. Yangi tarixiy maktab iqtisodchilari xo`jalik turmushida burjua-pomeshchik davlati hal qiluvchi rol o`ynaydi deb bilar edilar. Ular Germaniyada kuchli milliy davlat tashkil etilishi tarafdori edilar.

Yangi tarixiy maktabning namoyandalari "Sinfiy inoqlik" g`oyalarini ishlab chiqib, targ`ib qildilar. G.Shmoller tomonidan tuzilgan "Ijtimoiy siyosat uyushmasi"ning faoliyati shu maqsadga xizmat qilar edi. Uning yetakchi nazariyotchilari universitet professorlari bo`lib, ularning dasturlari "kafedr-sotsializm" (kafedradagi sotsializm) deb atalar edi. Ushbu dasturdagi boshlang`ich ta`limni majburiy kiritish, bolalar, o`smirlar

va ayollar mehnatini davlat tomonidan tartibga solish, ishchilarni kasallik va baxtsiz xodisalardan sug`urta qilish, qarilik va mehnat layoqatlarini yo`qotgan chog`ida nafaqa to`lash kabi islohotchilik g`oyalari sotsial-demokratlar orasida ham keng yoyildi.

Germaniyada Luno Brentano ham asosiy nazariyotchilardan hisoblanib, "Yangi tarixiy maktab" ning liberal qanotiga boshchilik qildi. O`zining "Klassik siyosiy iqtisod" (1888y.), "Tarixda ahloq-odob va xalq xo`jaligi"(1894y.) nomli asosiy asarlari bilan iqtisodiy fan taraqqiyotiga katta xissa qo`shdi. L.Brentano G.Shmoller kabi iqtisodiyotda ahloq va huquq omillari belgilovchi rol o`ynaydi deb hisoblab ishlab chiqarish va uning tabiiy va ijtimoiy jihatlariga e`tibor bermaydi. U ayriboshlash konsepsiyasining tarafdori bo`lib realizitsiya va ayriboshlash sharoitlarining o`zgarishi xo`jalik turmushida va ishlab chiqarish shakllarida belgilovchi ahamiyatga ega bo`ladi deb hisoblaydi.

L.Brentano liberal kapitalistlarning manfaatlarini ifodalab, nemis ishchilar sifining inqilobiy-siyosiy chiqishlariga qarshi edi. U o`zining liberal "ijtimoiy inoqlik" deb nomlangan islohotlar dasturida ingliz tredyunionlari (kasaba uyushmalari) tajribalaridan keng foydalanishni taklif qiladi. Jumladan, kasaba uyushmalari fabrika qonunlari yordamida ishchilar o`rtaga tashlagan talablarni qondirishda foydalanish bilan birga uy joy qurilishi va matlubot kooperatsiyalarida ham turli masalalarni hal etishda keng foydalanishlari zarur deb hisoblaydi.

L.Brentano ham davlat sotsializmi g`oyalarini o`z holicha talqin qilib toboro keng tus olayotgan ishchilar harakatlarini ma`lum darajada jilovlashga harakat qilar edi.

Lekin Brentano timsolida Yangi tarixiy maktab o`zining yuksak cho`qqilariga ham hali yetgani yo`q edi. Uning ijtimoiy to`qnashuvlarning oldini olishga qaratilgan "sinfy inoqlik" nazariyasi islohotchilik oqimidagi ijtimoiy maktablar, institutsionalizm yo`nalishi uchun asosiy manba rolini o`ynadi, xolos.

G.Shmollerning shogirdi Verner Zombart ham Yangi tarixiy maktabning asosiy vakillaridan edi. Berlin universitetining professori Zombart o`zining K.Marksga yaqinligini ko`rsatish maqsadida "Hozirgi zamon kapitalizmi" kitobida "Meni Shmollerdan K.Marks ajratib turadi", deb yozgan edi. U K.Marksning olimligini uning revolutsionligidan ajratishga urinib, marksizm asoschisi ta'limotidagi mana shu ikki negizning bir-biriga zidligi to`g`risidagi fikrni ko`tarib chiqdi. Shuningdek, markscha siyosiy iqtisodning iqtisodiy kategoriyalarini haqiqiy mazmundan mahrum etib, o`z holicha ta'rifladi. Chunonchi, qiymatning mehnat nazariyasi

"ishning g'oyasi" deb e'lon qilindi va fikran mantiqiy bir ishdan iborat deb ko'rsatildi. Zombart ishlab chiqarishning uch omili xususidagi nazariyaning tarafdori bo'lib (kapital, mehnat, yer), antagonistik ziddiyatlar va iqtisodiy inqirozlarning muqarrarligini inkor etdi. U o'z asarida ijtimoiy-iqtisodiy formatsiyalar to'g'risidagi ta'limotni va ayniqsa proletariat diktaturasi nazariyasini inkor qildi. Marksizm nazariyasiga Zombart sotsial pluralizm (lotincha pluralis - ko'pfikrlilik) deb atalgan konsepsiyani qarama-qarshi qo'ydi. U jamiyatning taraqqiyoti sotsializm sari borayotgani yo'q, balki xo'jalikning ko'pgina eski va yangi shakllarini o'z ichiga oladigan murakkab iqtisodiy sistema sari boryapti, deb ko'rsatdi. So-sial pluralizm konsepsiyasi Zombartning fikricha, jamiyat haqiqiy taraqqiyotga mos ravishda kapitalizm hayotining mustahkamligi va uzoq davom etishini isbotlashi kerak edi.

Zombartning iqtisodiy qarashlari bora-bora reaksiyon tus olib ketdi. I Jahon urushi yillarida u ochiqdan-ochiq militarizm va shovinizm tomonidan turib, Germaniya imperializmining mafkurachisiga aylandi. Uning asarlari esa nemis fashizmi mafkurasining shakllanishiga ko'maklashdi. Ayniqsa, "Nemis sotsializmi" (1934) kitobida Zombart gitlerizmni oshkora maktab yozdi, fashizmning inson zotiga nafratdan iborat doktrinasi barcha bandlari bilan birdam ekanligini bildirdi. Uning fashizmga yaqinligi Yangi tarixiy maktab vakillari orasida yagona jiddiy kamchilik edi.

Maks Veber

Maks Veber har tomonlama ma'lumotli va ko'pqirrali olim edi. U falsafa, tarix, sotsiologiya va iqtisodiyot fanlarining rivojiga katta hissa qo'shdi. Uning ijodida tarixiy maktab o'zining eng yuqori pog'onasiga ko'tarildi. M.Veber hammadan ko'proq darajada noto'g'ri fikrga asoslangan millatchilik va bir taraflama "tarixiy usul"dan ozoddir. Uning ijodida hech qanday qiyinchiliksiz xalqlarning iqtisodiy hayotining rivojlanish ykllaridagi qiyinchiliklarni yengib, milliy xususiyatlar va an'analar orqali konkret tarixiy sharoitlar, milliy xarakterlar va ularning madaniyati qandaydir umumiy qonun asosida belgilanadi, degan fikrni ko'rish mumkin. O'zining dastlabki asarlarida M.Veber tarixiy fanlarga faqat bayonchilik yetarli emasligini ko'rsatdi. U yuksak benuqson tiplar konsepsiyasini ilgari surdi. Yuksak va benuqson tip - bu o'z mohiyatiga ko'ra olim shakllantirgan konkret faktlar va u yoki bu xalqning tarixiy rivojlanish jarayonlarini

tushuntirib berishi uchun tuzadigan muayan sxemasidir. M.Veberning XV-XVI asrlarda Yevropaning xo'jalik burilishiga deformatsiyaning ta'siri sohasidagi izlanishlari fanda juda katta iz qoldirdi. Bu izlanishlarning markazida "Protestant etikasi va kapitalizm ruhi" asari turadi. Ma'lum ma'noda Veber Zombart amalga oshira olmagan ishni, ya'ni fundamental tarixiy-iqtisodiy asarini yaratdi. Bu kitob sayohatchining kelajak haqidagi yozuvlari emas, balki kosmosdan turib kuzatishi edi.

XULOSA

F.List va tarixiy maktab namoyandalari o'z asarlari va uslubiyatlari bilan Germaniyada iqtisod fanining rivojlanishiga katta hissa qo'shdilar. List asarlarining betakrorligi va ilmiy ahamiyati xo'jalik siyosiy muammolarini chuqur tahlil qilishda hamda kam rivojlangan mamlakatlarning iqtisodiy rivojlanish qiyinchiliklarini oldindan ko'rsatib berishda o'z o'rnini topadi. F.Listning traktati to'rtta asosiy kitobdan iborat bo'lib, "Tarix", "Nazariya", "Sistemalar" va "Siyosat" deb nomlanadi. Birinchi kitobda u Yevropa xalqlarining iqtisodiy tarixini o'rganib, zarur xulosalar chiqaradi. Ikkinchi kitob olimning iqtisodiy qarashlarining nazariy asoslarini ko'rsatib beradi. Uchinchi kitobda List siyosiy iqtisodning bir nechta sistemalarini ko'rib chiqadi. Jumladan, merkantilistlar, fiziokratlar sistemalari bilan bir qatorda sanoat sistemasi mavjudligini ko'rsatib o'tadi.

F.List xo'jalik rivojlanishini, ya'ni taraqqiyotining turli bosqichlarini ko'rsatar ekan, umumiy qonuniyatlarni e'tibordan chetda qoldiradi. Lekin u o'z qarashlarini tarixiy-geografik, milliy sharoitlardan kelib chiqqan va hamma uchun umumiy bo'lgan holatlarni tasdiqlovchi manbalarni aniq ko'rsatib o'tdi. Shuningdek, milliy sanoat, millatning sanoat tarbiyasi va ayniqsa tashqi savdo taraqqiyoti muammolari keng ilmiy tahlil qilindi.

F.List tomonidan bir davrning o'zida turli mamlakatlar teng rivojlanishi mumkin emasligining ilmiy asoslanishi katta ahamiyatga ega bo'ldi.

Tarixiy maktab olimlari iqtisodiy fan rivoji yo'lida ko'p ishlarni amalga oshirdilar. Ular o'z asarlarida tarixiy va statistika manbalarini keng qo'llagan bo'lsalar-da, ayrim hollarda yuzaki bayonchilikni ham uchratishimiz mumkindir. Lekin shuni aytish zarurki, B.Gil'debrandning "Hozirgi zamon va kelajakning siyosiy iqtisodi" va K.Knisning "Tarixiy usul nuqtayi nazaridan siyosiy iqtisod" nomli kitoblari nashr qilinishi

iqtisodiy ta'limotlar tarixida tarixiy maktab o`rnini mustahkam belgilab berdi.

Ushbu maktabning "tarixiy" usuliga xos xususiyatlarni V.Rosher quyidagicha belgilaydi:

1. Xalqlar iqtisodiy masala deganda nimani tushunadi? Ular iqtisodiy sohada nimalarga erishganliklarini amalda ko`rsatish;

2. Faqat zamonaviy iqtisodiy munosabatlarni kuzatish bilan cheklanmaslik;

3. Barcha xalqlarga xos iqtisodiy xodisa va harakatlarni taqqoslab tanqid qilish. Bu sohada ayniqsa qadimgi xalqlarga e'tibor berish;

4. Iqtisodiy muassasalarni maqtamaslik va haqorat qilmaslik, chunki ulardan ayrimlarigina barcha xalqlar uchun foydali yoki zararlidir.

Shunday qilib, tarixiy maktab vakillari tarixiy rivojlanish, evolutsiya va bosqichlar ketma-ketligini e'tirof etib, iqtisodiy qonunlarni e'tibordan chetda qoldirdilar.

Tarixiy maktab faoliyati barcha kamchiliklardan qat'i nazar katta e'tiborga loyiq bo`ldi. Bu maktabning o`ziga xos usulini nemis iqtisodchilarining keyingi avlodi o`z ijodi bilan davom ettirdi.

XIX asrning 70-yillarida iqtisodiy ta'limotlar tarixi fanida bir nechta nazariy maktablar vujudga keldiki, ular o`z maqsad, vazifalari va uslubiyatlari bilan o`zaro farq qilar edilar. Germaniyadagi yangi tarixiy maktab ham xuddi ana shunday ya'ni yangi yo`nalishni ilmiy asoslashga harakat qilgan va klassik nazariyotchilarni ayovsiz tanqid qilgan nazariy maktablardan biri edi. Ushbu maktab iqtisodchilari klassiklar fikricha qarshi iqtisodiy qonunlarning nisbiy ekanligi, tarixiylik nuqtayi nazaridan vaqtincha ekanligini hamda itimoiy va tabiiy faktorlarga mos ravihda shartli ekanligini ko`rsatib berdilar. Shuningdek klassiklarning "iqtisodiy inson" g`oyalari ham tanqid qilinib, undagi insonlarning xo`jalik faoliyati - xulqiga xos kechinmalari (ijtimoiy manfaat, oilaviy g`amxo`rlik, mehribonlik, burchni his etish, urf-odatlar va boshqalar) e'tibordan chetda qolmaganligini alohida ta'kidladilar. Va nihoyat, ular klassik maktabga xos bo`lgan abstraksiya va deduksiya uslublaridan keng foydalanish o`z navbatida ilmiy kuzatish va induksiya uslublaridan yetarli foydalanmaslikka asosiy sabab ekanligini ko`rsatib berdilar. haqiqatan ham, yangi tarixiy maktab olimlari qo`llagan va iqtisodiyot fanidagi yangicha tarixiy usullar ushbu maktab erishgan ijobiy yutug`larga asosiy sababchi edi. Chunki bir qancha marotaba nashrdan chiqqan fundamental tarixiy-iqtisodiy monografiyalar na faqat oddiy ilmiy ishlar sifatida, balki

bu izlanishlar natijasi, qator ijtimoiy-iqtisodiy muammolarni hal etishda o`z o`rnini topdi.

Shu o`rinda taniqli iqtisodchi olim Ya.S.Yadgarovning yozishicha, tarixiy maktab xo`jalik hayoti evolutsiyasini ilmiy o`rgangan yangi tarixiy maktabning o`tmishdoshi bo`lgan bo`lsa, o`z navbatida bu maktab hozirgi zamon iqtisodiyot fanidagi institutsional yo`nalish ya'ni amerika ijtimoiy-institutsional maktablari shakllanishiga ijobiy ta'sir ko`rsatgan edi (Ядгоров А.С история экономических учений. М., 1999,с.149).

Asosiy tushuncha va iboralar

Tarixiy maktab; F.List; millatning ruhi; iqtisodiy ta'limotlar tarixida tarixiy usul; yangi tarixiy maktab; davlat sotsializmi; benuqson tiplar; pluralizm.

Nazorat va mulohaza uchun savollar

1.XIX asrning o`rtalarida Germaniyaning iqtisodiy rivojlanishi xususiyatlarini aytib bering.

2.F.Listning hayoti va ijodi haqida nimalarni bilasiz?

3.F.List iqtisodiy ta'limotlar tarixi fanida qaysi yo`nalishga asos soldi?

4.F.Listning asosiy iqtisodiy asari qanday nomlanadi va unda ko`tarilgan bosh mavzu nimalardan iborat?

5.F.List ta'limotida xo`jalik taraqqiyotining tarixiy bosqichlari qanday ifodalanadi?

6.Tarixiy maktabning asosiy vakillari kimlar? Ular haqida ma'lumot bering.

7.V.Rosherning asosiy iqtisodiy asari, uning uslubiyati nimalardan iborat?

8.K.Knisning tarixiy maktab rivojiga qo`shgan hissasi va uslubiyatini tushuntirib bering.

9.B.Gildebrand taklif etgan insoniyat taraqqiyotining sistemasi qaysi xususiyatlari bilan ajralib turadi?

10.Tarixiy maktabning iqtisodiyot fani rivojiga qo`shgan hissasi va yo`l qo`ygan kamchiliklari haqida gapirib bering.

11.XIX asrning 70-yillarida shakllangan qaysi nazariy maktablarni bilasiz?

12. Bu davrda marksistik ta'limotga qarshi yangicha ilmiy tahlilni maydonga tashlagan olimlar kimlar?

13. Yangi tarixiy maktab asoschilari haqida nimalarni bilasiz?

14. G. Schmoller va L. Brentanoning iqtisodiy mavzudagi asosiy asarlari va uslubi haqida gapirib bering.

15. Ijtimoiy-siyosat uyushmasining asosiy vazifalari nimadan iborat?

16. V. Zombart va M. Veberning asosiy iqtisodiy asarlari qaysilar?

17. Eng yangi tarixiy maktab yoki ijtimoiy yo`nalish nazariy maktabining asosiy xususiyatlari nimalardan iborat?

18. Germaniyada shakllangan va XIX-XX asrlarda yangi yo`nalishlarni iqtisodiy ta'limotlar tarixi faniga olib kirgan nazariy maktablarning tutgan o`rni va ahamiyati haqida gapirib bering.

TO`RTINCHI QISM

XIX ASR OXIRI - XX ASRLARDAGI IQTISODIY TA'LIMOTLAR

Oldingdan oqqan suvning qadri yo`q.
Maqol.

14-BOB. MARJINALIZM. IQTISODIY TA'LIMOTLARDA NEOKLASSIK YO`NALISHNING SHAKLLANISHI

14.1. Marjinalizmning umumiy ta'rifi va rivojlanish bosqichlari

XIX asrning ikkinchi yarmi XX asrning boshlarida iqtisodiy ta'limotlarning rivojlanishi (evolutsiyasi) kapitalizm iqtisodiyotida uning siyosiy ustqurmasida yuz berayotgan tub siljishlarni aks ettirar edi. XIX asrning so`nggi chorasida erkin raqobatning monopoliyaga aylanishi iqtisodiyotdagi eng muhim xodisa bo`ldi. Bu jarayon kapitalizm ziddiyatlarning, ayniqsa mehnat bilan kapital o`rtasidagi ziddiyatlarning chuqurlashuvi va keskinlashuvi bilan ayni bir vaqtda ro`y berdi. XIX asrning 70-yillaridan boshlab qiymat nazariyasi va uni ilmiy tahlil qilishda ham chinakam inqilobiy o`zgarish yuz berib aynan shu davrda Yevropaning bir nechta mamlakatlarida turlicha nazariy maktablar shakllandi. Ushbu maktablar yaratgan iqtisodiy ta'limot fanda "marjinalizm" ta'limoti, deb nomlanib XX asrning 30-yillarigacha o`z mavqeini saqlab turdi.

Marjinalizm fransuzcha "marginal" so`zidan olingan bo`lib "eng yuqori", (chegaraviy)degan ma'noni bildiradi.

Bu boradagi o`zining ilk fikrlarining U.Stenli Jevons 1862yilda Britaniya fanlarini rivojlantirish Assotsiatsiyasida qilgan "Siyosiy iqtisodning umumiy nazariyasi haqida qisqacha bildirish"nomli ma'ruzasida bayon etgan edi. 1871yilda esa U.Jevons yangi nazariyasini ilmiy asoslashga bag`ishlangan fundamental asar bo`lgan "Siyosiy iqtisod nazariyasi"nomli kitobini Angliyada nashr qildirdi. Aynan mana shu yili 1871yilda Avstriyada Karl Mengerning "Siyosiy iqtisod asoslari"nomli kitobi ham e'lon qilindi.Bu kitobda ham xuddi mana shu "eng yuqori foydalilik "nazariyasi tahlil qilinib matematik formula va teoremlarsiz ilmiy jihatdan asoslab berildi.

1874 yilda Shveysariyada Leon Valrasning "Sof iqtisodiyot fani elementlari"nomli kitobi nashrdan chiqdi. Bu kitobdagi iqtisodiy nazariya

to'liq ravishda matematik jihatdan rivojlantirildi. Shunday qilib yangi yo'nalish bir vaqtda uchta olim tomonidan turli mamlakatlarda ingliz, nemis va fransuz tillarida ilmiy jihatdan asoslab berildi.

Marjinalizm va uning rivojlanish davrini ikki bosqichga bo'lib o'rganish maqsadga muvofiqdir.

Birinchi bosqich XIX asrning 70-80-yillarini o'z ichiga olib iqtisodiy tahlilning dastlabki marjinalistik g'oyalarini mujassam qilgan dastlabki ilmiy asarlar yaratildi.(K.Menger, U.Jevons va L.Valras asarlari). Bu davrda asosiy kechib uni bu ko'rinishi inson psixologik xususiyati, ya'ni uning hissiyoti va qabul qilishi asosida o'rganiladi. Shuning uchun marjinalizmning bu bosqichini iqtisodiy ta'limotlardagi "subyektiv yo'nalish" deb ataldi.

Ikkinchi bosqich XIX asrning 90-yillariga to'g'ri kelib, bu davrdan boshlab marjinalizm ko'pgina mamlakatlardamahur va aso-siy ta'limotga aylandi. Marjinalistlarning bu davrda erishgan asosiy yutug'lari subektiv-psixologik yo'nalishdan vos kechib iqtisodiyotning asosiy maqsadi bu iqtisodiy hayotning doimiy borishini mavjud shart-sharoitlar asosida tushuntira bilish demakdir, dedilar. Natijada yangicha iqtisodiy g'oyalar namoyondalari klassik iqtisodiy maktabning davomchilari sifatida baholanib, ularga neoklassiklar deb nom berildi.

Marjinal rivojlanishning ikkinchi bosqichini ya'ni neoklassik iqtisodiy ta'limotni rivojlanishiga yirik iqtisodchi olimlar A.Marshall, Dj. B.Klark va V.Pareto katta hissa qo'shdilar. Marjinal iqtisodiy g'oyalarni yuqorida qayd etilgan ikkala bosqichini o'ziga xos xususiyatlarini quyidagicha ta'riflanimiz mumkin.

Birinchi. Dastlabki marjinalistlar o'zlarining subyektiv oqimlarida asosiy e'tiborni iqtisodiy tahlil jarayonida istemol (talab)ning tutgan o'rnini o'rganishga qaratib klassiklardan farqli ravishda ishlab chiqarish (taklif)ni ikkinchi darajali qilib qo'ydilar. Keyinchalik neoklassiklar har ikkala jarayonni birgalikda o'rganib ancha mukammal ta'limot yaratdilar.

Ikkinchi. Birinchi bosqich marjinalistlari subyektiv yo'nalish vakillari klassiklar singari sabab oqibatga asoslangan ilmiy tahlilni qo'llab ularning g'oyalarini ma'lum darajada takrorladilar. Lekin birgina katta farq subyektiv maktab qo'llagan iste'mol va tovarlarning foydaliligi usuli ularni klassik maktab usulidan farqladi. O'z navbatida marjinalistlarning neoklassik yo'nalishi funksional ilmiy tadqiqotni maydonga tashlash bilan birga ishlab chiqarish va iste'molni yaxlit holda o'rganib meyoriy iqtisodiy o'lchamlarni taqsimot va ayirboshlash jarayonlariga ham tadbiiq etdilar.

Uchinchi. Marjinal inqilobning birinchi bosqichidan farq qilib, ikkinchi bosqichda funksional ilmiy uslub bilan birga iqtisodiy tahlilga iqtisodiy jarayonlarni matematik modellashtirish usuli ham olib kirildi. Shu jumladan, har ikkala bosqich nazariyotchilari "erkin" raqobat yordamidagi iqtisodiy o`shishni haligacha avtomatik avishda qo`llab kelinmoqda degan fikrga keldilar.

To`rtinchi. Neoklassiklar iqtisodiy ta'limotlar tarixida alohida o`rin egallagan klassiklardan iqtisodiy liberalizm tamoyillariga sodiq qolishni meros qilish bilan birga tadqiqot mavzuini yanada kengaytirib, unda funksional tadqiqot usulidan va iqtisodiy ko`rsatkichlarni taqqoslash usuli va nihoyat sistemali matematik usuldan keng foydalanishni amalga oshirdilar.

14.2. Avstriya maktabi. Subyektiv - psixologik yo`nalish

K. Menger

Fridrix Vizer (1851-1926) va boshqalar ham shu nazariyani ishlab chiqdilar. Avstriya maktabining konsepsiyalari K.Mengerning "Siyosiy iqtisod asoslari" (1871), F.Vizerning "Xo`jalik boyligining kelib chiqishi va asosiy qonunlari to`g`risida" (1884), Ye.Byom-Baverkning "Kapital va foyda" (1884-89), "Xo`jalik ne'matlari boyligi nazariyasining asoslari" (1886), "K.Marks nazariyasi va uning tanqidi" (1896) va boshqa asarlarida bayon etilgan, Avstriya maktabining ta'limoti Angliya, Germaniya, AQSH va Rossiyada hamda boshqa mamlakatlarda yoyildi. Bu ta'limot iqtisodiyot fanining shundan keyingi rivojiga katta ta'sir o`tkazdi.

E.Bem-Baverk

XIX asrning 70-yillarida iqtisodiy ta'limotlarning nufuzli maktablaridan biri bo`lgan Avstriya maktabi vujudga keldi. Avstriya maktabini subektiv yoki subyektiv-psixologik maktab deb ham ataydilar. Uning mafkurachilari qo`llagan usul munosabati bilan unga mana shunday nom berilgan. 70-yillarda Avstriya maktabining asoschisi K.Menger (1840-1921) bu g`oyani rivojlantirib, uni subektiv-psixologik maktabning asosiy nazariyasiga aylantirdi. Yevgeniy Byom-Baverk (1851-1914), Fridrix Vizer (1851-1926) va boshqalar ham shu nazariyani ishlab chiqdilar. Avstriya maktabining konsepsiyalari K.Mengerning "Siyosiy iqtisod asoslari" (1871), F.Vizerning "Xo`jalik boyligining kelib chiqishi va asosiy qonunlari to`g`risida" (1884), Ye.Byom-Baverkning "Kapital va foyda" (1884-89), "Xo`jalik ne'matlari boyligi nazariyasining asoslari" (1886), "K.Marks nazariyasi va uning tanqidi" (1896) va boshqa asarlarida bayon etilgan, Avstriya maktabining ta'limoti Angliya, Germaniya, AQSH va Rossiyada hamda boshqa mamlakatlarda yoyildi. Bu ta'limot iqtisodiyot fanining shundan keyingi rivojiga katta ta'sir o`tkazdi.

Avstriya maktabi iqtisodchilarining asarlarida avvalo siyosiy iqtisod predmeti, uning

uslubiy negizlari va tadqiqot usuli to`g`risidagi ta'limot yanada kengaytirildi. Menger va uning tarafdorlari ishlab chiqarish munosabatlarini, ishlab chiqarishning rivojini tartibga soluvchi iqtisodiy qonunlarni siyosiy iqtisod predmetiga kiritmas edilar. Ularning konsepsiyasiga ko`ra siyosiy iqtisod xo`jalik subyekti tajribasining butun xilma-xilligi bilan uni idrok etishni o`rganishi lozim edi. Byom-Baverkning da'vo qilishicha, siyosiy iqtisod subyekt hislarida iqtisodiy xodisalarni izohlaydigan ildizlarni izlashi kerak. Alohida xo`jalik tadqiqot obyekti qilib olinar va shu xo`jalik jamiyatning eng oddiy tipik elementi deb talqin qilinardi. Jamiyatdan mutlaqo ajralgan shaxs - Robinzon xo`jaligi mana shunday xo`jalikning oliy maqsadi deb atalardi (D.Defoning asarini eslang). Avstriya maktabi kapitalistik xo`jalikni mana shunday eng oddiy elementlarning mexanik yig`indisi deb talqin etardi. Umuman, iqtisodiyot qonunlarini o`rganish uchun alohida olingan bir xo`jalik (firma, korxonalar) misolida shu qonunlarni ko`rib chiqish yetarli deb hisoblanardi (mikroiqtisodiyot).

Tadqiqotning bu usuli Robinzonada usuli degan nom oldi. Shu usul yordamida siyosiy iqtisoddan ijtimoiy ishlab chiqarish munosabatlari chiqarib tashlandi, iqtisodiy kategoriyalarning ijtimoiy-sinfy mazmuni kuchaytirildi, ijtimoiy ishlab chiqarishning roli soddalashtirildi. Robinzonada usuli asosida siyosiy iqtisod tarixiy va sinfiy muayyanlikdan mahrum bo`lar, unda individuallik keng targ`ib qilinardi. Ayirboshlash konsepsiyasining tarafdorlari bo`lgan Avstriya maktablarining iqtisodchilari iqtisodiy masalalarni faqat bozor munosabatlaridan, ya'ni ayirboshlash munosabatlaridan iborat qilib qo`ydilar. Robinzonada usuli madhiyabozlik tusida edi. U ochiqdan-ochiq subyektiv psixologik bo`lishiga qaramay, iqtisodiyot fanining bisotiga kirdi va keng yoyildi. Avstriya maktabining nazariyotchilari kapitalizmni faqat bozor munosabatlari bilangina bog`langan yakkaxo`jaliklarning mexanik yig`indisi deb tasvirlab, mehnatning rolini inkor etdilar va kapitalistik ekspluatatsiyani niqobladilar. Ular iqtisodiy jarayonni va uning omillarini subyektiv idealistik tarzda izohladilar. Xo`jalik yurituvchi subektlarning psixologiyasi bu jarayonning asosi deb hisobladilar. Avstriya maktabining namoyandalari ijtimoiy ishlab chiqarish taraqqiyotining obyektiv xarakterini va unga xos qonunlarni inkor etib, xo`jalik turmushida iqtisodiyotni rivojlantirishda xo`jalik yurituvchi subektlarning faoliyatini belgilaydigan psixologik sabablar hal qiluvchi rol o`ynaydi, deb da'vo qildilar. Iqtisodiy jarayonlarni mana shunday subyektiv-psixologik talqin etish Avstriya maktabi metodologiyasining asosini tashkil qildi.

Avstriya maktabining nazariyotchilari siyosiy iqtisodni ishlab chiqarishni o`rganishdan "xalos" etib, iste'molni birinchi o`ringa qo`ydilar. Ular individlarning moddiy ne'matlarni iste'mol qilishi xo`jalik faoliyatini tashkil etuvchi asosiy omil deb da'vo qilishdi.

Subyektivizm va individualizm mehnatning va ijtimoiy ishlab chiqarishning ishlab chiqarish munosabatlarining rolini hamda ijtimoiy ziddiyatlar va sinfiy kurashni inkor etishga hamda soxtalashtirishga asoslangan. Bu qoidalarning tigi marksizmning ilmiy metodologiyasiga iqtisodiy ta'limotiga qarshi qaratilgan edi.

Avstriya maktabining namoyandalari va avvalo Byom-Baverk qiymatning mehnat nazariyasini K.Marks ta'limotining ilk negizi deb bilib, shu nazariyadagi qo`shimcha qiymat ta'limotiga xuruj qilib, "Kapital"ning birinchi va uchinchi tomlari o`rtasida ziddiyat borligini isbotlashga urindilar (bu haqda oldingi mavzuda aytib o`tilgan edi).

Qadriyat (qimmat) nazariyasi Avstriya maktabining konsepsiyalarida markaziy o`rinni oldi. Bu nazariya "eng yuqori foydalilik" nomini oldi. Siyosiy iqtisodda qabul qilingan "tovar" va "qiymat" kategoriyalari ijtimoiy mazmundan mahrum bo`lgan ne'mat va qadriyat tushunchalari bilan almashtirildi. K.Menger, Ye.Byom-Baverk va boshqalar qiymat - ijtimoiy zarur mehnatning ifodasi, mehnat esa uning birdan-bir manbayi ekanligi to`g`risidagi qoidani noto`g`ri deb e'lon qildilar. Ular qiymat kategoriyasini subektiv mazmun bilan to`ldirdilar. Uning ustun omili sifatida iste'mol qiymati yoki moddiy ne'matlarning foydaliligi qabul etildi. Byom-Baverkning fikricha, Avstriya maktabi iste'mol qiymatiga murojaat etish orqali qadriyatni "lozim bo`lgan daraxtdan ildizning o`zidan" tahlil eta boshladi.

Haqiqatda ham, Avstriya maktabi qiymatning yangicha ta'rifini ishlab chiqish yo`lidan bordi. qiymat iste'mol qiymati bilan belgilanishi mumkin emasligi to`g`risidagi fikrni siyosiy iqtisodning klassiklariyoq o`rtaga tashlagan edilar. Lekin qariyb 200 yil davomida iqtisodiyot fanida bu g`oya yetakchi bo`lishi va shunga qaramay, Avstriya maktabi foydalilikda zo`r berib qadriyatning subyektiv nazariyasini yaratdi. Foydalilik deganda Byom-Baverk moddiy ne'matlarning umumiy xususiyatini tushunar edi. Bu xususiyat moddiy ne'matlarning shaxslar farovonligiga ehtiyojlarning qondirilishiga munosabati bilan belgilanadi, deb hisoblar edi. qiymat qimmat va qadriyat tushunchasi bilan almashtiriladi.

Qadriyatning vujudga kelishi mehnatdan va ishlab chiqarishdan ajratib talqin etilar edi. Ne'matning foydaliligi uning asosi deb hisoblanardi. Byom-Baverk foydalilikning ikki turini: oddiy (mavhum) va

malakali (aniq) turini bir-biridan farq qilardi. Mavhum foydalilik mo`l-ko`l bo`lgan moddiy ne'matlarga xos bo`lgan umuman foydalilik deb ta'riflanar edi. Bu holatda ne'mat birligining foydaliligi 0 dan iborat deb hisoblanardi (daryo yenida suv, havo va boshqalar). Zahirolari cheklangan ne'mat malakali foydalilik deb ta'riflanar, bu ne'matlarning hatto birlik hajmida kamayishi ham shaxsning farovonligiga ta'sir qiladi, deb uqtirilardi. Foydalilikning bunday bo`linishi moddiy ne'matlar qadriyatining vujudga kelishi bilan bog`liq qilib qo`yilar edi. Hamma ne'matlar emas, balki miqdori cheklangan ne'matlarnigina Avstriya maktabining iqtisodchilari qadriyatga ega bo`ladi, deb hisoblashardi. Ularning nazarida mana shu qadriyatlarga ayirboshlanishi mumkin edi. Byom-Baverkning fikricha, qadriyatning vujudga kelishi uchun noyob foydalilik bilan birga qo`shilishi zarur, ammo mutlaq noyoblik emas, balki mazkur turdagi buyumlarga bo`lgan mavjud ehtiyojning miqyosiga qiyosan "nisbiy" noyoblik nazarda tutilardi.

qadriyatning hosil bo`lishida Byom-Baverk ikki bosqichni alo-hida ko`rsatdi, birinchi bosqichni u subyektiv qadriyatning hosil bo`lishi bilan bog`ladi, bunda u ne'matning shaxs ehtiyojlarini qondirishda qanday rol o`ynashiga qarab, shu subekt ne'matga beradigan shaxsiy baho nazarda tutilar edi. Agar foydalilik mavhum bo`lsa, u holda ne'mat baho olmaydi va uning subektiv qadriyati 0 ga teng bo`ladi. Sersuv buloq yonida turgan kishi uchun bir stakan suv bunga misol qilib ko`rsatildi. Ammo, sahroga borib qolgan kishi uchun o`sha bir stakan suvning o`zi aniq foydalilik kasb etadi. Shaxsning farovonligigina emas, uning hayoti ham shu suv bilan bog`liq bo`lishi mumkin. Bu holatda bir stakan suv subyektiv qadriyatga ega bo`ladi. Byom-Baverkning fikricha, moddiy ne'matlar tufayli insonga keltirilgan foydaning miqdori ham shu ne'matlar qadr-qimmatining o`lchovidir. qiymatni iste'mol qiymati bilan aynan bir narsa deb talqin etish (aslida almashuv qiymati ham bor) foydalilik qiymatini aniqlash Avstriya maktabidan avval ham siyosiy iqtisodda ma'lum edi. Avstriya maktabining nazariyotchilari bu prinsipni matematikadan olingan me'yor tushunchasi bilan to`ldirdilar. qadriyat negizi sifatida endi shunchaki foydalilik emas, balki shaxsning eng kam ehtiyojini qondiradigan eng yuqori (oxirgi qatordagi) foydalilik tushunchasi ishlatila boshlandi. Byom-Baverkning ta'biricha, buyumning qadriyati uning eng yuqori me'yoriy foyda miqdori bilan o`lchanadi, bunda xo`jalik ne'matlari muayyan turidan olinadigan eng oz naf nazarda tutiladi. Buni Robinzon yetishtirgan besh qop don misolida ko`rish mumkin, bir qopi oziqqa, ikki qopi urug`likka, uch qopi yem uchun va hokazo. Byom-Baverk bu "qonun"ning amal qilishini besh qop don ho-

sili olgan shaxsning xo`jaligi misolida ko`rsatadi. Hamma qoplardagi donning sifati va vazni teppa-teng. Biroq, Byom-Baverknig nazariyasiga ko`ra, bir qop donning subyektiv qadriyati kamayib boruvchi foydalilik prinsipi asosida belgilanishi kerak. Birinchi qop don shaxsning eng zarur hayotiy ehtiyojini qondiradi va shu sababli eng ko`p foydalilikka ega bo`ladi. Keyingi qoplarning foydaliligi kamayib boradi. To`tiqo`shni boqishga mo`ljallangan so`nggi qop ham foydalilikka ega bo`ladi. Ana shu so`nggi qop don mazkur moddiy ne`mat birligining subyektiv qadriyatini belgilaydi. Barcha mavjud don zapasi besh qop bo`lgan taqdirda bir qop donning qadriyati to`tiqush boqish qiymatiga teng bo`ladi, deb da'vo qiladi Byom-Baverk. Bu misollar turkumini yeyilayotgan beshta olma misolida va boshqalarda ham ko`rish mumkin.

Byom-Baverk qadriyat hosil bo`lishidagi ikkinchi bosqichni "obyektiv qadriyat" bilan bog`ladi. U mazkur bosqichni talab va taklif xususidagi mavjud eski nazariya asosida izohladi. Obyektiv qadriyatning hosil bo`lishini talab va taklifning stixiyali nisbati davomida bozordagi subyektiv baholarni baravarlashtirishdan iborat qilib qo`yildi, shuning natijasida yangi, o`rtacha qadriyat paydo bo`lib, mana shu obyektiv miqdor deb ko`rsatildi.

Shunday qilib, Avstriya maktabining iqtisodchilari ilmiy nazariyaning qiymat tovarlarning obyektiv xususiyati bo`lib, mana shu xususiyat bu tovarlarning ichki mazmunini belgilaydi, degan tub qoidasini rad etish orqali qiymat hosil bo`lishi jarayonini yangicha talqin etadilar. Ular buni baho beruvchilik mulohazalariga va individlarning psixologiyasiga bog`liq bo`lgan subyektiv kategoriyaga aylantirib qo`ydilar. Bu esa navbatdagi yangi nazariya edi, bu nazariyani yaratuvchilar qiymatni u hosil bo`ladigan sharoit va manbadan - ishlab chiqarish va mehnat sohasidan butunlay ajratib qo`ydilar. Byom-Baverkning hamma mulohazalari haqiqiy jarayonni oydinlashtiradigan, ushbu kategoriyada ifodalanadigan ishlab chiqarish munosabatlarini kengaytiradigan fikrlar asosiga qurilgan edi.

"Eng yuqori foydalilik" nazariyasi Avstriya maktabi va boshqa iqtisodiyot konsepsiyalari uchun asos bo`ldi, bu konsepsiyalar esa kapitalizm sharoitida iqtisodiyotning ijtimoiy mazmunini kuchsizlantiruvchi, uning sinfiy xarakterini inkor etuvchi bir narsadir. Byom-Baverkning ta'biricha, qadriyat to`g`risidagi ta'limot daromadni taqsimlash, shu jumladan yer rentasi, ish haqi, kapitaldan olinadigan foyda to`g`risidagi butun o`z doktrinasining markaziy bandidir.

Avstriya maktabining taqsimlash nazariyasi bir qancha mavjud konsepsiyalarni: J.B.Seyning ishlab chiqarishning uch omili, taqsimot kon-

sepsiyasini, "eng yuqori foydalilik" nazariyasini o`z ichiga oladi. Bu o`rinda ishlab chiqarish omillari unumli ne'matlar deb atalgan. Ularning har biriga (er, kapital va mehnatga) olingan iste'mol ne'matlarining muayyan qismi muvofiq keladi. Taqsimotning mana shu o`ziga xos konsepsiyasi kapitalistik ekspluatatsiyani o`zgalar mehnatining kapitalistlar tomonidan o`zlashtirib olinishini inkor etadi. U kelajakdagi ne'matlar va kapitalistning iste'moldan "tiyilishi"ga nisbatan haqiqiy ne'matlarni har xil baholash asosida foydani oqlaydi. Bu o`rinda foyda kapitalistning haqiqiy ne'matlarni iste'mol qilishdan "tiyilishi" uchun va o`z kapitali bilan bo'lajak ne'matlarni hozirgi ne'matlarga aylantirishni ta'minlaganligi uchun "mukofot" deb ko`rsatiladi. Shunday qilib, taqsimot nazariyasida ham muayyan sinfiy maqsadlarni ko`zlaydigan yangicha xulosalar bor.

Avstriya maktabining uslubiyati ham, iqtisodiy nazariyalari ham tarixdan tashqari yondashuv asosida yaratilgandir. Bu metodologiya va nazariyalar kapitalistik tovar xo`jaligi sharoitlarida jamiyatning sinfiy strukturasi e'tibordan chetda qoldirib, ishlab chiqarishdan iste'molni ustun qo`yadi. Marjinalizm asoschilari qo`llagan sabab-oqibat asosidagi iqtisodiy tahlil (analiz) oddiy mantiqiy xulosalarning yuzaga kelishiga sabab bo`ldi, bu esa ularni real kapitalizmdan uzoqlashishga olib keldi. Biroq, yuqorida qayd etilgan xususiyatlarni aytish bilan birga biz bu maktab namoyandalarining shu uslublari natijasiz va ularning konsepsiyalari to`g`ri ilmiy xulosalar bermadi, demoqchi emasmiz. Aksincha, kapitalistik bozor muammolarini anglashda va ayniqsa iqtisodiy fanga e'tiborni iste'mol va talabni to`laroq qondirishga qaratishda bu maktabning xizmatlari kattadir.

Bu maktabning konsepsiyalari kapitalistik xo`jalik sistemasining eng muqaddas narsasi - xususiy sohibkorlik, erkin bozor, raqobat va shu kabilar posbonligida turgan siyosiy iqtisodning bundan keyingi rivojlanishiga katta ta'sir o`tkazdi. Avstriya maktabining uslubiyati ayniqsa matematik maktab va umuman hozirgi zamon iqtisodiy maktablarining shakllanishida katta rol o`ynagan. Bu yo`nalish yangi klassik oqimning keng rivojlanishida alohida o`rinni egalladi.

Lekin shuni ham ta'kidlash zarurki, "eng yuqori foydalilik" nazariyasi yangi tashkil bo`layotgan nazariy maktablar uchun ilk manba rolini o`ynadi. "Eng yuqori (chegaraviy) foydalilik" nazariyasining neoklassik (yangi klassik) varianti ingliz iqtisodchisi A.Marshall boshchiligida "eng yuqori foydalilik" nazariyasini "ishlab chiqarish chiqimlari" nazariyasi bilan qo`shib, yangi ilmiy nazariya vujudga keltirilganligida o`z aksini topdi.

14.3. U.Jevons va L.Valrasning marjinalistik g'oyalari

U.Jevons

Uilyam Stenli Jevons (1835-1882) London universitetida matematika va kimyo fanlaridan tahsil olish bilan birga siyosiy iqtisodni ham qiziqib o'rgangan. 1863 yilda Manchester shahridagi kollejga siyosiy iqtisod o'qituvchisi bo'lib ishga kirdi. Oradan ko'p vaqt o'tmasdan iqtisodiy mavzudagi uning asosiy asarlari e'lon qilindi. Ular quyidagilar: "Siyosiy iqtisod nazariyasi" (1871) va "Fan tamoyillari" (1874) va boshqalar.

XIX asrning oxirigacha U.Jevons va uning asarlari o'zining kuchli matematik ifodasi tufayli o'quvchilar tomonidan to'liq e'tibor bilan qabul qilinmadi. Lekin uning g'oyalardagi subektivizm asosiy ilmiy asarlarida aniq o'z o'rnini topgan edi. Masalan, iste'mol, talab, foydalilik haqida o'z holicha tushunchalar berish bilan birga U.Jevons tovarlar narxi uning me'yoriy foydaliligi bilan funksional bog'liqdir deb ko'rsatadi. Shuningdek olim klassiklarning raqobat haqidagi fikrlarini qo'llab, sotuvchi va oluvchi o'zaro muloqatda bo'lib kerakli ma'lumotni bir-biridan olishi mumkin deb ko'rsatadi.

Leon Valras

Natijada u quyidagi xulosa keltirib chiqaradi: bozordagi sotuvchilar (subyektlar) insonlar ehtiyoji uchun zarur bo'lgan tovarlarni muhayo qilib, ularning iste'mollarini to'laroq qondiradilar. Shu fikri bilan U. Jevons dastlabkilardan bo'lib me'yoriy tahlilni maydonga tashlaydi va marjinalizm asoschilaridan biriga aylandi. U(1834-1910) marjinalizmning Lozanna (Shveysariya) deb ataluvchi maktabi asoschisi hisoblanadi. Unga keyinchalik Pareto, Italiyadan Borone, shveysiyalik Kassel', amerikalik Leontyev va boshqalar qo'shildi. L.Valrasning "Sof iqtisodiy fan elementlari" (1874) asari iqtisodiyot bilimlari olamida matematikaning shaxdam qadamlariga asos soldi. Shu sababli u matematik maktabning davomchisi hamdir. Har qanday iqtisodiy tahlilni matematik izohlashga intilish bu maktab va uning izdoshlarining xarakterli xususiyati hisoblanadi. Valrasning fikricha, har qanday iqtisodiy nazariyani faqat matematika asosida qisqa, aniq va ochiq isbotlash mumkin. Uning o'zi matematika ni yaxshi bilgan va Kurnoni o'zining ustoz deb hisoblagan holda undan ilhomlangan.

Keyinchalik "eng yuqori foydalilik" (naf) deb atalgan tushunchani L.Valras "noyoblik" (rarete) deb izohlaydi. Buni u miqdor iste'molning kamayuvchi funksiyasidir deb ifodalaydi (ya'ni biror noz-ne'matning iste'mol soni oshishi bilan uning noyoblik miqdorining ko'rsatkichi tobora pasayadi). L.Valras shuni aniqladiki, eng yuqori foydalilik - bu iste'molchi tomonidan (mazkur daromad doirasida) sarflanayotgan mablag'larning so'nggi porsiyalari (ulushi) uning uchun iste'mol qilinayotgan barcha noz-ne'matlardan bir xil qoniqish hosil qilishidir. Shu bilan birga iste'molchi A ne'mat B ne'matdan qimmatliroq ekanligini o'zi belgilaydi. Masalan, unga paypoq galstukdan, go'sht paypoqdan qimmatliroqdir va hokazo. Boshqacha qilib aytganda, iste'molchi o'zining belgilangan daromadini galstukka nisbatan paypoqqa tezroq, paypoqqa nisbatan go'shtga tezroq sarflaydi. Mana shunday turli-tuman ehtiyoj bo'lganligi tufayli, iste'molchi har bir ne'matdan shunday miqdorda xarid qiladiki, so'nggi juft paypoq, oxirgi galstuk va so'nggi nimta go'shtdan bir xil qoniqish hosil bo'ladi. Faqat shundagina barcha sotib olingan narsalar unga maksimal umumiy qoniqishni paydo qiladi. L.Valras hamma iste'molchilar o'z ehtiyojlarini qoniqtirishda maksimumga ega bo'lsalar (yuqorida aytilganlarning hammasini, shuningdek har birining cheklangan daromadini hisobga olgan holda) iqtisodiy muvozanat yuzaga keladi. deb hisoblaydi. U bundan umumiy bozor muvozanati nima ekanligi to'g'risidagi masalani hal etishga muhim qadam qo'yadi. Gap shundaki, har bir iste'molchi va har bir ishlab chiqaruvchi (har bir xaridor va sotuvchi) o'z sheriklaridan va iqtisodiyotda ro'y berayotgan barcha jarayonlardan to'la ajralgan holda harakat qila olmaydi. Boshqacha qilib aytganda, iqtisodiyotda hamma narsalar, barcha jarayonlar o'zaro bog'liq. Har bir baholash boshqa baholarga bog'liq, ammo u ham boshqalarga ta'sir etadi. Bunga hayotda misollar bisyor. Masalan, mamlakatning biror hududida qishloq xo'jaligining ortda qolishi shu mamlakat poytaxtida zargarlik buyumlariga talabning oshuviga olib kelishi mumkin.

Iqtisodchilar ikki xil o'zaro bog'liqlikni ajratadilar: o'zaro almashinuv va o'zaro to'ldirish. Ularning har biri talab sohasida hamda ishlab chiqarish sohasida qayd etilishi mumkin. O'zaro almashinuvga oid misollar iste'mol tovarlarida ko'p uchraydi: plashch va zont, pivo va koka-kola, qo'y go'shti va tovuq go'shti, qand va shakar... Ishlab chiqarish sohasida: g'isht va beton, paxta tolasi va sintetik tola, ko'mir va gaz... O'zaro almashinuv har doim ham to'la-to'kis bo'lavermaydi, shuning uchun odatda tovarlarning biri ikkinchisiga nisbatan afzalroq bo'ladi (hammasi xaridorning beradigan bahosiga bog'liq). Bir-birini o'zaro to'ldiruvchi noz-

ne'matlarni odatda odamlar birgalikda iste'mol etishni istaydilar yoki shunga majbur bo'ladilar. Masalan, ko'ylak va galstuk, videomagnitofon va video-kassetalar, nina va ip, avtomobil va benzin va shu kabilar. Ishlab chiqarish sohasida ham bunday misollar ko'p: stanok va elektrenergiya, istalgan materiallar va unga kerakli asbob-uskunalar va hokazolar.

Mehnat va mashinalar ayrim holatda o'zaro almashinuvchi resurslar sifatida, boshqa holatlarda o'zaro to'ldiruvchi bo'lib kelishi mumkin. Xuddi shu fikrni mehnat, kapital va yerga qo'llash mumkin. Klassik maktab vakillari uch resurs, ya'ni mehnat, yer va kapitalni faqat o'zaro to'ldiruvchilar deb hisoblashgan. Neoklassiklar (Tyunendan boshlab) esa ularni ma'lum darajada o'zaro almashuvchi deb qaray boshlashgan. Iqtisodchilar ana shu ikki tipdagi bog'liqlikni aniqlashning aniq yo'llarini ishlab chiqdilar. Iste'molchining daromadi o'zgarmas deb hisoblanganda tovarlarga u yoki bu tipdagi bog'liqlik boshqa tovarning narxi o'zgarganda bu tovarga bo'lgan talabning o'zgarishiga mosligi bilan aniqlanadi. Agar bir tovarning narxi pasaysa va ikkinchi tovarga talab kamaysa, demak ularning ikkalasi o'zaro almashinuvga qodir hisoblanadi. Masalan, go'shtga narx pasaysa, makaronga talab kamayadi. Agar bir tovarga bo'lgan narx pasayishi ikkinchi tovarga bo'lgan talabning ortishiga sabab bo'lsa, demak bu tovarlar o'zaro bir-birini to'ldiruvchilar hisoblanadi. Masalan, elektrenergiyaga bo'lgan tarifning kamayishi elektrochangso'rg'ichlarga bo'lgan talabni oshirishi mumkin va hokazo.

Amalda tovarlarning o'zaro almashinishi yuqorida keltirilgan misollardagidan ancha kengdir. Bu har doim iste'molchi sotib olish fondini uning daromadi cheklanganligidan kelib chiqadi. Iste'molchi har doim tanlashga muhtoj, chunki u o'z daromadini imkoni boricha maksimal umumiy foydalilikka ega bo'lish uchun sarflashi kerak. Inflatsiya sharoitida aholining daromadi qadrsizlanib boradi. Bu sharoitda shuni kuzatish mumkinki, bir tovar iste'moli boshqa tovar iste'moli bilan almashtiriladi. Bunda keyingi tovarning sifati pastroq va ammo, har holda talabni qoniqtiradi.

Shulardan xulosa qilib aytish mumkinki, agar X tovar uchun talab (yoki taklif)ning haqiqiy ishonchli funksiyasini olishni istasak, bu funktsiyaga faqat shu tovarning bahosinigina emas, balki hamma tovarlarning bahosini kiritishimiz zarur. chunki biz X tovarning boshqa istalgan tovar bilan o'zaro bog'lanishining qaysi tipda ekanligini oldindan bilmaymiz. Shu asosda Valrasning umumiy bozor muvozanati nazariyasi vujudga kelgan. Shu asosda paydo bo'lgan Valras tenglamasi butun mamlakat va uning butun bozorini qamrab olgan. Masalani soddalashtirish maqsadida eksport va

import yo`q deb faraz qilinadi. Bu xayoliy (Robinson kabi) orolda bir emas, ikkita yovvoyi odam mavjud. Ularning birida mais (makkajo`xori), ikkinchisida o`tin bor. Lekin har biriga ham u, ham bu kerak. Ular beixtiyor bir-biri bilan savdolashishga muhtoj bo`ladi. Har biri kamroq berib, ko`proq olishga intiladi. Bir tomon ma'lum miqdordagi mais uchun maksimum o`tin olishga, ikkinchi tomon ham o`z navbatida ma'lum miqdordagi o`tin uchun maksimum mais olishga intiladi. Ammo birinchi tomonga besh bog` o`tin olish to`rt miqdor mais berishdan muhimroqdir (chunki unda mais bor, lekin o`tin yo`q) va aksincha. Oqibatda bu almashinuv ikkala tomon uchun ham foydalidir. Chunki, ularning har biri ko`proq olyapman deb hisoblaydi.

Vaqt o`tishi bilan orolda muhim o`zgarishlar ro`y beradi. Robinsonlar zahiralarning yaqin orada tugashini tushunib yetdilar. Endi ular ishlab chiqarishni boshlashi kerak, degan qarorga keladilar. Eski, falokatga uchragan kemadan belkurak va boltaga o`xshash asboblarni topiladi. Ular ishga solinadi. Mehnat taqsimoti tufayli ularning biri mais yetishtiradi, ikkinchisi esa o`tin yorishga tushadi. Barter savdo davom etaveradi. Kunlardan bir kun orolda uchinchi kishi paydo bo`ladi. U ma'lum vaqt mehmon sifatida yashaydi, ammo, tekin kun ko`rish mumkin emas, bozor qonunlari jiddiy. Nima qilmoq kerak? Uchinchi kishi birinchidan ozroq mais va ikkinchisidan ozroq o`tinni qarzga oladi va viski ishlab chiqarishni boshlab yuboradi (qanaqa apparatdan olishi tijorat siri). Shunday qilib, uchinchi shaxsda o`z qarzlaridan qutulish imkoniyati, ya'ni don va o`tin uchun to`lov imkoni paydo bo`ldi. Xush bu holatda baholar qanday shakllanadi? Bu ko`rinishda uch xil tovar va ikki xil ishlab chiqarish omili yer va mehnat bo`lgan iqtisodiyotga ega bo`ldik (oroldagilar qo`lida ishlab chiqarish inventari kapital kategoriyasiga kiradi). Ammo, uning bahosi pastligi sababli e`tiborga olinmadi). Robinsonlar ikkita bo`lganda baholar muvozanati birinchi va ikkinchi tovarning cheklangan foydaliligi darajasida bo`lgan. Endi sharoit o`zgardi. Birinchidan, ularning soni ortdi. O`tin tayyorlovchining talabi donning chegaralangan ehtiyojidan tashqari uning viskiga bo`lgan talabiga bog`liq. U o`z mahsulotining bir qismini quvonch bag`ishlovchi ichimlikka almashuv tufayli mais olishga kamroq o`tin bilan qoladi. Bunda har bir bog` o`tinining foydalilik darajasi pasayadi. Xuddi shu fikrni boshqa Robinsonlarga ham qo`llash mumkin. Almashuvning uch ko`rinishi mavjud bo`ladi: 1. Mais o`tinga; 2. Mais viskiga. 3. O`tin viskiga. Har bir ishtirokchilarning tovari talab funksiyasi va o`z tovarining taklif funksiyasi

bor. Shunday qilib, biz oltita talab funksiyasi va uchta taklif funksiyasiga ega bo'lamiz, ularning har biri boshqalarning hammasiga bog'liq.

Ikkinchidan: endi ishlab chiqarish resurslari (mehnat va yer hisobga olinadi. Bu yerda shunday fikr yuritish mumkinki, mais egasi 20 o'lchov donga bir krujka viska oladi, deylik. U maisni qancha ko'p yetishtirsa, shuncha ko'p viski oladi. Buning uchun u ekin maydonini kengaytiradi va ko'p hosil oladi, ammo uning mahsulotining bahosi kamayib ketadi va bir krujka viski uchun 25 o'lchov don berishi kerak bo'ladi. Xuddi shunday holat boshqalarda ham ro'y berishi mumkin, ammo ulardagi bu holat mehnat sarfi hisobiga ro'y beradi. Nima qilmoq kerak? Bunda mahsulotning shunday muvozanat miqdorini topish kerakki, unda resurslarning chegaralangan sarfi mahsulotni sotishdan olinadigan chegaralangan daromadga teng bo'lishi darkor. Bunda yana bir holat qayd etilishi mumkin. Yangi Robinzon makkorlik bilan ko'proq mais olib, zahirasi hisobiga o'tin olish kombinatsiyasini o'ylashi ham mumkin (mais egasidan vaqtincha hech narsa olmaydi). Bunda raqobat paydo bo'ladi. O'tin egasi maisni kimdan olishni (almashuvni) o'ylab ko'radi. Albatta, buning uchun viski egasi avvalroq ko'proq mehnat sarflashi kerak bo'ladi. Ammo, dehqon viski egasining faoliyatini to'g'ri baholab, donning bir qismini zahiraga qo'ya boshlaydi. Viskining bahosi pasayadi va mehnat ko'proq sarflangan bo'ladi.

Albatta, bu misolda resurslar bahosi hisobga olinmagan. Haqiqiy iqtisodiyot haqida gap borganda yer bahosi renta mehnat bahosi ish haqi bilan ifodalanadi. Oxir-oqibatda Valras qonuni yuzaga keladi, uningcha bozor muvozanati sharoitida umumiy talab umumiy taklifga tengdir; boshqacha aytganda umumiy daromadlar umumiy harajatlarga tengdir. Bu yuqoriroqda aytib o'tilgan Sey (bozorlar) qonunini eslatadi. Farq shundan iboratki, Sey bo'yicha mahsulotlar mahsulotlarga almashadi, deb aytilgan bo'lsa, Valras tovarlar ro'yxatiga iste'mol ne'matlari va ishlab chiqarish omillarinigina emas, balki pullarni ham kiritdi.

XX asrning 30-50-yillarida asosiy mavjudlik teoremlari o'z isbotini topdi. Ammo bu sohada hali o'rganilishi zarur bo'lgan zonalar mavjud. Valras qonunida orol iqtisodiyoti asos qilib olingan. Texnologik koeffitsientlar o'zgarmasdir va har bir resursning qo'llanilishi hajmi ma'lum miqdor bilan cheklangan, har bir tovarga bo'lgan talab funksiyasi ham o'zgarmaydi va hokazo. Muvozanat tenglamasiga ko'ra, bu barcha sharoitlar yig'indisi natijasida biron yangilik ro'y bermaydi. Unda texnika progressi yo'q, foydalanilmagan, resurslar zahirasi ishtirok etmaydi. Aholi sonining ortishi va uning tarkibiy o'zgarishlari yo'q. Yangi tovarlar va

xizmat sohalari vujudga kelmaydi. Bu to`la holdagi statik (turg`un) model. Haqiqatni o`ta sodda holda qarab chiqishga asoslanadi. Lekin muvozanatning eng muhim sharti sifatida iqtisodiyotning barcha tarmoqlarida erkin raqobat bo`lishi ko`zda tutilgan. Valras modelining yana bir muhim tomoni shundaki, bozor muvozanati to`la ish bilan bandlik sharoitida yoritiladi. Ko`p asrlar davomida xo`jalik ne'matlari qimmatining manbai nima, degan mavzuda munozaralar davom etib kelmoqda, u faqat mehnat sarfi bilan belgilanadimi yoki ishlab chiqarish resurslarining sarfi bilanmi? Yoki aksincha qimmat noz-ne'matlar foydaliligi bilan belgilanib, undan ishlab chiqarish omillariga yuklanadimi? Baholarning so`nggi (balki dastlabki) asosi to`g`risidagi masala uzoq tarixga ega. U odatda sof ilmiy qiziqishdan siyosiy spekulatsiyalar predmetiga aylanib ketgan. Xuddi shunday yana bir masala - kapital sarfi uchun foydaning paydo bo`lish manbai hisoblanadi. Bu foyda qayerdan, qanday va nima uchun vujudga keladi? L.Valras nazariyasi shu masalalarni hal etishga va qarama-qarshi lagerdagi muxoliflar pozitsiyasini kelishtirishga yordam bersa ajabmas. Uningcha, ishlab chiqarish chiqimlari (omillar sarfi va ularning baholanishi), daromadlar (omillarni taqdirlash), tovarlarni bozorda baholash (chegaraviy foydalilik), talab, taklif, ishlab chiqarish hajmlari... barcha-barchasi bozorda birgalikda va bir vaqtda aniqlanadi.

XULOSA

XIX asrning 70-yillarida Avstriya maktabining shakllanishi iqtisodiyot fanida katta voqea bo`ldi. Uning nazariyotchilari fanda marjinalizm deb nom olgan iqtisodiy nazariyani ilmiy asoslab berdilar. Bu nazariya qoidalari klassik iqtisodiy maktabdan shu darajada farq qilardiki, u ayrim hollarda fandagi to`ntarish deb ham baholanadi. Yangicha yo`nalishni taklif qilgan iqtisodchilar tovarlar (ne'matlar) qimmatini unga bo`lgan subektiv munosabatlar bilan aniqladilar. Har qanday ne'matlar kishilarning talabini qanoatlantirishi darajasiga qarab, foydalilik kasb etishi mumkindir. "Foydalilik" va "qimmat" kategoriyalari o`rtasida o`zaro bog`liqlik mavjud bo`lib, har qanday ne'mat foydalidir, lekin u qimmatli bo`lmasligi ham mumkindir. Foydali bo`lgan ne'matlarga ma'lum darajada qimmatli bo`ladilar. Foydalilik va qimmatlik kategoriyalarini ajratib ko`rsatish bilan birga marjinalistlar qiymatning mehnat nazariyasini butunlay inkor etdilar. Ular bozorlardagi iqtisodiy ne'matlarning narxini unga sarf bo`lgan mehnat va ishlab chiqarish harajatlari bilan emas, balki iste'molchining subektiv ravishda bu ne'mat qimmatini belgilashida o`z

o`rnini topadi, deb hisoblaydilar. "Eng yuqori foydalilik" nazariyasi o`ta subektivligi uchun tartibsizligi va to`la isbotlangan faktlardan keng foydalanganligi uchun ko`p marta haqli tanqid qilindi. Lekin hozirgi zamon iqtisodiy ta'limotlarida Avstriya maktabining g`oyalarida ayniqsa mikroekonomika bo`limida keng foydalanib kelinmoqda. Chunki bu nazariyaning ustun tomoni shu bilan belgilanadiki, unda nafaqat harajatlarning hisobi, balki ishlab chiqarish va muomalaning natijalari to`liq inobatga olinadi.

Marjinalizm inqilobi to`g`risida gap borganda Avstriya maktabi qatori Lozanna maktabini ham alohida ta'kidlashimiz zarurdir. Bu maktab asoschilari marjinalistik g`oyalarni qo`llagan holda uning qisqa, ochiq va aniq matematik ifodasini topishga harakat qildilar. Valras foydalilik o`rniga noyoblik tushunchasini kiritdi va miqdor iste'molining kamayuvchi funksiyasini taklif etdi. Umumiy bozor muvozanati nazariyasini ishlab chiqdi va uning tenglamasini yaratdi, iqtisodiyot va matematikani bir-biriga chambarchas bog`ladi. Valras qonuni bo`yicha, bozor muvozanati sharoitida umumiy talab umumiy taklifga tengdir. Agar Valras bozor muvozanati masalasini qo`ygan va uning qachonlardir yechilishini bashorat qilgan bo`lsa, V.Pareto bu muammoni hal etishga muhim hissa qo`shdi va tartibli foydalilik tushunchasini kiritdi. V.Pareto optimal holati (eki Pareto optimumi) bu bozor ishtirokchilarining hammasi o`z foydasi uchun intilib, o`zaro manfaat va foydalar muvozanatiga erishmoqdalar. Shved olimi K.Viksell normal almashuv sharoitida ikkala tomonning ham muvaffaqiyatga erishuvini isbotlab berdi. Ya'ni almashuvdan hamma manfaatdordir, degan g`oya ilgari suriladi.

Asosiy tushuncha va iboralar

Marjinalizm; eng yuqori (chegaraviy) naf; noyoblik; ekonomiks; subyektiv-psixologik; iqtisodiy liberalizm; robinzonada usuli; subyektiv; spekulatsiya.

Nazorat va mulohaza uchun savollar

1.XIX asrning oxiri va XX asrning boshlarida vujudga kelgan iqtisodiy ta'limotlarga xos xususiyatlar nimadan iborat?

2.XIX asrning 70-yillarida shakllangan qaysi nazariy maktablarni bilasiz?

3. Bu davrda yangicha ilmiy tahlilni maydonga tashlagan olimlar kimlar?
4. Avstriya maktabining asoschilari kimlar?
5. Marjinalizmning iqtisodiyot fanida tutgan o`rni haqida aytib bering.
6. K. Menger, Ye. Byom-Baverk va V. Fizerning asosiy asarlari qaysilar?
7. U. Jevonsning iqtisodiy mavzudagi asosiy asarlarini aytib bering.
8. L. Valrasning iqtisodiy g`oyasiga qanday tushunchalar asos qilib olingan? Miqdor iste'molining kamayuvchi funksiyasini izohlab bering.
9. Bozorning iqtisodiy muvozanati nimani anglatadi?
10. L. Valras qonunini izohlab bering.

Tekin pishloq qopqonda bo`ladi.
O`git.

HOZIRGI ZAMON IQTISODIY TA'LIMOTLARINING ASOSIY YO`NALISHLARI

Hozirgi davr iqtisodiy ta'limotlarining asosiy xususiyatlari

Birinchi navbatda "hozirgi zamon" tushunchasiga aniqlik kiritish kerak. Ba'zi iqtisodchilarning fikricha, XIX asr oxirlarida vujudga kelgan iqtisodiy g`oya, ta'limot va konsepsiyalar hozirgi zamonniki, deb tan olinadi.

Bu izohda mantiq bor, albatta, chunki o`sha davrda yuzaga kelgan iqtisodiy g`oyalar keyingi iqtisodiy qarashlar uchun tayanch, asos rolini o`ynaydi. Ammo, bu izohning cheklanganligini ham aytish kerak, negaki XX asrning o`rtalari, ayniqsa ikkinchi Jahon urushidan keyin iqtisodiy ta'limotlar bir qancha yangi qarash, g`oya, konsepsiya va nazariyalar bilan boyidi, ularni ham albatta "hozirgi zamon" iqtisodiy g`oyalariga kiritish tabiiydir, ammo ularning evolutsiyasi ro`y bergan.

Shu yerda shuni alohida ta'kidlab o`tish kerakki, iqtisodiy ta'limotlarning paydo bo`lishi, shakllanishi va rivoji doimo tarixan dialektik ravishda ro`y bermoqda. Tarixning guvohlik berishicha, ma'lum davrda yuzaga kelgan u yoki bu ta'limot vaqt va sharoit taqozosi bilan doim evolutsiyada, rivojlanishda bo`ladi. Masalan, XVIII asrning ikkinchi yarmida to`la shakllangan klassik iqtisodiy maktab bozor iqtisodiyotining

asosiy xususiyatlarini ta'riflab bergan, ammo bu maktabning asosiy qoidalari, umumiy yo`nalishi saqlangan holda, ularning amalda namoyon bo`lishi turli davr va davlatlarda nihoyatda xilma-xildir.

XX asrning 50-60- yillari, ayniqsa, keyingi paytlarda jahondagi bir qancha avvaldan rivojlangan mamlakatlar (AQSH, Buyuk Britaniya, GFR, Fransiya, Italiya, Kanada va boshqa Yevropa Ittifoqi davlatlari...) qatoriga yangi-yangi davlatlar kelib qo`shilmoqda, ayniqsa Yaponiya, Turkiya va yangi industrial mamlakatlar (YAIM) "to`rt ajdaho": Koreya Respublikasi, Tayvan, Singapur va Gonkong (Syangan) hamda shular rivojiga yaqinlashayotgan Malayziya, Filippin, Tailand kabi davlatlar soni ortib bormoqda.

Ilgarilari dam-badam bo`lib turadigan inqirozlar soni va ko`lami keskin kamaydi. Ammo, yo`qolgan emas, bu nisbiyyutuqlar bir tomondan ilmiy texnika inqilobi natijalaridan omilkorlik bilan foydalanilganligi va ikkinchidan aholi ijtimoiy talablarini to`laroq qondirish bilan bog`liq bo`lgan ta'limotlar qo`llanilayotganligidir, oqibatda ko`pchilik mamlakatlarda iqtisodiy va ijtimoiy barqarorlik hukm surmoqda. Ammo kapitalizm yo`lini tanlab olgan, bozor iqtisodiyotidan foydalanayotgan yuzlab qoloq davlatlar borligini ham inkor etish mumkin emas. Demak, iqtisodiy rivojlanishning yana boshqa omillari ham bo`lsa kerakki (iqtisodiy konsepsiya, siyosat...), ulardan samarali foydalanayotgan davlatlar (ularning soni 20-25 ta) jahon iqtisodiyotida yutuqlarga erishmoqdalar. Shu tajribani o`rganish va amaliyotda foydalanish hayotiy zaruriyatga aylandi.

Ko`rinib turibdiki, hozirgi zamon iqtisodiy ta'limotlari tobora chuqurlashib, nazariy masalalar hayot bilan chambarchas bog`liq bo`lib bormoqda.

Xuddi shuningdek, iqtisodiyot fani uchun iqtisodiy jarayonlarni matematik modellashtirish, programmashtirish va modellashtirish, elektron-hisob mashinalar, kompyuterlar, informatika va kibernetikadan foydalanish asosida keng shakllantirish iqtisodiy siyosat masalalariga tobora yaqinlashib bormoqda va hozirgi davr ishlab chiqarishni boshqarish tizimlarida ularning ahamiyati keskin o`sb bormoqda, shunga oid iqtisodiy tadqiqot va ta'limotlar ham ko`payib bormoqda.

Biz yuqorida keltirgan iqtisodiy ta'limotlar doimo rivojlanishda bo`lib, ularning hech biri sof holda biror bir mamlakatda qo`llanilmaydi. Amaliyotda bu mavjud iqtisodiy ta'limotlar, ularning turli oqimlari, maktablarning qorishmalari qo`llaniladi.

Hozirgi zamon iqtisodiy ta'limotlarining asosan uch yo`nalishini ajratish mumkin:

1. Neoklassik (yangi klassik).
2. Ijtimoiy-institutsional.
3. Keynschilik.

15-BOB. YANGI KLASSIK (NEOKLASSIK) YO`NALISHNING SHAKLLANISHI

Yuqorida klassik iqtisodiy maktabning asosiy ta'limotlari qarab chiqilgan edi (V.Petti, P.Buagilber, A.Smit, D.Rikardo va b.). XIX asr oxiri-XX asrning o`rtalarida esa ilmiy-texnika inqilobi boshlandi, sharoit keskin o`zgardi. Ko`pgina ta'limotlar, masalan Keyns ta'limoti mo`tdil holatdagi iqtisodiyotni tahlil etgan bo`lsa, ya'ni ilmiy-texnika rivojini va aholi sonining o`sishini inkor qilgan bo`lsa, endi mamlakatlarning nihoyatda notekis rivojlanishi kuchaydi. GFR, Buyuk Britaniya, Yaponiya, Italiya va boshqa mamlakatlarda yuqori sur'atlar sezildi. Bularning hammasini tushuntirish, uni ma'lum qolipga solish kerak edi.

Dastlab neoklassik yo`nalish K.Marksning g`oyalariga qarama-qarshi reaksiya sifatida yuzaga keldi va XX asrning 30-yillarigacha hukmron bo`ldi. Bu orada Keyns va keynschilik ta'limotiga e'tibor kuchaydi. 70-80 yillarda davlatning iqtisodiyotga haddan tashqari ko`p aralashuvi (Keyns g`oyasi) iqtisodiyot rivojiga aks ta'sir eta boshladi. Shunda yana neoklassik ta'limot "yordam"ga keldi. G'arb iqtisodiy adabiyotida bu yo`nalish "Yangi klassik ekonomiks" deb nomlanmoqda. Hozirgi davrdagi "Ekonomiks" asosida marjinalistik nazariya yotadi va unda klassik siyosiy iqtisodni marjinalizm bilan sintezlash harakati mavjud. Ekonomiks sof iqtisodiyot va siyosiy iqtisod oralig`idagi fan bo`lib (anik tarjimasini yo`q), qisqacha aytganda "qanday qilib resurslari cheklangan, tanqis bo`lgan jamiyatda nimani, qanday qilib va kim uchun ishlab chiqarishni" o`rganadi. Bu bobda neoklassiklardan A.Marshall, J.B.Klark, V.Pareto g`oyalari ko`rib chiqiladi. Bu fanning kelib chiqishi taniqli buyuk ingliz iqtisodchisi Alfred Marshall (1842-1924) nomi bilan bog`liq, u iqtisodiyotni "insoniyatning normal hayot faoliyati to`g`risidagi ta'limot" deb baholaydi. 1902 yilda A.Marshall "Ekonomiks" kursini dastlab Kembridj universitetida o`qiy boshladi, bu fan J.S.Millning siyosiy iqtisodi kursi (klassik maktab) o`rniga kiritildi. Bundan oldinroq, 1890 yilda A.Marshallning "Ekonomiks prinsiplari" kitobi chop etilgan edi.

"Ekonomiks" maktabining paydo bo`lishi tasodifiy bir hol emas edi. Bu, birinchidan, g`arbdagilarning ratsionalizmidan kelib chiqqan bo`lsa, ikkinchidan, undan ham chuqurroq sabablar mavjud edi. XIX asrning oxiridagi inqiroz va deyarli yigirma yillik depressiya davlatning iqtisodiyotga aralashuvi samarasiz ekanligini ko`rsatdi. A.Marshall shu-larni tahlil qilib, erkin raqobat va bozor g`oyasini yana jonlantirdi, bozor iqtisodiyoti sharoitida davlatning rolini cheklash kerakligini yaxshi sezdi va avvalgi fandagi birinchi suzni, ya'ni "siyosiy" so`zini olib tashlashni ma'qul ko`rdi.

Iqtisodiy ta'limotlarda neoklassik yo`nalishning shakllanishi, "marjinalistik inqilob"ning 2-bosqichi

15.1. Alfred Marshallning iqtisodiy ta'limoti

A.Marshall
aniqladi.

(1842-1924) iqtisodiyotda neoklassik (yangi klassik) yo`nalishning yetakchi vakili, marjinalizmning "kembrij maktabi" lideri hisoblanadi. Kembrij universitetida o`qidi, uni tugadi va shu yerda butun hayoti davomida o`qituvchilik qildi. U siyosiy iqtisod fanidan (1863 yildan to 1908 yilgacha) dars berdi. 1902 yildan boshlab yangi "Ekonomiks" fanini kiritdi va siyosiy iqtisod fani asta-sekin siqib chiqarildi. Marshall marjinalizm g`oyasini musbat ravishda (Jevonani bilmagan holda)

"Ekonomiks prinsiplari" (1890) A.Marshallning bosh asari bo`lib, olti jilddan iborat. Bu kitob doim to`ldirib borildi va olim hayoti davomida 8 marta qayta nashr etilgan (ruschaga - "Принципы экономики" tarjima qilingan). Kitob boshidayoq fanning predmeti to`g`risida fikr yuritiladi. Bu fan inson jamiyatining normal hayot faoliyatini tadqiq qilish bilan shug`ullanadi. Individual va ijtimoiy jarayonlarning farovonlikning moddiy asoslarini yaratish bilan chambarchas bog`liq bo`lgan sohani o`rganadi. Mashhur "Ekonomiks" kitobining muallifi P.Samuelsun bu fan predmeti nomi "iqtisodiyot" bo`lib, iqtisod yoki maksimizatsiyani bildiradi. Unda ishlab chiqarish Hajmlari optimal bo`lganda, sof foyda maksumumga erishuviga katta e'tibor qaratilgan.

Tadqiqot metodida klassik maktab g`oyalariga vorislik mavjud bo`lib, ular yanada rivojlantiriladi. A.Marshall insonlarning iqtisodiy faoliyatini "sof" iqtisodiy nazariya pozitsiyasida turib, xo`jalikning ideal (bena-

zir) modelini, "mukammal raqobat" tufayli bo`lishi mumkin bo`lgan tadqiq etdi. Ammo, birqancha iqtisodiyotning mo`tadilligi (muvozanati) bilan bog`liq marjinal g`oyalar orqali u bu fanni "xususiy" hol, ya'ni firma, soha (mikro-ekonomika) darajasida qaraydi. Bunday yondoshuv olim yaratgan "Kembrij maktabi" va XIX asr oxiri - XX asr boshidagi ko`pchilik neoklassiklar uchun xosdir. Ammo shuni alohida ta'kidlash kerakki A. Marshall o`zida oldin o`tgan ortodoksal klassiklardan farqli ravishda, iqtisodiy kategoriya larni "Isbot" talab etuvchi u yoki bu asosiy chegaralanishi maqsadga muvofiq deb hisoblaydi.

Olim tadqiqotlarida bozorda erkin baho shakllanish muammosi asosiy o`rinni egallaydi. Bunda bozor muvozanati yagona organizm sifatida, xo`jalik yurituvchi subektlar chaqqan va bir-biri to`g`sida yaxshi ma'lumotga ega ded qaraladi.

Bozor bahosi eng yuqori naf asosida aniqlanadigan talab bahosi va eng yuqori xarajatlar bilan topiladigan taklif bahosining kesishish natijasi deb qaraladi. Bu "Marshall xochi" deb yuritilada, talab va taklif chiziqlarining kesishganliging grafik (chizma) shaklidir. chiziqlar kesishgan joyda ular orasidagi muvozanat, ya'ni muvozanatli, mo`ta'dil baho o`rnatiladi.

Shu yerda olimning tovar qimmatining mohiyati to`g`risidagi g`oyasi xarakterlidir. Uning fikricha, qimmatni yaratishda naflik va ishlab chiqarish xarajatlari (qaychining ikki tig`i) birdek faoldir. U qaychini misol sifatida keltirib, qaychining qog`oz qirqanda qaysi (ustki yoki pasti) tig`i (lezviyasi) asosiy rol ni o`ynaydi, deb savol beradi.

Marshall tomonidan "iste'mol ortiqchaligi" tushunchasini kiritadi, bu xaridor olishi zarur bo`lgan ilojsiz narsa uchun to`langan va amalda to`layotgan baholar o`rtasidagi farqdir, ya'ni xaridorning qo`shimcha talabini qondirishning iqtisodiy o`lchovidir.

Ilk majinalistlarning baho, talab va taklif kabi omillarning funksional bog`lanish umumlashtiriladi. U xususan, baho pasayishi bilan talab ortishi (baho ortishi bilan talab pasayishi), baho pasayishi bilan taklif pasayishi (baho ortishi bilan taklif ortishi)ni ko`rsatib berdi. Mo`tadil (muvozanat) baho talab va taklif nuqtalari kesishgan yerda o`rnatiladi (yuqori aytiladi). Shularga mos ravishda bozorda baholarning o`zgarishi ro`y beradi.

Daromadlar nazariyasida kapitalga foiz, ish haqi marjinalistik hal etiladi. Avvalgi klassiklarning tovar qiymati sarflangan mehnat bilan o`lchanishi qat'iyan rad etiladi.

Foiz stavkasi darajasi to`g`risida fikr yuritilib, foiz kamayishi bilan insonlar kam jamg`aradilar (va aksincha) degan xulosa chiqariladi. Bu

qoida keyinchalik uning shogirdi J.M.Keyns tomonidan keng foydalanildi (yuqorida berilgan).

"Talab bahosi" rivojlantirilib "talabning elastikligi (qayishqoqligi)" konsepsiyasi ilgari suriladi, bu talab hajmining baho (narx) o'zgarishiga bog'liqligi ko'rsatkichidir. Elastiklikning turli omillarga qanchalik bog'liqligi tahlil etiladi (iste'mol tarkibi, daromad darajasi va b.). Eng kam elastiklik keng iste'mol mollari tegishli (ammo xuddi shu holatni zebiziyat mollari nisbatan ko'rib chiqmagan). Bu bog'lanish vaqt davomida o'zgarib turishi aytiladi.

O'rganilayotgan davr qanchalik kichik bo'lsa, talabning bahoga ta'siri shunchalik kattadir, davr qanchalik katta bo'lsa, ishlab chiqarish xarajatlari (taklif) ning ta'siri asosiydir.

Korxonada ishlab chiqarish hajmlarining o'stirish davomida solishtirma ishlab chiqarish xarajatlari o'zgarishi qonuniyatlari aniqlandi. Korxonada ishlab chiqarish masshtabini oshirganda undan keladigan nafning miqdori muammosi qarab chiqiladi. Marshall xususan shuni qayd qiladiki, odatda raqobatli iqtisodiyotda yirik korxonalar (firma) o'z tovar mahsulotiga bahoni pasaytirishni ta'minlaydi, bu esa raqobatchilar oldida ustunlikka olib keladi (malaka oshuvi, maxsus mashina va asbob-uskunalarini qo'llay olish tufayli). Eng muhimi bunday iqtisoddan butun jamiyat manfaat ko'radi.

"Reprezentativ firma" (o'rtacha firmaning turi) tushunchasi kiritiladi. Uning hajmi ma'lum tovarni ishlab chiqarish hajmi ortishi bilan ortadi, bu esa ham ichki ham tashqi foyda keltiradi, chunki mehnat sarflari va boshqa ishlab chiqarish xarajatlari pasayadi.

Bundan olim ikkita iqtisodiy qonun borligi to'g'risida xulosa chiqaradi: 1) o'sib boruvchi foyda va 2) doimiy foyda. Birinchisiga ko'ra, mehnat va kapital sarflari hajmi ortishi bilan odatda ishlab chiqarishni tashkil etishni mukammallashtirishga olib keladi, mehnat va kapitaldan foydalanish samaradorligini oshiradi, proporsional (mutanosib) ravishda yuqoriroq foyda keltiriladi. Ikkinchisiga ko'ra, mehnat va boshqa xarajatlar mahsulot hajmini proporsional o'sishiga olib keladi. Olim fikricha, real hayotda bu ikki tendensiya doimo bir-biriga qarama-qarshi turadi.

Raqobat sharoitida ishlab chiqarish yiriklashuvi bilan nisbiy xarajatlar yo pasayib boradi, yoki paralel o'sadi, ammo mahsulot hajmi o'sish sur'atlaridan ilgarilab ketmaydi. Keyinchalik mana shu fikrlar asosida mikro-iqtisodiy nazariya ishlab chiqarish va korxonalar o'lchamlari (kattakichikligi)ni optimallashtirish muammosini yechish bo'yicha ancha aniq uslubiy yechimlarni ilgari surdi. Ishlab chiqarish xarajatlarini doimiy va

o`zgaruvchi deb qarab, uzoq muddat davomida doimiy xarajatlar o`zgaruvchan bo`lib qoladi. Firma bozorni tark etishining asosiy sababi - xarajatlarning bozor bahosi darajasidan yuqorilab ketishidir.

15.2. J.B.Klarkning iqtisodiy ta'limoti

Jon Beyts Klark

(1847-1938) marjinalizmning "amerika maktabi" vakili bo`lib, XIX asr oxirida iqtisodiy ta'limotlarda neoklassik yo`nalish shakllanishiga muhim xissa qo`shdi.

AQSHda tug`ilgan bo`lajak olim keyinchalik Yevropa universitetlarida ta'lim oldi, Karl Knis (Germaniyada "Tarixiy maktab" asoschilaridan biri) uning ustoz bo`lgan.

AQSHga qaytgach o`qituvchilik qildi, T.Veblen uning qo`lida ta'lim olgan ekan. Klark Amerika iqtisodiy assotsiatsiyasining tashkilotchisi edi va 1893-1895 yy. Uning uchinchi prezidenti bo`lgan. Uning asosiy asarlari: "Boylik falsafasi" (1886) va "Boylik taqsimoti" (1899). Bu asarlarda (ayniqsa 2-sida) iqtisodiyot fanining uch tabiiy bo`limlari, "ishlab chiqarish omillarining eng yuqori unumdorligi to`g`risidagi qonun" masalalarining yoritilishi muhimdir.

Klarkning yozishicha, iqtisodiyot fanining predmeti jamiyatning barcha daromadlarini turli shakldagi daromadlarga ajratishdan iborat (ish haqi, foiz, foyda), bular o`z navbatida mos ravithda "ish bajarganligi uchun", "kapitalni berib turgani uchun" va "ish haqi va foizni koordinatsiya qilingani uchun" olinadi. Bundan shu narsa kelib chiqadiki, bu daromadlar "sog` aql bilan" aniqlanganda. Ishlab chiqarish bilan shug`ullangan "insonlar sinfi"dan bironta odam bir-biriga da'vo qila olmaydi.

Klark "eng yuqori ishchi", "ishning eng yuqori xarakteri", "eng yuqori naflik", "chegaraviy naflik", "eng yuqori unumdorlik" va boshqa marjinalistik kategoriyalar bilan ish yuritadi. U mikroiqtisodiy tahlilni to`lalgicha ustuvor prinsip deb qabul qiladi. Robinzon hayotining iqtisodiy tadqiqotlarida qo`llanilishi o`z-o`zidan bo`lgan emas, chunki yakkalangan shaxs xo`jaligini boshqaruvchilar hozirgi davlat iqtisodiyotini boshqarishda davom etmoqdalar.

"Ijtimoiy daromadlarni taqsimlash" ijtimoiy qonun bilan tartibga solinadi, bu qonun "eng mukammal erkin raqobat"da har bir ishlab chiqarish omilini u hosil qilgan boylik summasi bilan ta'min etishi mumkin. Albatta, bu boylik miqdoriy jihatdan inson farovonligini ta'minlashdagi man-

balari cheklanganligi bilan xarakterlanadi. "Har bir ihsab chiqarish omili" ijtimoiy mahsulotda o'zi bevosita ishlab chiqargan boylik hissasiga ega

Klark iqtisodiyotni statika va dinamika qismlariga bo'ladi (mexanika fani kabi). Avvalgi tadqiqotlarda statika qo'llanilgan bo'lsa, endilikda tabiiy-dinamik usul taklif etiladi. U iqtisodiyot fanini uch qism (bo'lim)ga bo'ladi: 1) boylikning universal xodisalari; 2) ijtimoiy-iqtisodiy statika (boylik bilan keyin nima bo'lishi to'g'risida gap yuritiladi); 3) ijtimoiy-iqtisodiy dinamika (agar jamiyat faoliyat shakli va usulini o'zgartiradigan bo'lsa, bu sharoitda boylik va jamiyatning farovonligi bilan nima ro'y beradi, degan gap yuritiladi).

Klark fikricha, xayoliy statik ijtimoiy ishlab chiqarishga operatsiyalarning o'zgarimas xarakteri xosdir, bunda doimo avvalgi texnologik jarayonlarda yaxshi ma'lum Usha boyliklar yaratilaveradi, boylik hajmi bunda o'smaydi va kamaymaydi. Yer ham bir xil mahnat qurollari yordamida ishlanadi, o'sha hosil olinadi, boshqacha aytganda, ishlab chiqarish organizmi o'z shaklini o'zgartirmaydi. Demak, bu holatda harakat yopiq sistema (tizim)da boradi, iqtisodiyot barqaror va muvozanatda bo'ladi. Klarkning yozishicha, "iqtisodiy dinamikada" jahonning normal boyligi ko'proq bo'ladi va ish haqining tabiiy darajasi keyin hozirgidan ancha baland bo'ladi.

Iqtisodiyotni barqarorlashtirishga qarshi bo'lgan dinamik shart-sharoitlar keltiriladi: 1) aholi o'sishi; 2) kapital o'sishi; 3) ishlab chiqarish metodlarining yaxshilanishi; 4) sanoat korxonalari shaklining o'zgarishi; 5) nisbatan past unumli korxonalar o'rniga nisbatan yuqori unumli korxonalar yashovchanligi va boshqalar. Hatto har bir omil o'zicha jamiyatni dinamik holatda saqlash va ijtimoiy tarkibga ta'sir etish qudratiga ega bo'lar ekan.

Klarkning yuqoridagi metodologik g'oyalari keyinchalik N.Kondratyev (Rossiya), Y.Shumpeter va boshqa olimlar tomonidan to'ldirilgan.

Klark tadqiqotida "eng yuqori unumdorlik qonuni" muhimdir. Bu qonun erkin raqobat sharoiti, iqtisodiy muvozanat holatida amal qiladi. Ishlab chiqarish omillari bir xil samaradorlikka ega bo'lgan sharoitda eng yuqori unumdorlikning pasayib borishi masalasi marjinal prinsiplarda qarab chiqiladi.

Kapital bilan ta'minlanganlik o'zgarimas deb olingan taqdirda, mehnatning eng yuqori unumdorligi har bir yangi ishga jalb etilgan xodim bilan pasayib boradi va aksincha. Xodimlar soni o'zgarimas bo'lgan holatda

mahnatning eng yuqori unumdorligi faqat kapital bilan ta'minlanganlikning o`shishi natijasidagina yuqoriroq bo`ladi.

Qimmatni taqsimlashdagi hissalar oxirgi unumdorlikka bog`liq bo`ladi, ya'ni foiz kapitalining so`nggi o`shidan hosil bo`lgan mahsulot bilan aniqlanadi, ish haqi esa mehnatning ohirgi oshuvidan hosil bo`lgan mahsulot bilan belgilanadi.

Olim erkin raqobatli korxonada eng yuqori unumdorlikni mikro-darajada o`rganib, "befarqlik zonasi" yoki "eng yuqori soha" mavjudligini tasdiqlaydi, bu har bir korxonada doirasida nazorat qilinishi mumkin. Bu zona doirasida odamlar sohibkorlar daromadiga ta'sir etmagan holda ishga kelib-ketishlari mumkin. Agar raqobat bekamu ko`st amal qilsa, hamma yerda bu eng yuqori ishchilar o`zining mehnat mahsuli sifatidagi maoshini oladilar, ammo raqobat doim mukammal bo`lmasligi sababli ular tahminan o`z mehnatiga yaqin maoshni oladilar. Bu sharoitda biror xodimning ishdan ketishi tufayli eng yuqori ish (uncha ahamiyatsiz ish) bajarilmay qoladi, sohibkor (tadbirkor) esa o`z navbatida "befarqlik zona" doirasida ziyonsiz bir nechta ortiqcha odamlarni ishga qabul qilishi mumkin, chunki bu zonada ish haqi ularning ishlab chiqarishi bilan bog`liq va bunda hech qanday foyda yuzaga kelmaydi.

Amalda esa tadbirkor shu zona doirasida, avvalgi maosh bilan juda kam xodimni ishga jalb etadi, chunki ziyon keltirish xavfi bo`lib, tavakkalchilik minemaldir, bu eng yuqori, chegaralangan ishchi maoshi darajasida ish haqi oladi.

Kapitalga foizning shakllanishi O.Bem-Baverkning "kutilmalar nazariyasi"ga o`xshash fikr yuritiladi.

Eng yuqori unumdorlik qonunidan shunday xulosa chiqariladiki, ishlab chiqarish omilining bahosi uning nisbiy kamomadligi bilan bog`liq. Bu esa, xususan, "adolatli ish haqi" doimo mehnatning eng yuqori unumdorligiga mos keladi, mehnat esa boshqa unumliroq ishlab chiqarish omili, ya'ni kapitalga nisbatan past bo`ladi.

Shunday qilib, Klark "qonuni"ning asosiy mohiyati quyidagicha: ishlab chiqarish omili-mehnat va kapital shu omil tomonidan yaratiladigan mahsulot qiymati omil bahosi bilan tenglashguncha o`stirilib borishi mumkin (masalan, korxonada ishlayotgan xodimlar sonini ma'lum chegaragacha, ya'ni bu omil "befarqlik zonasi" ga kirguncha ko`paytirilishi mumkin). Amalda bu "qonun" bo`yicha ishlab chiqarish omilining rag`bati shu omil bahosi tadbirkorning olishi mumkin bo`lgan daromadidan ortib ketadigan sharoitda o`z imkonini tugatgan bo`ladi. Demak, Klarkni bir vaqtning o`zida ishlab chiqarish harajatlari strukturasi (tarkibi) ni optimallashti-

riş muammolari bilan bog`liq bo`lgan, hozirgi davr nazariyalarining asoschilaridan biri deb atash mumkin.

15.3. V.Paretoning umumiy iqtisodiy muvozanat konsepsiyasi

Vilfredo Pareto (1848-1923) iqtisodiy ta'limotning neoklassik yo`nalishini davom ettirgan yirik italyan vakili hisoblanadi, u marjinalizmning "Lozanna maktabi" ana'nalariga sodiq edi. Bu olimni iqtisodiyot bilan birga siyosat va sotsiologiya sohalari ham qiziqtirgan, bu uning yozgan asarlaridan ma'lum. Paretoning asosiy asarlari: ikki jildli "Siyosiy iqtisod kursi" (1898), "Siyosiy iqtisod ta'limoti" (1906) va "Umumiy sotsiologiya bo`yicha risola" (1916).

V.Pareto

Paretoning iqtisodiy tadqiqotlarida L.Valras, O.Kurno, F.Edtuort va boshqa olimlarning g`oyalari ta'siri katta bo`lgan. 1892 yil L.Valras Lozanna universitetidagi kafedra mudirligini V.Paretoga topshiradi va shu dargohda yuqorida ko`rsatilgan asarlar yaratildi. V.Pareto V.Valras kabi umumiy iqtisodiy muvozanat muammolari tadqiqotiga katta ahamiyat berdi, bunda marjinalizmning iqtisodiy tahlil g`ochlariga amal qilinadi. Shu bilan birga Pareto iqtisodiyotda muvozanatning shart-sharoitlari va omillarini

o`rganishda sifat jihatidan yangi prinsiplarni ilgari surib, neoklassik iqtisodiy g`oyalarni yangi "ikkinchi to`lqini"ni boshlab berdi. Bular quyidagilarda namoyon bo`ladi.

V.Pareto funksional yondashuv asosida almashuvning birdan bir sababi naflik (ehtiyoj) degan qoidadan voz kechib, iqtisodiy tizimni butunligicha izohlashga o`tdi, bunda talab (iste'mol) va taklif iqtisodiyotda muvozanat elementlari sifatida qaraladi. Shu bilan birga, "sof" iqtisodiy nazariyaga asoslanib, daromadlar tengsizligi ularni sinflar o`rtasida taqsimlash bilan bog`liqligini inkor etadi.

L.Valrasning umumiy iqtisodiy muvozanat modelida shu muvozanatga erishuvning mezoni naflikning maksimumi (uni hisoblash mumkin emas) deb hisoblangan bo`lsa, Paretoda bu mezon boshqasiga, ya'ni konkret individning afzal ko`rish nisbati o`lchovi bahosiga almashtiriladi.

Deyarli qirq yildan so`ng (1959) V.V.Leontyev bu muammoni dolzarbliigi pasaymayotganligi tufayli, bu soXada uchta pozitsiya 1954 y. e'lon qilingan bo`lib, unda iste'molchilarning tovarlarni tanlashda o`zini qanday

tutishini kuzatish orqali obyektiv informatsiya manbaiy naflik funksiyasi shaklida bo`ladi, ularning ko`p sonli turli darajalarini solishtirish real protsedura (ish tartibi) dir.

M.Blauk fikricha, agar naflikni miqdoriy o`lchash imkoni bo`lmasa, eski eng yuqori naflik nazariyasidan voz kechish zaruratini seziladi va aniqlangan afzallik metodiga to`la o`tish kerak.

Pareto tadqiqot maqsadida "befarilik egri chiziqlari"dan foydalanibma'lum ne'mat, miqdori, xuddi shuningdek boshqa barcha resuslar miqdoriga bog`liq ravishda iste'molchining qaysi ne'matini tanlash masalasini ko`rib chiqadi. Tovarlar nafliqi summasi turli kombinatsiyalarda bo`ladi va bir kombinatsiyaning boshqasidan ustunligini belgilash kerak. Natijada olimning uch o`lchovli diagrammalari paydo bo`ldi, bu diagramma asos (o`n) larida iste'molchi qo`lida bu yoki boshqa ne'matlarning turlicha miqdori ko`rsatiladi.

Pareto naflikning an'anaviy miqdoriy o`lchashg usullaridan voz kechib, "ijtimoiy maksimal naflik" tushunchasini izohlab beradi, bu tushuncha hozirgi davrda "Pareto optimumi" deb nomlanadi. Bu tushuncha shunday o`zgarishlarga baho berish uchun foydalaniladiki, unda barchaning farovonligi yo yaxshilanadi, yoki bozorning biror odam o`z ahvolini boshqa odamning ahvolini yomonlashtirmasdan yaxshilay olmaydi.

Bu tovar va resuslarining eng yaxshi taqsimotini xakterlaydi. Keyinchalik umumiy bozor muvozanati bozorning Pareto optimal holati ekanligi isbotlab berildi. Xo`sh, bu nima degani? Bu bozor ishtirokchilarining hammasi o`z foydasi uchun intilib, o`zaro manfaat va foydalar muvozanatiga erishishidir. Bunda sumlar qoniqish (umumiy foydalilik) funksiyasi o`z maksimumiga yetadi. Boshqacha qilib aytganda, A.Smit tomonidan ilgari surilgan mashhur "ko`rinmas qo`l" to`g`risidagi g`oyalar amaliyoti isbotlab berilgan.

XIX asr oxiri - XX asr boshlarida Lozanna universiteti professori L.Valras kapitalistik iqtisodiyotning "umumiy iqtisodiy muvozanati" modelini qurdi. Bu yo`nalish Valras ishining davomchisi, italyan olimi Vilfredo Pareto (1848-1923) tomonidan keng rivojlantirildi. U "eng yuqori naf" nazariyasini hal etish, iste'mol ne'matlarining nafi (foydaliligi)ni hisoblash uchun harakat qildi va matematik usullardan keng foydalandi. Pareto o`z tahlili asosiga daromad miqdori va tovarlar bahosini qo`ydi.

Iste'mol ne'matlari to`plami turlicha bo`lishi tabiiy. Shu sababli, Pareto "ideal muvozanat" sxemasini oladi, bunda avtomatik ravishda paydo bo`ladigan "xususiy muvozanat" har bir iste'molchining optimal tanlovidan vujudga keladi. Bu usul bilan Pareto "eng yuqori naf" nazariyasini boshi

berk ko`chadan olib chiqa olmadi, lekin uning "afzal ko`rish" va "loqaydlik egri chiziqlari" nazariyasidan ekonometrik tadqiqotlarda foydalanib kelinmoqda. U Valrasning umumiy iqtisodiy muvozanat nazariyasini takomillashtirishga harakat qildi. U ustozidan farqli ravishda ishlab chiqarish funksiyasining mahsulot chiqarish hajmiga bog`liqligi koeffitsientining o`zgarishi mumkinligini tan olgan. "Pareto optimum"ida aholi daromadlarining taqsimlanish giperbolasining tenglamasi beriladi (1897).

Foydalilik (naf) funksiyasini topish uchun ne'matlar to`plami afzalligi konsepsiyasi Jon fon Neyman tomonidan yanada rivojlantirildi. U o`yin nazariyasiga asoslanib, individuumning maksimum yutuqqa intilishi sharoitidan kelib chiqib, iste'molchining o`zini tutish modelini ishlab chiqdi. Bunda ne'matlar foydaliligi konsepsiyasi psixologik talabni qondirish mezonlari bilan bog`lab o`rganiladi.

L.Valras farqli V.Pareto modelida faqat erkin raqobat iqtisodiyotigina tahlil etilmaydi, turli tipdagi monopol bozorlag ham qarab chiqiladi, bu tadqiqotlar XX asrning o`rtalaridagina alohida tadqiqot predmetiga aylandi. Ular tahlilning yangi ikki boshqa yo`nalishi bilan birlashib ketdi: 1) bozor mexanizmi nazariyasi; 2) firma va uy xo`jaligi faoliyati tahlili.

XULOSA

XIX asrning 70-yillaridan boshlab iqtisodiy ta'limotlarda prinsipial yangi yo`nalish - marjinalizm g`oyalari ustundir, avalgi klassik maktab vakillarining fikrlari keskin tanqidga uchradi, chunki amaliy iqtisodiyotda o`zgarishlar ro`y berdi. XX asrning boshlarida esa neoklassik (ya'ni yangi klassik) g`oyalari shakllana boshladi, bu marjinalizm g`oyalari rivojining 2-bosqichi deb qaralishi mumkin. "Siyosiy iqtisod" dan ancha farq qiluvchi "Ekonomiks" tushunchasi kiritiladi va iqtisodiyotga yondoshuv keskin o`zgardi.

Neoklassik yo`nalishning asosiy mafkurachisi A.Marshall hisoblanadi, u "Ekonomiks" iborasini birinchi bo`lib muomalaga kiritdi. Iqtisodiyot faning asosiy vazifasini "insoniyatning normal hayot faoliyati to`g`risidagi ta'limot" deb baholaydi.

Klassik maktabning prinsipial g`oyalari himoya qilinadi (erkin baho, raqobat, davlatning iqtisodiyotga aralashmasligi va b.), ammo unga marjinalistik qoidalar qo`llaniladi. qimmat va baho shakllanishi nihoyatda original ravishda ko`rsatib berilgan, "qaychi tig`i" effekti muhimdir. Talab

va taklif chiziqlarining kesishgan joyida baho aniqlanishi, "Marshall xochi" nihoyatda katta ahamiyatga ega va hozir bu qoida doimo qo'llaniladi.

"Iste'mol ortiqchaligi", mo'tadil baho, talabning elastikligi, "reprizentativ firma" to'g'risidagi g'oyalari fundamental ahamiyatga ega.

Amerikalik J.B.Klarkning qarashlarida fanning asosiy predmeti "jamiyatning barcha daromadlarini turli shakldagi daromadlarga ajratishdan iborat" deb qaraladi.

Fanni statika va dinamikaga ajratadi, "eng yuqori (chegaraviy) mehnat unumdorligi qonuni"ni kiritadi.

Italiyalik V.Pareto iqtisodiyotda umumiy muvozanat muammolar tadqiqotiga e'tibor beradi. Matematik apparatdan unumli foydalanib, "beparqlik egri chizig'i" ni yaratdi.

Asosiy tushuncha va iboralar

Neoklassika; A. Marshall; "Ekonomiks"; baho, talab, taklif; talab elastikligi; "Marshall xochi"; "iste'mol ortiqchaligi"; "reprizentativ firma"; J.B.Klark; "chegaraviy naflik"; "eng yuqori unumdorlik"; statika va dinamika; V.Pareto; "beparqlik egri chiziqlari"; "Pareto optimumi".

Nazorat va mulohaza uchun savollar

1. A.Marshall bo'yicha bozor bahosi nima?
2. Baho, talab va taklif o'rtasidagi bog'lanish qanday?
3. Taklif elastikligi deganda nima tushuniladi?
4. "Marshall xochi"ning mazmunini izohlab bering?
5. Ishlab chiqarish hajmlari o'sishi va nisbiy ishlab chiqarish xarajatlari o'rtasidagi bog'lanish nima?
6. Doimiy va o'zgaruvchi xarajatlarni izohlang.
7. J.B.Klarkning statik va dinamik iqtisodiyot to'g'risidagi g'oyalari nimani anglatadi?
8. "Eng yuqori unumdorlik qonuni"ning asosiy xususiyatlari.
9. V.Paretoning umumiy iqtisodiy muvozanat konsepsiyasi mohiyati nimadan iborat?
10. Naflikni maksimum qilish uchun nima asos qilib olingan?
11. V.Paretoning "beparqlik egri chiziqlari" nimani bildiradi?
12. Pareto optimumini izohlang.

Bir kun urush bo`lgan yerdan, qirq kun baraka ko`tariladi.
Maqol.

16-BOB. IQTISODIYOTNI TARTIBGA SOLISH KONSEPSIYALARI. IQTISODIY TA'LIMOTLARDAGI INSTITUTSIONAL YO`NALISH

16.1. Institutsionalizmning asosiy xususiyatlari

XIX asr oxiri - XX asr boshlarida olamda bo`lib o`tgan aniq ijtimoiy-iqtisodiy o`zgarishlar tufayli jahondagi mamlakatlarning salohiyoti keskin o`zgardi, ilgari ilg`or bo`lgan davlatlar 2-o`rinlarga (Angliya, Fransiya), nisbatan qoloq bo`lgan davlatlar esa 1-o`rinlarga chiqib olishdi (AQSH, Germaniya). Xuddi shu davrda yetakchi mamlakatlarda erkin raqobatga asoslangan iqtisodiyotdan ko`pincha monopolistik (mono-bir) iqtisodiyotga o`tish kuchaydi. Monopoliya kuchayishi monopol foyda olishga imkon yaratdi va iqtisodiy rivojlanishga salbiy ta'sir qila boshladi. Shu sababli antimonopol choralar qo`llash g`oyasi ilgari surildi, bu birinchi AQSHda ro`y berdi. Keyinchalik (va hozirda) barcha davlatlar bunday chorani qo`llaydilar.

Antitrust siyosati yo`li bilan iqtisodiyot ustidan ijtimoiy nazoratning turlicha metod (usul)lari Kullanila boshlandi. Ana shu usullarning nazariy asoslari yuzaga keldi va hozirda ham mavjud.

Iqtisodiy ta'limotlardagi institutsionalizm yo`nalishi AQSHda XX asrning 20-30 yillarida keng tarqaldi, ammo u ancha oldin, XIX asrning ohirlarida vujudga kelgan (T.Veblenning 1899y. chiqqan "Bekorchi sinflar nazariyasi" asari bilan bog`liq). Bu yo`nalish nomi lotincha "instituto" - urf-odat, ko`rsatma, muassasa so`zidan olingan va kapitalizmning imperikalizm bosqichiga o`tishi bilan bog`liq ravishda ro`y berdi (sanoat va moliya monopoliyalari, korxonalarining yiriklashuvi va boshqalar), chunki bu davr rivojlanishi erkin raqobatga asoslangan avvalgi davr ta'limotlari bilan izohlash mumkin bo`lmay qoldi.

Bu ta'limot yo`nalishi vakillarining fikricha, institutlar jamiyat rivojlanishining harakatlantiruvchi kuchi bo`lib xizmat qiladilar. Bu tushuncha tagida ijtimoiy xodisalar, masalan, oila, davlat, monopoliya, kasaba uyushmalari va boshqa muassasalar yotadi, ya'ni jamoat ruhining namoyon bo`lishi, yurish-turish va o`ylash usulini xalqning ma'lum guruhlari uchun odatiy, an'anaviy, shuningdek huquqiy, axloqiy va boshqa ko`rinishlarini o`z ichiga oladi. Bu yo`nalish mafkurachilarining fikricha, iqtisodiy kate-

goriyalar boʻlgan xususiy mulk, soliq, pul, kredit, foyda, savdo va boshqalar jamiyat ruhining paydo boʻlishi shaklidir. Demak, ular obyektiv iqtisodiy qonunlarning mavjudligini toʻla tan olmaydilar va jamoat ruhiyatining evolutsiyasini tahlil etadilar.

Institutsionalizm maʼlum maʼnoda neoklassik yoʻnalishga muxolifdir.

Neoklassiklar bozor iqtisodiyotini oʻzini-oʻzi boshqara oladigan (A.Smit fikri) sistema deb qarasarlar (sof iqtisodiyot fani), institutsionalizm tarafdorlari iqtisodiyot rivojlanishining harakatlantiruvchi kuchlari moddiy omillar bilan birga tarixiy kontekstda qaraladigan maʼnaviy, axloqiy, huquqiy va boshqa omillarga ham bogʻliqdir deb oʻylaydilar.

Demak, bu yangi yoʻnalishning tadqiqot predmeti sifatida ijtimoiy-iqtisodiy, shu bilan birga noiqtisodiy muammolarni tahlil etish ilgari suriladi. Shu bilan birga, tadqiqot obyektlari, yaʼni institutlar birinchi yoki ikkinchi darajali deb Karalmaydi va bir-biriga qarama-qarshi qoʻyilmaydi.

Bu yoʻnalishning tadqiqot usulida ayrim olimlar fikricha Germaniyada vujudga kelgan tarixiy maktabga katta oʻxshashlik bor.

Tarixiy va ijtimoiy muxit omillarining hisobga olinishi tarixiy maktab bilan yaqinlikni anglatasa ham, ammo toʻla yakdillik yoʻq. Yangi yoʻnalish neoklassiklarning marjinalizm gʻoyalariga asoslangan matematik va ekonometrik prinsiplarini keng qoʻllaydilar.

Institutsionalizmga xos boʻlgan uslubiy xususiyatlar quyidagilardir:

1) neoklassikaga xos abstraksiyaning yuqori darajasi va ayniqsa baho nazariyasining ortodoks statik xarakteridan qoniqmaslik;

2) iqtisodiy nazariyani boshqa ijtimoiy fanlar bilan integratsiyaga intilish yoki fanlararo yondoshuv ustuvorligiga ishonch;

3) klassik va neoklassik nazariyalarda empirizm (tajribaga suyanish) yetishmasligidan norozilik, chuqur miqdoriy tadqiqotlar oʻtkazishga chorlash.

Bu yoʻnalishning vujudga kelish, shakllanishi va evolutsiyasining maʼlum tarixi bor. Uning mafkurachilari T.Veblen, J.Kommons, U.Mitchell asarlarida iqtisodiy sikl va inqirozlar tarixi boʻyicha faktik materiallar jamlangan. Bu olimlar jamiyat aʼzolari uchun xos boʻlgan urf-odat, anʼana, odob-ahloq, instinktlarni oʻrganish bilan shugʻullanadilar. Ularda nazariy tadqiqotdan koʻra, yozib borish, qayd etish uslubi ortiqroqdir.

Institutsionalizm evolutsiyasi (rivoji)ni uch davrga boʻlish mumkin:

1. 20-30 yillarda institutsionalizmning keng tarqalishi. Bu davrning bosh mafkurachisi T.Veblendir (1857-1920), uni J.R.Kommons (1862-

1945), U.Mitchell (1874-1948), J.Gobson (1858-1940), U.Gamiltonlar faol himoya qildilar.

2. Urushdan keyingi kechki institutsionalizm. Bu davr mafkurachilari iqtisodiyotdagi qarama-qarshiliklarni izohlab berish bilan birga F.Ruzvelt tomonidan ilgari surilgan "Yangi kurs" islohotlarini amalga oshirish bo'yicha tavsiyanomalarni ham ilgari surdilar. Ular demografiya va antropologiyani o'rgandilar, ishchilar harakatining kasaba uyushmalari nazariyalarini ishlab chiqdilar. 50 yillarda J.M.Klark "Iqtisodiy institutlar va insonlar farovonligi", A.Berli "Mulksiz hokimiyat" va "XX asr kapitalistik inqilobi" kitoblarini chop etdilar, G.Minz o'zining maqolalarida aksionerlar soni ortishi, kapital mulkning kapital funksiyadan ajralish jarayonini qayd etdi.

3. 60-70 yillarda ijtimoiy-institutsional yo'nalish, ya'ni neoinstitutsionalizm paydo bo'ldi. 60-yillardagi institutsionalizm asoslari amerikalik nazariyotchi A.Lou va shvetsiyalik iqtisodchi G.Myurdal tomonidan ishlab chiqildi. Hozirgi davrdagi ijtimoiy-institutsional yo'nalish ta'limoti J.K.Gelbreyt va R.Xeylbronerlar tomonidan davom ettirilgan.

Bu yo'nalish g'oyalari "iqtisodiy o'sish omillari nazariyasi"ning mafkurachisi U.Rostou, so'l keynschilik yo'nalish (o'sish nazariyasi) tarafdorlari hamda Joan Robinson asarlarida ham o'z aksini topgan. Amerikalik institutsionalizm vakillari iqtisodiy jarayonlar asosining umumiy tushunchasiga ega emaslar. Masalan, Veblen iqtisodiy jarayonlarni ruhshunoslik, biologiya va antropologiya bilan bog'langan deb hisoblasa, Kommons - ruhshunoslik va huquqni, Mitchell - antropologiya va matematik hisob-kitoblarni ustun qo'yadi.

Amerikalik neoinstitutsionalizm nazariyotchilari iqtisodiy jarayonlarni industriya rivoji va texnokratiya rolining o'sishi bilan bog'lamoqdalar, shuningdek bu jarayonlarning borishini tushuntirishda jamiyat ijtimoiy hayotiga asoslanmoqdalar. Bunday xilma-xillik tufayli ijtimoiy-institutsional yo'nalish ichida turli oqim va maktablar vujudga keldi.

Institutsionalizmdagi ana shunday uchta asosiy:

1. Ijtimoiy-psixologik;

2. Ijtimoiy-huquqiy;

3. Empirik yoki konyunktur-statistik oqimni ajratish mumkin. Lekin, shu bilan birga, barcha yo'nalishlar uchun xos bo'lgan umumiylik ham mavjud. Ularning barchasi ozmi-ko'pmi burjua jamiyatini axloqiy-psixologik jihatdan tanqid ostiga oladilar, iqtisodiyot fanida reformistik

yo`lni oqlaydilar va bu oqim olimlari burjua jamiyatini mutlaq maqtashdan chetlangandirlar.

Bu yo`nalish g`oyalariga baho berib, g`arb iqtisodchilari institutsionalizmni "Formalizmga qarshi g`alayon" deb qaramoqdalar, uni klassik iqtisodiy maktabga qarama-qarshi qo`ymoqdalar. Bu yo`nalishning paydo bo`lishi va avvalgilaridan farq qilishi vaqt va sharoit taqozosi tufaylidir, chunki kapitalizm avvalgi davrdagidan keskin o`zgardi, davlat va jamoat tashkilotlari, ayniqsa, kasaba uyushmalarining roli ortib ketdi. Ularni hisobga olmaslikning iloji yo`q edi.

Ikkinchi tomondan bu yo`nalishning "norozilik kayfiyati" "eng yuqori naf nazariyasi"ga ham qarshi qaratilgan edi. Agar bu nazariya mikroiqtisodiy tahlil bilan shug`ullansa, institutsionalizm makroiqtisodiy tahlilni amalga oshiradi. "Yuqori naf" vakillari jamiyat asosiy iqtisodiy subyekti sifatida Robinzon (alohida individ)ni tanlashsa, institutsionalizm mafkurachilari kollektiv - jamoa "psixologiyasi"ni birinchi o`ringa qo`yadilar. Ular "yuqori naf" nazariyasiga qarshi chiqib, jamiyatning stixiyali rivoji o`rniga ishlab chiqarishni boshqarishda ijtimoiy tadbirlar qo`llashni afzal ko`rdilar.

Boshqa maktablardan farqli ravishda, institutsionalizm iqtisodiy hayotning ba'zi ijtimoiy tomonlarini tanqidiy o`rganishni asos qilib oldi, ammo davlat monopolistik kapitalizmi tizimini qo`llab-quvvatladi.

Ularning g`oyalarida "Ijtimoiy nazorat"ni himoya qilish orqali yangi sharoitda iqtisodiyotni tartiblashni tashkil etishni lozim deb ko`rsatiladi. Ayniqsa, bu sharoitda huquqiy masalalarni rivojlantirish muammosi dolzarb qilib qo`yildi. Ular "erkin sohibkorlik" va marjinalizmga qarshi chiqib, iqtisodiyotda avtomatik barqarorlik mexanizmi borligini inkor etdilar va iqtisodiy jarayonlarni miqdoriy tahlil qilishning tarafdorlari edilar. Keynsdan ancha avvalroq ular davlat iqtisodiyotga faol aralashishi kerak, degan fikrni ilgari surdilar.

Endi shu yo`nalish tarafdorlarining ayrim g`oyalari bilan tanishib chiqamiz.

Ijtimoiy-psixologik institutsionalizmning asoschisi Torsteyn Veblen va uning tarafdorlari iqtisodiy jarayonlarga psixologik jihatdan yondashib, iqtisodiy rivojlanishning psixologik nazariyasini yaratishga intildilar. Veblenning asosiy asarlari "Bekorchi sinflar nazariyasi" (1899), "Mohirlik instinkti" (1914), "Fanning hozirgi sivilizatsiyadagi o`rni va boshqa ocherklar" (1919), "Muhandislar va baho tizimi" (1921) va "Zamonaviy o`zgaruvchi tizimlar to`g`risidagi ocherklar" (1934) kitoblarida jamlangan. U keng sotsiologik tadqiqotlar olib borish asosida unga zamondosh bo`lgan

jamiyatni juda qattiq tanqid ostiga oldi. Kapitalizm illatlari mavjud xususiy mulk bilan tushuntiriladi (sotsialistik yo`nalishni eslang). Xususiy mulkning tanqid qilinishi albatta burjuaziya mafkurachilarini ham tashvishga soldi. Uningcha, xususiy mulk, ayniqsa rantye (absenteistik mulk) borligi tufayli aholining ma'lum bir qismi parazitik hayot kechiradi. Shu tufayli kapitalizmning harakatlantiruvchi kuchi buzilib boradi, ayniydi. Veblen marksist bo`lmagan, ammo kapitalizm tuzumining yaramasligini tan olgan, u hatto birinchi paytlarda 1917 yildagi oktabr inqilobini qutlagan, uni mavjud tuzumni o`zgartirish kerak, degan fikrning tasdigi deb o`ylagan. Amalda esa u kapitalizmni "texnokratik" jamiyatda islohotlar yo`li bilan "yaxshilash" usulini taklif etadi. Bu g`oyalalar marksizmga zid fikrlardir.

16.2. T.Veblen g`oyalari

Veblen

Veblen iqtisodiy jarayonlarni shakllangan an'analar sifatida tahlil etadi. Ana shunday an'anaviy harakatlantiruvchi kuchlar qatoriga ota-onalar histuyg`usi, usta instinkti, ya'ni yaxshi ishlashga intilish, ilmga chanqoqlik, sof qiziquvchanlik kiritiladi. Uning fikricha, dastlabki instinkt avval oilaga g`amxo`rlikda namoyon bo`ladi, keyinchalik esa jamiyat va butun insoniyatga bo`lgan g`amxo`rlikka aylanib boradi. Darwinizm (biologik) g`oyalari iqtisodiyotga tadbiiq etiladi. Veblen "Bekorchi sinflar nazariyasi" ("Теория праздного класса") kitobida quyidagilarni yozadi: "Jamiyatdagi odamning hayoti boshqa turdagi hayot kabi mavjudlik uchun kurashdir va demak, tanlanish va moslashish jarayonini aks ettiradi. Jamiyat strukturasi evolutsiyasi institutlarning tabiiy tanlanish jarayonidir". Darvinning tabiiy tanlanish ta'limoti ijtimoiy xodisalarga mexanik ravishda ko`chiriladi. Insonning ongli harakatiga yetarlicha baho bermasdan, odamlarning yurish-turishi g`ayriixtiyoriy saboqlar, instinkt, fe'l-atvor va odatlar orqali tushuntiriladi. Jamiyat rivoji biologik qonuniyatlar bilan bir xil deb qaraladi, proletariatning sinfiy kurashi inkor qilinadi, markscha inqilobga darvinistik evolyusionizm qarama-qarshi qo`yiladi.

U zamonaviy industrial texnokratik konsepsiyalar asoschisi bo`lib hisoblanadi. Industriya olamiga alohida e'tibor beriladi va unga barcha ishlab chiqaruvchilar va birinchi navbatda muhandislar va ishchilar kiritiladi. Industriya olami mehnat unumdorligini o`stirish, ishlab chiqarish jarayonini yaxshilash va samaradorlikni oshirishni bosh maqsad qilib qo`yadi.

Unga moddiy ishlab chiqarish sotsial formadan butunlay ajratib qo`yiladi. Ishlab chiqarish asosan texnik ko`rsatkichlar, masalan texnik asos darajasi, malaka, bilim va boshqalar bilan xarakterlanadi. Biznes olami deganda u moliyachilar, trest tashkilotchilari va tadbirkorlarni tushundi. Uningcha, biznes imkoni boricha yuqori foyda uchun intiladi va shu sababli uni beayov tanqid qiladi, chunki turli moliyaviy va kredit nayranglari, turli ak-sioner jamiyatlari tizimi tufayli sanoat unga to`la bo`ysundirilgan. Shu sababli, sanoatni biznes ta'siridan "ozod" qilish kerak, deydi u. "Industriya" va "biznes" nazariyasida ishlab chiqarish jarayonida moddiy mazmun bilan uning sotsial-iqtisodiy shakli o`rtasida bog`lanish yo`q. Veblen industriya va biznes orasida keskin qarama-qarshilik bor deb xato qiladi, shular kapitalizm illatlarining sababchisi qilib ko`rsatiladi.

Insonlarning iqtisodiy rag`bati avvalo qarindoshlik his-tuyg`usi, bilim va bajarilayotgan ishning yuqori sifatiga instinktiv intilishdir (A.Smit - foyda ketidan quvish).

Bekorchi (to`q) sinflar to`g`risida farq yuritilib, ularga "biznes olami odatlari" xosligi aytiladi. Ular uchun tovarlarga alohida baho belgilanadi va ular talab qonunlaridan boshqacha bo`lishi mumkin deyiladi. Buni "Veblen effekti" deb ataladi (bu fikrda jon bor, boy mamlakatlarda boylar uchun alohida do`konlar mavjud).

Veblen nazariyasi jamiyat sotsial strukturasi to`g`risida noto`g`ri tushuncha hosil qiladi, jamiyat sinflarga ajratilmaydi, ishchilar va muhandislar yagona sanoatchilar guruhiga kiritiladi, sinfiy kurash tushunchasi esa umuman yo`q.

Mavjud tizimni o`zgartirish to`g`risida gapirib, bu masalani Veblen ilmiy-texnika inqilobini kuchaytirish, hokimiyatni texnik intelligensiya qo`liga berish bilan hal etishni taklif qiladi. Buning uchun barcha muhandis-texnik xodimlar umumiy ish tashlashlari kerak, shunda tadbirkorlar ularning shartlariga ko`nishga majbur bo`ladilar. Kapitalizm transformatsiyasi "texniklar kengashi" vositasida bajariladi, hozirgi zamon jamiyatida intelligensiyaning roli birinchi o`ringa qo`yiladi, ya'ni biznes olamini muhandis- texnik intellegensiya yenga oladi.

Sanoat mutaxassislari yagona sinf sifatida qaraladi va bu sinfnig asosiy maqsadi texnikadan foydalanishni takomillashtirishdir. Demak, Veblen yangi jamiyatni "texnokratik" ko`z bilan ko`radi va kapitalizmni saqlab qolish yo`lini taklif etadi.

16.3. Jon R.Kommons qarashlari

Kommons ijtimoiy-huquqiy institutsionalizm yo`nalishining asosiy vakili hisoblanadi. Uning asosiy g`oyalari amerika tredyunionizm mafkurasi ni ifodalaydi. Uning ta'limoti jamoat institutlari faoliyatini (oila, ishlab chiqarish korporatsiyasi, savdo birlashmalari, tredyunionlar, davlat va yuridik huquqiy munosabatlar) tadqiq etish bilan bog`liq.

U mavjud tuzumni isloh va modernizatsiya qilishga intiladi, biznes tizimini shunchalik samarali qilish kerakki, u o`zini o`zi saqlashga qodir bo`lsin, deydi u. Kommonsning asosiy g`oyalari "Kapitalizmning huquqiy asoslari" (1924), "Institutsional iqtisodiyot. Uning siyosiy iqtisodidagi o`rni" (1934), "Jamoat faoliyatining iqtisodiy nazariyasi" (1950) asarlarida o`z aksini topgan.

Olimning iqtisodiy qarashlari iqtisodiyotda yuqori naf nazariyasi va yuridik konsepsiyalar to`g`risidagi qoidalarining o`zaro qorishmasidan iborat. Ishlab chiqarishni bir chekkaga surib, kapitalizmning mohiyati bozor munosabatlari bilan almashtiriladi, hozirgi sharoitda bu munosabatlar "odil bo`lmagan raqobat"ga olib kelmoqda. Kapitalizmning bu illatini to`g`rilash, almashuv munosabatlari odil bo`lishini ta'minlash, raqobat xavfini yo`qotish uchun davlat yuridik-qonuniy organlari vositasida hal etish mumkin, degan g`oya ilgari suriladi.

Kommons kapitalizmni sinflar mavjudligini inkor etadi. mark-sizmning sinfiy kurash nazariyasiga "sotsial nizo" (konflikt) ta'limotini qarshi qo`yadi, bu nizolar antagonistik xarakterga ega emas. Mutaxassislar bir-birlari bilan kurashishi emas, hamkorlik qilishlari kerak. Paydo bo`ladigan nizolar esa jamiyat evolutsiyasini harakatga keltiruvchi omildir. Nizolarni yechish jarayoni sotsial taraqqiyotga yordam berishi zarur.

Kommons nazariyasi kapitalizmni ba'zi islohotlar yo`li bilan yaxshilash usulini taklif etadi. Bu esa huquqiy, yuridik me'yorlarni takomillashtirish orqali amalga oshiriladi. Ishchi va kapitalist o`rtasidagi munosabat jamiyatning teng huquqli a'zolari orasidagi yuridik bitim - kelishuv hisoblanadi, chunki ular ma'lum qonun-qoidalar asosida tuziladi. Bu kelishuv ishtirokchilari orasida jamiyatning muhim institutlari: oila, tadbirkorlar ittifoqi va hatto davlatning o`zi ham bo`lishi mumkin. "Kelishuv" uch momentni o`z ichiga oladi: nizo, o`zaro ta'sir, yechim. Yuridik va huquqiy vositalar bilan har qanday ichki qarama-qarshilik, barcha konfliktlar o`z yechimini topishi mumkin. Jamiyatda ijtimoiy qarama-qarshiliklar kuchayishi konfliktlarni yuridik hal qilish mexanizmining kamchiliklari bilan belgilanadi. Iqtisodiy kategoriyalar shu kategoriyalarga

oid yuridik munosabatlar shaklida namoyon bo`ladi. Kommons mulk shakllarini iqtisodiy munosabatlar shaklida tahlil etmaydi, ammo "Mulk tituli"ni yuridik shakl sifatida ko`radi. U mulkni uch ko`rinishga ajratadi: moddiy, nomoddiy (qarzlarni va qarzni majburiyatlari) va ko`rinmas (qimmatbaho qog`ozlar). Ko`rinmas mulk ko`pincha "mulk tituli bilan kelishuv" mazmuni bo`lib amalga oshadi. Shu sababli, Kommons tadqiqotlarining asosini qimmatbaho qog`ozlar - aksiya, obligatsiya va boshqalarni sotish operatsiyalari tashkil etadi. Ko`rinib turibdiki, bu olimning g`oyalari birinchi o`rinda ishlab chiqarish emas, balki muomala sohasi turadi. Uch shakldagi sanoat kapitali o`rniga fiktiv (soxta) kapital olinadi, bu soha kapitalistik xo`jalikning mohiyati sifatida qaraladi.

U jamoat fikri bilan hisoblashuvchi va iqtisodiyotni monopoliyadan chiqarishni amalga oshiradigan hukumat tuzish zarurligiga ishongan. Iqtisodiy islohotlar doirasida davlat qonuniy qarorlari jamiyatdagi qarama-qarshilik va konfliktlarni tugata oladi, bunda ma'muriy kapitalizm bosqichiga o`tiladi.

Yuqorida keltirilgan T.Veblen va J.Kommonsning g`oyalari amalda, 1929-1933 yy.dagi iqtisodiy inqiroz davrida AQSH prezidentining "yangi kurs" siyosatida amaliy tasdig`ini topdi.

16.4. Uesli Kler Mitchell g`oyalari

U Veblenning shogirdi bo`lib, iqtisodiyotda siklik xodisalar-ning tadqiqotchisi sifatida mashhurdir (bu iqtisodiyotda konyunktur-statistik institutsionalizm oqimi hisoblanadi). Mitchell ustozni Veblendan tadqiqotning genetik uslubini meros qilib oldi, uningcha iqtisodiy xodisalarni belgilovchi omillar bu ijtimoiy psixologiya, an'ana va urf-odatlaridir, shu sababli tadqiqot predmeti sifatida odamlarning jamiyatdagi hulqi o`rganilishi kerak. Shuningdek, ustozning ishlab chiqarish va biznes o`rtasidagi qarama-qarshilik to`g`risidagi fikri ham qabul qilingan, bu ishlab chiqarish va narxlar faoliyati harakatidagi farqlarning sababini ko`rsatadi.

Bu olim iqtisodiy ko`rsatkichlar, raqamlar, bu ko`rsatkichlar o`zgarishidagi qonuniyatlar bilan shug`ullandi, kapitalistik iqtisodiyotni tartibga solishda ulardan foydalanishning yo`llarini izladi. Ammo, u kapitalizm qarama-qarshiliklarini hal qilish yoki uni yaxshilash to`g`risidagi nazariyalarni yaratmadi. U iqtisodiyotga ta'sir etuvchi omillarni aniqlashga intildi, bular, uning fikricha, moliya, pul muomalasi va kredit kategoriyalari edi. Bu kategoriyalarni tartibga solish yo`li bilan

iqtisodiyotga ta'sir etish, hatto siklik tebranishlarni o'zgartirish, oldini olish mumkin, deydi u. U o'zining "Iqtisodiy nazariya tiplari to'g'risida leksiyalar" (1935) asarida iqtisodiy masalalarni madaniyat va sotsiologiya muammolari bilan o'zaro aloqada, ammo asosan psixologik tahlil asosida tadqiq etadi. Siyosiy-iqtisodiy institutlar to'g'risidagi ta'limot sifatida qaraladi. Kapitalistik ishlab chiqarishni tartibga solish zarurligi, Mitchell ta'limotining bosh xulosasidir.

Mitchell institutsionalizmi Veblen nazariyasidan, birinchidan, tanqidiy emasligi bilan, ikkinchidan abstrakt nazariyasi bo'lmasdan, o'sha davrning empirik tadqiqoti ekanligi bilan farq qilar edi. U o'z asarlarida inqirozsiz "amaliy sikl" masalalariga alohida e'tibor berib, inqirozlarning haqiqiy sabablarini bo'yab ko'rsatishga uringan, pul muomalasi muammolarini diqqat markazida tutgan. Moliya va pul muomalasi institutlarini insonlar hulqini tushuntirish uchun foydalaniladi. Uningcha, tadbirkorlar jamiyat manfaatlari emas, balki o'z foydalarini ko'paytirish uchun harakat qiladilar va bu axloqiy harakat oqlanadi, mavjud institutsiya (davlat, mulk va boshqalar) bunga imkon beradi.

Insoniy jamiyat rivoji ayrim individlar taraqqiyoti shaklida emas, balki jamiyat a'zolarining kollektiv aloqalarining takomillashuvi sifatida xarakterlanadi. Bu aloqalar takomillashuvi shu institutsiyalarning evolutsiyasi, davlat institutlarinig rivoji hamda ularning iqtisodiyotga aralashuvi deb qaraladi. Kapitalizm qarama-qarshiliklarini yechishda davlat yo'li bilan tartibga solish eng qulay vosita deb qaraladi. Iqtisodiyotni o'rganishda matematika va statistikani keng qo'llash yo'li bilan, Mitchell "kichik va katta sikllar" davomiyligini hisoblab chiqdi. U o'zining hisob-kitoblariga asoslanib, kapitalizmning inqirozsiz rivojlanish modeli loyihasini yaratdi. Bu olimning tadqiqotlaridagi ijobiy tomonlar shundan iboratki, mamlakatlarning milliy xo'jaliklari bo'yicha boy faktik materiallar to'plandi, ular asosida natural va qiymat ko'rsatkichlarining rivojlanib boruvchi qatorlari yaratildiki, "dinamik qatorlar" tahlili nomini oldi. Bu tahlil asosida olingan jamlovchi ko'rsatkich va indekslar iqtisodiyotdagi haqiqiy ahvolni aks ettirgan va kapitalistik konyunkturani, ayniqsa ishlab chiqarishning ayrim tarmoqlaridagi holatni baholashda ulardan foydalanilgan.

Bu yo'nalish tarafdorlari sikllarni o'zaro aloqador parametrlarning ta'siri oqibatida vujudga keladi va kapitalistik ishlab chiqarish dinamikasini belgilaydi, deb qaraydilar. Shu sababli ular sikllarni tasodifiy yagona xodisa emas, balki doimiy kapitalizm iqtisodiyotiga xos xususiyat deb hisoblaydilar. Ular tadqiqot qilayotgan omillar qatoriga birinchilardan

bo`lib muomala sohasi ko`rsatkichlarini qo`yadilar, ya'ni narxlar, aksiyalar kursi, pul muomalasi va boshqalar.

Inqirozlar inkor etiladi, bu amaliy sikllarni tan olish bilan isbotlanadi (unda inqirozlar yo`q). Iqtisodiy qatorlarning nazariy asosini bekamu ko`st deb bo`lmaydi. Masalan, 1929 yil arafasida Garvard maktabi vakillari tomonidan berilgan iqtisodiy ob-havo prognozi ("Konyunktur barometr") iqtisodiyot ravnaqi - "prosperity" bo`lgan. Ammo, amalda nima bo`lgani hammaga ma'lum (1929-33 yillardagi og`ir inqiroz). "Garvard barometri" uch egri chiziqdan iborat bo`lib, A) spekulatsiya indeksi; B) biznes indeksi; S) pul bozori indeksidir. O`tgan yillar tajribasi asosida egri chiziqlar harakati to`g`ri kelmaydigan lagalar (vaqt oralig`i) topilib, "barometr" mualliflari egri chiziqlarning yangidan chetga chiqishini aniqlash imkoni borligini va shu yo`l bilan iqtisodiy tushkunlikni ko`ra bilish va oldini olish mumkin deb o`ylaganlar.

Mitchell tadqiqotlari empirik va institutsional uslublarning qorishmasidan iborat. U iqtisodiy siklning amaldagi modelini loyihalashtirishga muvaffaq bo`la olmadi.

U. Mitchell o`z ustozining ilmiy xizmatlari va unga bo`lgan cheksiz hurmati sifatida "Veblen ta'limoti" asarini yaratdi, unda ustoz kitob va maqolalaridan ko`chirmalar ko`p keltiriladi, bu kitob Mitchell vafotidan keyin nashr etilgan.

Siklik (davriy) o`zgarishlar nazariyasiga rus olimi N.D.Kondratyev (1892-1938) katta hissa qo`shdi. U jahondagi yetakchi kapitalistik deb nomlangan mamlakatlar iqtisodiyotining ko`p yillik (100-150 yil) rivojlanishini tahlil etib, bu o`zgarishlarning bir yildan kam (fasliy), 3,5 yillik, 7-11 yillik savdo-vsanoat va 50-60 yillik katta sikllarini ajratib berdi. U 1929 yildagi "Buyuk depressiyani" oldindan (prognoz) aytib bergan, ammo, sovet davrida "kapitalizm qachon o`ladi" degan savolga "kapitalizm o`lar, ammo, qachonligini ayta olmayman" deb javob berganligi uchun qatag`onga uchragan va otilgan. Bu olimning buyuk xizmatlari jahon iqtisodchilari tomonidan yuqori baholangan va amalda qo`llanilmoqda.

16.5. Ijtimoiy-institutsional yo`nalish evolutsiyasi

Yuqorida institutsional yo`nalishning asosiy g`oyalari va dasturi ko`rib chiqilgan edi. Hozirgi davrda ham bu yo`nalish g`oyalari dolzarbligicha qolmoqda. Taniqli iqtisodchining iborasi bilan aytganda, "Veblen kostyumi yaxshi xizmat qilmoqda va u deyarli eskirmagan". Bu yo`nalishning otasi Veblen tomonidan ilgari surilgan ta'limotda hozirgi

zamon jamiyatini qayta qurish, transformatsiya masalalari nihoyatda muhim o'rinni egallaydi. Ularning fikricha, ilmiy-texnika taraqqiyoti tufayli jamiyatdagi sotsial qarama-qarshiliklar yo`qolib boradi. Jamiyatning konfliktlarsiz evolutsiyasi, uning industrial jamiyatdan postindustrial, superindustrial yoki "neointustrial", informatsion jamiyat sari rivoji ro`y beradi. Texnik-iqtisodiy omillarni mutlaqlashtirish tufayli yangi konvergensiya nazariyasini ilgari surish imkoni yaratildi (J.K.Gelbreyt, Pitirim Sorokin - AQSH, Raymond Aron - Fransiya, Yan Tinbergen - Niderlandiya).

"Industrial", "postindustrial" jamiyat nazariyasi ikki sotsialistik va kapitalistik tizimni yagona tizimga keltiruvchi "konvergensiya" nazariyalari yangilik emas. Masalan, XIX asr oxirida nemis iqtisodchisi (yuqorida berilgan) V.Zombart "Hozirgi zamon kapitalizmi" asarida pluralizm, ya'ni turli sotsial tizimlarni - kapitalistik, sotsialistik, mayda ishlab chiqaruvchilarni yagona plyuralistik jamiyatga birlashtirish g`oyasini aytgan edi.

J.K.Gelbreyt

J.K.Gelbreyt asarlarida bu fikrlar to`laroq ifodasini top-gan. Unda ikkala tizimda ro`y berayotgan umumiy o`zgarishlar qayd etiladi (rejalashtirishdan foydalanish, davlat va korporatsiya o`rtasidagi farqlarning yo`qolib borishi, tashqi muhitni o`rganish, fan va ta'limning mehnat taqsimoti o`sishida asosiy omil ekanligi va boshqalar). Asta-sekin kapitalizmning "yomon" tomonlari sotsializmning "yaxshi" xususiyatlari bilan chirmashib ketishi kerakligi aytiladi, "kapitalizm transformatsiyasi" ro`y berishi bashorat qilinadi.

J.K.Gelbreytning asosiy asarlari quyidagilardir: "Mo`l-ko`lchilik jamiyati" (1958), "Yangi industrial jamiyat" (1967), "Iqtisodiy nazariyalar va jamiyat maqsadlari" (1973), "Pullar" (1975), "Ishonchsizlik asri" (1977). Bundan tashqari, olimning ko`pgina maqola va intervyulari ham bor.

Superindustrial jamiyat to`g`risidagi g`oyalar amerikalik futurolog Tofflerning "Uchinchi to`lqin" kitobida bayon etiladi. Unda "yangi sivilizatsiya" davri vujudga keladi, deyilgan.

Keyingi paytlarda neoinstitutsionalizm nazariyalari ham paydo bo`lmoqda. Bu nazariyalarda texnik omillarni mutlaqlashtirishdan chekiniladi va asosiy e'tibor insonga, sotsial muammolarga qaratiladi. Shunday yo`l bilan mulk huquqi (Ronald Kluz - AQSH), jamoat tanlovi (Jeyms Bukenen - AQSH) va boshqa nazariyalar vujudga keldi. Bu qarashlar natijasida rivojlangan mamlakatlarning iqtisodiy siyosati ham

o`zgarishda, bu siyosat tobora kapitalizmni ijtimoiy tomonga burish sari bormoqda.

Hozirgi davr institutsionalizmining asosiy g`oyasi shuki, inson postindustrial jamiyatning asosiy iqtisodiy omili, asosiy resursi sifatida qaraladi va yangi jamiyat shaxsni har tomonlama rivojlantirish uchun o`z siyosatini qayta ko`rib chiqishi kerak bo`ladi, XXI asr esa "inson asri" deb e`lon qilinadi.

Iqtisodiy evolutsiya jarayonini tadqiq qiluvchi iqtisodiy-globalistlar shu qoidaga amal qiladilarki, evolutsiya turli iqtisodlarning o`zaro yagona iqtisodga aylanishi emas, balki turli tizimlarga aylanishidir. Bu oqibatda yangi industrializatsiyani ta`minlaydi, bunda inson bosh, hal qiluvchi o`z o`rnini egallaydi.

XULOSA

Hozirgi iqtisodiy ta`limotlar tarixida institutsionalizm muhim o`rinni egallaydi. Bu yo`nalish tub ma`nosi bo`yicha klassik maktabga muxolif deb qaralishi mumkin, chunki bu ta`limotda iqtisodiy kategoriyalar ikkinchi darajali bo`lib, asosiy e`tibor institut (davlat, oila, monopoliya, urf-odatlar, huquq, kasaba qo`mitalari va boshqalar)larga qaratiladi, noiqtisodiy omillar yetakchidir. Tadqiqot usulida Germaniya tarixiy maktabi qoidalari keng qo`llaniladi, ammo to`la yaqdollik yo`q. Institutsionalizm uch oqimga bo`linadi, bular ijtimoiy-psixologik (texnokratik, asosiy mafkurachisi T.Veblen), ijtimoiy-huquqiy (yuridik, J.Kommons), konyunktur-statistik (empirik- prognoz, U.Mitchell). bu tadqiqotlarda islohotlarga, ilmiy-texnika taraqqiyotiga (1-oqim), omma fikriga quloq soluvchi hukumat, iqtisodiyotni monopoliyadan chiqarish, ma`muriy kapitalizmni yaratish, huquq sohasini takomillashtirish (2-oqim), iqtisodiyotning rivojini aniq raqamlar asosida o`rganish, uning o`zgarishi, siklik holati, matematik apparatni keng qo`llash, keyingi taraqqiyot bo`yicha prognozlash (3-oqim) xosdir. Bu yo`nalish qonun-qoidalari hayotda o`z tatbiqini topmoqda, ammo prognozlar doim ham aniq emas. Masalan, AQSHda 1929 yil ravnaq yili deb bashorat qilingan edi, ammo amalda "Buyuk depressiya" boshlandi.

Asosiy tushuncha va iboralar

Institutsionalizm; ijtimoiy-psixologik, ijtimoiy-huquqiy, konyunktur-statistik oqimlar; T.Veblen; "Veblen effekti"; R.Kommons; huquq institutlari; monopoliyaga qarshi choralar; ma'muriy kapitalizm; U.Mitchell; siklik rivojlanish; prognoz.

Nazorat va mulohaza uchun savollar

1. Institutsionalizm paydo bo`lishining shart-sharoitlari.
2. Institutsionalizmning mohiyati va o`rganish metodologiyasi nimalardan iborat?
3. Uning asosiy oqimlari va mafkurachilari kim?
4. Institutlar deganda nimalar ko`zda tutiladi?
5. T.Veblenning asosiy asaridagi g`oyalar, "Veblen effekti" nimani anglatadi?
6. J.Kommonsning asosiy g`oyalari, hukumatni isloh qilish islohotlari mohiyati nimadan iborat?
7. Ma'muriy kapitalizm nima?
8. Konyuktur - statistik oqimning mohiyati, U.Mitchell g`oyalarining asosi nimani anglatadi?
9. N.D.Kondratyevning siklik rivojlanishi konsepsiya nima?
10. Institutsionalizmning evolutsiyasi davridagi olimlar va ularning g`oyalari.

Geraklit: - Bir havuzga ikki marta tushib bo'lmaydi!

Suqrot: - Bunga intilish zarurmikan? Axir bu gigiyena jihatidan noto'g'riku!

Geraklit: - Bir hovuzga ikki marta tushib bo'lmaydi!

Suqrot: - Bunga intilish zarurmikin? Axir bu gigiyena jihatidan noto'g'rik-ku!

Falsafiy dialog.

17-BOB. MUKAMMAL BO'LMAGAN RAQOBAT BOZORI TA'LIMOTLARI

17.1. Nomukammal bozorning xususiyatlari

XX asr boshlarida erkin (mukammal) raqobatga asoslanga iqtisodiyot tobora monopollashib bordi, bu ayniqsa Yevropa va AQSHda yaqqol ko'zga tashlandi. Iqtisodiy liberalizm prinsiplari (erkin savdo-fritredolik, davlatning iqtisodga aralashmasligi va b.) real hayot talablariga javob bermay qo'ydi. Monopollashuvning yorqin oqibati sifatida 1929-1933 yillardagi jahon iqtisodiy inqirozining keltirish mumkin.

Deyarli yuz yil davomida J.B.Seyning "bozorlar qonuni" hamma yerda tan olingan va unga suyanib ish yuritilgan bo'lsa, bu davrda uning ahamiyati pasayib bordi. Nomukammal raqobat avval institutsionalizm, keyin neoklassiklar tomonidan tadqiqot obyekti qilib olindi.

Bu muammolar bilan deyarli bir vaqtda Garvard universiteti professori E. Chamberlin va Kembrij universiteti professori J.Robinsonlar shug'ullandi.

1933 yili amerikalik E.Chamberlin o'zining "Monopolistik raqobat nazariyasi", ingliz J.Robinson xonim esa "Nomukammal raqobatning iqtisodiy nazariyasi" asarlarini chop etdilar. Bu asarlarda erkin raqobat sharoitini inkor etadigan sharoitda bozor mexanizmlarining harakati masalalari har tomonlama chuqur tahlil etiladi. Xususan, ikkala muallif fikricha, bozor bahosi bozor ishtirokchilarining kollektiv faoliyati tufayli yuzaga kelmaydi, chunki tovar mahsulotlarining turli-tumanligi (differensiyasi) xaridorlarni bu tovarlar bahosi to'g'risida to'liq informatsiyadan, firma-ishlab chiqaruvchilarni tanlashda raqobatdan mahrum etadi. Ular iqtisodiyotda muvozanatning buzilish sabablarini ilgorigidek iqtisodiy muhitdagi "kategoriya" va "qonun" lardan izlaydilar. Institutsional yo'nalish tarafdorlariga esa, nomukammal raqobat iqtisodiy o'sishga avvalo "inson omili"ning ta'siri oqibatidir. Bu esa jamiyat

rivojlanishi, shu bilan birga iqtisodiyot sohalarida yuzaga keladigan ijtimoiy-psixologik, huquqiy va boshqa muammolardir.

17.2. E.Chemberlinning monopolistik raqobat nazariyasi

Edvard Xeyting Chemberlin (1899-1967) o`z asarida monopoliyaning mohiyati, monopol baho va monopol foydaning yuzaga kelishining chuqur tahlilini bepradi. Uning fikricha, monopoliyaning mohiyati - bu taklif ustidan nazorat, bunda baho ustidan ham nazorat bo`ladi.

Differensiatsiya kuchayib borgan sari har bir sotuvchi absolut (mutloq) monopoliyaga ega bo`ladi, ammo shu bilan birga, o`rnini bosa oladigan boshqa mahsulot ishlab chiqaruvchining nomukammal raqobatiga uchraydi. Shundan kelib chiqib, barchasotuvchilar "raqobatchi monopolistlar" bo`lib, "monopolistik raqobat" kuchlari ta'siri sharoitida ish yuritadilar.

Chemberlin fikricha, bozorlar o`zaro bog`langan, chunki bir-biriga bog`liq bo`lmagan sotuvchilar vazifasi bir-biriga yaqin bo`lgan mahsulotlarni realizatsiya qilishda hamohangdirlar. Real hayotda bozorlar u yoki bu darajada nomukammaldirlar, shu sababli muvozanatga intilish to`g`risida gapirish o`ta soddalikdir. Natijada har bir sotuvchi monopolist deb hisoblanadi, uning o`z xaridorlari, "noyob" mahsulotini oluvchilar bo`ladi. Bozordagi monopolistik sifatida baholarni tartibga soladi. Bu esa tovarlar va xizmatlarning real taklif hajmi "sof" raqobat sharoitidagidan kam, bahosi esa yuqoriroq bo`ladi. Bu yerda mahsulot differensiyasi eng muhim shartdi. Bu kategoriyaning mohiyati shundaki, sotuvchilarning tovari (yoki xizmati) da boshqalarnikidan keskin farq qiluvchi belgisi bo`lishi kerakligidir. Bu belgi xaridor uchun real yoki xayoliy bo`lishi, aslida esa xuddi shu mahsulotga afzallik berilishiga olib kelishi shart. Bunday differensiatsiya bo`lgan sharoitda xaridorlar va sotuvchilar tasodifiy yoki tartibsiz juftlikka (bu sof raqobatda bo`ladi) birlashmaydilar, bu yerda afzallika asoslangan tanlov hal qiluvchidir.

Sotuvchi -monopolist qo`shimcha xarajalar qilish yo`li bilan sotilayotgan mahsulot hajmini oshirishi (bunda tovar bahosi pasayishi) mumkin. Boshqa xuddi shunday tovar sotuvchilar esa bu shuni darhol amalga oshira olmaydi deb raqobatdosh tovar markasi bahosini pasaytirish yoki yangisini i.ch. davomida, xuddi shunday choralar boshqa raqobatchi tomonidan qo`llanilishi mumkinligidan bexavotir bo`ladi.

Raqobatning baholanmaydigan omillari qatoriga tovarlar sifati va reklama kiradi va ular individual yoki alohida xususiyatlarga egadir. Differentsiatsiya mahsulotning o'z ma'lum xususiyatlari asosida shakllanishi, maslan, alohida xususiyatlar - fabrika markasi, firma nomi, qadoqlash yoki tara (agar ular bo'lsa) bo'yicha yoki sifat, shakl, rang, stil asosida individual xususiyatlari bilan belgilanadi.

Reklama to'g'risidagi g'oyalarning dolzarbligi shundaki, ular hozirgi davrda ham o'z ahamiyatini yo'qotmagan. Reklama talabga ikki tomonlama ta'sir etadi, u ehtiyojni shakllantirishga ta'sir etadi va uning o'zgarishini ham hisobga oladi. Reklama tufayli talab oshganligi sababli, belgilangan bahodan qat'iy nazar, mahsulot sotilish hajmi ortadi. Reklama ustasining san'ati gipnozchining san'atiga o'xshash bo'ladi. Agar xaridor holati ustidan nazorat o'rnatilsa, reklama uchun ketgan xarajatlar daromad oshishini ta'minlaydi. Ammo reklamani takrorlayverishdan samaradorlik cheksiz emas, daromadlar sotish xarajatlari oshgan sari kamayadi.

Yuqorida keltirilgan masalalar bilan birga, chakana savdoda raqobatning baholanmaydigan qatoriga sotuvchining qulay joylashuvi, uning korxonasiga xos umumiy atmosfera yoki umumiy stil, ishni olib borish uslubi (manera), odil ishbilarmon sifatidagi obro'si, muloyimligi, epcilligi, xaridorlar va birga ishlayotgan bilan shaxsiy bog'lanishlari, muhim ahamiyatga ega.

Baholanmaydigan omillar majmuyi haqiqiy qiymat nazariyasi doirasida hisobga olinishi kerak. Sof raqobatda har bir sotuvchining bozori uning raqib bozori bilan qo'shib ketadi; monopolistik raqobat sharoitida esa bozor boshqalardan ajralgan bo'ladi, buning hammasi birgalikda ishlovchi sotuvchilarning yagona bozorini emas, balki sotuvchilar o'rtasida (har biriga bittadan) taqsimlangan o'zaro bog'langan bozorlar tarmog'ini tashkil etadi.

Sof raqobat sharoitida alohida sotuvchi bozori umumiy bozor bilna qo'shib, faqat amaldagi baho bo'yicha istalgancha tovarni realizatsiya qiladi. Ikkinchi holatda tovarni sotish cheklanadi va yangi uchta omil: 1) baho; 2) mahsulot xususiyati va 3) reklamaga xarajatlar bilan belgilanadi. Mana shu omillar yordamida xaridorlarning iste'mol qarorlariga ta'sir etiladi. Bunda baholarni pasaytirish omili alohida ahamiyat kasb etadi, chunki tovarga baho pasayishi mahsulot sifati pasayishi tarzida qilinish ehtimoli bo'ladi.

Monopolistik raqobatning o'ziga xos xususiyatlaridan biri shuki, bunda baholar raqobati yo'qotiladi, oqibatda "quvvatlar ortiqchaligi fenomeni" doimiy va odatdagi xodisaga aylanadi. Bu ortiqchalik "jazosiz"

uzoq vaqt davomida ko`payib boradi, chunki u doim xarajatlardan kattaroq bo`lgan boholar hisobiga qoplanib turadi. Butun bozorning ma'lum qismini egallash darajasini ko`rsatuvchi bu ko`rsatkich (fenomen) faqat alohida patentlar va fabrika markalari bilangina qo`llanmasdan, boshqa, ya'ni obro`, ustalik, alohida mahorat kabi xodisalar bilan ham qo`llab-quvvatlanadi. Bu xodisalar erkin kasb ega (rassom, muzika) faoliyat sohasining bir qismi bo`lib, ular ham "monopol daromadlar nazariyasi" predmetidir.

Differenziatsiyalashgan mahsulot baho muammosi raqobatli talab va harajat egri chiziqlari doirasiga kiritilishi mumkin emas, bu avvaldan xulosalardagi xatolarga olib keladi; baho haddan tashqari past, ishlab chiqarish masshtabi - juda katta, korxonalar soni - juda kichik bo`lib chiqadi. Bundan tashqari raqobatning yana ikkita jihati: differenziatsiya va sotish xarajatlari butunlay tushib qoladi. Shu sababli baholarni to`la bilmaslik mahsulotga talab elastikligi (qayshiqoqlik)ni pasaytiradi, bu esa reklama talabning elastikligini oshirishi, baholar raqobatini esa ancha keng qilishiga o`xshaydi va baholar yordamida talab etiladigan qo`shimcha xarajatlarni qoplaydi.

Raqobat kurashi evolutsiyasi tovar sifatini oshiradi (buni patent, mualliflik huquqlari, firma himoya belgilari, firma alohida qadoqlash usuli, mahsulot sifatini yaxshilash maqsadida, firmaning qulay joylashuvi). Reklama esa, erkin raqobat sharoitidan farqli ravishda, bozorlar qo`shilib ketishigayo`l qo`ymaydi.

Baholanmagan raqobat omillari firmani xaridorlar talabini qondirish uchun yangi imkoniyatlar qidirishga undaydi, ularga "havasning pullik qoidalari" ni singdirib boradi.

Ishlab chiqarish va sotish xarajatlari konsepsiyasida xarajatlar fabrika doirasida tovarlarni ishlab chiqarishga ketgan sarflardangina (birinchi) emas deb qaraladi. Transport (tashish), sortirovka (ajratish), saqlash, uylarga yetkazish xarajatlari (ikkinchi) mavjud bo`lib, ular talablarni qondirish uchun yanada yaxshi qulayliklar yaratadi. Ikki xil ko`rinishdagi xarajat o`rtasida chegara o`tkazish (ishlab chiqarish xarajatlari, sotish xarajatlari) taklif va talab o`rtasidagi farq kabi qiymat nazariyasida fundamental ahamiyat kasb etadi. Sotish xarajatlari maskur maxsulotga talabni oshiradi, ishlab chiqarish xarajatlari uning taklifini oshiradi.

"Klassik" va "neoklassik" lar fikricha, sof raqobat iqtisodiy o`shishning xal qiluvchi sharti deb hisoblagan bo`lsa, E.Chemberlin ta'limotiga ko`ra, raqobat - monopolistlar orasida ham raqobat doimo

mavjud, bu baholi va baholanmagan raqobat rivoji orqali namoyon bo`ladi (mahsulot va reklama sifatini takomillashtirish bilan bog`liq). Birinchi marta iqtisodiy liberalizm g`oyasida real hayotda sof raqobat ham, sof monopoliya ham mavjud emas degan fikr paydo bo`ldi, o`z mohiyatiga ko`ra monopolistik raqobat ko`p sonli sotuvchilar o`rtasida kuzatiladi, bu raqobat darajasi bir-birini qoplaydigan raqobatlashayotgan tovarlar soni ortishi bilan kuchayib boradi.

Bundan shunday muhim xulosa chiqariladiki, monopolistik raqobat sharoitida xaridor raqobatlashayotgan bir tovarni boshqasidan, bir sotuvchini (mutlaq noevivalent bir xil tovarni) boshqa sotuvchidan afzal qurishi mumkin. E.Chemberlin mantiqi bo`yicha, kichik yoki o`rtacha sotuvchi va ishlab chiqaruvchi ham monopolist bo`lishi va yirik korxonalar subekti bilan bo`ladigan musobaqada bimalol ishtirok etishi mumkin. Chunki (markscha tanqidlarga qaramay) monopoliya kapital va ishlab chiqarish konsepsiyasi, kapital markazlashuvining zaruriy oqibati emasdir, bozor iqtisodiyoti kuchayib borayotgan tendensiyalar raqobati xosdir. Amalda monopoliya va monopol bo`lmagan (nomonopol) korxonalar o`rtasidagi farq minemallashtiriladi.

Olim 1937 yil o`z kitobiga qo`shimcha sifatida (kitob 8 marta qayta nashr etilgan) "Nomukammal raqobat" va "Monopolistik raqobat" kategoriyalari to`g`risidagi tushuntirishlarda bir tomonlilik mavjudligini ta`kidlaydi, birdan-bir xodisaning ikki nomi sifatida qarashlarda o`zaro o`xshashlik yetarli baholanadi, ammo, ularning farqi deyarli sezilmaydi, deb hisoblaydi u. Ko`pchilik bu farchqning ahamiyatini tushunmasdan, masala faqat terminologiya bilan bog`liq deb o`ylashlari mumkin.

E.Chemberlin o`z tadqiqotlari xulosasida raqobat sharoitida monopoliya tabiiy mohiyatiga mustaxkam ishonch bildiradi; tadbirkorlik ko`p hollarda o`z monopoliyasini barpo qilish uchun, imkoni boricha boshqa tadbirkorlar o`z monopoliyasini kengaytirishiga qarshi choralarni kengaytirish va kuchaytirish harakatini qiladi. Olimning fikri bo`yicha, asosiy vazifa shundaki, iqtisodiyot fani "mahsulot doim diffenziatsiyalashgan bo`lishi sharoitini to`la anglashi shart" dir; bundan buyon sof raqobatni barcha sohalarida farovonlik iqtisodiyoti "ideal" (bekamu ko`st) deb qarash mumkin emas.

Keyinchalik E.Chemberlin va uning monopolistik raqobat nazariyasi tarafdorlari tomonidan "guruhii monopoliya" sharoitida ham raqobat saqlanishi to`g`risidagi qoidani ilgari surishgan. Bunda gap sherik-raqobatchilar o`rtasida bozorda ularning ta`sir doiralari bo`lib olish to`g`risida boradi. Asosiy maqsad turlicha (differenziatsiyalashgan) tovar

mahsuloti bahosini eng yuqori xarajatlar darajasidan past bo'lmagan holda realizatsiya qilishdir.

Hozirgi davrda mahsulotning istisno sifati bilan birga, qo'shimcha baholanmagan monopolistik raqobat shartlari kuchayib bormoqda, bular alohida tovar yaratuvchi tomonidan yaratilgan texnik takomillashuv, firmaga obro'-e'tibor keltiradigan sharoitning ta'minlovchi xaridorlarga maxsus xizmat va boshqalar.

17.3. J.Robinsonning iqtisodiy ta'limoti

Joan Vayolet Robinson (1903-1983) Kembrij universitetini bitirgan va A.Marshall maktabining taniqli vakili va davomchisidir. 1965-1971 yillar shu universitetda professor lovozida dars bergan. Uning dastlabki asari "Nomukammal raqobatning iqtisodiy nazariyasi" 1933 yili, ya'ni muallif 30 yoshligida yozilgan va unga mashhurlik keltirdi. Asardagi bosh g'oya monopoliyalar faoliyatida bozorlar jihatini aniqlashdir. Bu sharoitdagi raqobat iqtisodiyotdagi muvozanatni buzadi va nomukammaldir (Chemberlinda-monopolistik). Dastlabki vazifa: o'z mahsulotiga ega bo'lgan ishlab chiqaruvchi monopolistik baholar belgilanishining mexa-nizmini aniqlash. Bahoning miqdori, sotuvchi o'rnatgan shu bahoda xaridorning mahsulotni sotib olish va monopol foyda tabiati o'rnatiladi. Ammo, Robinson xonimning mantiqiy fikrlashi Chemberlinnikidan farq qiladi. Robinson fikricha, nomukammal raqobat tufayli, avvalo raqobatli xo'jalik tizimi normal muvozanat holatining butunlay buzulishi va yo'nalishi, Hatto yollanma mehnatning "ekspluatatsiya"sidir. Chemberlin esa bu masalani bozorning tabiiy muvozanati bilan chambarchas bog'liqdir deb qaragan.

Robinson monopoliyaga salbiy munosabat bildirib, uni bozor sharoitdagi ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarni izdan chiqaruvchi omil sifatida qaraydi.

Asardagi asosiy g'oyalar quyidagilardan iborat.

Tadbirkorlar nomukammal raqobat sharoitiga nisbatan mukammal (sof) raqobat sharoitda ishlab chiqarishni monopollashtirishdan kamroq manfaatdor bo'ladilar. Chunki, nomukammal raqobat sharoitida ayrim firmalar optimal ko'rsatgichlarga erisha olmaydilar, samarasiz (kam samara bilan) faoliyat ko'rsatadilar, shu sababli monopolist mahsulot chiqarishni cheklash bilan o'z mahsuloti narxini oshirish imkoniyatigagina ega bo'lmasdan, balki sohadagi ishlab chiqarishni tashkil etishni

mukammallashtirish yo`li bilan ishlab chiqarish xarajatlarini pasaytirishi mumkin.

J. Robinson

Monopoliya ishlab chiqarish mahsulotining xuddi shunga o`xshash boshqa mahsulotdan sezilarli ajralib turishini talab etadi yoki boshqacha aytganda, differentsiatsiya ro`y beradi; boshqa qo`shimcha sharoit ham zarur unga ko`ra firma - monopolist optimal hajmdan ortiqroq bo`lgan ko`rsatkichlar bilan xarakterlanishi kerak.

Nomukammal raqobatli monopolistik bozorda aniqlashni talab etuvchi bir qancha sharoitlar yuzaga keladi. Agar bozor bir-biri bilan raqobat qiluvchi cheksiz ko`p xaridolardan emas, balki ayrim yakkayuyagona xaridorlar birlashmasidan iborat bo`lgan holatda sotib olinadigan mahsulot qancha bo`lishi mumkindir. Bu sharoit talab konsentratsiyasi bo`lib bozorda ko`p sonli mayda sotuvchilar va yakkayu-yagona xaridor faoliyat ko`rsatadi. Bu holatni monopsoniya, ya'ni xaridor monopoliyasi deyiladi.

Yuqorida barcha g`oyalar jamlanib, real hayotda nomukammal raqobat sharoitida ishlab chiqarish omillari ekspluatatsiyasi tendensiyasi paydo bo`lishiga yordam beradi. Bu xolat avval o`zaro raqobatlashgan kurgina firmalarni yutib yurovuchi yirik birlashmanig paydo bo`lishi bilan yanada kuchayadi. Boshqaruv birligi hajmi (ko`rsatkichi) ning yiriklashuvi(yakka boshqaruv) boylikni taqsimlashdagi adolatsizlikni yanada kuchayishini zaruriy ravishda keltirib chiqaradi. Bu ancha inqilobiy g`oya bo`lib, Chamberlinning monopoliya istiqboli to`g`risidagi optimistik fikricha qarshidir.

Ishlab chiqarishning monopolizatsiyasi muammosi bilan "samaradorlik yoki adolat" degan dilemmani (ya'ni unisi yoki bunisi) yechish zarurati ilgari suriladi.

Monopolizatsiyaga u ishlab chiqarish samaradorligini oshirishga yordam beradi, deb ustuvorlik berish yetarli emas, ya'ni adolat masalasi ham qo`yilishi kerak.

Iqtisodiyot tarixida "samaradorlik" va "adolat" ni qandaydir yo`l bilan ajratishga intilish katta xomxayollikdir.

Robinson o`zining tadqiqotlari natijasida hayotiy chora-tadbirlarni ham ishlab chiqsa bo`lar edi masalan, nomukammal raqobat tufayli aniqlangan qarama-qarshiliklarni bartaraf etish uchun davlatning iqtisodiyotga aralashuvi nimalardan iborat bo`lmog`i kerak edi.

Bunday savolga javobni uch yil o'tgach boshqa qembrij maktabi vakili J.M.Keyns berdi.

XULOSA

XIX asr oxiri - XX asrlarda iqtisodiyotning monopollashuv jarayoni kuchaydi, bu sharoitda avvalgi "sof raqobat", "sof iqtisodiyot" qoidalari amaliy hayotga javob bermay qoldi. Monopol sharoitda nomukammal raqobat qonunlari yuzaga keladi. Bu xodisalar amerikalik E.Chemberlin va ingliz J.Robinson xonim tomonidan tadqiqi qilindi. Bu olimlarning tadqiqotlarida monopoliyaning asosiy mohiyati taklif ustidan nazorat ekanligi ko'rsatiladi. Monopoliya sharoitida "mahsulotning differentsiatsiyasi" ro'y beradi va alohida tovar alohida xaridorga xizmat qiladi, ma'lum tovarga afzallik beriladi. Bu sharoitda raqobatning baholanmagan omillari mahsulot sifati va reklamasi, fabrika, firma markalari, o'ziga xos qadoqlash, rang, shakl va boshqalar ahamiyati ortadi. "quvvalar ortiqchaligi" fenomeni kuzatiladi, chunki tovar bahosini sun'iy oshirish yo'li tutiladi, monopol foyda nazariyasi ilgari suriladi.

E.Chemberlin fikricha, monopol sotuvchilar o'rtasida ham raqobat doimo mavjud, chunki liberal g'oyalarda ham, monopoliyalarda ham sof raqobat yo'q. Olimning so'ngi asarlarida nomukammal va monopolistik raqobatlar deyarli tenglashtiriladi va monopoliyalar tabiiy mohiyatga degan optimistik xulosa chiqariladi (markscha-lenincha qarashlarda ularga o'lim belgilangan). J.Robinsonning asosiy goyalari yuqoridagilardan ancha farq qiladi, monopoliya sharoitida ishlab chiqarish omillarining ekspluatatsiyasi, mayda korxonalarining yutib yuborilishi to'g'risida fikr yuritiladi. Xaridor monopoliyasi - monopsaniya tushunchasi kiritiladi. Samaradorlik yoki adolat dilemmasini yechish kerak bo'ladi, deb yakunlaydi olima.

Asosiy tushuncha va iboralar

Nomukammal raqobat; E.Chemberlin; monopoliya; mahsulot differentsiatsiyasi; tovarning alohida, individual xususiyatlari; tovar sifati va reklama; baholanmaydigan omillar; quvvatlar ortiqchaligi fenomeni; J.Robinson; monopoliyaga munosabat; monopsaniya, xaridor monopoliyasi; "samaradorlik yoki adolat".

Nazorat va mulohaza uchun savollar

1. Nomukammal raqobat bozori nazariyalarining paydo bo`lish shart-sharoitlari qanday?
2. E.Chemberlin monopoliya deganda nima tushuniladi?
- 3."Mehnat diffenziatsiyasi" nimani bildiradi?
- 4.Baholanmagan raqobat omillari nima
- 5.Monopolistik raqobat sharoitda "Kuvvatlar ortiqchaligi fenomeni" nima?
- 6.J.Robinsonning monopoliyaga munosabati, mukammal va nomukammal raqobat nima?
- 7.Monopsoniya nima?

Iqtisodchilar va siyosiy faylasuflarning to`g`ri g`oyalari ham, xato g`oyalari ham biz o`ylaganimizdan kattaroq ta'sir kuchiga ega.

J.M.Keyns.

18-BOB. IQTISODIYOTNI DAVLAT TOMONIDAN TARTIBGA SOLISH TA'LIMOTLARI

1929-1933 yillardagi jahon iqtisodiy inqirozi sanoat jihatidan rivojlangan va past rivojlangan mamlakatlarga katta zarba berdi. Avvalgi (klassik, neoklassik) ta'limotlar tadqiqotida mikroiqtisodiy tahlil (alohida korxonalar) asosiy o`rinni egallagan bo`lsa, inqiroz katta ishsizlik sharoitida boshqacha, makroiqtisodiy tahlil (davlat, jahon) ga zarurat tug`ulgan edi. Fanning bu sohasida hozirgi davrning taniqli iqtisodchisi J.M.Keyns muhim kashfiyotni yaratdi.

Xuddi shu davrda ijtimoiy iqtisodiyot masalarida munozara kuchaydi. Unda erkin xo`jalik faoliyati va davlatning iqtisodiyotga aralashuvi, trestlar va sindikatlar, proteksionizm va fritrederlik muomalalari ko`ndalang bo`lib turar edi. Shu davrdagi ilmiy tadqiqotlar muammosi hozirga davrda, hozirgi kunlarda ham nihoyat dolzarb, chunki davlat bozor iqtisodiyotini tartibga solishi kerakligi kerakmi-yo`qmi masalasi uzul-kesil hal etilmagan. Bu borada ikki yo`nalish hukmron. Keynes ta'limotigi to`la asoslanuvchilar - keynschilar va unga qisman qo`shiluvchilar neoliberalillardir.

18.1.J.M.Keynsning iqtisodiy ta'limoti

XX asrning birinchi yarmida iqtisodiy inqirozlarning dam-badam takrorlanishi tufayli ko'pgina "kapitalizmni tartibga solishga" oid iqtisodiy g'oyalar soni ko'paydi. Ana shunday yo'nalishning yorqin tarafdori bo'lib ingliz iqtisodchisi Jon Meynard Keyns (1884-1946) shuhrat qozondi. Iqtisodchi, davlat arbobi bo'lgan Keyns Iton va Kembridj universitetlarida iqtisodiyot va matematikadan ta'lim oldi, A.Marshall qo'lida o'qidi (1902-1906, 1909-1915 yillarda o'qituvchilik qildi, 1920 yildan Kembridj universitetida professor, 1913-46 yillarda iqtisodiy jurnal muharriri bo'lib ishladi. 1909 yil "Indeks uslubi" iqtisodiy maqolasi, 1913 yilda uning birinchi asari - "Pul muomalasi va Hindiston moliyasi" kitobi chop etildi. 1919 yilda "Versal tinchlik shartnomasining iqtisodiy oqibatlari" nashr etilishi bilan u iqtisodchi sifatida ko'pchilikka tanildi. Bu asarida u shartnomaga nisbatan bir qancha tanqidiy fikrlar bildirgan edi. Keyns 20-30 yillarda iqtisodiyotga oid bir nechta kitoblar yozdi ("Ehtimollik to'g'risidagi risola" (1921), "Pul islohoti to'g'risida risola" (1923), "Mister Cherchelning iqtisodiy oqibatlari" (1925), "Erkin tadbirkorlikning intihosi" (1926), "Pul to'g'risidagi risola" (1930) va boshqalar), ammo unga mashhurlik keltirgan bosh asari - "Ish bilan bandlik, foiz va pulning umumiy nazariyasi" (1936) kitobidir. 1940 yilda "Urush xarajatlarini qanday qoplash mumkin" degan kitobi ham nashr etildi. Bu asarlardagi bosh masala kapitalizmni oqlash, uning inqirozlarsiz rivojini ta'minlashning abadiylikni isbotlashga urinishdir. Uning yaratgan nazariyasi iqtisodiyot ta'limotlari tarixida alohida o'rin egallaydi va bu o'ziga xos inqilob bo'lib, hozirgi davrda ham ahamiyatlidir. Keyns asosiy asarining boshidayoq klassik maktabga qarshi ekanligini bayon etdi.

Keyns ta'limotining asosiy va yangi g'oya shuki, bozor iqtisodiy munosabatlari tizimi mukammal va o'z-o'zini avtomatik ravishda tartibga sola olmaydi. Shu sababli maksimal darajada bandlikni va iqtisodiy o'sishni faqat davlatning iqtisodiyotga faol aralashuvi ta'minlay oladi. Bu ish davridagi amaliy iqtisodiyotdagi konkret ahvol bilan chambarchas bog'liq edi. Yetakchi olimlarning ta'kidlashicha (J.K. Gelbreyt, M.Blaug), firmalar, monopoliya va oligopoliyalar faoliyatidagi tengsizlik nisbatan kichik doiradagi odamlarning faoliyati bilan bog'liq, bu tengsizlik prinsipida davlatning aralashuvi bilan tuzatilishi mumkin edi.

Aslida u iqtisodchi Alfred Marshallning - Kembridj maktabining davomchisidir, ammo yondoshuv boshqacha. Asosiy nazariy muammolar qiymat, kapital, ish haqi va boshqalar bo'yicha asoslanadi. Psixologik

omillarning ustunligiga ishonadi va qiymatning mehnat nazariyasini, qo`shimcha qiymatni inkor etadi, uni ishlab chiqarish omillari konsepsiyasi bilan almashtiradi. Keynes kapitalizm bozor iqtisodi illatlarini to`g`rilash uchun davlatning iqtisodiyotga faol aralashuvi tarafdori bo`lib chiqdi. Vaholanki, avvalgi olimlar (klassik maktab) buni inkor etganlar va inqirozni tasodifiy voqea deb hisoblaganlar. Avvalgi tadqiqotchilardan farqli ravishda "samarali talab"ni, ya'ni iste'mol va jamg`arishni birinchi o`ringa qo`yadi. Yuqorida qarab chiqilgan iqtisodiy ta'limotlardan biri - merkantilizmga davlatning iqtisodiyot (siyosat)ga aralashuvi talab etiladi, proteksionim iqtisodiy siyosati shuni talab etadi. J.M.Keyns u yaratgan konsepsiyaga merkantilistlarning ta'sirini inkor etmaydi. Ikkala ta'limotdagi umumiy g`oyalar quydagilardan iborat:

Mamlakatda pul masalasini ko`paytirish uchun intilish (pulning qadrini biroz pasaytirish), va shunga muaofiq ssuda foizini kamaytirish va ishlab chiqarishga investitsiyalarni qo`yishni rag`batlantirish vositasi sifatida, baho (narx-navo)lar oshuvini qo`llash (savdo va ishlab chiqarishni rag`batlantirish usuli sifatida), pulning yetishmasligi ishsizlik sababi deb tan olinadi iqtisodiy siyosatning milliy (davlat) xarakteriga ega ekanligi tushuniladi. U tadqiqotning makroiqtisodiy uslubini, ya'ni makroiqtisodiy ko`rsatkichlar bo`lgan milliy daromad va jamg`armalar o`rtasidagi bog`lanish va nisbatlarni tadqiq qilish g`oyasini ilgari surdi. Bu tadqiqot usuli o`z davrida fiziokratlar (F.Kenye, A.Turgo) K.Marks tomonidan qo`llanilgan Keynsgacha mikroiqtisodiy yondashuv, ya'ni alohida xo`jalik obyektlari bo`lgan firmalar iqtisodiyotini tahlil etish rasm bo`lgan edi. Firmaning rivoji millat mamlakat ravnaqi bilan bir deb qaralar edi. Asosiy e'tibor umumiy iqtisodiyotga emas, balki firmaga qaratilgan edi. Keynes ta'limoti iqtisodiy siyosat bilan chambarchas bog`liqdir. Agar Marks kapitalistik tizimning yemirilishini balshorat qilgan bo`lsa, Keynes kapitalizm muhandisi sifatida uni ta'mirlash yo`lini aniqlab berdi. Davlat tomonidan rag`batlantiriladigan talab "samarali talab" konsepsiyasi ilgari suriladi.

J.M.Keyns

Kapitalizmning bosh illatlari bu ishsizlik va inqirozlardir, Keynes bularning sabablarini sohibkorlar psixologiyasidan topishga intiladi. Inqirozlar kapitalistning qayfiyatiga qarab ro`y beradi, ya'ni optimizmdan pessimizmga o`tganda bo`ladi. Asosiy e'tibor "iste'molga moyillik" va "jamg`arishga moyillik"ka qaratiladi.

Keynsning umumiy bandlik nazariyasi quyidagilarga asoslanadi: Ish bilan bandlik ortishi tufayli milliy daromad va, demak, iste'mol ortadi, ammo iste'mol daromadga nisbatan sekinroq ortadi, chunki daromad ortishi bilan "jamg'arishga intilish" kuchayadi. Uningcha, asosiy psixologik qonun shundan iboratki, odamlar odatda daromadlar ortishi bilan iste'molni ham o'stiradi, ammo bu o'sish daromadlar darajasida bo'lmaydi. Oqibatda daromadlar o'sishi bilan jamg'arish ortadi va iste'mol nisbati kamayib boradi. Oxirida esa "samarali talab" kamayadi, talab shunday yo'l bilan ishlab chiqarish hajmlariga va bandlik darajasiga ta'sir etadi.

Iste'mol talabining yetarlicha o'smasligi yangi investitsiyalarga harajatlarning oshuvi yo'li bilan qoplanishi, ya'ni ishlab chiqarish iste'molining ishlab chiqarish vositalariga qarab oshuvi yo'li bilan qoplanishi mumkin. Shu sababli investitsiyalarning umumiy hajmi bandlik hajmini belgilashda hal qiluvchi rolni o'ynaydi. Keynsning fikri bo'yicha investitsiyalar hajmi investitsiyalarga bo'lgan intilishga bog'liq. Sohibkor investitsiyalarni kapitalning "eng yuqori samaradorligi" foiz darajasigacha pasaygan paytgacha kengaytiradi (foyda normasi o'lchanadigan rentabellik). Qiyinchilik shundaki, kapitalning rentabelligi pasayadi, foiz darajasi esa mo'tadil bo'ladi. Bu holat yangi investitsiyalar uchun imkoniyatni pasaytiradi, demak, bandlik o'sishi ham kamayadi. Kapital "eng yuqori samaradorligi"ning pasayishi kapital massasining o'sishi, shuningdek, kapitalist-tadbirkorlarning bo'lajak daromadlariga ishonchsizlikka "moyilligi" bilan tushuntiriladi. Keyns ta'limoti bo'yicha bandlikning umumiy hajmi uch omilga - "iste'molga moyillik", "eng yuqori samaradorlik" va foiz normasiga bog'liq.

Keyns ochgan "asosiy psixologik qonun" uningcha istalgan jamiyat uchun qo'llanilishi mumkin va iste'mol talabining kamomadi asriy tendensiyaga ega hamda barcha uchun yagona iste'mol qonuni mavjuddir.

"Kapitalning eng yuqori samaradorligi", qo'shimcha kapital birligi tomonidan vujudga keltiriladigan bo'lajak foydaning shu birlikka ketgan ishlab chiqarish chiqimlariga nisbatidir. Keynsning fikricha daromad, foyda keltiradigan narsalar kapital hisoblanadi (boshqa omillarda ham shunday). Uningcha, kapital noyobligi, ya'ni cheklanganligi tufayli foyda keltiradi. Kapitalning ko'payishi borasida uning samaradorligi yoki foydaliligi kamayib boradi. Ilmiy-texnika taraqqiyoti sharoitida va kapitalning tez jamlanishi tufayli bir avlod umri davomida "kapitalning eng yuqori samaradorligi" nolga tenglashishi mumkin, deydi u. Kapitalning samaradorligi psixologik omillarga bog'liq ekan, endi kapitalistning o'z

korxonasining kelajagiga beradigan bahosi uning qayfiyatiga qarab o'zgaradi.

Keyns foizga alohida e'tibor beradi, uni pul qarzi uchun berilgan haq deb hisoblaydi. Foiz uningcha muomaladagi pul miqdoriga va "likvidlilik afzalligi"ga bog'liq (likvidlilik - pulga tez aylana olish, qadrilik demakdir). Uning miqdori "likvidlilik afzalligi"ga to'g'ri va muomaladagi pul miqdoriga teskari proporsionaldir.

Keynsning fikricha, foiz normasi ma'lum davrga likvidlilikdan, ya'ni boylikning likvid, pul shaklidan voz kechish hisobiga beriladigan mukofotdir. Boylikning pul shakli eng harakatchan va qulaydir, shu sababli kapitalist doim o'z boyligini pul shaklida saqlashga va undan ajralmaslikka intiladi. Mana shu niyat, mana shu ishtiyoq Keyns tomonidan "likvidlilik afzalligi" deb ataladi. Bu kapitalist likvid shaklda saqlamoqchi bo'lgan resurslarning miqdori bilan o'lchanadi.

Keynsning umumiy nazariyasida investitsiyalarning umumiy bandlik hajmini aniqlashdagi asosiy roli to'g'risidagi tezis muhimdir. Ular iste'mol talabining yetarli emasligini to'ldirishi (kompensatsiyalash) kerak. Bunda ishlab chiqarishni kengaytirish masalasi iste'mol talabi oshuvidan alohida qaraladi. Investitsiyalarning ko'payishi ishlab chiqarishga qo'shimcha ishchilarni jalb etishga olib keladi, bu esa bandlik, milliy daromad va iste'mol o'suvini ta'minlaydi. Yangi investitsiyalar tufayli bandlikning dastlabki o'suvi yana qo'shimcha bandlikni vujudga keltiradi, chunki qo'shimcha ishchilarning talabini qondirish zarurati tug'iladi. qo'shimcha bandlikning o'sish koeffitsientini Keyns multiplikator deb ataydi, u bir tomondan investitsiyalar o'sishi, ikkinchi tomondan bandlik va daromadlarning o'sishi o'rtasidagi nisbatni ko'rsatadi. Multiplikatorning formulasi

$$K = \frac{dJw}{dYw};$$

bunda,

K-multiplikator

Yw-daromad o'sishi

Jw-investitsiya o'sishi

Multiplikator "iste'molga eng yuqori moyillik" bilan bog'liq, chunki, u iste'molga ketgan sarflar o'sishining daromadlar o'sishiga nisbatini bildiradi. "Iste'molga eng yuqori moyillik" qancha yuqori bo'lsa, multiplikator ham shunchalik katta va demakki, bandlik yaxshi bo'ladi. Keyns bir qancha hisob-kitoblarga asoslanib, AQSHning multiplikatorini aniqladi, u 2.5 ga teng ekan. Bu daromadlar o'sishi investitsiyalar ortishidan 2.5 marta ortiq, degani, ya'ni 1 dollar investitsiya 2.5 dollar

daromad keltiradi. Olim o`zining iqtisodiy dasturini ilgari suradi. Unga ko`ra Keynes kapitalistik jamiyatda ishsizlik va inqirozlarning muqarrarligini tan olmaydi. Ammo, kapitalistik tizim mexanizmi bu voqealarni avtomatik ravishda hal etish imkoniyatiga ega emas. Hozirgi davrda shaxsiy tashabbus asosida yechiladigan masalalarni markazlashgan nazorat asosida hal qilish hayotiy zaruriyatga aylanmoqda. Bunda davlat soliq tizimi, foiz normasini qisman cheklash, ba'zi boshqa yo`llar bilan iste'molga moyillikni oshirishga yordam berishi kerak, deydi u.

Hozirgi davr tili bilan aytganda, Keynsning fikricha, bozor iqtisodiyotida talab va taklif avtomatik tarzda muvozanatga kelmaydi. O`z davrida J.B.Sey va biz yuqorida ko`rib chiqqan boshqa olimlar bu masalada yagona fikrda bo`lib, har qanday taklif o`z-o`zidan talabni yaratadi ("Bozor qonunlari") degan edilar. Keynes "Sey qonuni"ga qarshi chiqadi, uni to`g`ri tanqid ostiga oladi.

Xususiy investitsiyalarni rag`batlantirish uchun foiz normasini tartibga solish taklif etiladi. Uningcha, davlat muomaladagi pul miqdorini oshirish yo`li bilan foiz darajasini tartibga solish imkoniyatiga ega. Muomaladagi pul miqdorini oshirish amalda inflatsiya (pulning qadrsizlanishi)ni qo`llash demakdir, ammo bunda ssuda foizi kamayadi va pul ishlab chiqarishga qo`yish uchun rag`batlantiriladi.

To`la bandlikni ta'minlash uchun faqat investitsiyalarning emas, balki milliy daromadni ham tartibga solish taklif etiladi. Buni hal qilish vositasi sifatida soliqlarga murojaat qilish kerak deyiladi. Aholining "jamg`armalari"ni muomalaga kiritish maqsadida soliqlarni oshirish talab etiladi va bu omonatlar davlat investitsiyalarini oshirish uchun foydalanilishi mumkin deyiladi. Shu vaqtning o`zida boylarning solig`ini oshirishga qarshilik qilinadi. Keynes o`z taklifini quyidagicha tushuntiradi: Mehnatkashlarning soliqlarini oshirishdan maqsad - ularning "jamg`armalari"ni kamaytirish va iste'molni rag`batlantirishdir. Real ish haqini pasaytirish uchun inflatsiya asosida narx-navoni oshirish yo`li tavsiya etiladi. Real ish haqini pasaytirmasdan to`liq bandlikni ta'minlash mumkin emas, degan fikr ishchilarga uqtiriladi. Daromadlilikning pasayib borishi tufayli bandlikning birmuncha ortishi ilgari band bo`lganlarning real daromadlari qisqarishi bilan bog`liq. Keynes ishchilarga murojaat qilib, ish haqini oshirish uchun kurashish kerak emas, deydi, chunki bu jami real ish haqining ishchilarning turli guruhlari o`rtasida qayta taqsimlanishiga olib keladi, uning o`rtacha miqdori esa o`zgarmaydi. U ish haqini "o`zgartirmaslik" siyosatini o`tkazish va shu yo`l bilan narx-navo o`sishi sababli ish haqini oshirish talablarini yo`qqa chiqarishni taklif etadi.

Uningcha, ishchilar real ish haqining pasayishiga chidashlari kerak, chunki shu yo`l bilan ishsizlikning oldi olinadi. Kapitalistlarga esa real ish haqini pasaytirishning ahamiyati tushuntiriladi. Keynes bundan tashqari nominal ish haqini pasaytirishga ham qarshi emas edi.

Ishsizlik va inqirozlarga qarshi kurash bahonasida unumsiz iste'molning barcha ko`rinishlari turli yo`llar bilan reklama qilinadi. Iqtisodiyotni harbiylashtirish bilan birga hukmron sinflarning parazitik iste'molini oshirish ana shunday yo`llar guruhiga kiritiladi.

Keynsni hozirgi davrda hammaga yaxshi tanish ibora bo`lgan "aralash iqtisodiyot"ning otasi deyish mumkin, bu iqtisodiyotda hukumat hal qiluvchi o`rinni egallaydi. Sof iqtisodiyot deyarli hech qaysi davlatda yo`q. Keynsning iqtisodiy g`oyalari birinchi navbatda "buyuk inqiroz" ta'siri ostida paydo bo`ldi. 1929-1933 yillardagi bu buyuk inqiroz Amerikani larzaga keltirdi, ishlab chiqarish yarmiga (50%)ga qisqardi. 17 mln odam ishsiz edi (25%), 9 mln omonatchi kuyib qoldi. Ana shunday sharoitda iqtisodiyotni qutqarishning muhim yo`li - hukumat harajatlari ekanligi ko`rsatib berildi. Keynes o`zining asosiy asarining birinchi satrlaridan boshlaboq "klassik iqtisodiy maktabga qarshi" ekanligini yozadi (ayniqsa davlatning iqtisodiyotga aralashuvi masalasida turli fikrlar mavjud).

Keyns yaratgan sifat jihatidan yangi ta'limotda o`sha davrda aosan shaxsiy xususiy tashabbusga berilgan masalalarni nazorat qilish uchun markazlashgan nazoratni yaratishni hayotiy zarurat ekanligi ko`rsatiladi Davlat iste'molga moyillikni oshirish uchun , qisman , mazkur soliqlar tizimi orqali, qisman foiz normasini belgilash va boshqa mumkin bo`lgan usullar yordamida o`z rahbarlik ta'sirini o`tkazishi kerak bo`ladi. Chunki mavjud sistema (tizim) eng muhimi hozirda ishlayotganlar mehnatini taqsimlashda emas, balki bandlik hajmini aniqlashda yaroqsiz bo`lib qoldi, deb yozadi Keynes.

Albatta, to`la bandlikni ta'minlashga zarur bo`lgan markazlashgan nazorat muassasalari tufayli davlatning an'naviy funksiyalarini ancha kengaytirishni talab etadi. Ammo shu bilan birga, shaxsiy tashabbus va ma'suliyatni amalga oshirish uchun keng imkoniyatlar ham doim mavjud bo`ladi, deb o`qtiradi u davlat tomonidan iqtisodiy jarayonlarni tartibga solishning samaradorligi davlat investitsiyalari uchun mablag`lar topish, aholini ish bilan to`la band qilish va foiz normasini qat'iy belgilashga bog`liq bo`ladi. Foiz stavkalari qanchalik past bo`lsa, bu investitsiyalarga rag`batni shunchalik oshiradi, investitsion talab oshadi, bandlik o`sadi, ishsizlik yo`qolib boradi.

Ishlab chiqarish omillari (kapital, mehnat, yer) qanchalik to'la jalb etilsa, amalda o'sib boruvchi boholarga ega bo'lamiz (pulning miqdoriy nazariyasi). Resurslar to'liq foydalanilmagan paydo boholarning mo'tadilligi saqlanish mumkin.

Keyns nazariyasi bo'yicha massasini 2 marta oshirish boholarning 2marta oshuviga olib kelmaydi. Yetakchi iqtisodchilar fikricha, "Keynscha inqilob haqiqatda ro'y bergan".

18.2. Keynchilar va nokeynschilar

J.M.Keyns g'oyalari uning izdoshlari tomonidan davom ettirildi va uch oqimga ajraldi, biz oqimlarni keynschilik deb ataymiz.

Keyns ta'limoti ayniqsa AQSHda katta shuhrat qozondi. Garvard universiteti professorlari E.Xansen (1887-1975), S.Xarris, J.M.Klarklarning asarlarida bu g'oyalar rivojlantirildi va dastlab yangi keynschilik, keyinroq esa ortodoks keynschilik deb ataldi. Keyns qoidalari asosan to'liq qabul qilindi, ammo masalan, Xansen tomonidan stagnatsiya nazariyasi bilan to'ldirildi.

Xansenning fikricha, kapitalizm qiyinchiliklari uning ichki qarama-qarshiliklaridan emas, balki "tashqi impulslar"ning susayganligi tufaylidir. Davlat xarajatlarini o'stirish uchun soliqlarni oshirish taklif etiladi, ularning fikricha, ish haqining 25-30 foizi emas, balki 60 foizini soliq sifatida olish, shuningdek "me'yordagi inflatsiya" ham taklif etiladi.

E.Xansen, J.M.Klark va boshqalar multiplikator konsepsiyasini to'ldirdilar. Multiplikatorlar ta'siri keyingi qator davrlarda ham bo'ladi, ya'ni uni uzluksiz jarayon deb qaradilar.

Yangi keynschilar samarali talabdan ham yuqori keskin o'sishni tushuntirishga harakat qiladilar. Ular multiplikator prinsipini akseleratsiya prinsipi bilan to'ldirdilar. Bu prinsipga ko'ra, aniq-tiniq sharoitlarda daromadlar o'sishi investitsiyalar o'sishiga olib kelishini ko'rsatuvchi koeffitsiyent (multiplikator tushunchasiga teskari). Multiplikator prinsipiga ko'ra investitsiyaning qanday ishlatilishi juda muhim ahamiyatga ega emas, u ish bilan bandlikni ta'minlab, daromadni oshirishi kerak. Yangi keynschilar esa investitsiyaning qanday ishlatilishiga katta e'tibor berib, industrilashgan investitsiya tushunchasini kiritdilar. Akselerator investitsiya o'sishining daromad o'sishiga, ya'ni investitsiyadan keyingi va undan oldingi daromadlarning farqlari nisbati bilan aniqlanadi.

Yangi prinsipning mohiyati shundaki, ba'zi bir asbob-uskuna, mashina va mexanizmlar ishlab chiqarish uchun nisbatan uzoq vaqt talab

etiladi, shu muddatni kutish mazkur mashinalar ishlab chiqarishni kengaytirishga psixologik (ruhiy) ta'sir etadi, bu esa real talabdan ortiq bo'ladi va investitsiyaga talab ham ortadi.

Multiplikator va akselerator g'oyalari asoslanib iqtisodiyotning uzluksiz o'sish sxemasi ishlab chiqildi, uning asosida davlat kapital qo'yilmalari yotadi. Davlat budjeti kapitalistik iqtisodiyotda tartibga solinadigan bosh mexanizm hisoblanadi.

Soliqlar iqtisodiyot o'sganda oshadi va inqirozlar davrida kamayadi. Davlat to'lovlari esa aksincha, inqiroz davrida oshadi va o'sish davrida kamayadi. Shu yo'l bilan Xansening fikricha, samarali talab hajmi me'yorlashadi. Bunda xususiy kapital qo'yilmalarini tartibga solish va davlat xarajatlarini sharoitga qarab o'zgartirish chegaralari ham belgilanadi. O'sish davrida davlat xarajatlarini cheklash, inqirozlar davrida uni oshirish va shu yo'l bilan xususiy xarajatlarni kompensatsiyalash taklif etiladi, harbiy iqtisod maqталadi, uni konyunkturani me'yorlashning eng yaxshi vositasi deb qaraladi (AQSHda harbiy xarajatlar doim yuqori bo'lishiga e'tibor bering).

Fransiyadagi keynschilik xususiyatlari. XX asrning 40-yillari Keynes g'oyalari Fransiyada ham shuhrat qozondi. Keynes g'oyalarini to'laligicha (G.Ardan, P.Mendes-Frans) qabul qilganlar ham bo'ldi. Ba'zilar (F.Perru) ssuda foizini tartibga solishni samarasiz deb hisobladilar, bundan ko'ra iqtisodiyotni rejalashtirish taklif etildi. Bunda davlat yo'li bilan tartibga solishni monopolistik kapitalning xususiy manfaatlariga moslashtirish kerak deyiladi. Fransuz olimlari imperativ va indikativ rejalashtirishni ajratishadi. Imperativ rejalar direktiv xarakterga ega (sotsialistik rejalashtirish). Indikativ rejalashtirishda reja markazi asosiy maqsadlarni belgilaydi va turli uslublar bilan tadbirkorlarni ma'lum xatti-harakatlarga yo'naltiradi. Ular faqat davlat sektoridagi korxonalar uchun zaruriy hisoblanadi (Hindiston, Malayziya va boshqa bir qancha kapitalistik mamlakatlarda shu usul qo'llaniladi). Uzoq muddatli prognozlar va rejalar tuzish keng qo'llanilmoqda (bu haqda to'laroq ma'lumot quyida beriladi).

Keyns uslubi kapitalizmdagi iqtisodiy inqirozlarning oldini olishga qaratilgan edi, ammo II Jahon urushidan keyin AQSH va boshqa mamlakatlarda bu inqirozlar davom etmoqda. 1948-49, 1953-54, 1957-58, 1960-61, 1967, 1969-71, 1974-75 va 1981-82 yillardagi hamda boshqa inqirozlar bu fikrimizning dalilidir.

Bular Keynes ta'limotini tanqid qilish uchun asos bo'ldi. Masalan, S.Xarrisning fikricha, Keynes barcha qiyinchiliklarni hisobga ola olmagan,

masalan, to'la bandlikka erishish haqida gap boradi-yu, qanday qilib uni doimo ta'minlash haqida taklif yo`q, inflatsiyaning eng katta darajasi noaniq, davlat qarzlarning chegarasi ham berilmagan.

Keyinchalik yangi keynschilik o`rniga postkeynschilik vujudga keldi. Ingliz iqtisodchilari J.Robinson, N.Kaldor, P.Sraffa, amerikalik olimlar A.Eyxner, S.Vayntraub mana shu postkeynschilar guruhiga kiradilar. Ular kapitalistik tizimning ichki turg'unligi konsepsiyasini tanqid qiladilar, Keynes bo`yicha go`yoki asosiy g`oya kapitalistik iqtisodiyotning nostabilligi bo`lgan. Yangi keynschilik g`oyalari ham tanqid ostiga olinar ekan, agar boshqa olimlar Keynes g`oyalarini statik, ya'ni turg'un deb qarasarlar, ular bu ta'limotni dinamik, ya'ni harakatchan nazariya deb qaraydilar.

Postkeynschilarning avvalgi davrda paydo bo`lgan "yuqori naf", "ishlab chiqarish omillarining eng yuqori unumi" nazariyalarini tanqid qilishi xarakterlidir. Ular o`z g`oyalarini D.Rikardoning qiymat qonuniga asoslanib ilgari suradilar. Ularga polshalik iqtisodchi M.Kaleskiyning taqsimot konsepsiyasi qo`l keldi. Investitsiyalar o`shishi bilan ayrim sinflar iste'molining hissalarini o`rtasidagi bog`lanish qonuniyati qarab chiqiladi. Postkeynschilar o`z tadqiqotlariga ijtimoiy-iqtisodiy institutlar, masalan kasaba uyushmalari rolini ham kiritadilar. Bu ta'limotda o`shish va taqsimot muammolari markaziy o`rinni egallaydi. Ishlab chiqarishda o`shish sur'atlari milliy daromadning taqsimotiga bog`liq, daromad va uning o`shishi esa jamg`armaga, umumiy jamg`arma esa ish haqi va foydadan jamg`arilgan jami summaga bog`liq. "Jamg`arishga moyillik" har kimda har xil bo`lgani sababli, taqsimotdagi o`zgarishlar jamg`armaning umumiy summasiga ta'sir etadi. Demak, milliy daromadni taqsimlash uning o`shishiga ta'sir qiladi. Undan tashqari, milliy daromadni taqsimlash kapital jamg`arilishi funksiyasi hisoblanadi. Kapitalning jamg`arilish sur'ati foyda normasini belgilaydi va demak, milliy daromaddagi foyda normasini aniqlaydi. Ish haqi hissasi qoldiq miqdor sifatida qaraladi, ammo ishchilar kurashi bu nisbatga ma'lum o`zgartirish kiritishi mumkin. Bu yo`nalish tarafdorlarining fikri real haqiqatga ancha yaqin g`oyalar hisoblanadi.

Postkeynschilar iqtisodiy siyosatlarda kapitalistik iqtisodiyotni tartibga solish mexanizmini yanada takomillashtirish tarafdorlari edilar. Ko`pchilik "daromadlar siyosati"ni oqlaydi, chunki bu yo`l bilan inflatsiyaga qarshi kurashish mumkin.

Keyns g`oyalarini neoklassik yo`nalish bilan yaqinlashtirishga intiluvchilar ko`p bo`lgan. Ular orasida A.Piguning xizmatlari katta. Uning fikricha, inqirozlarning asosiy sababi - bu ish haqining kam

egiluvchanligidir. Bandlik to`la bo`lmagan holda makroitisodiy muvozanat faqat ish haqi va baholarning elastik (qayishqoq) bo`lmagan holatida mumkin deb qaraladi.

Hozirgi davr keynschiligida ikkita tendensiya xukmron blib hisoblanadi: 1) AqShning bir qator iqtisodchilari nomi bilan bog`liq amerika keynschilari va 2) avvalo Fransuz tadqiqotchilari nomi bilan bog`liq Yevropa keynschilari.

18.3. Keynschilikning AQSHdagi xususiyatlari. Iqtisodiy o`shish nazariyalari

50-yillarda keynschilik g`oyalari rivojlantirilib, yangi g`oyalar ilgar surildi. Ularning asosiy mohiyati iqtisodiy o`shish sur'atlari doimligini ta'minlovchi mexanizmlarni aniqlash va isbotlashdan iboratdir. Oqibatda "mulsipirikator-akselerator" sistemasini hisoblashga asoslangan va o`ziga xos keynschilikning o`shish nazariyalari, jamg`arish va iste'mol o`rtasidagi o`zoro bog`lanish xarakteristikalaridan foydalanib iqtisodiy dinamikani modellashtirish yuzaga keldi.

Yuqorida tilga olingan iqtisodiy o`shish nazariyalarining asosiy namoyondalari Massachuset texnologiya instituti professor Yevsey Domar (1914) va Oksford universiteti professori Robert Xarrod (1890-1978) hisoblanadi. Ularning nazariyasi (modeli) iqtisodiyotning doim (mo`'tadil) sur'atlarda o`shishi dinamik barqarorlik (ilgarilab borish) ning asosiy sharti sifatida maqsadga muvofiq ekanligining umumiy xulosalarini birlashtiradi. Ularning fikricha, shundagina ishlab chiqarish quvvatlari va mehnat resurslaridan to`la foydalanishga erishish mumkin. Xarrod- Domar modelining boshqa bir qoidasi bo`yicha ayrim parametrlar, chunonchi daromadlardagi jamg`arma hissasi va kapital quyilmalarning o`rtacha samaradorligi uzrq davr mobaynida doim deb tan olinishi hisoblanadi. Mualliflar dinomik barqarorlik va doimiy o`shishga erishish avtomatik ravishda bo`lmasligi, balki davlatning shunga muvofiq siyosati natijasida, ya'ni davlatning iqtisodiyotga faol ishtiroki tufayli ro`y berish mumkinligini ta'kidlaydilar.

Domar va Xarrod modellaridagi farq-boshlang`ich pozitsiyalardagi ayrim ko`rsatkichlardir. Masalan, Xarrod medelida investitsiya va jamg`armalar tengligi g`oyasi, Domarda esa pul daromadlari (talab) va ishlab chiqarish quvvatlari (taklif) teng deb qabul qilinadi. Ikkala olim shunga ishonchlari komilki, daromad o`shishini ta'minlashda investitsiyalar roli, ishlab chiqarish quvvatlarining oshirilishi faoldir, bunda shu narsa

ko`zda tutiladiki, o`shishi bandlikka yordam beradi, bu esa o`z yo`lida, korxonalarining yarim quvvat bilan ishlashi va ishsizlikning oldini oladi. Bu Keynsning shu sohadagi konsepsiyasini so`zsiz tan olishdir; chunki Keyns bo`yicha, iqtisodiy jarayonlar investitsiya va jamg`armalar orasidagi proporsiyalar xarakteri va dinamikasiga bog`liq, aniqroq aytilsa investitsiyalarning ildam o`shishi, baholar darajasi o`shishiga sabab bo`ladi, jamg`armalar o`shishi esa korxonalarining to`la ishlamasligi va ishsizlikning sababidir.

18.4. Keyns g`oyalarining hozirgi davrdagi ahamiyati

Shuni aniq qilib aytish kerakki, Keyns ta'limoti inqirozlar, urushlar va urushdan keyingi davrlar uchun samarali bo`ldi, chunki favqulotta holatlar davrida davlatning roli kuchli bo`lishi kerak. Amalda esa, ayniqsa 2-jahon urushidan so`ng G`arb mamlakatlarini sotsialistik oriyentatsiyasi kuchaydi (davlat mulki oshib bordi), davlat budjeti qarzlari ko`payib, ishsizlik ham o`sgan, inflatsiya kuchli. Bu ijtimoiy ishlarni ko`paytirishga qaratilgan tadbirlar oqibatidir deb tan olinmoqda. Ishsizlikning ish haqini pasaytirish yo`li bilan hal etish tarafdorlari ham mavjud, ammo pul massasini ko`paytirish (inflatsiyaga olib keladi), ya'ni emissiya yo`li ko`pchilikka oson ko`rinadi. Bu konsepsiya ma'lum davr mobaynida inflatsiya bo`lmagan holda minimal ishsizlik darajasini isbotlashga imkon beradi.

70-yillardan boshlab Keyns ta'limotiga nisbatan davlatning iqtisodiyotga aralashuvi bo`yicha neoliberalizm g`oyalari asosiy bo`lib qoldi, chunki bu davrda jahoning ko`pgina mamlakatlarida inqiroz holatlari doim voqeaga aylanib qoldi. Inflatsiya, davlat budjetining kamomadi, ishsizlik tobora kuchaydi. Neoliberal keynschilarni tanqid qilar ekanlar, iqtisodiyotda davlat sektorining oshuvi, erkin raqobatning kamayishi, iqtisodiyotning muhim tarmoqlariga investitsiyalar kamayganligi ular g`oyalarining sayozligidan dalolat beradi, deb hisoblaydilar.

70-80-yillar neoliberal g`oyalar iqtisodiyotda tobora ustunligini egallay boshladi. Ko`p davlatlarda iqtisodiyotni denatsionalizatsiya qilish kuchaydi (nodavlat shakllariga o`tildi). Buning oqibatida Buyuk Britaniya (Tetcherizm), Fransiya, Yaponiya, Chili (Pinochet), Ispaniya va boshqa mamlakatlarda davlatning iqtisodiyotga aralashuvi minimallashtirildi va iqtisodiy ahvol yaxshilandi.

XULOSA

1929-1933 yillardagi jahon iqtisodiy inqirozi avvalgi "sof ta'limot" nazariyotchilarining fikriga qo'shimchakiriishni talab etdi. Iqtisodiy ta'limotlar tarixida Keynes inqilobi deb nom olgan o'zgarish ro'y berdi. Agar avvallari bozor iqtisodiyoti barcha muammolarni avtomatik ravishda hal qiladi degan g'oya ustun bo'lsa, Keynes ularga boshqacha qarab, davlatning iqtisodiyotga aralashuvini zarur deb hisobladi. Bandlik, foiz, milliy daromad, investitsiyalar o'rtasidagi munosabatlar o'rganilib, "aralash iqtisodiyot", multiplikator tushunchalari kiritildi. Keynschi va Neokeynschilar davlatning iqtisodiyotga aralashuvini qo'llab, "akselerator koeffitsienti"ni qo'lladilar, unga ko'ra daromadlarning investitsiyalarga ta'sirini ko'rish mumkin. Keynschilikning ayrim shakllarida indikativ rejalashtirish ham qo'llab-quvvatlanadi. Ishsizlik va inflatsyani bandlik yo'li bilan hal etish mumkin degan g'oya ustun.

Asosiy tushuncha va iboralar

Keyns; davlatning iqtisodiyotga aralashuvi; "Umumiy nazariya...", aralash iqtisodiyot; psixologik qonun; bandlik, milliy daromad, investitsiya; foiz, likvidlik; multiplikator; keynschilik; AQSHdagi keynschilik; akselerator; Fransiya keynschilari; indikativ rejalashtirish.

Nazorat va mulohaza uchun savollar

- 1.1 Keynes ta'limotining mohiyati, "Bandlik, foiz va pulning umumiy nazariyasi" asari to'rsida nima bilasiz?
2. Davlat iqtisodiyotga nima uchun aralashuvi kerak?
3. Keynes ta'limotiga qanday shart- sharoitlar asos qilib olingan?
4. Keynsning "psixologik qonuni" nimani anglatadi?
5. Investitsiya, multiplikator koeffitsienti nima?
6. Foiz, likvidlikning mohiyati nimada?
7. Davlatning iqtisodiyotga aralashuvi doiralari qanday?
8. Amerika va Yevropadagi keynschilik xususiyatlari nima?
9. Domar- Xarrodning iqtisodiy o'sish nazariyalari nimani bildiradi?
10. Keynes ta'limotining hozirgi davrdagi ahamiyati nimadan iborat?

19-BOB. NEOLIBERALIZM

19.1. Neoliberalizmning umumiy xususiyatlari

Neoliberalizm keynschilik bilan deyarli bir vaqtda paydo bo`ldi va XX asrning 30- yillarida iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning mustaqil qarashlar majmuasidan iborat. Ilmiy nazariya va amaliy hayotda neoliberal iqtisodiy jarayonlarga davlatning ma'lum darajada aralashuvi tufayli cheklanmagan erkin raqobat g`oyasining ustuvorligiga asoslanadi. Agar keynschilik iqtisodiyotda davlatning faol aralashuvini boshidanoq zarur deb qarasa, neoliberalizm davlatning nisbatan passiv tartibga solishini qo`llaydi. Keynschilik modellarida iqtisodiyotning turli sohalarini investitsiyalash, hukumat buyutma va xaridlari hajmini kengaytirish, soliq siyosatini kuchaytirish bo`yicha davlat chora-tadbirlari majmuasiga ustuvorlik beriladi. Bu siyosatning o`nta keng qo`llanilish oqibatlari iqtisodiy tarixdan ma'lum bo`lgan davlat budjeti kamomadi va inflatsiyaga olib kelishida ko`rinadi.

Neoliberalistlar iqtisodiyotni liberallashtirishni, erkin baho shakllanish prinsiplaridan foydalanishni, iqtisodiyotda xususiy mulk va nodavlat tuzilmalarining yetakchi bo`lishini qo`llaydilar. Davlatning iqtisodiyotni boshqarishdagi rolini esa "tungg qorovul" yoki "sport sud'yasi" qabilida bo`lishi ko`zda tutiladi. Bu yo`nalishning yirik vakili L.Erxard aytganidek "Raqobat mumkin bo`lgan hamma yerda, tartibga solish - zarur bo`lgan yerda" amalga oshuvi kerak. Davlatning iqtisodiyotdagi ishtiroki cheklangan bo`lib, tadbirkorlarning erkin va mo'tadil faoliyati iqtisodiyotdagi muvozanatni saqlashning asosiy sharti sifatida qaraladi.

XX asrning 30-yillarida davlatning iqtisodiyotga aralashuvini cheklash maqsadida muqobil neoliberal markazlar tashkil etildi. Buning sababi shundaki, 2-jahon urushi arafasida paydo bo`layotgan militaristik g`oyalar nihoyatda kuchli bo`lib, ko`p mamlakatlarda (Germaniya, Italiya, AQSH, Buyuk Britaniya...) davlatning iqtisodiyotga aralashuvi keskin kuchayadi.

Neoliberalizmning eng yirik markazlari Germaniya, AQSH va Angliyada vujudga kelib, shunga muvofiq Frayburg maktabi (yetakchi vakillari - V.Oyken, V.Ryobke, A.Ryustov, L.Erxard va b.), Chikago maktabi, uni "monetar maktab" deb ham ataydilar (yetakchi vakillari - L.Mizes,

M.Fridmen, A.Shvari va b.), London maktabi (yetakchi vakillari - F.Xayek, L.Robbins va b.).

Fransiyada neoliberal g'oyalarning taniqli vakillari sifatida iqtisodchilar J.Ryueff, M.Alle va boshqalarni keltirish mumkin. Bu olimlar o'sha davridayoq yagona ilmiy-amaliy platformani ishlab chiqish uchun harakat boshladilar. 1938 yili Parijdagi konferensiyada neoliberalizmning asosiy prinsiplari xalqaro ko'lamda e'lon qilindi. Bu neoliberalarning yig'ilishi (forumi) "Lippman kollokviumi" deb xam ataladi, buning sababi shuki, o'sha yili amerikalik iqtisodchi A.Uolter Lippman "Erkin shahar" kitobini e'lon qildi va undagi g'oyalar neoliberal prinsiplar bilan hamohangdir. Parijdagi qo'llab-quvvatlangan neoliberal umumiy prinsiplarning mohiyati shundan iboratki, davlatlar erkin raqobat qoidalarini qaytarishga g'amorlik qilishlari va ularni barcha xo'jalik subektlari tomonidan bajarilishini ta'minlashlariga ko'maklashuvi so'raladi. Bu hujjatda xususiy mulk ustunvorligi sharti, bitimlar erkinligi va bozorlar erkinligi davlat yo'li bilan faqat ekstremal (urush, stixiyali ofat, katastrofa va b.) holatlardagina qayta ko'rilishi mumkin deb hisoblanadi.

19.2. Ijtimoiy bozor xo'jaligi konsepsiyasi

2-jahon urushidan so'ng neoliberalizm prinsiplari dastlab G'arbiy Germaniya (GFR) da amaliy jihatdan muvaffaqiyati tatbiq etildi. Bu yerda 1948 yildan boshlab bu g'oyalar Adenauer-Erxard davlat doktrinasi statusiga aylantirildi. Neoliberalizmning taniqli nemis nazariyotchilari V.Rebne, A.Ryustov va boshqalar ozodlik va insonparvarlik bahonasida monopolizm vujudga kelishining barcha ko'rinishlarini tanqidiga boshchilik qildilar. V.Oyken va uning safdoshlari Frayburg universitetida 1948 yildan "Ordo" nomli yillik to'plamni chiqara boshladilar, bu jurnal barcha davlatlar uchun neoliberalizning nazariy minbari rolini o'ynaydi. V.Oyken tomonidan tanlangan "Ordo" so'zi yig'ma bo'lib, erkin bozor xo'jaligining "tabiiy tizimi" ma'nosini beruvchi mazmunga ega edi. Neoliberalizm G'arbiy Germaniya doktrinasi "Oyken maktabi" ta'siri ostida hatto "Ordoliberalizm" deb atala boshlandi.

"Ijtimoiy bozor xo'jaligining" mohiyati GFR neoliberalizm nazariyotchilari "erkin bozor" va adolatli taqsimot prinsiplarini "ijtimoiy tenglik"prinsipi g'oyasi bilan birga qo'shimcha muvaffaq bo'ldilar. Birinchi marta uning konsepsial g'oyasi A.Myuller-Armakning "Xo'jalik boshqaruvi va bozor xo'jaligi" (1947) kitobida izohlanadi, bunda "Ijtimoiy bozor xo'jaligi" matni ham birinchi bor qo'llanilgan. Bu sohadagi ishlanmalar

V.Rebke, L.Erxard, V.Oyken (asli tarixchi) va boshqalar tomonidan davom ettirildi.

V.Rebekning "nemis iqtisodiy siyosati to`g`rimi?"(1950) degan kitobi muqaddimasida GFR kansleri K.Adenauer "ijtimoiy bozor xo`jaligi" modeli mamlakat iqtisodiy siyosatining asosiy vazifasi sifatida qilinganligini bayon etadi.

V. Rebke xarakteristikasi bo`yicha, "ijtimoiy bozor xo`jaligi" - "iqtisodiy insonparvarlik" sari o`ldir. U o`zining "Insonparvar jamiyat" asarida kollektivizmga - persinolizm, hokimiyat konsentratsiyasiga - erkinlik, sentralizmga - desentralizm, tashkilotchilikka - o`zini-o`zi boshqarishni qarshi qo`yadi va boshqalar. 1957 y. XDS ning navbatdagi syezdida L.Erxard, V.Rebke g`oyalarini qullagan holda GFR da "ijtimoiy bozor xo`jaligi"ning 2- bosqichi boshlanganligini tasdiqladi. 60-yillarda L.Erxard o`z maqolasida avvalo "erkin musobaqa ijtimoiy bozor xo`jaligining eng asosiy elementi hisoblanadi" deb ta`kidlangan edi. 1965 y. partiyaning navbatdagi syezdida L.Erxard GFRda "Ijtimoiy bozor xo`jaligi" ni tashkil etish dasturining nihoyaga etganligini e`lon qildi. Bu dastur mamlakatni "rasmiylashgan jamiyat"ga aylantirildi.

"Rasmiylashgan jamiyat" doktrinasi L.Erxard va uning maslahatdoshlari bo`yicha bu eng yaxshi "tabiiy iqtisodiy tartib" ni izlash bo`lib, unga "ijtimoiy bozor xo`jaligi" orqali yetishish mumkin. Unda ijtimoiy tizim va ishlab chiqarish munosabatlarining besh shakli (tipi), sinflarining antogonizmi to`g`risidagi markscha g`oyalar qat`iyan inkor etiladi. Bu g`oyalar V.Oykenning inson jamiyati uchun faqat ikki tipdagi iqtisodiyot: "Markazdan boshqariladigan" (totalitarizm) va "Almashuv iqtisodiyoti" (boshqacha matn bo`yicha-"erkin, ochiq xo`jalik") xos, konkret tarixiy sharoitlarda biron tip belgilarining ustuvorligi bilan qo`shma shakli ham mavjud bo`ladi.

Valter Oyken (1891-1950) "Milliy iqtisodiyot asoslari" (1947) asarida (9 marta qayta nashr etilgan) iqtisodiyotni qayta tashkil etishning asosiy shakllarini tiplarga bo`lish muammolarini fundamental ishlab chiqdi. Asli tarixchi bu olim kitobning "Iqtisodiy tizimlar" bobida bir xil jamiyatda ikkita ideal iqtisodiyot tiplari o`zaro birga yashaydi, bular almashuv va markazdan boshqariladigan iqtisodiyotlardir. Markazdan boshqariladigan iqtisodiyotga xos narsa shuki, har kungi jamiyatning iqtisodiy hayoti bir markazdan keluvchi reja (plan)lar bilan tartibga solinadi. Agar jamiyat iqtisodiyoti ikki yoki undan ortiq alohida xo`jaliklardan iborat bo`lsa (ularning har biri o`z rejalarini tuzadi va amalgi oshiradi), bu "almashuv iqtisodiyoti" sistemasidir.

Turli tarixiy sharoitlarda ko`pincha bu sistemalar aralash holda bo`ladi, bu bir qancha misollar bilan isbotlab beriladi. Shu bilan birga, Oyken bo`yicha, eslab o`tilgan tiplar uch shaklda amalga oshadi, uning har biri quyidagicha ta'riflanadi: a) totalitar markazdan boshqariladigan iqtisodiyot (almashuv umuman inkor etiladi; mahsulotni ishlab chiqarish, taqsimot va iste'mol ohirgi maydo-chuydaga markaziy boshqarma buyruqlari asosida amalga oshiriladi); b) iqtisodiyotni markazdan boshqarish asosida iste'mol mollarini erkin almashuv (markaz tomonidan belgilanadigan "ishlab chiqarish kuchlaridan" foydalanish usullari, ishlab chiqarish jarayonining vaqti tarkibi, maxsulotlarni taqsimlash usullari va boshqalar asosida amalgi oshiriladi. 1-variantdan farqli ravishda bu yerda iste'molchilar almashuv yo`li bilan ajratilgan iste'mol mollariga o`zgartirishlar kiritishlari mumkin); v) erkin iste'mol tanlovi asosidagi markazdan boshqariladigan iqtisodiyot (boyliklarni iste'mol uchun odatda markaziy inspatiya ishlab chiqarishni belgilagan maxsulotlar ichidan erkin tashlash mumkin).

"Eruiye bozor xo`jaligi" avtomatik ravishda faoliyat yurita olmasligini V.Rebke va L.Erxard, ishlab chiqarish anarxiyasining har qanday ko`rinishlariga qarshi davlatning shunga muvofiq choralarni qo`llash uchun iqtisodiyotga aralashuvi zarurligi tan olinadi. Bu aralashuv erkin va ijtimoiy zarur jamiyat tuzumi sintezi (qo`shilishi)ni ta'minlashi kerak. Rebke-Erxardning obrazli ifodasiga ko`ra, davlat roli futbol maydonidagi sudya (arbitr) bilan tenglashtiriladi, arbitr futbol komandalari o`yinini ma'lum qoidalar asosida diqqat bilan kuzatib va boshqarib boradi, ammo, o`yinda bevosita ishtirok etishiga haqqi yo`q. Boshqa so`z bilan aytiladigan bo`lsa, davlat erkin bozor xo`jaligining ideal tipi bo`lgan "ijtimoiy bozor xo`jaligi" faoliyati sharoitini ta'minlash uchun erkin raqobat ("halol o`yin") "qoida"larining saqlanishi ustidan nazoratini olib borishi kerak. Undan tashqari davlat baho shakllanishi sharoitini nazorat qilishi, monopol baho o`rgatilishiga bo`lgan urunish harakat oldini olishi, monopoliyasiz tovar-pul xo`jaligida xususiy mulkning qo`riqlanishi ustuvor ahamiyatini kafolatlashi kerak.

60-70-yillarda neoliberalizm konsepsiyasi "ijtimoiy bozor xo`jaligi" modelini yaratish va amalga oshirish prinsiplari institutsionalizmning "barcha uchun farovonlik jamiyati" konsepsiyasi bilan hamohangdir. Chunki, ikkala modelda insonni inson tomonidan ekspluatatsiya va sinfiy antegonizm inkor etiladi. Bu modellardan bundan tashqari davlatning faol ijtimoiy vazifasi (funktsiyasi) g`oyasi bor. Davlat barcha fuqarolarga ijtimoiy xizmatni olish va ular farovonligini oshirish uchun teng huquq va teng imkoniyatlar yaratishi zarurdir. Bunda jamiyatning turli qatlamlarida ak-

sionerlar sonining ortishi bilan birga, barcha ijtimoiy institutlar barqarorligining o`shishi, asosiy mehnatkash aholining ertangi kunga ishonchi va boshqalar ko`zda tutiladi.

19.3.Chikago monetarizm maktabi

Keynchilikka muqobil ravishda AQSHda neoliberalizmning Chikago maktabi vujudga keldi, uning monetar (pul bilan bog`liq) g`oyalari Chikago universitetida 20 yy. paydo bo`ldi. Ammo, neoliberal yo`nalish xarakatida amerika monetarizmi mustaqil keyinchalik ilg`orlik pozitsiyalarni faqat 50-yillar ohiri - 60-yillar boshida egalladi. Bunda M.Fridmen (1912) nashrlari muhim ahamiyat kasb etdi (1976 yilgi iqtisodiyot bo`yicha Nobel mukofoti laureati). Fridmen va uning safdoshlari Keynsning pulsiz omillari (masalan, investitsiyalar) o`rniga aynan pulli omillarni afzal ko`rdilar.

1958 yil A.U.Fillipsning empirik egri chizig`i paydo bo`lishi bilan pul hisobidagi ish haqining yillik foiz o`zgarishi va ishsizlik darajasi (his-sasi) o`rtasidagi bog`lanish aniqlandi. Bunda 1861-1913 yillar Angliyadagi real ma'lumotlardan foydalanilgan. 1964 yil P.Samuelson o`zining mashhur "Ekonomiks" darsligining 6 nashriga shu grafikni kiritdi va uni Fillips egri chizig`i deb atadi. Avvalgi tadqiqotlarda (masalan, Keyns) inflatsiyasiz to`la bandlik iqtisodiy siyosatning maqsadi sifatida qarab kelinar edi. Bu egri chiziqqa ko`ra, baholar mo`tadilligi va ishsizlik nomuvofiq xodisalar bo`lib chiqdi, aksincha, konflikli maqsadlar ekan: ishsizlikni kamaytirish inflatsiyani kuchaytirish yo`li bilan erishiladi, inflatsiyani pasaytirish esa odatda ishsizlar ko`payishini taqozo etadi. Shunday qilib, bir vaqning o`zida turg`un baholar va to`la bandlikka bo`lgan ishonch, barqaror baho va to`la bandlik o`rtasida tanlash bilan o`rin almashdi.

M.Fridmen

M.Fridmen va uning safdoshlari Fillips egri chizig`ini har tomonlama o`rganib, u (egri chiziq) har doim ham turg`un emasligi ma'lum bo`ldi, ayniqsa 60-yillar ohirida ko`pgina mamlakatlarda inflatsiya o`shishi "mantiq"qa qarama-qarshi ishsizlikning pasayishi emas, balki uning o`shishi va 70-yillar boshida esa inflatsiya va ishsizlikning bir vaqtda o`shishi bilan ro`y berdi.

M.Fridmen iqtisodiy jarayonlarda pul, pul massasi va pul muomalasi ahamiyatini ko`tarishga harakat qildi. Pulning aslida neoliberal monetar konsepsiyasi AQSHning respublika (1969-1970yillar

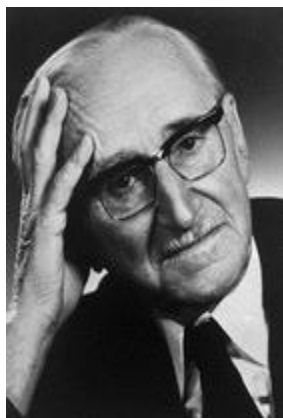
Nikson prezidentligi davrida) hukumati tomonidan sinovdan o`tdi (bunda M.Fridmen prezident maslahatchisi edi). Ammo, monetar iqtisodiy g`oyalar AQSHning keyingi prezidenti davrida yaxshi natija berdi. Tarixda va iqtisodiyotda reygonomika deb nom olgan bu siyosat dollar real mustahkamlangan bir sharoitda inflatsiyani kamaytirish mumkin bo`ldi, R.Reygan prezidentlik davrida yangi 14 million millioner - tadbirkor paydo bo`ldi. Demokrat B.Klinton (8 yil) prezidentligi davrida ham shu siyosat davom ettirildi va yaxshi natija berdi.

Fridmen konsepsiyasi asosiy masala davlatning qattiqqo`l pul siyosatidir (boshqalardan, masalan, Keynsdan farqi). Bu Fridmenning "ishsizlik tabiiy normasi" tushunchasi bilan bog`liq bo`lib, kon'yutura holatiga bog`lanmagan holda, har yili pul massasi 3-4 foizga doim va turg`un (stabil) ravishda oshirib borilishi kerak. AQSH ning qator yillar davomida yalpi milliy mahsuloti o`shishi o`rtacha sur'atlarini hisobga olib, milliy iqtisodiyotning maksimal mumkin bo`lgan darajasi aniqlanadi.

Fridmenning "ishsizlik tabiiy normasi" konsepsiyasi institutsional, shuningdek qonuniy hujjatlarga asoslanadi (masalan, kasaba qo`mitalari, minimal ish haqi to`g`risidagi qonun) .

19.4. Neoliberalizmning boshqa oqimlari

F. Fon Xayek

Iqtisodiy liberalizm oqimining XX asrdagi asosiy namoyan-dasi asli Avstriyadan chiqqan amerikalik Ludvig fon Mizes (1881-1973) va uning eng sodiq shogirdi Fridrix Xayek (1899-1992)lardir. Ularning maktabi Avstriya maktabi deb ham ataladi. Mizesning fikricha, markazlashgan boshqaruvga asoslangan sotsialistik xo`jalik va hukumat tomonidan tartibga solinadigan bozor uzoq vaqt yashashi mumkin emas, chunki narx-navo talab va taklifni aks ettirmaydi. Uningcha, sotsializmning "tartibga solinadigan iqtisodiyot"i rejalarni o`zboshimchalik bilan tuzadigan tashkilotchilarning quliga aylanadi, rejalangan tartibsizlik ro`y beradi. Yagona oqil siyosat - bu liberalizmdir. Mehnat taqsimoti, xususiy mulk va erkin almashuv tsivilizatsiyaning mutlaq asoslari hisoblanadi. Mizesning asosiy asarlari quyidagilar: "Liberalizm", "Insoniy harakat: iqtisodiyot

to`g`risidagi traktat", "Iqtisodiy fan asoslari: metodologiya ocherklari" va boshqalar.

Ingliz iqtisodchisi asli nemis bo`lib, asosiy faoliyatini Angliyada ko`rsatgan. U 1974 yilda iqtisodiyot bo`yicha Nobel mukofoti laureati bo`lgan. U o`zining "Qullik sari yo`l" asarida har qanday iqtisodiy erkinlikdan va bozor baholaridan voz kechish diktaturaga, ya'ni yakkahokimlikka, iqtisodiy qullikka olib borishini isbotlaydi, xo`jalikda bozor tiziminin "aralash" va "buyruqbozlik" iqtisodiyotidan ustunligini ko`rsatib beradi, kapitalni abadiy kategoriya deb e`lon qiladi, kapitalizm davrida ekspluatatsiya mavjudligini inkor etadi, davlat iqtisodiyotining sotsialistik g`oyalari to`la tushkunlikka mahkumligi va o`z tabiatiga ko`ra halokatli ekanligini ta`kidlaydi.

Bu ta`limotga asoslanib, bir qancha mamlakatlarda hozirgi yaxshi tanish bo`lgan iqtisodiy siyosatlar ishlab chiqildi. Shular ichida neoliberalizmga asoslangan nemis nazariyotchisi, GFRning siyosiy va davlat arbobi Ludvig Erxard (1897-1877) yaratgan nazariya "ijtimoiy yo`naltirilgan bozor xo`jaligi"ning asosini tashkil etadi. U o`z nazariyasini yaratdi va uni GFRda kansler Adenauer davrida amalga oshirdi ham. Bu nazariyaning asosiy qoidalari quyidagilardan iborat: erkin baholarning zarurligi, erkin raqobat, talab va taklifning muvozanati, iqtisodiyotning muvozanati; davlat bozor xo`jaligida shu shartlarni kafolatlashi va uning ijtimoiy yo`naltirilgan rivojlanishini ta`minlashi kerak. Bu g`oyalar L.Erxardning 1956 yilda chop etilgan "Barcha uchun farovonlik" kitobida ifodalab berilgan. Nemis olimlari A.Ryustov, Vol`ter Oyken (1891-1950), shveysariyalik V.Rebke (1899-1966)lar ordoliberalizm, ya'ni "o`rta yo`l" ta`limotiga asos solgan bo`lib, ijtimoiy bozor uning bir varianti hisoblanadi. Ular "insonparvar jamiyat", "xo`jaliklarning ideal tiplari" haqida fikr yuritadilar.

Bu model "asoschilari"dan biri siyosiy iqtisodchi Vilgelm Rebke kapitalizm va sotsializm orasidagi "uchinchi yo`l" borligini ko`rsatib berdi. Dunyoda rivojlangan mamlakatlar bo`lmish GFR, Shvetsiya va boshqalar shu yo`lni tanladilar (Ijtimoiy yo`naltirilgan bozor iqtisodiyoti. T., "Sharq" NMK, 1996, 5-bet).

Dastlab 1961 yilda paydo bo`lgan "ratsional kutilmalar" nazariyasi hozirgi davrda keng targ`ib etilmoqda. J.F.Mut tovarlar va qimmatli qog`ozlar bozoriga bag`ishlangan maqolasida "nima uchun biron bir qoida yoki formula hech qachon narxlarning o`zgarishini to`g`ri prognoz qila olmaydi?" degan savolga javob berishga harakat qildi. Uning fikricha, amalda barcha mavjud informatsiya savdogarlar tomonidan darhol qayta

ishlanadi va ularning ko`ra bilishi, demak "kutilmalar" ratsional bo`lib chiqadi.

70-yillarda keynschilik siyosati AQSH iqtisodiyotida makro-ekonomik masalalarni hal etishda samarasiz bo`lib qoldi, shunda R.I.Lukas, T.J.Sardjent, N.Uolleslar Mutning maqolasida aytilgan g`oyalarni takomillashtirib, moliya aktividagi narxlar harakatini "ratsional kutilmalar" asosida tushuntirib berdilar. Ularning fikricha, iqtisodiy agentlar ham o`z kutilmalarini siyosatchilar (davlat xodimlari) qo`lidagi informatsiya asosida shakllantiradilar va o`z-o`zidan tushunarliki, iqtisodiyotga siyosatchilarning imkon boricha kamroq aralashuvi uchun harakat qiladilar. Amalda iqtisodiy agentlar narxlar prognozini shakllantirishda, ya'ni narxlar o`zgarishini kutganda, bozordagi haqiqiy baholarni aniqlash kabi usullardan foydalanar ekanlar. Bu kutilmalar har doim ham bexato bo`ladi, degani emas va ko`ra bilish mukammal emas, chunki iqtisodiyot tasodifiy, oldindan aytib bo`lmaydigan shok o`zgarishlariga uchrab turadi, bu esa narxlarning subektiv kutilmalarining o`rtacha miqdoriga yoki "matematik kutilma"ga teng bo`ladi, bu aslida obyektiv taqsimotdir. Ratsional prognoz yoki kutilma shunday xususiyatga egaki, kutilayotgan xato har doim nolga teng bo`ladi. R.I.Lukas "ratsional kutilmalar" nazariyasi uchun 1995 yilda Nobel mukofoti laureati bo`ldi.

XULOSA

Neoliberalizm keynschilik ta'limoti davrida yuzaga keldi, ammo davlatning iqtisodiyotga aralashuvi ancha boshqacha talqin etiladi. Davlat "sport sudyasi" vazifasini bajarishi, ya'ni erkin iqtisodiyot qonun-qoidalarini tartibga solishi kerak, xolos. Bu yo`nalishning yirik uch markazi Germaniya, AQSH va Angliya paydo bo`ldi. Germaniya ijtimoiy bozor xo`jaligi konsepsiyasi ilgari surildi va amalda yaxshi natijalar berdi, davlat iqtisodiy siyosati darajasiga ko`tarildi. Ijtimoiy va boshqa mamlakatlarda, xususan, mustaqil O`zbekistonda ham muvaffaqiyatli amalga oshirilmoqda.

Chikagoda paydo bo`lgan monetarizm maktabi M.Fridman nomi bilan mashhur bo`ldi, uning konsepsiyasidagi asosiy masala davlatning qattiqqo`l pul siyosatidir, har yili kon'yukturaga bog`lanmagan holda pul massasini 3-4% oshirish taklif etiladi, bu yo`l AQSHda yaxshi natija berdi.

Asosiy tushuncha va iboralar

Neoliberalizm; davlat roli; "sport sud'yasi"; "Lippman kollokviumi"; ijtimoiy bozor xo'jaligi; Rebke, Ryustov, Oyken, Edxard; ordoliberalizm; "rasmiylashgan jamiyat"; iqtisodiy tizim tiplari; monetarizm; Fillips egri chizig'i; Fridman; "ishsizlik tabiiy normasi"

Nazorat va mulohaza uchun savollar

1. Neoliberalizm vujudga kelishining shart-sharoitlari, keynschilikdan farqi nimada?
2. Davlatning vazifasi, "tungi qoravul", "sport sudyasi" nimani anglatadi?
3. Lippman "Kollokviumm" nimani anglatadi?
4. "Ordoliberalizm"ning mohiyati nimada ko'rinadi?
5. "Ijtimoiy bozor xo'jaligi", uning tiplarini izohlang.
6. Chikago maktabining monetar konsepsiyasi, Fillips egri chizig'ining mohiyati nimada?
7. Fridmanning "ishsizlik tabiiy normasi"ni tushuntirib bering.
8. Mizes, Xayeklarning iqtisodiy g'oyalari mohiyati nima?
9. Lukasning "ratsional kutilmalar" nazariyasi nima to'g'rida?

*Dunyoning tilagi, samari ham biz,
Aql ko`zin qorasi javhari ham biz,
To`garak jahonni uzuk deb bilsak,
Shaksiz, uning ko`zi-gavhari ham biz*

Umar Xayyom.

20-BOB. HOZIRGI ZAMON IQTISODIY TA'LIMOTLARI EVOLUTSIYASI

20.1. Neoklassik sintez konsepsiyasining mohiyati

Iqtisodiyotda bir qancha ofatlar, xususan, ommaviy ishsizlik va inflatsiya ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishda asosiy muammolardan biri bo`lib qolmoqda. qanday qilib aholoning mo`tadil va to`la bandligini, real daromadlar O`shishini ta'minlash mumkin degan savollar hammani, iqtisodiyot fani namoyondalarini ham qiziqtirib kelmoqda. Ayniqsa, inqirozsiz iqtisodiy siklning sirlari nimani muhimdir.

Bu va boshqa masalalar bilan neoklassik sintez yo`nalishi shug`ullanib, unda klassik iqtisodiy ta'limot tomonidan ilgari aniqlangan haqiqat va qoidalar hozirgi davrdagi daromadlar shakllanishi nazariyalari bilan sintez qilinadi. Bu sohada barakali ijod etgan P.Samuelson fikricha, "neoklassik sintez" - bu aslida hozirgi nokeyns va neoliberal qoida va "haqiqat" larning ilk neoklassik g`oyalar bilan, shuningdek klassik maktabning ayrim postulatlar va avvalo hozirgi davridagi daromadlar shakllanishi nazariyalari bilan birlashtirib qarashidir.

20.2. Neoklassik sintez konsepsiyasining yangi versiyalari

Bu yangi g`oyaning paydo bo`lishi bilan iqtisodiy tahlilda aralash shakldagi qarashlar ustundir, iqtisodiyotni tartibga solishning turli shakllari taklif etiladi. Hozirgi davrda iqtisodiyotni makroiqtisodiy tarbiyaga solishda asosan uchta ta'limot qarashlari sitbiozm (qarishmasi) ishtirok etadi. Bular 1) turli modifikatsiyadagi keynschilik ta'limotlari, 2) taklif iqtisodiyoti nazariyalari va 3) monetarizm. Keynschilik qarashlarida asosan davlatning iqtisodiyotga faol ishtiroki keng targ`ib etiladi. Bunda konyunkturaning o`zgarishi bilan ishlab chiqarishning yuqori darajasini ta'minlash, ish bilan bandlik, siklik rivojlanishni yumshatish asos qilib olinadi. Bunda asosiy e'tibor davlat budjetiga qaratiladi, shu yo`l bilan to`lov imkoniyatlariga talab to`g`ridan- to`g`ri tartibga solinadi. Monetaristlar fikricha, iqtisodiy hayotga umuman aralashmaslik prinsipi qo`llab-quvvatlanadi.

Ayrim fikrlar bo`yicha neoklassik sintez faqat iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishnigina emas, balki umumiy iqtisodiy muvozanatni modellashtirishni ham o`z ichiga oladi. Ayrim olimlarning aytishicha (A.B.Anikin), Samuelsonning neoklassik sintezi avvalo klassik mikroiqtisodiyotni yangi makroiqtisodiyot bilan qo`shilishi deb qaraladi. Yuqorida keltirilgan qarashlarni uch qismga bo`lish mumkin: ularning birinchisi iqtisodiyotda to`la bandlikni ta'minlash va bu prinsipini erkin bozor iqtisodiyoti elementlari bilan birgalikda (iqtisodiy liberalizm) shuningdek, erkin bozor stixiyasini chegarolovchi Keynschilik konsepsiyasi elementlari ham qo`llanilishi mumkin. Ayniqsa, davlat siyosatida Fiskal va pul-kredit tizimlari hamda "ishsizlikning tabiiy normasi" (M.Fridmen) konsepsiyasidagi antiinflatsion imkoniyatlar, hamda Erxard-Ryopkelarning "Ijtimoiy bozor xo`jaligi" prinsiplari birgalikda harakat qiladi. Ikkinchi qarashlarda XIX asrning oxirida neoklassiklar tomonidan ilgari surilgan qiymat (qimmat) nazariyasida eski va yangi qiymat nazariyalari yotadi, yoki harajat nazariyasi va eng yuqori foydalilik nazariyasi yotadi. Bu yerda marjinalistlarning ikkinchi to`lqini vakili A. Marshall ilgari surgan yondashuv sistemasi to`g`risida gap bormoqda. Bu yerda V. Pareto va boshqalarning baho, talab va taklif hamda umumiy iqtisodiy muvozanat masalalari ko`zda tutiladi.

Uchinchi qarash bo`yicha umumiy iqtisodiy muvozanatning hozirgi modeli bir vaqtning o`zida makro va mikro iqtisodiy tadqiqotlarga asoslanadi. Bu tadqiqotlarda avvalgi sof iqtisodiy nazariya va mukammal raqobat qarashlardan voz kechiladi, ishlab chiqarish va iste'mol sohalarini bir-biriga qarama-qarshi qo`yilmayd. Bu qarashlarda Keynsning "Psixologik qonuni" ya'ni, daromadlarning iste'molga nisbatan tezroq o`sishi, "Veblen effekti" va boshqa noiqtisodiy omilarning ta'siri ham hisobga olinadi.

20.3. P.Samuelsonning "Ekonomiks" asaridagi g`oyalar

Shuni eslatib o`tmoqchimizki, 1901 yildan boshlab fizika, kimyo, mediyina (biologiya), adabiyot va tinchlikni saqlash sohalarida Nobel mukofoti berilib keladi. 1968 yili Shvetsiyadagi Riksbankning 300 yilligi munosabati bilan va albatta, iqtisodiyot fanining insoniyat hayotidagi yuksak rolini tan olish va rag`batlantirish maqsadida iqtisodiyot bo`yicha (oltinchi) Nobel mukofoti joriy etildi va 1969 yildan buyon har yili berib kelinmoqda. Birinchi bo`lib bu mukofot iqtisodchi - matematik olimlar gollandiyalik Yan.Tinbergen va norvegiyalik Ragnar Frishga "iqtisodiy

jarayonlarni matematik tahlil etishda dinamik modellarni rivojlantirish va qo'llash bo'yicha tadqiqotlari uchun" berildi (boshqa Nobel mukofotlari to'g'risidagi ma'lumotni A.Razzoqovning 1998 y. chop etilgan kitobidan olish mumkin).

1970 yilda (ikkinchi bo'lib) Nobel mukofoti P.Samuelsonga "statik va dinamik iqtisodiy nazariyani rivojlantirigani va shu bilan iqtisodiyot fani tahlilini yanada yuqoriroq pog'onaga ko'tarishga hissa qo'shgan ilmiy ishi uchun" berildi. Quyida shu iqtisodchining iqtisodiy g'oyalari to'g'risida fikr yuritiladi.

Pol Antoni (1915) Chikago universitetida ta'lim olgan (1932-1935), Garvard oliy maktabida A.Xansen, V.Leontyev, Y.Shumperetlardan ilm o'rgandi. 1941 yildan Massachusets texnologik institutida ishlay boshladi (dastlab professor assistenti). Amerika iqtisodiy assotsiatsiyasi (1961), Ekonometrik jamiyat (1951). Xalqaro iqtisodiy assotsiatsiya (1965-1968) prezidenti bo'lib saylangan. Olim nazariyotchi bo'lish bilan birga, AQSH prezidenti yordamchisi, "Newsweek" jurnalida faol ishtirokchi ham edi. Biz bu olimni asosan "Ekonomiks" kitobi muallifi sifatida yaxshi tanimiz. Samuelsonning bu kitobi dastlab 1948 yili chop etildi va 14 marta qayta nashr etilib, hozirgi iqtisodiy ta'limotlarning asosiy yo'nalishlaridan birini tashkil etadi.

1992 yilda bu kitob Vilyam Nordxaus bilan hammualiflikda nashr etildi. "Ekonomiks" kitobi "Ekonomika" nomi bilan rus tiliga ag'darildi.

Ma'lumki, hozirgi zamon (XX asr) iqtisodiy ta'limotlarida uch asosiy: 1) neoklassik; 2) keynschilik va 3) institutsional yo'nalishlar mavjud bo'lib, Samuelson shulardan birinchisining vakili sifatida ijod etgan.

Klassik (mumtoz) maktab iqtisodchilari allaqachonlar (XVIII asrda) davlat xususiy tadbirkorlar kirisha olmaydigan yoki kirishni xohlamaydigan ayrim tovarlarni ishlab chiqarish va xizmatlar ko'rsatishni (masalan, milliy mudofaa sohasiga taaluqli), uning o'zi zimmasiga olish kerak, degan fikrga rozi bo'lganlar. Lekin, shu bilan birga ular bunday ishtirok juda kam darajada bo'lishi kerak deb, hisoblar edilar.

Samuelson hal qilishni mumtoz maktab bozor ixtiyoriga qoldirishni istagan haddan tashqari ko'p muammolarga bozorning ta'siri unchalik o'tabermasligini sezdi. qo'shmcha oqibatlar, sog'liqni saqlash, ta'lim, sanoatning ifloslantirishi muammolariga talab va taklif qonuni ta'sir

etmaydi. Binobarin, davlat iqtisodiyot uchun maqsadlarni aniqlashni o'z zimmasiga olishi va bu maqsadlarga erishish uchun o'z kuchidan foydalanishi kerak. Samuelson eng kam ish haqi to'g'risidagi qonuni daromadlar pilopoyasining eng pastida turgan ishchilarga yordam berish usuli deb hisoblaydi; u davlatning uy-joy qurilish dasturlarini moliyalashtirishni va oziq-ovqat yordamini qashoqlikni kamaytirish usuli sifatida qo'llab-quvvatlaydi. "Ekonomiks" asarida tarixiy-iqtisodiy ekskurs mavjud bo'lib, XVII asr oxiridagi Maltusning aholi nufuzi nazariyasi eslanadi; A. Smitning "Ko'rinmas qo'l" haqidagi g'oyalar tahlil etiladi. Asarda o'tgan davrdagi deyarli barcha doktrinalar qarab chiqiladi (bular to'g'risida yuqorida o'qishingiz mumkin).

Uning fikricha, hozirgi davr iqtisodchilari "neoklassik sintez"ga erishish uchun samarali kredit-pul va fiskal siyosatni Smit va Marshallning klassik mikroiqtisodiyotini hozirgi daromadning darajasini aniqlash bo'yicha mavjud makroiqtisodiyot bilan birlashtirish, ikkala yondoshuvdagi barcha sog'lom fikrlarni jamlashtirishga harakat qilmoqdalar.

Kitobning dastlabki boblarida A.Smit dan hozirgi davrgacha bo'lgan iqtisodiy ta'limotlar mohiyati tarixiy-iqtisodiy jihatdan qarab chiqiladi. Ayniqsa A.Smit, T.Maltos, D.Rekardo asarlari Har tomonlama tahlil etilgan.

Uning fikricha, 1820-1870 yillar - 50 yil davomida iqtisodchilar va siyosatchilar gipnoz holatida bo'lgan, bunga asosiy sabab "sanoat inqilobi" bo'lib, bir qancha g'oyalar, ayniqsa T.Maltus, D.Rikardolarning aholi o'sishi bilan daromadlar pasayishi to'g'risidagi fikrlar chippakka chiqdi.

Neoklassik iqtisodiyot to'grisida fikr yuritib, XX asrning 70-yillari iqtisodiy qarashlarda ikki yo'nalish paydo bo'lganligi qayd etiladi: 1) Keynes va keynschilik; 2) Marks g'oyalari. Ayniqsa, neoklassik yo'nalishda matematik usullarning keng qo'llanilishi, talab, foydalilik, umumiy iqtisodiy muvozanat masalalarining yangicha tahlili yanada ilmiyroq bo'lib qoldi. A.Marshall, J.B.Klark, U.Jevons, L.Valras, V.Paretto tadqiqotlarida matematik elementlar "iqtisodiy tahlilning nozik metodlari" ga olib keldi. J.M.Keynsning tadqiqoti yuqori baholanadi, "Sey qonuni" ga ehtiyoj qolmadi, deb yozadi P.Samuelson. Keynes va Keynschilar ta'sirida "aralash iqtisodiyot" yaxshi faoliyat ko'rsata boshlaganligi ta'kidlanadi. 2-jahon urushidan so'ng ishlab chiqarish nihoyatda tez o'sganligi, aholi turmush darajasi oshganligi ta'kidlanadi.

Ammo, deb ta'kidlaydi olim, hali bizni to'la bandlik va mo'tadil baholar o'rtasida tanlash imkoniyatidan xalos qila oladigan yagona mukammal iqtisodiy siyosat modeli yaratilmadi.

Samuelson Chikago maktabi vakillari faoliyatiga, xususan, M.Fridmenning monitar sistemasiga yuksak baho beradi, chunki bu olimlarda "erkin raqobat", "bozor baholari" asosiydir.

Olim iqtisodiy taraqqiyotning omillariga baho berib, uni to'rtta deb hisoblaydi:

- 1.Mehnat resurslari (inson birinchi va asosiy);
- 2.Tabiiy resurslar;
- 3.Kapital;
- 4.Texnologiyalar.

Olimning bu omillari "taraqqiyotning to'rt g'ildiragi" deb yuritiladi. E'tibor berib qarang, inson roli eng yuksak qo'yilgan. Haqiqatan ham inson bo'lmasa, boshqa omillar ishga tushmaydi (masalan, Yaponiya, GFR ...).

Shu sababli yuqorida keltirilgan Umar Xayyomning fikri naqadar hayotiy, hozirgidek jaranglab turibdi.

Hozirgi davr iqtisodiy nazariyalarida A.Lafferning soliqlar hajmi va yalpi milliy mahsulot o'rtasidagi bog'lanish tahlil etilgan. Laffer effekti bo'yicha soliqlarni oshiraverish bilan milliy daromad ma'lum miqdoriga oshadi, keyin pasayadi. Soliqlar miqdorini pasaytirish qisqa davr mobaynida budjetga tushumlar kamayishiga olib kelsa ham, istiqbolda jamg'armalar, investitsiya va daromadlar ko'payishi tufayli budjet tushumlari oshadi. Soliq stavkasi optimumini yetish uchun egri chiziq (Laffer egri chizig'i) chizilgan. Unga ko'ra, soliq ortishi bilan davlat budjetiga tushumlar ortavermaydi. Aksincha, shunday ma'lum chegara borki, undan ortiq soliq stavkasi budjetga tushumlarni kamaytiradi, chunki yuqori soliqlar xo'jalik faoliyatiga bo'lgan qiziqishni (rag'batni) kamaytiradi va ishlab chiqarish hajmlarining pasayishiga olib keladi. Demak, ma'lum hollarda soliq stavkalari pasaytirish ishlab chiqarishning faqat o'sishigina olib kelmasdan, budjetga soliq tushumlarining o'sishiga ham olib keladi.

Bunday siyosat Rfda 2000 yildan boshlab amalga oshirildi, soliq stavkalari barcha uchun 13% ga tushurildi va yaxshi natija bermoqda.

20.4. Ekonometrikaning hozirgi zamon asosiy yo'nalishlari

Yuqorida iqtisodiyotdagi matematik uslublar to'g'risida fikr yuritgan edik (Kurno, Tyunen). Unda iqtisodiyotni dastlab matematika,

statistikadan foydalanib tahlil etish usullari berilgan. XX asrda bu yo`nalish yana yuqori bosqichga ko`tarildi. Bu yo`nalishning muhim xususiyati shuki, uning namoyandalari iqtisodiy ta'limotlar va iqtisodiy tahlillarda matematika uslublarini keng qo`llaydilar, iqtisodiyotga liberal yondoshuv mavjud.

Davr taqozosi tufayli iqtisodiyotdagi ekonometrika yo`nalishi ham tobora rivojlanib, takomillashib bormoqda. Evolutsiya davomida uning namoyandalari qo`llaydigan tushunchalar o`zgarimoqda, bugungi kunga kelib miqdoriy tahlil usullari ham rivojlanmoqda, tahlil sohasi ham kengayib bormoqda. quyidagi omillar bu yo`nalishning rivojini zarur qilib qo`ydi:

1. Tahlilning matematik va statistik uslublarining rivoji, ayniqsa matematik programmalash, turli o`yinlar nazariyasi, matematik statistikaga oid ishlarning ko`payishi;

2. Ilmiy-texnika taraqqiyotining rivoji, fanning yangi tarmoqlarining paydo bo`lishi, xususan kibernetika, elektron-hisoblash texnikasi, komp'yuterlar tizimi, iqtisodiyot sohasidagi informatsiyaning tobora ko`payishi, bu informatsiyani tayyorlash, uzatish, qabul qilish va qayta ishlash hajmlarining keskin ortib ketishi;

Umuman hozirgi davrda hayotni, uning muhim qismi bo`lgan iqtisodiyotni bu yo`nalishsiz tasavvur etib bo`lmaydi. Shu sababli ekonometrika ham ilmiy, ham amaliy jihatdan muhim bo`lib qoldi.

XIX asr oxiri - XX asr boshlarida Lozanna universiteti professori L.Valras kapitalistik iqtisodiyotning "umumiy iqtisodiy muvozanati" modelini qurdi. Bu yo`nalish Valras ishining davomchisi, italiyalik olim Vilfredo Pareto (1848-1923) tomonidan keng rivojlantirildi. U "eng yuqori naf" nazariyasini hal etish, iste'mol ne'matlarining nafi (foydaliligi)ni hisoblash uchun harakat qildi va matematik usullardan keng foydalandi. Pareto o`z tahlili asosiga daromad miqdori va tovarlar bahosini qo`ydi.

Iste'mol ne'matlari to`plami turlicha bo`lishi tabiiy. Shu sababli Pareto "ideal muvozanat" sxemasini oladi, bunda avtomatik ravishda paydo bo`ladigan "xususiy muvozanat" har bir iste'molchining optimal tanlovidan vujudga keladi. Bu usul bilan Pareto "eng yuqori naf" nazariyasini boshi berk ko`chadan olib chiqa olmadi, lekin uning "afzal ko`rish" va "loqaydlik egri chiziqlari" nazariyasidan ekonometrik tadqiqotlarda foydalanib kelinmoqda. U Valrasning umumiy iqtisodiy muvozanat nazariyasini takomillashtirishga harakat qildi. U ustozidan farqli ravishda ishlab chiqarish funksiyasining mahsulot chiqarish hajmiga bog`liqligi koeffitsientining o`zgarishi mumkinligini tan olgan. "Pareto qonuni"da

kapitalistik mamlakatlarda aholi daromadlarining taqsimlanish giperbolasining tenglamasi beriladi (1897).

Foydalilik (naf) funksiyasini topish uchun ne'matlar to'plami afzalligi konsepsiyasi Jon fon Neyman tomonidan yanada rivojlantirildi. U o'yin nazariyasiga asoslanib, individuumning maksimum yutuqqa intilishi sharoitidan kelib chiqib, iste'molchining o'zini tutish modelini ishlab chiqdi. Bunda ne'matlar foydaliligi konsepsiyasi psixologik talabni qondirish mezonlari bilan bog'lab o'rganiladi.

I. Shumpeter

R.Xuker (Buyuk Britaniya) tomonidan korrelatsion tahlil o'tkazilgan, bunga rus statisti A.A.Chuprov ham ancha hissa qo'shgan. Ekonometrika alohida ilmiy yo'nalish sifatida iqtisodiy nazariya, matematika va statistikadan 20-30 yillarda ajralib chiqdi, bu xususan G.Mur va G.Shuls (AQSH) asarlari tufayli ro'y berdi. "Ekonometriya" matni birinchi bor pol'shalik iqtisodchi P.Chompa (1910) tomonidan ishlatildi (ekonometrika va ekonometriya iboralari teng kuchli hisoblanadi), ilmiy qo'llanuvga esa norvegiyalik iqtisodchi R.Frisk (1926) kiritdi. U I.Fisher, I.Shumpeter, Ch.Rouz va boshqa amerikalik olimlar bilan birga "Xalqaro ekonometriya jamiyati"ning tashkilotchisi hamdir (1930). Bu jamiyat 1933 yildan "Ekonometrika" jurnalini nashr etadi.

U.Mitchell va u boshqargan "iqtisodiy barometrlar"ning Garvard maktabi vakillari ham bu yo'nalishga katta hissa qo'shmoqdalar. Keyingi davrda italiyalik iqtisodchilar E.Barone va M.Pantaleoni, amerikalik I.Fisher, G.L.Mur, E.Chemberlin, shvetsiyalik K.Viksell, G.Kassel va boshqalar bu sohada muhim yutuqlarni qo'lga kiritdilar.

I. Fisher

30-yillardagi tadqiqotlar asosan iqtisodiy sikl muammolari bilan bog'liq bo'lib, ular bu sikl sabablari va iqtisodiy kon'yunktura xarakterini aniqlashga bag'ishlangan. I.Fisher, R.Frisk, M.Kaletskiy va ayniqsa Ya.Tinbergen bu sohada qator tadqiqotlarni o'tkazdilar. Niderlandlik olim Tinbergen ba'zi sikllar konsepsiyalarini iqtisodiy modellar yordamida tekshirishga urinib ko'rdi. U bunday sikllardan 1919-1932 yillardagi AQSH, 1870-1913 yillardagi Angliya va 1923-1937 yillardagi Niderlandiya iqtisodiy modellarini tuzib chiqdi: ular ahamiyatga ega bo'lmasa-da, matematik-statistik uslublarning rivojiga katta turtki bo'ldi.

Shuni ta'kidlab o'tish kerakki, odatda o'zgaruvchilar yoki ularning logarifmlari orasidagi bog'lanish chiziqli bo'ladi, ya'ni ularning grafigi to'g'ri chiziq bo'ladi. Shunday tenglamalar yo'li bilan talab (narxlar, mahsulot hajmi, daromad, soliq va boshqalar), taklif, chiqimlar, import-eksport va boshqa funksiyalarni ifodalash mumkin. Ishlab chiqarish funksiyalari ham shu tipdagi tenglamalar guruhiga kiradi. Birinchi, eng oddiy ishlab chiqarish funksiyasi Ch.Kobb va P.Duglas (AQSH, 1928) tomonidan tuzildi, keyin R.Solou, K.Arrou (AQSH)lar tomonidan umumlashtirildi, unda ishlab chiqarish ko'lami, texnika taraqqiyoti va boshqa omillar ham hisobga olindi. Bunday regressiv modellar alohida mahsulotlar uchun, korxonalar va firma, tarmoq va umumxalq xo'jaligi uchun ham tuzilishi mumkin.

30-yillarda Ya.Tinbergen (Niderlandiya), 50-yillarda L.Klayn (AQSH), R.Stoun (Buyuk Britaniya) korrelatsion ko'p faktorli modellarni tuzdilar, unda alohida kapitalistik mamlakatlar iqtisodiyotidagi ishlab chiqarish, shaxsiy va davlat talabi, narx, soliq, tashqi savdo oboroti, kapitalning ishlatilishi va jamg'arilishi, ishchi kuchi taklifi va boshqa o'zgaruvchilar o'rtasidagi statistik aloqadorlik o'z aksini topgan.

V. Leontyev

Xalq xo'jaligi tarkibini tahlil etish maqsadida tarmoqlararo balans tipidagi modellardan foydalaniladi. Dastlab bunday model 1925-26 yillarda sobiq SSSRda P.I.Popov (1872-1950) rahbarligida ishlab chiqildi. Keyinchalik bu uslub V.Leontyev (asli rossiyalik, AQSH) tomonidan rivojlantirildi va moliya oqimlari tarkibini o'rganish uchun R.Frish tomonidan tadbiq qilindi.

L. V. Kantorovich

Marksning qayta ishlab chiqarish sxemasi modeli sovet iqtisodchisi G.A.Feldman (1928) tomonidan tayyorlandi. Kapitalistik sikllarning iqtisodiy dinamika modellari Tinbergen, Frish, M.Kaletskiy, J.Xiks, R.Xarrot, P.Samuelson va boshqalar tomonidan ishlab chiqildi.

Ekonometrika uslublari ko'pincha ekstrapolatsiya tendensiyalariga asoslangan.

Sovet olimi L.V.Kantorovich chiziqli programmalash (1939) uslubining asoschisi hisoblanadi. U V.V.Novojilov, A.L.Lurye (SSSR),

T.Kumpans, J.Dansig (AQSH) va boshqalar bilan birga resurslarni optimal taqsimlash va foydalanishga oid iqtisodiy masalalarni hal qilishga imkon berdi.

Lekin shuni alohida ta'kidlab o'tish kerakki, sobiq SSSRda bu yo'nalish, ayniqsa kibernetika, elektron-hisoblash mashinalaridan foydalanishga mafkuraviy tus berildi, kibernetika, genetika fanlari burjua manfaatlari uchun xizmat qiladigan soha deb qaraldi, bu soha olimlari tazyiq ostiga olindi. Faqat keyingi yillarda bu xatolik to'g'rilandi va ekonometrika faniga e'tibor kuchaydi.

Ekonometrikaning muhim xususiyati shuki, u ham ilmiy, ayniqsa amaliy ahamiyatga ega. Ko'pgina yetakchi mamlakatlarda iqtisodiy matematik uslublardan foydalanish iqtisodiyotning ma'lum sohalari, tarmoqlari bo'yicha sikl modellari ishlab chiqilmoqda va amalda qo'llanilmoqda. Ayniqsa, AQSHda bu sohada muhim yutuqlar qo'lga kiritildi. L.Kleyn va A.Golberger AQSHning (1929-52 yillar) mukammal modelini tuzib chiqdilar. Kvartal, yillik, besh yillik va boshqa modellar mavjud.

Buyuk Britaniyada ham qayta ishlab chiqarish iqtisodiy modeli (1961) 1948-56 yillardagi parametrlar asosida A.Kleyn, R.Boll, E.Xezlvud, P.Vandom tomonidan tuzilgan. R.Staun Kembridj modeli (1960-70 yillar) ham diqqatga sazovor.

Ekonometrik modellashtirish Yaponiya, Fransiya, Niderlandiya va Norvegiyada keng qo'llaniladi va iqtisodiy prognozlashtirishda bevosita foydalaniladi. Iqtisodiy tahlilning tarmoqlararo balans metodini tuzish 30-yillarda amerikalik iqtisodchi (asli rossiyalik) V.Leontyevning tadqiqotlari asosida yuzaga keldi va bu tadqiqotlar "xarajat - chiqarish" modeli nomi bilan ma'lum. 1973 yilda Nobel mukofoti laureati bo'lgan V.Leontyev (1906-1999) metodi iqtisodiyotda bir mahsulotning boshqa turdagi mahsulot bilan to'ldirilishi jarayonlarini tadqiq qilishga yo'naltirilgan. U 1941 yil "1919-29 yillarda "Amerika iqtisodiyotining strukturasi" kitobini nashr qildi va unda o'z uslubini taklif etdi. Hozirgi davrda deyarli barcha mamlakatlarda "xarajat - chiqarish" jadvallari mavjud. Bu metod ayniqsa prognozlash, kelajakni aniqlash borasida qo'l kelmoqda. Ayniqsa, turli sharoitlarda (agar ..., unday yoki bunday bo'lsa...) iqtisodiy siyosat oqibatlari taxmin qilinadi va shunga xos taktika, strategiya ishlab chiqiladi.

Hozirgi davrda chop etilayotgan iqtisodiyotga oid kitoblar, ayniqsa G'arb asarlari turli-tuman sxema, jadval, grafiklar bilan jihozlangan, har bir fikr, g'oya, matematik va statistik ma'lumotlar bilan izohlab boriladi, bu

esa materialni yaxshi o`zlashtirish, uni to`g`ri va tez tushunishga yordam beradi (masalan, "Ekonomiks" kitobi).

Keyingi yillarda iqtisodiyotda prognoz va kelajak masalalari muhim bo`lib qolmoqda va futurologiya ("kelajak" degani) nazariyalari vujudga kelmoqda. Bu borada turli soha mutaxassislari D.Bell, J.Ellul, G.Kan, L.Martel, V.Braun, R.Xeylbronerlarning g`oyalari diqqatga sazovordir. Ular 200 yildan keyin bo`ladigan (superindustrial) jamiyat to`g`risida optimistik fikr yuritmoqdalar. Shu bilan birga pessimistik, tashvishli va halokatli prognozlar ham bor (E.Fromm, O.Toffler), global, umumbashariy o`zgarishlar oqibati halokatli bo`lishi ham taxmin etilmoqda. Rim klubi va V.Leonyteyning mualliflar bilan birga bildirgan fikrlari "Jahon iqtisodiyoti kelajagi" (1979) kitobida aks ettirilgan bo`lib, unda hozirgi zamon qarama-qarshiliklari, texnik-iqtisodiy va sotsial masalalarning o`zaro bog`liqligi ko`rsatilgan.

Sobiq SSSR davrida iqtisodiyotda matematik usullarni qo`llash borasida ham muhim tadqiqotlar olib borildi. Markaz (Moskva), Ukraina (Kiyev) va O`zbekistonda (Toshkent) ilmiy markazlar vujudga keldi. Toshkentda O`zbekiston Fanlar akademiyasi qoshida Kibernetika (1966) ilmiy tadqiqot instituti (hozir ilmiy ishlab chiqarish birlashmasi) tashkil etildi. Uni tashkil etish, shakllantirish va rivojlantirishga, malakali kadrlar tayyorlashga akademik V.Qobulov (1921 yilda tug`ilgan) katta hissa qo`shdi. Bu olimning ilmiy faoliyati hisoblash texnikasini fan-texnika va xalq xo`jaligining turli sohalariga joriy etish bilan bog`liq. U ayniqsa iqtisodiy kibernetika sohasida samarali ijod qildi. U respublikada kibernetika maktabi asoschisidir. Iqtisodiyotga matematik uslublarni qo`llash borasida Toshkent Xalq xo`jaligi instituti (hozirda Toshkent Davlat iqtisodiyot universiteti) olimlarining roli nihoyatda katta. Universitet qoshida respublikada yagona "Iqtisodiy kibernetika" (1969) - hozirgi "Informatika va boshqarish" (1992) fakulteti tashkil etilgan va u kadrlar tayyorlash o`chog`i hisoblanadi. Bu yerda "Iqtisodiy kibernetika", "Iqtisodiy informatika", "Iqtisodiy informatsiyani avtomatik qayta ishlash sistemalari" va boshqa kafedralar mavjud.

Akademik S.S.G`ulomov, i.f.d., professorlar T.Shodiyev, B.Berkinov, A.Qodirov, I.Ubaydullayev, R.Alimov, K.Alimov, Sh.Komilov va boshqalar matematik metodlarni iqtisodiyotda qo`llash, ayniqsa ishlab chiqarish tarmoqlarini modellashtirish yo`nalishida muhim tadqiqotlarni amalga oshirganlar. V.Qobulov asos solgan ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarni algoritmlash bo`yicha maxsus yo`nalish katta ilmiy va amaliy ahamiyatga ega.

Ijtimoiy-iqtisodiy tizimlarni, ayni paytda ulardagi jarayonlarni tadqiq etishda akademik V.Q.Qobulov tomonidan asos solingan algoritmlashtirish uslubiyoti markaziy o`rinni egallaydi. Algoritmlashtirish uslubiyoti ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarga matematika va u bilan bog`liq fanlarni qo`llashning tub mohiyatini ochib beradi. Mazkur uslubiyot iqtisodiy nazariya va amaliyot uchun zarur bo`lgan vosita va usullarni, yo`nalishlar va tamoyillarni, "inson - kompyuter" muloqotidagi samaradorlikni ta'minlashda xizmat qiladi, har qanday makro- yoki mikroiqtisodiy jarayonlarning asl holati bilan ular to`g`risidagi subyektiv bilimlar o`rtasidagi farqlanishning eng kichik darajada bo`lishiga erishish vositasi hisoblanadi.

Iqtisodiy jarayonlardagi yaxlitlik va qismanlikka uzluksizlik va uzilishlarni barqarorlik va boshboshdoqlikni, davriylik va davomiylikni, bog`liqlik, aloqadorlik va boshqa holatlarni sifat va miqdoriy jihatdan muqobillikda tadqiq etuvchi vosita va usullarning majmuasi algoritmlashtirish fanini tashkil etadi.

Algoritmlashtirish ijtimoiy-iqtisodiy tizimlar faoliyatini tadqiq etishda bir necha bosqichlarni o`z ichiga oladi. Bular amaliyot - tajriba, qonunlar, masalalar, matematik andozalar, algoritmlar, dasturiy-matematik ta'minot, hisoblashlardir. Albatta, bu keltirib o`tilgan bosqichlar teskari aloqaga asoslangan yopiq boshqaruv tizimini tashkil etadi. Ular o`z xususiyatlariga ko`ra tasniflanadi. Har bir bosqich ayrim amaliy o`zgarishlar asosida ramziy ma'nodagi "bank"lar nomi bilan ataladi. Algoritmlashtirilgan tizimning amaliy tarkibi V.Q.Qobulovning tavsiyasiga ko`ra oltita asosiy va ikkita yordamchi algoritmik banklardan iborat bo`ladi. Asosiy banklar: ma'lumotlar banki N 1, qonunlar banki N 2, belgi-xususiyatlar banki N 3, andozalar banki N 4, algoritmlar banki N 5, amaliy dasturlar banki N 6. Yordamchi banklar: masalalar qo`yish banki N 0 va operatsion bank N 7.

Har bir bank ikki qismga: ma'lumot qismi va shu ma'lumotlarni qayta ishlash (kiritish-chiqarish, o`chirish, o`zgartirish, saqlash va boshqalar) vositalari qismiga bo`linadi.

Shunday qilib, algoritmlashtirish uslubiyoti ijtimoiy-iqtisodiy tuzumlar taraqqiyotini hisobga olishda va faol ta'sir o`tkazish bo`yicha vosita hisoblanadi. Mazkur uslubiyotni sun'iy tafakkur ("intellekt") yaratishning alifbosi desak mubolag`a bo`lmaydi. Chunki har qanday ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarni zamonaviy komp'yuterlarda kuzatish, tahlil etish va boshqarish uchun keltirilgan uslubiyotni qo`llash talab etiladi.

V.Q.Qobulov mazkur yo`nalishni "algoritmik kibernetika" deb ta'riflagan. Bu yo`nalishni amaliyotga tadbiiq etish turli yirik ijtimoiy-iqtisodiy muammolarni hal etishni tezlashtiradi. Chunki algoritmlashtirish yo`nalishida matematik statistika, ekonometriya, iqtisodiy kibernetika va boshqa sohalarda erishilgan yutuqlarni o`zaro uyg`unlik asosida qo`llash ko`zda tutilgan.

XULOSA

Eng so`nggi davrdagi iqtisodiy ta'limotlarda neoklassik sintez yetakchi bo`lib qoldi, bu yangi yo`nalish odatda amerikalik P.Samuelson va uning "Ekonomiks" kitobidagi g`oyalari bilavn bog`liq. Shunga ham ta'kidlab o`tish kerakki, bu kitobning boshqa mualliflar tomonidan chiqarilgan variantlari ham mavjud bo`lib, ularda ham aynan shu masalalar tahlil etiladi. Yangi qarashdagi o`ziga xos asosiy xususiyat shuki, unda avvalgi davrda paydo bo`lgan iqtisodiy g`oya, nazariya va ta'limotlar har tomonlama o`rganilib, ularning barchasidagi ratsional fikrlar jamlanadi, bunda eng asosiy maqsad "foйда maksimumga erishganda, optimal hajm qancha bo`lishi kerakligi" tahlil etiladi.

Buni boshqacha talqin etiladigan bo`linsa, "cheklangan resusrlardan foydalanilib, doimo o`sib boruvchi ehtiyojlarni to`laroq qondirish" masalasi ko`rib chiqiladi.

Neoklassik sintezda keynschilik, neoklassik, neoliberal g`oyalarning ijodiy qorishmasidan foydalaniladi.

Ayniqsa, iqtisodiyotga ekonometrika uslublari tobora chuqur kirib bormoqda. Ekonometrika uslublari barcha iqtisodiy ta'limot yo`nalishlari tomonidan amaliyotda keng qo`llanilmoqda. Bu borada Respublikamizda ham yaxshi natija to`plangan.

Asosiy tushuncha va iboralar

Neoklassik sintez ; Samuelson; inqirozsiz iqtisodiy sikl; Nobel mukofoti laureatlari; "Ekonomiks"; cheklangan resurs; o`sib boruvchi iste'mol; Ekonometrika evolutsiyasi; ekonometrika sohasidagi respublikamiz olimlari.

Nazorat va mulohaza uchun savollar

1. Neoklassik sintezning mohiyati.

- 2.P.Samuelsonning "Ekonomiks" asaridagi asosiy g`oyalar.
- 3."Ekonomiks" asarida qaysi olimlarning fikrlari tanqid qilinadi?
4. Yangi yo`nalishning o`ziga xos xususiyatlari.
- 5.Iqtisodiyot bo`yicha Nobel mukofotlari qachondan beri topshiriladi? Bir necha mashhur laureatlarga xarakteristika bering.
- 6.Ekonometrikaning hozirgi davrdagi asosiy yo`nalishlari qanday muammolarni hal etadi?
- 7.Respublikamiz olimlarining ekonometrika sohasidagi ishlarini izohlab bering.

Dunyo savdo bilan obod bo`lur.
Amir Temur.

21-BOB. JAHON XO`JALIGI TO`G`RISIDAGI IQTISODIY TA'LIMOTLAR

Hozirgacha biz asosan ayrim mamlakatlardagi milliy iqtisodiyot, iqtisodiy jarayonlar to`g`risida fikr yuritdik. Ammo iqtisodiyotga xos bo`lgan muhim bir xususiyat shuki, u chegara bilmaydi, baynalmilal xarakterga ega. Agar bu masalaga tarixan yondashilsa, iqtisodiyotning, xo`jaliklarning yaqinlashuv jarayoni ilgaridan ma'lum. Masalan, eramizdan avvalgi II asrdayoq Buyuk ipak yo`li bilan Xitoy, Yaponiya, Koreya mollari Hindiston, Eron, O`rta Osiyo orqali Vizantiya va Italiyaga olib kelingan, u yerdan sotib olingan mollar boshqa mamlakatlarga olib borilgan. Tarixiy faktlarga murojaat etilsa, har bir karvonda ko`p sonli odamlar, yuk ortilgan ot, tuya, xachir va boshqalar bo`lgan, yo`l bir necha oylab davom etgan. Bu xalqaro savdo yo`li XIV-XV asrlarda Amir Temurning olib borgan iqtisodiy siyosati tufayli keng rivojlandi (kam boj olingan, karvon yo`llari qaroqchilardan himoya qilingan, bir kunlik yo`l oxirida karvonsaroy bo`lgan, u yerda suv uchun quduqlar, sardobalar qurilgan, ot-ulov, yem-xashak va oziq-ovqatlari saqlangan).

Amir Temur "Dunyo savdo bilan obod bo`lur", degan fikr bildirgan, bu fikrning hozirgi davrda qanchalik dolzarbligi hammaga ayon. Bobur Hindistonda podsholik qilgan davrda ham bu sohada muhim ishlar qilingan. Agradan Qobulgacha bo`lgan yo`l bo`ylab har 15 mil (1 mil q 1.6 km) masofaga 6 tadan ot va unga qaraydigan xizmatchilar qo`yilib, ular xalqqa xizmat qilgan (U.Erskin Bobur Hindistonda T., "Cho`lpon", 111-bet.)

Jahon bozorining vujudga kelishi ko'pincha XV asr oxiri va XVI asr boshi bilan belgilanadi. Bu fikrda ham jon bor albatta, chunki buyuk geografik kashfiyotlar tufayli Amerika qit'asi, ko'plab yangi orol va mamlakatlar ochildi. Ular bilan dengiz orqali iqtisodiy aloqa kuchaydi, mustamlakachilik tizimi vujudga keldi. Iqtisodiyotning baynalmilallashuv jarayoni doim rivojlanishda bo'ldi va ayniqsa ikkinchi jahon urushidan keyin bu jarayon mazmun jihatdan tobora chuqurlashib, hududi kengayib bormoqda. Jahon xo'jaligi, uning paydo bo'lishi, rivojlanishi va takomillashuv qonuniyatlari, tamoyillari doim olim va mutaxassislarning diqqat markazida bo'lgan.

21.1. Xalqaro iqtisodiy integratsiya. Nisbiy afzallik konsepsiyasi. Savdo-sotiqning marjinalistik nazariyalari

Hozirgi davrda dunyoda 200 dan ortiq mamlakat mavjud bo'lsa, ularning tabiiy iqlimiy sharoitlari nihoyatda turli-tuman. Ularning aholisi, xo'jalik faoliyati, turmush tarzi ham xilma-xildir. Tarixiy, an'anaviy sharoit taqozosi tufayli har bir mamlakatda o'ziga xos xo'jalik faoliyati, mahsulot turlari yuzaga kelgan. Masalan, bizga yaxshi tanish bo'lgan kartoshka, makkajo'xori, pomidor, tamaki Amerika kashf etilgandan keyin bizga olib kelindi va rivojlandi. Xuddi shunday yo'l bilan o'zaro bog'lanish, savdo-sotiq, madaniy aloqalar kuchayib bormoqda. Ayniqsa, xalqaro savdo munosabatlari bu borada yetakchi o'rinni egallaydi va iqtisodiy ta'limotlarda ham bu sohada muhim yutuqlar mavjud. Xalqaro iqtisodiy integratsiya dastlab savdo sohasida keng tus olgan.

Xalqaro savdo rivojlanishi jarayonlari iqtisodiyoti allaqachon milliy davlatlar doirasidan chiqqan va bu borada bir qancha iqtisodiy ta'limotlar ham mavjud. Ular klassik, neoklassik va neokeynschilik nazariyalarida o'z aksini topgan. Ayniqsa, XIX-XX asrlardagi iqtisodchilar A.Smit, D.Rikardo, R.Torrens, J.S.Mill, A.Marshall (yuqorida ular bilan tanishganmiz.) J.Vayner, G.Xaberler, G.Jonson, P.Samuelson va boshqalar bu sohada barakali ijod qildilar.

A.Smit tomonidan mutloq afzallik prinsipi ishlab chiqilgan, unga ko'ra, eng kam xarajat talab etuvchi tovarlar ishlab chiqarish va eksport qilish samaralidi va aksincha.

Klassik iqtisodiy maktab vakili D.Rikardo birinchilardan bo'lib mehnat taqsimoti faqat ayrim ishlab chiqarish sohasidagina emas(A.Smit fikri), balki xalqaro ko'lamda ham obyektiv zarurat ekanligini isbotlab berdi.Olimning fikri shundan iboratki, prinsipial jihatdan qaralsa, har bir

davlat o'ziga kerakli barcha narsani (tovarlarni) ishlab chiqarishi mumkin, ammo bu iqtisodiy jihatdan qanchalik to'g'ri, degan savol tug'iladi. Unga javob berib, Rikardo aytadiki, har bir davlat ma'lum bir mahsulotlarni ishlab chiqarishda ixtisoslashadi va nisbiy afzallikka, ustunlikka ega bo'ladi. Masalan, Shotlandiyada suli, Portugaliyada faqat vino ishlab chiqarish samaraliroqdir, chunki sarf-xarajatlar miqdori eng kam bo'lgan sohani rivojlantirish afzaldir. Bunda albatta, tabiiy sharoit, an'analar, tarixiy tajriba, yer, suv, inson resurslari, xalqning mentaliteti va boshqalar hisobga olinishi kerak. Masalan, musulmon davlatlarida cho'chqachilikni rivojlantirish haqida so'z ham bo'lishi mumkin emas va boshqalar.

Solishtirma xarajatlar prinsipi ham barcha mamlakatlar uchun tegishlidir va qaysi mahsulotni ishlab chiqarish va eksport qilish muammosi hal etilganda hisobga olinishi shart. Shu sababli ayrim davlatlarda u yoki bu soha "mustaqilligi" uchun kurash e'lon qilinganda bu omil albatta yaxshi o'rganib chiqilishi maqsadga muvofiqdir.(D.Rikardo ta'limoti yuqori boblarda to'la berilgan).

Neoklassik, ya'ni "sof" iqtisodiyotni targ'ib etuvchilar xalqaro mehnat taqsimotining rivoji va savdo sharoitlarining o'zgarishi sabablarini aniqlashni bosh vazifa qilib qo'yganlar, ammo ular savdo almashuvida pul mexanizmi yo'lini inkor etadilar. R.Xarrot, F.Maxlup, K.Kurixara kabi neokeynschilik tarafdorlari esa xalqaro savdoning pul mexanizmiga alohida e'tibor beradilar, shu bilan bir vaqtda xalqaro mehnat taqsimoti, baynalmilal qiymat, baholar nisbati deyarli e'tiborga olinmaydi.

"Sof" ta'limot tarafdorlari fikricha, jahon bozorida "mukammal raqobat" mavjud; barcha kontragentlar xalqaro savdoda bir xil imkoniyatlarga ega; taklif doimo talabni vujudga keltiradi; savdo balansi o'zini-o'zi tartibga solish prinsipi bor. Eksport va import baholari nisbatini tushuntirishda ular uzoq muddatli rejalarda "savdo sharoitlari" industrial davlatlar ziyoniga va agrar mamlakatlar foydasiga o'zgarimoqda, deb o'ylamoqdalar va buni yer unumdorligining pasayib borishi degan qonun bilan bog'lamoqdalar. Ular tovar eksporti va importining fizik hajmlari o'lishini hisobga olmagan holda xalqaro savdo rivoji tendensiyalari agrar xom ashyo yo'nalishidagi davlatlar iqtisodiyoti tashqi savdo pozitsiyalari yaxshilashuviga olib kelmoqda, demoqdalar. Xalqaro savdoning neokeynschilik ta'limoti vakillarining fikricha, har bir mamlakat ichki bozorda ko'proq tovar ishlab chiqarishga intilgani sababli mehnat va kapital bilan bandlikning to'la emasligi tufayli ko'proq eksport qilishga va kamroq import qilishga intiladi. Shu sababli ham xalqaro savdo o'zini-o'zi tartibga soluvchi jarayon bo'la olmaydi, aksincha tovar eksporti kapital chiqarish

bilan ragʻbatlantirilishi kerak, import esa proteksionistik choralar bilan cheklanishi zarur. Bu choralar umummilliy manfaatlarga mos kelar emish.

E. Xeksher

Keyingi davrda vujudga kelgan iqtisodiy ta'limotlarda E.Xeksher, B.Olin (Shvetsiya), P.Samuelson tomonidan yaratilgan "ishlab chiqarish omillarining xalqaro taqsimoti" nazariyasi (modeli) tipik hisoblanadi. Ularning fikricha, har mamlakat iqtisodiyoti ishlab chiqarish omillari bilan bir xil ta'minlanmaganligi bilan, demak har bir omilning turlicha bahoga egaligi (ish haqi, foiz, renta) bilan xarakterlanadi. Ayrim mamlakatlarda

mehnat asosiy omil (boshqasidan son jihatdan koʻp) boʻlsa, uning narxi kapital va yerga nisbatan past baholanadi; kapital moʻl boʻlgan mamlakatda u boshqa ikki ishlab chiqarish omiliga nisbatan arzon boʻladi. Har bir mamlakat oʻzining ustunligini realizatsiya qilishga intiladi, jahon bozoriga ishlab chiqarish omili nisbatan arzon boʻlgan yoʻl bilan tayyorlangan tovarlar koʻproq chiqariladi. Bunday ishlab chiqarish ixtisoslashuvi shunga olib keladiki, barcha davlatlar oʻziga qulay va foydali boʻlgan xoʻjalik tarmoqlarini rivojlantirib, qulay sharoit boʻlmagan boshqalaridan voz kechadi. Bu nazariya ishlab chiqarishning chiqimlarini mutlaqlashtiradi va xalqaro ixtisoslashuvning yagona mezoniga asoslanadi. Shu sababli jahon savdosi uygʻun (garmonik) jarayon deb qaraladi. Bunda jahondagi real shart-sharoitlar toʻla hisobga olinmaydi, masalan oʻz davrida mustamlaka egasi (metropoliya) bilan koloniyalar oʻrtasidagi munosabatlarni hech ham uygʻun deb boʻlmaydi. Iqtisodi yuksak davlat bilan qoloq mamlakatlarda oʻrtasidagi aloqalarda ham garmoniya boʻlishi amri mahol. Lekin kelajakda ideal shakl sifatida bu xodisa roʻy berishi mumkin.

60-yillarda texnologik xarakterdagi yangi xalqaro mehnat taqsimoti konsepsiyalari paydo boʻldi. Bular orasida eng yaxshi maʼlum boʻlgani "tovar hayotining sikli" nazariyasidir, uning mualliflari amerikalik iqtisodiyotchilar G.Xofbauer, R.Vernon, M.Pozner va boshqalar hisoblanadi. Uning asosini qayta ishlash sanoatidagi xalqaro mehnat taqsimoti tashkil etadi. Sanoatda paydo boʻladigan texnologik jihatdan har bir yangi mahsulot kirish, eksponent oʻsish, sekinlashuv va tugash siklini oʻtadiki, bu tartib ishlab chiqarishga joriy etish, kengayish, kamolot va eskirish jarayoniga toʻgʻri keladi (jami 5 stadiya). Ishlab chiqarishni joriy etish fazasida yangi mahsulotni tayyorlash asosan yuqori rivojlangan ilmiy-texnik bazaga va bozorda shu mahsulotning raqobatbardoshligʻini sinovchi sharoitning mavjudligiga bogʻliq. Oʻsish va kengayish fazasi uchun industrial bazaning quvvati bilan belgilanadigan mahsulotni ommaviy ravishda ishlab chiqar-

ishni tashkil etish xarakterlidir. Yetuklik, kamolot fazasida mahsulot ishlab chiqarish soddalashib, ommaviy tus oladi. So`nggi (eskirish) fazasi mazqur mahsulot o`rnini qoplovchi yangi takomillashgan mahsulotning paydo bo`lishi bilan bevosita bog`liq, undan tashqari avvalgi mahsulotga talab ham keskin kamayadi. Shunday texnologik jarayon mavjud namunaviy mamlakat sifatida AQSH misol qilib keltiriladi. Xalqaro mehnat taqsimotining rivoji esa boshqa mamlakatlarning Amerika iqtisodiyotiga texnologik qaramligi asosida shakllanishi tasavvur etiladi.

J.Xiks

Ilmiy - texnik progressi bilan bog`liq iqtisodiy qarashlar ingliz iqtisodchisi Jon Xiks (1904-1989) tomonidan ilgari surilgan. Uning modeli bo`yicha texnika progressi neytral, mehnatni iqtisod qiluvchi va kapitalni iqtisod qiluvchi guruhlarga bo`linadi. Texnika progressi oqibatida ishlab chiqarish va iste'mol xalqaro savdoga neytral, ijobiy va salbiy ta'sir ko`rsatishi mumkin.

21.2. Xalqaro mehnat taqsimotini tadqiq etishdagi tanqidiy yo`nalish

Hozirgi davrda amerikaliklar yapon avtomobillarini minadilar, shvedlar fransuzlar pishlog`ini iste'mol qiladilar, kanadaliklar koreys kompyuterlarini sotib oladilar, italiyaliklar Liviya neftidan foydalanadilar, ruslar amerikaliklar donidan non pishiradilar. Bu savdo munosabatida ichki savdoga nisbatan ikkita o`ziga xoslik mavjud. Birinchidan, xalqaro savdoda ishtirok etuvchi firmalar va iste'molchilar turli mamlakatlarda yashaydilar. Birinchi paydo bo`ladigan savol shundan iboratki, nega o`zi xalqaro savdo mavjud?

Hozirgi davrda xalqaro mehnat taqsimoti butun jahon yo`li bilan ishlab chiqariladi. Ko`pincha davlat hukumatlari bu savdoni tartibga solish uchun tariflar, ya'ni import qilinayotgan tovarlar uchun soliqlar solinadi. Ikkinchi muhim o`ziga xoslik shuki, savdo qilayotganlarning har biri boshqa-boshqa valuta (pul)dan foydalanadilar. Masalan, Amerika xaridorlari yapon avtomobillarini dollarda sotib oladilar. Avtomobillarni ishlab chiqarayotgan yapon ishchilari o`z maoshlarini iyenlarda olishni istaydilar. Demak, bu yerda xalqaro hisob-kitob masalasi ko`tariladi.

Hozirgi davrda xalqaro mehnat taqsimoti butun jahon xo`jaligining tashkil topishi va rivojlanishining hal qiluvchi omilidir. Bunda kapital

chiqarish masalalari ham yetakchi o`rinni egallaydi. Shu sababli ularga bag`ishlangan bir qancha nazariyalar mavjud.

B.Olin

Tarixan birinchi bo`lib neoklassik ta'limotlar vujudga keldi. Ularning asosi B.Olin (Shvetesiya), K.Iverson (Daniya), R.Nurkse (Avstriya-AQSH) asarlarida o`z aksini topgan. Ular o`z ta'limotlarida marjinalizm konsepsiyasiga asoslangan holda, kapitalning harakatchanligi, "kapitalning eng yuqori unumi" (foiz stavkasi bilan ifoda qilinadi) u yoki bu mamlakat kapitalining mo`l-ko`lligining turlicha ekanligi bilan izohlaydilar. Kapitalning "mo`l-ko`lligi" yoki "kamligi" uning migratsiya sababi qilib ko`rsatiladi. Bu jarayon to kapital unumi bir xil bo`lguncha davom etadi. Bu esa ishlab chiqarish omillari samaradorligining o`sishi, milliy daromadning ortishi, butun mamlakatlar iqtisodiy rivojlanish darajasining tekislanishiga olib keladi.

Kapital chiqarishning neokeynschilik ta'limoti 30-50-yillarda shakllandi, F.Maxlup, Ye.Domar va R.Xarrot bu nazariyaning asoschilari hisoblanadilar. Ularning fikricha, kengaytirilgan takror ishlab chiqarishda savdo, to`lov balansining o`zgarishi tufayli, ya'ni aktiv savdo balansi bo`lgan mamlakatlarda kapital ortiqchaligi (jamg`armalarning investitsiyalardan ko`pligi), passiv balansli mamlakatlarda esa aksincha, kapital yetishmasligi sababli kapital harakati ro`y beradi. "Jamg`armalar"ning ortiqchaligi mamlakatni iqtisodiy depressiya va ishsizlikka olib boradigan eng muhim omil deb qaraladi. Unga qarshi kurash yoki uning oldini olish uchun "jamg`armalar" hisobiga qo`shimcha tovar eksportini moliyalash zarur deb topiladi. Ammo, bunda import oshmasligi, ya'ni kapital chiqarish yo`li bilan hal etilishi kerak.

Bu yo`nalish vakillari kapitalistik tuzumda kapitalni realizatsiya qilishdagi qarama-qarshiliklarni tan oladilar va buni hal etish uchun kapital chiqariladi, bu esa ortiqcha tovarni ko`paytirish hisobiga ro`y beradi. Bu nazariya rivojlanayotgan mamlakatlarga "yordam" konsepsiyasini isbotlash uchun ham asos bo`ladi.

60-70-yillarda kapital chiqarishning "dinamik modeli" ommalashdi, unda R.Xarrotning iqtisodiy dinamika nazariyasi asosida mamlakatlar o`rtasidagi o`zaro kapital eksporti sabablari va oqibatlarini aniqlashga urinish bor. U kapital eksporti va importini yalpi milliy mahsulot o`sishi, investitsion daromad va to`lovlar bilan bog`lashga intiladi. Unda neokeynschilikning xalqaro kapital harakati konsepsiyasiga asoslanadilar. Shu

vaqtning o'zida iqtisodiy o'sishning neoklassik nazariyasi ham hisobga olinadi. Bularning hammasi unlab o'zgaruvchi parametrlarni o'z ichiga oluvchi iqtisodiy matematik modellar asosida hal qilinadi. Masalan, amerikalik iqtisodchilar J.Borts va K.Kopekilar tuzgan ana shunday modelda 20 dan ortiq o'zgaruvchi va shuncha tenglama mavjud; unda matematik apparat ustun bo'lib, u nazariy asosning bo'shligini kompensatsiyalaydi.

Ular kapital ortiqchaligi masalasini tushuntirishda neokeynschilarga asoslanadilar va uni jamg'armalar va investitsiyalar orasidagi farq sifatida e'lon qiladilar. Bu farq ishchi kuchi yetishmasligi va tez o'suvchi kapital miqdori o'rtasidagi texnik-iqtisodiy disproporsiyadan kelib chiqadi, deb tushuntiriladi.

Kapital o'sishi to'lov balansi saldosini musbat bo'lganda investitsion daromadlar investitsion to'lovlardan ortiq hollarda ro'y beradi. Daromadi to'lovlardan yuqori bo'lgan mamlakatlar kapitalni sof eksport qiladigan, aksincha, to'lovlari daromaddan ustun bo'lganlar esa kapitalni sof import qiladigan mamlakatlardir. Chunki ulardagi kapital miqdori mavjud mehnat resurslaridan ancha kam bo'ladi. Bunda chet el investitsiyalari bilan sof kreditor yoki debitor mamlakatlar ahvoli o'rtasidagi o'zaro bog'lanish ta'kidlanadi.

Bevosita investitsiyalar nazariyasi ham 60-70-yillarda ishlab chiqilgan bo'lib, kapital chiqarish va kiritishning sabab va oqibatlarini aniqlash masalalari asos qilib olingan. Ularning fikricha, kapital chiqarish asosan yirik korporatsiyalar tomonidan amalga oshiriladi va boshqa mamlakat kompaniyalarining chet eldagi iqtisodiy pozitsiyalari bilan raqobatga duch keladi. Buning sababi shuki, hozirgi sharoitda rentabel ishlab chiqarishni tashkil etish asosan chet eldagi bozorlarni egallash bilan bog'liq. E.X.Chemberlin monopolistik konkurensiya nazariyasini ishlab chiqdi, unga ko'ra monopolistik konkurensiya ishlab chiqarish va kapital konsentratsiyasi tufayli emas, balki firmaning bozorga, iste'molchilarning shaxsiy talablariga muvaffaqiyatli moslashishi natijasidir.

Bevosita investitsiyalarni amalga oshiruvchi korporatsiyalar xuddi ana shunday monopolistik ustunliklarga ega bo'lishlari kerak. S. Xaymer - Ch. Kindlebergerlarning "oligopolik strukturalar" (monopolistik ustunliklar) modelida bu jarayon korporatsiya investorda "differensiyalashgan mahsulot", maxsus bozor bilimlari, kerakli texnologiya, yuqori malakali menejment mavjudligi tufayli ro'y berar ekan.

Keyingi davrda xalqaro monopoliyalarning yangi tipi - transmilliy va transkorporativ konsernlar tashkil topmoqda. Bu monopoliyalar faoliyatini aks ettiruvchi bir qancha ta'limotlar mavjud. Ularda xalqaro mo-

nopoliyalar bir qancha millatlar nomidan chiqayotgan mustaqil korporatsiya sifatida izohlanadi va butun dunyoda ilmiy-texnika taraqqiyoti mevalarini targ`ib qiluvchi tashkilot deb qaraladi. Bu monopoliyalar misolida iqtisodiy aloqalar har qanday siyosat va mafkuradan xoli degan fikr ilgari suriladi, ya'ni u yoki bu korporatsiya ko`p mamlakatlarda ishlab chiqarish va kommersiya operatsiyalarini olib borayotgan bo`lsa, "sof xalqaro" korxonaga aylanadi va hech bir mamlakat manfaatlarini himoya qilmaydi. G.Jonson, Ch.Kindleberger va boshqalar xalqaro monopoliyalarning ilmiy-texnika yangiliklarini targ`ib etish, tinchlikni saqlashga oid faoliyatlariga keng o`rin berishgan. Ayniqsa rivojlanayotgan mamlakatlarda bu transmilliy korxonalarining roli yuqori baholanadi, ularning ilmiy-texnika sohasida, investitsiyalar qo`yish bo`yicha faoliyati ijobiy deb qaraladi.

Xalqaro monopoliyalar rivojiga tanqidiy bo`lgan nazariyalar ham mavjud (R.Barnet -AQSH, E.Penrouz - Angliya), bu nazariyalarda halqaro konsernlar davlat iqtisodiy siyosatining ayrim unsurlari, masalan, soliq solish, kredit va investitsion siyosat, valutani tartibga solish va boshqalarning samarasiz bo`lib qolishiga olib keladi. Bu korporatsiyalar o`zlari ish yuritayotgan davlatlarda bu mamlakat iqtisodiyoti va siyosatiga salbiy ta'ziy o`tkazish uchun bir qancha usullardan foydalanishlari mumkin. Ayniqsa bu holat iqtisodiy jihatdan qoloq rivojlanayotgan mamlakatlarda salbiy oqibatlariga sabab bo`lishi mumkinligi aytiladi. Shu sababli ular xalqaro korporatsiyalar faoliyatini shunday qayta ishlab chiqishni taklif etadilarki, ularning harakatidagi "salbiy tomonlar"ning yo`qotilishi va jahon bozorini bo`lib olish "qoidalari"ni reglamentatsiyalash kerak.

Integratsion jarayon bo`yicha yagona alohida ta'limot yo`q, ammo integratsiyani isbotlash, qo`llab-quvvatlash borasida bir qancha yo`nalishlarning ba'zi bir umumiy tomonlari mavjud, ular quyidagilardir: kapitalistik iqtisodiy integratsiyaning ijtimoiy-iqtisodiy mazmuni soxtalashtiriladi; bu jarayon umumiy qonuniyat sifatida qaraladi va XVIII-XIX asrlarda vujudga kela boshlagan ichki bozor bilan bir narsa deb qaraladi, Yevropa va Shimoliy Amerika mamlakatlari rivojlanayotgan va boshqa davlatlar bilan olib boriladigan aloqa sifatida beriladi; monopolistik kapitalning kapitalistik integratsiyaning harakatlantiruvchi kuchi sifatidagi roli bo`yab ko`rsatiladi.

Odatda iqtisodiy integratsiya to`g`risidagi nazariyalarda integratsiyaga a'zo mamlakatlar o`rtasidagi barcha to`siqlar va ayniqsa savdo, boshqa iqtisodiy munosabatlarda to`la erkinlik berilishi zarurligi qayd etiladi. Shu bilan birga bozorning ko`lami va iqtisodiyotning o`sish sur'atlari o`rtasida funksional (ya'ni bevosita) bog`lanish bor degan g`oya ham ilgari

suriladi. Shunday qilib, iqtisodiy integratsiya zarurati tashqi bozorning qayta ishlab chiqarishga hal qiluvchi ta'siri tufayli yuzaga keladi (ya'ni aksincha emas).

Iqtisodiy integratsiya bo'yicha ta'limotlarda asosiy e'tibor "bojxona ittifoqi"ga berilib, unda o'zaro savdo bo'yicha har qanday cheklashlar bekor qilinishi va "uchinchi mamlakatlar" uchun yagona bojxona tarifi joriy qilinishi kerak bo'ladi. Bunda ayrim iqtisodchilar - B.Belash (AQSH), V.Rebke (Shveytsariya) va boshqalar bu jarayonni ideal erkin bozor munosabatlariga qaytish shaklida qaraydilar va avvalgi davr voqealarini hozirgi monopolistik davrga ko'chiradilar. Boshqalari esa, masalan Ch.P.Kindleberger (AQSH), P.Striten (Angliya), A.Marshall va F.Perru (Fransiya)lar yirik korporatsiyalar mavjudligini tan oladilar, ularning fikricha, jahon bozorini o'zaro bo'lib olib, "bojxona ittifoqi" kartellarga qarshi siyosat tufayli ularning faoliyatidagi salbiy tomonlarni neytralizatsiya qiladi, go'yoki xalqaro integratsiya antimonopol yo'nalishga ega. Amaliyotda bu jarayonlar har doim ham nazariyadagidek emas, masalan Yevropa iqtisodiy hamjamiyati (umumiy bozor, hozir Yevropa ittifoqi)da kartellashtirishni taqiqlash to'g'risida qonun bo'lishiga qaramasdan, bu jarayon aksincha tezlashdi, bugungi kunda ko'ptarmoqli kompaniya-konsernlar vujudga kelmoqda.

Olimlarning fikricha, iqtisodiy integratsiyaning asosiy ijtimoiy-siyosiy oqibatlari quyidagilardan iborat bo'ladi: ishlab chiqarishning doimo o'sishi va iqtisodiy inqirozlarning bo'lmasligi ta'minlanadi; iqtisodiyotning doimo o'sishi tufayli aholining turmush darajasi ko'tariladi; ishchi va kapitalistlar o'rtasidagi sotsial sheriklikni rivojlantiradi; turli mamlakatlarda o'rtasidagi qarama-qarshiliklar va siyosiy nifoqlar tugatiladi. Demak, iqtisodiy integratsiya kapitalistik jamiyatga xos bo'lgan illatlarni kamaytirish vositasi sifatida qaraladi.

21.3.Valuta munosabatlari tahlili, jahon pulining yangi metall konsepsiyasi, "Suzib yuruvchi kurs"

Iqtisodchi olimlar xalqaro valuta munosabatlariga alohida e'tibor beradilar. Valuta bozorida milliy valuta chet el valutasiga (masalan, AQSH dollari, Meksika pesosi, nemis markasi, iyena yoki funt sterling) almashtiriladi. Almashuv (valuta) kursi - bu chet el valutasini birligining milliy puldagi ifodasidir. Bu munosabatlar har kuni, hatto har soatda o'zgarib turishi mumkin. Valuta kursini stabil (turg'un) qilish uchun to'lov balanslarining tengligiga erishish yo'li taklif etiladi.

30-yillargacha to'lov balanslarini tartibga solish mexanizmini tahlil etishda D.Yum, J.Mill tomonidan ishlab chiqilgan "klassik" nazariya ustun mavqega ega bo'lgan. Bu g'oyaga ko'ra, oltinning xalqaro harakati va har bir mamlakatdagi baholarning o'zgarishi avtomatik ravishda bir-biri bilan bog'liq, oqibatda barcha mamlakatlarning to'lov balansi barqarorlikka intilish tendensiyasiga ega. Oltin standartining tugatilishi bilan olimlarning ko'pchiligi neokeynschilik pozitsiyalariga o'tib oldilar ("Oltin standarti" XIX asrda va XX asrning ma'lum davrida amalda bo'lgan, masalan, Buyuk Britaniyada 1821-31 yillar oltin standartidan foydalanilgan, AQSHda 1934 yil dollarni oltinga aylantirish tugatildi). Yangi sharoitda to'lov balansini tartibga solishda asosiy e'tibor davlatning hisob stavkasiga ta'siri muhim deb hisoblanadi. Boshqa tartibga solish chorasi sifatida importni kamaytirish va eksportni rag'batlantirish, buning uchun esa mehnatkashlarning ichki to'lov imkoniyatlari talabini pasaytirish (deflatsiya yo'li) yoki milliy valutani devalvatsiya qilish usuli taklif etiladi.

60-yillardagi iqtisodiy jarayonlar neokeynschilik metodlaridan voz kechishga sabab bo'ldi, yana neoklassik yo'lga qaytildi, ya'ni davlatning iqtisodiy, shu jumladan valuta ishlariga aralashuvi cheklandi, valutar kursining erkin tebranishiga imkon berildi, bu esa o'z navbatida avtomatik barqarorlashuviga olib kelishi kerak edi. Ammo, valuta kursi o'zgarib turishining to'lov balansiga ta'siri cheklangan xarakterga ega bo'ladi (masalan, valutaning "suzib yuruvchi kursi" paytida bu narsa aniq bo'lib qoldi), chunki to'lov balansining barqaror emasligi muomala sohasiga emas, balki ishlab chiqarish bilan bevosita bog'liq. To'lov balanslari passivi davlatning chet eldagi harajatlariga, ayniqsa turli harbiy-siyosiy aksiyalarga bog'liq bo'ladi. Valuta kursining qalqib turishining o'zi ham xalqaro valuta tizimining beqarorligini kuchaytiradi. So'nggi yigirma yil ichida industrial rivojlangan mamlakatlar chegaralangan (fiksatsiya qilingan), ammo har holda tartibga solinadigan kursdan elastik (qayishqoq) valuta kursiga o'tib oldilar. Absolut elastik valuta kursida almashuv kursi valuta bozoridagi teng kuchli valuta bahosida belgilanadi, cheklangan kurs chogida esa valuta kursi Markaziy bank tomonidan belgilanadi, bunda bank belgilangan kurs bo'yicha xorijiy valutani har qancha miqdorda olish va sotish majburiyatini o'ziga oladi.

Valutaning elastik kurs miqdori uch omilga bog'liq:

1. Ichki va tashqi narxlar darajasi. Boshqa sharoitlar teng bo'lganda ichki baholarning o'sishi valuta kursining pasayishiga olib keladi (xarid qilish qobiliyati pariteti nazariyasi);

2. Savdo oqimi bilan bog`liq omillar; masalan, eksport bozorining kamayishi yoki yo`qotilishi, defitsit, ya'ni valuta arzonlashuvini keltirib chiqaradi.

3. Kapital oqib o`tishi. Mamlakat ichida foiz stavkalarining oshishi kapitalni jalb etadi va bu bilan milliy valutaning qimmatlashuvini keltirib chiqaradi.

Chegaralangan va elastik valuta kurslarini solishtirganda qaysi biri ustunligini aniqlash qiyin. Elastik almashuv kursi odatda, qisqa vaqt davomida turg`un bo`lmaydi, ammo uzoq muddatli rejalarda zaruriy elastiklikka ega bo`ladi. Aksincha, chegaralangan almashuv kurslari qisqa muddat uchun samarali, ammo uzoq kelajak uchun o`ta noelastikdir. Bu tizimlarning hech qaysisi narxlar barqarorligi va to`la bandlik bo`yicha to`la ustunlikka ega emas. Valuta kursining sun'iy ravishda yuqori bo`lishi ishsizlikka olib keladi, past bo`lishi esa inflatsiyani kuchaytiradi.

Likvidlik (xaridorgirlik) muammosini hal etish borasida iqtisodchilar (J.M.Keyns, R.Triffin va boshqalar) "yuqori likvidlik boshqariladigan valuta" chiqarishni tushunadilar yoki xalqaro valuta munosabatlariga ichki qog`oz-pul munosabatini tartibga soladigan tamoyillarni qo`llashni taklif etadilar. Oxir-oqibatda bu loyihalarning mohiyati shundaki, to`lov balans saldosi aktiv bo`lgan davlatlar to`lov balansi defitsit (kamomad) bo`lgan davlatlarga kredit berishga majbur qilishga qaratiladi. Shu maqsadda xalqaro valuta chiqarish taklif etiladi. Bu valuta qo`shimcha likvidli mablag`ni ta'minlaydi va passiv to`lov balansiga ega bo`lgan mamlakatlar bevosita aktiv saldoga ega bo`lgan davlatlarga murojaat etmasdan, o`z passivlarini qoplash imkoniga ega bo`ladi.

Bu g`oya 1969 yilda amalda realizatsiya qilindi.

21.4. Jahonshumul iqtisodiy muammolar. Rivojlanayotgan mamlakatlar iqtisodiyoti to`g`risidagi g`oyalar

Hozirgi davrda jahonda 200 dan ortiq davlat mavjud, ularning soni sobiq SSSRning parchalanishi, Yugoslaviyaning bo`linishi va boshqalar tufayli keskin oshdi. Shundan 188 davlat BMT a'zosi. Bu tashkilot tuzilganidan buyon (1945 yil 24 oktabr) o`ziga xos yakun yasaldi va quyidagilar e'tirof etildi: BMT a'zolari soni 51 tadan 188 ga o`sdi, dunyo aholisi esa shu davr mobaynida 2,5 milliarddan 6,1 milliardga yetdi (o`shish 3,5 milliard), yalpi milliy mahsulot (yoki xalq boyligi) 7 trillion AQSH dollaridan deyarli 30 trillion dollarga yetdi, ya'ni 4 martadan ko`proq o`sdi. 1995 yilning martida Kopengagenda BMT tashabbusi bilan ijtimoiy

rivojlanish masalalari bo'yicha xalqaro konferensiya bo'ldi, unda 150 dan ortiq davlat (oliy maqom) rahbarlari ishtirok edilar. BMT Bosh kotibi B. Butros G'oliy (1997 yildan BMT Bosh kotibi tinchlik bo'yicha Nobel mukofoti laureati Kofi Annan) o'z nutqida so'nggi yillarda kambag'allar va boylar o'rtasidagi tafovut kuchayib, 1960 yildagi nisbat 13:1 dan hozirgi o'n yillikda 60:1 ga yetdi, deb aytdi. Hozirgi davrda bu nisbiy 75:1 Sayyoramizning 1.5 milliard aholisi (27.3 foiz) og'ir iqtisodiy ahvolda kun kechirmoqda, ochig'ini aytganda esa och-yalang'ochdir. Bunday differentsiatsiya xavfli oqibatlariga olib kelishi mumkin. Undan tashqari, dunyoda ekologik muammo kuchayib bormoqda. Sog'liqni saqlash (SPID va boshqa yuqumli kasalliklar), narkobiznes masalalari tobora avj olmoqda.

O'zaro iqtisodiy va ayniqsa savdo munosabatlarining nafi hammaga ayon bo'lishiga qaramay, davlatlar o'rtasidagi munosabatlar odatda garmoniya asosida emas, balki qarama-qarshiliklar asosida rivojlanmoqda. Boy va kambag'al mamlakatlar o'rtasida savdodan tushadigan daromadlarni taqsimlashda kelishmovchiliklar kuchayib bormoqda. 4-jadvalda jahondagi mamlakatlarda daromadlar taqsimoti keltirilgan (Jahon banki ma'lumotlari).

4-jadval

Jahonda mamlakatlarida YAIM ning jon boshiga taqsimlanishi (1996)

AQSH \$	Mam. soni	YAMM,mln.\$	Aholi mln kishi	Jon boshiga YAMM,\$
Past 785 dan kam	63	1.596.837	3.236	490
O'rtachadan past 786-3115	63	1.962.719	1.740	
O'rtachadan yuqori 3116-9635	31	2.178.234	473	4.600
Yuqori 9636 dan ko'p	53	23.771.825	919	25.870
Dunyo bo'yicha	210	29.509.614	5.754	5.130

Manba: Мировая экономика. Экономика зарубежных стран. М., 2000, С.35

Lekin keyingi davrda ilgari qoloq bo'lgan davlatlarning ayrimlari olib borilgan to'g'ri iqtisodiy siyosat tufayli rivojlanish, taraqqiyot yo'liga kirib oldilar, ularning soni tobora oshib bormoqda. Ularning ayrimlari Lotin Amerikasida (Braziliya, Argentina, Meksika), ko'pi janubi-sharqiy Osiyodadir ("to'rt ajdaho") - Koreya Respublikasi, Tayvan', Syangan va

Singapur, bular qatoriga Malayziya, Tailand, Vetnam, Indoneziya va boshqa mamlakatlar kelib qo`shilmoqda.

Bu davlatlarga xos bo`lgan xususiyat shuki, bozor munosabatlari keng qo`llanilmoqda, sanoat (industriya)ning rivojiga alohida e`tibor berilmoqda, xorijiy investitsiyalar (qo`shma korxonalar juda ko`p) ko`p ishlatilmoqda va oqibatda iqtisodiyotning o`shish sur'atlari yuqori (5-10, hatto 14-15 foiz). Xitoy Xalq Respublikasi ham 1979 yildagi iqtisodiy islohotlar tufayli taraqqiyot yo`liga kirdi (ayniqsa ochiq iqtisodiy hududlarda o`shish katta).

Shular tufayli bu sohada iqtisodiy ta'limotlarda ham o`ziga xos yo`nalishlar yuzaga keldi. Hozirgi davr iqtisodiyotchilari U.Rostou, R.Emerson, P.Samuelson va boshqalar kolonializmning ijobiy tomonlarini, uning qoloq mamlakatlarga "taraqqiyot" olib borganligini bo`rttirib ko`rsatishga intilmoqdalar. Go`yoki mustamlakalar ilg`or mamlakatlar yordamida o`z mustaqilligini ta'minlashga erishganlar. Bu tuzum ilg`or va qoloq mamlakatlarga birdek naf keltirgan deb hisoblaniladi. R.Emerson fikricha, kolonializm Sharq xalqlari uchun taraqqiyot yo`lidani borishga imkoniyat yaratdi.

Ayrim iqtisodchilar kolonializmning salbiy tomonlarini ham inkor etmagan holda, uni XIX asr oxiri va XX asrdagi kapitalistik mamlakatlar "deformatsiya"ga uchradi, mustamlaka davlatlarining do`stiga aylandi, demoqdalar. "Yaxshi kolonializm" iqtisodiy rivojlanishni rag`batlantiradi, bu davlatlarning o`z-o`zini boshqarishini ta'minlaydi.

G`arbdagi "noiloj rivojlanish", "tashqi turtki" nazariyalari keng tarqalgan (R.Nurkse, E.Xagen), unda ozodlikka erishgan davlatlar dastlab musibatlariga uchrashi tabiiy, shu sababli ularning ahvoli og`ir bo`ladi. ochlik-yalang`ochlikka mahkum etiladi. Daromadning kamligi jamg`armalar paydo bo`lishiga to`siqdir va kapital qo`yilmalar ham past darajada saqlanadi. Bu esa sanoat rivojiga va milliy daromad o`shishiga yo`l bermaydi va kambag`allik hamda nochorlikni keltirib chiqaradi (Ilojsizlik rivojlanishi). Bu og`ir ahvoldan chiqishning birdan-bir yo`li - tashqi "turtki yo`li" hisoblanadi. Minimum kapital qo`yilmalarning asosan tashqi investitsiyalar hisobiga asta-sekin o`shishiga, rivojiga erishiladi. Kapital qo`yilmalar miqdori ma'lum kritik darajadan yuqori bo`lishi kerak, shu bilan turg`unlik holatidan chiqib olinadi. Bu tadbirkorlik faoliyatini kuchaytiradi va xorijiy investorlar uchun qulay "iqlim"ni yuzaga keltiradi. G`arbdagi ko`p iqtisodchilar bu mamlakatlarda chuqur ijtimoiy-iqtisodiy islohotlar o`tkazishni ham taklif etmoqdalar. Mustamlaka (koloniya) qaram mamlakatlari bilan metropoliya o`rtasidagi munosabatlar hech vaqt tenglik asosida bo`lmagan,

noekvivalent almashuv yo`li bilan qo`shimcha boylik orttirish imkoni bo`lgan. Ilgari mustamlaka bo`lgan qaram davlatlar mustaqillikka erishgandan keyin ham avvalgi metropoliyaga ko`p vaqt davomida ko`p jihatdan bog`liq bo`lib qolaverdi. Bu davrga oid neokolonializm ta'limotlari yuzaga keldi. "Solishtirma chiqimlar" nazariyasining yangi variantlari J.Vayner, G.Xaberler, Ch.Kindleberger va boshqalar tomonidan har tomonlama ishlab chiqilgan. Bu nazariya tarafdorlarining fikricha, rivojlanayotgan davlatlarda tabiiy resurslar anchagina bo`lganligini hisobga olib, oziq-ovqat va xom ashyo mahsulotlariga ixtisoslashish ma'qul, sanoatni rivojlantirishga hojat yo`q, chunki an'anaviy eksport tovarlari hisobiga xalqaro bozordan kerakli mahsulotlarni almashib olish mumkin. Bu fikrga qo`shilib bo`lmaydi, chunki bu usul mamlakat rivojiga olib kelmaydi. Masalan, Malayziya xuddi shunday yo`l tutdi, faqat o`z xom ashyosini tayyor mahsulotga aylantirgachgina muhim iqtisodiy yutuqlarga erishdi. "Ishlab chiqarish omillari" nazariyasida ham noekvivalent almashuv tizimi, chetga esa faqat xom ashyo chiqarish taklif etiladi. Chet el kapitali uchun keng imkoniyatlar yaratish fikri ustundir.

Ba'zi olimlar rivojlanayotgan mamlakatlarni "industriallashtirish" nazariyalarini ilgari surmoqdalar. Masalan, N.Kaldor, J.Meyer va boshqalarning fikricha, shaxsiy iste'molni ixtiyoriy qisqartirib, iqtisodiyotni moliyalash uchun jamg`armalar yetarli emas, davlat soliq tizimi orqali iste'molni majburiy yo`l bilan qisqartirish kerak. Ayrim hollarda "me'yordagi inflatsiya"dan foydalanish taklif etiladi.

Jamg`armalarni tashqi moliyalash manbalari bo`yicha turli fikrlar bildiriladi. Ko`pchilik mualliflar ayniqsa o`tish davrida chet el mamlakatlari (birinchi navbatda rivojlangan mamlakatlar) tomonidan iqtisodiy va texnikaviy yordam zaruriy chora sifatida ko`rsatiladi, undan keyin esa bu ishlar "xususiy chet el investitsiyalari" bilan almashadi (P.Rouzenshteyn-Rodan, U.Xiller, G.Meyer).

Rivojlanayotgan mamlakatlarni industriallashtirish strategiyasi bo`yicha ham turli g`oyalar mavjud. Ba'zilar (V.Luis, P.Bauer) faqat qishloq xo`jaligi sohasi bilan yengil sanoatni ustun darajada rivojlantirishni taklif etadilar, boshqalar boshida oddiyroq, keyinchalik texnika va texnologiyasi murakkab bo`lgan tarmoqlarga o`tishni lozim deb hisoblaydilar. qishloq xo`jaligini rivojlantirish industrializatsiyaning hal qiluvchi sharti sifatida belgilanadi. Amerika iqtisodchilari X.Leybenshteyn va V.Rattenlar qishloq xo`jaligini texnik rekonstruksiyalashni eng muhim masala deb qaraydi. Bu davrda sanoat qishloq xo`jaligi uchun kerakli tovarlarni ishlab chiqarishi kerakligini ta'kidlaydi. Bu fikrlarda jon bor, masalan, "ko`k in-

qilob"ni amalga oshirgan bir qancha davlatlar eng muhim masala - oziq-ovqat muammosini asosan hal qila oldilar. Lekin shunga qaramasdan sayy-oramizda oziq-ovqat masalasini hal etish eng muhim muammodir.

Yana bir eng dolzarb masala - bu demografiya muammosidir. BMT ma'lumotlariga ko`ra, 1945-95 yillar davomida jahonda aholi soni 2.5 milliarddan 5.5 milliardga yetdi (o`shish 3 milliard), yalpi ichki mahsulot (milliy daromad) 7 trilliondan 22 trillion AQSH dollariga o`tdi. Lekin aholining asosiy qismi eng tez ko`payayotgan joylarda iqtisodiy o`shish sust. O`z davrida Sharl Furye Yer sharidagi maksimal aholi soni 5 milliarddan oshmasligi kerak, degan g`oyani aytgan edi. XXI asr boshida 6 milliard aholining iqtisodiy ahvolini o`ylash kerak bo`ladi. Shular tufayli nazariya va konsepsiyalar ilgari surilgan.

Shular ichida davlatning iqtisodiy rivojlanishdagi roli masalasi muhimdir, bu haqda yuqorida fikr yuritilgan edi, ma'lumki, klassik va neoklassik ta'limot tarafdorlari davlatning ishtirokini imkoni boricha cheklashni taklif etsa, Keyns va keynschilar hamda neokeynschilik davlatning roli faol bo`lishini targ`ib etadi. Bu holatda ham ana shunday ikki xil qarash xarakterlidir. Masalan, ingliz iqtisodchisi P.Bauer davlat faqat nor-entabel sohalar, masalan transport, aloqa, kommunal xo`jalik, texnik kadrlarni tayyorlash va boshqa tarmoqlar faoliyatiga aralashuvi va ularga davlat sektoridan yordam berishi kerak degan g`oyani ilgari suradi. Boshqa rentabelli tarmoqlar esa xususiy sektor qo`liga berilishi va u yerda davlatning roli minimal bo`lishi kerak, deyiladi.

Iqtisodiy rivojlantirishni rejalashtirish (plan) xususiy sektorni qo`llash, bozor xo`jaligi defektlarini tugatish uchun kerak deyiladi. Amerikalik iqtisodchi G.Kolm fikricha, kam rivojlangan davlatlarda planlashtirishning maqsadi bozor jarayonini faollashtirishga qaratilishi kerak. Rivojlanayotgan mamlakatlar iqtisodiyotining g`arb andozalari asosida olib borish ham taklif etiladi, bu tarixiy jarayon asosida ro`y berishi kerak (kapital jamg`arish, manufaktura rivoji, dehqonlarni yerdan mahrum etish...). U.Rostou o`zining "Iqtisodiy o`shish bosqichlari" nazariyasida shu qoidani isbotlashga urinadi. Boshqa olimlar ham shu qoidaga amal qilib, rivojlanayotgan mamlakatlar iqtisodiy taraqqiyotini sun`iy ravishda tezlashtirishga urinmasliklari kerak, bu davlatlar kapitalistik davlatlar bosib o`tgan yo`ldan borishlari maqbul, boshqa yo`l qidirishga hojat yo`q, degan g`oyani qo`llaydilar. "AQSH tashqi siyosatining siyosiy iqtisodi" kollektiv tadqiqotida rivojlanayotgan davlatlar G`arbning qisqa va uzoq muddatli manfaatlariga mos keluvchi siyosatni olib borishlari kerak degan xulosa chiqariladi.

Bu tadqiqotdagi g`oya bo`yicha jahon xo`jaligidagi munosabatlar rivoji boshqa sivilizatsiyalashgan munosabatlar sari borishi kerak va bu jarayon keyingi paytlarda yangi xalqaro iqtisodiy tartib sifatida qaralmoqda. Bunda hamma munosabatlar o`zaro tenglikka asoslangan, barcha mamlakatlar manfaatlarini hisobga oluvchi va adolat tamoyillariga amal qiluvchi iqtisodiy-ijtimoiy aloqalar yangi xalqaro iqtisodiy tartibning asosiy mazmunidir.

Bunday g`oyaning paydo bo`lishi avvalgi davrlarda bu munosabatlarda tenglik bo`lmaganligini tan olish bilan barobar fikrdir. I.Fisher, R.Dornbush, R.Shmalenzilarning ta'kidlashicha, kambag`al mamlakatlar masalasi kambag`al Janub bilan boy Shimol o`rtasidagi muammolar sifatida tobora kuchayib bormoqda. Janub mamlakatlari o`z qiyinchiliklarini jahon iqtisodiyotidagi mavjud avvalgi tartibdan deb bilmogdalar, bu tartib go`yoki ularga qarshi qaratilgandir. 1974 yilda BMT Bosh Assambleyasi yangi xalqaro iqtisodiy tartib joriy etishni qo`llab-quvvatlovchi rezolutsiyani qabul qildi (NIEO).

Qabul qilingan yangi tartib uch qoidaga asoslanadi:

1. Xalqaro aloqalar ma'lum tartibga solib turiladi va bu turli davlatlar tomonidan siyosiy yo`l bilan amalga oshiriladi;
2. Ishlab chiqarilgan tovarlarning davlatlararo taqsimotida rivojlanayotgan mamlakatlar manfaati ham hisobga olinishi shart va shuni ta'minlaydigan yo`llar yaratilishi kerak;
3. Barcha iqtisodiy munosabatlar tizimi demokratiya asosida olib borilishi zarur, har bir davlat o`z ichki tuzumidan qat'iy nazar shu munosabatlarda qatnashishga haqlidir.

Janub birinchi navbatda Shimol tomondan yordam miqdorini oshirishni so`raydi. Boy mamlakatlar esa berilgan yordamdan samarali foydalanish zarurligini ro`kach qilmoqda.

Keyingi davrda BMT tomonidan "Insoniy rivojlanish konsepsiyasi" ilgari surildi, unga to`laroq to`xtalishni lozim topdik, chunki undagi qoidalar respublikamiz uchun ham nihoyatda ahamiyatlidir. Iqtisodiy rivojlanish konsepsiyasi daromadning ko`payishi va insoniy farovonlikning yaxshilanishi orasidagi aloqani aniqlashda muhim xizmatni ado etadi. Bunday bog`lanish nafaqat iqtisodiy o`shishning miqdoriga, balki sifati va qanday taqsimlanishiga ham bog`liqdir. iqtisodiy o`shish va odamlar hayoti orasidagi bog`lanish oqil siyosat - ijtimoiy maqsadlar uchun to`lovlar, daromad va aktivlarni qayta taqsimlashga qaratilgan fiskal siyosat orqali yaratilishi kerak. Bunday bog`lanish qashshoqlikni kuchaytiruvchi avtomatik tarzda ishlovchi bozor iqtisodiyoti sharoitida mavjud bo`la olmaydi. Ammo biz

ehtiyot bo`lishimiz kerak. Daromad ko`payishi bilan insonlar hayotining yaxshilanishi orasidagi avtomatik bog`liqlikni inkor etish iqtisodiy o`shishni inkor qilish emasdir. Iqtisodiy o`shish kambag`al jamiyatlar uchun qashshoqlikni kamaytirish va umuman yo`qotishda juda muhim. Lekin bunday o`shish sifatining ahamiyati uning hajmidan muhimroq. Dono milliy siyosat iqtisodiy o`shishni odamlar hayotini yaxshilashga o`gira olishi kerak. Buni qanday qilib amalga oshirish mumkin? Bu iqtisodiy va siyosiy hokimiyatda katta strukturaviy o`zgarishlarni talab qilishi mumkin, bu sohada insoniy rivojlanish paradigmasi juda inqilobiydir. U ko`p mamlakatlarda amaldagi hokimiyat tizimini qayta ko`rib chiqishni talab etadi. Iqtisodiy o`shish va odamlar farovonligi orasida bog`liqlikning kuchayishi ko`p vaqt talab etuvchi yer reformasi, soliqlarning progressiv tizimi, asosiy ijtimoiy yordamning kuchaytirilishi, uni barcha muhtoj aholiga yetib boradigan qilish, odamlarning iqtisodiy va siyosiy faoliyatlari yo`lidagi to`siqlarning yo`qotilishi va ularning boylikka ega bo`lish huquqini tenglashtirish va bozor iqtisodiyoti bilan bog`liq, iqtisodiy va siyosiy sa'y-harakatlardan eng ko`p ozor chekishi mumkin bo`lganlarga vaqtinchalik ijtimoiy xavfsizlik tizimini joriy qilish kabi bir qancha chora-tadbirlarni talab etishi mumkin. Bunday siyosiy faoliyat fundamental va har bir mamlakat uchun farqlidir. Ammo, ba'zi bir xususiyatlar hamma mamlakatlar uchun umumiy.

Birinchidan, inson muammolari markaziy muammoga aylanadi. Rivojlanish odamlar farovonligining oshishi nuqtayi nazaridan tahlil qilinadi va tushuniladi. Har qanday faoliyat unda qancha odam qatnashganligi va foydalanganligi nuqtayi nazaridan tahlil qilinadi. Rivojlanish siyosatining muvaffaqiyatli bo`lishining burilish nuqtasi sifatida ishlab chiqarishning ko`payishi emas, balki insonlar hayotining yaxshilanishi olinadi.

Ikkinchidan, insoniy rivojlanish ikki tomondan iborat ekanligi nazarda tutiladi. Birinchisi - yaxshi sog`liq, salomatlik, chuqur bilim va hunarlar kabi insoniy qobiliyatlar majmuasi bo`lsa, ikkinchisi - ish bilan ta'minlanganlik, ishlab chiqarish faoliyati, siyosiy faoliyat va hordiq chiqarish kabi erishiladigan qobiliyatlarga ega bo`lish yo`lidagi odamlar dunyoqarashini oshirishdir. Bu ikkala tomon me'yoring insoniy rivojlanish tomonidan tartiblanmaganligi insonlar rejalarining talafotida o`z aksini topadi.

Uchinchidan, pirovard maqsadlar va ularga erishish usullari orasida aniq farq o`tkazilishi zarur. Odamlar maqsad sifatida qaralishi kerak bo`lsa-da, unga erishish usullari yoddan chiqmasligi kerak. Yalpi milliy mahsulotning (YAMM) o`shishi ko`pgina insoniy farovonlik ko`rsatkichlari

o`shining muhim omilidir. Ammo iqtisodiy o`shning xarakteri va taqsimlanishi odamlar hayotini boyitishga nisbatan o`lchanishi zarur.

To`rtinchidan, insoniy rivojlanish faqat iqtisodiyotni emas, balki butun jamiyatni qamrab oladi. Siyosiy, madaniy va ijtimoiy omillarga iqtisodiy omillarga kabi e'tibor beriladi.

Beshinchidan, odamlar rivojlanishning maqsadi va erishish omili ekanligi tan olinadi. Odamlar materialistik mashina uchun qulay yem emas, balki rivojlanishning oxirgi maqsadi ekanligi doim yodda bo`lishi kerak. Odamlar tovar ishlab chiqarishning "insoniy kapital" niqobi ostidagi quroli emasligi ko`zda tutilishi kerak.

Xo`sh, mamlakatning insoniy rivojlanish darajasi qanday baholanadi? Bu muammoning zamonaviy yechimlariga bir oz to`xtalamiz. Mamlakatning rivojlanganlik darajasini baholashning yaqin gacha yagona usuli jon boshiga YAMM bo`lganligi sababli, mukammalroq ijtimoiy-iqtisodiy ko`rsatkichni kashf qilish davr talabi edi. Izlanishlar natijasida insoniy rivojlanish indeks (IRI) ko`rsatkichi kashf etildi. IRI inson rivojlanish darajasini ko`rsatuvchi uch asos - umrboqiylik, ta'lim va yashash darajalaridan iborat integral ko`rsatkichdir. Uzoq umr ko`rish kutilayotgan hayot davomiyligi orqali o`lchanadi. Ta'lim darajasi ko`rsatkichning 2/3 qismini tashkil etuvchi katta yoshlilar savodxonligi va 1/3 qismini hosil qiluvchi ta'limning o`rtacha davomiyligi ko`rsatkichlari orqali ifodalanadi. Yashash hayotning mahalliy qiymati (sotib olish pariteti yoki RRR - "purchasing power parity") ga nisbatan to`g`rilangan jon boshiga real yalpi ichki mahsulot (YAIM) orqali baholanadi. Nimaga faqat uch ko`rsatkich? - degan savol tug`ilishi tabiiy. Inson hayotining hamma jabhalarini aks ettirish a'lo bo`lar edi. Ammo ma'lumotlarning to`liq emasligi bir oz cheklanishlar tug`diradi va bu ma'lumotlarga ega bo`linganda, balki ularni ham hisobga olish ayni muddao bo`lar edi. Ammo ko`proq ko`rsatkichlarni qo`shish har doim ham yaxshiroq natijalarga olib kelavermaydi. Ularning ba'zi birlari ishlatilayotgan ko`rsatkichlar bilan korrelatsiya qilingan bo`lishi mumkin. Bolalar o`limi darajasi, masalan, kutilayotgan hayot davomiyligida o`z aksini topgan. O`zgaruvchilarning ko`proq sonini qo`shish umumiy manzarani xiralashtiradi va asosiy yo`nalishlardan chalg`itadi.

Insoniy rivojlanish tushunchasi so`nggi yillarda barqaror rivojlanish g`oyasi bilan to`ldirildi. Buning ma'nosi shuki, hozirgi avlodning insoniy rivojlanish jarayoni kelajak avlod insoniy rivojlanishi hisobiga ro`y bermasligi darkor. Barqaror rivojlanish konsepsiyasi dastlab atrof-muhitni muhofaza qilish harakati tomonidan kiritildi, bu harakat namoyandalari rivojlanish tushunchasi "avlodlar o`rtasidagi munosabatlar" kabi g`oyani

ham o`z ichiga olishini himoya qilmoqdalar. Tabiiy resurslarning kamayib borishi kelajak avlodlar rivojlanishi muammolarini keltirib chiqarishi mumkin. "Barqaror rivojlanish" konsepsiyalari atrof-muhit va tabiiy resurslar doirasidagina qo`llanilishi mumkin bo`lmay, balki insoniy imkoniyatlar, "insoniy kapital"ga qo`yiladigan investitsiyalarga ham tegishlidir.

Insoniy rivojlanish konsepsiyasi BMT Taraqqiyot Dasturi (FNDP) tomonidan izchil targ`ib qilinib kelmoqda. Bu sohadagi izlanishlar yillik "Insoniy rivojlanish bo`yicha hisobotlar" (Human Development Report) ko`rinishida chop etilmoqda. 1988 yilda boshlangan o`n yillik BMT Taraqqiyot Dasturi tomonidan barqaror ijtimoiy rivojlanish o`n yilligi deb e`lon qilingan. Bu o`n yil davomida ijtimoiy masalalarning ko`pgina jabhalariga tegishli o`nta butunjahon anjumanlari o`tkazilishi mo`ljallangan. 1995 yil mart oyida Kopengagenda o`tkazilgan oliy martabali ijtimoiy rivojlanish konferensiyasi va 1995 yil sentabr oyida Pekinda o`tkazilgan ayollar muammolariga bag`ishlangan konferensiyalar (1995 yilgi "Insoniy rivojlanish bo`yicha hisobot" erkak va ayollar orasida tenglikka erishish masalalariga bag`ishlangan) ana shular jumlasidandir. Har ikkala anjumanida o`ta muhim zamonaviy masalalarga javob topishga harakat qilindi. Xususan, Kopengagen anjumanida 160 ga yaqin davlat boshliqlari ishtirok etdi (unda Respublikamiz Prezidenti I.A.Karimov ham ishtirok etdi). Unda Butunjahon Ijtimoiy Deklaratsiyasi qabul qilindi va harbiy sohaga sarf qilinayotgan xarajatlarni insoniy rivojlanish maqsadlariga safarbar qilish yo`llari muhokama qilindi.

1995 yildan boshlab BMT Taraqqiyot Dasturi milliy darajada ham "Insoniy rivojlanish bo`yicha hisobot"larni nashr qilishda yangi mustaqil mamlakatlarga ko`mak bera boshladi. 1995 yil uchun ana shunday hisobotning O`zbekistonda chop etilishi bu sa'y-harakatlarning muvaffaqiyatli tugaganidan dalolat beradi. Eslatib o`tilgan bu hisobot O`zbekiston mustaqillikka erishgandan buyon insoniy rivojlanish borasida erishilgan yutuqlar va yo`qotilishi kerak bo`lgan kamchiliklar haqidadir. Kelajakda shunday hisobotlarni doimiy asosda chop etish mo`ljallanmoqda. Bu ezgu yo`lda BMT Taraqqiyot Dasturining ko`rsatayotgan yordami beqiyosdir (O`zbekistonda 2000 yilgi Dastur ham e`lon qilindi).

Bunday hisobotlar o`zbekistonlik mutaxassislar va BMT ekspertlarining birgalikdagi mehnatining mevasidir. Bu hisobotlar keng dunyo ommasiga taqdim etiladi va O`zbekistonda insoniy rivojlanish qay holda ekanligini dunyoga bildiradi.

O`zbekistondagi ijtimoiy rivojlanish konsepsiyasining asosini aynan inson va uning manfaatlari tashkil etadi. U insonni pirovard maqsad va

rivojlanish asosi deb qaraydi. Hozirgi davrdagi mavjud konsepsiyalar hoh markazlashtirilgan iqtisodiyotda moddiy mahsulotning yoki bozor iqtisodiyotida ichki mahsulotning o`shishi bo`lsin, tovar ishlab chiqarishni eng asosiy maqsad deb bilgan. Undan tashqari, bu asosiy maqsad, ya'ni jon boshiga tovar ishlab chiqarishning o`shishi, jismoniy kapitalni jamg`arish hisobiga erishilgan. Ya'ni, eskicha fikrlash doirasida qo`shimcha o`shish pirovard maqsad bo`lsa, investitsiyalar esa unga erishish vositasi hisoblangan.

Har qanday jamiyatlarning rivojlanishida ularning bir holatdan boshqasiga o`tish davrlari eng mushkul, og`ir bo`lib hisoblanadi. Bu bir hayot tarzining buzilishi va yangisining yaratilishini davomida vujudga keladigan siyosiy, ijtimoiy va iqtisodiy harakatlardagi murakkabliklar bilan bog`liqdir.

Jamiyatni bunday tubdan o`zgartirish beozor o`tishi mumkin emas. Bu o`shish istar-istamas yuzlab va minglab odamlar, oilalar, milliy va jamoat guruhlari, butun davlatning ijtimoiy ahvoli, moddiy farovonligi, taqdirlariga dahldor bo`ladi.

O`zbekiston hukumati islohotlarining insonlar hayoti va farovonligiga salbiy ta'sirini imkoni boricha kamaytirish maqsadida yangi iqtisodiy va ijtimoiy tizimga bosqichma-bosqich o`tish yo`lini tanladi.

O`zbekiston uchun hozirgi bosqichda birinchi va muhim vazifa - bu bozor islohotlarini o`tkazishda jadallashtirishga asos bo`lgan, makroekonomik barqarorlikni ta'minlashdir. Chunki, bu aholi turmush darajasini yetarli ta'minlashning tabiiy asosini tashkil etuvchi kelgusi iqtisodiy o`shish zaminidir. Masalaning murakkabligi shundaki, makroekonomik siyosatning kuchaytirilishi sharoitida ijtimoiy ehtiyojlarga harajatlarni keskin kamaytirishga yo`l qo`yilmasligi kerak, chunki insoniy resurslarga qo`yilgan mablag`lar ularning kelajakda barqaror rivojlanish asosigina bo`lib qolmasdan, hozirgi davrda osoyishta ijtimoiy sharoitning kafolotlanishini ham ta'minlaydi. O`zbekiston uchun bu juda muhimdir, chunki u qo`shni mamlakatlarda harbiy to`qnashuvlar davom etayotgan mintaqada joylashgan. Davlat o`tish davrining murakkabliklarini hisobga olgan holda o`z oldiga aholining iste'mol darajasining keskin pasayib ketishiga yo`l qo`ymaslik, mavjud ta'lim tizimini qo`llab-quvvatlash, aholini sog`liqni saqlash xizmatlari bilan ta'minlash, yangi bozor munosabatlari sharoitlariga moslashishi qiyinroq bo`lgan aholi qatlamlarini qo`shimcha ijtimoiy yordam bilan ta'minlash, mamlakatning har bir mehnatga layoqatli fuqarosi o`z ijobiy kuchlarini namoyon etishi, mustaqil ravishda o`zi va oilasi uchun yaxshi hayotni ta'minlashi uchun sharoit yaratish vazifasi qo`yilgan.

O`tishning dastlabki bir necha yilida talay qiyinchiliklar qayd etildi, ammo, hukumat iqtisodiy va ijtimoiy siyosat yurgizish yo`li bilan aholini tushkunlik sharoitida shak-shubhasiz ro`y beradigan asosiy larzalardan himoya qila oldi.

Mamlakat, shuningdek, boy tabiiy resurslardan foydalanish-ning puxta o`ylangan yondashuvi asosida kattagina mablag`larni jalb qilishga erishdi. Natijada ishlab chiqarishning pasayishi MDH mamlakatlariga nisbatan ancha kam bo`ldi, 1996 yildan o`sish boshlandi. Undan tashqari davlat ishlab chiqarish hajmlari pasayishiga qaramay, aholini ish bilan ta'minlashning yuqori darajasiga erishish uchun barcha tadbirlarni qo`lladi. Ishlab chiqarishning pasayishi va inflatsiyaning ko`tarilishi tufayli real ish haqi keskin pasaydi, ammo, respublika ijtimoiy qo`llab-quvvatlashning keng qamrovli hukumat dasturi yo`li bilan aholining iste'mol darajasini qo`lladi.

Albatta, aholini qo`llovchi keng qamrovli dasturni uzoq vaqt mobaynida ta'minlash qiyin masala hisoblanadi. Ammo, islohotning dastlabki bosqichida bu madad kelajakda islohotlarning amalga oshishi uchun siyosiy va iqtisodiy barqarorlikni saqlash va milliy birdamlikka erishishda nihoyatda muhimdir. Respublika amalda muhim ustunliklarga ega va oqilona iqtisodiy siyosat amalga oshirilganda o`tishni muvaffaqiyatli yakunlashi aniq.

XULOSA

Jahon xo`jaligi, jahon bozori va integratsion jarayonlarning uzoq tarixi bor. Ayniqsa, Buyuk ipak yo`li (m.a. II asrda) davrida aniq namoyon bo`lgan bu jarayon XVI asrda buyuk geografik kashfiyotlar tufayli kuchaydi. II Jahon urushidan keyingi davrda esa bu xalqaro iqtisodiy munosabatlar maxsus tashkilotlar orqali amalga oshirilib, hozirgi davrni ularsiz tasavvur etish mumkin emas. "Beniluks" (1944 y.), Umumiy bozor (1957y.), Yevropa ittifoqi, OPEK (1960y.), NAFTA, EKO, Xalqaro valuta fondi, Jahon banki va boshqa xalqaro iqtisodiy tashkilotlar bu aloqalarni ma'lum tartibga solib kelmoqdalar.

A.Smit mehnat taqsimoti ishlab chiqarishda taraqqiyot asosi ekanligini isbotlab bergan bo`lsa, D.Rikardo bu mehnat taqsimoti faqat ma'lum mamlakat doirasidagina emas, balki dunyo miqyosida bo`lishi kerak, degan g`oyani ilgari surdi. Chunki, har bir davlat ma'lum sohada nisbiy ustunlikka ega bo`ladi. "Nisbiy ustunlik", "solishtirma chiqimlar" nazariyasi xalqaro mehnat taqsimotining obyektiv zarurligini isbotlab berdi.

Bu borada bir qancha iqtisodiy ta'limot, nazariya va konsepsiyalar ilgari surildi.

Xalqaro iqtisodiy aloqalar bo'yicha neoklassik (sof ta'limot) va neokeynschilik nazariyalari keng tarqalgan. "Sof" ta'limot tarafdorlarining fikricha, iqtisodiy aloqalar xalqaro maydonda ham erkin bozor tamoyillari asosida rivojlanishini qo'llaydilar (erkin raqobat, hamma uchun bir xil imkoniyat, taklif doimo talabni vujudga keltiradi, savdo balansi o'z-o'zini tartibga soladi va boshqalar).

Neokeynschilik ta'limoti vakillari bu jarayondagi bozor munosabatlariga davlatning faol ishtirokini ma'qul ko'radilar.

Mustamlakachilik mamlakatlari bilan xalqaro munosabatlar bo'yicha turli nazariyalar mavjud, ularning ko'pchiligi metropoliya koloniyalari uchun ijobiy rol o'ynaganligini himoya qiladi. Bevosita investitsiyalar nazariyasi mustamlakachilikda ham bo'lib, mustaqil rivojlanish yo'liga o'tgan mamlakatlarda iqtisodiyotni qutqarishdagi asosiy yo'l deb hisoblanadi.

Xalqaro iqtisodiy munosabatlar rivoji bilan birga bir qancha muammolar mavjud, bu odatda boy va nisbatan qoloq mamlakatlar o'rtasidagi munosabatlardir. 70-yillarda yangi xalqaro iqtisodiy tartib qabul qilindi. Mavjud muammolarni hal etish uchun BMT tomonidan "insoniy rivojlanish" konsepsiyasi taklif etilgan.

Asosiy tushuncha va iboralar

Jahon xo'jaligi; mehnat taqsimoti; ixtisoslashuv; integratsiya; mutlaq afzallik; nisbiy, solishtirma afzallik; Xeksher-Olin-Samuelson modeli; investitsiya; kapital harakati; rivojlanayotgan mamlakatlar; insoniy rivojlanish konsepsiyalash quvvati; xalqaro iqtisodiy ittifoqlar.

Nazorat va mulohaza uchun savollar

1. Jahon xo'jaligi deganda nimani tushunamiz va u qachon vujudga kela boshlagan?

2. Xalqaro iqtisodiy integratsiya nima, uning obyektiv zarurati nimaga asoslanadi?

3. Solishtirma afzallik konsepsiyasi, solishtirma harajatlar prinsipi nimani anglatadi?

4. "Ishlab chiqarish omillarining xalqaro taqsimoti" nazariyasining asoslari nima?

5.Kapital chiqarishning neokeynschilik ta'limoti qachon shakllandi va uning mohiyati nima?

6.Xalqaro monopoliyalar (transmilliy korporatsiyalar) nima? Ular to`g`risida qanday ta'limotlar mavjud?

7.Iqtisodiy integratsiya to`g`risidagi nazariyalarga ta'rif bering.

8.Valuta munosabatlarining mohiyati nima, valutaning elastik kursi qaysi omillarga bog`liq?

9.Jahondagi asosiy iqtisodiy va ijtimoiy muammolar nimalardan iborat? Mamlakatlar rivojlanishidagi notekislik sabablari nima?

10.Rivojlanayotgan mamlakatlarning iqtisodiy ahvoli va uni yaxshilashga oid nazariyalarni ta'riflab bering.

11.Yangi xalqaro iqtisodiy tartibning mohiyati nima, unga qachondan o`tila boshlandi? Bu tartib qanday qoidalarga asoslanadi?

12."Insoniy rivojlanish konsepsiyasi"ning mohiyati nimalardan iborat?

BESHINCHI QISM

O`TISH DAVRI IQTISODIY NAZARIYALARI

Yangi uyni qurmay, eskisini buzma.
Xalq maqoli.

22-BOB. O`ZBEKISTONDA MILLIY BOZOR IQTISODIYOTI SHAKLLANISHI VA RIVOJLANISHINING TAVSIFI

Iqtisodiyot faqat unga xos bo`lgan ichki qonuniyatlar asosida rivojlanmog`i darkor. Bizning vazifamiz ularni yaxshi tushunib yetishdan va o`z xalqimiz manfaatlarini yo`lida mohirona qo`llashdan iboratdir.

I.Karimov

22.1. Ma'muriy - buyruqbozlik iqtisodiyoti oqibatlari va tub islohotlar zaruriyati

Islohotlar boshlangunga qadar vujudga kelgan iqtisodiy vaziyatni har tomonlama tahlil qilmay chuqur iqtisodiy, ijtimoiy va siyosiy inqirozga olib kelgan sabablarni, xo`jalik tizimidan qat`iyan voz kechish lozim bo`lgan illatlarni aniqlamay turib, jamiyatning sifat jihatdan yangi holatiga o`tib bo`lmaydi.

I.Karimov

Insoniyat XXI asrga kelib, ma'muriy-buyruqbozlik iqtisodiyotining mohiyatini chuqurroq anglash bilan bir qatorda, uning asoratlariga barham berishga astoydil kirishganini namoyon etmoqda. Xususan, O`zbekiston Respublikasi uchun sobiq mustabid tuzum merosi va soxta mafkuraning oqibatlari quyidagilarda o`z aksini topishi Respublika Prezidenti, akademik I.Karimov asarlarida umumlashtirilgan:

1. Bir yoqlama rivojlangan, mo`rt, zaif iqtisodiyotga asoslangan markazga qaram yarim mustamlaka mamlakat.

2. Boy mineral xomashyo resurslaridan nazoratsiz va ayovsiz foydalanishga hamda paxta yakkahokimligiga asoslangan iqtisodiy tizim.

3. Mahalliy xomashyolarni qayta ishlash quvvatlarini ibtidoiy darajadagi, ishlab chiqarishning texnologik asbob-uskuna va butlovchi qismlar, shuningdek yoqilg`i ta'minotida markazga qaramlik.

4. Eng muhim oziq-ovqat mollari (un, shakar, go`sht-sut mahsulotlari) va boshqa xalq iste'moli mahsulotlarining chetdan keltirilishi.

5. Paxta xomashyosi mahsulotlarining suv tekinga tashib ketilishi, oltin, qimmatbaho va rangli metallar, strategik ahamiyatga ega materiallar jahon bozorida o'ta xaridorgir bo'lgan boshqa qimmatbaho mahsulotlarni ishlab chiqarish va sotishdan keladigan foydadan O'zbekiston xazinasiga tushmaslik.

6. Iqtisodiy o'sish sur'atlari samaradorligi ko'rsatkichlarining salbiy darajadaliği ortib borishi, moliya-pul tizimining butkul ishdan chiqishi.

7. Xorijiy mamlakatlar bilan bevosita tashqi iqtisodiy aloqalarning cheklanganligi.

8. Qishloq joylarda yashirin ishsizlik, shahar va qishloqdagi turmush darajalaridagi farqning ortib borishi.

9. O'zbekiston aholisi turmush darajasi ko'rsatkichlarining sobiq SSSRdagi eng oxirgi o'rinlardan biriga tushib qolganligi.

10. Ekologik muammolarning keskinlashuvi, yer-suv resurslaridan ayovsiz foydalanish, yerlar sho'rlanishining ortishi, cho'l zonalarining kengayishi.

Yuqorida keltirilgan xulosalarni isbotlovchi dallillar jumlasiga quyidagilar kiradi:

1. 1991 yilda yetishtirilgan paxta xomashyosining bor-yo'g'i 3,5% i pirovard iste'mol uchun respublikada qayta ishlangan.

2. 1990 yilda respublikada mavjud korxonalarining 38% sobiq ittifoq, 54% sobiq ittifoq-respublika, bor-yo'g'i 8% korxonalar respublika mulkchiligi tasarrufida bo'lgan.

3. 1988 yilda 4349.3 mln. ga ekin maydonlarining 125.3 ming ga maydoni (2.8%) aholining shaxsiy tomorqalarini tashkil etgan.

4. "1930 yilda respublika aholisining 70% ga yaqinining jami daromadi tirikchilik o'tkazish uchun zarur bo'lgan eng quyi darajadan ham past edi. Ayni mahalda Rossiya va Ukrainada aholining 30 % ga yaqinagina shunday ahvolda kun kechirgandi".

5. Ma'lum sabablarga ko'ra, respublika hozirgi xalq xo'jaligi va aholi juda qattiq ehtiyoj sezayotgan tovarlarning 65% gacha bo'lgan qismini tashqaridan keltirishi majbur edi. Yoqilg'i, stanoklar, asbob uskunalar, yog'och-taxta va yog'och materiallari to'g'risida gapirmasak ham bo'ladi. Ular ham chetdan keltirilgan.

Keltrilgan ma'lumotlar va dalillar asosida bozor munosabatlariga o'tish zaruriyati to'g'risida I. Karimov shunday degan:

...Bozorga o'tish muqarrar. Bu - davr amri, obyektiv reallikdir. Ayni vaqtda bozor faqat maqsad emas, balki yangi qadriyatlarni shakllantirish, odamlar faoliyatining sifat jihatdan tubdan yuqori darajasiga erishish

uslubini va vositasidir (Karimov I.A. O`zbekistonning o`z istiqbol va tarqiyot yo`li. T., O`zbekiston, 1992, 44-bet).

Bozorga o`tish zaruriyati tashqi va ichki omillardan ham kelib chiqadi.

Tashqi omillar:

1. Jahon hamjamiyatining geopolitik tarkibida ijtimoiy dunyoqarashda chuqur sifat o`zgarishlarni amalga oshirish.

2. Davlatlararo hamkorlikda integratsion jarayonlarning kuchayishi.

3. Yagona xalqaro me'yorlar, qoidalar va andozalarga o`tilishi bilan yagona siyosiy-iqtisodiy jarayonlarning shakllanishi.

4. Sotsialistik deb atalgan lagerning parchalanishi va ma'muriy-buyruqbozlik tizimining barham topishi.

5. Moddiy turmush farovonligi va iqtisodiy o`sinh sur'atlari bo'yicha G'arbdan ortda qolishning kuchayishi va iqtisodiy tizim tanazzuli.

Ichki omillar:

1. Mustabid tizim qusurlari va direktiv rejalashtirishning salbiy oqibatlarini.

2. Davlat mulkchiligining yakkahokimligi tufayli mulkning va shaxsning ajratilishi va ijtimoiy serxarajatlilikning ortib borishi.

3. Xarajatlarni tejashdan manfaatdorlikning yo`qligi, piravardida esa, resurslarni samarasiz taqsimlanishning kuchayishi.

4. Mehnat unumdorligini oshirishdan rag`batlantirishning pasayishi va mehnatga ishtiyoqsizlik va loqaydlikning ortishi.

5. Texnika va texnologiya rivojlanishidagi turg`unlik.

6. Iqtisodiy hayotda mulkning mutlaq davlatlashtirilishiga qarshilik munosabati sifatida pinxoniy iqtisodiyotning kuchayishi.

7. Ijtimoiy hayotda talab va taklif muvozanatini ta'minlash samaradorligining pastligi.

8. Direktiv markazlashgan rejalashtirish tizimining hududlar va xo`jaliklar talablarini qondirishda muvofiqlashtirish imkoniyatlarining cheklanganligi. Natijada, quyi bo`g`inlarda - xaridor va sotuvchi, iste'molchi va ishlab chiqaruvchilar orasidagi bevosita bog`liqlikni ta'minlashga ma'muriy rejalashtirishning salbiy ta'siri.

9. Korxonalararo raqobatning yo`qligi tufayli samaradorlikka moyillikning pastligi.

10. Xomashyo serxarajatliligiga asoslangan investitsion talabning kuchayishi.

11. Sotsialistik xo`jalik yuritishda fondlarning markazlashgan taqsimotiga asoslanganligi tufayli ko`proq resurslar taqchilligi namoyon

bo`ladi. Bozor iqtisodiyotida esa, sotish qiyinchiligi ishlab chiqarish qiyinchiligidan muhimroq hisoblanadi.

12.Korxonalarining pul mablag`lari bilan ta'minlashda yagona davlat bank tizimining faol ishtirok eta olmasligi. Bank tizimining pul mablag`lari oborotidan manfaatdorlikning pastligi. Ayniqsa, kredit siyosatining mijozlar moliyaviy imkoniyati bilan bevosita bog`lanmaganligi.

13.Davlat budjeti vakolatining keng qamrovliligi turli bo`g`indagi xo`jaliklar daromadiga bog`liq bo`lib, uning to`planishi va taqsimlanishi to`liq markazlashtirilgan. Korxonalarining byujdetdan moliyalashtirilishi zahiralardan samarali foydalanishni rag`batlantirmagan.

Ma'muriy-buyruqbozlik tizimining eng muhim ayanchli oqibatlaridan biri - mute shaxs "sovet kishisi" ning shakllanishi hisoblanadi. Mazkur shaxs tafakkuri mafkuraviy qarashlar, g`oyaviy kurashlar, chalg`ituvchi dalillar tuzog`iga asir qilindi. Taraqqiyotparvar insoniyat erishgan yutuqlardan bebahra qoldi.

Sobiq tizim o`z iqtisodiy g`oyalarida ish kuchining qayerlardadir tovar sifatida sotilayotganligini tanqid qiladi-yu, o`zidagi inson resurslariga e'tibor faqat kundalik moddiy ehtiyojlarni arang qondirish darajasida qolib ketganligini inkor etadi. Keyinroq, 1999 yilga kelib, Prezidentimiz I.Karimov bu haqda ta'kidlaganidek: "Shunday ulkan salohiyatga ega bo`lgan mamlakatni kamsitadigan og`ir ahvolga solib qo`yib, u qonuniy haqli ravishda o`ziga qarashli bo`lgan mablag`ni markazdan dotatsiya sifatida so`rab, aytish mumkinki, yolvorib olishga majbur edi. Boz ustiga, noinsoniy g`oya hukmron bo`lgan mustabid tizim o`zining bor mafkuraviy kuchini, ommaviy axborot vositalarini, butun maorif tizimini ishga solib odamlar ongini keng miqyosda zaharlar edi. Ularning milliy va diniy tuyg`ularini qo`pol ravishda kamsitar edi. O`z ona tilini, milliy an'ana va madaniyatini, o`z tarixini bilmaslik, ko`plab odamlarning shaxsiy fojiasiga aylanib qolgan edi. Milliy o`zlikni anglashga bo`lgan tabiiy intilish johilona inkor etilardi....

...Biz eski tizim o`z o`rnini osonlikcha bo`shatib bermasligini, uning zaharli mafkurasi odamlar ongini tez va yengil o`z ta'siri iskanjasidan chiqarmasligini yetarli darajada o`zimizga tassavvur qilishimiz va hisobga olishimiz zarur edi".

Yuqoridagilarni va boshqalarni hisobga olgan holda, O`zbekiston mustaqillik davrida ma'muriy-buyruqbozlik iqtisodiyotidan bozor munosabatlariga o`tishni zarur deb topdi.

22.2. O`tish davri tavsifi va uning milliy xususiyatlari

Ma'muriy markazlashgan iqtisodiyotning tarixiy oqibatlari, bozor munosabatlariga o`tish zaruriyatini anglashni va tub islohotlar boshlashni talab etdi. Natijada iqtisodiy munosabatlar tizimining bir shaklidan voz kechildi va ikkinchi shakliga yuz tutildi. Respublikadagi mavjud vaziyat iqtisodiy islohotlarni o`tkazishga tubdan yangicha yondashuvni sifat jihatidan yangi vazifalar va sharoitlarni hamda tajribalarni hisobga olishni eng muhim mamlakatlar salohiyatiga ko`proq tayanishni taqozo etdi. Bunday mas'uliyatli vazifani hal etish akademik Islom Karimov tadqiqotlarida nazariy-ilmiy yechimini topdi. Chunonchi, aslini olganda, gap bozor munosabatlariga o`tishda o`xshashi bo`lmagan betakror andozamizni ishlab chiqish, o`z yo`limizni tanlab olish haqida bormoqda. Bu yo`l - uch tarkibiy qismdan iborat:

- ijtimoiy jihatdan yo`naltirilgan bozor iqtisodiyoti milliy andozasi mohiyatining tavsifi;

- qat'iy markazlashtirilgan ma'muriy-buyruqbozlik tizimidan xo`jalik yuritishning bozor munosabatlariga o`tishning eng muhim prinsiplari;

- iqtisodiy islohotlarni amalga oshirishning, tanglikdan chiqib olishning barqarorlikni va muhim ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishni ta'minlashning aniq yo`nalishlari.

Keltirilgan tarkibiy qismlar to`g`risida respublikamiz ziyolilari, xususan iqtisodchi olimlar chuqur tadqiqotlarni davom ettirib, bir qator asarlarini chop etishdi. O`tish davri iqtisodiyotining ko`pchilik mamlakatlarga xos bo`lgan umumiy qoidalari va holatlari jumlasiga quyidagilar kiradi:

- mavjud iqtisodiy tizimda yangi tizimga o`tishdagi beqarorlik, nomutanosiblik va muvozanatsizliklar;

- jamiyat iqtisodiy rivojlanish yo`llarining turli-tuman xarakterdaligi;

- mulkchilik, boshqaruv, tovar-pul munosabatlari kabi sohalarda tub islohotlarning zarurligi;

- umumiy o`tish qonuniyatlari mavjudligidan qat'iy nazar, har bir mamlakat shart-sharoitlarini hisobga olish zarurligi;

- eski turmush tarzi mezonlari va yangi iqtisodiy qadriyatlarining nomuvofiqligi, ba'zi hollarda esa, qarama-qarshi ziddiyatli tusga ega bo`lishi;

- jamiyat a'zolari bir qismining eski mafkura iskanjasidan qutilishning qiyinchilik bilan ketishi, yangi iqtisodiy munosabatlarga

ehtiyotkorlik bilan yondoshishiga qaramay, tashabbuskor, izlanuvchan, tadbirkor va taraqqiyparvar kishilarning tobora ortib borishi kabilar.

Tarix tajribasiga ko`ra, madaniylashgan bozor munosabatlariga o`tish davrining dovomiyligi bozor iqtisodiga o`tishning qanday yo`li, andozasi tanlanishi kabi boshqa shart-sharoitlarga bog`liq bo`ladi.

XX asr nihoyasiga kelib, shakllangan iqtisodiy taffakur va iqtisodiy taraqqiyot istiqbollari to`g`risidagi qarashlarda erkin itisodiy tartibga solish g`oyasi ham, markazlashtirilgan tarzda rejalashtirish g`oyasi ham inqirozga uchraganligii bayon etilmoqda. Chunki, I.Karimov ta'kidlaganidek: Jahon sivilizatsiyasi ijtimoiy taraqqiyotning sifat jihatdan yangi yo`llarini ishlab chiqdi, tartibga solinadigan bozor iqtisodiyoti mana shu yo`lga asos qilib olingan.

O`tish davri ko`hna Yevropa mamlakatlarida bir necha yuz yilni tashkil etgan bo`lsa, mustamlakachilikdan ozod bo`lgan Osiyo va boshqa qit'a mamlakatlarida bir necha o`n yildan iborat bo`ldi. Masalan, Buyuk Britaniya-200 yil, Fransiya -150 yil, Germaniya va AQSH-50-100 yil.

Boshlang`ich shart-sharoitlarga ko`ra, yondoshilgan guruhlash mezoniga asosan tartiblashga solinadigan bozor iqtisodiyoti mamlakatlari uchun 3 ta yondashuv va yana bir turdagi urinish mavjudligi I.Karimov tomonidan tahlil etilgan. Bular:

1. Uzoq davom etgan evolyusion taraqqiyotni bosgan rivojlangan mamlakatlardagi aralash iqtisodiyot;

2. An'anaviy (oddiy va bozor, patriarxal feodal munosabatlariga ega) iqtisodiyot asosida shakllanayotgan madaniylashgan bozor munosabatlari;

3. Rejalashtirilgan buyruqbozlik iqtisodiyoti negizida shakllanayotgan bozor munosabatlariga asoslangan demokratik jamiyat;

4. Sotsializm g`oyalarini samarali bozor iqtisodi vujudga keltirish bilan qo`shib olib borishga urinayotgan sotsialistik iqtisodiyotning Xitoycha yo`li.

Yuqoridagi yondoshuvlar asosidagi tahlillar ko`rsatishicha, bozor munosabatlarining rivojlanishi birorta ham mamlakatda benuqson va tekis kechmagan.

Bozor mexanizmlarini ideallashtirish ham katta xato bo`ladi.

Shuning uchun ham "O`zbekiston tanlab olgan yo`l respublika va uning xalqining manfaatiga nihoyatda mos keladigan ijtimoiy jihatdan yo`naltirilgan bozor iqtisodiyotini shakllantirishga qaratilgan iqtisoddir", - deb ta'kidlaydi I.Karimov.

Ijtimoiy yo`naltirilgan bozor iqtisodiyoti iqtisodiy rivojlanish samaradorligini ijtimoiy kafolatlar va ijtimoiy adolat bilan bog`lash maqsadini ko`zlaydi.

Mamlakatimizda ijtimoiy yo`naltirilgan bozor iqtisodiyotini batamom shakllanishi uchun zarur bo`lgan vazifalar nechog`lik tez hal etilishi o`tish davri davomiyligini belgilaydi:

Birinchi galdagi asosiy vazifa-mulkdor singari masalasining tubdan hal etilishi, boshqacha aytganda xususiy mulkchilik yetakchiligidagi ko`p ukladli iqtisodiyotning barpo etilishi.

2.Haqiqiy raqobat muhitini shakllantirish.

3.Keng tarmoqli bozor infratuzilmasini (fond va moliya muassasalari, tadbirkorlarga xizmat qiluvchi boshqa muassasalarni) rivojlantirish.

4.Tashqi iqtisodiy faoliyatda ma'muriy cheklashlar orqali boshqarishdan iqtisodiy tariflar yo`li bilan boshqarishga, ya'ni jahonda qabul qilingan ma'rifiy shakllarga o`tish.

5.Milliy valutani erkin muomaladagi valutaga almashtirish masalasini hal etish orqali valuta tizimi va bozorini erkinlashtirish.

6.Xorijiy samaradorlarning O`zbekiston bozorida faoliyat ko`rsatishi uchun kafolat va imtiyozlar va rag`batlantirishni kuchaytirish.

7.Korxonalarining xo`jalik favoliyatiga noo`rin aralashuvning cheklab qo`yilishi.

8.Xo`jalik yurituvchi subektlarning o`z faoliyati uchun iqtisodiy va moliyaviy ma'suliyatning oshirilishi. Bankrotlik instituti ahamiyatini oshirish.

Bozor iqtisodiyotiga o`tishning milliy xususiyatlari akademiklar S.S.G`ulomov, M.Sharifxo`jayev, professorlar A.O`lmasov, N.To`xliyev, Yo.Abdullayev, Sh.Shodmonov, A.Razzoqov kabilarning tadqiqotlarida batafsil bayon etilgan.

Biroq, bozor iqtisodiyotiga oid tushunchalarni bayon etishdagi yondoshuvlarda ayrim farqlar ham mavjud. Masalan, prof. Razzoqov A.A. bozor munosabatlarining 3 ta shakli mavjudligini qayd etadi. Bular:

1.Yovvoyi bozor (dastlabki paytlarda);

2.Ma'muriy-buyruqbozlik bozori (sobiq SSSR va sotsialistik deb atalgan mamlakatlarda);

3.Boshqariladigan bozor (hozirgi deyarli barcha rivojlangan yetakchi mamlakatlarda).

Ayni paytda prof. A.O`lmasov ta'kidlashicha, "Tarixan bozor iqtisodiyotining 2 turi bo`lgan: yovvoyi va madaniylashgan bozor iqtisodiyoti".

Umuman olganda, barcha tadqiqotlar I.Karimov asarlaridagi ilmiy-nazariy qoidalarni chuqurroq va kengroq sharhlash vazifasini hal etganligini ta'kidlash lozim.

22.3. Iqtisodiy islohotlarning milliy modeli va yangi asr strategiyasi

Xalqaro mezonlar va demokratik talablarga to`liq javob beradigan O`zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining III bo`limi (Jamiyat va shaxs), XII bobida (Jamiyatning iqtisodiy negizlari) gi 53-moddasida: "Bozor munosabatlarini rivojlantirishga qaratilgan O`zbekiston iqtisodiyotining negizini xilma-xil shakllardagi mulk tashkil etadi. Davlat iste'molchilarining huquqi ustunligini hisobga olib, iqtisodiy faoliyat, tadbirkorlik va mehnat qilish erkinligini, barcha mulk shakllarining teng huquqliligini va haqiqiy jihatdan bab-baravar muhofaza etilishini kafolatlaydi. Xususiy mulk boshqa mulk shakllari kabi daxlsiz va davlat himoyasidadir. Mulkdor faqat qonunda nazarda tutilgan hollarda va tartibdagina mulkidan mahrum etilishi mumkin" - deb belgilangan. Ushbu modda iqtisodiy munosabatlarning huquqiy kafolatlarini bayon etadi va barcha iqtisodiy islohotlar tizimiga asos bo`lib xizmat qiladi.

Albatta, konstitutsiyamizning hamda halqimizning o`ziga xos xususiyatlari va ilg`or jahon tajribalarini uyg`unlikda mujassamlashtirilgan - dunyoda "o`zbek modeli" deb e'tirof etilgan iqtisodiy islohotlar modelining asosiy muallifi I.Karimov inson-islohot uchun emas, islohot inson uchun xizmat qilish kerak, deb ta'kidlagan mezon muhim hisoblanadi.

Islohotlarning "o`zbek modeli" nimalarga asoslanadi degan savolga quyidagicha javob berish mumkin:

- bozor iqtisodiyoti va demokratiya tamoyillariga asoslanadigan jamiyatni barpo etish;
- SSSR parchalangandan keyingi O`zbekistonning haqiqiy holati;
- xalqning mentaliteti va tarixiy an'analarga islohotlarni amalga oshirishning u yoki bu sur'atlariga aholining tayyorlik darajasi;
- "Shok terapiyasi" dan voz kechish.

Demak, islohotlardan asosiy maqsad - yurtimizning yanada rivojlanishi, xalqimizning farovonligi, jahon hamjamiyatidan o`zimizga

munosib o`rin egallashdan iborat. XXI asr boshida O`zbekiston taraqqiyotining I.Karimov tomonidan ishlab chiqilgan strategiyasida quyidagi muhim ustuvor yo`nalishlar mavjud. Bular:

1.Iqtisodiyotning izchil o`shishi va samaradorligini oshirish, demokratik bozor islohotlarini chuqurlashtirish asosida xalq turmush darajasining barqaror va uzluksiz yaxshilanib borishini ta'minlash hamda aholini kuchli ijtimoiy himoyalashga alohida e'tibor qaratish ko`zda tutilgan. Bunda besh yil davomida ish haqining eng kam miqdorini 3,5 barovar oshirish va aholi jon boshiga to`g`ri keladigan o`rtacha daromadini 1,8-2,0 barovar ko`paytirish kerak bo`ladi.

2.Siyosiy va iqtisodiy hayotni, davlat va jamiyat qurilishini erkinlashtirish, aholining siyosiy faolligini kuchaytirish, jamiyatda manfaatdor va qarama-qarshi kuchlar o`rtasida muvozanatni ta'minlaydigan kuchli mexanizmni shakllantirish zarur. Xususan, iqtisodiy sohani yanada erkinlashtirish maqsadida davlat boshqaruv rolini chegaralash, xususiy mulk miqyoslarini kengaytirish, mul-kdorlarning mavqeyi va huquqlarini mustahkamlash, kichik va o`rta biznes rivojlanishiga har tomonlama ko`mak berish hamda bozor infratuzilmasini keng rivojlantirish lozim.

3.Shaxsiy manfaatlarni mamlakat, xalq manfaatlari bilan uyg`un holda ko`radigan erkin, har jihatdan barkamol insonlarni tarbiyalash asosida jamiyat ma'naviyatini yuksaltirish lozim.

4.Har qanday muammolarni amaliy yechishga qodir bo`lgan kadrlar salohiyatini tayyorlashga erishish kerak. Chunki mamlakatning buyuk kelajagi bugungi zamonaviy fikr yuritadigan, o`z xalqi va Vatani manfaati g`oyalari adolatli avlod kelishiga bog`liq.

5.Iqtisodiyotda tarkibiy o`zgarishlarni amalga oshirish maqsadlari quyidagilarda ifodalanadi:

·iqtisodiyotning xomashyoviy bir tomonlama rivojlanishiga chek qo`yish;

·iste'molga tayyor tugallangan ishlab chiqarishga o`tish;

·importga qaramlikni cheklash;

·eksport salohiyatini oshirish;

·istiqbolli sohalarga ustuvorlik berish, barqaror o`shish;

·mehnat resurslarining oqilona foydalanilishini ta'minlash;

·milliy bozorni ichki ishlab chiqarish hisobiga to`ldirish va aholi talablarini to`laroq qondirish.

6. Jamiyatdagi barqarorlik, tinchlik, millatlar va fuqarolararo totuvlikni, sarhadlarimizning dahlsizligini, mamlakatimiz hududiy yahlitligini ta'minlashdan iborat.

Ushbu yo`nalishlarda belgilangan vazifalar mamlakatimiz salohiyatining qisqa muddatlarda yuqori darajada rivojlanishini ta'minlashga imkon berdi. Shuning uchun ham 2005-2010 yillarda iqtisodiy salohiyatda erishilishi ko`zda tutilgan tarkibiy o`zgarishlar jumlasiga quyidagilar kiradi:

- qishloq xo`jaligini yangi texnika bilan ta'minlash, qishloq xo`jaligi va unga bog`liq bo`lgan sohalarning iqtisodiy munosabatlarini takomillashtirish;

- iqtisodiyotning yuqori samarali, eksportga yo`naltirilgan tuzilmasini shakllantirish;

- iqtisodiyotning tayanch tarmoqlarini texnika bilan qayta jihozlash va yanada rivojlantirish;

- yungil va qayta ishlash sanoati korxonalarini texnika bilan qayta jihozlash va zamonaviylashtirish;

- yuqori texnologiya va ilm talab ishlab chiqarishni jadal rivojlantirish;

Makroiqtisodiy barqarorlikni ta'minlashdagi islohotlarning yaqin muddatdagi yo`nalishlari quyidagilarga qaratilishni ko`zda tutadi:

- budjetli tartibga solish darajasini bosqichma-bosqich kamaytirish hamda, budjet mablag`lari ishlatilishi samaradorligini oshirish. Bunda YAIM ning budjet orqali qayta taqsimlanishini 40-42% dan 25-28% ga tushirish, bu bilan tovar ishlab chiqaruvchilarga soliq to`lovlari kamayishiga erishadi, ijtimoiy talab ortadi.

- iste'molga ketadigan daromad emas, ko`chmas mulk, zebi-ziynat va qimmatbaho tovar va xizmatlar soliqqa tortilishi lozim, foydalanadigan resurslar (yr, suv, ko`chmas mulk) ga soliq oshirishgani holda, birlamchi tarmoqlar, boshlang`ich texnologik sikldagi soliqlarni kamaytirish;

- iqtisodiyotning real sektoridagi moliyaviy vaziyatni sog`lamlashtirish uchun davlatning antimonopol va narx tartiblashtirish faoliyatini oshirish, to`lovlar bo`yicha inqirozlarni yumshatish, baho disparitetiga barham berish;

- raqobatda afzallikka ega bo`lgan qayta ishlash sanoati korxonalarining iqtisodiy o`sish ustuvorliklarini aniqlash orqali mamlakat eksport samaradorligini oshirish;

- milliy valuta almashuv kursi barqarorligiga erishish.

Mamlakatning O`rta muddatli istiqbolida (2000-2005 yillar) sanoatning qo`shimcha o`shish sur'atlari yiliga 8-9%ni qishloq xo`jalik mahsulotlari ishi o`shish sur'ati 7-8%ni, xizmat ko`rsatish sohasida 7-9%ni tashkil qilishi kutilmoqda. Binobarin, yengil sanoat oziq-ovqat, kimyo sanoati, to`qimachilik va qishloq xo`jalik texnikasi ishlab chiqarishning jadal sur'atlar bilan rivojlanishi muhim o`rin tutadi. Yangi asr strategiyasida YAIMning 4-5% o`shishning ta'minlovchi import o`rnini ta'minlovchi rivojlanish o`ringa iqtisodiyotning eksportga yo`naltirilgan tuzilmasini shakllantirishga e'tiborni kuchaytirish kerak bo`ladi.

22.4. Bozor munosabatlariga o`tish bosqichlariga oid qarashlar tahlili

O`tgan davrning har bir yilini ahamiyati jihatdan tariximizning o`n yilliklariga, hatto asrlariga tenglashtirish mumkin, desak mubolag`a bo`lmaydi.

I.Karimov.

Darhaqiqat mamlakat taqdirida keskin va muhim o`zgarishlar ro`y berdi. O`zlikni anglash boshlandi. Milliy istiqlol g`oyasi fuqarolar imonining mezonini tashkil eta boshladi.

Iqtisodiy taraqqiyotda jiddiy o`zgarishlarga erishildi. 1997 yildan boshlab, YAIM o`shish sur'atlarining aholi o`shish sur'atlaridan ustun kelishi ta'minlandi va mamlakatda aholi turmush darajasining yaxshilanishi uchun zamin yaratildi. Xalqaro ekspertlar ma'lumotiga ko`ra, yangi asr boshiga kelib O`zbekiston ishlab chiqarish hajmiga ko`ra, inqirozga qadar bo`lgan darajasini, shuningdek BMT inson taraqqiyoti indeksi (uning tarkibiy qismlari: aholining savodxonlik darajasi; umr uzunligi; aholi jon boshiga YAIM) bo`yicha reytingidagi o`z maqomini deyarli tiklab oldi. MDHdagi hech bir boshqa davlat bunga erisha olgani yo`q. Inson potensial taraqqiyoti indeksi ko`rsatkichlari 1995 yildagi 0,679dan 1999 yilga kelib 0,706 ga ko`tarildi.

Ayni paytda aholi jon boshiga real yalpi ichki mahsulotning xarid quvvatiga ko`ra qiymati 1995 yilda 2440 AQSH dollariga teng bo`lsa, 1999 yilgi ko`rsatkich 2494 AQSH dollarini tashkil etdi.

Jahon banki yillik hisobotidagi 1999 yil ma'lumotlariga ko`ra esa, O`zbekiston Respublikasidagi aholi jon boshiga to`g`ri keladigan yalpi ichki mahsulot qiymati 870 \$ ni tashkil etgan. Bu ko`rsatkich Qozog`istonda 1310, Xitoyda 750 \$, qirg`izistonda 350 \$ni, Rossiyada 2300 \$ni tashkil etgan.

Xalqaro ekspertlar fikriga ko`ra, inson taraqqiyoti zamirida O`zbekiston iqtisodiy rivojlanishidagi asosiy tamoyillar jumlasiga quyidagilar kiritilgan:

-YAIM o`sinh sur'atlarining aholi o`sinh sur'atlaridan ustun kelishi, pirovardida esa, turmush daraja yaxshilanishi uchun zamin yaratildi.

-Uzoq muddatli istiqbolda o`sinh omili bo`lgan asosiy kapitalga sarmoya kiritishning yuqori sur'atlari ta'minlandi.

-Iqtisodiy o`sinhning ijobiy sur'atlari sharoitida inflatsiya sur'atlaridan barqarorlashishi natijasida, aholining real daromadlari va turmush darajasi yaxshilandi.

Yuqoridagilar bilan bir qatorda mamlakat iqtisodiyotining barqaror o`shisdagi zaif jihatlar turkumiga quyidagilar kiritilgan:

1. O`zbekiston iqtisodiyoti tuzilmasi ilgarigiday o`zining agrar - industrial tabiatini saqlab kelmoqda.

2. YAIM tarkibida sanoat mahsuloti 20%dan ozroq qismini hamda jismoniy va ma'naviy eskirgan uskuna va texnologiyalar katta hissani tashkil qiladi.

3. Ishsizlik darajasi tez sur'atlar bilan o`smayotgan bo`lsada, ancha yuqori bo`lib, iqtisodiyotda qo`llanilmayotgan man'balardagi katta potensialni aks ettiradi.

4. Ta'lim va sog`liqni saqlash tizimida, ayniqsa aralash shaklda moliyalash tizimini boshqarish qismidagi institutsional o`zgarishlar tugallanmagan.

Shuningdek, islohotlar tajribasini umumlashtirishda turlicha yondoshuvlar shakllanmoqda. Ulardan biri bozor munosabatlariga o`tishning ijtimoiy muammolarini hal etilishi 3 bosqichga taqsimlanadi:

1-bosqich (1991-1994);

2-bosqich (1994-1997);

3-bosqich (1997 dan hozirgi paytgacha).

Birinchi bosqichning maqsadi aholi turmush darajasining keskin pasayishi va ishsizlikning keskin oshishiga yo`l qo`ymaslik bo`ldi. Bu bosqichda davlat oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlash, iste'mol bozorini himoya qilish uchun iste'mol mollarini me'yoriy tarqatish tizimi, talon va kuponlar joriy etildi. Ijtimoiy kam ta'minlanganlar uchun imtiyozlar saqlandi.

Ikkinchi bosqichning maqsadi ishlab chiqarish samaradorligini oshirish, ishlab chiqarish hajmi va iqtisodiy o`sinhni barqarorlashtirish, inflatsiyani jilovlash bo`ldi. Natijada mulkdorlar sinfi shakllandi. Xorijiy omillarga bog`liq bo`lgan o`zak tarmoqlarini mustahkamlash choralari

ko`rildi. Milliy valuta inflatsiyasini maqbul darajada jilovlash imkoni yaratildi.

Uchinchi bosqich maqsadi iqtisodiy va ijtimoiy ko`rsatkichlarni sifat jihatidan yangi pog`onaga ko`tarishga qaratildi. Iqtisodiyotda miqdor va sifat siljishlari, kichik biznes va tadbirkorlik uchun huquqli sharoitlar yaratildi, ishsizlikning yashirin va turg`un holatlarini bartaraf etishga oid choralar ko`rildi. Aholi daromadlarining yangi turlari - mulkdan va tadbirkorlikdan ham shakllana boshladi. Aholi kam ta'minlangan qatlamlarning qashshoqlashuvi kamaytirildi. Boqimandalik chekindi. Mehnat va tadbirkorlik faolligi ortdi.

Iqtisodiyotning negizini turli xildagi mulk: tashkil etishi, mulkchilik munosabatlaridagi islohotlar chuqurlashuvi ham to`rt bosqichda Guruhlantirishga imkon yaratdi. Bunda 1990-91 yillar tayyorlov bosqichi deb belgilandi.

1-bosqich - 1992-1993 yillar;

2-bosqich - 1994-1995 yillar;

3-bosqich - 1996-1998 yillar;

4-bosqich - 1998 yil oxiridan to hozirgi paytgacha davom etmoqda.

Birinchi bosqichda faol xususiylashtirish boshlangan. Bunda asosan uy-joy fondi va kichik korxonalar xususiylashtirilgan va jamoa mulkiga aylantirilgan. qishloq joylarda har bir oilaga tomorqa yer uchastkasi berilgan.

Ikkinchi bosqichda o`rta va yirik yengil sanoat mashinasozlik, qurilish materiallari ishlab chiqarish sohasidagi 50 mingdan ortiq korxonalar ochiq turdagi aksiyadorlik jamiyatlariga (mehnat jamoasi - 25%, davlat - 26%, erkin sotuvda - 30%, aralash korxonalariga - 10%, xorijiy investorlarga - 10%) aylantirildi. Bozor infrastrukturasi rivojlandi (birja, bank, xususiy sug`urta kompaniyalari).

Uchinchi bosqichda esa eng yirik aksiya nazorat paketi davlat ihtiyorida bo`lgan korxonalar (jami 3/46 ta) islohoti boshlandi. Xususiylashtirilmaydiganlarning tarkibiy ro`yxati Oliy Majlis va Vazirlar Mahkamasi tomonidan belgilab berildi: suvdan foydalanish obyektlari, meliorativ tarmoqlar, muzeylar, sanepidemiya stansiyalar, strategik va harbiy ahamiyatga ega bo`lgan budjetdan tashqari fondlar shular jumlasidandir.

To`rtinchi bosqichga kelib xususiylashtirilgan obyektlardan bujdetga mablag` tushurish, xususiylashtirilgan obyektlarga xorijiy investitsiyalarni jalb qilish, yangi mulkchilik munosabatlarining to`liq

faoliyati uchun sharoit yaratish hamda boshqaruv samaradorligini oshirish choralariga e'tibor kuchaytirildi.

Bu bosqichda xususiylashtirishni guruhlashtirish sohasidagi vazifalar aniqlashtirildi:

- xususiylashtirishning miqdoriy ko'rsatkichlaridan tarmoqlarni chuqur restrukturizatsiyalash hamda korxonalarni xususiylashtirishdan so'ng quvvatlash;

- tarmoq va hududlardagi xususiylashtirishni to'liq hisobga olish uchun xususiylashtirish usullarini kengaytirish;

- xususiylashtiriladigan mulkni baholashning tender asosida sotish uchun takomillashtirish;

- tadbirkorlikni faol quvvatlash, sanatsiya va restrukturizatsiyalash protseduralarini amalga oshirish, zararga ishlayotgan korxonalariga barham berish.

Mulkdorlar sinfining shakilanishi tadbirkorlik rivojlantirilish bilan bog'liq institutsional islohotlar ham 4 bosqichda tasniflanadi.

Bunda ham tayyorlov bosqichga alohida e'tibor beriladi, ya'ni 1990-1991 yillarda mulkchilik va tadbirkorlik to'g'risidagi va boshqa qonunlarning qabul qilinishi qayd etiladi.

1-bosqich (1992-1994 yillar) da O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining qabul qilinishi, "Xususiylashtirishni ta'minlash, tadbirkorlikni rivojlantirish" to'g'risidagi (yanvar' 1994 yil), "Davlat mulkini boshqarish va tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash davlat qo'mitasini tashkil etish to'g'risida"gi Prezident Farmonlari muhim hujjat bo'ldi.

2-bosqich (1995-1996 yy.) respublika Prezidentining xususiylashtirishni rag'batlantirish to'g'risidagi farmoni bilan boshlandi. Sobiq sovet respublikalari ichida birinchi marta xususiylashtirishdan tushgan mablag'ning 50%i kichik va o'rta biznesni rag'batlantirishga qaratildi. Bu bosqichda "Kichik va xususiylashtirishni rivojlantirish to'g'risida"gi (dekabr' 1995y.), "Aksiyadorlik jamiyatlari va aksiyadorlik huquqlarini himoya qilish to'g'risida"gi (aprel', 1996y.) qonunlar qabul qilindi. Eng muhimi real ko'p ukladli iqtisodiyot shakillanishiga erishildi, nodavlat sektori mustahkamlandi. Nodavlat sektorning ulushi milliy daromadga 69%ga yetdi. Salkam 6 mln aholida mulkdorlik hissi vujudga keldi.

3-bosqich (1997-1999) chet el sarmoyalarini jalb etish asosida xususiylashtirishning chuqurlashtirilishi bilan tavsiflanadi. E'tibor ko'proq xususiylashtirishning samaradorligiga qaratildi. qishloq xo'jaligida paychilik asosidagi shirkatlarga o'tish boshlandi.

Mayda, kichik va o`rta biznesni quvvatlashning ko`p bosqichli tizimi shakllandi. Bular:

1. Davlat mulkini bohqarish va tadbirkorlikni qo`llab-quvvatlash qo`mitasi va uning hududiy bo`linmalari.

2. Tadbirkorlikning jamoat tashkilotlari (tovar ishlab chiqaruvchilar va tadbirkorlar palatasi, dehqon va fermer xo`jaliklari assotsiatsiyasi, tadbirkor ayollar uyushmasi).

3. Moliya-kredit institutlari (biznes fond, dehqon va fermer xo`jaliklarini quvvatlash fondi, tadbirkorbank).

4. Sug`urta ta`minoti ("Madad") va tadbirkor kadrlarni tayyorlash va axborot - maslahat bilan quvvatlash institutlari (biznes - inkubator va biznes - maktablar).

5. Xomashyo va materiallar ta`minoti, shuningdek tayyor mahsulot sotish infrastructuralari (O`zulgurji birja savdo, Agrosanoat birja, O`z savdo markaz, mintaqaviy va ixtisoslashgan bozorlar). Natijada jami huquqiy shaxslarning 89%i kichik va o`rta korxonalar (160 ming) egasiga aylandi. Kichik va o`rta korxonalar solig`i qishloq xo`jaligida - 27%, sanoatda -12% ga yetdi.

IV bosqich (2000 yildan) iqtisodiyotni erkinlashtiruv islohotlarini chuqurlashtirishdan keyin boshlandi. Tekshirishlarni ro`yxatga olish kitobi joriy etildi. 180 mingdan ortiq kichik va o`rta biznes subyektlari 2000 yil oxiriga kelib ro`yxatdan o`tdi. Shundan 139,7 mingtasi - mikrofirmalardan iborat.

Umuman, iqtisodiyot fanini rivojlantirishda qator o`quv va ilmiy dargohlar katta hissa qo`shmoqda, shular jumlasiga, O`zRFA Iqtisodiyot instituti, Davlat va jamiyat qurilishi akademiyasi, Agrosanoat majmuida bozor islohotlari instituti, Makroiqtisodiy barqarorlikni o`rganish markazi hamda vazirliklar va oliy o`quv yurtlaridagi 50 ga yaqin muassasalar kiradi.

Mamlakatimizda, jumladan ToshDIU da olib borilayotgan tadqiqotlarda milliy iqtisodiyotning bozor munosabatlariga o`tish sharoitidagi xususiyatlari izchil o`rganilmoqda. Masalan, akademik M.Sh. Sharifxo`jayev, S.S.G`ulomov, prof. E.A.Akromov, A.O`lmasov, Sh.Shodmonov va boshqalar o`z asarlarida milliy iqtisodiyot nazariyasini ishlab chiqish va rivojlantirishga muhim hissa qo`shmoqdalar.

Jumladan, iqtisodiy tarix, iqtisodiy ta`limotlar tarixi sohasida professorlar H.S.Sobirov, A.A.Razzoqov, Q.Yo`ldoshev, N.Q.Yo`ldoshev, Yu.B.Yusupov kabilar jahon va milliy merosimizning noyob durdonalarini o`rganish, tartibga solish va tahlil qilishga katta hissa qo`shmoqdalar.

Moliya, investitsiya, pul muomalasi, bank ishi sohalarida prof. T.S.Malikov, S.A.Berjanov, Sh.Z.Abdullayeva, O.Olimjonov, A.Qodirov va boshqalarning tadqiqotlari muhim ahamiyat kasb etadi.

Akademik V.V.Kim, prof. A.Abdug`aniyev, A.N.Mahmudov, D.Axmedovlar agrar-sanoat kompleksi taraqqiyoti muammolarini tadqiq etmoqdalar.

Prof. q.Abduraxmonov, A.Nazarov. N.Xo`jayev, Sh.Xolmo`minov va boshqalar mehnat iqtisodiyoti va sotsiologiyasiga oid darslik va qator o`quv qo`llanmalarni yaratishgan.

Makro va mikro hamda mintaqaviy iqtisodiyot sohasida prof. A.Ishmuhamedov, B.Salimov, N.Ibragimov, E. Mahmudov tadqiqotlari muhimdir.

Statistika bo`yicha prof N.Soatov, X.Nabiyev, Z.Toshmatov, E.Akromovlar sermahsul o`quv, ilmiy tadqiqotlar olib bormoqdalar.

Buxgalteriya hisobi va audit sohasida prof. S.Qodirxonov, M.Umarova, M.To`laxo`jayeva, N.Jo`rayev, O.Jumanov, S.Vohidov va boshqalar barakali faoliyat ko`rsatishmoqda.

Marketing fani bo`yicha prof. M. Qosimova, D.Muhiddinov, A.Fattoxov, X.Raimov va boshqalar milliy bozor shakllanishi va rivojlanishi shart-sharoitlarini tadqiq etmoqdalar.

Jahon iqtisodiyoti va xalqaro iqtisodiy munosabatlar sohasida prof. J.Jalolov, R.Shodiyev, G.Nazarova va boshqalarning tadqiqotlarini alohida eslab o`tish darkor.

Informatika va axborotlar texnologiyasi bo`yicha akademik S.S.G`ulomov, R.Alimov, B.Xodiyev, T.Shodiyev, q.Alimov. A.Shermuxamedov va boshqalarning faoliyati diqqatga sazovordir.

Yuqorida eslab o`tilgan olimlarning tadqiqotlari jahon va milliy iqtisodiy tafakkurini boyitishga ma'lum hissa qo`shib kelmoqdalar.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, milliy iqtisodiyotimizning nazariy-ilmiy, o`quv-amaliy manbalari tobora kengaymoqda. Bu esa, pirovardida yoshlarning malakali mutaxassis va tadbirkor bo`lib yetishishiga puxta zamin yaratadi. Chunki XXI asrdagi iqtisodiyot taraqqiyoti va xalq farovonligining asosiy manbayi har tomonlama kamol topgan shaxslar hisoblanadi. Bu Konfutsiyning "Eng katta sevinch-ilm olishda va uni hayotga tatbiq etishda", degan o`giti yangi asrda yanada to`laroq o`z isbotini topmoqda.

XULOSA

1917 yildagi oktabr to'ntarilishi va sho'rolar hokimiyati (1917-1990) davrida sobiq SSSR va hususan O'zbekistonda ma'muriy-buyruqbozlikka asoslangan imperativ rejali iqtisodiyotga o'tildi. Nokapitalistik konsepsiya, ya'ni bozor munosabatlarini inkor etuvchi yo'l tanlab olindi. Buyruqbozlik iqtisodiyoti tufayli erishilgan ayrim yutuqlar vaqtincha samara berdi. Markaz tomonidan olib borilgan siyosat oqibatida katta potensialga ega bo'lgan O'zbekiston iqtisodiyoti bir tomonlama agrar- xomashyo yo'nalishida rivojlandi, sanoat tovarlar ishlab chiqarish cheklangan edi, paxta yakkahokimligi ijtimoiy-ekologik muammolarni keltirib chiqardi, yerlarning sho'rlanishi, botqoqlashuvi kuchaydi, Orol dengizi quriy boshladi, xalqning moddiy farovonligi keskin ortda qoldi. Ilg'or mamlakatlarning iqtisodiy rivojlanish tarixi bozor iqtisodiyotini qo'llash yo'li bilangina taraqqiyotga erishish mumkinligini ko'rsatmoqda. Ko'p yillar davomida imperativ rejali iqtisodiyot yuritgan sobiq SSSR va boshqa "sotsialistik" deb atalgan davlatlar iqtisodiyoti inqirozga uchradi va bu bozor iqtisodiyotiga o'tishni taqozo etmoqda. O'zbekiston Respublikasi bozor munosabatlariga o'z mustaqilligiga erishgandan so'ng (1991) o'ta boshladi. Bu bozor iqtisodiyotiga o'tish konsepsiyasi ma'muriy-buyruqbozlikka asoslangan rejali (planli) iqtisodiy tizimdan erkin bozor iqtisodiyotiga o'tishning qonun-qoidalar va uning O'zbekistondagi milliy xususiyatlarga xos ilmiy qarashlar majmuidan iboratdir.

Respublikamizning bozor munosabatlariga o'tish konsepsiyasi O'zbekiston Respublikasi Prezidenti, akademik Islom Karimovning asarlari, risola va nutqlarida izohlab berilgan. O'zbekistonning tarixiy, ilmiy, an'anaviy, ekologik va boshqa sohalardagi tajribalariga asoslanib, respublikada ijtimoiy yo'naltirilgan bozor iqtisodiyotiga o'tish yo'li maqbul deb topildi. Bu o'tish yo'li tadrijiy (evolutsion) ketma-ket, bosqichma-bosqich amalga oshadi. Jamiyat rivoji tarixi shuni aniq ko'rsatadiki, bir ijtimoiy tizimdan boshqa tizimga ko'chish uchun ma'lum o'tish davri obyektiv zaruriyatdir. Bu zarurat eskirgan hayot ukladi o'rniga yaratiladigan yangi ukladni vujudga keltirishdagi siyosiy-ijtimoiy va iqtisodiy qiyinchiliklar bilan chambarchas bog'liqdir. O'zbekiston sharoitida bu o'tish davri bir necha bosqichdan iborat bo'ladi, birinchi bosqich 1991-1994 yillar, ikkinchi bosqich 1994 -1999 yillarda amalga oshirildi, uchinchi bosqich 2000 yildan boshlandi.

O'tish davrining davom etish vaqti va bosqichlari soni o'tish davrida qo'llaniladigan qator aniq obyektiv va subyektiv omillar va us-

lublarga bog`liqdir. Uni nisbatan tezroq va to`fonlarsiz amalga oshirish bosh vazifa hisoblanadi. O`zbekistonda sobiq sho`ro davlatlari orasida birinchilardan bo`lib mustaqillikning o`n yili davomida muhim yutuqlar qo`lga kiritildi. Inqirozlar davri tugab (1996), iqtisodiyotning jadal o`shish davri boshlandi. Makroiqtisodiy barqarorlikka erishildi, milliy valutamiz bo`lgan so`m mustahkamlandi, xususiylashtirish jarayoni chuqurlashdi va kengaydi. Yoqilg`i-energetika va don mustaqilligi ta'minlandi, iqtisodiyotda tarkibiy o`zgarishlar keng quloqch yoydi, yangi sanoat tarmoqlari vujudga keldi. Iqtisodiyotda sezilarli siljishlar amalga oshirildi. Bozor infrastrukturasi yaratildi, asosiy iqtisodiy ko`rsatkichlar o`shishi ta'minlandi. Bu tanlab olingan iqtisodiy islohotlar yo`lining to`g`riligi natijasidir.

Mustaqillikning 10 yilligi davomida erishilgan natijalarning eng muhim ko`rsatkichlari to`g`risida Prezident I.Karimovning 2001 yilda respublikani ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish yakunlari, iqtisodiy islohotlarning borishini baholash hamda 2002 yilgi vazifalarga bag`ishlangan Vazirlar Mahkamasining yig`ilishida so`zlagan nutqida quyidagilar ta'kidlangan:

·O`tgan yil mamlakatimizda amalga oshirilayotgan iqtisodiy islohotlar uchun muhim yil bo`ldi. 2001 yilda birinchi bor yalpi ichki mahsulotning 1991 yilga nisbatan 103% o`shishiga erishildi. Makroiqtisodiy barqarorlikni saqlash va iqtisodiyotni o`stirish tendensiyalari aniq ko`zga tashlandi.

Yalpi ichki mahsulot 4,5%, sanoat ishlab chiqarishi 8,1%, qishloq xo`jaligida mahsulot tayyorlash 4,5% ko`paydi. Inflatsiya darajasi oyiga o`rtacha 2% ni tashkil etdi. Aholining real daromadlari esa 16,9% o`sdi. Tashqi savdo aylanmasida ham o`shish ta'minlandi, bu borada ijobiy saldogga erishildi.

Asosiy tushuncha va iboralar

Bozor iqtisodiyotiga o`tish; ma'muriy buyruqbozlik tizimi; mustabid tizim merosi; o`tish zaruriyatining omillari; "o`zbek modeli"; o`tish davri davomiyligi; o`tish davri bosqichlari; tartibga solinadigan bozor iqtisodiyotiga yondoshuvlar; iqtisodiyot negizi; ustuvor yo`nalishlar; tarkibiy o`zgarishlar maqsadlari; inson taraqqiyoti indeksi; islohotlarni tasniflash; yutuq va muammolar.

Nazorat va mulohaza uchun savollar

- 1.Ma'muriy-buyruqbozlik iqtisodiyotining mohiyati va uning oqibatlarini izohlang.
- 2.Bozor iqtisodiyotiga o'tish deganda nimani tushunasiz?
- 3.O'tish davri davomiyligi qancha bo'lishi mumkin?
- 4.O'tish davridagi umumiy qoidalar nimadan iborat?
- 5."O'zbek modeli" nima?
- 6.Milliy iqtisodiyotning negizini nima tashkil etadi?
- 7.Milliy iqtisodiy islohotlar modelining xususiyatlari.
- 8.Islohot bosqichlariga oid qanday qarashlar mavjud?
- 9.Milliy iqtisodiyotning ilmiy-nazariy manbalarini kengaytirishda hissa qo'shayotgan olimlar kimlar?

XOTIMA

Mana, to'rt ming yildan ortiqroq davrni qamrab olgan iqtisodiy fikr, g'oya, qarashlar, nazariya, konsepsiya va ta'limotlar tarixiga "sayohat" qildik. Albatta, eng oddiy tushunchalar hosil bo'lishidan mukammal iqtisodiy ta'limot, qonun vujudga kelishiga qadar bosib o'tilgan yo'lda turli-tuman g'oyalarning dialektik uzviyligi va rivojlanish omili - qarama-qarshiliklar kurashi va birligining guvohi bo'ldik. Oxir-oqibatda iqtisodiyotning prinsipial masalalari bo'yicha aniq bir xulosalarga kelindi. Ammo amalda aynan bir masala bo'yicha turlicha qarashlarning mavjudligi o'ziga xos bir mo'ljizadir. Masalan, bozor iqtisodiyotining hayotiy zarurligi munozaradan holi, ammo bu munosabatlarning oxirgi oqibatlari turli mamlakatlarda turlicha, chunki uning asosiy unsurlari bir xil bo'lishiga qaramay, har bir unurning amaliy qo'llanishi turlicha va oqibatnatija ham butunlay o'zgacha. Bozor iqtisodiyoti yo'lidan rivojlanayotgan davlatlarning turlicha iqtisodiy yakunlari bunga yaqqol misol bo'la oladi.

Taniqli iqtisodchi olim Mark Blaugning ta'kidlashicha, iqtisodiyot fani va ta'limotlarining tarixi o'ziga xos laboratoriyadir. Har bir iqtisodchi buni tushungan va tushunmagan holda bu laboratoriyani o'zi bilan birga olib yuradi (Blaug M. Экономическая мысль ретроспектив.с 659). Bu laboratoriya doim harakatda, doim izlanishda bo'lib, o'tmishdoshlar tomonidan qoldirilgan intellektual merosni bilish muhimdir.

Oddiy tushunchalardan boshlangan iqtisodiy g'oyalar tarixi davomida bir nechta muhim yo'nalishlarni ajratish mumkin. Bular

boylikning asosi muomala sohasida degan aqidaga asoslangan merkantilizm iqtisodiy ta'limotigacha bo'lgan davr, merkantilizmning o'zi, klassik iqtisodiy maktab, sotsialistik yo'nalish va marjinalizmdir. Hozirgi davr iqtisodiy ta'limotlarida vujudga kelgan uch asosiy yo'nalish tamoyillari turli mamlakatlarning iqtisodiy siyosatlariga asos qilib olingan.

Sotsialistik deb atalgan yo'ldan borgan 28 davlat 90-yillar boshida bozor iqtisodiyotiga qaytishni yoki o'tishni ma'qul deb hisoblaydilar. Bu davlatlarning bozor munosabatlariga o'tishi o'ziga xos bo'lib, "O'tish davri iqtisodiyoti" sifatida qaraladi. Albatta, bu o'tish klassik mamlakatlar (Angliya, Fransiya, AQSH, Germaniya va boshqalar) rivojlanishidan ancha farq qiladi, chunki bu yerda gap ma'muriy-buyruqbozlikdan erkin bozor munosabatlariga o'tish to'g'risida boradi. Ko'pchilik mamlakatlarda o'tishning dastlabki qiyinchiliklari bartaraf etilib, normal rivojlanish davri boshlangan. Shu bilan birga, ko'p yillardan buyon bozor munosabatlarida yashayotgan, ammo qoloqlik va qashshoqlikdan chiqa olmayotgan davlatlar ham ko'pligini alohida ta'kidlash kerak. Demak, gap samarali bozor iqtisodiyoti to'g'risida borishi zarur.

Bozor iqtisodiyotining muhim afzallik tomoni shundaki, u barcha tadbirkorlar (sohibkor)lar uchun teng erkin imkoniyatlar beradi, xususiy mulk asosiy o'rinni egallagani uchun yaratuvchanlikka rag'bat (ishtiyoq)qa sharoit yaratiladi, boqimandalik (ilgarigi sotsialistik jamiyatdagi) kayfiyatini inkor etadi. Cheklangan moddiy-texnika resurslaridan samarali foydalanib, tobora oshib borayotgan talablarni to'laroq qondirish imkoni yaratiladi.

Ko'rinib turibdiki, bozor munosabatlari rivojlanish uchun bir vosita, undan unumli foydalanib yutuqqa erishayotgan mamlakatlar talaygina, ammo shu yo'ldan borayotgan, lekin qoloq davlatlar ham ko'p. Gap bu yerda shundaki, xuddi tabiatdagi kabi umumiy va hususiy holatlarning birligida deb qarash o'rinlidir. Masalan, bizga oq bo'lib ko'ringan rang prizmada yettita boshqa-boshqa rangga ajraladi, undan esa minglab boshqa ranglar hosil bo'ladi. Muzikada yettitagina nota mavjud, ammo undan minglab, millionlab ohanglar vujudga keladi.

Hozirgi zamon iqtisodiy rivojlanishidagi muhim xususiyat shuki, sotsialistik deb atalgan mamlakatlar rejalashtirilgan iqtisoddan erkin bozor iqtisodiyotiga o'tish davrini o'z boshidan kechirmoqdalar. Bunda ham turli iqtisodiy yo'nalishlar asos qilib olingan, vaholanki bu davlatlar va ular aholisining maqsadi bir - farovon va demokratik jamiyat yaratishdir. Shuni alohida ta'kidlab o'tish kerakki, bozor iqtisodiyoti aqidalari hech qanday

chegara bilmasalarda, ularning oqibati har doim ham kutilgan natijalarni beravermaydi. Bunga tarixda misollar ko`p.

30-40-yillardagi Germaniya va Italiyadagi fashistik iqtisodiyotni olib ko`raylik: o`sha yillarda bu davlatlarda bozor munosabatlariga asoslangan iqtisodiyot oqibatlarini hammaga ayon. Xuddi shuningdek, o`z davrida sotsialistik yo`ldan borgan Yugoslaviya iqtisodiyotini ham olib ko`rish mumkin. Shu tufayli, konvergensiya gipotezasining vujudga kelishi tasodifiy emas. Fisher, Dornbush, Shmalenzilarning fikricha, ("Ekonomiks", s.767) turli mamlakatlar asta-sekin vaqt o`tishi bilan bir-birlariga o`xshash bo`lib bormoqdalar. Ammo bu g`oyaning qanchalik real ekanligi yaqin kelajakda isbotlanishi qiyin. Ko`pgina G`arb mamlakatlarida iqtisodiyotda davlatning roli kamaytirilib, bozor oriyentatsiyasi kengaytirilmoqda (80-yillardagi reyganomika va tetcherizm). Ularni hisobga olib, shuni aytish mumkinki, agar konvergensiya amalga ohsa ham, ko`p mamlakatlarda bu bozor oriyentatsiyasi kuchayishi yo`li bilan amalga oshadi. Sotsialistik deb atalgan davlatlarning deyarli barchasida bu harakat amalga oshirilmoqda.

Shu bilan birga industrial rivojlangan bir qancha mamlakatlarda resurslar taqsimoti va boshqa sohalarda davlat yetakchi o`rinni egallaydi. Fransiya, Skandinaviya mamlakatlarida hukumat tomonidan indikativ iqtisodiy rejalar ishlab chiqiladi (qat'iy imperativ rejalashtirish bozorga zid) va unga amal qilinadi. Masalan, Fransiyada to`rt yilga mo`ljallangan rejalashtirish mavjud, ular indikativ deb ataladi, chunki bu rejalar davlat sektori uchun majburiy bo`lsa, xususiy sektor uchun rivojlanishning to`rt yiliga istalgan yo`nalishni belgilab beradi. Maxsus reja komissiyasi xususiy sektor va qiziqqan taraflar bilan bamaslahat ish yuritadi. Germaniya iqtisodiyotida ham davlatning roli yuqori. Davlat tomonidan yalpi milliy mahsulotning 40 foizi turli soliqlar ko`rinishida olinadi. Korporatsiya direktorlari kengashida ishchi vakillari ham ishtirok etadi. Rejalashtirish tizimi Yaponiya, Koreya Respublikasi, Malayziya, Misr, Hindiston va boshqa mamlakatlarda keng qo`llaniladi. Ammo, shuni ham ta'kidlab o`tish kerakki, bu rejalashtirish tamoyillari sobiq SSSR va boshqa "sotsialistik" deb atalgan davlatlarnikidan ancha farq qiladi (qat'iy va yoppasiga emas).

Ayniqsa, Syangan, Koreya Respublikasi va Singapurda davlatning iqtisodiyotdagi roli nihoyatda kuchli hamda ularning taraqqiyot sur'atlari nihoyatda yuqoridir. Ayrim Afrika va Osiyo mamlakatlaridagi iqtisodiy qoloqlik va tushkunlik davlatning iqtisodiyotga me'yoridan ko`proq aralashuvi tufayli deb topilmoqda.

Bozor tizimi hozirgi davr iqtisodiyotining eng samarali usulidir, ammo bu tizim beka mu ko'st degan savol tug'iladi. R.Xeylbroner va L.Turoularning fikricha, ("Экономика для всех", s.296-298), bozorning uchta nozik joyi, muammosi mavjud.

Birinchi dan, bozor hatto eng boy jamiyatni ham narxi belgilab qo'yilgan yorliqlari yo'q tovar va xizmatlar, masalan, ta'lim, mahalliy ma'muriyat, jamoat sog'liqni saqlash xizmati kabilar bilan ta'minlashda samarasiz vosita hisoblanadi. Bozor jamiyati bu tovarlarni sotib olish uchun soliq tushumlarining bir qismini yo'naltiradi, ammo jamiyat a'zolari bu soliqlarni majburiy yig'imlar sifatida qabul qiladi va erkin xarid qilinadigan tovarlardan keskin farq qiladi. Shu sababli sof bozor jamiyati ta'lim, sog'liqni saqlash, munitsipalitet, rekreatsiya (ekologiya) va boshqa sohalarga kam mablag` ajratishga intiladi.

Ikkinchi dan, bozor insonning istak va talablarini qondirishda qat'iy iqtisodiy hisob-kitoblarga amal qiladi. Bozor boylarning jonkuyar xizmatkori, ammo qashshoqlarga nisbatan befarq qaraydi. Bu iqtisodiy yutqazish bo'lib qolmasdan, balki axloqiy yutqazish hamdir. Foyda ketidan quvishni qo'llaymiz, ammo, millionlab qashshoqlarning ahvolini sezmaslikka intilamiz. Ayniqsa, globalizatsiya davrida boylar boyimoqda, kambag`allar yanada qashshoqlashmoqda. Bu ijtimoiy xavfdir.

Uchinchi dan, bozor tizimi amaliyoti davomida mikro va makro kasalliklarga duchor bo'lib turadi. Bu siklik yoki surunkasiga bo'lib turadigan inflatsiya, ishsizlik, kambag`allik va atrof-muhitning ifloslanishi va boshqalarni o'z ichiga oladi. Bozor insoniyat uchun xavfli bo'lgan, ammo, katta foyda keltiradigan faoliyat bilan shug`ullanishga moyil (masalan, narkobiznes, qurol sotish va boshqalar).

Albatta mamlakatdagi istalgan sotsial kasalliklarni iqtisodiy tuzum bilan bevosita bog`lash kerak emas, ammo ular o`rtasidagi aloqalarni inkor etish ham xavflidir. Ammo kapitalistik bozor iqtisodiyotining muhim xususiyati shundaki, u bo'layotgan o`zgarishlarga tez moslashadi (adaptatsiya), rivojlanishni ta'minlashga moyillik mavjud. Masalan, 1929-33 yillardagi buyuk depressiya tufayli AQSH va bir qancha davlatlar o'z iqtisodiy siyosatini keskin o`zgartirdi va hokazo. Sobiq sotsialistik mamlakatlar deb atalgan davlatlarning iqtisodiy siyosati adaptatsiyaga moyil bo'lmadi. Bozor iqtisodiyotiga zid (xususiy mulk tugatilib, davlat mulki hal qiluvchi bo'ldi, baholar erkinligi buzildi, qat'iy rejalashtirish joriy etildi, erkin raqobat inkor etildi, yakka partiyaviylik va boshqalar) siyosat bu mamlakatlar inqirozini kuchaytirdi. Buning oqibati esa barchaga ma'lum. XXR va VSR o'z iqtisodiyotini isloh qilishda muhim yutuqlarga

erishmoqda. Yuqoridagilardan shunday xulosa chiqarish mumkinki, iqtisodiy ta'limotlarga baho berganda "bunisi yaxshi, unisi yomon" qabilidagi fikrlar unchalik to'g'ri kelavermaydi. Ayniqsa iqtisodiy siyosatni ishlab chiqishda yakkayu yagona nazariya yoki ta'limotga sof holda asoslanish qiyin. Amalda bir qancha nazariya va ta'limotlarning qorishmasidan foydalaniladi. Shuning uchun ham, mavjud iqtisodiy ta'limotlarni sinchiklab o'rganish va ularni ma'lum tarixiy, milliy, an'anaviy, ijtimoiy va boshqa sharoitlarni hisobga olgan holda qo'llash samarali natija beradi.

Har qanday nazariya, ta'limotning asosiy mezoni amaliy hayotdir.

MUHIM SANA, TUSHUNCHA VA IZOHLAR

Miloddan avvalgi (m.a.) IV ming yillik - Sharqdagi dastlabki quldorlik davlatlari paydo bo'ldi, ilk iqtisodiy qarashlar shakllandi.

Xammurapi (m.a. 1792-1750 yy.) - Bobil (Vavilon) podshosi toshga o'yib yozilgan o'z qonunlarida quldorlik tuzumining xarakterli belgilarini aks ettirgan (282 ta). Bu yodgorlik Parijda Luvr muzeyida saqlanmoqda.

Zardushtiylik (Zoroastrizm, otashparastlik) - islomgacha O'rta Osiyo, Ozarbayjon va Eron xalqlarining dini. Bunda ayniqsa tabiatni va hayvonot dunyosini asrash va boshqa iqtisodiy masalalarga alohida urg'u berilgan.

"Avesto" - Zardushtiylikning muqaddas to'plami, oromiy yozuvida bitilgan. m.a. VII asrda Markaziy Osiyoda qadimgi davrdagi iqtisodiy hayot aks etgan. Mehnatga, chorvachilikka alohida e'tibor berilgan. Ko'p qismi yo'q bo'lgan, to'liq emas. Rus va o'zbek tillariga tarjima qilingan. Bu kitob 2700 yil avval yozilgan bo'lib, unda "ezgu fikr, ezgu so'z va ezgu amal" prinsiplari ilgari suriladi.

"Artxashastra" - m.a. IV-III asrlarda Hindistondagi siyosiy va iqtisodiy hayotni aks ettirgan. Ish haqi tushunchasi ish vaqti bilan ifodalangan.

Konfutsiy (Kun-Szi, m.a. 551-479 yy.) - Xitoydagi konfutsiychilik iqtisodiy ta'limotining asoschisi. "Lunyu" suhbatlar va mulohazalar to'plamini yaratgan. "Xalqlar otasi" iborasining muallifi. Oz iste'mol qilib, ko'proq ishlashni targ'ib etgan. Odat bo'yicha boshqarish tarafdori (otabola; podsho-xalq, oila kabi bo'lishi kerak)

Legistlar - Xitoydagi (m.a. VI-III asrlar) iqtisodiy oqim. Konfutsiylikka qarshi. Boshqaruv qonunlar asosida bo'lish tarafdori. Don

masalasini hal qilish bosh vazifa deb qaraladi. Dehqonlarni ro`yxat qilish, soliq tizimini tartibga solish tarafdorlari.

"Guan-Szi" (m.a.IV asr) - Xitoydagi ijtimoiy-iqtisodiy asar, unda xo`jalikni davlat tomonidan tartibga solish tizimlari mukammal berilgan.

M.a. II ming yillik - G'arbda (qadimgi Gretsiya - Yunoniston va Italiyada) quldorlik tuzumi yuzaga keldi. quldorlik klassik shaklda amalga oshdi.

Gomer (m.a. XII-VII asrlar oralig`i) - "Iliada" va "Odisseya" asarlarida natural xo`jalik konsepsiyalarini ilgari surgan.

Solon (taxm. m.a. 640/635-559) - Yunoniston siyosiy arbobi, islohotlar o`tkazgan. qullarni qarzga berishni man etgan (chet elliklar bundan mustasno).

Perikl (m.a. 490-429) - qadimgi yunon siyosiy arbobi. qul ekspluatatsiyasini keng qo`llagan, lekin savdo va pul xo`jaligini ham rivojlantirgan. Afina eng rivojlangan davrda uni boshqargan.

Ksenofont (m.a. 430-335/354) - yunon yozuvchisi va tarixchisi. quldorlikni qo`llab-quvvatlagan. "Dehqonchilik barcha san'atlarning onasi va boquvchisi" degan iboraning muallifi. "Ekonomiya" (uy xo`jaligi) so`zini birinchi bo`lib ishlatgan. Mehnat taqsimotiga alohida urg`u bergan va uni bozor ko`lami bilan bog`lagan. Pulning almashuv va jamg`arish (ikki) funksiyalarini tan olgan.

Platon (Aflotun, m.a. 428 // 427 – 348 // 347) - "Davlat" va "qonunlar" asarlarining muallifi. Jamiyatni ish quroli - natural ishlab chiqarish deb qaragan, natural xo`jalikni qo`llagan, pulni jamiyatdagi dushmanlikning bosh sababchisi deb bilgan.

Aristotel (Arastu, m.a. 384-322) - yirik yunon olimi, "Nikomaxov ahloqi" va "Siyosat" asarlarini yozgan. Aflotundan ta'lim olgan. Aleksandr Makedonskiyga tarbiyachilik qilgan. qulchilikning prinsipial tarafdori bo`lgan. qul - jonli (gapiruvchi) qurol, qul - tirik mulk, degan fikrda bo`lgan. qiymatning dastlabki shaklini tahlil etgan: buyumdan ma'lum talabni qondirish va almashish uchun foydalanish mumkin, degan, natural xo`jalik (T-T), tovar (T-P-T) va pulning kapital shaklidagi aylanishini (P-T-P) tahlil etgan. Tovlar ishlab chiqarish uchun qo`llaniladigan harakatni qo`llab-quvvatlagan. P-T-P, P-P shaklini inkor etadi.

Xrematistika (xrema - mulk, egalik) - mulk orttirish san'ati, ya'ni foyda va boylikni pul shaklida to`plashga yo`naltirilgan faoliyat. Kapital qo`yish va jamg`arish san'atidir. Amaliyotda kam qo`llaniladi. Aristotel tomonidan kiritilgan.

Katon Starshiy (m.a. 234-149) - qadimgi Rimdagi qulchilikni himoya qilganlardan. Dehqonchilik to`g`risidagi asarida qishloq xo`jaligiga ko`proq e'tibor berishni taklif etadi, ko`proq sotish va kam olishni ma'qullaydi. qullar mehnatidan ratsional foydalanishni taklif etadi (Villa xo`jaligi). Yaxshi ishlagan qulning sharoitini yaxshilash kerak, deydi, - lekin gunohkor qattiq jazolanishi kerak.

Varron (m.a. 116-27) va Lusiy Kolumella (milodiy I asr) - Rim agronomlari. qul xo`jaligini samarali tashkil etishga ahamiyat berdilar, dehqonchilik va chorvachilikni ham rivojlantirishni zarur deb bilganlar. qul mehnatining samarasiz ekanligini tushungan va dehqonchilikni erkin kolonlarga berishni taklif etganlar.

Aka-uka Grakslar, Tiberiy (m.a.162-133) va Gay (153-121) - Rim davlatida yer islohotining rejasini tuzganlar. Har bir yer egasidan 125 ga (500 yuger) dan ortiq yerlar tortib olinib (oilaga 1000 yuger - 250 ga), boshqalarga 30 yugerdan bo`lib berish taklif etilgan. Mayda dehqon manfaatlari himoya qilingan. Islohotlar natija bergan. Ammo aka-ukalarning o`limidan keyin bu islohotlar bekor qilindi.

Latifundiya - yirik yer egaligi (pomestye). Dastlab qadimgi Rimda m.a. II asrda paydo bo`ldi, milodiy I asrda keng tarqaldi. Feodalizm davrida avj oldi. Prussiya va AQSHda rivoj topdi. Inqiloblar tufayli tugatildi.

Spartak (m.a.71 halok bo`ldi) - qullar qo`zg`oloniga (m.a.73-71) rahbarlik qildi. qo`zg`olon yengildi. Ammo, qulchilik tuzumiga zarba berildi.

Xristianlik (nasorolik) - jahondagi keng tarqalgan uch dindan biri, buddizm va islom bilan bir qatorda milodning I asrida Rim imperiyasining sharqiy provinsiyasi(Falastin)da mazlumlar va ezilganlar dini sifatida paydo bo`lgan, muqaddas kitobi Injilda "Ishlamagan tishlamas" prinsipi ilgari surilgan (havoriy apostol Pavelning fikri). 325 yildan Rim imperiyasining davlat dini, unda mulk, iqtisodiy tenglik, hamkorlik va boshqa g`oyalar ilgari suriladi.

V asrda G`arbiy Yevropada (Rim imperiyasining qulashi) qullik tugatilib, feodalistik munosabatlar tarkib topdi (V-XVI-XVII asrlar). Sharq mamlakatlarida feodalizmning shakllanishi III-VII asrlarda ro`y berdi. Bu davrdagi iqtisodiy g`oyalar tovar-pul munosabatlarining rivoji bilan bog`liq.

Islom - VII asrda (hijriy 622 yil) dastlab Arabistonda tarqalgan so`nggi muqaddas din. Islomning muqaddas kitobi Qur'oni Karimda (arabchada o`qish, qiroat degani) Alloh taolo tarafidan shaxsiy mulk

muqaddas deb e'lon qilingan, unga ko'z olaytirish katta gunoh deyilgan va sudxo'rlik harom qilingan, ortiqcha sarfharajatlar qoralangan, ayniqsa "yenglar, ichinglar, hadya qilinglar, lekin isrof qilmang" degan oyatlar bugungi kun uchun ham ahamiyatlidir.

Forobiy Abu Nasr ibn Muhammad (870-950) - qomusiy olim, Arastuning izdoshi (Arastudan keyin ikkinchi muallim nomini olgan), xayoliy sotsializmning asoschilaridan, 160 dan ortiq asar yozgan, donishmand (ayni vaqtda diniy jamoaning boshlig'i bo'lgan), hukmdor, tasarruf etuvchi, "sahovatli yurt" haqidagi ta'limotni rivojlantirdi (fozil davlat tarafdori).

Abu Ali ibn Sino (980-1037) - qomusiy olim, 280 dan ortiq asar yozgan, "Uy xo'jaligi", "Ruhshunoslik" va boshqa kitoblarda iqtisodiy qarashlari aks etgan.

Beruniy Abu Rayhon Muhammad ibn Ahmad (973-1048) - qomusiy olim, 150 dan ortiq asarlari mavjud, lekin iqtisodiy qarashlari to'liq o'rganilmagan. Mehnat boylikning asosi ekanligi to'g'risidagi fikrlari mavjud.

Yusuf Xos Hojib Bolasog'uniy (~1016-1018-?) - turk tilidagi ilk "qutadg'u bilig" ("Saodatga yo'llovchi bilim", 1069-70) asarida ajoyib iqtisodiy g'oyalarni bayon etgan (1990 yilda chop etildi). Ayniqsa, hunar-kasb o'rganish, savdo-sotiqning ahamiyatiga e'tibor berilgan. Kitobda "san'at, hunar - kishiga chiroy, turli-tuman hunarlarni o'rganmaslik tubanlik belgisi" (64-bet) ekanligi haqida fikrlar va mehnat taqsimoti g'oyalari bor. Davlat va iqtisodiyot masalalaridagi bog'lanishni yaxshi tushungan.

Nizomulmulk (1018-1092) - Saljuqiylar davlati vaziri sifatida "Siyosatnoma" asarini yozdi, unda soliq, davlat mablag'larining hisob-kitobi, iqto' (chek yer) to'g'risida qimmatli g'oyalar berilgan.

Ibn Xaldun Abu Rahmon Abu Zayd (1332-1406) - arab olimi, "Ibratli misollar kitobi" (1370)da iqtisodiy g'oyalari jamlangan. Uning fikricha, "jamiyat moddiy qiymatlar ishlab chiqaruvchilar" jamoasidan iborat. Asarlarida moddiy zarurat tarixni harakatlantiruvchi asosiy kuch, mehnat unumdorligi, zaruriy va qo'shimcha mehnat, qiymat tushunchalari keltirilgan. 1401 yilda Amir Temur bilan uchrashgan. "Ijtimoiy fikr" jurnalining 1998 yil, 1-sonida lavha berilgan.

Amir Temur (1336-1405) - Markaziy Osiyoda markazlashgan davlat asoschisi, uning olib borgan to'g'ri iqtisodiy siyosati tufayli mamlakat obod bo'ldi, ilm-fan ravnaq topdi. "Temur tuzuklari" kitobida bir qancha muhim ijtimoiy-iqtisodiy g'oyalari berilgan. Masalan, soliq,

maosh, budjet to`g`risida qimmatli fikrlari bor. Yangi yerlar ochgan dehqon uch yilgacha soliqlardan ozod qilingan, o`g`rilik, qalloblik, tovlamachilik qattiq jazolangan. Uning davrida Buyuk Ipak yo`li rivoj topgan, savdogarlar qaroqchilardan himoya qilingan, karvonsaroylar qurilgan. "Kam yegin, kam uxla, kam gapir" aqidasiga amal qilgan.

Ulug`bek Muhammad Tarag`ay (1394-1449) - A.Temurning nabirasi, Shohruhning o`g`li, 1409-49 yy. Movarounnahrda podsholik qildi, ilm-fan, madaniyat rivojiga, mamlakatning iqtisodiy ravnaqiga katta hissa qo`shdi, 1428 y. Fulusiy pullar islohotini o`tkazib, chaqa pullar qadrini mustahkamladi, "Tamg`a" bojiga alohida e`tibor berdi, uning podsholik davrida mamlakatda ichki va tashqi savdo o`tdi.

Alisher Navoiy (1441-1501) - temuriylardan, shoir, davlat arbobi sifatida iqtisodiyot masalalariga katta e`tibor bergan. "Mahbub-ul-qulub" asarida dehqon, hunarmand va savdogarlar faoliyatiga alohida baho beradi, uning fikrlarida almashuv zarurati ko`rsatilgan, kapital tushunchasining elementlari bor.

Zahiriddin Muhammad Bobur (1483-1530) - Andijon, Qobul va Hindiston hukmdori, "Boburnoma", "Mubayyin" asarlarida soliq siyosati, masalan, zakot to`g`risida qimmatli g`oyalari berilgan. Eng muhimi, daromad oshgan sari soliqning kamayib borishining ahamiyati tushuntiriladi. Savdo va ayniqsa, tashqi munosabatlarga katta e`tibor bergan.

Tomas Mor (1478-1535) - ingliz olimi. "Utopiya" (1516) asarida xayoliy sotsializm g`oyalari berilgan, "qo`ylar odamlarni yeb qo`ydi" iborasining muallifi (dehqonlarning o`z yerlaridan mahrum qilinishi). "Utopiya" so`zi yunoncha "u-" (yo`q) va "topos" (joy) so`zlaridan tashkil topgan, ya'ni bu so`zning ma'nosi "o`zi yo`q joy"dir.

Tommazo Kampanella (1568-1639) - italyan iqtisodchisi, Italiyadagi og`ir iqtisodiy ahvolni ko`rgan. "Oftob shahri" (1602 yilda yozilib, 1632 yilda chop etilgan) kitobida umumiy mulkchilik, mehnat asosida xayoliy sotsializm g`oyalari rivojlantirilgan.

Merkantilizm - italyancha so`z bo`lib, savdogar degani, feodalizmning yemirilishi va ilk kapitalizm davridagi dastlabki bozor iqtisodiy maktabi; ilk merkantilizm (monetarizm) va rivojlangan merkantilizm davrlariga bo`linadi; boylikning asosi muomala (savdo)da yuzaga keladi, degan g`oya ilgari surilgan.

Antuan Monkretyen (1565-1621) - fransiyalik iqtisodchi, birinchi bo`lib "siyosiy iqtisod" tushunchasini kiritgan, merkantilizmni, savdo rivojini qo`llagan, dvoryanlarning zeb-ziynatga berilishini qoralagan.

Jan Batist Kolber (1619-1683) - Fransiya qiroli Ludovik XIV davrida moliya vaziri bo'lgan, merkantilizmni jonjahdi bilan qo'llagan, uning davrida agrar sohaga e'tibor kamaygan, kolbertizm siyosatining muallifi. Bank, sanoat va savdo rivojiga hissa qo'shgan.

Kameralistika - merkantilizmning Germaniyadagi shakli. Bu g'oya tarafdorlari yirik feodallar xo'jaliklarini boshqarish masalasini yuqori qo'yadilar va buni idora doirasida hal qiladilar.

Jon Lou (1671-1729) - asli shotlandiyalik, ammo ko'proq Fransiyada ijod etgan. Merkantilizmning bir oqimini, ya'ni korxonalar va savdo haqiqiy boylikdir, degan g'oyani ilgari surgan. Bank, aksiya, obligatsiya va qimmatli qog'ozlar sotish yo'lini tutgan. Hozirgi "piramida" usulining muallifi. Oxir-oqibatda inqirozga uchradi (Moskvadagi "MMM" va boshqa shu kabi aksioner jamiyatlarining ibtidosi). Banklarning ijobiy tomonini ko'ra bildi.

XVII asrning o'rtalarida (1640-1660) Angliyada burjua inqilobi bo'lib o'tdi, feodalistik munosabatlar sinib, kapitalistik munosabatlar shakllana boshladi.

Manufaktura - italyanacha "qo'l mahsuloti" degani, mehnat taqsimoti, qo'l hunarmandchiligi va yollanma mehnatga asoslangan oddiy kapitalistik kooperatsiyadan keyingi ikkinchi bosqich. XVI asrning o'rtalarida paydo bo'ldi, sanoat to'ntarilishiga, ya'ni fabrikaga zamin tayyorladi. A.Smit tomonidan eng mukammal korxonalar turi deb hisoblangan.

Petti Vilyam (1623-1687) - Angliya klassik iqtisodiy maktabining asoschisi, merkantilizmni inkor etgan, boylikning asosi ishlab chiqarishda, degan fikrni ilgari surgan, "mehnat boylikning otasi, yer esa uning onasidir" degan iborani qo'llagan. Kapitalistik tuzumni tabiiy va abadiy deb hisoblagan. Tovarining almashuv qiymatini tan olgan. Statistika ("Siyosiy arifmetika") faniga asos solgan. Aholiga boylik yaratuvchi sifatida qaradi.

Buagilber Pyer (1646-1714) - Fransiya klassik iqtisodiy maktabining asoschisi. Agrar sohaning rivojiga e'tibor berdi, kolbertizmga qarshi kurashdi, soliq tizimni isloh qilishni taklif etdi. Pulga "buyuk yovuzlik" deb qaradi. qiymatning iste'mol shaklini tan oldi, savdo va sanoatni to'g'ri baholamadi. Erkin savdo, proporsional baholar tarafdori bo'ldi va erkin raqobatni qo'llab-quvvatladi.

Fiziokratlar - yunoncha "tabiat" va "hokimiyat" so'zlaridan tashkil topgan bo'lib Fransiyadagi klassik siyosiy iqtisod namoyandalari F.Kenye, A.R.Tyurgo va boshqalar fiziokratizmga asos soldilar. Tadqiqot mavzuini

muomala sohasidan (merkantilizm) ishlab chiqarish sohasiga ko`chirdilar; erkin savdo tarafdorlari edilar. Fermerlar, qishloq xo`jaligi mamlakat ravnaqining asosi deb hisoblanadi.

Kenye Fransua (1694-1774) - fransiyalik fiziokratizm oqimining asoschisi, "Tabiiy tartib konsepsiyasi", "Sof mahsulot" "Unumli mehnat" to`g`risidagi ta'limotni yaratdi. O`zining "Iqtisodiy jadval"ida takror ishlab chiqarishni va sinflarni tahlil etdi, kapitalga (doimiy va aylanma) izoh berdi. Almashuv ekvivalentligi ta'limotini ilgari surdi, unda boylik yaratilmasligini isbotladi. Boylik yaratishda tabiatning ishtirokini tan oldi.

Fermer, fermer xo`jaligi - xususiy yoki ijaraga (lendlordan) olingan yerda olib boriladigan sohibkorlik tipidagi xo`jalik. Kapitalistik fermerchilikda yollanma mehnatni jalb etish, oilaviy shakli esa aksariyat xo`jalik egasining (fermer va uning oilasi) kuchi bilan olib boriladi. Dastlab Angliyada XVII asrda vujudga keldi. Hozir deyarli barcha mamlakatlarda mavjud. Fiziokratlar qo`llab-quvvatlagan xo`jalik turi. Erkin savdo, xususiy mulk va mavjud tuzum tabiiy deb baholanadi.

Tyurgo Ann Rober Jak (1727-1781) - fransiyalik, fiziokratizm g`oyasini rivojlantirdi. Sof bozor iqtisodiyoti tarafdori. Minimal ish haqini qo`llagan, jamiyatda (kapitalist va ishchilarni qo`shgan holda) beshta sinf (Kenyeda esa uchta) borligini aytdi.

Smit Adam (1723-1790) - Angliya klassik iqtisodiy maktabining buyuk nazariyotchisi, manufaktura davrining iqtisodchisi. Asosiy asari "Xalqlar boyligining tabiati va sabablari to`g`risidagi tadqiqot" (1776) bo`lib, unda hozirgi til bilan aytganda erkin bozor munosabatlari o`z aksini topgan. Unda kapitalistik iqtisodiyot, xususiy mulk ideal deb hisoblanadi. Mehnat taqsimoti (vaqtdan, malaka oshishidan, mashina qo`llashga imkon yaratishdan) uch yutuq berishini isbotlagan. Davlatning iqtisodga aralashuvi imkoni boricha kam bo`lishi kerak, deydi. Egoizm xususiyati jamiyat manfaatlariga qarama-qarshi emas, degan xulosa chiqaradi. Xalq boyligi ishlayotgan odamlarning soniga va ularning mehnat unumdorligi darajasiga bog`liq deb o`ylagan. Manufakturaning sanoatning eng yuksak cho`qqisi deb bilgan (bu fikr xato edi, chunki fabrika ustunroq). "Smit dogmasi" deb ataladigan xatoga yo`l qo`ygan.

Gersog Baklu - Adam Smit tarbiyachilik qilgan oila.

Sanoat to`ntarilishi (inqilobi) - Angliyada birinchi bor XVIII asr o`rtalarida qo`l kuchiga asoslangan manufakturadan (ikkinchi bosqichdan) mashinalashgan zavod-fabrikaga (uchinchi bosqichga) o`tish jarayoni (XIX asrning o`rtalarida yakunlangan). Iqtisodiy rivojlanishda muhim o`rinni egallaydi, ijtimoiy-siyosiy sohalarida katta o`zgarishlarga sabab bo`lgan.

Rikardo David (1772-1823) - A.Smit ta'limotining buyuk davomchisi, sanoat to'ntarishi davrining iqtisodchisi. Mehnat taqsimotini korxonada doirasidan mamlakatlarga ham joriy etishni taklif etgan, nisbiy ustunlik, nisbiy chiqimlar ustunligi nazariyalariga asos solgan. Fabrika davrini to'g'ri tushungan, fritreyderlikni (erkin savdo) qo'llab-quvvatlagan.

Proteksionizm - lotincha, davlatning milliy iqtisodiyotini chet el raqobatidan himoya qilishga qaratilgan iqtisodiy siyosat.

Fritreyderlik - inglizcha, erkin savdo siyosati, proteksionizmga zid. Bu siyosatni bozor munosabatlariga o'tgan davlatlar tashqi savdoda qo'llaydilar.

Sismondi Sharl (1773-1842) - Jenevada tug'ilgan, Fransiyada yashagan, mayda ishlab chiqarish iqtisodining asoschisi, yirik kapitalistik ishlab chiqarishga qarshi chiqdi va buni "isbotlab berish"ga harakat qildi. Mamlakatdagi barcha illatlar yirik ishlab chiqarish tufayli deb hisoblagan, u kapitalizmni tan olmagan, davlat yo'li bilan yirik korxonalarni tugatishni taklif etgan. Klassik maktabga muxolif.

Prudon Pyer Jozef (1809-1865) - fransiyalik mayda ishlab chiqarish iqtisodchisi va sotsiologi, mayda ishlab chiqarishni himoya qildi, "ishchi puli" orqali mahsulot sotishni taklif etdi. Kapitalizmni isloh qilishni taklif etdi. Prudon pulga qarshi bo'lgan. Klassik maktabga muqobil fikrlar bildirgan.

Rodbertus Karl Iogann (1805-1875) - nemis iqtisodchisi, o'z iqtisodiy g'oyalarini "Sotsial xatlar" shaklida ilgari surdi, qo'shimcha qiymat, pul va renta bo'yicha mayda burjuacha qarashlar tarafdori. Gegel qarash - "o'ta soddalashtirilgan", "soxtalashtirilgan" degan ma'nosi bor, g'ayriilmiy iqtisodiy nazariyalar majmui, asosiy namoyandalari Sey (1767-1832) va Maltusdir (1766-1834). Ular kapitalizmni himoya qilish maqsadida iqtisodiy jarayonlarning tashqi ko'rinishini tavsiflash va "xo'jako'rsin"ga klassifikatsiya qilish bilan chegaralanib, xodisaning mohiyatini tadqiq etmaydilar. Ularga faqat ayrim masalanigina olib, butun muammoni hal qilish xosdir. V.k. namoyandalari klassik iqtisodiy maktabni inkor etadilar.

Apologetika - biror g'oya yoki ta'limotni xato bo'lsa ham ko'r-korona himoya qilish. Ma'lum sinf, guruhlar manfaati himoya qilinadi.

Mill Jeyms (1773-1836) - ingliz iqtisodchisi, ish haqini oshirish uchun kurashmaslik tarafdori, jonli mehnat bilan birga ishlab chiqarish vositalarining mehnatini ham tan olishni talab qilgan.

Mak-Kullox Jon Ramsey (1789-1864) - ingliz olimi, Maltusni qoʻllagan, mehnat bilan birga kapital ham boylik yaratishda ishtirok etadi, degan fikrni ilgari surdi.

Senior A. (1790-1864) - ingliz siyosiy iqtisodi vakili, "Soʻnggi soat" va "Tiyilish" nazariyalarini ilgari surgan, unga koʻra goʻyoki ishchilar oʻn bir yarim soat ish vaqtining faqat oxirgi bir soati davomidagina foyda keltirar ekanlar.

Sey Jan Batist (1767-1837) - fransuz iqtisodchisi, klassik maktabga qarshi, "kompensatsiya" nazariyasini ilgari surgan, "Sey qonuni"ning ("Bozorlar qonuni") muallifi, unga koʻra taklif talabni avtomatik ravishda vujudga keltiradi, Sey inqirozlarni inkor etgan, sinflar oʻrtasidagi qarama-qarshilikni tan olmaydi ("ular oʻrtasida uygʻunlik bor", deydi). Proteksionizm oʻrniga savdoni targʻib qilgan. Ishlab chiqarishning uch omilini (kapital, ishchi kuchi va yer) ilgari surdi.

Maltus Tomas Robert (1766-1834) - ingliz iqtisodchisi, "Nufuz nazariyasi", "Tuproq unumdorligining pasayib borishi qonuni"ning muallifi. Uningcha aholi geometrik progressiya asosida, noz-neʼmatlar esa arifmetik progressiya asosida oʻsib boradi, oqibatda qashshoqlikning sababi aholi soniga bogʻliq deb koʻrsatiladi. M. aholi sonining oʻsishini cheklash tarafdori boʻlgan.

"Uchinchi shaxslar" - XIX asr boshlarida muomalaga kiritilgan tushuncha. Xoʻjalik hayotini sinfiy tahlil qilish metodida qoʻllaniladi. Jamiyatning asosiy ishlab chiqarish kuchlari boʻlgan tadbirkorlar va yollanma ishchilardan tashqari qatlam boʻlib, olimlar fikri boʻyicha ular mahsulotni yaratish va realizatsiya qilishga imkon beradi.

Bastia F. (1801-1850) - fransuz iqtisodchisi, "Iqtisodiy garmoniyalar" kitobi va gʻoyasi, "manfaatlar uygʻunligi" va "xizmatlar" nazariyalarining muallifi.

Keri Genri Charlz (1793-1879) - amerikalik iqtisodchi, "Manfaatlar uygʻunligi" (1872) asarini yozgan. Shu gʻoyaning tarafdori boʻlgan, millatlar uygʻunligi gʻoyasini ilgari surdi, Rikardo va Maltusga qarshi chiqdi. Erkin savdoni rad etdi, proteksionizm va qulchilikni qoʻlladi.

Ekonometrika (Ekonometriya) - iqtisodiy jarayonlarga matematik usullarni qoʻllash bilan bogʻliq iqtisodiy matematik yoʻnalish. XIX asrning boshlarida vujudga keldi va hozirgi kunda nazariya va amaliyotda keng qoʻllaniladi.

Kurno Antuan Ogyusten (1801-1877) - fransiyalik matematik, birinchilardan boʻlib matematikani iqtisodiy jarayonlarga keng qoʻllash

uslubini ishlab chiqdi. Ekonometrika yo`nalishining asoschilaridan biri, "talablarning elastikligi" funksiyasi va grafigini yaratdi.

Iogann Genrix fon Tyunen (1783-1850) - nemis olimi, ekonometrikada matematik modellashtirish bo`yicha yirik mutaxassis.

Iqtisodiy ta'limot, nazariya, qonun, kategoriya - merkantilizm, fiziokratizm, klassik iqtisodiy maktab, marjinalizm - bu iqtisodiy ta'limotlardir; "nufuz", "so`nggi soat", "uchinchi shaxslar", yuqori foydalilik, umumiy bandlik, qiymatning mehnat nazariyasi; qiymat, qo`shimcha qiymat, talab va taklif qonunlari; tovar, mehnat taqsimoti, pul, narx, ish haqi, renta va boshqalar iqtisodiy kategoriyalardir.

Konsepsiya (lotincha tushuncha, tizim degani) - ma'lum predmet, xodisa va jarayonlarni tushuntirish uslubi, predmet va boshqalarga qaratilgan asosiy ko`zqarash; ularni sistematik yoritib berish uchun bosh g`oya; bu matn ilmiy va boshqa faoliyatdagi asosiy fikrni, konstruktiv tamoyilni belgilash uchun ham qo`llaniladi. Masalan, tabiiy tartib konsepsiyasi va boshqalar.

Tarixiy maktab - Germaniyada (vakillari: F.List, V.Rosher, B.Gildebrand, K.Knis) vujudga kelgan siyosiy iqtisod. Unda foydalilik va yuqori naf birinchi o`ringa qo`yiladi. Iqtisodiy qonunlar inkor etilib, iqtisodiy tarix bilan almashtiriladi.

Fridrix List (1789-1846) - nemis iqtisodchisi, tarixiy maktab asoschilaridan biri, uning ta'limotiga ko`ra, qiymat "millatning ruhi" tomonidan yaratiladi; Fridrix List taraqqiyotni besh bosqichga bo`ladi: badaviylik, cho`ponlik, dehqonchilik - manufaktura, dehqonchilik - manufaktura - savdo; urush va bosqinchiliklarning tarafdori bo`lgan, Fridrix List fashizmning iqtisodiy nazariyotchisidir.

Rosher Vilgelm Georg (1817-1894) - Germaniya tarixiy mni maqtabining faollaridan, iqtisodiy qonunlarning obyektivligini rad etadi, iqtisodiyotni ma'naviy fan deydi, sinfiy kurashning mavjudligini rad etadi, urushlar madhiyachisi, Sey g`oyalarini qo`llab-quvvatlaydi.

Knis Karl (1821-1892) - nemis iqtisodchisi, uningcha, iqtisodiy qonunlar yo`q va tabiiy qonunlar bor. Knis Karl xususiy mulk va kapitalizmni abadiy deb hisoblagan. Iqtisodiy siyosatga katta o`rin bergan.

Gildebrand Bruno (1812-1878) - nemis iqtisodchisi, iqtisodiy xodisalarni tadqiq qilishning o`z tarixiy usulini ilgari surdi (natura, pul, kredit), uningcha qiymat - foydalilikdir va xususiy mulk abadiydir.

Sen-Simon Klod Anri (1760-1825) - Fransiya xayoliy sotsializmining vakili, ammo, Sen-Simon xususiy mulkni saqlab qolish taradori bo`lgan.

Furye Fransua Mari Sharl (1772-1837) - Fransiya xayoliy sotsializmining vakili, kelajakni sinfsiz ko`rgan, uningcha jamiyat ishlab chiqarish birlashmalari - falangalardan iborat bo`ladi ("Ish rohat bag`ishlashi zarur").

Ouen Robert (1771-1858) - ingliz xayoliy sotsializmining vakili, kelajakda xususiy mulkni inkor etgan, barcha sog` odamlar uchun mehnat zarur deb hisoblab, "har kimdan qobiliyatiga yarasha va har kimga mehnatiga yarasha" prinsipini ilgari surgan.

Marks Karl (1818-1883), Engels Fridrix (1820-1895) - ilmiy sotsializm nazariyasining asoschilari. Kapitalizmning o`rniga sotsializm kelishini bashorat etganlar. Xususiy mulkni inkor qilishgan. Umumxalq mulkini asosiy deb qarashgan (tarix ularni inkor etmoqda).

XIX asrning oxiri va XX asrning boshlari - yangi tarixiy maktab va "sotsial yo`nalish" paydo bo`ldi. Uning vakillari G.Shmoller (1838-1917), L.Brentano (1844-1931) va K.Byuxerlardir (1847-1930).

"Neoklassitsizm", Avstriya maktabi - XIX asrning 70-yillarida paydo bo`ldi, uning asosiy maqsadi Marksning qiymatning mehnat nazariyasiga qarshi kurash edi. Vakillari: K.Menger (1840-1920), Ye.Byom-Baverk (1851-1914), F.Vizer (1951-1926). Marjinalizm, eng yuqori naf, eng yuqori unumdorlik g`oyalari qo`llaniladi.

Shmoller Gustav (1838-1917) - nemis iqtisodchisi, yangi tarixiy maktabning asoschisi, siyosiy iqtisodni xalq xo`jaligi tarixi bilan bir deb qaradi, tarixiy formatsiyaga qarshi chiqdi, unga empirizm xos edi. Iqtisodiyotda odob-huquq omilini birinchi o`ringa qo`ygan.

Brentano Lui (1844-1931) - yangi tarixiy maktab vakili, kapitalizmi madh etgan, "Ijtimoiy inoqlik" tarafdori, "davlat sotsializmi" g`oyalarini ilgari surgan.

Verner Zombart (1863-1941) - yangi tarixiy maktabga yaqin turgan nemis iqtisodchisi, antagonistik ziddiyatlar va iqtisodiy inqirozlarning muqarrarligini inkor etgan, kapitalizm tartibga solingan va rejali rivojlanib boradigan xo`jalik tarzi deb tasvirlanadi. Turli tizimlarni pluralizm asosida yaqinlashtirish mumkin, deydi. Verner Zombart shovinizm pozitsiyalarida turgan va fashizm mafkurasining shakllanishiga ko`maklashgan.

Menger Karl (1840-1921), Byom-Baverk Yevgeniy (1851-1914), Vizer Fridrix (1851-1926) - Avstriya maktabi vakillari, iste'mol ishlab chiqarishdan ustun qo`yilgan, tadqiqotning Robinzonada usuli keng qo`llanilgan, qadriyatlar (yuqori foydalilik) nazariyasi ilgari surilgan. qiymat iste'mol qiymati bilan aynan bir xil deb talqin qilingan.

Lenin (Ulyanov) Vladimir Ilyich (1870-1924) - marksizmni rivojlantirgan, imperializm to'g'risidagi ta'limotni yaratdi, Sovet davlatining asoschisi va rahbari, "Harbiy kommunizm", "Yangi iqtisodiy siyosat" muallifi, umrining oxirida sotsializmga yangicha qarash tarafdori bo'ldi. L. ning asosiy g'oyalari (umumxalq mulki, qat'iy rejalashtirish, sho'rolar tizimi) inqirozga uchradi.

Ma'muriy-buyruqbozlik (rejalashtirilgan bozor) - sobiq SSSR va "sotsialistik" deb atalgan davlatlarda amalga oshirilgan bozor turi, unda davlat mulki ustun va xususiy mulk deyarli yo'q, imperativ qat'iy reja hukmron, erkin raqobat inkor etiladi; qat'iy baholar qo'llanadi. Hayot bozorning bu turini inkor etmoqda.

"Harbiy kommunizm" siyosati (1918-1920) - Sovet davlatida qo'llanilgan, tovar-pul munosabatlari inkor etilgan, qat'iy taqsimot va to'la milliy lashtirish hamda oziq-ovqat razverstkasi amalga oshirilgan, bir qancha sotsial sohalar tekin bo'lgan (transport, elektr energiyasi, kommunal xizmatlar). X.k. davrida mamlakat og'ir inqirozga uchradi.

"Yangi iqtisodiy siyosat" (Новая экономическая политика "НЭП") - Sovet davlatida 1921 yilda joriy etilgan. Tovar-pul munosabatlariga keng o'rin berilgan, denatsionalizatsiya amalga oshirilgan, xususiy ishlab chiqarish va savdoga keng o'rin berilgan va yagona oziq-ovqat solig'i joriy etilgan. Ya.i.s.dagi kapitalistik munosabatlar iqtisodiyotni tez tiklash va rivojlantirishga imkon berdi. Faqat og'ir sanoat, bank, temir yo'l, tashqi savdogina davlat monopoliyasida bo'lgan. Moliya tizimi pul islohoti orqali kuchaytirilgan. 1928 yildan boshlab inkor etilib, ma'muriy-buyruqbozlikka o'tildi.

Chayanov Aleksandr Vasilyevich (1888-1937) - taniqli iqtisodchi, Rossiyada tashkiliy ishlab chiqarish maktabining asoschisi, dehqonni mehnat xo'jaligining asosi deb, oilaviy mehnat yacheykasini tashkil etgan (kollektivizatsiyaga qarshi); kooperatsiya va agrar sohalarda 200 ga yaqin asar yozgan, bosh asari "Xo'jalikning nokapitalistik sistemalari nazariyasi"dir. Chayanov 1937 yilda repressiya qilinib, qatl etilgan. Ilmiy g'oyalari hozirda ham ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi.

Monopoliya - ishlab chiqarish va banklarning yiriklashuvi va markazlashuvi, sof raqobat yo'qoladi (nomukammal raqobat), monopol baho, foyda yuzaga keladi.

Marjinalizm - fransuzcha "chegaraviy" ma'nosidagi so'zdan olingan, XIX asrning 70-yillari Jevons, Menger, Valraslar tomonidan ochilgan iqtisodiyotning metodologik prinsiplaridan biri, iqtisodiy xodisalarni tahlil etishda eng chekka ko'rsatkichlarga suyanadi. Iste'molni ishlab chiqarish-

dan ustun qo`yadi. Qiymatning mehnat nazariyasi inkor etiladi. Avstriya maktabi vakillari tomonidan qo`llanilgan. XIX asrning o`rtalarida fransuz iqtisodchisi Kurno (1821-1877), nemis iqtisodchilari Tyunen (1783-1850), Gossen (1810-1858) birinchi bo`lib marjinal tahlilni iqtisodiy nazariyaga joriy etishga uringan. Uning kategoriyalari: qimmat, eng yuqori, chegaralangan naf, noyoblik, ishlab chiqarishning eng yuqori unumdorligi va boshqalar.

Kembridj maktabi (Angliya)- asosiy vakili Alfred Marshall (1842-1924), "qiymatsiz baho" nazariyasini ilgari surdi, bahoga "eng yuqori naf" va ishlab chiqarish chiqimlari ta'sir qiladi, degan. Marksning "qiymatning mehnat nazariyasi"ga qarshi. "Siyosiy iqtisod"ni "Ekonomiks" bilan almashtirdi. Asosiy asari "Iqtisodiyot prinsiplari" (1890), 3 jilddan iborat, rus tiliga o`girilgan.

Lozanna maktabi - L.Valras va V.Pareto (1848-1923) tomonidan iqtisodiyotda ekonometrika usullarini keng qo`llash tufayli paydo bo`lgan.

Amerika maktabi Jon Beyts Klark (1847-1938) - Amerika maktabi vakillaridan, AQSH va Kolumbiya universitetlari professori, Amerika maktabi asoschisi, Amerika iqtisodiy uyushmasini tuzish (1885) tashabbuskorlaridan biri. Psixologik va ma'naviy omillar hal qiluvchi deb qaralgan. Avstriya maktabi prinsiplariga qo`shilgan. "Mehnat va kapitalning pasayib boruvchi unumdorligi" qonunini kashf etgan. Marjinalizm g`oyalarini rivojlantirgan.

Bozor iqtisodiyoti - tovar-pul munosabatlariga asoslangan va ularga xos iqtisodiy qonunlar asosida boshqariladigan iqtisodiyot. Uzoq tarixga ega bo`lib, sohibkorlarning erkinligi va raqobatni taqozo etadi. qiymat qonuni, talab va taklif qonuni, pul muomalasi qonuni B.i.ga xos obyektiv qonunlardir. Bozor esa sotuvchi bilan xaridor o`rtasida tovarni pulga ayirboshlash munosabatidir.

Bozor munosabatlarining shakllanishi - ibtidoiy jamoa tuzumining yemirilishi davridayoq boshlangan, ammo tovar-pul munosabatlarining rivoji kapitalizm bosqichiga to`g`ri keladi (Makkonell K.R., Bryu S.P., "Ekonomiks", M.,1992, 12-bet).

Hozirgi zamon iqtisodiy ta'limotlarining uch asosiy yo`nalishi mavjud: 1.Neoklassik (yangi klassik); 2. Keynschilik; 3. Institutsional.

Institutsionalizm - lotincha "urf-odat", "muassasa", "ko`rsatma", ya'ni ayrim institutlar (oila, davlat, monopoliya, kasaba uyushmasi) ijtimoiy taraqqiyotning asosi deb qabul qilgan nazariya.XX asrning 20-30-yillarida AQSHda keng tarqaldi. T.Veblen (1857-1920), J.R.Kommons (1862-1945), U.K.Mitchell (1874-1948), J.Gobson (1858-1940) va bosh-

qalar bu nazariyaning 20-30-yillardagi vakillaridir, keyingilari esa Klark, Berli, G.Minz (50-yillar), Lou, Myurdal, Gelbreyt, Xeylbroner (60-yillar va hozirgi davr) obyektiv iqtisodiy qonunlarning mavjudligini inkor etadilar.

Buyuk depressiya - 1929-1933 yy. va hatto 1940 yilgacha AQSH va jahondagi yirik iqtisodiy inqiroz, ishlab chiqarish 50% kamaygan, ishsizlik 25% oshgan (17 mln.).

Keyns Jon Meynard (1883-1946) - ingliz iqtisodchisi, keynschilikning asoschisi, 1929-1933 yillarda Buyuk inqirozni tahlil etib, jamoat ishlab chiqarish jarayonining uzluksizligini ta'minlash maqsadida davlatni kapitalistik iqtisodiyotni boshqarishiga asoslangan nazariyasini yaratdi. Milliy daromad, kapital mablag`, ish bilan bandlik, iste'mol, jamg`arish va boshqa iqtisodiy miqdorlarning tahliliga alohida e'tibor berdi. "Boshqariladigan kapitalizm"ning tarafdori bo`ldi, turli yo`nalishlari mavjud. A.Marshallning do`sti, marksizmning ashaddiy dushmani, "aralash iqtisodiyot"ning otasi va "Iqtisodiy jurnal"ning muharriri. Asosiy asari "Ish bilan bandlik, foiz va pulning umumiy nazariyasi" (1936). Multiplikator formulasini taklif etgan, investitsiyalarning o`sishi, bandlik va daromadlarning o`sishi o`rtasidagi nisbatni ko`rsatgan, masalan, AQSH uchun o`sha davrda bu ko`rsatkich 2.5 bo`lgan, ya'ni investitsiya qilingan 1 dollar 2.5 dollar daromad keltirgan.

Likvidlik - moddiy ne'matlar va boshqa resurslarning tez pulga aylana olish qobiliyati; korxonani o`z majburiyatlarini o`z vaqtida to`lay olish qobiliyati balansning aktiv punktlarini pulga aylantirish.

Keynschilik - J.M.Keynsning fikrlarini ilgari suruvchi yo`nalish, uch oqimi mavjud: 1. O`ng oqim - o`ta reaksiya oqim, qurollanish tarafdori, tartibga solish takliflari bor. Germaniya va Italiyada keng tarqalgan; 2. Liberal oqim - monopoliya manfaatlarini himoya qiluvchi va qurollanishni inkor etuvchi oqim. Uning asosiy vakili Jenni Robinson xonim, bu oqimda kasaba uyushmalariga keng o`rin berilgan. Fransiyada "dirijizm" (dirijer so`zidan olingan) nazariyasi vujudga kelgan; 3. Yangi keynschilik, keyinroq ortodoks keynschilik - J.M.Keynsning qoidalari to`la qabul qilingan holda A.Xansen tomonidan stagnatsiya nazariyasi bilan to`ldiriladi. A.Xansen va K.Klark multiplikator prinsipini akselerator prinsipi bilan to`ldirdilar, indutsirlangan investitsiya tushunchasini kiritdilar. Imperativ (zaruriy) va Indikativ (taklif majburiy emas) rejalashtirishlardan foydalanish mumkinligi aytiladi (Fransiya va bir qancha mamlakatlarda keng tarqalgan). Asosiy vakillari fransiyalik G.Ardan, G.Mendes-Frans, F.Perru, S.Xarrislardir. Yangi keynschilik o`rniga postkeynschilik vujudga keldi,

uning vakillari J.Robinson, N.Kaldor, P.Sraffa (Angliya), L.Eyxner, .Vayntraub (AQSH); bu oqimda o`shish va taqsimot markaziy deb hisoblanadi. Iqtisodni tartibga solish mexanizmini yanada takomillashtirish taklif etiladi.

Multiplikator - ko`paytiruvchi; iqtisodiyot ta'limotlarida ma'lum bog`lanishlarni o`rganishda, mul'tiplikatsiya effekti bor joylarda qo`llaniladi. Masalan, Keyns ta'limoti bo`yicha qo`yilgan investitsiya va daromadlar o`rtasidagi bog`lanishni ko`rsatuvchi koeffitsient.

Akselerator-multiplikatorga teskari bo`lgan koeffitsient bo`lib, milliy daromad o`shishining investitsiya o`suvida ta'sirini ko`rsatadi (neokeynschilar qo`llagan).

Yangi klassik (neoklassik) yo`nalish – G`arb iqtisodiy adabiyotida "Yangi klassik ekonomiks" deb ataladi va bu yo`nalish asosida marjinalizm g`oyalari yotadi. Buyuk ingliz iqtisodchisi A.Marshall (1842-1894) nomi bilan bog`liq. Shu davrda "Siyosiy iqtisod" o`rniga mafkurasiz "Ekonomiks" matni paydo bo`ldi. Unda sof erkin bozor iqtisodiyoti targ`ib etiladi, davlatning roli imkoni boricha kam bo`lmog`i kerak. Bu yo`nalishda liberalizm va neoliberalizm oqimlari mavjud. Amerika monetarizmi - M.Fridman (1912, AQSH) o`zining "Kapitalizm va erkinlik" (1960) kito-bida "erkin ishbilarmonlik"ni himoya qiladi. "Ozodlik yo`lida qurbon berish"ni va "tabiiy ishsizlik"ni qo`llab-quvvatlaydi, davlat tomonidan beriladigan yordamga qarshi chiqadi, iqtisodiyotni to`g`ri pul siyosati bilan (davlat kam aralashadi) tartibga solish tarafdori. Bu oqim g`oyalari Rossiya Federatsiyasi iqtisodiyotida qo`llanilmoqda.

"Marshall xochi" - talab va taklif egri chiziqlarining kesishganligini ko`rsatadi; kesishgan nuqta ularning muvozanatini hamda turg`un bahoni ko`rsatadi.

Fridman Milton (1912, Nyu York) - iste'mol: pulning tarixi va nazariyasi sohalaridagi tadqiqotlari uchun 1976 yilda Nobel mukofoti bilan taqdirlangan. Uning pul to`g`risidagi g`oyalari (monetarizm) AQSHda R.Reygan, Buyuk Britaniyada M.Tetcher iqtisodiy siyosatida qo`llanilgan.

Samuelson Pol (1915, AQSH) -ko`p marta qayta nashr etilgan "Ekonomiks" (1948) darsligini yaratdi (rus tiliga ham ag`darilgan), 1970 yilda iqtisodiyot fanlarida ilmiy tahlil darajasini oshirishga qo`shgan his-sasi uchun Nobel mukofotini olgan. Iqtisodiyotning barcha sohalariga oid ilmiy ishlari bor. "Aralash iqtisodiyot"ning nazariyotchisi. Neoklassik tahlil bo`yicha, taraqqiyotning "to`rt g`ildiragi" asoschisi.

Neoliberalizm - neoklassikaning bir oqimi, klassik iqtisodiy mak-tabni va keynschilikni birga qo`llash tarafdori, bunda davlatning iqtisodi-

yotga aralashmasligi taklif etiladi. Asosiy vakillari L. fon Mizes (1881-1973), F. fon Xayek (1899-1992) bo`lib, bu oqim Avstriya maktabi deb ham yuritiladi. Sotsialistik (imperativ) rejalashtirishga qat'iy qarshi, chunki bu rejalangan tartibsizlikka olib keladi, mehnat taqsimoti, xususiy mulk va erkin almashuv sivilizatsiyaning mutlaq asosi deb sanaladi. Xayek 1974 yilda Nobel mukofoti sovrindori bo`lgan. Neoliberalizm g`oyalari asosida "Ijtimoiy yo`naltirilgan bozor iqtisodiyoti" yuzaga keladi, uning asoschilari - nemis olimlari V.Rebke (1899-1966), V.Oyken (1891-1950), L.Erxard (1897-1977)lardir. Bu konsepsiya GFR va Shvetsiyada yaxshi natija berdi, uning asosiy g`oyalari mustaqil O`zbekiston iqtisodiyotida qo`llanilmoqda. Ijtimoiy yo`naltirilgan bozor iqtisodiyotining asosiy qoidalari: erkin baholarning zarurligi; erkin raqobat; talab va taklifning muvozanati; iqtisodiyotning muvozanati; davlat bozor xo`jaligida shu shartlarni kafolatlashi va uning ijtimoiy yo`naltirilgan rivojini ta'minlash. N. nafaqat ma'muriy-buyruqbozlik tizimidan, balki kapitalizmning erkin raqobatlariga asoslangan davridan ham qat'iy farq qiladi. Mustaqil O`zbekistonda undan ijobiy foydalanilmoqda.

Lukas R.I. - neoliberalizmning tarafdori, "Ratsional kutilmalar" nazariyasi uchun 1995 yilda Nobel mukofoti sovrindori. Ijtimoiy-institutsional yo`nalish evolutsiyasi industrial jamiyatdan postindustrial, superindustrial (neoindustrial) jamiyat sari boradigan konvergensiya nazariyalarida (Gelbreyt, P.Sorokin - AQSH, Raymon, Aron - Fransiya, Tinbergen - Niderlandiya) kapitalizm va sotsializmning ilg`or tomonlarini olish va amalda qo`llash taklif etiladi.

"Xalq kapitalizmi" nazariyasi - kapitalizm transformatsiyasi (o`zgarishi) bilan bog`liq, go`yoki hozirgi kapitalizm "eski kapitalizm"dan keskin farq qiladi, ilgari illatlar yo`qolgan. X.k.ning vakillari: Berli, Nidler, Cheyz, Klark, Gelbreyt... "Kapitalning demokratizatsiyalashuvi" ("Mulk diffuziyasi") yo`li bilan aholining barcha qismi mulkka egalik qiladi (aksionerlik jamiyatlari).

Konvergensiya nazariyasi - bu nazariyaning asosida kapitalistik ijtimoiy sistemalar o`rtasidagi iqtisodiy, siyosiy va mafkuraviy tafovutlar go`yo asta-sekin bartaraf etiladi, degan g`oya yotadi. Asosiy vakillari: U.Rostou, J.Gelbreyt (1908), Ya.Tinbergen (1903).

Ekonometrika konsepsiyalari - iqtisodiyotda matematika metodlaridan keng foydalanishga asoslangan konsepsiyalar. Asosiy vakillari L.Valras, V.Pareto (Lozanna universiteti), fon Neyman, U.Mitchell, E.Barone, M.Panteleoni. 1910 yilda polshalik iqtisodchi P.Chompa "Ekonometriya" ("Ekonomterika") matnini qo`llagan. Ilmiy muomalaga (1926)

norvegiyalik R.Frishi kiritgan. AQSH, Buyuk Britaniya, Niderlandiya va boshqa mamlakatlarda keng rivoj topmoqda. Turli iqtisodiy ta'limot yo`nalishlarida qo`llaniladi, ilmiy va amaliy ahamiyatga molik. V.Leontyev ham bu konsepsiyalardan (1906) o`zining "chiqim - chiqarish" uslubida foydalangan (U 1973 yilda Nobel mukofoti sovrindori bo`ldi). 60-70-yillarda bu yo`nalish sobiq SSSR, xususan O`zbekistonda rivoj topdi. Respublikamizning olim va mutaxassislari tomonidan iqtisodiy model-lashtirish va algoritmlash bo`yicha muhim tadqiqotlar amalga oshirilgan.

Jahon xo`jaligi - qadimdan vujudga kelgan, ammo XVI asrdagi bu-yuk geografik kashfiyotlar tufayli rivoj topgan, ayniqsa II Jahon urushidan keyin avj olgan xalqaro iqtisodiy munosabatlar majmui. Xalqaro mehnat taqsimoti bu xo`jalikning moddiy asosini tashkil etadi. Xalqaro integratsi-yada baynalmilallik xos.

Xalqaro mehnat taqsimoti - butun jahon xo`jaligining tashkil topish va rivojlanishining hal qiluvchi omili. Birinchi bo`lib uning zarurligini D.Rikardo aytgan. Ayrim ishlab chiqarish korxonalaridagi kabi (A.Smit), jahon xo`jaligida ham mehnat taqsimoti nisbiy chiqimlar ustunligini beradi, ya'ni ayrim mamlakatlarning ma'lum sohada ixtisoslashuvi yuqori samara beradi.

Jahon iqtisodiyoti nazariyalari - jahon bozorida mahsulot, valuta, ishchi kuchi va boshqalarning harakat jarayonlariga xos qonun va qonuni-yatlarini o`rganuvchi nazariyalar. "Ishlab chiqarish omillarining xalqaro taqsimoti" nazariyasi tipikdir (E.Xeksher, B.Olin, P.Samuelson); "Mahsu-lot hayoti sikli" nazariyasi (G.Xufbauer, R.Vernon, M.Pozner); Monopo-listik raqobat nazariyasi (E.X.Chemberlin) va boshqalar.

Absolut (mutlaq) afzallik prinsipi - A. Smit tomonidan ilgari suril-gan g`oya bo`lib, savdo munosabatlaridagi mutlaq afzallikni anglatadi (tovarlarni ishlab chiqarishda sarf-xarajatlarning ustunligi hal qiluvchi hisoblanadi).

Nisbiy afzallik prinsipi - D. Rikardo tomonidan izohlab berilgan prinsip bo`lib, ishlab chiqarish omillari (kapital, mehnat, yer) xarajatlarin-ing afzalligini ko`rsatadi va tashqi iqtisodiy aloqalarda keng qo`llaniladi.

Insoniy rivojlanish konsepsiyasi - BMT tomonidan 90-yillarda il-gari surilgan. Unda taraqqiyot natijalarining inson bilan hamohang bo`lishi ko`zda tutiladi, moddiy boylik (yalpi milliy mahsulot) bilan birga sog`lom hayot, savodxonlik, demokratik institutlar bilan birinchi o`ringa qo`yiladi (ayrim davlatlar kambag`al bo`lishiga qaramay, bu sohada yuqori natijaga erishmoqdalar va aksincha) hamda "ijtimoiy rivojlanish indeksi" (IRI) bi-lan o`lchanadi.

Nokapitalistik (kapitalizmni chetlab) rivojlanish konsepsiyasi - ilgari qoloq bo'lgan, kapitalizm taraqqiyoti bosqichini to'la bosib o'tmagan mamlakatlar uchun tavsiya etilgan rivojlanish yo'li. Bir qancha mamlakatlar shu yo'ldan borib, sotsializm quryapmiz, deb o'ylagan. Hayot buni inkor etdi.

O'tish davri - bu yerda ma'muriy-buyruqbozlik (imperativ rejalashtirilgan) iqtisodiyotdan bozor munosabatlariga o'tish davri. O'z davrida sotsialistik deb atalgan mamlakatlarning, xususan, O'zbekistonning bozor munosabatlariga o'tish davri.

Iqtisodiy rivojlanishning "o'zbek modeli" - 1991 yil 1 sentabrdan mustaqil taraqqiyot yo'liga o'tgan Respublikamizning ijtimoiy yo'naltirilgan bozor iqtisodiyoti. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimov tomonidan ilgari surilgan, uning besh tamoyili mavjud: 1. Iqtisodiyotning siyosatdan ustuvorligi va bunda iqtisodiyotning har qanday mafkuradan holi bo'lishi. 2. Davlat bosh islohotchi. 3. Qonunning hamma narsadan ustun turishi. 4. Kuchli ijtimoiy siyosat. 5. Bozorga bosqichma-bosqich, tadrijiy (evolutsion) yo'l bilan borish.

ADABIYOTLAR

1. Аникин А. В. Юность науки. М., Политиздат, 1985.
2. Аникин А. В. Люди науки. М., 1996.
3. Антология экономической классики. В двух томах. Т. 1. М., Эконов, 1991 (Петти, Смит, Рикардо).
4. Антология экономической классики. В двух томах. Т. 2. М., Эконов, 1992 (Мальтус, Кейнс, Ларина).
5. Блауг М. Экономические мысли в ретроспективе. М., Дело ЛТД, 1994
6. Bozor iqtisodiyoti nazariyasi. Т., Universitet, 1993.
7. Всемирная история экономической мысли. В шести томах. Т.1.1987; Т.2.1988; Т.3.1989; Т.4.1989. М., "Мысль".
8. Гулямов С.Г. Экономическая роль государства в создании предпосылок развития в сельском хозяйстве Узбекистана. Т., Фан, 1972.
9. Ijtimoiy yo`naltirilgan bozor iqtisodiyoti. Т., Sharq NMK, 1996.
10. Insoniy rivojlanish bo`yicha hisobot. O`zbekiston. Toshkent. 1995-2000 (o`zbek, rus, ingliz tillarida).
11. История экономических учений. Часть 1. Учебник. Под ред. В. А. Жамина. М., МГУ, 1989.
12. История экономических учений. Часть 2. Учебник. Под ред. А. Г Худокормова. М., МГУ, 1994.
13. История социалистической экономики СССР. В семи томах. Т 1. М., 1971.
14. Islomov A., Egamov E. T. Iqtisodiy ta'limotlar tarixi. TMI, 2001.
15. Iqtisodiy ta'limotlar tarixi. Ma'ruzalar matni. Prof. S.S.G'ulomov tahriri ostida. Toshkent, 1992.
16. Iqtisodiy ta'limotlar tarixi (ma'ruzalar matni) Т., 2001.
17. Iqtisodiy ta'limotlar tarixi kursining moduli. Toshkent, 2000.
18. Iqtisodiyot universiteti olimlari. Т., Sharq, 2001.
19. Жэмс Э. История экономической мысли XX века. М., 1959
20. Jahon iqtisodiyoti. Ma'ruzalar matni. Toshkent, 1994.
21. Yo`ldoshev Q. va Muftaydinov q. Iqtisodiy ta'limotlar tarixidan (Sharq iqtisodiy tafakkuri misolida). Т., 2000.
22. Karimov I.A. O`zbekistonning o`z istiqlol va taraqqiyot yo`li. Toshkent, 1992.

23. Karimov I.A. Yangi uy qurmay turib eskisini buzmang. Toshkent, 1993.
24. Karimov I.A. O`zbekiston iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish yo`lida. Toshkent, 1995.
25. Karimov I.A. O`zbekiston XXI asr bo`sag`asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari. Toshkent, 1997.
26. Karimov R.K., Karimova T.A. Milliy model muammolari. Toshkent, 1993.
27. Кондратьев Н. Д. Проблемы экономической динамики. М., Экономика, 1989.
28. Костюк В. Н. История экономических учений. Курс лекций. Москва, Центр, 1997
29. Майбурд Е. М. Введения в историю экономической мысли. От пророков до профессоров. М., «Дело», 1996
30. Марк Блауг. Экономическая мысль в ретроспективе. Москва, Дело ЛТД, 1996.
31. Макконнелл К. Р., Брю С. Л. Экономикс (в двух томах). М., «Республика», 1992.
32. Mahmudov T. Avesto haqida. T., Sharq, 2000.
33. Muhammadjonov A. Temur va temuriylar saltanati. Toshkent, 1994.
34. Mustaqil O`zbekiston tarixi. Toshkent, Sharq, 2000.
35. Набиев Э. Сфера услуг в национальном воспроизводстве (Теоретические и методологические аспекты). Т., 1993.
36. Набиев Э. Экономические преобразования и сфера услуг. Т., 1994.
37. Народонаселение. Энциклопедический словарь. М., БРЭ, 1994
38. Общая экономическая теория (Политэкономия) Учебник. М., «Промомедиа», 1995.
39. Razzoqov A. Moziyga qarab ish tutish... // "Hayot va iqtisod", 1992, 4-son.
40. Razzoqov A. Boy merosimizni o`rganaylik. // "Iqtisod va hisobot", 1993, 3-son.
41. Razzoqov A., Amirov U., Alimatova N. Ulug` maqsadlar. (Borzar iqtisodiyotiga o`tish davrining tarixiy zarurati). // "Iqtisod va hisobot", 1996, 8-son.
42. Razzoqov A. Rivojlangan mamlakatlar iqtisodiyoti tahlili. O`quv-uslubiy qo`llanma. T., 2001.

43. Razzoqov A., To`raxonova H. Beruniyning iqtisodiy g`oyalari. "Hamkor", 2001 yil iyul soni.
44. Razzoqov A., To`raxonova H. Nizomulmulkning ijtimoiy-iqtisodiy g`oyalari. "Iqtisodiyot va ta'lim". 2001, № 1-2.
45. Razzoqov O.A. Bozor iqtisodiyoti beshigi (yoki Angliya iqtisodiyoti rivoji haqida) // "Iqtisod va hisobot", 1994, 7,8-sonlar.
46. Razzoqov O.A. Insoniy rivojlanish konsepsiyasi. // "Iqtisod va hisobot", 1996, 5-son.
47. Rasulov M. O`rta Osiyo tabiatshunoslik fanlari tarixi. Toshkent,1993.
48. Sobirov X. Bizga meros tijorat. (A.Navoiy asarlarida tijorat masalalarining yoritilishi). // "Iqtisod va hisobot", 1993, 9-son.
49. Sobirov H. Marg`inoniyning iqtisodiy qarashlari. "Hamkor" 2001 yil noyabr.
50. Siyosatnoma: Книга о правлении вазира XII ст. Низамулмулка, М., 1949.
51. Nizomulmulk. Siyosatnoma yoki siyar ul-muluk. Toshkent, 1997.
52. Современная экономика. Под ред. Проф. Мамедова О. Ю. Ростов-на-Дону, «Феникс», 1995
53. Титова Н. Е. История экономических учений. Курс лекций. Москва. 1997.
54. Temur tuzuklari. Toshkent, 1991.
55. To`xliyev N. Osiyo va bozor. Toshkent, 1992.
56. To`xliyev N. O`zbekiston iqtisodiyoti. Toshkent, 1994.
57. To`xliyev N. Bozorga o`tishning mashaqqatli yo`li. T., O`zbekiston, 1999.
58. Тухлиев Н., Таксанов А. Национальная экономическая модель Узбекистана. Т., Ўқитувчи, 2000.
59. Turkiston chor Rossiyasi mustamlakachiligi davrida. Toshkent. Sharq, 2000.
60. Узбекистан: десять лет по пути формирования рыночной экономики. Т., Узбекистан, 2001.
61. Фишер С., Дорнбуш Р., Шмалензи Р. Экономика М., «Дело ЛТД», 1995.
62. Хейлбронер Р., Туроу Л. Экономика для всех. Новосибирск, «Экор», 1994.
63. Худокормов А. Г. История экономических учений. (Современный этап). Учебник. М., Инфра - М., 1998.

64. Чаянов А. В. К вопросу теории некапиталистических систем хозяйства. М., «Экономика», 1988.
65. Sharma L.P. Boburiylar saltanati. Toshkent, Ma'naviyat, 1998.
66. Экономика переходного периода. М., МГУ, 1995.
67. Юлдашев Н. Теория и практика рыночных отношений Средней Азии. Т., 1992.
68. Ядгаров Я. С. История экономических учений. Москва, 1999.
69. O`zbekiston mustaqillik yillarida. 1991-1996 yillarning iqtisodiy tahlili. Toshkent, 1996.
70. O`lmasov A., Sharifxo`jayev M. Iqtisodiyot nazariyasi. Toshkent, 1995.
71. O`rmonov N.T. Rivojlangan mamlakatlar va O`zbekiston hamkorligi. "Hamkor", 2001 yil noyabr.
72. G`ulomov S.F. Jamoa xo`jaligi va kooperatsiya. Toshkent, 1992.
73. G`ulomov S.S., Razzoqov A. Yaponiya mo`jizasining siri. // "Xalq so`zi", 1994 yil 4 fevral.
74. G`ulomov S.S., Razzoqov A. Farroshlari qo`lqop kiyib ishlaydigan yurt (XXR). // "Xalq so`zi", 1994, 10 avgust.
75. G`ulomov S.S., Razzoqov A. Osiyo yo`lbarsi (Koreya Respublikasi). G`G` "Xalq so`zi", 1995 yil fevral.
76. G`ulomov S. Ijtimoiy yo`naltirilgan bozor iqtisodiyoti. O`quv qo`llanma. T., Mehnat, 1997.

IQTISODIYOT BO`YICHA NOBEL MUKOFOTI LAUREATLARI RO`YXATI

- 1969 yil - Tinbergen Yan (1920 y. tug`ilgan), Niderlandiya; Frish Ragner (1895-1973), Norvegiya
- 1970 yil - Samuelson Pol (1920), AQSH
- 1971 yil - Kuznes Saymon (1901-1985), AQSH
- 1972 yil - Xiks Jon Richard (1904-1989), Angliya;
Errou Kennet (1921), AQSH
- 1973 yil - Leontyev Vasiliy (1906), AQSH
- 1974 yil - fon Xayek Fridrix Avgust (1899-1992), Angliya; Myur-del Karl Gunnar (1898-1987), Shvetsiya
- 1975 yil - Kupmens Tyalling Charlz (1910-1985), AQSH; Kantorovich Leonid Vitalevich (1912-1986), SSSR
- 1976 yil - Fridman Milton (1912), AQSH
- 1977 yil - Ulin (Olin) Bertil (1899-1979), Shvetsiya
Mid Jeyms Edvard (1907), Angliya
- 1978 yil - Saymon Gerbert (1916), AQSH
- 1979 yil - Luis Vilyam Artur (1915-1991), Angliya; Teodor Shuls (1902), AQSH
- 1980 yil - Kleyn Lourens Robert (1920), AQSH
- 1981 yil - Tobin Jeyms (1918), AQSH
- 1982 yil - Stigler Jorj Jozef (1911), AQSH
- 1983 yil - Debryo Jerar (1921), AQSH
- 1984 yil - Stoun Jon Richard Nikolas (1913), Angliya
- 1985 yil - Modil Yani Franko (1918), AQSH
- 1986 yil - Bukenen Jeyms Maktill (1919), AQSH
- 1987 yil - Solou Robert Marton (1924), AQSH
- 1988 yil - Alle Moris (1911), Fransiya
- 1989 yil - Xaavelmo Tryugve (1911), Norvegiya
- 1990 yil - Markovis Garri Maks (1927), AQSH; Miller Merton (1923), AQSH; Sharl Uilyam (1934), AQSH
- 1991 yil - Kouz Robert Lourens (1910), Angliya
- 1992 yil - Bekker Garri (1931), AQSH
- 1993 yil - Nort Duglas (1921), AQSH
Fogel Robert (1926), AQSH
- 1994 yil - Raynxard Selten (1930), Germaniya; Jon Nesh (1928), AQSH; Jon Xarsani (1920), Budapesht, Vengriya
- 1995 yil - Robert Lukas (1937), AQSH

1996 yil - Vilyam Vikri (1914-1996), Kanada (mukofot e'lon qilingach olamdan o'tgan); Jeyms Mirlis (1936), Buyuk Britaniya
1997 yil - Merton Robert (1944) va Sholz Mayron (1941), AQSH
1998 yil - Sen Amarta (1933), asli Hindistonlik, AQSH da ishlaydi
1999 yil - Mandell Robert A. (1932), Kanada
2000 yil - Xekman Jeyms va Mak Fadden Daniel, AQSH
2001 yil - Akerlof Jorj, Spens Maykl va Stiglis Jozef, AQSH

MUNDARIJA

MUQADDIMA	3
KIRISH. "IQTISODIY TA'LIMOTLAR TARIXI" KURSINING PREDMETI VA USLUBI	8
BIRINCHI QISM. QADIMGI DUNYO, FEODAL JAMIYATI VA ILK KAPITALIZMNING IQTISODIY TA'LIMOTLARI	16
1-BOB. QADIMGI DUNYONING IQTISODIY TA'LIMOTLARI	16
1.1. Qadimgi Osiyodagi iqtisodiy g`oyalar	16
1.2. Qadimgi Yunonistondagi iqtisodiy ta'limotlar	24
1.3. Qadimgi Rimdagi iqtisodiy ta'limotlar	29
2-BOB. FEODAL JAMIYATI VA FEODALIZMNING YEMIRILISHI DAVRIDAGI IQTISODIY TA'LIMOTLAR	35
2.1. Arab mamlakatlaridagi dastlabki iqtisodiy g`oyalar. Islomdagi iqtisodiy qarashlar (Ibn Xaldun)	36
2.2. G`arbiy Yevropadagi iqtisodiy g`oyalarga qisqacha xarakteristika	39
2.3. O`rta asr utopiyalari	43
3-BOB. O`RTA OSIYODA DASTLABKI VA TEMURIYLAR DAVRIGACHA BO`LGAN IQTISODIY G`OYALAR	48
3.1. "Buyuk ipak yo`li"ning Markaziy Osiyoda iqtisodiy munosabatlar rivojlanishidagi o`rni	48
3.2. Markaziy Osiyo donishmandlari asarlarida islom ta'limotidagi iqtisodiy g`oyalarning bayon etilishi	50
3.3. Xalq og`zaki ijodidagi iqtisodiy qarashlar	56
3.4. Forobiy, Ibn Sino, Beruniy va Yusuf Xos Hojib asarlaridagi iqti- sodiy g`oyalar mohiyati	57
4-BOB. AMIR TEMUR VA TEMURIYLAR DAVRIDAGI IQTISODIY G`OYALAR	71
4.1. Amir Temur davridagi iqtisodiy g`oyalar	71
4.2. Shohrux Mirzo va Mirzo Ulug`bek davridagi iqtisodiy islohotlar	77
4.3. Alisher Navoiy asarlarida iqtisodiy g`oyalarning mohiyati	79
4.4. Bobur va boburiylar davridagi iqtisodiy g`oyalar	84
5-BOB. MERKANTILIZM IQTISODIY TA'LIMOTI	92
5.1. Merkantilizm vujudga kelishining ijtimoiy-iqtisodiy asoslari	92
5.2. Merkantilizm iqtisodiy ta'limotining mohiyati	93
5.3. Merkantilizm iqtisodiy ta'limotining tarixiy taqdiri	101
5.4. Merkantilizm va hozirgi zamon	106

IKKINCHI QISM. KLASSIK MAKTABNING IQTISODIY TA'LIMOTLARI	111
6-BOB. ANGLIYA VA FRANSIYADA KLASSIK IQTISODIY MAKTABNING VUJUDGA KELISHI (1-BOSQICH)	111
6.1. Klassik (mumtoz) iqtisodiy maktab paydo bo`lishining tarixiy shart-sharoitlari va uning xarakteristikasi	111
6.2. V.Petti - Angliya klassik iqtisodiy maktabining asoschisi	114
6.3. Fransiyada klassik iqtisodiy maktabning vujudga kelishi. P.Buagilberning iqtisodiy qarashlari	123
7-BOB. FIZIOKRATIZM IQTISODIY TA'LIMOTI	131
7.1. Fiziokratizm iqtisodiy ta'limoti vujudga kelishining tarixiy shart-sharoitlari va uning mohiyati	131
7.2. F.Kenye - fiziokratizm ta'limotining asoschisi. Uning "Iqtisodiy jadval" asaridagi g`oyalari	133
7.3. A.Turgo va uning iqtisodiy ta'limoti	142
7.4. Fiziokratizmning ahamiyati va uning tarixiy taqdiri	147
8-BOB. ADAM SMITNING IQTISODIY TA'LIMOTLARI (2-BOSQICH)	151
8.1. Klassik maktab g`oyalari shakllanishining tarixiy shart-sharoitlari. Klassik iqtisodiy maktabning to`la shakllanishi	151
8.2. A.Smitning iqtisodiy g`oyalari. Uning "Xalqlar boyligi" asaridagi iqtisodiy qarashlar	156
9-BOB. D.RIKARDO, J.B.SEY, T.MALTUS VA BOSHQALARNING IQTISODIY TA'LIMOTLARI (3-BOSQICH)	176
9.1. D.Rikardoning iqtisodiy ta'limoti	176
9.2. Fransiyada vujudga kelgan J.B.Seyning iqtisodiy ta'limoti. "Sey qonuni"	184
9.3. T.Maltus va uning "Nufuz nazariyasi"	189
9.4. Senior, Bastiya, Keri va boshqalarning iqtisodiy ta'limotlari	196
10-BOB. JEYMS MILL, J.MAK-KULLOX VA BOSHQALARNING IQTISODIY G`OYALARI (4-BOSQICH)	203
10.1. J.S.Millning iqtisodiy ta'limoti	204
10.2. Iqtisodiyotda matematik uslublar (A.O.Kurno, I.G.Tyunen)	207
10.3. Klassik maktab ta'limoti va hozirgi zamon	212

UCHINCHI QISM. KLASSIK MAKTABGA ALTERNATIV TA'LIMOTLAR	217
11-BOB. KLASSIK IQTISODIY MAKTABGA MUXOLIF IQTISODIY G'OYALARNING VUJUDGA KELISHI	217
11.1. XIX asrning birinchi yarmida islohotchilik ilmiy konsepsiyalarning shakllanishi	217
11.2. S.Sismondining iqtisodiy qarashlari, uning mayda ishlab chiqarish nazariyasi	218
11.3. P.J.Prudonning iqtisodiy konsepsiyasi. Prudonizm	225
11.4. K.Rodbertusning iqtisodiy g'oyalari	229
12-BOB. BOZOR IQTISODIYOTIGA MUQOBIL (ALTERNATIV) G'OYALAR	233
12.1. XIX asrning birinchi yarmidagi xayoliy sotsializmning o`ziga xos xususiyatlari	233
12.2. A.Sen-Simon, Sh.Furye va R.Ouenning iqtisodiy qarashlari	236
12.3. Sotsialist-rikardochilar (J.Grey, T.Godskin, J.Brey) ning iqtisodiy qarashlari	242
12.4. Marksizm vujudga kelishining tarixiy shart-sharoitlari	247
12.5. K.Marksning iqtisodiy ta'limoti	247
12.6. Markscha iqtisodiy ta'limotning tarixiy taqdiri	257
13-BOB. GERMANIYADAGI TARIXIY MAKTAB IQTISODIY G'OYALARINING MOHIYATI	263
13.1. Germaniya tarixiy maktablarining o`ziga xos xususiyatlari	263
13.2. F.Listning iqtisodiy qarashlari	264
13.3. Tarixiy maktab (V.Rosher, K.Knis va B.Gildebrand)	268
13.4. Yangi tarixiy maktab va "ijtimoiy yo`nalish"	270
TO`RTINCHI QISM. XIX ASR OXIRI - XX ASRLARDAGI IQTISODIY TA'LIMOTLAR	278
14-BOB. MARJINALIZM. IQTISODIY TA'LIMOTLARDA NEOKLASSIK YO`NALISHNING SHAKLLANISHI	278
14.1. Marjinalizmning umumiy ta'rifi va rivojlanish bosqichlari	278
14.2. Avstriya maktabi. Subyektiv-psixologik yo`nalish	280
14.3. U.Jevons va L.Valrasning marjinalistik g'oyalari	286
15-BOB. YANGI KLASSIK (NEOKLASSIK) YO`NALISHNING SHAKLLANISHI	295
15.1. A.Marshallning iqtisodiy ta'limoti	296
15.2. J.B.Klarkning iqtisodiy ta'limoti	299
15.3. V.Paretoning umumiy iqtisodiy muvozanat konsepsiyasi	302

16-BOB. IQTISODIYOTNI TARTIBGA SOLISH KONSEPSIYALARI	306
16.1. Institutsionalizmning asosiy xususiyatlari	306
16.2. T.Veblen g`oyalari	310
16.3. J.R.Kommons qarashlari	312
16.4. U.K.Mitchell g`oyalari	313
16.5. Ijtimoiy-institutsional yo`nalishning evolutsiyasi	315
17-BOB. MUKAMMAL BO`LMAGAN RAQOBAT BOZORI TA'LIMOTLARI	319
17.1. Nomukammal bozorning xususiyatlari	319
17.2. E.Chemberlinning monopolistik raqobat nazariyasi	320
17.3. J.Robinsonning iqtisodiy ta'limoti	324
18-BOB. IQTISODIYOTNI DAVLAT TOMONIDAN TARTIBGA SOLISH TA'LIMOTLARI	327
18.1. J.M.Keynsning iqtisodiy ta'limoti	328
18.2. Keynschilar va neokeynschilar	334
18.3. Keynschilikning AQSHdagi xususiyatlari. Iqtisodiy o`shish nazariyalari	337
18.4. Keyns g`oyalarning hozirgi davrdagi ahamiyati	338
19-BOB. NEOLIBERALIZM	340
19.1. Neoliberalizmning umumiy xususiyatlari	340
19.2. Ijtimoiy bozor xo`jaligi konsepsiyasi	341
19.3. Chikago monetarizm maktabi	344
19.4. Neoliberalizmning boshqa oqimlari	345
20-BOB. HOZIRGI ZAMON IQTISODIY TA'LIMOTLARI EVOLUTSIYASI	349
20.1. Neoklassik sintez konsepsiyasining mohiyati	349
20.2. Neoklassik sintez konsepsiyasining yangi versiyalari	349
20.3. P.Samuelsonning "Ekonomiks" asaridagi g`oyalar	350
20.4. Ekonometrikaning hozirgi zamon asosiy yo`nalishlari	353
21-BOB. JAHON XO`JALIGI TO`G`RISIDAGI IQTISODIY TA'LIMOTLAR	361
21.1. Xalqaro iqtisodiy integratsiya. Nisbiy afzallik konsepsiyasi. Savdo-sotiqning marjinalistik nazariyalari	362
21.2. Xalqaro mehnat taqsimotini tadqiq etishdagi tanqidiy yo`nalish	365
21.3. Valuta munosabatlari tahlili, jahon pulining yangi metall konsepsiyasi. "Suzib yuruvchi kurs"	369
21.4. Jahonshumul iqtisodiy muammolar. Rivojlanayotgan mamlakatlarda to`g`risidagi g`oyalar	371

BESHINCHI QISM. O`TISH DAVRI IQTISODIY NAZARIYALARI	384
22-BOB. O`ZBEKISTONDA MILLIY BOZOR IQTISODIYOTI SHAKLLANISHI VA RIVOJLANISHINING TAVSIFI	384
22.1. Ma'muriy-buyruqbozlik iqtisodiyoti oqibatlari va tub islohotlar zaruriati	384
22.2. O` tish davri tavsifi va uning milliy xususiyatlari	388
22.3. Iqtisodiy islohotlarning milliy modeli va yangi asr strategiyasi	391
22.4. Bozor munosabatlariga o` tish bosqichlariga oid qarashlar tahlili	394
XOTIMA	402
MUHIM SANA, TUSHUNCHA VA IZOHLAR	406
ADABIYOTLAR	424
IQTISODIYOT BO`YICHA NOBEL MUKOFOTI LAUREATLARI RO`YXATI	428

Bosishga ruxsat etildi 23.09.2005. Hajmi 27,25 bosma taboq.
Bichimi 60884 1/16. Adadi 100 nusxa. Buyurtma 130.
M.Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy universiteti
Iqtisodiyot fakulteti kichik bosmaxonasida chop etildi.

